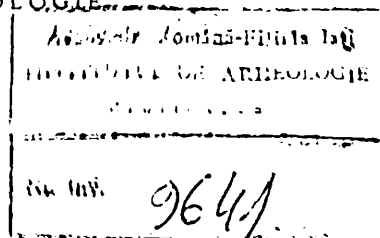

ACADEMIA REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA
FILIALA IAȘI

INSTITUTUL DE ISTORIE ȘI ARHEOLOGIE
SECȚIA DE ISTORIE VECHĂ ȘI ARHEOLOGIE

ARHEOLOGIA MOLDOVEI

IV

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA
BUCUREȘTI - 1966

COMITETUL DE REDACȚIE

M. PETRESCU-DÎMBOVIȚA, *redactor responsabil*; ADRIAN
C. FLORESCU, *secretar de redacție*; NICOLAE GOSTAR și
AL. ANDRONIC

Desenele ce ilustrează prezentul volum au fost executate de Ecaterina Petrovici, Maria Luiza Diaconescu și Maria Ștefănescu în biroul de desen al Muzeului de istorie a Moldovei.

Fotografiile s-au executat în laboratorul foto al Filialei din Iași a Academiei Republicii Socialiste România de către Teodor Șamataru și Pompilian Vasiliu.

S U M A R

STUDII ȘI MATERIALE

	<u>Pag.</u>
ATTILA LÁSZLÓ, Cercetări arheologice în așezarea Cucuteni A—B de la Huși	7
ADRIAN C. FLORESCU, Observații asupra sistemului de fortificare al așezărilor cucuteniene din Moldova	23
MARILENA FLORESCU, Contribuții la cunoașterea etapelor timpurii ale culturii Monteoru în Moldova	39
SERGIU HAIMOVICI, Studiul materialului faunistic descoperit în așezarea din epoca bronzului (cultura Monteoru) de la Bogdănești (r. Tg.-Ocna, reg. Bacău)	119
CONSTANTIN PREDA, Tezaurul de la Vovriești și unele probleme privind mone-dele geto-dace din Moldova	137
NICOLAE GOSTAR, Studii epigrafice II	175
ION IONIȚĂ, Contribuții cu privire la cultura Sintana de Mureș—Cerneahov pe teritoriul Republicii Socialiste România	189
VASILE PALADE, Atelierele pentru lucrat piepteni din os din secolul al IV-lea e.n. de la Birlad—Valea Seacă	261
DAN GH. TEODOR și ION MITREA, Cercetări arheologice în așezarea prefeudală de la Lozna—Dorohoi	279
VASILE NEAMȚU, Contribuții la problema uneltelor de arat din Moldova în perioada feudală	293
MĂRIOARA NICORESCU, Noi descoperiri de ceramică ornamentală din secolele XV—XVI la Suceava	317
EUGENIA NEAMȚU, Tezaurul de obiecte din secolul al XVII-lea descoperit la Cucuteni — Lețcani (r. Iași)	327

NOTE

M. PETRESCU-DÎMBOVIȚA, Depozitul de obiecte de bronz de la Duda (r. Huși, reg. Iași)	345
SIMEON RAȚĂ, Cazanul scitic de bronz din secolele VI—V î.e.n. de la Iacobeni — Dingeni (r. Săveni, reg. Suceava)	351
SILVIU SANIE, O inscripție siriacă la Romula	355

CRONICĂ

C. SCORPAN, Muzeul arheologic din Piatra-Neamț	361
LISTA PRESCURTĂRIILOR	371

SOMMAIRE

ETUDES ET MATÉRIAUX

	<u>Page</u>
ATTILA LÁSZLÓ, Recherches archéologiques dans l'établissement Cucuteni A—B de Huși	7
ADRIAN C. FLORESCU, Observations sur le système de fortification des établissements Cucuteni de Moldavie	23
MARILENA FLORESCU, Contribution à la connaissance des étapes anciennes de la civilisation de Monteoru en Moldavie	39
SERGIU HAIMOVICI, Étude sur les restes fauniques découverts dans l'établissement de l'âge du bronze (civilisation de Monteoru) de Bogdănești (distr. de Tg. Ocna, rég. de Bacău)	119
CONSTANTIN PREDA, Le trésor de Vovriești et quelques problèmes concernant les monnaies géto-daces de Moldavie	137
NICOLAE GOSTAR, Études épigraphiques II	175
ION IONIȚĂ, Contribution à la connaissance de la civilisation de Sîntana de Mureș-Tchernéakhov sur le territoire de la Roumanie	189
VASILE PALADE, Les ateliers pour la confection des peignes en os du IV ^e siècle de n.e. de Birlad — Valea Seacă	261
DAN GH. TEODOR et ION MITREA, Recherches archéologiques dans l'établissement pré-féodal de Lozna — Dorohoi	279
VASILE NEAMȚU, Contribution à la connaissance des instruments de labour utilisés en Moldavie à l'époque féodale	293
MĂRIOARA NICORESCU, Nouvelles découvertes de céramique ornementale des XV ^e —XVI ^e siècles à Suceava	317
EUGENIA NEAMȚU, Le trésor d'objets du XVII ^e siècle découvert à Cucuteni — Lețcani (distr. de Jassy)	327

NOTES

M. PETRESCU-DÎMBOVIȚA, Le dépôt d'objets en bronze de Duda (distr. de Huși, rég. de Jassy)	345
SIMEON RAȚĂ, Le chaudron scythe en bronze des VI ^e —V ^e siècles av. n.è. découvert à Iacobeni — Dingeni (distr. de Săveni, rég. de Suceava)	351
SILVIU SANIE, Une inscription siriaque à Romula	355

CHRONIQUE

C. SCORPAN, Le Musée archéologique de Piatra-Neamț	361
LISTE DES ABRÉVIATIONS	371

STUDII ȘI MATERIALE

CERCETĂRI ARHEOLOGICE ÎN AȘEZAREA CUCUTENI A-B DE LA HUȘI

Cu ocazia unor construcții cu caracter obștesc, începute în anul 1959, continuate în anii următori, în centrul orașului Huși, au ieșit la iveală materiale arheologice, dintre care unele neolitice aparținând culturii Cucuteni și altele care provin dintr-o așezare geto-dacică timpurie. Aceste descoperiri se concentrează în triunghiul cuprins între străzile 1 Mai, Al. I. Cuza și Republicii, pe o suprafață de circa 4 ha. În timp ce resturile neolitice au fost scoase la lumină de pe întreaga porțiune susmenționată, materialele aparținând culturii geto-dacice timpurii au fost descoperite numai în partea de NV a acesteia, în raza stradei Locotenent Mitache¹.

Locul așezărilor se află pe un teren afectat de clădiri, oferind din acest motiv foarte puține porțiuni virane, accesibile pentru săpături. De aceea s-a efectuat un sondaj de proporții reduse numai într-o porțiune liberă, situată în colțul de NE al curții Băncii Naționale, unde terenul cade într-o ușoară pantă de la NV spre SE, către strada Republicii.

Cercetările au avut loc în noiembrie 1963, cu concursul Muzeului raional « D. Cantemir » din Huși, și au constat dintr-un șanț lung de 11 m și lat de 2 m, orientat NV—SE (fig. 1). Săpăturile, care s-au efectuat în acest loc pînă la adîncimea de 2,8 m, atingînd și solul viu, ne-au permis să deosebim trei straturi cu resturi de cultură materială (fig. 2).

Stratul superior, de culoare cenușie, pe alocuri cu depuneri nisipoase, gros de 0,30—0,50 m, conținea deosebit de bogate resturi moderne și feudale tîrzii, foarte răzleț apărînd și cîte un fragment ceramic aparținînd epocii neolitice. Din acest strat coboară pînă la 0,80, respectiv 0,85 m, două gropi, conținînd, în special în jumătatea lor inferioară, fragmente de cărămidă, provenite, probabil, din construcțiile mai vechi care se aflau pe acest loc². De altfel, partea inferioară a acestui strat este

¹ În afară de aceste materiale, în 1963, la N de Huși, în vilele orașului, înspre « Cerdăcul lui Ștefan Vodă », au ieșit la iveală și fragmente ceramice de aspect hallstattian tîrziu — Latène timpuriu. Cît privește așezarea din faza Cucuteni A—B de la Huși, ea nu este izolată în această regiune. Cu ocazia unor periegheze, executate în toamna anului 1963 cu concursul lui Gh. Melinte, directorul Muzeului raional din Huși, am reușit să identificăm încă trei așezări aparținînd aceleiași etape:

Crețeștii de Sus — la Lohan, Oltenești — la Buci și, probabil, Pîhnești — Dealul Henciului (toate în raionul Huși).

² Potrivit informațiilor primite de la Gh. Melinte, precum și de la alți localnici, cu ocazia construirii clădirii actuale a băncii, în 1938 au fost dărîmate în acest loc (împreună cu sinagoga aflată în capătul de NV al curții) cîteva case de locuit, ridicate la sfîrșitul secolului trecut în locul grajdurilor familiei Cuza, construite în 1820.

marcată aproape peste tot de fragmente de cărămidă. Nu este exclus ca acesta să fi fost nivelul construcțiilor din secolul trecut. Această concluzie o sugerează și faptul că la 0,35 m adâncime s-a sesizat și o porțiune de 2–3 m² pavată cu pietre de râu, provenind, probabil, dintr-o curte sau drum pietruit.

Sub acest strat se află o pătură groasă, alcătuită dintr-un sol de culoare neagră, cu foarte puține resturi arheologice, aparținând secolelor XV–XVIII³. Cîteva mici

fragmente ceramice ar părea să aparțină perioadei prefeudale. Grosimea acestui strat variază între 0,25 și 0,90 m. Stratul al treilea, de culoare cafenie, gros de 0,45–1,30 m, reprezintă depunerea cu resturi neolitice de tip Cucuteni A–B. Acest strat suprapune solul viu lutos-nisipos, de culoare galbenă. Cu ocazia săpării acestui strat a fost secționată și o groapă, puțin adîncită în solul viu, situată la partea inferioară a stratu-lui cu resturi de locuire neolitice.

În secțiunea dezvelită nu am reușit să identificăm nici o locuință cucuteniană. Fragmente de chirpici ars au fost descoperite totuși destul de numeroase în tot cuprinsul stratu-lui de cultură, în special în partea superioară a acestuia, fără a constitui însă o masă compactă. Acestea provin aproape în întregime din pereți; numai un singur fragment de chirpici ars s-a putut

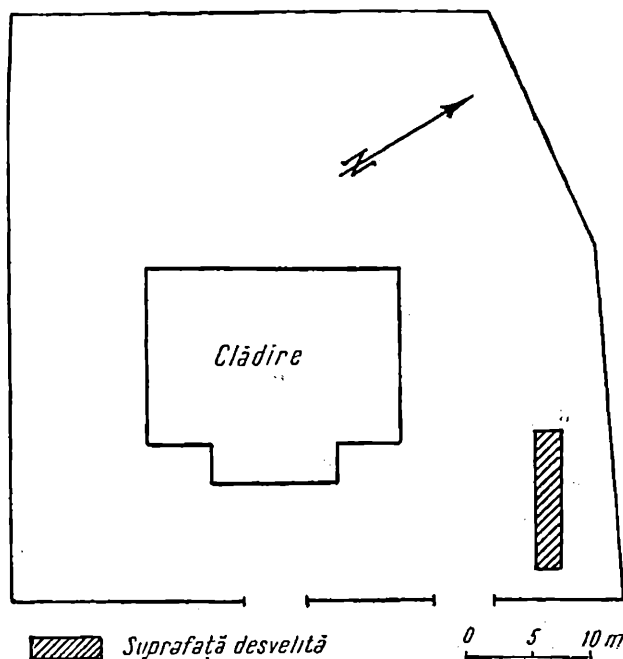

Fig. 1. — Huși. Planul săpăturii din strada Republicii.

stabili cu certitudine că aparține podelei unei locuințe. Prin urmare, se poate presupune că secțiunea a fost trasată fie în marginea așezării, dar în imediata apropiere a caselor, fie într-un interval al locuințelor. În momentul de față, pînă la noi cercetări, pare mai probabilă prima variantă, deoarece locul unde s-a efectuat sondajul se situează lîngă încrucișarea străzilor Al. I. Cuza și Republicii, deci în extremitatea porțiunii marcate prin descoperirile anterioare.

Trecînd la descrierea materialului descoperit, vom prezenta uneltele de piatră, de os și de corn, încheind cu analiza ceramicii⁴.

Uneltele de piatră sînt puține la număr. Remarcăm cîteva fragmente de rîșniță, un percutor, pietre de șlefuit și cîteva fragmente provenite din lame de silex. Cu ocazia lucrărilor de canalizare, în grădina cinematografului din Huși s-a descoperit și o mică rîșniță, cu frecătorul care-i aparținea, cu urme de vopsea roșie⁵.

Uneltele de os și de corn sînt și ele puține. Din secțiunea săpată provine doar un împungător, lung de 11 cm, lucrat din corn de cerb, precum și alte două fragmente din același material fără vreo urmă de prelucrare. Din descoperirile anterioare provin

³ Determinarea ceramicii feudale a fost făcută de Al. Andronic, căruia îi exprimăm și pe această cale mulțumirile noastre.

⁴ Avem în vedere întotdeauna și materialul descoperit

anterior.

⁵ Asemenea frecători de vopsea se cunosc și din alte așezări. Cf. de pildă C. Mătasă, *Frumușica*, București, 1946, p. 86–87, pl. LXII, 450.

însă două unelte, lucrate din corn de cerb, care ne rețin atenția (fig. 3, a-b). Amîndouă fac parte din ramurile laterale inferioare ale coroanei («ramul ochiului» sau «ramul de gheață»)⁶. Prima, descoperită în 1959 în grădina cinematografului, este o piesă ușor curbată de 15 cm lungime, tăiată drept la cele două capete și scobită în interior. Corpul uneltei, în special spre capătul mai îngroșat, prezintă urme de ardere⁷.

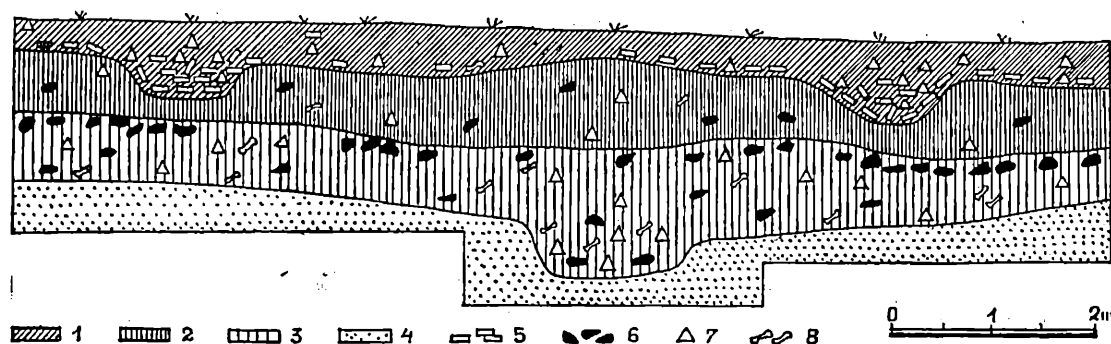

Fig. 2. — Profilul peretelui de NV al secțiunii. 1, strat cenușiu cu resturi de locuire modernă și feudală târzie; 2, strat negru cu urme răzlețe din epoca feudală; 3, strat de cultură neolitic; 4, solul viu lutos-nisipos; 5, cărămidă; 6, chirpici ars; 7, fragmente ceramice; 8, oase de animal.

În jumătatea mai subțire, suprafața exterioară a cornului este netezită. În momentul descoperirii, în interiorul lui s-au constatat urme de vopsea albă. La capătul cu diametrul mai îngust s-a introdus un incisiv de cerb sau de vită cu rădăcina spre interior, rămînînd în afară numai coroana. A doua piesă, asemănătoare, a fost descoperită în 1962 în strada Republicii. Este vorba și în acest caz de un fragment dintr-un corn de cerb lung de 15,5 cm, ușor curbat, scobit în interior, de data aceasta cu depuneri de vopsea galbenă. Spre deosebire de primul exemplar, s-a descoperit numai corpul propriu-zis al instrumentului, lipsind incisivul.

Cele două piese au servit, probabil, ca instrumente pentru pictarea vaselor. Necunoscînd analogii arheologice, am apelat la unele observații etnografice. Piese similare aceloră descoperite la Huși sînt folosite și astăzi în oricare atelier de ceramică populară⁸. În cazul pieselor de la Huși, vopseaua dizolvată a fost introdusă prin deschizătura din capătul mai îngroșat al instrumentului, de unde, prelingîndu-se apoi pe piesa introdusă în capătul opus (poate tot o pană de gîscă, ca și în cazul olăriei populare), vopseaua se transpunea pe

Fig. 3. — Coarne de cerb descoperite la Huși.

⁶ Determinarea o datorăm lui S. Haimovici.

⁷ După părerea lui S. Haimovici, arderea s-a practicat pentru înlesnirea tăierii cornului.

⁸ Așa cum remarcă în legătură cu acesta specialiștii, «desenul cu culoare se face totdeauna cu un instrument caracteristic olăriei populare, cornul. Acesta este un corn

vas. Deocamdată, pînă la noi analogii, este greu de presupus ca incisivul să fi avut vreun rol în transpunerea vopselei. Acesta servea, probabil, numai pentru astuparea orificiului inferior al instrumentului în cazul cînd nu era folosit⁹. Pentru mînuirea mai comodă și mai sigură a uneltei, structura exterioară grosolană a cornului de cerb a fost netezită în porțiunea unde venea în contact cu mîna artistului neolitic. Se pare că acest instrument însuși prin caracterul lui a servit numai la executarea motifelor liniare, a benzilor înguste și a hașurilor, fiind utilizat astfel cu predilecție în etapa Cucuteni A—B. În faza anterioară, chiar dacă a fost folosită această tehnică, rolul cornului s-a redus, probabil, la trasarea liniilor de bordură negre, neputînd fi folosit la transpunerea fondului sau a benzilor mai late. Pentru acestea s-a folosit, probabil, și mai departe penelul. Așa cum reiese din analogiile etnografice și după cum o atestă chiar și descoperirile de la Huși, pentru fiecare culoare s-a întrebuițat o piesă aparte. Aceasta era cu atît mai necesar, cu cît culorile nu se pot amesteca, deoarece au la origine în general oxizi metalici, iar amestecurile dau culori cenușii și reacții neprevăzute la ardere¹⁰. Cele două piese aduc fără îndoială o nouă contribuție la cunoașterea procesului tehnologic al picturii cucuteniene. Ele atestă, totodată, și o diferențiere mai fină a uneltelor de producție, sesizată și în alte domenii, ca urmare a progreselor obținute de comunitățile omenești în neoliticul tîrziu.

În cea ce privește materialul ceramic, cu prilejul săpăturilor s-au descoperit fragmente de vase uzuale, nepictate, altele, mai fine, provenind de la vase pictate, precum și o altă categorie ceramică, mai puțin numeroasă, de factură Cucuteni C.

Relativ la ceramica pictată, ea aparține stilurilor β , γ și δ . Pasta este de bună calitate, compactă, bine arsă. Culoarea ei este în general roșie-cărmizie, cîteodată cu nuanțe cenușii. Se găsesc și fragmente cu pastă cenușie, dar mai puțin numeroase. Cîteodată, arderea nu este unitară, în acest caz, în mijlocul peretelui vasului se observă o dungă cenușie mai mult sau mai puțin închisă. În compoziția pastei se constată nisip și cioburi pisate, folosite ca degresant.

Stilul β este reprezentat numai prin subgrupa β^1 , constituind o parte însemnată a materialului ceramic. Formele sigur stabilite sînt acelea de pahare, cupe, suporturi, castroane și vase cu picior. Motivul cel mai frecvent îl constituie benzile negre paralele, dispuse orizontal pe fondul alb. Acest motiv este foarte frecvent în special pe pahare sau pe vase de talii mijlocii¹¹. Pe aceste vase se întîlnește des și motivul « în labirint » (fig. 4/1,3). În afară de acestea, se întîlnesc și liniile paralele în spirală (fig. 4/4). Pe cîteva fragmente apare și banda liniară neagră (fig. 4/2,5), cunoscută și de la Traian, precum și din săpătura lui H. Schmidt de la Cucuteni¹². Spre deosebire de acestea,

de vită, scobit pe dinăuntru, la al cărui capăt se prinde o pană de gîscă; în interiorul lui se pune culoarea, care curge prin pana de gîscă pe suprafața vasului. Fiecare culoare se află într-un corn propriu, pentru ca să nu se amestece culorile » (B. Slătineanu, P. H. Stahl și P. Petrescu, *Arta populară în R.P.R. Ceramica*, București, E.S.P.L.A., 1958, p. 68. Pentru folosirea acestui instrument, cf. întreg subcapitolul *Împodobirea*, p. 66—80, precum și fig. 54—55). Vezi și B. Slătineanu, *Ceramica românească*, București, 1938, p. 171, fig. 72. Pentru transpunerea culorii, pe lingă pana de gîscă, în unele regiuni se folosesc și țevișoare de metal sau de sticlă. Cf. N. Dunăre și colaboratori, *Arta populară din valea Jiului (Regiunea Hunedoara)*, București, Edit. Acad. R.P.R., 1963, p. 186. Instrumentul în discuție se folosește și în diferite comune ale raionului Huși (Curteni, Răducăneni, Zgura etc.), fiind confecționat în special din corn de căpră și bovine (informație de la Gh. Melinte).

⁹ Menționăm totuși că pe suprafața linguală (*facies lingualis*) a coroanei s-a constatat o mică gaură neregulată, care comunica cu canalul nervului, astfel că teoretic vopseaua s-ar fi putut transpune pe vas și pe această cale. Pe de o parte însă, această gaură pare a fi o spărtură naturală, incidentală, iar pe de altă parte în canalul nervului nu s-au constatat de loc urme de vopsea. De altfel, canalul nervului este prea îngust, nepermițînd scurgerea vopselei în bune condiții. În felul acesta trebuie să avem rezerve în privința destinației incisivilor, introdus în capătul mai îngust al cornului.

¹⁰ B. Slătineanu, P. H. Stahl, P. Petrescu, *op. cit.*, p. 67.

¹¹ Variantele a, c, e, f, ale tipului 3 de forme, stabilite de Vl. Dumitrescu, în *La station préhistorique de Traian, în Dacia*, IX—X, 1941—1944, p. 40, fig. 19.

¹² *Ibidem*, p. 51; pl. II/2; Schmidt, *Cucuteni*, pl. 14/2.

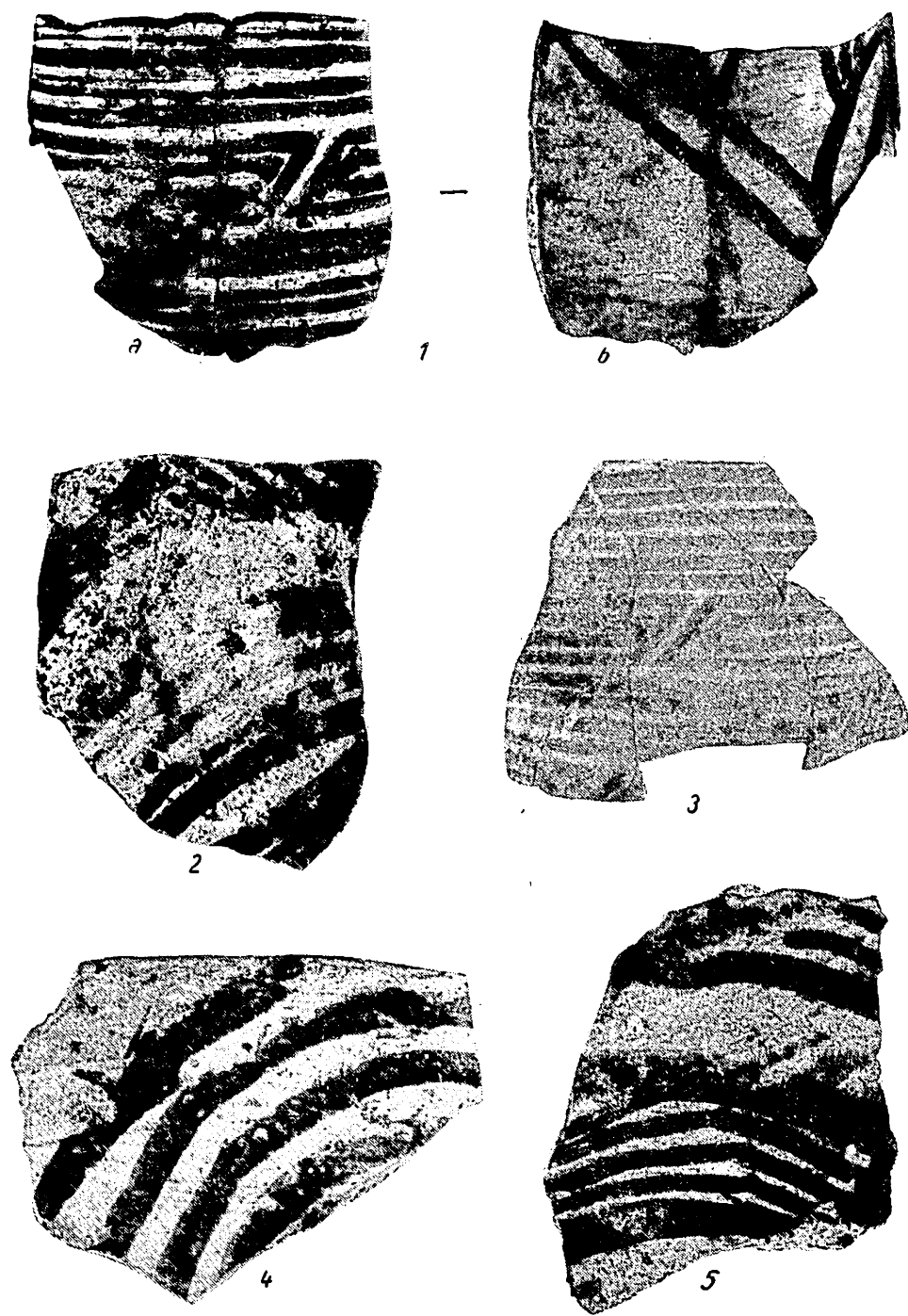

Fig. 4. — Ceramică pictată în stil β^1 ($1,3 = 1/2$; $4 = 2/3$; $2,5 = 3/4$).

pe exemplarele de la Huși liniile exterioare sînt mai largi ca cele interioare, așa cum apar ele în stilul γ și δ . Acest motiv, care prevestește eventual unele stiluri mai evoluat, este frecvent și în așezarea de la Cucuteni-Dîmbul Morii ¹³.

Învelișul alb, de diferite nuanțe, care a constituit fondul picturii, este foarte subțire și de multe ori șters aproape complet. Culoarea roșie a pastei, întrezărindu-se, dă fondului o nuanță rozie-brun deschisă, rezultînd astfel un colorit asemănător cu grupa δ^4 , fapt constatat și în alte așezări ¹⁴. Decolorarea învelișului alb se observă și pe fragmentul unui pahar decorat cu motivul în « labirint » (fig. 4/1_a). După executarea liniilor negre, spațiile aflate între ele și aparținînd fondului au fost întărite din nou cu alb, în mod alternativ, dînd astfel un efect de tricromie, în care culoarea neagră joacă un rol principal.

Pictura neagră apare în cazul a cîtorva fragmente și pe fond roșu (fig. 5/1—3). De cele mai multe ori este vorba de pahare și vase de forme asemănătoare. Decorul constă din linii negre paralele, motive spiralice și benzi liniare. Prin maniera lor coloristică, aceste fragmente ar trebui încadrate în subgrupa δ^4 , dar atît motivele, cît și formele sînt cele obișnuite în stilul β^1 , justificînd clasarea lor în această grupă din urmă. Eventual subgrupa β^1 ar trebui lărgită, incluzînd și această specie cu fondul roșu, care constituie, poate, una dintre premisele stilului γ . Includerea acestei specii ceramice cu pictură neagră pe fond roșu în subgrupa β^1 ar impune și delimitarea mai precisă a stilului δ^4 .

Cele mai numeroase fragmente ceramice, care provin atît din sondaj, cît și din descoperirile mai vechi din așezarea de la Huși, sînt pictate în stilul grupei γ . Ca forme sigur stabilite se întîlnesc castroane, străchini, boluri, capace în formă de coif suedez, suporturi (sau vase cu suport), în general vase de dimensiuni mijlocii și mari. Pahare, deocamdată, nu se cunosc. Motivele sînt pictate fie direct pe fondul vasului, de obicei de culoare roșie, fie pe un înveliș roșu de diferite nuanțe. Spațiile vizibile aparținînd fondului sînt deseori lustruite, deci chiar invers ca pe ceramica din aceeași grupă de la Traian, unde motivele pictate cu negru sînt frecvent lustruite, iar roșul numai în rare cazuri ¹⁵.

Subgrupa cea mai bine reprezentată este γ^2 (fig. 5/4—6, fig. 6, fig. 7/2). Motivele sînt realizate cu negru, alături de care apare și banda albă. Motivele ornamentale cele mai importante sînt cele spiralice, hașurate cu negru, benzile liniare negre, motivul în șiruri de X-uri, pictate cu negru pe banda roșie, rezervată din fond, și, în sfîrșit, motivele triunghiulare și în formă de semiove, hașurate cu negru. Se întîlnesc și alte ornamente, rezervate din fond, ca motive elipsoide, spiralice și cordiforme, despărțite prin elemente hașurate. Vasele se pictează de multe ori în mai multe zone decorative, acestea fiind despărțite prin benzi omogene negre, albe sau negre și albe alăturate. Lîngă acestea apare, cîteodată, și o bandă rezervată din fondul vasului.

Reținem, în sfîrșit, cîteva fragmente care par a indica trecerea de la stilul γ^1 la γ^2 și γ^{2a} (fig. 6/3). Spațiile libere din jurul motivelor realizate cu negru pe fondul roșu sînt acoperite cu alb, pe lîngă motivele pictate cu negru lăsînd o bandă albă de 8—10 mm lățime, restul spațiului fiind doar hașurat cu alb. În unele cazuri, aceste hașuri albe au aspectul unei benzi liniare, amintind subgrupa γ^{2a} . Această subgrupă, stabilită pentru prima oară la Traian ¹⁶, pare să fie documentată și aici prin cîteva fragmente ceramice, pictate cu benzi liniare negre și albe pe fondul cu angobă roșie al vasului (fig. 6/4).

¹³ Informație de la M. Dinu.

¹⁴ Vl. Dumitrescu, *op. cit.*, p. 49—50. Acest fenomen se constată și în așezarea de la Cucuteni-Dîmbul Morii

(informație de la M. Dinu).

¹⁵ Vl. Dumitrescu, *op. cit.*, p. 54.

¹⁶ *Ibidem*, p. 55—61, pl. V—VI.

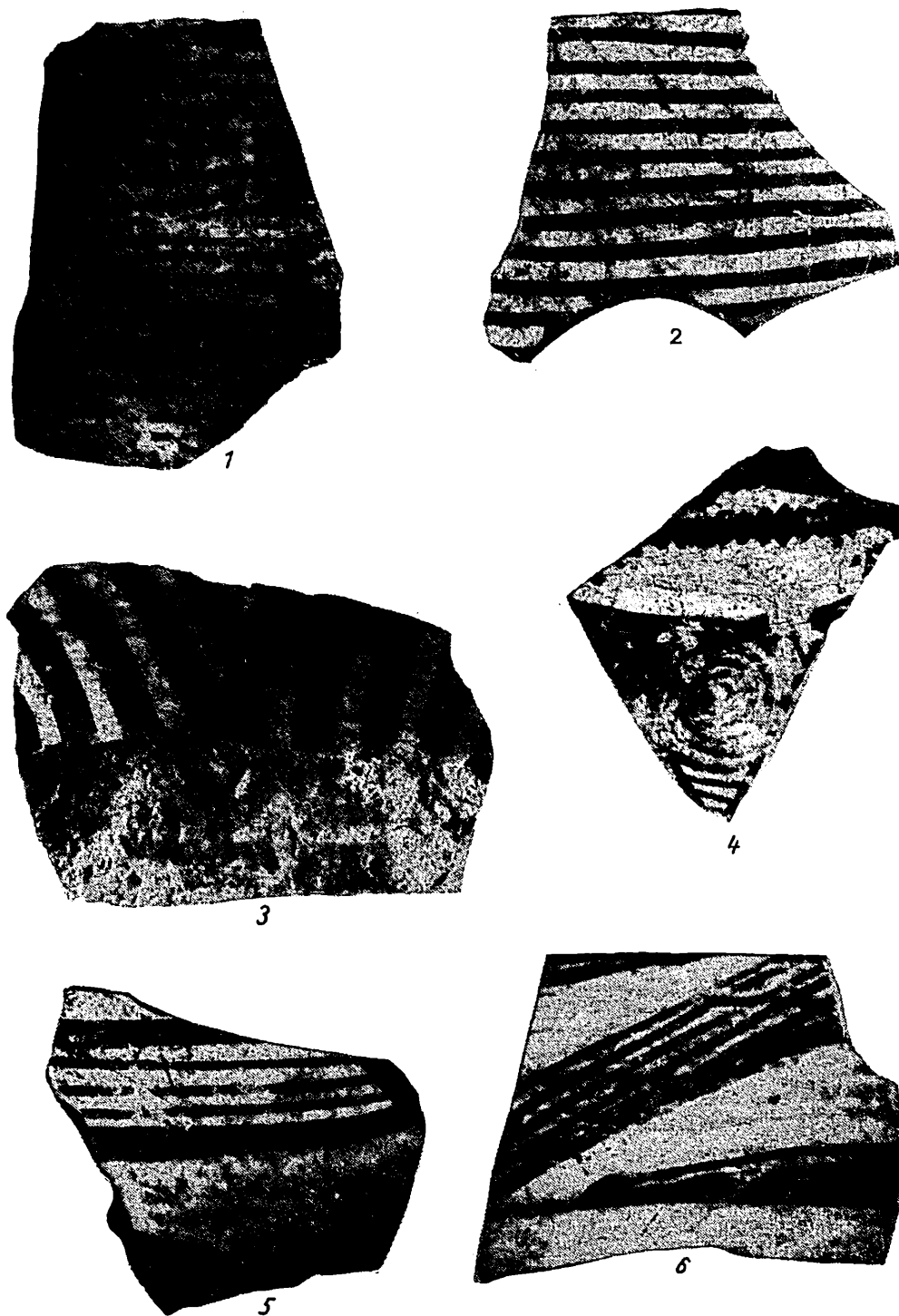

Fig. 5. — Ceramică pictată în stil β^1 (1–3) și γ^2 (4–6) (1,4,6 = 3/4; 2–3,5 = 4/5).

Fig. 6. — Ceramică pictată în stil γ^2 (1–3) și γ^{2a} (4) (1–3 = 1/2; 4 = 1/1).

Pentru a încheia prezentarea ceramicii pictate de aici, menționăm unele fragmente și vase aparținând, după clasificarea lui Vl. Dumitrescu pe baza săpăturilor de la Traian ¹⁷, grupei δ^{2a} . Ceramică de acest fel se întâlnește și în descoperirile mai vechi de la Cucuteni ¹⁸ și Calu ¹⁹. Astfel, din materialul ceramic rezultat din descoperirile de la Huși, pe un fragment din partea superioară a unui pahar apare motivul « în labirint », pictat cu negru pe un fond roșu (fig. 8/2) ²⁰. Pe alte fragmente sau vase apar motivele spiralice (fig. 7/1, fig. 8/1,3, fig. 9), romboido-unghiulare (fig. 8/4a) sau benzi paralele orizontale. Motivele sînt realizate în benzi înguste de culoare neagră, de lățime în general egală cu acelea rezultate din fondul roșu al vaselor.

Prin urmare, atît motivele, cît și felul de realizare sînt identice cu acelea sesizate în stilul β^1 , cu deosebirea că aici benzile rezultate din fondul vasului în mod alternativ sînt pictate cu culoare albă, astfel ca benzile albe, mărginite cu negru alternează cu altele roșii, mărginite și ele cu negru. Cîteodată spațiile rezervate din fond sînt pictate cu alb fără alternare (fig. 8/4a), apropiindu-se de aspectul stilului β^1 .

Analizînd grupa δ^2 , Vl. Dumitrescu constată, în cadrul acesteia, o categorie aparte (denumită de el δ^{2a}), pe care, în loc de șiruri de puncte și linii înguste albe, se pictează benzi de aceeași culoare, prezentînd forme și motive care nu fac parte din seria comună a grupei δ^2 , ci se apropie mult de stilul β^1 , în care numeroase motive sînt trecute din nou cu alb ²¹. Singura deosebire o constituie faptul că în cazul grupei β^1 fondul este alb, în δ^{2a} fiind roșu. Pornind de la aceste constatări, același autor ajunge la concluzia că subgrupa δ^{2a} se dezvoltă direct din stilul β^1 , fără intervenția altui stil ²². Materialul ceramic al așezării de la Huși face și el evidentă legătură organică dintre subgrupa δ^{2a} și β^1 , multe dintre forme și motive fiind identice. Această concluzie este subliniată și de faptul că la Huși s-a identificat și o specie ceramică cu fond roșu care poate fi încadrată în stilul β^1 . Ținînd seama de aceste constatări, se ridică următoarea problemă: dacă subgrupa δ^{2a} se trage într-adevăr direct din stilul β^1 , prezentînd forme și motive deosebite de grupa δ^2 , este oare justificată încadrarea ei în această din urmă, sau mai degrabă ar trebui considerată ca o variantă aparte, mai evoluată a stilului β ? Aceasta cu atît mai mult cu cît la Huși grupa δ^2 , deocamdată, nici nu se cunoaște, β^1 fiind însă bine reprezentată. În această privință este semnificativ și faptul că între stilul δ^2 și δ^{2a} pare a exista și deosebiri cronologice. Subgrupa δ^{2a} apare la Huși într-un context arheologic care în nici un caz nu reprezintă faza finală a etapei A—B, stilul δ^2 apare însă în unele așezări și în nivelele aparținînd fazei Cucuteni B dezvoltate și chiar tîrzii (Cucuteni-Cetățuie ²³, Valea Lupului ²⁴).

Menționăm, în sfîrșit, două fragmente care, potrivit clasificării existente, trebuie clasate în subgrupa δ^4 . Primul provine din partea superioară a unei străchini cu gura largă, decorată cu benzi liniare tangente la cerc, de culoare neagră, pictată pe fondul roșu al vasului, și cu interspațiile hașurate tot cu linii negre (fig. 8/5). Al doilea fragment provine din partea superioară a unui castron. Ornamentul constă din motive cordiforme negre, atîrnate de pe buza vasului. Același fragment este decorat în interior cu dungi paralele negre oblice (fig. 8/6).

¹⁷ Vl. Dumitrescu, *op. cit.*, p. 72, 76—78, pl. XII/21—24 și XIII.

¹⁸ *Ibidem*, p. 78. Se pare că și un fragment reprodus de H. Schmidt (Cucuteni, pl. 19/3), clasat în stilul δ^2 , aparține mai degrabă subgrupe δ^{2a} .

¹⁹ R. Vulpe, *Les fouilles de Calu*, în *Dacia*, VII—VIII, 1937—1940, fig. 20/5, 10; 21/12; 19/3. Cf. și Vl. Dumitrescu, *op. cit.*, p. 112—114.

²⁰ Acest fragment își are analogia cea mai perfectă (formă, decor) într-unul din vasele descoperite la Traian (pl. XII/7).

Partea inferioară a acestuia din urmă fiind pictat în stilul caracteristic δ^2 , Vl. Dumitrescu consideră întreg decorul aparținînd acestei grupe. (Pentru criteriile de clasificare în grupele δ^2 și δ^{2a} , cf. Vl. Dumitrescu, *op. cit.*, p. 72.)

²¹ *Ibidem*, p. 72—77, 102, 104, cu exemplificări.

²² *Ibidem*, p. 104; schema de la p. 110.

²³ Materialul inedit din noile săpături de la Cucuteni—Cetățuie, conduse de prof. M. Petrescu-Dimbovița.

²⁴ M. Dinu, *Șantierul arheologic Valea Lupului*, în *Materiale*, III, 1957, p. 166—167.

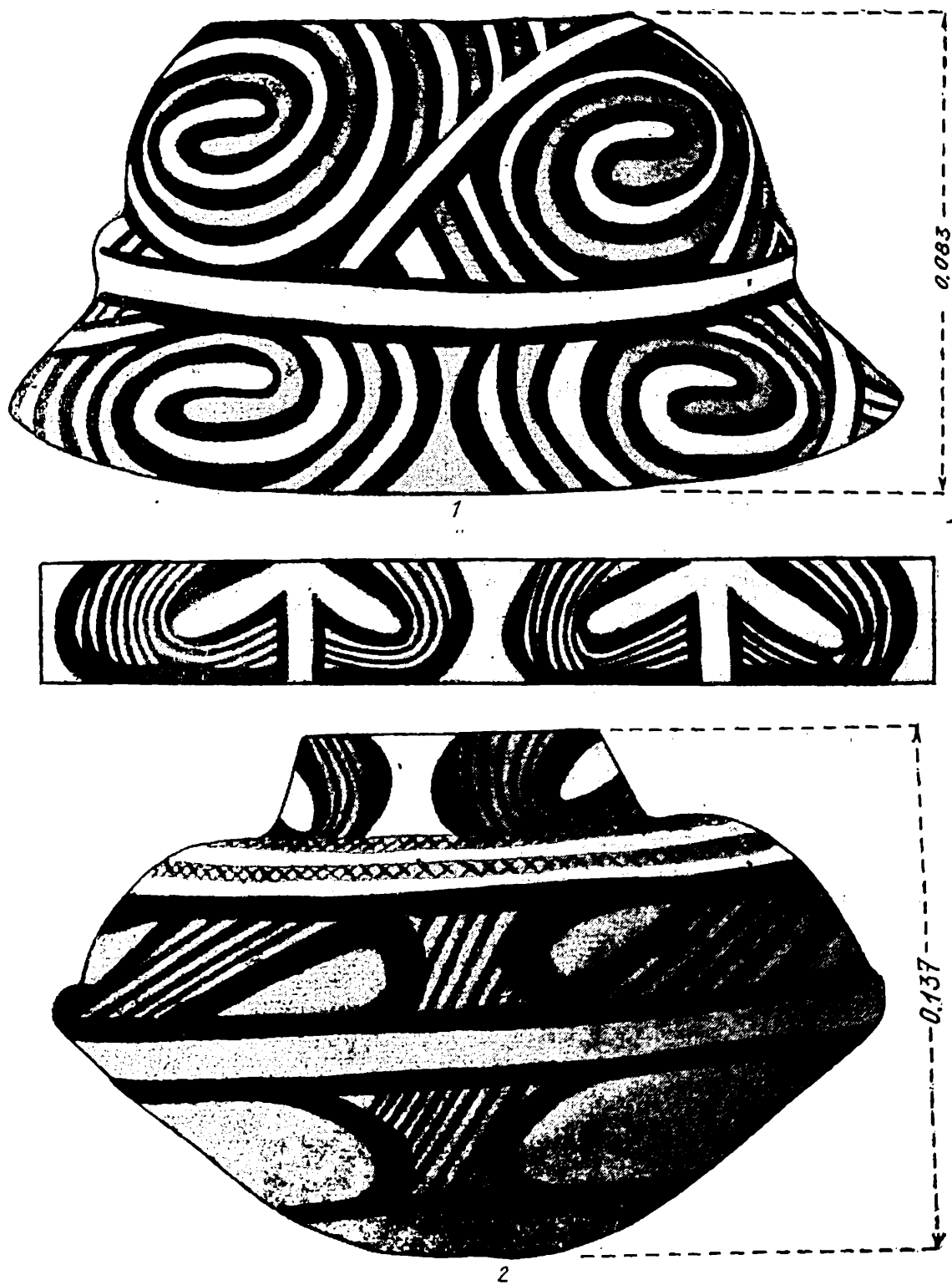

Fig. 7. — Vase pictate în stil δ^{2a} (1) și $\gamma^2 + \delta^1$ (2), descoperite întâmplător, anterior săpăturilor arheologice.

Fig. 8. — Ceramică pictată în stil δ^{2a} (1-4) și δ^1 (5-6) ($1,6 = 2/3$; $2,4 = 4/5$; $3,5 = 1/2$).

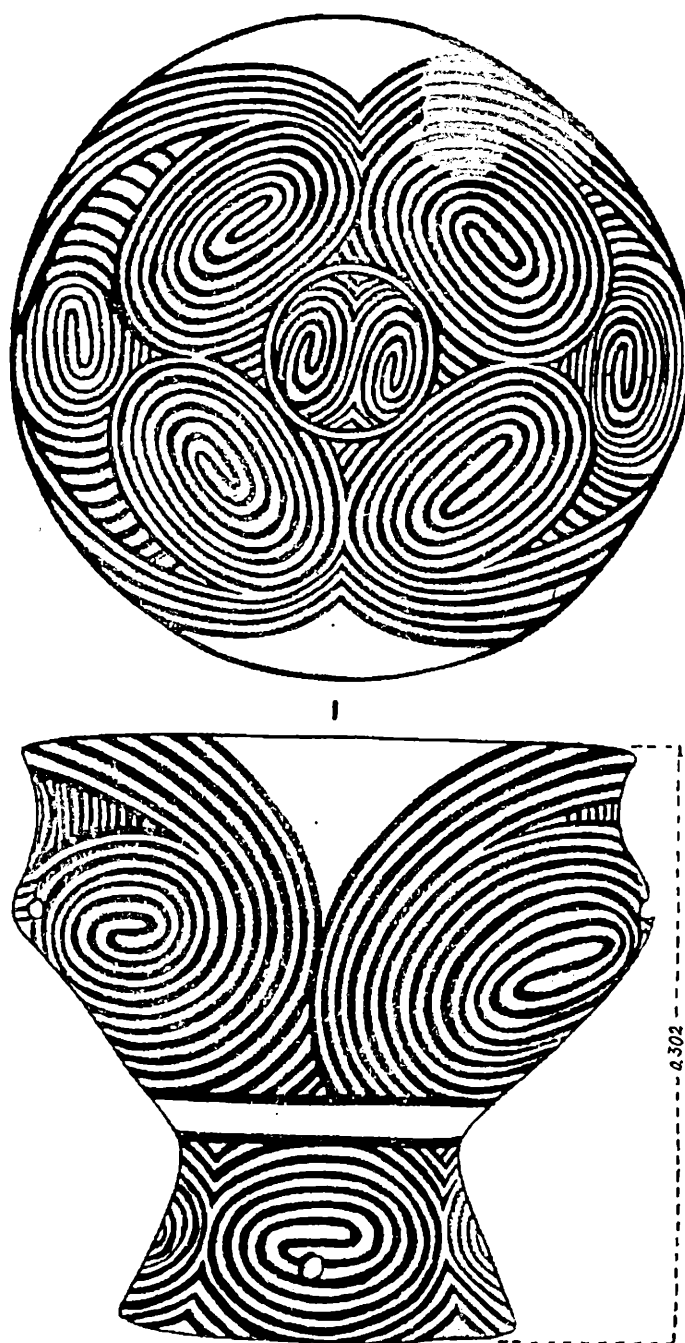

Fig. 9. — Vas pictat în stil δ^2 , descoperit întâmplător în grădina cinematografului din Huși.

În ceea ce privește ceramica Cucuteni C, atât aceea provenită din sondaj, cât și aceea descoperită anterior aparține speciei mai timpurii, decorate cu motive incizate, împunsături, sau motive imprimate cu un instrument dințat, ceramica cu șnur lipsind cu desăvârșire. Buza puțin îngroșată a vaselor este decorată de cele mai multe ori cu adâncituri oblice, iar gîtul cu incizii paralele verticale sau puțin oblice. Motivul preferat pentru zona umărului este acela în formă de ramură de brad. Restul suprafeței vaselor este acoperit cu striatii neregulate decor care de multe ori apare și în interiorul acestora (fig. 10/1—2).

Materialul ceramic s-a dovedit unitar și pe diferite adâncimi, inclusiv groapa, atestînd, deocamdată, o singură etapă de locuire. Pe de altă parte, resturile descoperite anterior sînt în deplină concordanță cu materialul provenit din sondaj, aparținînd, prin urmare, aceleiași așezări. Grosimea relativ mare a stratului de cultură presupune o locuire mai îndelungată.

În ceea ce privește frecvența stilurilor, ceramica aparține aproape în întregime grupelor β și γ , cea din urmă fiind mai bine reprezentată. Stilul δ apare mai rar, iar stilul α lipsește cu desăvârșire.

În privința succesiunii cronologice a diferitelor stiluri ale ceramicii pictate cucuteniene din faza A—B, în ultimul timp s-a ajuns la unele rezultate concrete. Astfel, la Corlăteni s-a identificat o etapă timpurie a acestei faze, marcată în special prin stilurile α și β , în cursul căreia grupele γ și δ nu au ajuns încă la deplina lor constituire. Resturile de vase aparținînd speciei Cucuteni C sînt și ele în deplină concordanță cu caracterul A—B vechi al așezării, prezentînd forme mai timpurii și un decor executat exclusiv cu un instrument dințat, ceramica înpodobită cu șnur lipsind cu totul ²⁵. O situație oarecum asemănătoare o prezintă și așezarea de la Cucuteni-Dîmbul Morii, unde predomină, de asemenea, stilurile α și β . Stilul γ apare numai foarte sporadic, iar specia Cucuteni C este reprezentată exclusiv prin fragmente ceramice cu decor împuns și incizat ²⁶. Așezarea de la Traian-Dealul Fîntînii prezintă un aspect cu totul deosebit prin faptul că aici surprindem aproape întreaga

Fig. 10. — Ceramică Cucuteni C (1=2/3; 2=1/2).

²⁵ Pentru Corlăteni, vezi rapoartele privind șantierul arheologic Valea Jijiei de I. Nestor și colaboratori, în SCIV, I, 1, 1950, p. 27—32; *ibidem*, II, 1, 1951, p. 51—76; *ibidem*, III, 1, 1952, p. 84 și urm. Vezi și I. Nestor, Cu privire la periodizarea etapelor târzii ale neoliticului din R.P.R., în SCIV, X, 2, 1959, p. 247—264. Același articol în limba germană în *Dacia*, N.S., IV, 1960, p. 53 și urm.

²⁶ Recenta ipoteză potrivit căreia fragmentele de stil γ ar fi mai numeroase în afara șanțului de apărare (cf. Vl. Dumitrescu, *Originea și evoluția culturii Cucuteni—Tripolie*, II, în SCIV, XIV, 2, 1963, p. 290) trebuie privită cu anumită prudență, întrucît porțiunea din afara șanțului de apărare nu a fost încă dezvelită (informație de la M. Dinu).

evoluție a stilurilor picturale din faza A—B, iar în privința ceramicii de tip C, pe lângă speciile mai timpurii, apare și ceramica decorată cu șnurul înfășurat și răsucit ²⁷.

Pornind de la rezultatele cercetărilor de la Corlăteni, Cucuteni-Dîmbul Morii și Traian, într-o lucrare recentă, VI. Dumitrescu distinge două etape în evoluția fazei Cucuteni A—B ²⁸. În prima (A—B1) situează așezările reprezentate prin grupele stilistice α și β , precum și prin ceramica de stil C cu decor împuns și incizat (Corlăteni, Cucuteni-Dîmbul Morii). În etapa a doua (A—B2), alături de aceste specii ceramice care continuă să dăinuiască, fără a fi însă atât de importante numeric, VI. Dumitrescu include grupele γ și primele serii ale stilului δ . În această etapă mai recentă apare în categoria ceramică Cucuteni C și decorul realizat cu șnurul înfășurat sau liber răsucit (Traian-Dealul Fintînilor, care își începe existența încă în prima etapă).

Așezarea Cucuteni A—B de la Huși nu poate fi încadrată, deocamdată, în nici una din etapele stabilite mai sus. Avînd în vedere caracterul ceramicii pictate (lipsa stilului α , preponderența grupei γ , apariția stilului δ), ea ar trebui plasată în etapa A—B2, avînd afinități în special cu așezarea de la Traian, grupa stilistică γ fiind acolo cea mai bine reprezentată cu subdiviziunile ei ²⁹. Sub aspectul caracteristicilor ceramicii Cucuteni C însă, așezarea de la Huși se apropie de stațiunile de la Corlăteni și Cucuteni-Dîmbul Morii, deci de prima etapă, în care nu apare încă ceramica decorată cu șnurul. Se poate constata, prin urmare, că așezarea de la Huși reprezintă o etapă mai evoluată stilistic decît aceea sesizată la Corlăteni și Cucuteni-Dîmbul Morii, neatingînd însă maxima dezvoltare stilistică a stațiunii de la Traian-Dealul Fintînilor.

Dacă cercetările viitoare în această așezare vor confirma cele constatate cu ocazia efectuării sondajului și în special lipsa ceramicii Cucuteni C, decorată cu șnur, va fi necesar să se introducă o nouă etapă stilistică între cele două deja stabilite. Caracteristicile acestei etape intermediare ar fi generalizarea și preponderența numerică a stilului γ , apariția primelor manifestări ale grupei δ , alături de care continuă să persiste și unele stiluri mai vechi, în special β^1 . În privința ceramicii Cucuteni C se menține specia mai timpurie, decorată cu un instrument dințat. Va rămîne de stabilit cînd și în ce împrejurări apare pentru prima dată în așezările cucuteniene din Moldova ceramica decorată cu șnur. De asemenea rămîne deschisă ipoteza, urmînd a fi verificată prin cercetările viitoare, în ce măsură aceste etape stilistice corespund unor subfaze cronologice. Sondajul fiind de proporții reduse, concluziile de mai sus nu pot fi considerate ca definitive. Urmează ca cercetările viitoare să aducă noi precizări în acest sens.

Așezarea de la Huși ridică deci o serie de probleme, a căror rezolvare justă va promova clarificarea unor aspecte mai puțin cunoscute ale fazei A—B a culturii Cucuteni, începînd cu evoluția unor stiluri picturale și, eventual, pînă la o periodizare mai fină a acestei etape. Cercetările viitoare vor trebui să lămurească și eventuala existență a unor urme de locuire mai vechi. De asemenea va fi necesară cercetarea așezării geto-dace timpurii, semnalată anterior, care nu a putut fi identificată cu ocazia sondajului din 1963.

ATTILA LÁSZLÓ

²⁷ Pentru Traian, vezi VI. Dumitrescu, *op. cit.*, în *Dacia*, IX—X, 1941—1944, p. 11—114, precum și rapoartele făcute de Hortensia și VI. Dumitrescu, în *Materiale*, III, 1957, p. 115—127; *ibidem*, V, 1959, p. 189—201; *ibidem*, VI, 1959, p. 157—178; *ibidem*, VII, 1960,

p. 91—105; *ibidem*, VIII, 1962, p. 245—260.

²⁸ VI. Dumitrescu, *op. cit.*, în *SCIV*, XIV, 2, 1963, p. 290—291.

²⁹ Idem, *op. cit.*, în *Dacia*, IX—X, 1941—1944, p. 52.

RECHERCHES ARCHÉOLOGIQUES DANS L'ÉTABLISSEMENT CUCUTENI A-B DE HUȘI

R É S U M É

Des travaux de construction commencés en 1959 et continués les années suivantes dans la ville de Huși ont mis au jour des matériaux archéologiques appartenant les uns à la phase A—B de la civilisation de Cucuteni, les autres à un établissement géto-dace de haute époque. À la suite de ces découvertes, un sondage de proportions réduites (11 × 2 m) a été effectué en novembre 1963 dans l'angle NE de la cour de la Banque d'Etat (fig. 1). Les fouilles, pratiquées à une profondeur maximale de 2,80 m, ont permis l'identification de trois couches présentant des restes de culture matérielle (fig. 2).

La couche supérieure, de couleur grise, avec des dépôts sablonneux par endroits, et de 0,30—0,50 m d'épaisseur, renfermait des restes particulièrement abondants d'époque moderne et féodale tardive. Au-dessous, se trouvait une couche de 0,25—0,90 m d'épaisseur, consistant en terre de couleur noire, avec des restes clairsemés de matériaux archéologiques des XVe—XVIIIe siècles.

Enfin, une troisième couche, de couleur marron et de 0,45 m à 1,30 m d'épaisseur, située au-dessus de la terre vierge, argileuse-sablonneuse, de couleur jaune, représente le dépôt de matériaux néolithiques de type Cucuteni A-B. Dans la partie inférieure de cette dernière couche, la section a intercepté une fosse peu profonde creusée dans la terre vierge. Aucun logement cucutenien n'a été rencontré.

Parmi les outils provenant de cet établissement néolithique, il convient de citer deux bois de cerf, découverts l'un en 1959, l'autre en 1962, dans le centre de la ville (fig. 3/a—b). Il s'agit dans les deux cas de pièces légèrement recourbées de 15 cm environ de longueur, coupées droit à leurs extrémités, creusées à l'intérieur et polies extérieurement dans leur portion mince. On a relevé des traces de couleur blanche dans l'intérieur de la première pièce et des dépôts de couleur jaune dans la seconde. Dans l'orifice situé à l'extrémité étroite de la première pièce, une incisive — de cerf ou de bovidé — avait été introduite, dont seule la couronne restait en dehors. Ainsi qu'il ressort des analogies ethnographiques (cf. note 8), les deux bois ont probablement été utilisés comme instruments pour la peinture des vases. La couleur, préalablement dissoute, était introduite dans l'orifice de l'extrémité la plus épaisse, d'où, elle s'échappait par la pièce introduite dans l'orifice de son extrémité mince (peut-être une plume d'oie, selon une pratique connue de la poterie populaire), coulant sur le vase. Il semble que cet instrument n'ait servi que pour l'exécution des motifs linéaires, des bandes étroites et des hachures, et cela surtout durant l'étape Cucuteni A—B.

En ce qui concerne la poterie, on distingue trois catégories: poterie non peinte, peinte et de facture Cucuteni C. La poterie peinte appartient presque exclusivement aux styles β (fig. 4; 5/1—3) et γ (fig. 5/4—6; 6; 7/2), ce dernier étant le mieux représenté. Le style δ (fig. 7/1; 8—9) apparaît plus rarement, pendant que le groupe α manque totalement. Dans le sous-groupe β¹, il faut mentionner l'espèce à fond rouge (fig. 5/1—3). Pour ce qui est du groupe δ^{2a}, l'auteur se demande s'il est juste de l'inclure dans le style δ, ou s'il ne devrait pas plutôt être considéré comme une variante à part, plus évoluée, du style β. Quant à la poterie de style C, elle appartient à l'espèce la plus ancienne, décorée de motifs incisés, de piqûres ou de motifs imprimés à l'aide d'un instrument denté (fig. 10/1—2), la céramique cordée faisant entièrement défaut.

Chronologiquement, l'établissement Cucuteni A—B de Huși ne peut, à l'heure actuelle, être assigné à aucune des étapes établies récemment par Vl. Dumitrescu (cf. note 28). Compte tenu des caractères de sa poterie peinte (absence du style α, prépondérance du groupe γ, apparition du style δ), il devrait être assigné à l'étape A—B2. D'autre part, les caractéristiques de la poterie Cucuteni C rapprochent cet établissement de la première étape, dans laquelle la céramique cordée fait encore défaut. Par conséquent, si les recherches futures viennent confirmer les constatations faites à l'occasion de ce premier sondage, à savoir, en premier lieu, l'absence de la poterie Cucuteni C à décor cordée, il faudra reconnaître en matière de style, l'existence d'une nouvelle étape située entre les deux étapes déterminées à l'heure actuelle. Les caractéristiques en seraient la généralisation et la prépondérance numérique du style γ, l'apparition des premières manifestations du groupe δ, ainsi que la persistance de certains styles plus anciens, tel surtout le style β¹. Quant à la poterie Cucuteni C, on en relève l'espèce la plus ancienne, celle décorée à l'aide d'un instrument denté. Il restera à établir la date et les circonstances de l'apparition initiale de la céramique cordée dans

les établissements cucuténiens. Il appartiendra également aux recherches ultérieures de vérifier dans quelle mesure ces étapes de style peuvent être considérées comme correspondant à des sous-phases chronologiques.

Etant donné les proportions restreintes du sondage effectué, les conclusions ci-dessus ne peuvent être considérées comme définitives. C'est toujours aux recherches ultérieures qu'il appartiendra de fournir des précisions à cet égard.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. — Huși, plan des fouilles faites dans la Place de la République.

Fig. 2. — Profil de la paroi NO de la section. 1, couche de terre grise, avec restes d'habitat moderne et féodal tardif; 2, couche de terre noire, avec restes clairsemés de l'époque féodale; 3, couche de culture néolithique; 4, terre vierge argileuse-sablonneuse; 5, brique; 6, torchis calciné; 7, fragments de poterie; 8, ossements d'animaux.

Fig. 3. — Bois de cerfs découvertes à Huși.

Fig. 4. — Poterie peinte de style β^1 (1, 3=1/2; 4=2/3; 2,5=3/4).

Fig. 5. — Poterie peinte de styles β^1 (1-3) et γ^2 (4-6) (1, 4, 6=3/4; 2-3, 5=4/5).

Fig. 6. — Poterie peinte de style γ^2 (1-3) et γ^{2a} (4) (1-3=1/2; 4=1/1).

Fig. 7. — Vases peints de style δ^{2a} (1) et $\gamma^2 + \delta^1$ (2), découverts par hasard, avant l'exécution du sondage.

Fig. 8. — Poterie peinte de style δ^{2a} (1-4) et δ^1 (5-6) (1, 6=2/3; 2, 4=4/5; 5=1/2).

Fig. 9. — Vase peint de style δ^{2a} , découvert par hasard dans le jardin du cinéma de Huși.

Fig. 10. — Poterie Cucuteni C (1=2/3; 2=1/2).

OBSERVAȚII ASUPRA SISTEMULUI DE FORTIFICARE AL AȘEZĂRILOR CUCUTENIENE DIN MOLDOVA

Prezența așezărilor întărite în diferite faze de evoluție ale neoliticului extracarpatic a devenit în ultimii ani un fapt incontestabil. Elemente de fortificație de diverse tipuri și variante, executate de mîna omului, se întîlnesc atît în stațiunile cucuteniene din Moldova, cît și în tell-urile gumelnițene din cîmpia munteană ¹. Nu știm, deocamdată, în ce măsură ipoteza existenței lucrărilor defensive poate avea valabilitate și pentru stațiunile celorlalte culturi neolitice contemporane din spațiul carpato-dunărean, urmînd ca cercetările viitoare să aducă precizări în acest sens.

Desigur că fortificarea stațiunilor neolitice din regiunile extracarpatiche din aria culturii Cucuteni sau Gumelnița n-are un caracter întîmplător. Ea constituie ilustrarea unui fenomen determinat de o serie de cauze, variînd de la o cultură la alta sau de la o fază la alta, în strînsă legătură, firește, cu evoluția social-economică a triburilor respective dar, cel puțin uneori, și cu relațiile dintre acestea din urmă și triburile culturilor învecinate. Așadar, studiarea sistemului defensiv al stațiunilor aparținînd unei anumite culturi, departe de a presupune limitarea la aspectul strict tehnic al problemei, se integrează organic în complexul de evenimente ce caracterizează istoria epocii respective.

Plecînd de la aceste premise, ne vom ocupa, în continuare, de procedeele de apărare ale așezărilor cucuteniene din Moldova. De altfel, progresul simțitor pe care l-a înregistrat, în ultimii ani, cunoașterea complexului cultural Cucuteni-Tripolie incită la o privire de ansamblu, fie ea cît de succintă—cu eventualele concluzii ce decurg din reliefarea faptelor respective—privind caracteristicile stațiunilor aparținînd neoliticului dezvoltat din vecinătatea de răsărit a Carpaților.

★

Cu peste cinci decenii în urmă, în anii 1909—1910, efectuînd primele campanii de săpături arheologice de la Cucuteni-Băiceni, H. Schmidt, asistat pe atunci de G. Bersu, a fost preocupat, printre alte probleme, și de aceea a sistemului de fortifi-

¹ Pentru sistemul de fortificare al așezărilor culturii Gumelnița, cf. Sebastian Morintz, *Tipuri de așezări și sisteme de fortificație și de împrejmuire în cultura Gumelnița*, în SCIV, XIII, 2, 1962, p. 273 și urm.

cație al așezării eponime, acordându-i atenția cuvenită. Cu acea ocazie, ^①pe panta de vest, foarte lină și accesibilă a «Cetățuiei», în imediata apropiere a limitei respective a așezării, se semnalaseră două șanțuri de apărare, avînd profilul în formă de pîlnie, la distanță aproximativ egală unul de celălalt. Conform materialului arheologic, în-deosebi cel ceramic, găsit în umplutura lor, cunoscutul arheolog german data primul șanț — numit de el interior — în faza Cucuteni A, iar al doilea — exterior — în faza B a aceleiași culturi ².

Reluarea în 1961 a cercetărilor arheologice de la Cucuteni-Băiceni a prilejuit verificarea observațiilor făcute de H. Schmidt consemnate în cunoscuta sa lucrare monografică ³. Totodată însă săpăturile efectuate în anii 1961 și 1962 în această stațiune au permis obținerea unor noi și importante date, asupra cărora ne vom opri mai jos. Înainte însă de a trece la prezentarea materialului faptic rezultat în urma recen-telor săpături de la Cucuteni-Băiceni, considerăm necesară relevarea anumitor carac-teristici ale așezărilor neolitice de pe teritoriul Moldovei din perioada anterioară culturii Cucuteni.

Stațiunile aparținînd celui mai vechi neolitic cunoscut în actualul stadiu al cercetărilor între Carpați și Prut, recte culturii Criș și culturii ceramicii liniare cu capete de note muzicale, ocupă de obicei poziții deschise: pe fundul văilor, pe pante line sau grinduri (ca, de exemplu, Glăvăneștii Vechi ⁴, Perieni ⁵, Valea Lulupui ⁶, Pogorăști ⁷ etc.). Pînă în prezent, cel puțin în regiunile despre care este vorba, nu există nici un indiciu că așezările din această vreme ar fi fost fortificate. De altfel, aceeași constatare rămîne valabilă, deocamdată, și pentru primele etape de evoluție ale complexului cultural Cucuteni-Tripolie — Precucuteni (Tripolie A) și Protocucu-teni — ale căror stațiuni sînt identice ca tip aceloră din perioada neolitică imediat precedentă.

✕ În Moldova, primele așezări neolitice fortificate apar începînd din faza Cucu-teni A, fiind documentate, de asemenea, și în fazele AB și B ale acestei culturi. În general, sistemul de fortificare întîlnit în cultura Cucuteni are ca element de bază șanțul, cu profilul în formă de pîlnie, al cărui traseu este determinat de forma terenului pe care o ocupă stațiunea respectivă. În afară însă de aceste lucrări defenisive, executate de mîna omului, grija pentru preîntîmpinarea pericolelor din afară se manifestă de-seori, după cum vom vedea, și prin preferința pentru anumite forme de teren, ca înălțimi greu accesibile, dar foarte ușor de apărat.

Pentru ilustrarea detaliată a acestor considerații, vom prezenta procedeele de fortificare a așezărilor în ordinea fazelor de evoluție ale culturii cucuteniene.

h ✕ De obicei, stațiunile Cucuteni A, cu rare excepții, se află pe înălțimi dominante foarte adesea promontorii de terasă, mărginite din trei părți de pante înclinate, uneori chiar aproape abrupte. Pe a patra pantă, adesea foarte lină, fapt care permitea din acest motiv accesul ușor către așezare, se întîlnesc lucrările de fortificare ale oamenilor cucutenieni. Este vorba deci, după cum am arătat mai sus, de o adevărată predilecție pentru locuri întărite oarecum natural prin însăși configurația terenului. De altfel, pare semnificativ și faptul că pînă astăzi, în numeroase cazuri, oamenii din partea

² Cf. H. Schmidt, *Cucuteni in der oberen Moldau*, Berlin u. Leipzig, 1932, p. 9—12, 114—115 și fig. 1.

³ Cercetările de la Cucuteni-Băiceni, inițiate în 1961 de către Filiala din Iași a Academiei Republicii Socialiste România, sînt executate de către un colectiv condus de M. Petrescu-Dimbovița.

⁴ Cf. I. Nestor și colaboratori, *Săpăturile de pe șan- tierul Valea Jijiei (Iași-Botoșani-Dorohoi) în anul*

1950, în SCIV, II, 1, 1951, p. 51 și urm.

⁵ M. Petrescu-Dimbovița, *Sondajul stratigrafic de la Perieni (reg. Iași, r. Birlad)*, în *Materiale*, III, p. 65 și urm.

⁶ Cf. Vlad Zirra, în SCIV, II, 1, 1951.

⁷ Această așezare a fost semnalată în 1961 de I. Ioniță, care ne-a comunicat și datele privind caracteristicile ce le prezintă.

locului numesc aceste forme de teren (pe care de multe ori constatăm existența resturilor de așezare Cucuteni A), *Cetățuie*, ca, de exemplu, la Cucuteni.

Pînă în prezent, pentru faza Cucuteni A, cele mai bune exemple, în ceea ce privește sistemul de fortificare, ni le oferă așezările de la Trușești-«*Țuguia*», Hăbășești-«*Holm*» și Cucuteni-«*Cetățuie*». Menționăm totodată că fiecare din aceste trei importante stațiuni neolitice de pe teritoriul Moldovei, ilustrează cîte o anumită variantă a procedeelor de apărare întrebuițate de oamenii cucutenieni.

Cea mai simplă variantă pe care o cunoaștem pînă în prezent o întîlnim la Trușești (nordul Moldovei). Aici, pe înălțimea «*Țuguia*», s-au degajat integral resturile unei așezări cucuteniene, cu o suprafață de circa 25 000 m², cuprinzînd 98 de locuințe, dintre care 93 din faza A și 5 din faza B⁸. Înălțimea «*Țuguia*» este un rest din terasa mijlocie a Jijiei delimitat la N, V și S de pante înclinate.

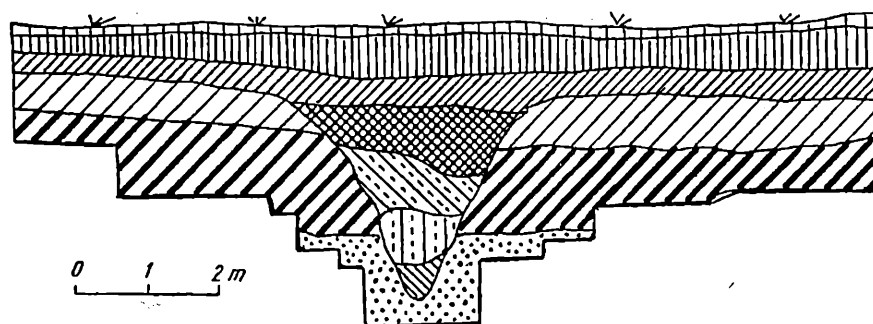

Fig. 2. — Trușești — «*Țuguia*». Profilul șanțului de apărare din faza Cucuteni A.

Partea de est a acestei forme de teren o constituie o pantă destul de lină, fapt care permitea foarte ușor accesul din direcția respectivă în interiorul stațiunii neolitice. Tocmai aici, la o distanță variind între 15 și 22 m de limita de est a așezării, s-a identificat un singur șanț de apărare, adînc de 1,50–2 m și cu lățimea superioară de 2,50–4 m, tăind transversal panta respectivă de la un capăt la celălalt (fig. 1 și 2). Cercetarea traseului acestui șanț de apărare s-a făcut în perioada 1953–1961 prin 16 secțiuni, din care 6 principale. Materialul arheologic dat la iveală prin cercetarea șanțului de apărare al așezării de la Trușești-«*Țuguia*» aparține exclusiv fazei Cucuteni A. Este deci evident faptul că lucrările de fortificare de pe înălțimea «*Țuguia*» n-au nici o legătură cu așezarea Cucuteni B din acest loc, care constă, de altfel, dintr-un număr foarte redus de locuințe — așa după cum s-a văzut —, ci ele aparțin în mod cert stațiunii Cucuteni A de acolo.

Mai complex decît sistemul de apărare de la Trușești-«*Țuguia*» este acela al așezării de la Hăbășești. Cercetările efectuate aici, pe locul «*Holm*», în anii 1949–1950 au dus la dezvelirea completă a unei stațiuni Cucuteni A, alcătuită din resturile a 44 de locuințe, afectînd o suprafață de circa 12 000 m²⁹. În afară de cele

⁸ Pentru așezarea de la Trușești, cu traseul șanțului de apărare, vezi: M. Petrescu-Dimbovița, Adrian C. Florescu și Marilena Florescu, *Șantierul arheologic Trușești*, în *Materiale*, VIII, p. 227 și urm. și fig. 1. De asemenea vezi și Adrian C. Florescu, *Șantierul arheologic Trușești*, în *Materiale*, V, p. 183 și urm.; M. Petrescu-Dimbovița, *Die wichtigsten Ergebnisse der archäologischen*

Ausgrabungen in der neolitischen Siedlung von Trușești (Moldau), în *PZ*, XLI, 1963, p. 171 și urm. și fig. 1.

⁹ Cf. Vladimir Dumitrescu, Hortensia Dumitrescu, M. Petrescu-Dimbovița și N. Gostar, *Hăbășești, monografie arheologică*, București, Edit. Acad. R.P.R., 1954, p. 5 și urm. și pl. II.

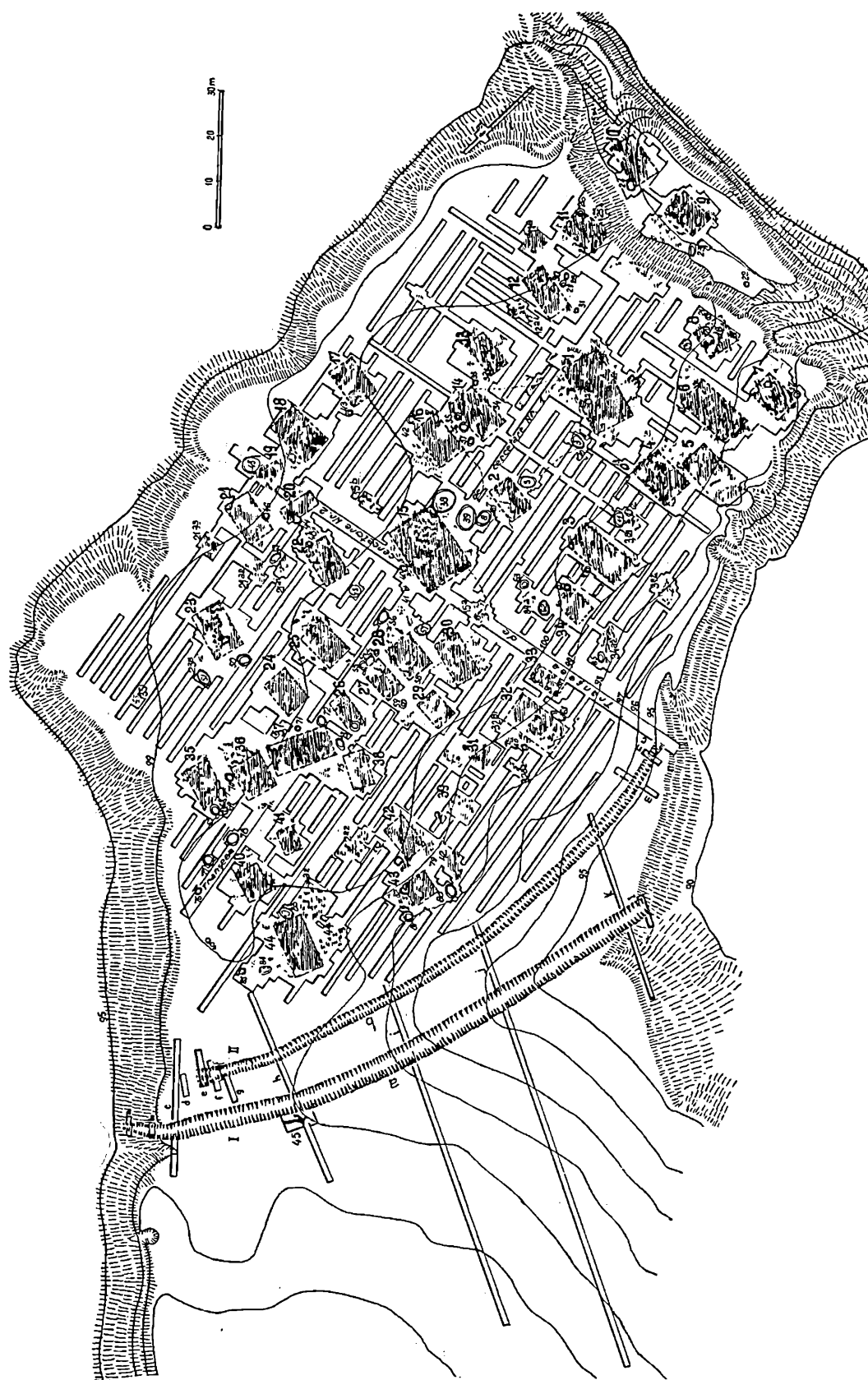

Fig. 3. — Hăbășești — «Holm». Planul așezării din faza Cucuteni A cu cele două șanțuri de apărare: a) șanțul exterior; b) șanțul interior (după Vi. Dumitrescu și colaboratori).

trei pante înclinate care o delimitează la N, E și S, apărarea acestei stațiuni era asigurată de două șanțuri, aproape paralele, situate la distanță de 8–12 m unul de celălalt, săpate pe panta de vest, ușor accesibilă, pe care o taie transversal, de la un capăt la altul (fig. 3). Ambele șanțuri au profilul în formă de pîlnie cu gura larg deschisă, deosebindu-se între ele prin dimensiuni. Astfel, șanțul interior, situat la circa 15–25 m de limita de vest a așezării, are adîncimea inițială de 2 m și lățimea maximă de 1,50–4 m; șanțul exterior este adînc de 2–2,50 m, avînd lățimea maximă de 2–5 m (fig. 4).

În afară de aceasta, prezintă un interes deosebit unele observațiuni privind capetele șanțurilor de apărare ale așezării de la Hăbășești. Astfel, în capătul său de nord, șanțul interior se bifurcă în doi lobi, după care dispare brusc (fig. 3). Șanțul

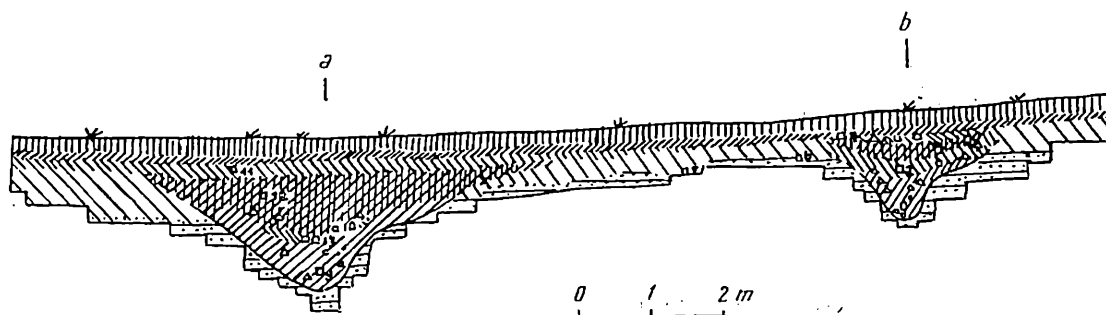

Fig. 4. — Hăbășești — «Holm» Secțiune prin cele două șanțuri de apărare ale așezării din faza Cucuteni A: a — șanțul exterior; b — șanțul interior (după M. Petrescu-Dimbovița).

exterior se îngustează la ambele capete, îndeosebi la acela de nord, unde atinge lățimea de numai 1 m (fig. 3). Îngustarea la cele două capete e determinată, probabil, de faptul că în zonele respective avem de-a face cu pante mult înclinate (cea de nord și de sud); din acest motiv, probabil că nu mai era necesară menținerea aceleiași lățimi, ca în cea mai mare parte a traseului șanțului, eficacitatea apărării fiind asigurată aici prin însăși natura terenului.

Din nefericire, datorită anumitor modificări moderne ale terenului, survenite în porțiunile respective, nu a fost posibilă obținerea observațiilor necesare în ceea ce privește capetele unicului șanț de apărare al așezării Cucuteni A de la Trușești-«Țu-guieta». Astfel, este regretabil că nu ni s-a putut oferi prilejul de a face o comparație între capetele șanțului de apărare al cunoscutei așezări neolitice din valea Jijiei și acelea din stațiunea de la Hăbășești.

În sfârșit, a treia variantă pe care ne rămîne să o luăm în discuție este cea din așezarea eponimă.

«Cetățuia» de la Cucuteni-Băiceni poate fi considerată, pe drept cuvînt, tipul clasic al stațiunilor din faza A a culturii cu ceramică pictată de pe teritoriul Moldovei: înălțime foarte dominantă, mărginită la N, E și S de pante mult înclinate, aproape imposibile accesului. Pe panta de vest, foarte lină și destul de ușor accesibilă, în imediata apropiere de limita așezării Cucuteni A, a fost săpat un șanț de apărare (numit interior, de H. Schmidt, spre deosebire de acela exterior, care, după cum vom vedea, datează de la începutul fazei Cucuteni B), cu profilul în formă de pîlnie, adînc de 2 m și lat de 2,50 m (fig. 5). După cum am arătat la început, acest șanț a fost semnalat

și cercetat încă din 1909—1910, prin 20 de secțiuni dispuse în evantai (din care patru principale), de către H. Schmidt și G. Bersu.

Cu ocazia săpăturilor din 1961—1962, prin executarea unei secțiuni care suprapune parțial secțiunea 16 i a lui H. Schmidt și G. Bersu (fig. 6), a fost confirmată întru totul datarea șanțului interior în faza Cucuteni A, așa după cum precizaseră cei doi cercetători germani. În același timp însă, datele oferite de cercetările din 1961 și 1962 ne-ar sugera ipoteza existenței unui val adiacent șanțului de apărare (fig. 6). Într-adevăr, șanțul de apărare al așezării din faza A de pe « Cetățuia » de la Cucuteni-Băiceni a fost săpat într-o rocă caracterizată prin alternanța straturilor de nisip și piatră calcaroasă (calcar cochilifer). Întregul material rezultat din săparea acestui șanț (constituit din piatră și nisipuri) a fost depozitat pe partea corespunzătoare talu-

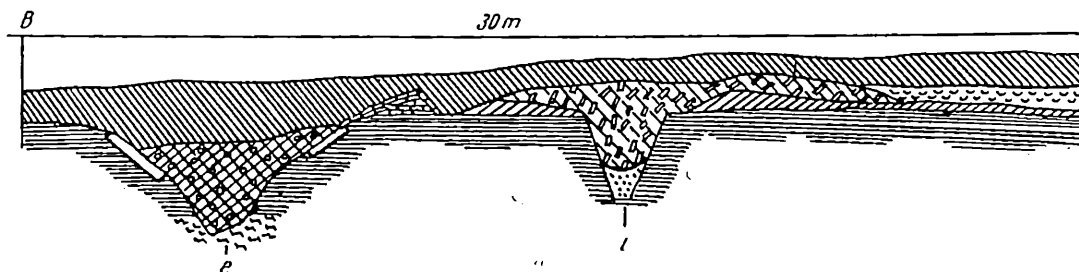

Fig. 5. — Cucuteni — «Cetățuia». Cea de două șanțuri de apărare — interior (i) Cucuteni A și exterior, (c) Cucuteni B (după H. Schmidt).

zului său de est, amenajându-se astfel eventualul val presupus de noi. Totuși, ipoteza existenței valului ca element component al sistemului de fortificație al așezării din faza A de la Cucuteni-Băiceni necesită încă verificări prin viitoare cercetări. De aceea, deocamdată, se impune o oarecare rezervă în legătură cu această chestiune. Prudența ne apare cu atât mai indicată în actualul stadiu al cercetărilor cu cât atât la Trusești-« Țuguia », cât și la Hăbășești-« Holm » nu avem nici o dovadă stratigrafică că aceste două așezări Cucuteni A ar fi fost prevăzute, în afară de șanț, și cu val adiacent. Pe de altă parte însă, nu este mai puțin adevărat că șanțurile de apărare, din care constă în principiu sistemul defensiv al stațiunilor amintite, au fost săpate, spre deosebire de cazul « Cetățuiei » de la Cucuteni-Băiceni, exclusiv în straturi de loess. Pământul rezultat în urma săpării acestor șanțuri s-a întrebuințat, probabil, așa după cum a precizat M. Petrescu-Dîmbovița, pentru stațiunea de la Hăbășești¹⁰, ipoteza rămânând valabilă eventual și în cazul așezării cucuteniene de la Trusești-« Țuguia », la construirea locuințelor, care, după cum o dovedesc cercetările de pînă acum, necesitau o mare cantitate de argilă.

În afară de cele trei așezări Cucuteni A, la care ne-am referit pînă aici, mai trebuie să avem în vedere și pe aceea, din aceeași vreme, de la Frumușica, raionul Piatra-Neamț. În legătură cu șanțul de apărare din această stațiune, M. Petrescu-Dîmbovița a arătat, cu ani în urmă, că argumentele invocate de C. Matasă sînt cu totul neconcludente pentru a dovedi existența unui astfel de element de fortificație artificială aici¹¹. Acest fapt nu infirmă totuși prezența șanțului de apărare în așezarea Cucuteni A de la Frumușica.

¹⁰ Cf. M. Petrescu-Dîmbovița, în *Hăbășești*, p. 217.

¹¹ *Ibidem*, p. 221, 223, nota 41; de asemenea, vezi

și C. Matasă, *Frumușica*, București, 1946, p. 28 și urm.

și fig. 10—13.

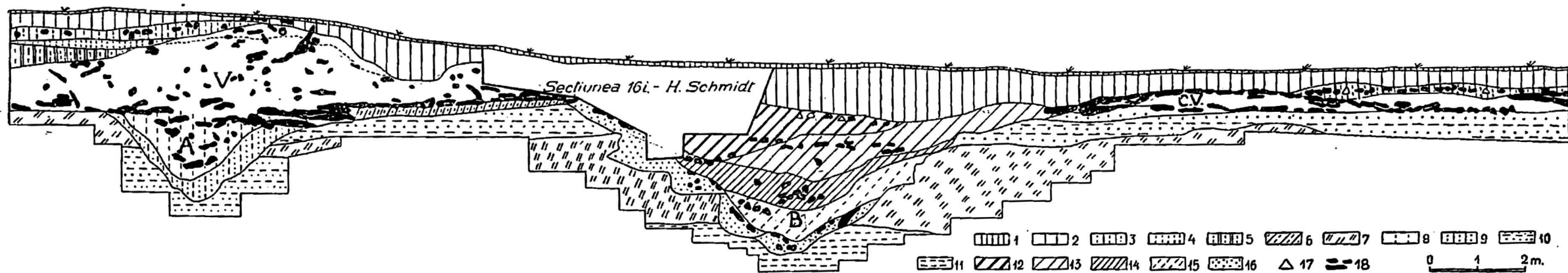

Fig. 6. — Cucuteni—«Cetățuie». Secțiune prin cele două șanțuri de apărare executată în 1961—1962, suprapunind parțial secțiunea 16 i a lui H. Schmidt: 1 — sol vegetal actual; 2 — sol cu humus; 3 — sol brun-cenușiu cu resturi Cucuteni B; 4 — sol brun-cenușiu, cu granulație fină; 5 — sol cenușos (denivelare); 6 — sol brun nisipos cu resturi Cucuteni A de sub baza valului; 6 — cal-

care dizlocate cu dispoziție haotică; 8 — balast din pietre și nisip din umplutura șanțului Cucuteni A; 9 — nisip galben-cenușiu din umplutura șanțului din faza Cucuteni A; 10 — nisipuri oolitice provenind din dezagregarea grezilor oolitice calcaroase; 11 — nisip argilos brun-verzui; 12 — depunere cafenie-negricioasă din umplutura șanțului Cucuteni B; 13 — idem cu granulație fină;

14 — sol de umplură cenușiu-închis amestecat cu multe pietre; 15 — umplură cenușie deschisă, amestecată cu pietre mici; 16 — sol brun nisipos, utilizat la amenajarea taluzului Cucuteni B; 17 — fragment ceramic cucutenian; 18 — piatră; V = val; CV = contraval; A = șanț Cucuteni A; B = șanț Cucuteni B.

Celelalte așezări Cucuteni A din Moldova documentate pînă în prezent sînt cunoscute fie din cercetări de suprafață, fie din săpături de caracter restrîns, care, din acest din urmă motiv, nu au putut include în sfera preocupărilor lor și problema sistemului defensiv al așezărilor respective ¹². De asemenea, nu știm, deocamdată, dacă așezarea corespunzătoare de la Ariușd, cercetată încă din anii premergători primului război mondial de către F. László ¹³, era prevăzută cu șanț de apărare. Rămîne ca viitoarea reluare a cercetărilor în importanta stațiune din SE Transilvaniei să abordeze și această chestiune.

Așezări fortificate, contemporane aceloră descrise mai sus, se întîlnesc și în regiunile răsăritene ale ariei complexului Cucuteni-Tripolie. Dintre acestea, menționăm stațiunea aparținînd fazei Cucuteni A-Tripolie B₁ (periodizarea Passek) de la Polivanov-Iar, pe Nistrul superior, cercetată de T. S. Passek — situată pe o înălțime dominantă și prevăzută cu un șanț de apărare, în partea mai accesibilă, avînd profilul în formă de pîlnie ¹⁴.

Pînă nu de mult se părea că așezările Cucuteni AB n-ar fi fost fortificate. Poziția larg deschisă pe care o ocupă, în marea majoritate a cazurilor, stațiunile din faza AB a culturii cucuteniene nu lăsa să se întrevadă vreun indiciu în acest sens. O astfel de ipoteză a fost exclusă însă în urma intenselor săpături arheologice de la Traian ¹⁵. Mai mult decît atît, cu ocazia cercetărilor din vara anului 1962 de la Cucuteni-Băiceni, punctul «Dîmbul Morii» — într-o așezare aparținînd, de asemenea, fazei AB — s-a semnalat și aici prezența unui șanț de apărare ¹⁶. Așadar, exemplele celor două stațiuni nu mai lasă nici o îndoială asupra prezenței lucrărilor de fortificație executate de mîna omului și în faza Cucuteni AB. Rămîne doar ca cercetările viitoare să precizeze în ce măsură acest fapt ar putea constitui o trăsătură specifică pentru întregul complex de așezări din penultima fază de dezvoltare a culturii Cucuteni.

Ca și în faza imediat anterioară, elementul esențial al sistemului defensiv din așezările Cucuteni AB îl constituie șanțul cu profilul în formă de pîlnie, avînd însă un alt traseu în comparație cu perioada precedentă. Această deosebire este determinată de însuși faptul că, așa după cum am mai arătat, formele de teren pe care le preferă fiecare dintre cele două faze — Cucuteni A și Cucuteni AB — diferă esențial între ele: «promontorii» de terasă, mărginite în cea mai mare parte de pante foarte greu accesibile, în primul caz, poziții larg deschise în al doilea caz.

Deocamdată, pentru faza AB, singurul exemplu care poate fi luat în discuție este acela al așezării de la Traian, unde amploarea cercetărilor a impus totodată atenției și studierea traseului șanțului de apărare. În ceea ce privește așezarea, din aceeași vreme, de la Cucuteni-Băiceni «Dîmbul Morii», săpăturile arheologice sînt de-abia la început.

¹² Dintre acestea cităm: Fedeleșeni (cf. I. Nestor *Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien*, în *BerRGR*, 22, p. 45), Ruginoasa (cf. Hortensia Dumitrescu, *La station préhistorique de Ruginoasa*, în *Dacia*, III-IV, p. 57 și urm.), Rafaila (sondaj executat de C. Cihodaru, materialul în colecția Muzeului de istorie a Moldovei din Iași) etc.

¹³ Cf. F. László, *Stations de l'époque prémycénienne dans le comitat de Haromszek*, în *Dolgozatok*, II, 1911, p. 178 și urm.

¹⁴ Cf. T. S. Passek, *Раскопки трипольских поселений на среднем Днестре*, în *KS*, 51, p. 57 și urm.

¹⁵ Vezi Hortensia Dumitrescu, *Șantierul arheologic*

Traian, în *SCIV*, VI, 3-4, 1955, p. 469 și urm.; idem, *Șantierul arheologic Traian*, în *Materiale*, III, p. 115 și urm.; Hortensia Dumitrescu și Vladimir Dumitrescu, *Săpăturile de la Traian — Dealul Fintinilor*, în *Materiale*, VI, p. 174 și urm.; Hortensia Dumitrescu, *Șantierul arheologic Traian*, în *Materiale*, VII, p. 102; Hortensia Dumitrescu și Vladimir Dumitrescu, *Activitatea șantierului arheologic Traian*, în *Materiale*, VIII, p. 249 și urm.

¹⁶ Săpăturile de la punctul «Dîmbul Morii», situat la circa 2,5 km spre est de «Cetățuie», au fost efectuate de M. Dinu.

La prima vedere s-ar părea că lucrările defensive ale aşezării de la Traian ar consta, la origine, din două şanţuri dispuse în semicerc şi ale căror capete s-ar termina în câte un braţ comun. În realitate însă, conform ipotezei destul de plauzibile emise de Hortensia şi Vladimir Dumitrescu, fiecare dintre cele două tranşee de apărare corespunde câte unei etape de dezvoltare a acestei aşezări¹⁷. Astfel, primul şanţ aparţine perioadei incipiente a staţiunii; ulterior, fiind necesară extinderea aşezării, determinată, probabil, de înmulţirea locuitorilor ei, s-a astupat prima tranşee, săpându-se un al doilea şanţ, care delimitează de data aceasta o incintă cu mult mai mare în comparaţia cu suprafaţa iniţială. În ultima etapă a existenţei sale, aşezarea Cucuteni AB de la Traian avea, după toate probabilităţile, o suprafaţă de circa 5 ha. Limitele sale de NV, N şi E erau marcate de şanţul de apărare, al cărui traseu descrie, în plan, un imens arc de cerc. Unul din capetele şanţului cade pe latura de S, iar celălalt se sprijinea, probabil, pe latura de V (în sectorul de NV nu a fost stabilit încă cu precizie traseul şanţului), porţiuni în care terenul este dispus într-o pantă mai înclinată (fig. 7).

Şanţul de apărare al aşezării cucuteniene de la Traian, atât în prima, cât şi în a doua etapă avea profilul în formă de pîlnie, cu gura larg deschisă, cu adîncimea de circa 2,50–4 m, şi lăţimea superioară de 4–7 m (fig. 8)¹⁸. Şanţul din etapa mai veche, în zona sa de contact cu acela din etapa mai nouă (marginea de SE a aşezării), pare să fi fost dublat în urma unei lărgiri suplimentare practicate pe taluzul său de est (fig. 8)¹⁹.

Deocamdată nu ştim dacă aşezarea Cucuteni AB de la Corlăteni (r. Dorohoi), cercetată în anii 1949–1951²⁰, n-ar fi fost prevăzută cu un sistem de fortificaţie identic sau aproape asemănător aceluia constatat la Traian. Exemplul acestei din urmă staţiuni, ca şi acela al aşezării de la Cucuteni-Băiceni «Dîmbul Morii», nu ar părea să excludă o asemenea ipoteză. O viitoare reluare a săpăturilor arheologice în cunoscuta aşezare Cucuteni AB din nordul Moldovei ar putea aduce, eventual, printre altele, şi unele precizări în legătură cu această chestiune.

★

Problema aşezărilor fortificate, din aria culturii Cucuteni devine mai complexă în faza B. În ceea ce priveşte tipul lor, este demn de remarcat că aceste staţiuni nu au un caracter unitar. Astfel, ne sînt cunoscute aşezări Cucuteni B ocupînd poziţii deschise (ca, de exemplu, la Glăvăneştii Vechi, Valea Lupului²¹ etc.) pe terase inferioare sau chiar în fundul văilor. În afară de acestea însă, constatăm şi aşezări dominante, destul de dificile ca acces (Cucuteni-«Cetăţuie», Tg.-Ocna-«Podei», Sărata-Monteoru etc.). Este semnificativ însuşi faptul că, uneori aşezările Cucuteni B sînt documentate în aceleaşi locuri unde întîlnim şi resturile staţiunilor aparţinînd fazei A a aceleiaşi culturi (cazul aşezării eponime, unde sînt reprezentate deopotrivă de intens atât resturile de locuire din faza A, cât şi din faza B, sau exemplul aşezării de la Spineni, r. Iaşi)²².

În stadiul actual al cercetărilor nu putem preciza dacă aşezările Cucuteni B, din prima categorie, care prin poziţia lor deschisă amintesc pe acelea din faza imediat anterioară, AB, erau sau nu prevăzute cu elemente de fortificaţie executate de mîna

¹⁷ Cf. Hortensia Dumitrescu şi Vladimir Dumitrescu, op. cit., în *Materiale*, VIII, p. 249 şi urm. şi fig. 3.

¹⁸ *Ibidem*, fig. 4.

¹⁹ *Ibidem*, fig. 4, 3.

²⁰ Vezi mai sus nota 4.

²¹ Pentru aşezarea de la Valea Lupului cf. M. Dinu,

Şantierul arheologic Valea Lupului, în *Materiale*, III, p. 161 şi urm. şi fig. 1.

²² Această aşezare a fost semnalată cu ocazia unor cercetări de suprafaţă efectuate în 1949; material inedit col. Muzeului de istorie a Moldovei.

omului. Dacă pentru acest tip de stațiune avem oarecari îndoieli, în legătură cu problema la care ne referim aici, în schimb, în ceea ce privește așezările Cucuteni-B din a doua categorie, situate pe poziții dominante, există indicii sigure că cel puțin

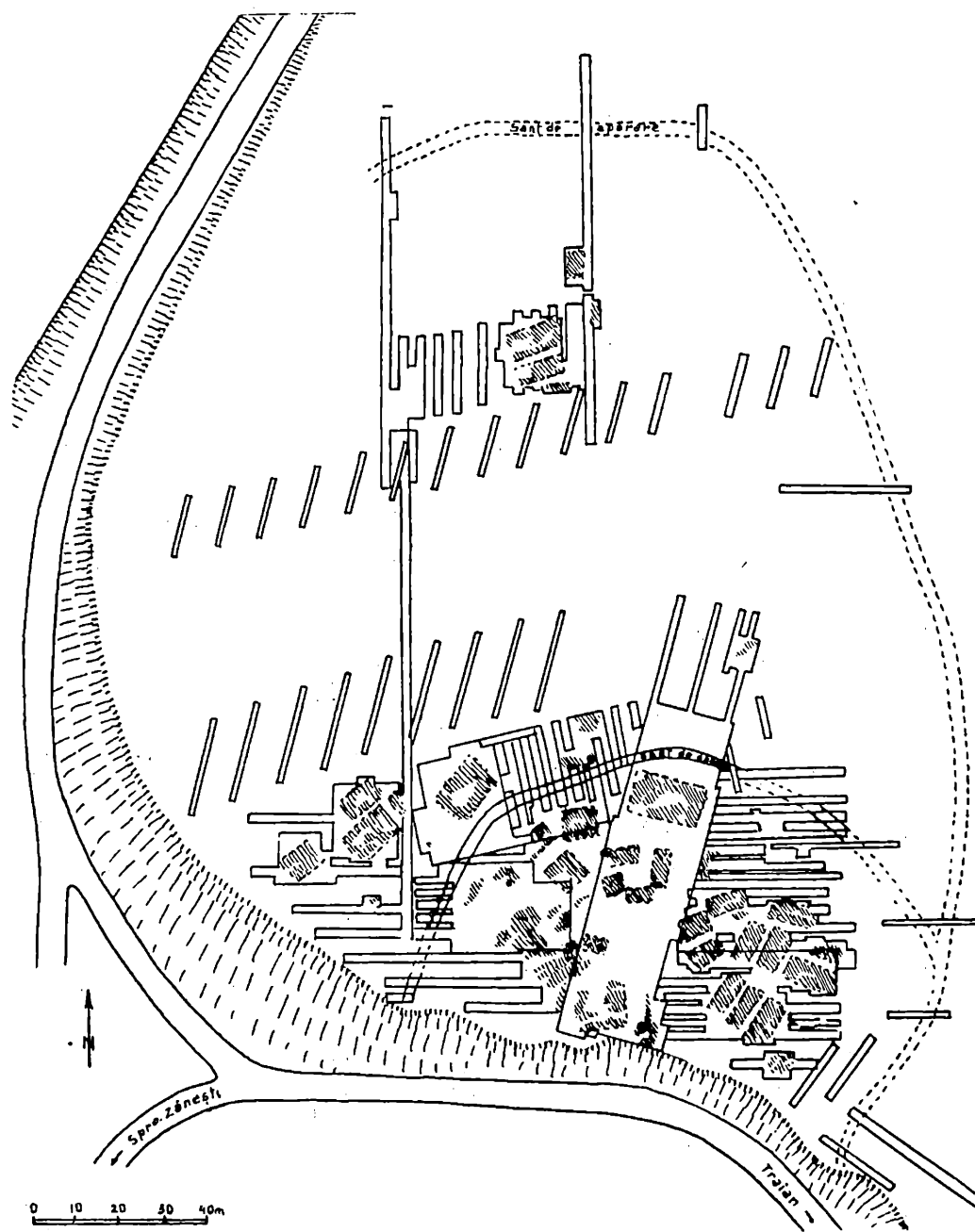

Fig. 7. — Traian — «Dealul Fintinilor». Așezarea din faza Cucuteni AB cu traseele șanțurilor de apărare respective (după Vl. Dumitrescu și Hortensia Dumitrescu).

unele din ele erau puternic întărite. Cel mai bun exemplu ni-l oferă așezarea din faza B de pe «Cetățuia» de la Cucuteni-Băiceni.

Înainte însă de a trece la această chestiune, este necesară mai întâi relevarea unor date de ordin cronologic. În urma recentelor săpături din stațiunea eponimă, M. Petrescu-Dimbovița, pe baza datelor stratigrafice suficient de edificatoare, a determinat, în cadrul fazei Cucuteni B, două subfaze bine distincte: B₁ și B₂²³. Accentuăm asupra acestui lucru, deoarece, după cum vom vedea, al doilea grup de lucrări defensive de pe « Cetățuia » de la Cucuteni-Băiceni, de care urmează să ne ocupăm, aparține subfazei B₁.

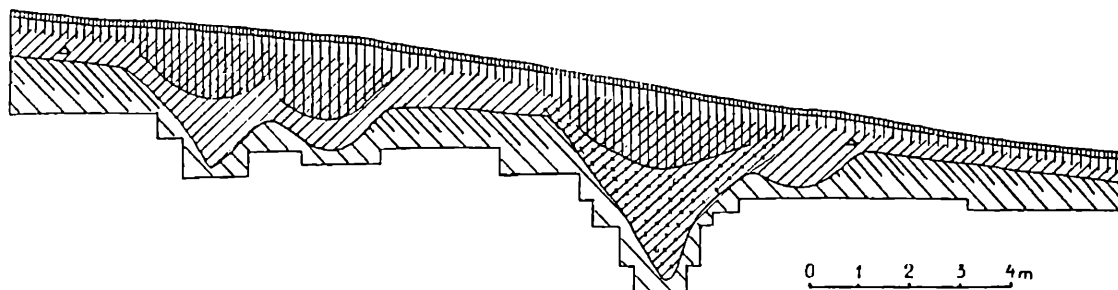

Fig. 8. — Traian — «Dealul Fintinilor». Secțiune prin șanțurile de apărare aparținând stațiunii din faza Cucuteni AB (după Vl. Dumitrescu și Hortensia Dumitrescu).

Săpăturile noastre de verificare în zona fortificată a așezării eponime, executate în 1961 și 1962, au constatat dintr-un șanț de 50 × 2 m (I), care suprapune parțial, pe direcție longitudinală, secțiunea 16 i, efectuată de H. Schmidt. Rezultatele obținute cu acest prilej nu sînt lipsite de importanță; parțial, ele confirmă observațiile lui H. Schmidt, dar, uneori, le rectifică și chiar le completează.

Am arătat mai sus că, în faza A, așezarea eponimă era fortificată printr-un șanț de apărare (șanțul *interior*, după H. Schmidt), fapt de altfel confirmat de cercetările noastre avînd probabil ca element adiacent un val de piatră și nisip. În a doua fază de dezvoltare a așezării de pe « Cetățuia » (Cucuteni B), dincolo de șanțul Cucuteni A, la circa 5 m spre vest de acesta, s-a săpat o a doua tranșee (șanțul *exterior*, după H. Schmidt), avînd profilul în formă de pîlnie cu gura mult lărgită, adînc de 2,50–3 m (exceptînd grosimea stratului de aluviuni și sol vegetal de deasupra, care în dreptul porțiunii respective este de 0,65–1,35 m) și lat la partea superioară de circa 9 m.

În comparație cu exemplele menționate pînă aici, șanțul exterior de pe « Cetățuia » prezintă o serie de particularități, determinate de natura terenului în care a fost săpat. Reamintim că, în regiunea unde se află așezarea de la Cucuteni-Băiceni, solul cu humus și depunerile arheologice stau pe un complex stratigrafic sarmatian constînd din calcare cochilifere grezoase (stîncă compactă a cărei grosime depășește uneori 1 m), calcare oolitice dezagregate pînă la nisipuri slab coezive de culoare brun-gălbui și nisipuri argiloase²⁴. Este lesne de înțeles că un șanț de dimensiuni atît de mari ca acela despre care este vorba, săpat în alternanțe de calcare cochilifere compacte cu calcare oolitice ades dezagregate (nisipuri) ar fi avut taluzele destul de șubrede și nerezistente pentru un timp mai îndelungat, la intemperiiile naturii, dacă nu s-ar fi luat măsuri de consolidare. După cum o dovedesc observațiile noastre, făcute cu ocazia recentelor săpături, se pare că locuitorii cucutenieni de pe « Cetățuia » au

²³ M. Petrescu-Dimbovița, *Nouvelles fouilles archéologiques à Cucuteni-Băiceni en Roumanie (dans le nord de la Moldavie)*, comunicare prezentată la al VI-lea Congres internațional de științe pre- și protoistorice,

Roma, 1962.

²⁴ Determinările au fost făcute de către C. Hibonski, căruia îi exprimăm și pe această cale deosebitele noastre mulțumiri.

ținut seama de aceste condiții. Astfel, șanțul *exterior*, inițial, a fost săpat în trepte mai evidente îndeosebi pe taluzul de est. După aceea s-a trecut la întărirea taluzelor cu pietre de dimensiuni mai mari (uneori lespezi lungi de 1 m) sau mai mici, legate între ele cu nisip. Așadar, spre deosebire de șanțul din faza A, la șanțul din faza B apare destul de clară prezența a două taluze: taluzul inițial și taluzul amenajat.

Fundul șanțului *exterior* se află la 4,20 m adâncime de la suprafața actuală a solului; adâncimea sa inițială, în epoca respectivă, era de circa 2,50–3 m de la nivelul de călcare cucutenian (fig. 6).

Cu balastul rezultat în urma săpării șanțului, constând din pietre și nisip, s-a amenajat, pe mal, în partea dinspre așezare, un val având lățimea bazei de circa 12–13 m. În starea actuală, cel puțin în zona corespunzătoare secțiunii efectuate de noi în 1961–1962, înălțimea maximă a valului nu depășește 1,10–1,30 m. Partea inferioară a valului constă dintr-un strat compact, format din lespezi mari de piatră, ale căror dimensiuni ating uneori $1,50 \times 1 \times 0,25$ m, dispuse pe 2–3 rânduri. În schimb, partea superioară a valului o formează pietre de dimensiuni cu mult mai mari, amestecate cu mult nisip.

Dincolo de șanțul *exterior*, spre vest, pe malul opus, s-a amenajat, din același balast scos cu ocazia săpării șanțului, un «contraval» din lespezi de piatră și nisip, având înălțimea actuală de-abia de 0,30–0,50 m. Prezența valului și a contravalului, ca elemente adiacente șanțului, mărea adâncimea acestuia din urmă, amplificând astfel și mai mult eficacitatea sistemului de apărare.

Lățimea destul de mare pe care o are valul pare să se datoreze și faptului că el ar fi înglobat, probabil, și valul corespunzător șanțului din faza Cucuteni A.

Problema încadrării șanțului *exterior* — cu cele două elemente adiacente, val și contraval — de pe «Cetățuia» de la Cucuteni, deși mai complexă decât aceea a șanțului *interior*, a putut fi totuși oarecum elucidată datorită unor fapte suficient de concludente. Astfel, în umplutura de la partea inferioară a șanțului *exterior* (cuprinsă între 2,50 și 4,10 m adâncime) s-au găsit, amestecate, fragmente ceramice Cucuteni A și B₁. În schimb, în umplutura de la partea superioară (cuprinsă de la 2,50 m adâncime în sus), în afară de fragmente ceramice Cucuteni A și B₁, s-au găsit împreună și cioburi Cucuteni B₂, Gorodsk și hallstattiene târzii (pe «Cetățuia» de la Cucuteni s-au identificat în mod sporadic și resturi de locuire Gorodsk-Usatovo și hallstattiene târzii). Pe baza acestor observații s-ar putea presupune că umplerea părții inferioare a șanțului *exterior* ar fi avut loc într-un timp relativ scurt, fiind făcută, probabil, intenționat de mâna omului, imediat după încetarea locuirii corespunzătoare subfazei Cucuteni B₁ eventual înainte sau o dată cu primele începuturi ale subfazei Cucuteni B₂. Partea superioară însă a rămas mult timp descoperită, umplerea ei făcându-se treptat în decursul vremurilor. Așa s-ar explica eventual prezența în umplutura acesteia a unui material arheologic atât de diferit, sub aspectul cultural și cronologic, constând din fragmente ceramice cucuteniene (faza A, B₁, B₂ și C), Gorodsk-Usatovo și hallstattiene târzii.

Nu mai puțin semnificative sînt observațiile stratigrafice privind cele două elemente adiacente șanțului *exterior*, valul și contravalul. Astfel, valul suprapune integral șanțul săpat în faza Cucuteni A. De asemenea, sub baza valului, într-un sol brun-negricios, foarte nisipos, gros de 0,10–0,15 m, s-au găsit fragmente ceramice Cucuteni A. Deci valul este ulterior fazei Cucuteni A. Datarea acestuia în faza Cucuteni AB este cu totul exclusă, întrucît o asemenea locuire nu a existat pe «Cetățuia». Pe de altă parte însă, atât valul, cît și contravalul sînt parțial suprapuse, fiecare, de resturile masive ale cîte unei locuințe aparținînd subfazei Cucuteni B₂. Prin urmare,

dacă valul și contravalul sînt ulterioare fazei Cucuteni A, dar anterioare subfazei B₂, locuirea în faza AB fiind inexistentă pe « Cetățuie », cele două elemente de fortificație, adiacente șanțului exterior, nu pot fi atribuite decît subfazei Cucuteni B₁.

Evident că materialul faptic de care dispunea H. Schmidt acum cinci decenii nu i-a permis o datare mai precisă a șanțului exterior în cadrul fazei Cucuteni B. Cercetările recente de pe « Cetățuie » de la Cucuteni, pe lîngă precizările cronologice, au scos în evidență unele detalii privind șanțul exterior cu existența celor două taluze (taluzul inițial și taluzul amenajat). De asemenea, tot lui H. Schmidt îi revine meritul de a fi pus ipoteza prezenței unui val ca element adiacent șanțului exterior. Prin cercetările din 1961–1963 din stațiunea eponimă a fost confirmată întru totul și această ipoteză, aducîndu-se precizări asupra modului de construire a valului, dovedind totodată, în plus, existența unui contraval.

Sistemul de fortificare al așezării corespunzătoare subfazei B₁ de pe « Cetățuia » de la Cucuteni, prin particularitățile sale, este într-adevăr unic în aria de răspîndire a complexului cultural Cucuteni-Tripolie. Desigur că existența din abundență a pietrei în regiunea în care se situează așezarea la care ne referim permitea, în bune condiții, construirea acestor ample lucrări de fortificare.

Amploarea sistemului de fortificație din așezarea de la Cucuteni (subfaza B₁) indică unele afinități, sub acest aspect, cu cercul neolitic sud-balcanic (Sesklo-Dimini)²⁵. Totuși, trebuie să menționăm că în cazul stațiunilor neolitice din mediul egeic problema fortificării are un caracter mai complex în comparație cu acelea cucuteniene din Moldova.

★

Din cele prezentate pînă aici, reiese că așezările fortificate sînt documentate în fiecare fază de evoluție a culturii Cucuteni propriu-zise de pe teritoriul Moldovei. Elemente de fortificație executate de mîna omului se întîlnesc atît în cazul stațiunilor situate pe înălțimi dominante, cît și în acelea așezate pe pante line.

Precizarea împrejurărilor care au determinat fortificarea așezărilor cucuteniene, fie că e vorba de acelea din faza A, fie că e vorba de stațiunile aparținînd fazelor Cucuteni AB și B, constituie, deocamdată, o problemă căreia actualul stadiu al cercetărilor nu îi permite încă o deplină rezolvare. Deocamdată, în acest sens, nu se pot formula decît anumite ipoteze, urmînd ca ele să fie verificate prin cercetările viitoare.

Pe de altă parte, însăși constatarea că fortificarea artificială a așezărilor ar constitui o caracteristică limitată exclusiv la cultura cucuteniană propriu-zisă (fazele A, AB și B) este necesar să fie privită, cel puțin în actualul stadiu al cunoștințelor noastre, cu o anumită circumspecție. Această rezervă este impusă de faptul că pînă în prezent cercetările arheologice privind așezările cucuteniene propriu-zise au fost incomparabil mai ample și mai intense, în unele cazuri ajungîndu-se pînă la epuizarea lor totală (ca, de exemplu, la Hăbășești sau Trușești) față de acelea din etapa precedentă (Precucuteni-Tripolie A sau Protocucuteni), unde s-au executat săpături mult mai restrînse, fapt care nu a permis, din acest motiv, firește, abordarea problemei existenței unui eventual sistem de apărare artificial pentru stațiunile din această din urmă categorie. De asemenea, în ceea ce privește stațiunile neoliticului timpuriu

²⁵ În legătură cu aceasta, vezi Jiří Neustupný, *Fortifications appartenant à la civilisation danubienne néolithique*, în *Archiv. Orientální*, XVIII, 4, 1950, p. 146 și urm. Păreră emisă de autor, citînd pe G. Wilke (*Cucuteni*, în *Ebert RL*, II, 1925, p. 336), după care șanțurile din ambele faze (A și B) de la Cucuteni ar fi înconjurat

așezarea (cf. *ibidem*, p. 133) nu corespunde realității; în ambele faze s-au săpat șanțuri numai pe panta lină de vest a « cetății »; celelalte laturi ale stațiunii eponime (N, S și E), fiind marcate prin pante foarte înclinate, făceau accesul aproape imposibil, și de aceea era inutilă săparea în zona acestora a șanțului de apărare.

(cultura Criș sau cultura ceramicii liniare cu capete de note muzicale), cercetările nu au depășit cu mult caracterul unor sondaje.

Este drept că în cazul așezărilor neolitice timpurii sau pre și protocucuteniene nu constatăm o preferință pentru forme de relief întărite inițial — promontorii de terasă, « cetățui » (așa ca în cazul așezărilor Cucuteni A sau chiar B), fiind vorba de poziții deschise, pe funduri de vale (albiile majore ale râurilor) sau pante line. Dar nu este mai puțin adevărat că și unele așezări Cucuteni AB (Traian — « Dealul Fintinilor » sau Cucuteni — « Dîmbul Morii »), deși ocupă poziții deschise, sînt totuși prevăzute cu șanț de apărare de dimensiuni chiar destul de mari. Tocmai un asemenea fapt ne-a determinat să avem în vedere dacă eventual elementele de fortificație artificiale n-ar fi fost cunoscute și triburilor neoliticului timpuriu sau și acelor precucuteniene.

Pînă nu de mult părea verosimilă ipoteza după care fortificarea așezărilor din faza A ar fi fost determinată de amenințarea penetrației în mediul Cucuteni-Tripolie a elementelor răsăritene « Cucuteni C »²⁶. Totuși, prezența elementelor de fortificație în fazele următoare (AB și B) — adică după infiltrarea elementelor respective în mediul cututenian — diminuează cu mult veracitatea acestei ipoteze. Pare mai probabil, în actualul stadiu al cercetărilor, că întărirea așezărilor cucuteniene să fi fost determinată de o serie de tulburări intertribale survenite în anumite perioade. Dacă mai există și alte ipoteze, urmează ca cercetările viitoare să le sugereze prin noi date, eventual mai concludente.

ADRIAN C. FLORESCU

OBSERVATIONS SUR LE SYSTÈME DE FORTIFICATION DES ÉTABLISSEMENTS CUCUTENI DE MOLDAVIE

R É S U M É

Les recherches archéologiques intenses pratiquées dans la période d'après-guerre dans les établissements de Cucuteni de Moldavie ont accordé, entre autres, une attention particulière à leur système de défense. Dès les années 1910—1911, au cours des premières campagnes de fouille menées à Cucuteni, H. Schmidt s'est occupé du problème du système de défense de l'établissement éponyme. Ce chercheur a signalé, sur la pente ouest, très douce et facilement accessible de la « Cetățuia », l'existence de deux fossés de défense, qu'il a assignés, au moyen de la poterie renfermée dans la terre de remplissage, à la phase Cucuteni A (le fossé intérieur) et Cucuteni B (le fossé extérieur).

A l'heure actuelle, la présence, dans les établissements cucuténiens proprement dits, d'éléments de fortification faits de main d'homme constitue un fait incontestable. La fortification artificielle des établissements est établie pour les trois phases d'évolution — A, AB et B — de la civilisation de Cucuteni proprement dite.

En général, le système de fortification rencontré dans la civilisation de Cucuteni a comme élément de base un fossé au profil en forme d'entonnoir, dont le tracé est déterminé par la configuration du terrain.

3 Le plus souvent, à quelques rares exceptions près, les établissements de Cucuteni sont situés sur des hauteurs dominant les alentours, souvent sur des éperons de terrasses dont trois côtés se continuent par des pentes parfois assez abruptes. C'est sur le quatrième côté, dont le relief habituel

²⁶ Această ipoteză a fost emisă de I. Nestor încă din 1933 (cf. *Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien*, în *BrRQR*, 22, p. 37). Deocamdată, actualul stadiu al cercetărilor nu exclude cu totul această ipoteză, deoarece

n-ar fi imposibil ca infiltrarea tot mai crescîndă a elementelor răsăritene « Cucuteni C » să fi provocat o serie de tulburări, creînd astfel o stare de nesiguranță în lumea triburilor cucuteniene din fazele AB și B.

lement très doux facilitait l'accès à l'établissement, que se rencontrent les travaux de fortification dont il s'agit. Il est du reste significatif que dans de nombreux cas, aujourd'hui encore, ces formes de terrain — où se trouvent souvent des restes d'établissements de Cucuteni A — sont nommées par les gens de l'endroit « *Cetățuie* » (petite citadelle).

Pour la phase Cucuteni A, les meilleurs exemples, en ce qui concerne le système de fortification, nous sont offerts par les établissements de Trușești—« *Țuguiea* », Hăbășești—« *Holm* » et Cucuteni—« *Cetățuie* ». Chacun de ces établissements illustre une variante distincte des procédés de défense utilisés par les populations cucuténiennes.

La variante la plus simple connue jusqu'à ce jour est celle que l'on rencontre à Trușești (nord de la Moldavie). Elle consiste en un fossé de 1,50–2 m de profondeur et de 2,50–4 m de largeur à son niveau supérieur, qui coupe transversalement la pente la plus accessible menant à l'établissement. Le site de Hăbășești nous offre une variante plus complexe, constituée par deux fossés presque parallèles, situés à 8–12 m de distance l'un de l'autre. Le fossé intérieur, situé à 15–25 m environ de l'établissement, a 2 m de profondeur initiale et 1,50–4 m de largeur maxima; le fossé extérieur a 2–2,50 m de profondeur et 2–5 m de largeur maxima.

La troisième variante est représentée par l'établissement éponyme. La « *Cetățuie* » de Cucuteni—Băiceni peut, à juste titre, être considérée comme le type classique des établissements de Cucuteni A: hauteur fortement dominante, défendue au nord, à l'est et au sud par des pentes abruptes, presque inaccessibles, alors que le côté ouest est en pente très douce et facilement accessible. Or, sur cette pente, H. Schmidt a identifié un fossé de défense (nommé par lui *intérieur*), au profil en forme d'entonnoir, de 2 m de profondeur et 2,50 m de largeur. En outre, certaines données obtenues lors de la reprise, en 1961–1962, des recherches de Cucuteni semblent suggérer l'existence d'un vallum adjacent de pierre et de sable.

Jusqu'à ces dernières années, on estimait que les établissements de Cucuteni AB n'avaient pas été fortifiés. La position largement ouverte des sites respectifs ne semblait pas fournir d'indices en ce sens. Or les recherches effectuées dans l'établissement de Cucuteni AB de Traian ont établi que les établissements de cette phase étaient également pourvus d'un fossé de défense. Il s'agit, dans ce cas, d'un fossé de 2,50–4 m de profondeur et de 4–7 m de largeur, qui dessine un immense arc de cercle constituant les limites nord-ouest, nord et est de l'établissement. La présence d'un fossé de défense a été signalée de même, récemment, dans l'établissement de Cucuteni AB de Cucuteni « *Dimbul Morii* ».

Le caractère des fortifications cucuténiennes devient plus complexe dans la phase B de cette civilisation. Les établissements de cette époque ne présentent plus un type commun. En effet, à côté d'établissements Cucuteni B occupant des positions ouvertes (Glăvăneștii Vechi, Valea Lupului, etc.), il en existe aussi occupant des positions dominantes (Cucuteni—« *Cetățuie* », Țirgu Ocna—« *Podei* », Sărata—Monteoru). Il est du reste significatif que les établissements de Cucuteni B occupent parfois des emplacements où l'on rencontre des vestiges de la phase A de cette culture (par exemple, à Cucuteni—« *Cetățuie* »). A l'heure actuelle, il est impossible de préciser si les établissements Cucuteni B de la première catégorie, rappelant par leur position ouverte ceux de la phase immédiatement antérieure, AB, étaient ou non fortifiés de main d'homme. En échange, pour les établissements de la seconde catégorie, occupant des positions dominantes, il existe la certitude que certains d'entre eux, pour le moins, l'étaient, et même très puissamment. Le meilleur exemple à cet égard nous est fourni par l'établissement de la phase B de Cucuteni—« *Cetățuie* ».

Ainsi qu'il a déjà été dit, H. Schmidt, à l'occasion de ses recherches sur la « *Cetățuie* » de Cucuteni, a identifié un fossé de défense (nommé par lui *extérieur*), qu'il a assigné à la phase B. La reprise, à partir de 1961, des recherches de Cucuteni, par une équipe sous la direction du professeur M. Petrescu—Dimbovița, a fourni, entre autres, des données nouvelles sur le système de fortification artificielle de l'établissement de la phase B du site. Il a été ainsi établi que le fossé de l'établissement de la phase B situé sur la « *Cetățuie* » avait été creusé initialement en degrés, après quoi les talus en avaient été renforcés par des dalles de 1 m de longueur ou par des pierres plus petites liées avec du sable. A l'origine, le fossé avait environ 2,50–3 m de profondeur (sa profondeur par rapport au niveau actuel du sol est de 4,20 m).

La terre — pierres et sable — provenue du creusage du fossé avait été utilisée pour l'aménagement, sur le bord intérieur de celui-ci, d'un vallum de 12–13 m de largeur à sa base, qui a recouvert entièrement le fossé de la phase A. Aujourd'hui, le vallum ne dépasse pas 1,10–1,30 m de hauteur. En dehors du fossé *extérieur* de la phase Cucuteni B, on avait aménagé un « *contrevallum* » de pierre et de sable, dont la hauteur actuelle ne dépasse pas 0,30–0,50 m. Le vallum et le contrevallum augmentaient la profondeur du fossé, rendant encore plus efficace le système de défense.

Selon les données stratigraphiques, ce système de fortification date du début de la phase Cucuteni B (sous-phase B¹, d'après les précisions stratigraphiques faites récemment par le professeur M. Petrescu-Dimbovița pour la phase Cucuteni B). Le système de fortification de l'établissement Cucuteni B₁ de Cucuteni—« Cetățuia » constitue jusqu'à ce jour, par ses particularités, un cas unique dans l'aire de diffusion du complexe Cucuteni—Tripolie. Sous cet aspect, il évoque certaines affinités dans l'aire néolithique sud—balkanique, quoique le caractère des fortifications y soit plus complexe que celui relevé à Cucuteni (voir note 25).

La détermination des circonstances qui ont amené la fortification des établissements cucuteniens constitue un problème que l'état actuel des recherches ne permet pas d'éclaircir de façon définitive pour le moment. Il est très probable qu'elle ait été le résultat d'une série de luttes intertribales survenues à certaines périodes. Les recherches ultérieures établiront si d'autres hypothèses dans ce sens peuvent être formulées.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. — Trușești-Tuguieța. Plan de l'établissement cucutenien et tracé approximatif du fossé de défense (d'après M. Petrescu-Dimbovița).

Fig. 2. — Trușești-Tuguieța. Coupe du fossé de défense de la phase Cucuteni A.

Fig. 3. — Hăbășești-Holm. Plan de l'établissement de la phase Cucuteni A, avec ses deux fossés de défense: a — fossé extérieur; b — fossé intérieur (d'après VI. Dumitrescu et collaborateurs).

Fig. 4. — Hăbășești-Holm. Section à travers les deux fossés de défense de l'établissement de la phase Cucuteni A: a — fossé extérieur; b — fossé intérieur (d'après M. Petrescu-Dimbovița).

Fig. 5. — Cucuteni-Cetățuia. Les deux fossés de défense: intérieur (i) Cucuteni A et extérieur (e) Cucuteni B (d'après H. Schmidt).

Fig. 6. — Cucuteni-Cetățuia. Section à travers les deux fossés de défense, exécutée en 1961—1962 et recoupant partiellement la section 12 I de H. Schmidt: 1 — sol végétal actuel; 2 — sol riche en humus; 3 — sol brun grisâtre, contenant des vestiges Cucuteni B; 4 — sol brun grisâtre à granulation fine; 5 — sol cendreuse (dénivellement); 6 — sol brun sablonneux, contenant des vestiges de Cucuteni A, situé sous la base du vallum; 7 — calcaires disloqués à caractère chaotique; 8 — gravier de remplissage du fossé de Cucuteni A; 9 — sable jaune-gris de remplissage du fossé de Cucuteni A; 10 — sables oolithiques provenant de la désagrégation de grès oolithiques calcaires; 11 — sable argileux brun verdâtre; 12 — dépôt marron noirâtre de remplissage du fossé de Cucuteni B; 13 — idem à granulation fine; 14 — poussière de remplissage gris foncé mêlée à une grande quantité de pierres; 15 — terre de remplissage gris clair mêlée à des cailloux; 16 — sol brun sablonneux utilisé pour l'aménagement du talus de Cucuteni B; 17 — fragment de poterie cucutenienne; 18 — pierre; V = vallum; CV = contre-vallum; A = fossé de Cucuteni A; B = fossé de Cucuteni B.

Fig. 7. — Tralan-Dealul Fintinilor. L'établissement de la phase Cucuteni AB, avec le tracé des fossés de défense (d'après VI. Dumitrescu et Hortensia Dumitrescu).

Fig. 8. — Tralan-Dealul Fintinilor. Section à travers les fossés de défense appartenant à l'établissement de la phase Cucuteni AB (d'après VI. Dumitrescu et Hortensia Dumitrescu).

CONTRIBUȚII LA CUNOAȘTEREA ETAPELOR TIMPURII ALE CULTURII MONTEORU ÎN MOLDOVA

În cadrul problemelor privind evoluția diverselor aspecte de cultură materială din epoca bronzului, în Moldova, un loc deosebit îl ocupă cultura Monteoru. Deși prezența acestei culturi a fost semnalată încă de aproape patru decenii, datele referitoare la evoluția și conținutul ei s-au limitat la rezultatele obținute prin mici sondaje, care nu permiteau aici o periodizare și o definire riguroasă. Cercetările de suprafață și numeroasele săpături efectuate în ultimii zece ani în Moldova au lărgit considerabil sfera cunoașterii particularităților acestei culturi și au făcut posibilă prezentarea caracteristicilor ce o definesc.

În acest sens trebuie mai întâi reliefat că, pe baza săpăturilor îndelungate efectuate la Sărata-Monteoru (stațiune eponimă), I. Nestor a determinat trăsăturile fundamentale ale culturii Monteoru în ceea ce privește conținutul economic-social, precum și caracteristicile etapelor ei de evoluție sub aspectul culturii materiale¹. De asemenea o deosebită importanță o prezintă și precizarea că, din nucleul cuprins între bazinul superior al Dîmboviței și Buzăului, unde a luat naștere cultura Monteoru, s-a extins foarte repede și în Moldova, cuprinzînd zona sudică și centrală dintre Siret și Munții Carpați².

Baza cercetării culturii Monteoru în Moldova a fost pusă prin săpăturile efectuate la Poiana³ și apoi prin sondajele de la Perchiu⁴ și Ruginești⁵, care au constituit, de altfel, singurele jaloane privind această cultură în perioada dintre cele două războaie mondiale⁶.

¹ I. Nestor, *Der Stand der Vorgeschichtsforschung in rumänien*, în *BerRGK*, 1933, p. 94—100; idem, în *Istoria României*, vol. I, p. 100—105; idem, *Raport asupra activității științifice a Muzeului național de antichități*, 1942—1943, p. 20—29; I. Nestor și colab. *Rapoartele de săpături de la Sărata-Monteoru*, în *SCIV*, I—II, 1950, p. 53—56; *SCIV*, II, 1, 1951, p. 159—169; *SCIV*, IV, 1—2, 1953, p. 69—90; *SCIV*, VI, 3—4, 1955, p. 497—515.

² I. Nestor, în *Istoria României*, vol. I, p. 102.

³ Radu și Ecat. Vulpe, *Les fouilles de Poiana*, în *Dacia*, III—IV, p. 253—351; Ecat. Dunăreanu-Vulpe, *La nécropole de l'âge du bronze de Poiana*, în *Dacia*, V—VI, p. 151—167.

⁴ Radu și Ecat. Vulpe, *La station préhistorique de Perchiu près de Huruiești*, în *Dacia*, III—IV, p. 157 și urm.

⁵ Ecat. Dunăreanu-Vulpe, *Les restes préhistoriques de Ruginești (Dép. Putna)*, în *Dacia*, VII—VIII, p. 103—118.

⁶ În afară de săpăturile efectuate la Poiana, Ruginești sau Perchiu cităm, și periegezele efectuate de C. Matasă în raionul Piatra-Neamț (*Cercetări de preistorie în județul Neamț*, în *BCMI*, fasc. 90), cercetările prof. I. Solomon, *Descoperiri recente și cercetări asupra citorva stațiuni antice din județul Tecuci*, în *BCMI*, fasc. 52, an. XX, p. 98—112, precum și cercetările lui V. Ciurea, (*Aperçu des antiquités préhistoriques du Département de Baia*), în *Dacia*, III—IV, p. 46—65.

Reluarea însă în ultimii ani a cercetărilor privitoare la epoca bronzului din Republica Socialistă România⁷ a determinat efectuarea și în Moldova a unor sondaje (Costișa⁸, Bogdănești⁹, Mîndrișca¹⁰, Terchești¹¹), care permit prezentarea culturii Monteoru sub o formă mai amplă (fără a epuiza, bineînțeles, toate problemele) și definirea particularităților care o caracterizează.

În cele ce urmează vom schița, în lumina noilor săpături arheologice, câteva din problemele privind aria de răspîndire, tipul de așezare, etapele de evoluție cu caracteristicile lor, legăturile cu fondul local anterior și particularitățile fazelor timpurii (Ic₄—Ic₃—Ic₂) ale culturii Monteoru din Moldova¹².

★

Pentru înțelegerea trăsăturilor culturii Monteoru în provincia de la răsărit de Carpați, trebuie amintite mai întîi unele aspecte ale culturii materiale ce o precede. Acest lucru se impune cu atît mai mult cu cît, așa cum am arătat mai sus, o dată cu primele începuturi ale bronzului mijlociu, cultura Monteoru s-a extins și în Moldova, cuprinzînd în aria sa de răspîndire cea mai mare parte a acestei provincii. Este astfel de la sine înțeles că se impun unele precizări cu privire la procesul de încheiere a evoluției grupului cultural din bronzul timpuriu, mai ales că prezentările de pînă acum au sub acest aspect numeroase lacune¹³.

Vom scoate în evidență în acest sens cîteva din trăsăturile fundamentale ale culturii Foltești II, oprindu-ne la acelea care ilustrează legătura cu cele dintîi elemente Monteoru. Astfel, o primă observație este aceea că așezările de tip Foltești II s-au extins în bronzul timpuriu pe întreg teritoriul Moldovei, exceptînd (pînă în prezent) doar podișul central Moldovenesc¹⁴. Este, de asemenea, important să menționăm că în ceea ce privește tipul de așezare se constată preferința pentru terasele mai mult sau mai puțin predominante cu aspect de «cetățui» (Bogdănești, Mîndrișca), care

⁷ Ne referim la reluarea săpăturilor de la Poiana, vezi în SCIV, I, 1951, p. 210 și urm.; SCIV, III, 1952, p. 200 și urm.; SCIV, I, p. 57 și urm.

⁸ Al. Vulpe și M. Zamosteanu, *Săpăturile de la Costișa*, în *Materiale*, VIII, p. 309—317.

⁹ M. Florescu și C. Buzdugan, *Săpăturile din așezarea din epoca bronzului de la Bogdănești*, în *Materiale*, VIII, p. 301—309.

¹⁰ Gh. Bichir și Eug. Dogan, *Săpături arheologice la Mîndrișca*, în *Materiale*, VIII, p. 291—301.

¹¹ M. Florescu, V. Nămoșanu și G. Constantinescu, *Sondajul de la Terchești* (manuscris).

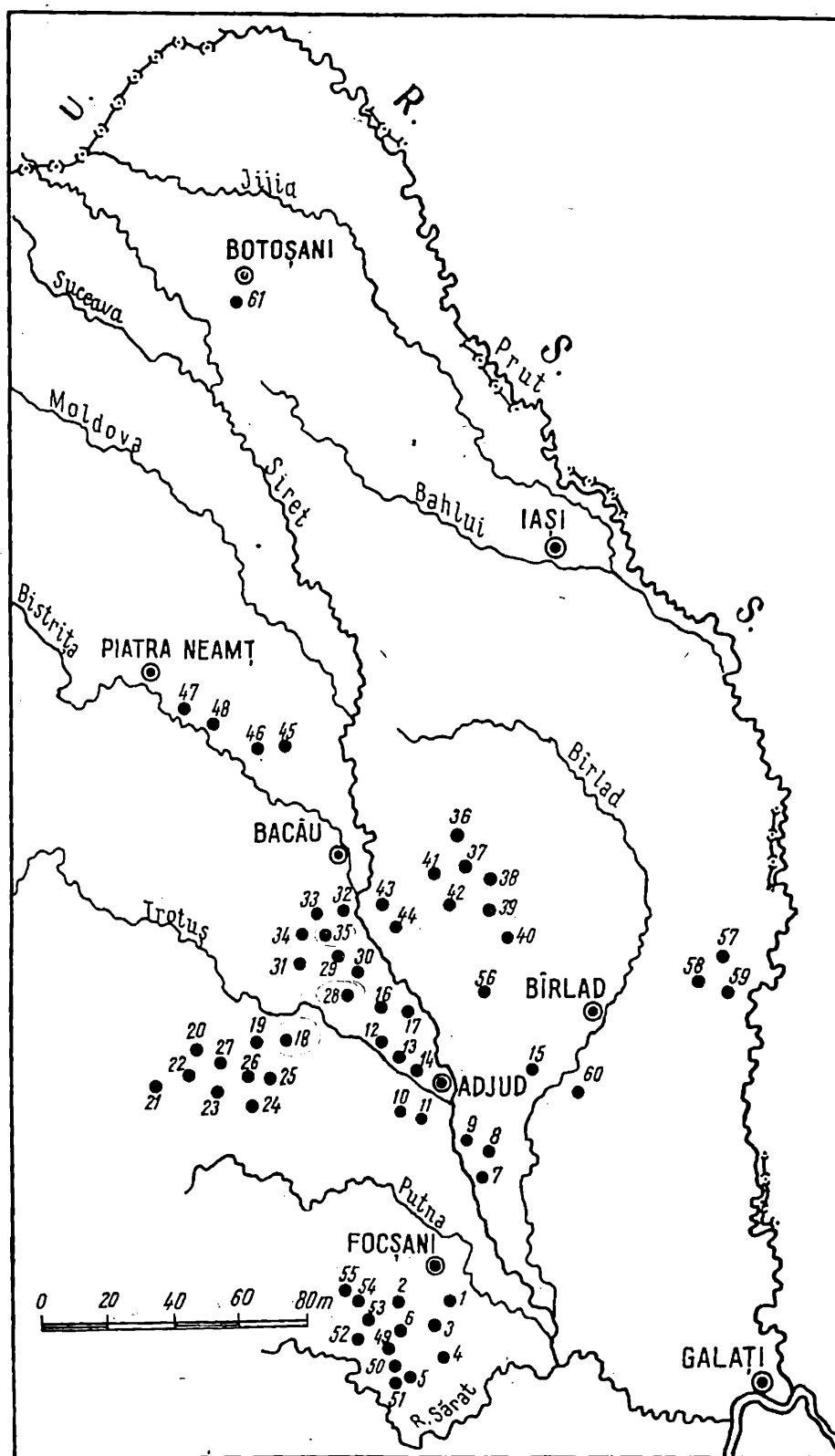
¹² Avem în vedere faptul că rezultatele obținute din

sondajele efectuate în Moldova nu au fost publicate decît sub forma unor scurte rapoarte preliminare, ceea ce îngreuiază prezentarea riguroasă a problemelor referitoare la aspectul de cultură materială și formularea unor concluzii definitive.

¹³ D. Berciu, *Contribuții la problema neoliticului în R.P.R.*, p. 139 și urm.; M. Florescu, *Contribuții la problema începuturilor epocii bronzului în Moldova*, în *AM*, II—III, p. 105—127; Gh. Bichir, *Beitrag zur Kenntnis der frühen Bronzezeit in südöstlichen Transilvanien und in der Moldau*, în *Dacia*, N.S., VI, p. 187 și urm.

¹⁴ M. Petrescu-Dîmbovița, N. Zaharia și Em. Zaharia, *Siliștile în Moldova* (manuscris).

Fig. 1. — Harta răspîndirii așezărilor aparținînd fazelor timpurii ale culturii Monteoru din Moldova (1—55) și ale unui grup local (?) contemporan cu fazele timpurii ale culturii Monteoru (56—61): 1 — Terchești; 2 — Cîndești; 3 — Cîndești—«Dealul Nucului»; 4 — Birzești — «Frăsînet»; 5 — Birzești—«La arie»; 6 — Fitionești; 7 — Poiana; 8 — Hulești; 9 — Corni; 10 — Adjudul Vechi; 11 — Adjudul Vechi «La Islaz»; 12 — Adjudul Vechi «Vatra satului»; 13 — Sișcani; 14 — Domnești; 15 — Angheliești; 16 — Ruginești; 17 — Răcăuți; 18 — Bogdănești; 19 — Malu-Onesti; 20 — Podei; 21 — Slobozia—Podeac; 22 — Livada; 23 — Jevreni; 24 — Mănăstirea Horga; 25 — Poiana—Mirăuți; 26 — Rîpile; 27 — Varnița; 28 — Mîndrișca—«Titelca-Morăriei»; 29 — Mîndrișca—«Puțul-Postei»; 30 — Mîndrișca—«Duitori»; 31 — Cucova—«Tintirim»; 32 — Cucova; 33 — Săscut; 34 — Valea Seacă; 35 — Răcăciuni; 36 — Gloduri; 37 — Podul Morii; 38 — Bărboasa; 39 — Lozinca; 40 — Dealul Perjului; 41 — Lozinca—Dealul Stîrcului; 42 — Găiceana—Unguri; 43 — Huruiesti; 44 — Perchiu; 45 — Buhuși; 46 — Costișa; 47 — Bodești; 48 — Bălănești; 49 — Vizantea; 50 — Găuri; 51 — Palanca; 52 — Mănăstioara; 53 — Panciu—Satu-Nou; 54 — Călimănești—Pădureni; 55 — Clipicești; 56 — Benești; 57 — Lătești; 58 — Mălușteni; 59 — Băneasa; 60 — Fulgeriș; 61 — Cucorăni.

vor fi ocupate mai târziu și de purtătorii culturii Monteoru¹⁵. Remarcăm, în continuare, prezența locuințelor de suprafață și în aceeași măsură a semibordeelor de formă patrulateră cu colțurile rotunjite, podite cu pietre plate și prevăzute cu vetre centrale sau pe latura de est¹⁶.

Din inventarul obiectelor evidențiem în primul rând cuțitele curbe din piatră (Krummesser) și vîrfurile de săgeată din silex cu baza concavă. O altă observație

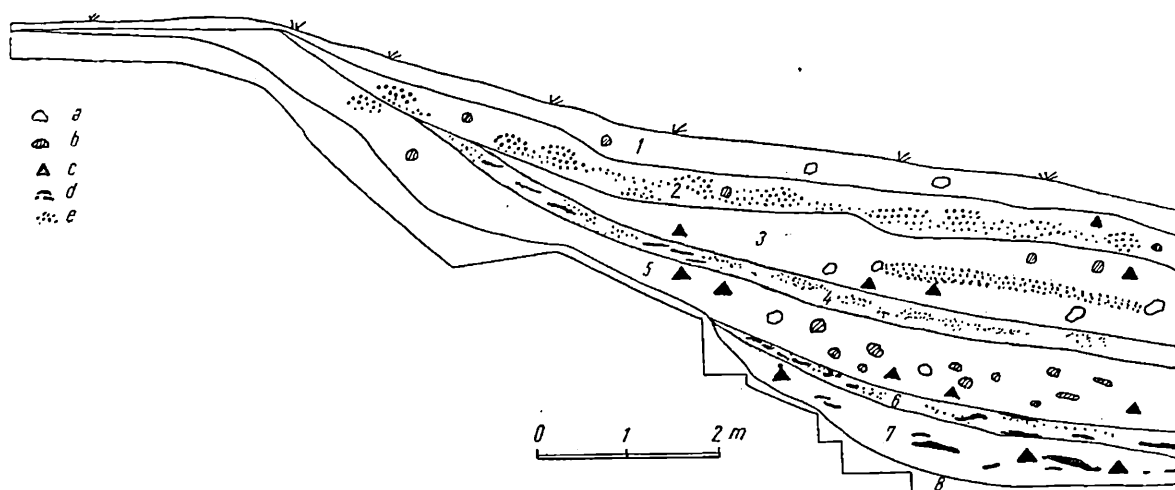

Fig. 2. — Terchești—Chitita. Profilul peretelui de est al șanțului V. 1 — sol vegetal; 2 — sol cenușiu cu resturi Monteoru II b; 3 — sol negru cenușiu cu resturi Monteoru II a; 4 — sol brun negricios cu resturi Monteoru Ib; 5 — sol brun cu resturi Monteoru Ia; 6 — sol negru cu mult cărbune conținând resturi Monteoru Ic₂; 7 — sol galben cu cărbune și resturi Monteoru Ic₃; 8 — sol galben virgin; a — piatră; b — chirpici ars; c — fragment ceramic; d — cărbune; e — cenușă.

este aceea că purtătorii culturii Foltești II formau o populație sedentară, care se stabilizase deja după evenimentele precipitate din perioada de tranziție¹⁷.

Un loc deosebit în inventarul așezărilor îl au resturile ceramice, din care anumite tipuri și forme caracteristice culturii Foltești II vor fi preluate mai târziu și de purtătorii culturii Monteoru. Astfel, remarcăm vasele cu corpul drept în formă de sac, cu buza ușor lățită și crestată, decorate cu briu în relief simplu, crestat sau alveolat, vasele cu corpul globular prevăzute cu torți tubulare, vasele de formă tronconică și ceștile cu gîtul înalt, drept, buza evazată și corpul bombat.

Dintre motivele decorative nu putem trece cu vederea dungile ornamentale în relief, micile proeminente și șirurile de creștături.

Dacă din ansamblul de trăsături specifice au putut fi subliniate cele mai importante în ceea ce privește evoluția acestei culturi, ipotezele puse pînă în prezent nu sînt suficient de argumentate pentru a le considera drept concluzii definitive¹⁸. Este indiscutabil faptul că primii purtători ai culturii Monteoru au găsit în Moldova aspectul de cultură materială ilustrat prin cultura Foltești II. Materialul arheologic privind cultura Foltești II este însă insuficient pentru a ne permite să tragem și unele concluzii asupra fazelor de dezvoltare a acesteia.

¹⁵ Gh. Bichir și Eug. Dogan, *art. cit.*, p. 292—301;

M. Florescu și C. Buzdugan, *art. cit.* (în manuscris).

¹⁶ Cf. M. Florescu, *art. cit.*, AM, II—III, p. 120—127.

¹⁷ M. Florescu, *loc. cit.*, AM, II—III.

¹⁸ *Ibidem*, Gh. Bichir, *art. cit.*, în *Dacia*, VI, N.S., p. 87 și urm.

Cert este, așa cum am arătat anterior, că dezvoltarea culturii Foltești II a fost întreruptă prin apariția în Moldova a culturii Monteoru, iar purtătorii ei au adoptat trăsăturile noii culturi, care s-a impus.

Pentru a înțelege însă procesul istoric care s-a petrecut în Moldova prin înglobarea în aria de dispersiune a culturii Monteoru a unei importante zone din provincia de la răsărit de Carpați și încheierea evoluției culturii Foltești II sînt necesare unele observații. Trebuie precizat dacă purtătorii culturii Monteoru au ocupat dintr-o dată întreg teritoriul dintre Siret și Munții Carpați, și în acest caz sfîrșitul culturii Foltești II s-a produs în același moment cu apariția primelor elemente Monteoru, sau dacă aria de răspîndire a culturii Monteoru s-a extins treptat, și atunci procesul de încheiere a evoluției culturii Foltești II s-a petrecut în etape, fiind chiar posibile unele momente de contemporaneitate între cele două culturi.

Pe baza numeroaselor cercetări de suprafață¹⁹ efectuate în Moldova în ultimii 10 ani s-a putut observa că așezările purtătorilor culturii Monteoru se concentrează mai ales în depresiunile subcarpatice situate la curbura Carpaților de răsărit, în al căror relief predomină terasele, din care s-au detașat, prin eroziune, promontoriile sub formă de « cetățui », cu o bună apărare naturală²⁰. Menționăm în mod deosebit faptul că, atît în depresiunea Onești, cît și în sudul Moldovei, cele mai vechi resturi de locuire Monteoru aparțin, după unele indicii, fazei Ic₄ (?) a acestei culturi, după care urmează numeroase resturi de locuire din faza Monteoru Ic₃ (circa 30 de stațiuni în depresiunea Onești²¹ și aproape 20 în sudul Moldovei²²). Remarcăm, în continuare, că purtătorii fazei Monteoru Ic₃ nu s-au stabilit numai în depresiunile amintite mai sus, ci au ocupat și spațiul dintre munți și Siret, nedepășind însă valea Siretului, iar la nord au ajuns pînă în valea Bistriței. În schimb, se observă în faza următoare Monteoru Ic₂, tendința de lărgire spre est a ariei de răspîndire; cităm așezările de la Lozinca, Podul Morii, Cioara, Gloduri, Benești etc.²³, care sînt situate pe văile Berheciului și Zeletinului. Este de la sine înțeles că indiciile pe care le avem asupra zonelor ocupate de fiecare fază în parte ne sugerează ipoteza că sfîrșitul culturii Foltești II s-a petrecut în etape diferite.

În această privință sînt edificatoare și unele observații de la Bogdănești; astfel, cu prilejul cercetării sistemului de fortificare al așezării Monteoru, s-a constatat că șanțul de apărare al purtătorilor fazei Monteoru Ic₂ a interceptat un alt șanț de apărare, mai vechi. Materialul ceramic din pămîntul de umplutură al primului șanț aparținea exclusiv culturii Foltești II²⁴ (fig. 3). Acest fapt ne îndreptățește să credem că, în momentul pătrunderii în Moldova a primelor elemente Monteoru, purtătorii culturii Foltești II au încercat prin crearea sistemului defensiv o oarecare rezistență. Admițînd acest lucru, trebuie să considerăm, că în timp ce se statornicea cultura Monteoru în regiunile situate la curbura Carpaților răsăriteni, în celelalte zone continua să se dezvolte un aspect particular și evoluat al culturii Foltești II. Astfel, ipoteza contemporaneității dintre elementele Monteoru Ic₄ și ultimele stadii de dezvoltare a culturii Foltești II pare plauzibilă. Într-o a doua etapă, cînd cultura Monteoru

¹⁹ M. Petrescu-Dimbovița, N. Zaharia și Em. Zaharia, *Siliștiile în Moldova* (ms.); I. Șandru, *Contribuții geografice și economice asupra evoluției așezărilor omenești în depresiunea subcarpatică Onești*, în ASU, Iași, sec. II, tom. VII, fasc. 1, 1961, p. 214 și urm.; M. Florescu și V. Căpitanu, *Cercetări arheologice în regiunea Bacău* (în AM, V, în ms.); ne referim, în continuare, la cercetările efectuate de C. Buzdugan (Muzeul Orașului Gheorghe Gheorghiu-Dej), V. Nămolșanu și G. Constantinescu (Muzeul raional Focșani), M. Zamoșteanu și C. Scorpan (Muzeul raional

Piatra-Neamț), D. Teodor și I. Ioniță, *Cercetări arheologice în podișul Sucevei* (în AM, V, în manuscris).

²⁰ Vezi în *Monografia geografică a R.P.R.*, p. 683—686.

²¹ Cf. cercetări I. Șandru și C. Buzdugan.

²² Cf. cercetări V. Nămolșanu și G. Constantinescu.
²³ M. Florescu și V. Căpitanu, *Cercetări arheologice în regiunea Bacău* (în AM, V, în manuscris).

²⁴ M. Florescu și C. Buzdugan, *Cercetările arheologice de la Bogdănești* (Raport amplu asupra săpăturilor efectuate între anii 1959 și 1962) (în manuscris).

a cuprins în întregime spațiul dintre Munții Carpați și Siret, purtătorii culturii Foltești II au adoptat sub aspectul culturii materiale trăsăturile culturii Monteoru, evoluind mai târziu ca parte integrantă și inseparabilă a acesteia. Pe de altă parte, prezența în cadrul primei etape a culturii Monteoru a unor elemente vestice (de factură transilvăneană) ridică o nouă problemă privind pătrunderea în Moldova a unor influențe din culturile transilvănene, care s-a produs, probabil, concomitent cu cele Monteoru. În stadiul actual al cercetărilor rămâne încă în domeniul ipotezelor de lucru și problema grupului cultural din bronzul mijlociu din regiunile rămase în afara ariei de răspîndire a culturii Monteoru la sud și a culturii Costișa la nord, adică spațiul cuprins între Siret și Prut. Este posibil ca în aceste zone ocupate în bronzul timpuriu de cultura Foltești II să se fi dezvoltat pe fond local autohton — Foltești II — un nou grup cultural, influențat atât de cultura Monteoru și Costișa, cît și de anumite elemente estice, care se făcuseră simțite încă din bronzul timpuriu²⁵. Această chestiune nu constituie însă aici decît o problemă cu totul secundară, legată de influențele pe care cultura Monteoru le-ar fi putut avea de la grupele culturale din Moldova situate în afara ariei sale de răspîndire și cu care ar fi putut veni în contact.

★

În cele ce urmează ne vom ocupa de cîteva din problemele cu ajutorul cărora putem în momentul de față să reconstituim în linii generale caracterele specifice ale culturii Monteoru din Moldova.

Prima trăsătură care rezultă din cartarea localităților este aceea că așezările aparținînd fazelor timpurii ale culturii Monteoru au afectat cu precădere regiunile subcarpatice și apoi terasele medii și inferioare ale râurilor ce străbat zona sudică a platformei podișului Moldovei²⁶ (fig. 1). Pentru elucidarea procesului evolutiv privind fazele timpurii ale culturii Monteoru din Moldova, este necesar însă să prezentăm în limita posibilităților observațiile stratigrafice obținute pînă în prezent prin care s-au determinat etape de evoluție în cadrul fazelor timpurii Monteoru.

Astfel, pentru elementele Monteoru Ic₄ lipsesc în momentul de față observații stratigrafice precise. Ipoteza existenței acestei faze în Moldova se bazează pe materiale arheologice (în special ceramică), ale căror condiții de găsire impun separarea în faze de evoluție numai pe criterii tipologice. Ne referim aici la cîteva fragmente ceramice descoperite la Podei²⁷ (Tg.-Ogna) (care se detașează prin anumite trăsături de celelalte fragmente aparținînd fazei Monteoru Ic₃ — etapa I, cea mai veche), precum și la materialele arheologice descoperite prin cercetările de suprafață în depresiunea Onești la Poiana Mirăuți sau Jevreni²⁸, la Terchești, Cîndești și Fitionești (raioanele Focșani și Panciu), ale căror caracteristici se încadrează în linii mari în faza Monteoru Ic₄ (?).

În ceea ce privește faza Monteoru Ic₃, vom evidenția de astădată, din punct de vedere stratigrafic, sondajele de la Bogdănești²⁹ și Mîndrișca³⁰. Astfel s-au constatat la Bogdănești existența a două nivele de locuire Monteoru Ic₃, precum și alte resturi de locuire aparținînd aceleiași faze, dar care nu constituiau un nivel de locuire bine precizat. Primul și cel mai bogat în resturi arheologice, ocupînd regiunile periferice și ușor în pantă ale cetățuii Todocanu, este constituit dintr-un sol galben-cenușiu

²⁵ Cf. M. Florescu, în AM, II—III.

²⁶ Această constatare a fost făcută pe baza cercetărilor de teren efectuate de muzeele raionale și regionale (Galați, Tecuci, Focșani, Bacău, Roman și Piatra-Neamț).

²⁷ C. Matasă, *Așezarea eneolitică Cucuteni B de la Tg. Ocna — Podei*, în AM, II—III, p. 5 și urm.

²⁸ M. Florescu și C. Buzdugan, *Cercetări arheologice în depresiunea Onești (în pregătire)*.

²⁹ M. Florescu și C. Buzdugan, *Cercetările arheologice de la Bogdănești (în manuscris)*.

³⁰ Gh. Bichir, loc. cit., *Materiale*, VIII; idem, în *Dacia* VI, N.S., p. 89 și urm.

compact, cu o grosime care variază între 0,30 și 0,40 m. Sub acest nivel a mai fost sesizată încă o depunere cenușie-gălbui, a cărei grosime nu depășește 0,10–0,15 m. Deși ambele nivele de locuire se încadrează în linii generale în faza Monteoru Ic₃, s-au constatat în tehnica ornamentării și a motivelor decorative unele deosebiri. Relevăm decorul de dinți de lup sau excizat, frecvent în nivelul inferior și aproape inexistent în cel superior, unde nota dominantă a motivelor decorative o constituie cercurile concentrice ³¹. La Mîndrișca au fost documentate, de asemenea, două nivele de locuire Monteoru Ic₃. Cel inferior, Mîndrișca IIIa, cu un sol brun-cenușiu, gros de aproape 0,50 m, conținea materiale arheologice similare nivelului superior de la Bogdănești. Al doilea strat arheologic, Mîndrișca IIIb, brun-cenușiu, gros de numai 0,0–0,15 m, se caracteriza prin prezența în ceramică a unor elemente noi, specifice fazei următoare Ic₂ a culturii Monteoru ³², dintre care menționăm torțile cu prag și șa, linii în relief etc. Cu toate că nu a existat o situație ideală de stabilire a unui raport stratigrafic unitar, pe baza sondajelor de la Mîndrișca și Bogdănești se pot determina în linii mari etapele de evoluție ale fazei Monteoru Ic₃. Astfel, prima etapă este reprezentată prin materialele arheologice rezultate din depunerea inferioară de la Bogdănești; a doua etapă este constituită din materialele descoperite în nivelul superior de la Bogdănești și în stratul inferior (Mîndrișca IIIa) de la Mîndrișca; în sfârșit, ultima etapă, care ilustrează în același timp și tranziția spre faza următoare Monteoru Ic₂, conține o ceramică ale cărei caracteristici se întîlnesc în ceramica nivelului superior de la Mîndrișca (III b) și în ceramica descoperită la partea superioară a depunerii galbene-cenușii aparținînd fazei Monteoru Ic₃ de la Bogdănești.

Privită sub unghiul raporturilor stratigrafice, faza Monteoru Ic₃ a cunoscut în Moldova trei etape de evoluție. Nu excludem însă posibilitatea existenței și a altor etape intermediare, ale căror caracteristici pot constitui verigile de legătură dintre etapele mari, prezentate mai sus.

În ceea ce privește faza Monteoru Ic₂, sondajele stratigrafice efectuate pînă acum nu ne-au oferit posibilitatea ilustrării în aceeași așezare a unui tablou evolutiv clar. Totuși, în majoritatea cazurilor, cum este și firesc, fazei Ic₃ îi urmează nemijlocit, prin etapa intermediară (Mîndrișca III b) sau direct (Bogdănești, Rădăciuni) ³³, faza Monteoru Ic₂, care, la fel ca și în așezarea eponimă Sărata -Monteoru, se caracterizează prin existența motivelor decorative exprimate prin linii în relief și prin torțile cu șa și prag ³⁴. Într-un singur caz, prin sondajul de la Podul Morii—Lozinca, r. Bacău ³⁵, s-a constatat că materialul arheologic aparținînd fazei Monteoru Ic₂ conține, alături de elementele sale caracteristice, și alte motive decorative noi, care vor constitui mai tîrziu trăsăturile fazei Monteoru Ic₁ (motive decorative, realizate prin incizii, precum și prin torți cu șaua ușor căzută etc.).

Astfel se poate presupune că în cadrul fazei Monteoru Ic₂ au existat două etape de evoluție: una « clasică » și alta de tranziție către faza următoare Monteoru Ic₁.

Celelalte faze din evoluția culturii Monteoru (Ic₁—II b) au fost sesizate și în Moldova însă disparat și fără un raport stratigrafic precis ³⁶ din acest motiv, procesul dezvoltării ascendente al acestei culturi rămîne aici o problemă a cărei rezolvare impune încă efectuarea unor noi sondaje pentru obținerea observațiilor stratigrafice

³¹ Conform precizărilor făcute de I. Nestor asupra caracteristicilor fazei Monteoru Ic (vezi nota 1).

³² Idem, asupra caracteristicilor fazei Monteoru Ic₂ (vezi nota 1).

³³ M. Florescu și C. Buzdugan, loc. cit., în *Materiale, VIII*; Al. Vulpe, *Descoperiri arheologice pe cursul mijlociu al Siretului (sondaje de la Mîndrișca și Rădăciuni, reg. Bacău)*, în AM, I, p. 43–65.

³⁴ Conform precizărilor făcute de prof. I. Nestor (vezi nota 1).

³⁵ Cf. M. Florescu și V. Căpitanu, *Cercetări arheologice de la Lozinca* (în manuscris).

³⁶ Asupra evoluției culturii Monteoru în provincia de la răsărit de Carpați s-a emis o nouă ipoteză (vezi Al. Vulpe, în *Dacia*, V, N.S., p. 112 și urm.).

edificatoare. Merită însă să evidențiem ipoteza emisă de Al. Vulpe prin care se pune în discuție, pe baza cercetărilor de la Costișa, existența unui facies local Ic_2 —Ia, în cadrul culturii Monteoru³⁷. S-a arătat astfel că în așezarea Monteoru de la Costișa există două nivele de locuire, în care cele mai vechi elemente ceramice aparțin fazei Ic_2 , iar cele mai noi faze Ib, menționându-se că «materialul monteorian nu a putut fi împărțit stratigrafic într-o cantitate care să permită o periodizare amănunțită»³⁸. Ulterior însă s-au făcut unele precizări și rectificări, din care rezultă că în ceramica din nivelul inferior se întâlnesc numai elementele fazelor Ic_2 și Ic_1 , iar în cel superior, alături de acestea, apar și altele mai noi din fazele Ia și Ib. Din materialul publicat credem însă că nivelul inferior de la Costișa aparține mai degrabă unei etape evolute a fazei Ic_2 , care face trecerea spre faza următoare Ic_1 , situându-se pe același plan cu materialele descoperite la Podul—Morii Lozinca. Problemele care se pun în legătură cu nivelul superior de la Costișa le vom lua în discuție într-un capitol separat.

Din cele prezentate pînă aici rezultă din punct de vedere stratigrafic următoarele: faza Monteoru Ic_3 se caracterizează prin trei etape de evoluție, iar faza Monteoru Ic_2 prin două etape; aceste două faze fiind strîns legate între ele prin etape intermediare, care permit formularea ipotezei asupra unei evoluții lente și nestingerite de factori din afară a acestei culturi.

În ceea ce privește tipurile de așezare care caracterizează fazele timpurii ale culturii Monteoru din Moldova, se pot face următoarele observații: Majoritatea covârșitoare a resturilor de locuire au fost descoperite pe promontorii sub formă de «cetățui» cu o bună apărare naturală, desprinse din terasele medii și inferioare ale râurilor. De asemenea, mai trebuie adăugat că promontoriile pe care se situează așezările Monteoru, delimitate întotdeauna de trei părți de pantă abrupte, erau legate de restul terasei printr-o șa care constituie în același timp singura cale de acces cu regiunile din jur. Cităm așezările de la Poiana³⁹, Mîndrișca⁴⁰, Răcăciuni⁴¹, Perchiu⁴², Ruginești⁴³, Costișa⁴⁴, Ciorani⁴⁵, Malul Onești⁴⁶ și Podei—Tg.-Ocna⁴⁷ etc. Mai subliniem, în continuare, că boturile de terasă care au fost preferate pentru așezări de purtătorii culturii Monteoru reprezentau, față de promontoriile din jur, puncte dominante, a căror înălțime putea ajunge pînă la 200 m. Este interesant de amintit că, în afară de stațiuni situate pe «cetățui», cercetările recente aduc în discuție și alt tip de așezare. Astfel, pe valea Berheciului, două din așezările aparținînd fazei Ic_2 se află pe terase deschise, plane, joase, care nu mai constituie prin poziția și configurația lor «cetățui» apărate natural. Cităm în acest sens așezările de la Lozinca (Bărboasa și Podul Morii), situate pe platourile joase ale terasei Berheciului, cu pantă lină, ușoară și cu cîte două căi de acces sub formă de șa largă⁴⁸. Trebuie subliniat însă că în apropierea așezărilor menționate mai sus s-au mai găsit resturi de locuire Monteoru care se aflau pe boturi de deal apropiate prin configurația lor de «cetățuile» obișnuite de pe valea Siretului sau din depresiuni (Lozinca—Dealul Perjului sau Dealul Stîrcului)⁴⁹. Existența, deși sporadică, a stațiunilor Monteoru aparținînd fazelor Ic_2 pe terasele deschise largi, fără apărare naturală, ne sugerează, deocamdată, ipoteza existenței unui moment de relaxare, care a determinat că în ceea ce privește tipul de

³⁷ Al. Vulpe *Dacia*, V, N.S., p. 112 și urm.

³⁸ *Ibidem*.

³⁹ R. Vulpe și colab. (vezi nota 7).

⁴⁰ Gh. Bichir, loc. cit., în *Materiale*, VIII.

⁴¹ Al. Vulpe, loc. cit., AM, I.

⁴² Radu și Ecat. Vulpe, art. cit., în *Dacia*, III—IV.

⁴³ Ecat. Dunăreanu-Vulpe, art. cit., în *Dacia*, VII—VIII, p. 108 și urm.

⁴⁴ Al. Vulpe și M. Zamoșteanu, art. cit., în *Materiale*,

VIII, p. 309.

⁴⁵ R. Vulpe și colab. în SCIV, I, 1951, p. 210 și urm.

⁴⁶ Cf. cercetări I. Șandru și C. Buzdugan.

⁴⁷ Cf. cercetări I. Șandru, loc. cit., ASU, Iași, sect. II, tom VII, fasc. I, 1961, p. 214 și urm., și C. Matasă, loc. cit., în AM, II—III.

⁴⁸ M. Florescu și V. Căpitanu *Cercetări arheologice de la Lozinca*, (în manuscris).

⁴⁹ *Ibidem*.

așezare să nu mai fie necesare punctele izolate dominante și cu posibilitate de apărare maximă. Nu poate fi însă exclusă nici o a doua ipoteză prin care tipurile de așezare Monteoru să fi fost diferite în funcție de zonele geografice. În acest sens, platforma podișului Bîrladului (unde se situează așezările citate mai sus), ferăstruită de ape și transformată în văi și terase largi, să nu conțină decît zonal promontorii cu pante abrupte, purtătorii culturii Monteoru fiind astfel obligați să-și aleagă pentru așezări fie boturi de deal, fie terasele joase cu platouri largi, deschise. Totuși, pentru fazele timpurii ale culturii Monteoru din Moldova, tipul de așezare frecvent care le caracterizează este constituit din « cetățui » cu poziții dominante, situate de obicei, pe malul apelor.

O altă constatare care merită a fi reliefată este aceea că, în cadrul așezărilor resturile de locuire, sînt masate spre regiunea periferică a suprafeței platoului, în zonele delimitate la exterior de pantele abrupte, evitîndu-se aproape în toate cazurile zona din apropierea căii de legătură a promontoriului cu restul terasei. Trebuie să precizăm însă că observațiile de mai sus sînt valabile pentru așezările aparținînd etapelor incipiente ale fazei Monteoru Ic₃, ca, de exemplu la Bogdănești și Tg.-Ocna—Podei⁵⁰, în timp ce în faza următoare, Monteoru Ic₂, urmele de locuire afectează mai ales zona centrală a platourilor, ca, de exemplu la Terchești⁵¹, Bărboasa⁵², Bogdănești⁵³, și în rare cazuri, ca la Ruginești⁵⁴, ele ocupă și regiunea limitrofă a suprafeței platoului.

O altă problemă care a reținut în mod deosebit atenția este aceea a sistemului de fortificație. Astfel, atragem atenția asupra observației lui Al. Vulpe cu privire la stațiunea de la Răcăciuni potrivit căreia « în locurile unde cetățuia este accesibilă se află un șanț semicircular continuu, rezultat dintr-o săpătură artificială antică degenerată de torenți »⁵⁵. Avîndu-se în vedere faptul că materialul ceramic descoperit la suprafața cetățuiei de la Răcăciuni aparține exclusiv fazelor Monteoru Ic₃ și Ic₂, este de la sine înțeles că acest șanț a fost săpat de purtătorii culturii Monteoru. De asemenea, nu trebuie să neglijăm nici observațiile prilejuite de cercetările de la Costișa, prin care s-a identificat existența unui puternic sistem de fortificație, constituit din două șanțuri de apărare, situate pe șaua care lega promontoriul mărginit în sectoarele de nord și sud de rîpe adînci, cu restul terasei, creîndu-se astfel o așezare inexpugnabilă. Din nefericire însă, fragmentele ceramice descoperite în pămîntul de umplutură al șanțurilor nu ne-au oferit decît posibilitatea de încadrare în etapa timpurie a culturii Monteoru, fără a se putea preciza faza de evoluție căreia îi aparține. Este, de asemenea, interesantă observația asupra sistemului de construcție care conținea, probabil, palisade de lemn, cu rolul de a mări eficacitatea sistemului de fortificație în cazul unui eventual atac⁵⁶. Dar din cele menționate mai sus nu rezultă care fază de evoluție a culturii Monteoru de la Costișa a fost prevăzută și cu sistem de apărare. Singurele date concludente privind această problemă ne-au fost oferite de săpăturile din anii 1959—1960 de la Bogdănești. Prin cercetările de aici s-a identificat un șanț de apărare în formă de pîlnie (cu adîncimea variînd între 1,80—2,20 m), dispuse sub formă de arc de cerc pe latura de sud în regiunea situată în apropierea căii de acces (șaua care leagă promontoriul de restul terasei) și în zona unde pantele erau mai puternic abrupte (fig. 3/b). Din datele de care dispunem pînă în prezent

⁵⁰ Conform observațiilor făcute de M. Florescu, C. Buzdugan și M. Florescu, V. Nămolșanu.

⁵¹ Ibidem.

⁵² Ibidem.

⁵³ Ibidem.

⁵⁴ Ecat. Dunăreanu-Vulpe, loc. cit., în *Dacia*, VII—VIII, p. 103 și urm.

⁵⁵ Al. Vulpe, loc. cit., în *AM*, II—III, p. 45—49.

⁵⁶ Al. Vulpe și M. Zamoșteanu, art. cit., în *Materiale*, VIII, p. 309—311.

(prin cercetarea integrală a sectorului de sud a terasei Todoscanu), este neîndoiebnic faptul că șanțul descoperit aparține așezării datate în faza Monteoru Ic₂. În acest sens mai subliniem câteva fapte: din punct de vedere stratigrafic s-a observat că depunerea cenușie cu resturi de locuire din faza Monteoru Ic₃ a fost întreruptă în dreptul șanțului de apărare (care, la rîndul său, era săpat de la baza stratului brun-cenușiu aparținînd fazei Ic₂) și se continua apoi la limita platoului. De asemenea, trebuie menționat că, în afara șanțului de apărare, resturile de locuire din faza Mon-

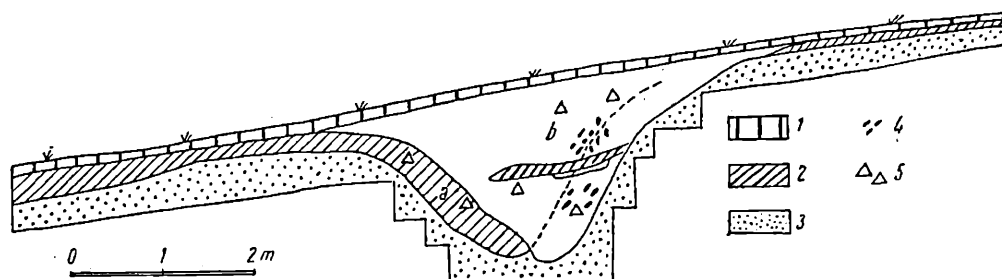

Fig. 3. — Bogdănești. Profilele șanțurilor de apărare ale așezărilor Foltești II (a) și Monteoru Ic₂ (b): 1 — sol vegetal cu resturi Monteoru Ic₂; 2 — sol brun-gălbui, cu resturi de locuire Foltești II; 3 — sol galben-virgin; 4 — cărbune; 5 — fragmente ceramice.

teoru Ic₂ sînt sporadice și se limitează numai la fragmente ceramice, în timp ce așezarea din faza Monteoru Ic₃ se continuă pînă la limita platoului, descoperindu-se numeroase vetre, gropi cu resturi menajere, fragmente ceramice, unelete etc. La observațiile de mai sus mai adăugăm și faptul că în pămîntul de umplutură al șanțului cele mai numeroase fragmente ceramice sînt caracteristice fazei Monteoru Ic₂. În mod cu totul sporadic și provenind din depunerea deranjată prin săparea șanțului s-au găsit și câteva resturi ceramice din faza Monteoru Ic₃⁵⁷.

Din cele relatate pînă aici se pot admite deocamdată că în Moldova așezările aparținînd culturii Monteoru au început să fie întărite încă din primele sale faze de evoluție (probabil faza Ic₂), spre deosebire de acelea din depresiunea Carpaților Meridionali, unde stațiunile Monteoru (ca, de exemplu așezarea eponimă Sărata-Monteoru) au fost fortificate în ultima perioadă de evoluție a culturii Monteoru⁵⁸, fortificare determinată de evenimentele petrecute la sfîrșitul bronzului mijlocu⁵⁹.

Un loc deosebit în elucidarea trăsăturilor specifice culturii Monteoru din Moldova îl ocupă problemele privind modul de construire a locuințelor și urmărirea frecvenței tipurilor lor în cadrul fiecărei faze de evoluție a cestei culturi.

Cercetările de pînă acum, deși nu permit o rezolvare integrală, scot totuși la iveală unele constatări importante. Astfel, în ceea ce privește faza Monteoru Ic₃ se pot deosebi două tipuri de locuințe: bordeie și semibordeie și locuințe de suprafață (colibe).

Prin sondajul de la Bogdănești au fost identificate trei semibordeie de formă ovală, cu dimensiuni variînd între 4,25 × 3 și 4 × 3 m, situate la o distanță de circa 3,50 m unele de altele. Săparea propriu-zisă a gropii semibordeiilor a constat din amenajarea pantei pe o porțiune limitată de la SV spre interior, unde atingeau adîn-

⁵⁷ Conform observațiilor făcute cu prilejul săpăturilor de către M. Florescu și C. Buzdugan.

⁵⁸ Conform precizărilor prof. I. Nestor, (vezi nota 1).

⁵⁹ Vezi I. Nestor în tratatul de Istoria României, vol. I, p. 100 și urm. și A. C. Florescu, Contribuții la cunoașterea culturii Nona, în AM, II—III, p. 175 și urm.

cimea maximă de la suprafața solului la circa 1 m. Gropile semibordeiilor au fost observate în special pe latura de SV, unde ele intră mai adânc, sub forma a trei trepte, în solul galben-cafeniu. În schimb, pe latura de NE, care nu a fost adâncită, fundul gropii semibordeiilor se confundă cu baza solului brun-cenușiu. Din secțiunile făcute în interior au rezultat următoarele: podina semibordeiilor a fost constituită din însuși solul brun-cafeniu în care au fost săpate fără alte amenajări (pietre, lipituri etc.). Resturile vetrelor construite din pietre de gresie arse așezate în semicerc, erau dispuse pe latura de vest sau pe cea de est. În pământul de umplutură au fost găsite și alte pietre de dimensiuni mijlocii, care trebuie puse în legătură cu unele construcții interioare (vetre, amenajări la intrare etc.). Deși în majoritatea cazurilor fragmentele ceramice descoperite în interior erau atipice, cele câteva resturi din semibordeiul 3 ne indică totuși, prin caracteristicile lor, etapa timpurie a fazei Monteoru Ic₃ ⁶⁰.

Aceleiași etape timpuri îi aparține bordeiul descoperit la Terchești—Chitita cu ocazia cercetărilor sectorului central al așezării. Dimensiunile acestui bordei de formă rectangulară cu colțurile ușor rotunjite nu depășeau 4,50 × 3,70 m. Groapa a fost săpată în ușoară pantă de la N la S, ajungând pînă la adîncimea de 1,60 m de la suprafața actuală a solului. Este, de asemenea, interesantă observația asupra amenajărilor podinei bordeiului; în sectorul de SV s-au păstrat încă resturile unei podele, constînd din lut crud amestecat cu păioase, groasă de 10—20 cm, peste care fuseseră așezate pietre plate relativ groase (de circa 10 cm). Din materialul arheologic descoperit în pământul de umplutură se remarcă fragmente ceramice care pot fi datate în etapa timpurie a fazei Monteoru Ic₃ ⁶¹. ↑

În afară de acest tip de locuință, în majoritatea covârșitoare a așezărilor predomină locuințele de suprafață (colibele), ai căror pereți constau din nuiile și birne groase, peste care se aplica lut amestecat cu păioase. Vetrele interioare sînt dispuse central sau în apropierea laturii de vest. Vom menționa, de asemenea, în ceea ce privește locuințele de suprafață, unele observații care au rezultat din sondajul de la Terchești. Astfel, s-au constatat locuințe de formă dreptunghiulară care nu aveau nici un fel de amenajare pentru podea. În schimb, pereții nu erau așezați direct pe pământ, ci pe un cadru format din nuiile groase de circa 8—10 cm așezate orizontal, avînd între ele la colțuri birne dispuse vertical pentru susținerea și siguranța pereților (fig. 4). De asemenea, s-a putut observa că bucățile de chirpici erau foarte frumos netezite pe fața interioară, vîdînd astfel o preocupare deosebită în ceea ce privește construcția ⁶². Din nefericire, în interiorul locuințelor nu au mai fost găsite și alte resturi de construcție.

Avîndu-se în vedere observațiile stratigrafice, prin care s-au stabilit în cadrul fazei Monteoru Ic₃ trei etape de evoluție, este firesc să ne punem întrebarea dacă se poate determina tipul de locuință caracteristic fiecăreia din etape. Întrucît datele de care dispunem se limitează la precizări făcute numai într-o singură stațiune, nu se pot formula decît ipoteze de lucru, care urmează să fie verificate în viitor. Din acest punct de vedere este posibil ca etapei vechi a fazei Monteoru Ic₃ să-i fie caracteristic, îndeosebi tipul de locuință reprezentat prin bordeie și semibordeie, așa cum reiese din observațiile de la Terchești și Bogdănești, celorlaltor etape ale fazei Monteoru Ic₃ fiindu-le proprii locuințele de suprafață (colibele).

Existența bordeiilor și semibordeiilor în etapa timpurie a fazei Monteoru Ic₃ ne mai sugerează și o altă ipoteză. Astfel, nu este exclus ca acest tip de locuință să

⁶⁰ M. Florescu și C. Buzdugan, art. cit., în *Materiale*, VIII, p. 301 și urm.

⁶¹ M. Florescu, V. Nămoșanu și G. Constantinescu,

Sondajul de la Terchești (în manuscris).

⁶² Conform observațiilor de teren făcute de M. Florescu și V. Nămoșanu.

fi fost preluat de purtătorii culturii Monteoru în urma contactului direct cu vechii locuitori ai Moldovei (cultura Foltești II), care, la rîndul lor, folosesc, în afară de colibe, și locuințe în semibordeie. În sprijinul acestei ipoteze avem doar o singură observație rezultată prin săpăturile de la Bogdănești, unde s-a stabilit clar continuitatea semibordeiilor ca tip de locuință și în faza Monteoru Ic₃ (etapa cea mai veche).

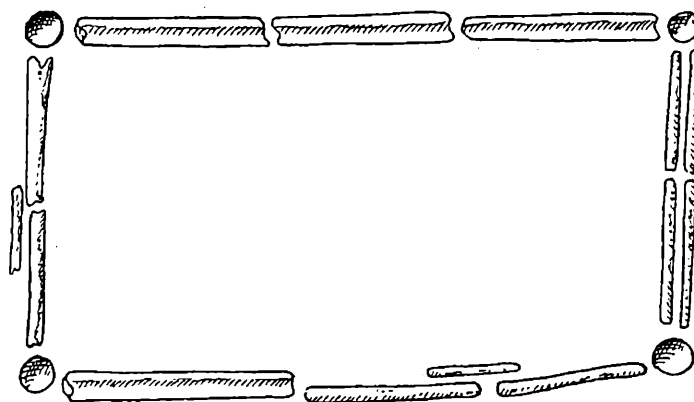

Fig. 4. — Terchești—Chitita. Cadru de birne de la baza unei locuințe de suprafață din faza Monteoru Ic₃ (circa 1/50 m.nat.).

În ceea ce privește locuințele din fazele Monteoru Ic₃, datele de care dispunem pînă în prezent sînt mai lacunare. În toate cazurile însă (ne referim la sondajele efectuate în Moldova) s-au identificat resturi de colibe, constînd din bucăți de pereți cu urme de nuiiele, cu păioase în compoziție. Nu lipsesc nici elementele decorative interioare, identificîndu-se chirpici fățuiți, decorați cu creștături (Bogdănești)⁶³. Forma și dimensiunile colibelor sînt mai greu de precizat. De asemenea, nu au fost descoperite nici urme de podele sau amenajări, iar vetrele situate central erau construite din bucăți de lipituri din pămînt galben nisipos, arse puternic și a căror grosime nu depășește 2 cm. Ca și în cazul vetrelor din locuințele aparținînd fazei Monteoru Ic₃, se întîlnesc și aici vetre a căror lipituri sînt așezate pe un strat de pietre acoperit cu fragmente ceramice.

Trebuie reliefat în mod deosebit faptul că în construcția locuințelor atît în faza Monteoru Ic₃, cît și în faza Monteoru Ic₂ pietrele de rîu au jucat un rol cu totul secundar (Bogdănești, Terchești, Mîndrișca, Bărboasa), spre deosebire de așezările din Muntenia (ne referim la stațiunea eponimă Sărata-Monteoru în special), unde elementele predominante în construcție, le-au constituit pietrele de rîu de dimensiuni mici și mijlocii⁶⁴.

Menționăm totuși că în Moldova, în așezarea de la Costișa⁶⁵ s-au descoperit în stratul arheologic pietre de rîu, care, după părerea noastră, au folosit nu atît la construirea locuințelor din faza Monteoru Ic₂, cît la cea a celor din fazele posterioare.

Așadar, se poate sublinia ca o trăsătură specifică a fazelor timpurii ale culturii Monteoru din Moldova (Ic₃—Ic₂) existența a trei tipuri de locuințe bordeie, semi-bordeie și colibe, la care s-au utilizat chirpici și material lemnos, lipsind aproape cu desăvîrșire pietrele de rîu.

⁶³ M. Florescu și C. Buzdugan, *Săpăturile de la Bogdănești* (raport amplu, în ms.).

⁶⁴ Vezi I. Nestor și colab., *Rapoartele de săpături*

privind cercetările de la Sărata-Monteoru.

⁶⁵ Al. Vulpe și M. Zamoșteanu, art. cit., în *Materiale*, VIII, p. 309.

Nu trebuie să trecem cu vederea la acest capitol nici problema vetrelor situate în afara locuințelor. Atît în așezările aparținînd fazei Monteoru Ic₃, cît și în cele din faza Monteoru Ic₂ s-au descoperit vetre de dimensiuni mari în apropierea locuințelor.

În majoritatea cazurilor, lipiturile de vetre erau așezate pe un strat de cioburi sau pe un strat de pietricele mici de rîu. Pe vatră sau în apropiere s-au descoperit fragmente ceramice, cozi de lingură, sule de os sau cuțite curbe din piatră.

Fig. 5. — Topoare, măciuci, frecător. Bogdănești: 1 — Malu—Onești; 2 — Bărboasa; 3 — Poiana—Mirăuți.

În jurul unor locuințe s-au descoperit trei sau patru vetre de diferite dimensiuni, ceea ce ne face să credem că aveau un scop utilitar deosebit (anexe cu caracter sezonier sau vetre cu caracter ritual (?)). În rare cazuri, vetrele se refăceau pe același loc ⁶⁶; astfel, din cele 40 de vetre descoperite aparținînd fazelor Monteoru Ic₃—Ic₂, numai două aveau lipituri multiple, rezultate prin refaceri. Cităm în acest sens o vatră descoperită la Terchești ⁶⁷ a cărei construcție dovedea clar că a fost refăcută de două ori pe același loc și micșorată consecutiv. Lipitura inițială, care era așezată pe un strat de pietricele mici de rîu, fusese puternic arsă, iar masa de lipitură conținea goluri rezul-

⁶⁶ Exemple concludente ne oferă cercetările de la Terchești (conform observațiilor făcute de M. Florescu).

⁶⁷ *Ibidem*.

tate în urma arderii. Peste această lipitură inițială s-a adăugat un nou strat de pietre și apoi un alt rând de lipituri a căror ardere era mai puțin intensă (de culoare galbenă-cărămizie).

În afara locuințelor s-au descoperit gropi cu resturi menajere, ale căror forme și dimensiuni diferă de la o fază la alta.

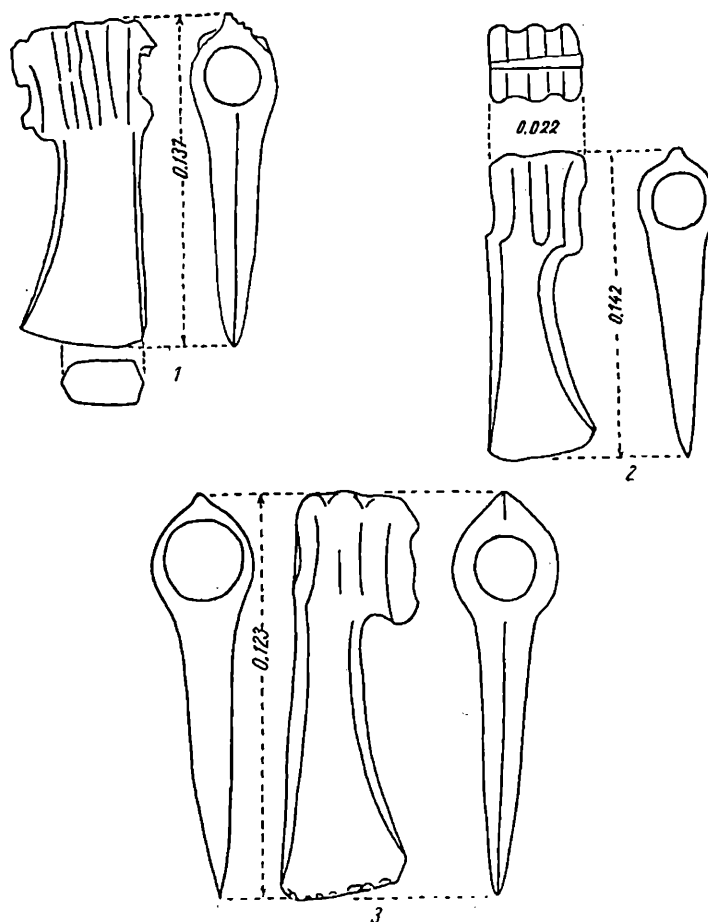

Fig. 6. — Topoare din Bronz. Parava: 1; — Borlești: 2; — Găiceana: 3.

Din acest punct de vedere, prima observație care se detașează este aceea că, în cadrul celor trei etape ale fazei Monteoru Ic₃, gropile cu resturi menajere sînt foarte numeroase (cităm, de exemplu, cele 10 gropi descoperite la Bogdănești), mari și bogate în material arheologic. În ceea ce privește forma, predomină acelea ovoidale (Bogdănești și Terchești)⁶⁸ și apoi acelea circulare (Mîndrișca)⁶⁹, al căror diametru variază între 1,50 × 2 m, 1 × 1,50 m, 0,80 × 0,95 m, 1,20 × 0,90 m, cu adîncimea de 1,20–2 m, de la suprafața actuală a solului și cu profilul în formă de pungă puternic strînsă la gură sau în formă de clopot cu fundul rotunjit⁷⁰. Pămîntul de umplu-

⁶⁸ M. Florescu și C. Buzdugan, *loc. cit.*, în *Materiale*, VIII, p. 301–309; M. Florescu, V. Nămolosușanu și G. Constantinescu, *Sondajul de la Terchești* (în manuscris).

⁶⁹ Gh. Bichir și Eug. Dogan, *art. cit.*, în *Materiale*, VIII, p. 291–301.

⁷⁰ *Ibidem*.

tură conține fie straturi de cenușă, fie pământ brun-gălbui, arsuri, bucăți mici de lipituri de vetre, fragmente ceramice, pietre și, uneori, unelte deteriorate. Remarcăm, de asemenea, că în gropi s-au găsit oase de animal (destul de numeroase în unele cazuri). Dintre uneltele descoperite predomină cuțitele curbe din piatră, sule din os și uneori bucăți din topoare. Este interesant de amintit aici că la Bogdănești, s-au descoperit două gropi suprapuse aparținând fazei Monteoru Ic₃. Groapa nr. 16, datată după materialul ceramic în etapa I a fazei Monteoru Ic₃, era acoperită de o altă groapă de dimensiuni mai reduse, aparținând etapei următoare.

În ceea ce privește dispoziția gropilor în planul așezării, s-a constatat că la Bogdănești gropile sînt grupate în apropierea locuințelor sau în imediata vecinătate a acestora; în acest sens menționăm că din cele 6 gropi aparținând fazei Monteoru Ic₃, 6 sînt situate la circa 3—5 m distanță de semibordelele descrise mai sus ⁷¹.

Spre deosebire de gropile cu resturi menajere aparținând fazei Monteoru Ic₃, la gropile din cadrul așezărilor Monteoru Ic₂ predomină forma circulară de dimensiuni mici și foarte mici (cu diametrele de 0,65 × 0,75 m, 0,70 × 0,50 m și 0,50 × 0,45 m), cu fundul rotunjit și cu profilul regulat și semicircular. Pământul de umplutură este în mod obișnuit brun-gălbui, cu urme de cărbune și foarte rar de cenușă. În ceea ce privește inventarul, gropile din faza Monteoru Ic₂ sînt foarte sărace, acestea reducîndu-se doar la cîteva fragmente ceramice, oase de animale sau pietre. De asemenea, bazîndu-se tot pe observațiile de la Bogdănești, constatăm că gropile nu se mai găsesc în jurul locuințelor, ci tind să se grupeze în zona periferică a așezării, fiind situate în imediata vecinătate a șanțului de apărare. Un loc important în cadrul așezărilor îl ocupă însă inventarul cu ajutorul căruia pot fi elucidate o serie de probleme legate de ocupații, organizații sociale și suprastructură ⁷².

Trebuie însă de la început să facem unele precizări. Nu există (în afară de ceramică) deosebiri în inventarul celor două faze timpurii, Monteoru Ic₃—Monteoru Ic₂, pe care le punem aici în discuție. De asemenea, principalele unelte de producție, arme și obiecte de podoabă prezintă trăsături care caracterizează întreaga cultură Monteoru, așa încît, în prezentarea de față, descrierea diferitelor tipuri de unelte nu constituie decît reliefarea sub acest aspect a primelor etape de evoluție a cultuii Monteoru în Moldova.

Astfel, în ceea ce privește uneltele, deosebim în primul rînd pe acelea din piatră, după care urmează uneltele din os și, în sfîrșit, acelea lucrate din aramă sau bronz.

Dintre uneltele din piatră, locul principal îl ocupă topoarele ciocan cu ceafa cilindrică. Acestea au fost lucrate fie din piatră locală, fie din rocă vulcanică de culoare verzuie închisă, provenind din munții vulcanici ai Carpaților de răsărit (Harghita și Căliman) ⁷³. Toate topoarele-ciocan lucrate din rocă dură vulcanică sînt finisate și foarte bine șlefuite (fig. 5,3). În ceea ce privește formele, se pot deosebi două tipuri: topoarele-ciocan cu muchiile laterale rotunjite în dreptul găurii de înmănușare, cu ceafa plată și de dimensiuni mici ⁷⁴ și topoarele-ciocan cu ceafa cilindrică mai mult sau mai puțin accentuată, cu muchiile laterale în arc frînt, cu unghiul ușor rotunjit, cu corpul suplu și ușor alungit spre tăiș ⁷⁵. O a doua categorie de topoare cu gaură de înmănușare, care sînt lucrate din piatră locală, prezintă următoarele particularități;

⁷¹ Conform observațiilor efectuate pe teren cu prilejul cercetărilor de către M. Florescu.

⁷² Ne referim aici la sinteza prezentată de prof. I. Nestor asupra epocii bronzului în *Istoria României*, vol. I, p. 100 și urm.

⁷³ *Monografia geografică a R.P.R.*, partea I, p. 137.

⁷⁴ R. Vulpe și Ecat. Vulpe, *op. cit.*, *Dacia* III—IV,

fig. 101/23; idem, *loc. cit.*, în SCIV, I—II, 1951, p. 187, fig. 8/3; Gh. Bichir și E. Dogan, *art. cit.*, în *Materiale*, VIII, fig. 5/1; același tip se întîlnește și la Bogdănești, Malu Onești, Poiana — Mirăuți (inedite).

⁷⁵ Marnele necesare se extrăgeau probabil din diferitele formațiuni sarmatice din podișul Moldovei (vezi *Monografia geografică a R.P.R.*, p. 137).

în ceea ce privește forma, ele nu mai au aspectul cvasirectangular, bine definit, iar finisarea și șlefuirea sînt făcute superficial, existînd numai preocuparea de a selecționa din pietrele locale pe acelea mai mult sau mai puțin regulate (triunghiulare, lenticulare, rectangulare), care se perforau și se șlefuiuau mai ales în apropierea tăișului pentru o mai bună eficacitate. O a doua deosebire constă din faptul că topoarele la care ne referim sînt de dimensiuni mici și mijlocii, nedepășind mărimea unor dălțițe. Tot aici mai trebuie să menționăm și existența topoarelor și toporașelor-pană, lucrate,

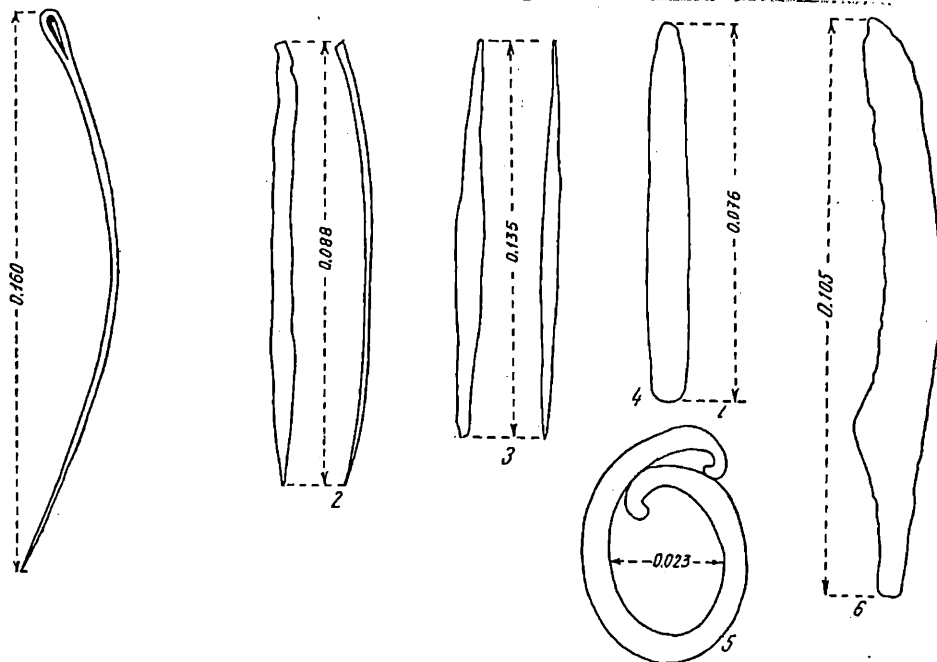

Fig. 7. — Unelte și obiecte de aramă și bronz. Terchești: 1,4; Bogdănești: 2-3, 5-6.

de obicei, din marnă albă sau piatră locală, de formă rectangulară sau trapezoidală, cu secțiunea lenticulară sau plan-convexă, cu tăișul ușor curb și ceafa dreptunghiulară, șlefuite intens pe fețele late. Această categorie nu constituie însă în inventarul așezărilor decît un procentaj cu totul redus (circa 5-8%) și reprezintă, fără îndoială, persistența tipurilor mai vechi, care parcurg și bronzul timpuriu, fiind întîlnite în inventarul culturilor Schneckenberg, Glină III, Foltești II ⁷⁶.

În ceea ce privește categoria topoarelor cu gaură de înmănușare, în special a topoarelor-ciocan, ele începuseră să se generalizeze încă din perioada de tranziție de la neolitic la epoca bronzului, evoluînd treptat; astfel, se prelungeste ceafa, devenind cilindrică, se subțiează porțiunea dintre tăiș — căpătînd suplețe —, iar muchiile laterale se arcuiesc și se reliefează în dreptul găurii de înmănușare.

Din această serie fac parte și topoarele cu gaură de înmănușare transversală și cu prelungirea cilindrică a cefei foarte pronunțată, lucrate din aramă sau bronz, cu profilul longitudinal drept sau ușor curb ⁷⁷, semnalate de asemenea pe o arie vastă încă de la sfîrșitul neoliticului, evoluînd și în bronzul timpuriu și a căror limită

⁷⁶ A. Prox, *Die Schneckenbergkultur*, pl. XIII; pl. XXXV/11-15; M. Florescu, art. cit., în AM, II-III.

⁷⁷ Ne referim la studiul mai recent cu privire la topoarele

cu ceafa cilindrică (Al. Vulpe, *Depozitul de la Tufa și topoarele cu ceafa cilindrică*, în SCIV, X, 2, 1959, p. 265 și urm., cu bibliografia respectivă).

cronologică superioară nu depășește prima etapă a bronzului mijlociu ⁷⁸. Deși acest tip a fost identificat pe teritoriul Republicii Socialiste România în depozite sau descoperiri izolate, el lipsește însă, pînă în prezent, în inventarul așezărilor sau al depozitelor care aparțin fazelor timpurii Monteoru Ic₃—Ic₂ din Moldova.

Din aceeași categorie de topoare de lucru cunoscute în fazele timpurii ale culturii Monteoru din provincia de la răsărit de Carpați fac parte și topoarele cu gaură de înmănușare transversală și cu nervuri în relief pe tubul de înmănușare, cu lama scurtă

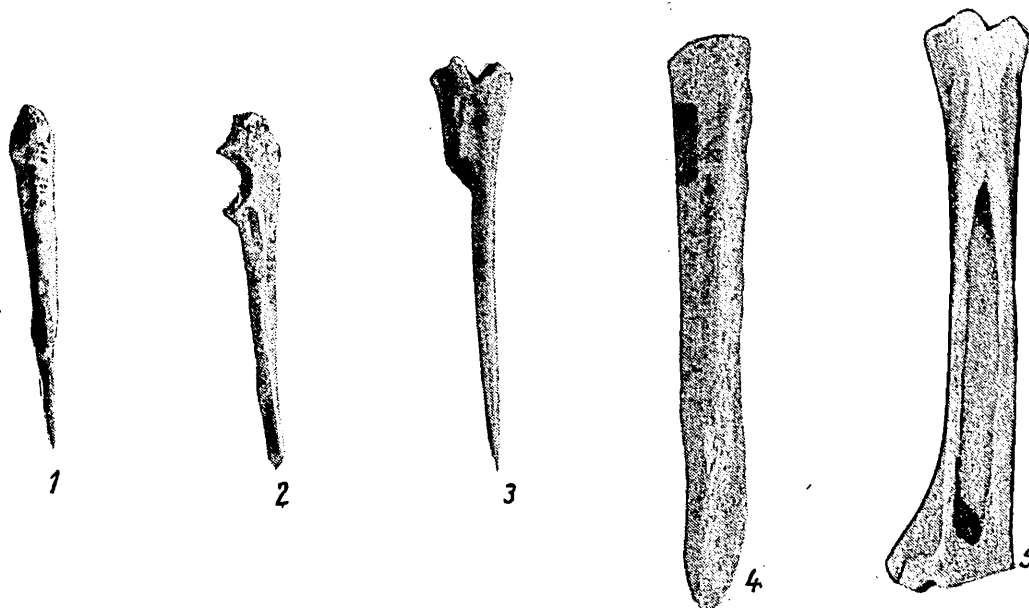

Fig. 8. — Obiecte din os. Bogdănești: 1—4; Răcăciuni: 5.

și ușor lătită spre tăișul convex, care au fost puse în legătură cu așezările Monteoru din Moldova. Ne referim la toporul de la Răcăciuni ⁷⁹, la depozitul de la Parava ⁸⁰ (fig. 6/1), la toporul de la Găiceana ⁸¹ (fig. 6/3) și, într-o oarecare măsură, la depozitul de obiecte de bronz de la Borlești ⁸² (fig. 6/2). Pe baza condițiilor de găsire, toporul de la Răcăciuni, cu două linii în relief dispuse în X pe tubul de înmănușare, și depozitul de la Parava (conținând 5 topoare de aramă cu nervuri în relief pe tubul de înmănușare) au fost puse în legătură cu resturile așezării Monteoru aparținând fazelor Ic₃—Ic₂ de pe dealul «cetățuia» — Răcăciuni (ele fiind descoperite la circa 600 m sud de locul stațiunii) ⁸³. În sprijinul acestei ipoteze se mai adaugă și evoluția tipologică, care s-a putut stabilit la seria topoarelor cu nervuri pe tubul de înmănușare și în cadrul căreia tipul de la Parava reprezintă primul stadiu de dezvoltare ⁸⁴. În ceea ce privește depozitul de la Borlești și toporul de la Găiceana, acestea par să constituie tipuri care caracterizează cultura Monteoru începînd cu faza Ic₂ ⁸⁵. Avîndu-se în vedere

⁷⁸ Asupra încadrării topoarelor cu manșon în bronzul mijlociu, vezi mai recent la Al. Vulpe, *Cu privire la unele topoare de aramă și bronz din Moldova*, în AM, II—III, p. 127—143, cu bibliografia respectivă.

⁷⁹ Informațiile privind condițiile de găsire le-am obținut prin amabilitatea prof. I. Șandru de la Universitatea din Iași.

⁸⁰ Al. Vulpe, art. cit., în AM, II—III, p. 127—143.

⁸¹ M. Florescu și V. Căpitanu, *Topoare de aramă și bronz descoperite la Găiceana (r. Adjud, reg. Bacău)*,

în AM, II—III, p. 445—453.

⁸² M. Zamosteanu, *Depozitul de topoare de bronz de la Borlești (r. Buhuși, reg. Bacău)*, în AM, II—III, p. 453—461.

⁸³ Al. Vulpe, art. cit., în AM, II—III, p. 127 și urm.; idem, art. cit., în AM, I, p. 43—65.

⁸⁴ Al. Vulpe, art. cit., în AM, II—III, p. 127 și urm.; M. Florescu și V. Căpitanu, art. cit., în AM, II—III, p. 445—453.

⁸⁵ Ibidem.

că evoluția tipului de topor cu nervuri în relief pe tubul de înmănușare s-a petrecut exclusiv în aria culturii Monteoru și, probabil, și a regiunilor învecinate, putem considera că ele se încadrează în ansamblul de trăsături caracteristice fazelor timpurii ale culturii Monteoru ($Ic_3 - Ic_2$) din Moldova.

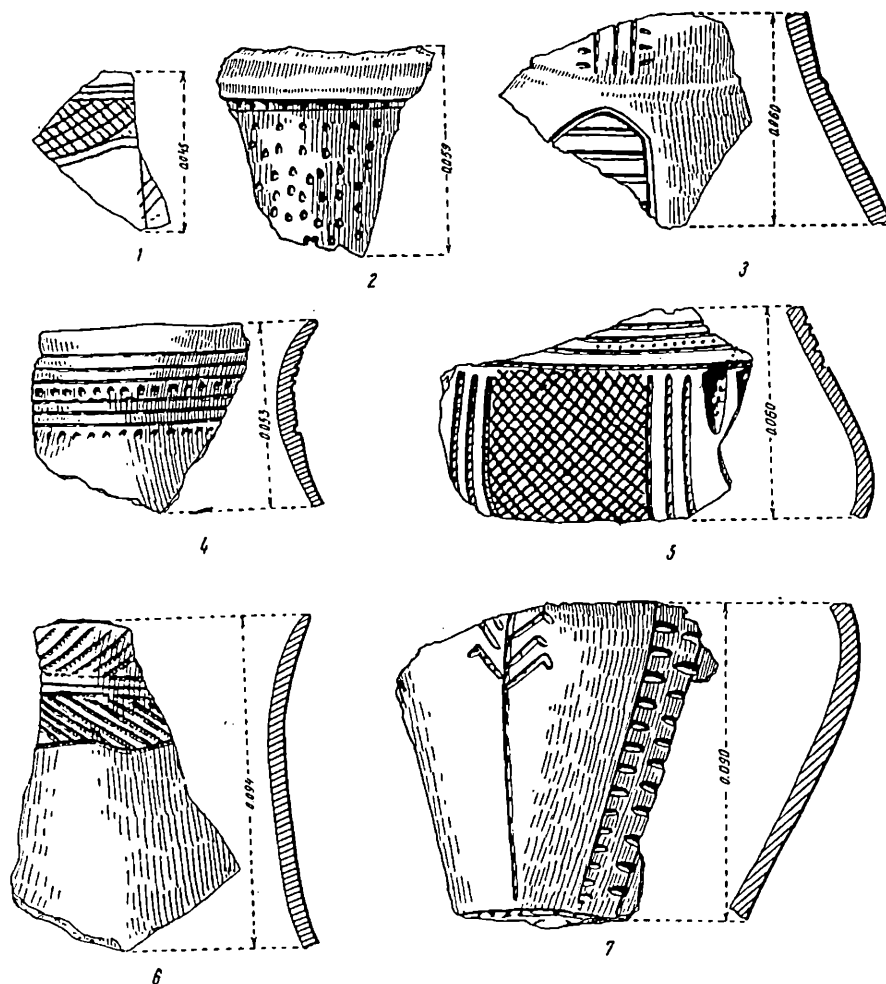

Fig. 9. — Ceramică aparținând etapei I a fazei Monteoru Ic_3 . Bogdănești: 1–3, 7; Răcăuți: 4–5; Mănăstirea Horga: 6.

Trebuie, de asemenea, de amintit în treacăt că dezvoltarea locală a acestui tip a făcut poate posibilă asigurarea oarecum organizată a circulației obiectelor în discuție în cadrul diferitelor stațiuni, fără a se simți nevoia și de importul altor tipuri de topoare. Punem această ipoteză cu atât mai mult cu cât în ceea ce privește Moldova nu cunoaștem pînă în prezent alte tipuri deosebite (cum ar fi, de pildă, topoarele cu gaură de înmănușare transversală cu manșon și lama curbată, păstrate și evolute în regiunile estice ale Moldovei încă de la sfîrșitul neoliticului)⁸⁶.

O altă categorie de unelte o constituie cosoarele sau cuțitele curbe din piatră (Krummesser), care înlocuiau, probabil, și funcțiile secerilor de metal inexistente aici

⁸⁶ Vezi M. Florescu și V. Căpitanu, *art. cit.*, în AM, II–III, p. 445–453 cu bibliografia respectivă.

pînă la sfîrșitul epocii bronzului ⁸⁷. Acest tip de unealtă, apărut încă de la începutul bronzului timpuriu ⁸⁸, se va menține fără schimbări esențiale pînă la sfîrșitul culturii Monteoru, întîlnindu-se chiar și în culturile posterioare acesteia ⁸⁹. Referindu-ne la fazele timpurii ale culturii Monteoru din Moldova, se constată în inventarul așezărilor cercetate (Mîndrișca, Poiana, Bogdănești, Perchiu, Ruginești, Răcăciuni, Bărboasa etc.) prezența a numeroase cosoare (proporția lor fiind egală în ambele faze).

Dacă sub aspectul tipologic nu se pot face deosebiri esențiale, în ceea ce privește roca merită reliefate unele caracteristici, astfel: cosoarele din gresie și acelea din piatră locală obișnuită ocupă primul loc din numărul de obiecte descoperite, după care urmează în număr mai redus cuțitele curbe lucrate din piatră dură, de culoare verzuie, din aceeași rocă din care erau prelucrate și topoarele-ciocan. Trebuie, de asemenea, să menționăm că există o preocupare de a finisa aceste obiecte în special în regiunea tăişului, rămînînd, de obicei, pe muchia opusă cioplitori largi.

La acest capitol al cuțitelor trebuie să mai adăugăm și pe cele lucrate din aramă sau bronz. Menționăm exemplarul descoperit la Bogdănești în apropierea vetrei unei locuințe aparținînd fazei Monteoru Ic₂ ⁹⁰. Acest cuțitaș mic, din bronz, are lama îngustă, subțire și ușor curbată, mînerul scurt și îngust de formă triunghiulară (fiind, la rîndul lui, înfipt într-un mîner de lemn, întrucît nu prezintă găuri pentru nituri care să ne indice un alt mod de prindere a mînerului) (fig. 7/6). Din punct de vedere tipologic, el se deosebește net de acelea care vor fi cunoscute mai tîrziu în epoca bronzului în spațiul carpato-dunărean ⁹¹. Nu este exclus însă ca el să reprezinte prin tehnică și aspect tipologic o influență a exemplarelor răspîndite în regiunile răsăritene învecinate, care cunosc în inventarul lor obiecte de bronz, cuțitașe cu lama îngustă dreaptă și cu mînerul scurt și triunghiular ⁹². Evident că această presupunere trebuie verificată, întrucît în perioada la care ne referim există o tendință puternică de prelucrare a unei game variate de obiecte din bronz în însăși aria de răspîndire a culturilor bronzului mijlociu din țara noastră, chiar dacă la acestea se mai adaugă și obiecte provenite din import ⁹³. ¶

În numeroase stațiuni, ca, de pildă Bogdănești, Malul-Onești, Jevreni, Mirăuți, Ruginești, Poiana și Perchiu, s-au descoperit dălțițe de formă trapezoidală sau triunghiulară mici și subțiri, lucrate din marnă de culoare albă sau din altă piatră locală ⁹⁴. În ceea ce privește dălțițele din os, ele imită, de obicei, pe acelea din bronz și sînt prelucrate cu predilecție din coastă de animal, fiind șlefuite destul de atent la capătul de întrebuințare. Tăișul este bine ascuțit, subțiat și șlefuit, în timp ce în regiunea cefei finisarea este făcută foarte sumar ⁹⁵ (fig. 8/4). S-au descoperit totuși și dălțițe din bronz (Bogdănești și Terchești) mici, cu dimensiunile de 8 × 3 cm, de formă dreptunghiulară, cu secțiunea lenticulară, cu tăișul subțiat și ascuțit și cu ceafa rectangulară ⁹⁶ (fig. 7/3).

⁸⁷ Pentru precizări vezi I. Nestor în *Istoria României*, vol. I, p. 100 și urm.

⁸⁸ Semnalăm aici prezența lor în cadrul culturii Glina III-Schneckenberg-Foltești II (vezi A. Prox, *op. cit.*, pl. XXIX; M. Florescu, *loc. cit.*, AM, în II-III).

⁸⁹ Într-o etapă timpurie a culturii Noua în inventarul de obiecte și numeroase cuțite curbe de piatră, vezi A. C. Florescu, *art. cit.*, în AM, II-III, p. 145 și urm.

⁹⁰ M. Florescu și C. Buzdugan, *Săpăturile de la Bogdănești*, raport amplu (în manuscris).

⁹¹ În ceea ce privește Moldova cităm pentru această problemă M. Petrescu-Dîmbovița, *Contribuții la problema sfîrșitului epocii bronzului și începutul epocii fierului în Moldova*, în SCIV, III-IV, 1953, p. 64 și urm.

⁹² Această ipoteză ne e sugerată de faptul că la sfîrșitul epocii bronzului se întîlnesc cuțite de bronz în inventarul depozitelor de caracter răsăritean (de exemplu *Depozitul de la Ulmi - Liteni* - vezi M. Florescu, în AM, I, p. 65 și urm.). Nu este exclus ca încă de la începutul bronzului mijlociu să se fi manifestat influența centrelor metalurgice răsăritene.

⁹³ I. Nestor în *Istoria României*, vol. I, capitolul privind epoca bronzului cu bibliografia respectivă.

⁹⁴ Conform precizărilor efectuate în timpul cercetărilor de către M. Florescu.

⁹⁵ *Ibidem*.

⁹⁶ *Ibidem*.

Izolată sau în complexe de locuire bine determinate (locuințe, gropi) s-au descoperit rișnițe din piatră (lucrate, de obicei, din gresie), de formă rotundă sau ovală și de dimensiuni mici, precum și frecătoare sferice sau dreptunghiulare, cu colțurile rotunjite și cu urme de întrebuințare evidentă pe fețele late; frecătoarele sferice sînt întrebuințate, de obicei, numai pe o singură parte.

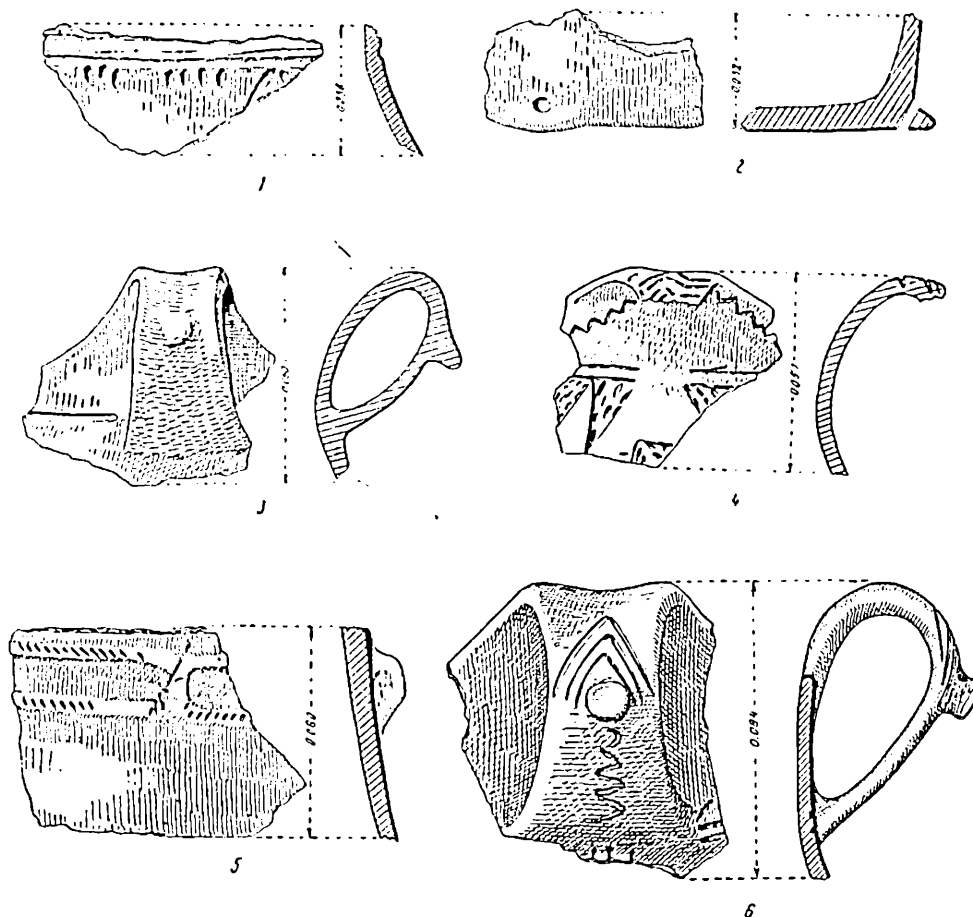

Fig. 10. — Ceramică aparținând etapei I a fazei Monteoru Ic₃, Bogdănești: 1—5; Adjulul Vechi: 6.

Tot în acest capitol de unelte din piatră trebuie menționate și cutele pentru ascuțit, din piatră dură, verzuie sau obișnuită, precum și percutoarele din piatră, care urmau să fie folosite, probabil, ca frecătoare pentru rișnițe.

În ceea ce privește lamele din silex, numărul lor pare să fi fost foarte redus sau aproape inexistent în inventarul așezărilor Monteoru din Moldova.

În sfîrșit, sînt cunoscute și unelte din os care se întîlnesc atît în faza Monteoru Ic₃, cît și în faza Monteoru Ic₂, fără a se putea sesiza deosebiri sub aspectul tipologic al obiectelor între cele două faze discutate aici. Remarcăm astfel diferite dălțițe, descrise cu alt prilej mai sus, precum și împungătoare și sulele din os⁹⁷ (fig. 8/1—3).

⁹⁷ Această observație este rezultatul cercetării inventarului de obiecte provenind din stațiunile din Moldova menționate la notele 3—11, 22.

Este posibil să mai fi existat și alte unelte din corn de animal, ca, de exemplu, săpăliga sau brăzdarul de plug, cunoscute în inventarul așezărilor din bronzul mijlociu din regiunile carpato-dunărene, dar din materialele publicate pînă în prezent din Moldova nu se pot aduce exemplificări.

Din analiza materialului arheologic provenit din săpături metodice și din diverse cercetări de suprafață rezultă însă că locul principal îl ocupă ceramica. Această categorie importantă constituie de altfel, unul din elementele prețioase pentru stabilirea caracteristicilor etapelor de evoluție ale unei culturi, oferind, totodată, și posibilitatea determinării influențelor primite de la culturile învecinate. ~

În ceea ce privește ceramica aparținînd fazelor timpurii Monteoru $Ic_3 - Ic_2$ din Moldova, trebuie să precizăm de la început că ea conține în linii mari trăsăturile principale stabilite în urma cercetărilor îndelungate efectuate de către I. Nestor la Sărata-Monteoru (stațiunea eponimă)⁹⁸.

În cele ce urmează vom prezenta caracteristicile, tipurile de forme și motive decorative, pe faze de evoluție ($Ic_3 - Ic_2$), ale ceramicii din așezările Monteoru din Moldova, insistînd asupra elementelor ce se depărtează de linia generală a trăsăturilor stabilite și care constituie, de altfel, aspectul specific al fazelor timpurii ale culturii Monteoru din provincia de la răsărit de Carpați. Materialele arheologice provenite din sondaje și atribuite tipologic fazei Monteoru Ic_4 (nu au fost fixate stratigrafic precis). În sondajul de la Podei-Tg.-Ocna, între fragmentele ceramice din faza Monteoru Ic_3 se întîlnesc și cești mici cu torți ușor înălțate, prevăzute cu o mică creastă trasă din buza vasului, care se sprijină fără să se arcuiască pe umăr. Corpul ceștilor este scund și cu profilul în unghi, iar în ceea ce privește decorația, se observă că el este alcătuit din două elemente: șirurile de împunsături fine, dispuse la linia de demarcație dintre gît și corp sau sub forma unei benzi, în interiorul căreia se află 3-5 linii în val sau în zigzag, incizate cu un vîrf ascuțit pe pasta moale (fig. 11/6, 10).

În afară de această formă, s-a semnalat și prezența vaselor cu corpul scund, cu marginea lată și întoarsă ca borul unei pălării.

În afară de stațiunea de la Podei-Tg.-Ocna, în depresiunea Onești, la Poiana Mirăuți sau Mănăstirea Horga, se întîlnesc identificate, de asemenea, în așezările Monteoru fragmente ceramice decorate exclusiv cu linii în val sau în zigzag și cu șiruri de împunsături⁹⁹.

Aceeași remarcă o putem face și cu privire la ceramica provenind din stațiunile Monteoru descoperite în sudul Moldovei la Terchești, Cîndești¹⁰⁰ (fig. 16/4, 20) și Fitionești¹⁰¹ (fig. 31/6). În așezarea de la Terchești s-a observat cu prilejul săpăturilor că sub nivelul de locuire Monteoru Ic_3 , în solul galben-cenușiu gros de 2-5 cm, se mai găsesc sporadice resturi de locuire. Ceramica provenind din această depunere prezintă, de asemenea, trăsăturile generale, caracteristice fazei Monteoru Ic_4 . Se remarcă fragmentele de cești mici, cu profilul unghiular, decorate cu grupe de linii în val sau zigzag cu șiruri de împunsături (fig. 16/13; 17/5-6,8 (?)). Prezența fragmentelor ceramice care pot fi încadrate în linii foarte generale în faza Monteoru Ic_4 ne permite să admitem că cel puțin în anumite zone cultura Monteoru și-a manifestat influențe încă din prima sa etapă de evoluție. Atragem atenția că materialele

⁹⁸ Pentru ilustrarea trăsăturilor fazei Monteoru Ic_4 , vezi I. Nestor și colaboratori, în SCIV, II, 1, 1951, p. 161-162.

⁹⁹ Conform observațiilor lui M. Florescu care a efectuat sondajul de la Terchești.

¹⁰⁰ Cercetările de suprafață de la Cîndești au fost efectuate de către V. Nămoșanu și G. Constantinescu de la Muzeul raional din Focșani.

¹⁰¹ Ibidem.

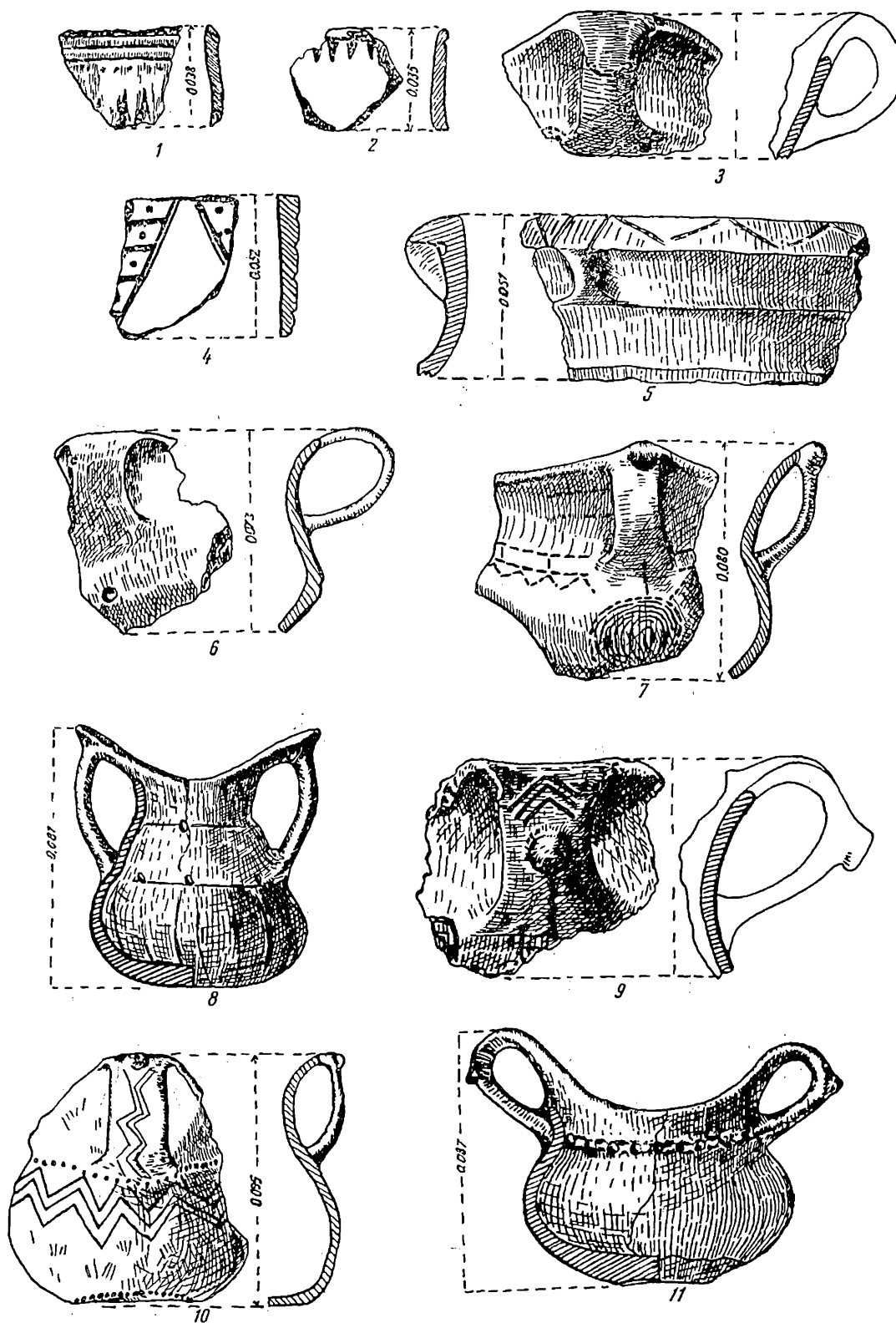

Fig. 11. — Ceramică aparținând fazei Monteoru Ic₄ (?) (6, 10) și etapei I (1, 2-4, 8) și a II-a (5, 7, 9, 11) a fazei Monteoru Ic₃. Tg.-Ocna-Podei: 1, 2, 4, 6-7, 10 (după C. Matasă); Mîndrișca: 3, 5, 7-9, 11 (după Gh. Bichir și E. Dogan).

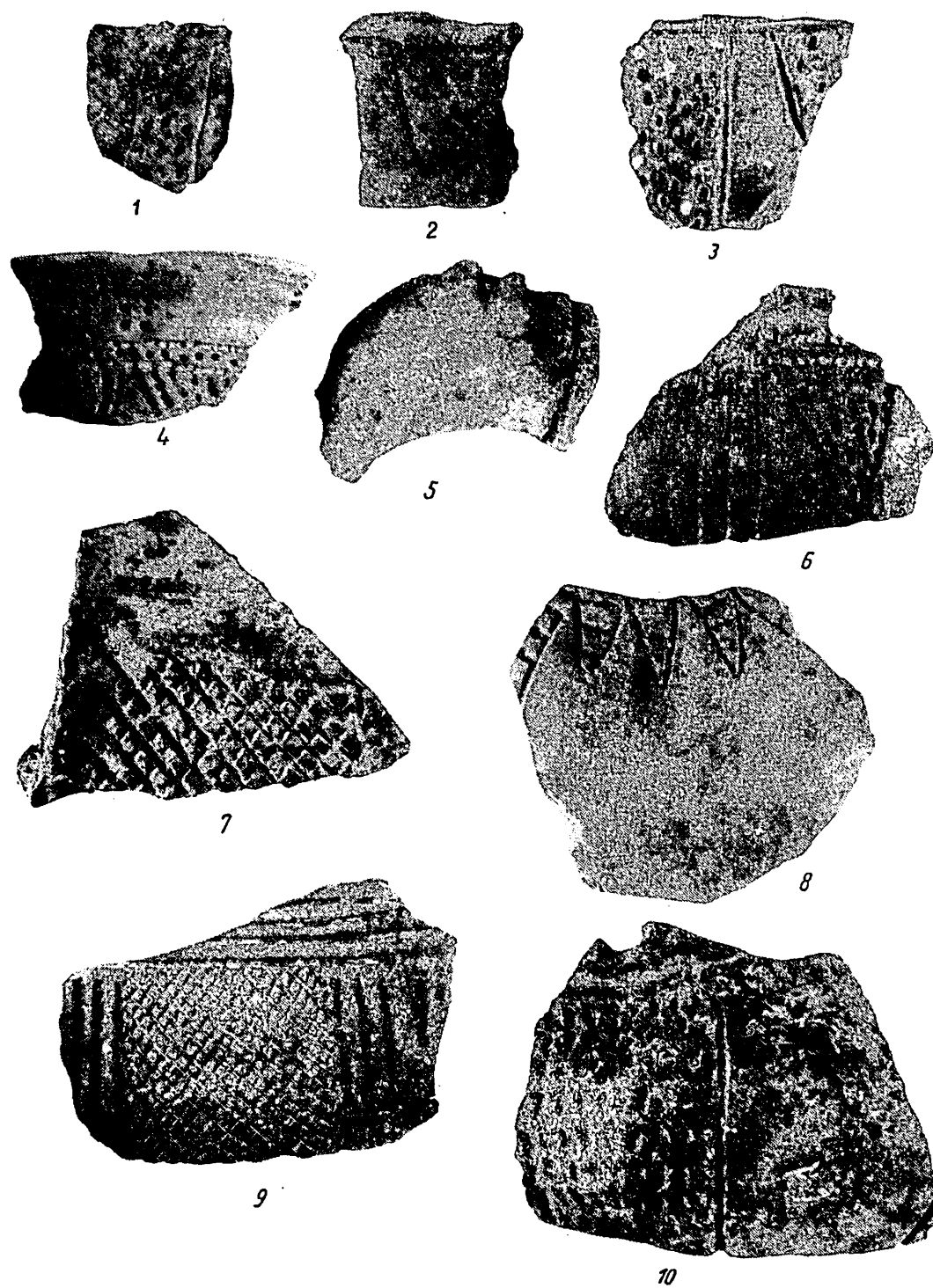

Fig. 12. — Ceramică aparținând etapei I a fazei Monteoru Ic₃. Bogdănești: 1–6, 8, 10; Jevreni: 7; Răcăuți: 9.

arheologice la care ne-am referit, datorită condițiilor de găsim, nu pot constitui criterii absolute pentru rezolvarea problemei destul de dificilă a pătrunderii pe teritoriul Moldovei a primelor purtători ai culturii Monteoru.

În ceea ce privește ceramica fazei Monteoru Ic₃, așa cum am arătat, s-au deosebit, după criterii stratigrafice și tipologice, trei etape de evoluție.¹⁰²

Prima etapă de evoluție a ceramicii din faza Monteoru Ic₃ este reprezentată prin materialele arheologice descoperite la Bogdănești, unde delimitarea etapelor de evoluție în cadrul fazei Monteoru Ic₃ a fost făcută nu numai tipologic, ci și stratigrafic. Materialele arheologice aparținând etapei I de la Bogdănești au mai fost descoperite și în alte așezări din Moldova fie prin cercetări de suprafață, fie prin sondaje mici, efectuate cu mulți ani în urmă. Menționăm așezările de la Tg.-Ocna—Podei¹⁰³, Poiana¹⁰⁴, Corni¹⁰⁵, Răcăciuni¹⁰⁶, Perchiu¹⁰⁷, la care se adaugă numeroase stațiuni semnalate mai ales în depresiunea Onești, la Varnița, Poiana Mirăuți, Răcăuți, Mănăstirea Horga, Malu-Onești etc.¹⁰⁸. M

În ceea ce privește formele ceramice, se deosebesc pînă în prezent următoarele tipuri: cești de dimensiuni mici și mijlocii, cu gura largă, corpul ușor rotunjit, fundul puțin marcat, gîtul scund, cu torți supraînălțate, trase din buza vasului, din bandă îngustă sau lată, prevăzute cu butonași sau creastă (fig. 10/3,6, 11/3; 23/1,2,4—5).

În afară de această categorie — cea mai numeroasă —, se întîlnesc străchini și castroane tronconice, cu buza ușor întărită și trasă în afară (fig. 11/5; 25/6).

Urmează apoi vasele-borcan de dimensiuni mijlocii și mari, cu corpul drept, fundul ușor marcat, buza lătită și trasă în afară (fig. 17/7; 25/3,5,8—9,11).

Mai semnalăm, de asemenea, prezența cănilor cu gîtul înalt, cu corpul bombat, în general fără torți, de dimensiuni mici și mijlocii precum și cămile mari, cu gura oblică și marginea întărită, cu buza lătită trasă în afară, cu corpul în formă de gușă de rață, prevăzute pe maximum de arcuire cu o toartă din bandă lată (fig. 23/8); vasele -rață (askoi), se întîlnesc însă în etapa în care ne ocupăm foarte rar. Amintim apoi vasele mici — paharele — cu fundul ascuțit, cu gura largă, prevăzute cu torți din bandă lată, dispuse simetric la jumătatea inferioară a corpului. O categorie destul de numeroasă o formează vasele mari, cu corpul în formă de sac, cu buza întărită, lătită și trasă în afară, prevăzute cu briu crestă (fig. 18/6—7, 11). La aceste tipuri principale, a căror frecvență variază de la o așezare la alta în funcție de materialul descoperit, se adaugă vasele-miniatură, în special acelea de formă tronconică sau paharele mici, cu fundul ascuțit. Menționăm și capacele mici, rotunde, cu marginea interioară ușor înălțată — care formează un inel mai mic decît marginea exterioară — și prevăzute cu două orificii dispuse simetric sau alăturate (fig. 31/2—5).

¹⁰² Existența mai multor etape de evoluție în cadrul fazei Monteoru Ic₃ a fost pusă pe baza unor criterii tipologice și a unor succesiuni stratigrafice de către Al. Vulpe și Gh. Bichir. În acest sens, Al. Vulpe, pe baza materialelor arheologice de la Corni, Răcăciuni sau Poiana, a emis ipoteza că prima etapă a fazei Monteoru Ic₃ ar conține, printre altele, decorul în « dinți de lup » și împunsături, după care urmează o a doua etapă, în care sînt înglobate toate celelalte fragmente ceramice provenind din așezările din Moldova datate în această fază (vezi Al. Vulpe, art. cit., în *Dacia*, V, N.S., p. 107—109). Ulterior, Gh. Bichir determină la Mindrișca tot două etape de evoluție în cadrul fazei Monteoru Ic₃, din care ultima face legătura cu faza următoare Monteoru Ic₂ (*Materiale*, VIII, p. 291—301). În urma efectuării sondajelor de la Podeac, Bogdănești, Terchești, s-a stabilit că faza Mon-

teoru Ic₃ a avut trei etape de evoluție, dintre care prima a fost identificată și de către Al. Vulpe, iar a treia cuprinde materialele arheologice pe care Gh. Bichir le încadrează în etapa a II-a de la Mindrișca.

¹⁰³ C. Matasă, art. cit., în *AM*, II—III, p. 49—54.

¹⁰⁴ Pentru etapa la care ne referim vezi Radu și Ecat. Vulpe, art. cit., în *Dacia*, III—IV, p. 253—351.

¹⁰⁵ C. Solomon, art. cit., în *BCMI*, fasc. 52, an. XX, p. 119—120.

¹⁰⁶ Al. Vulpe, art. cit., în *AM*, I, p. 45—49.

¹⁰⁷ Radu și Ecat. Vulpe, art. cit., în *Dacia*, III—IV, p. 157 și urm.

¹⁰⁸ Materialul provenit din stațiunile descoperite cu prilejul cercetărilor efectuate de prof. I. Șandru, vezi *ASU*, Iași, tom. VII, fasc. I, 1961.

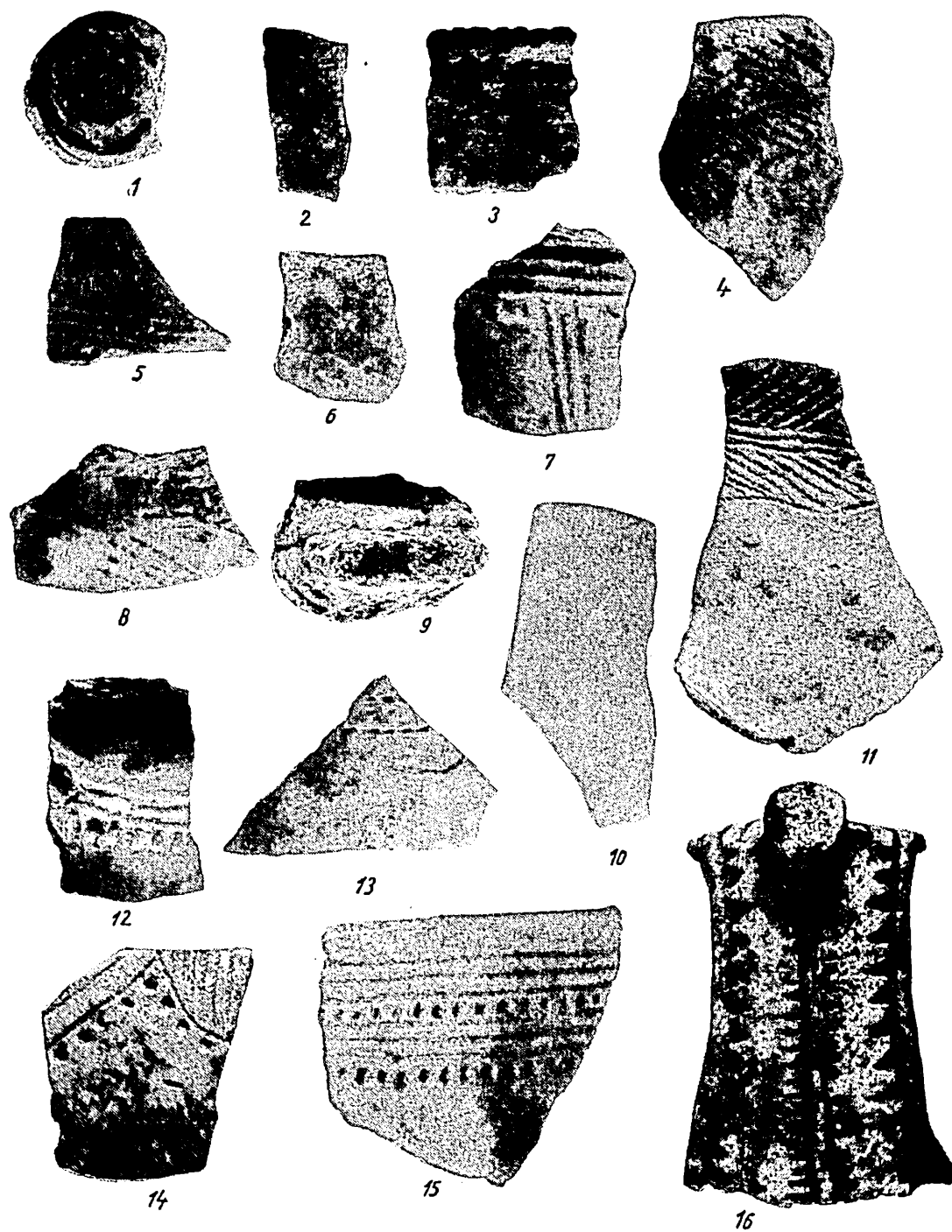

Fig. 13. — Ceramică aparținând etapei I a fazei Monteoru Ic₃. Bogdănești: 1,4 — 10,13,16; Slobozia-Podeac: 2—3, Mănăstirea-Horga: 11—12,14; Răcăuți: 15.

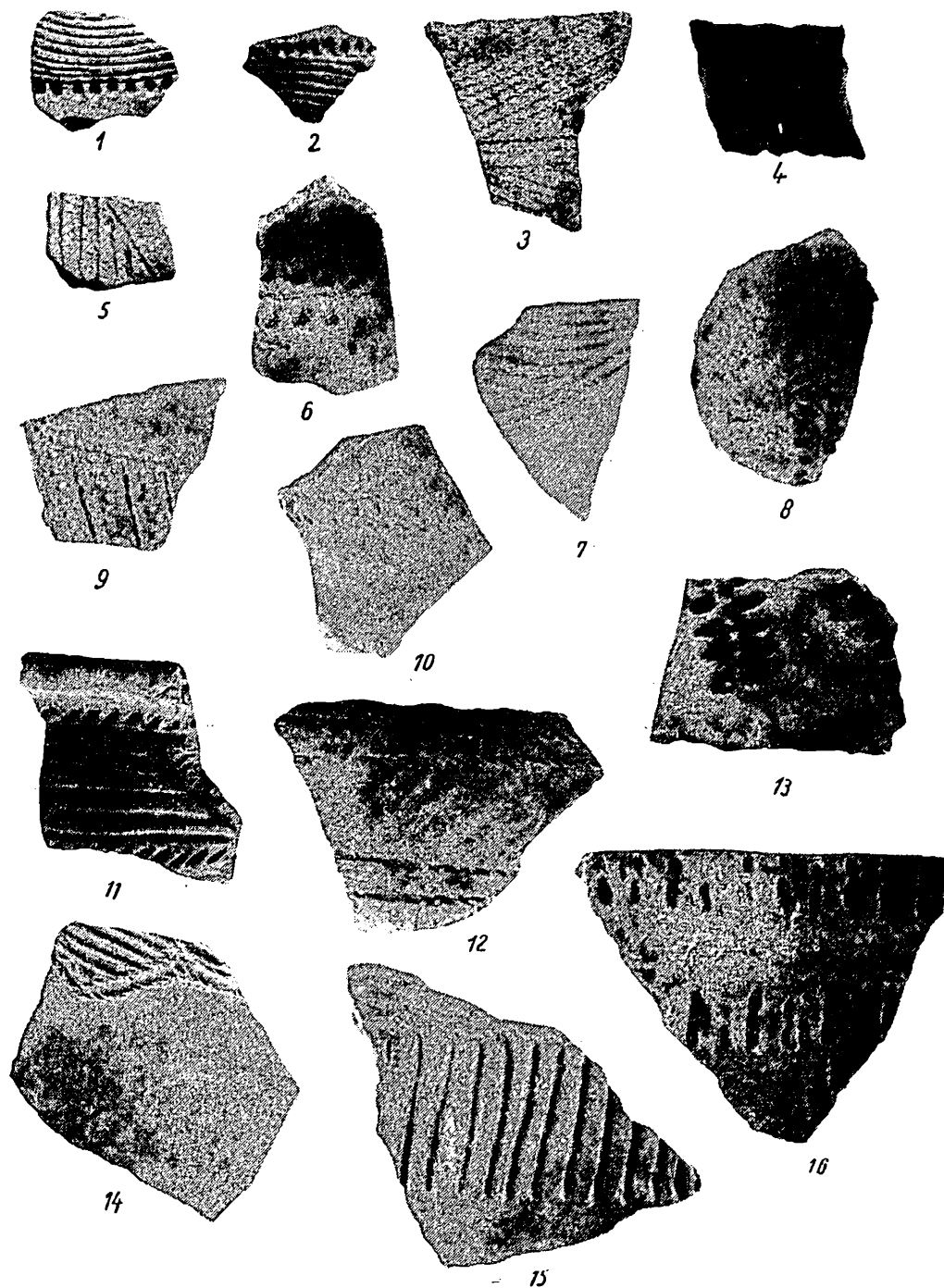

Fig. 14. — Ceramică aparținând etapei I a fazei Monteoru Ic₃. Slobozia—Podeac: 1—2, 5; Bogdănești: 4—10, 12—14; Malu—Onești: 11; Jevreni: 15—16.

Cea mai mare parte a ceramicii este lucrată din pastă fină de culoare brună-negricioasă sau brună-roșcată, cu luciu puternic metalic, densă, cu nisip fin în compoziție și foarte rar cu pietricele sau cioburi pisate. Din această pastă sînt lucrate ceștile, cămile, străchinile, castroanele și, parțial, vasele-borcan. Urmează apoi a doua categorie, mai puțin numeroasă, reprezentată prin vasele lucrate din pastă cenușie, aspră, fără luciu, cu mult nisip în compoziție, bine arsă și frămîntată. În ceea ce privește tipurile de vase lucrate din această pastă se observă preponderența vaselor-borcan și numai foarte rar a ceștilor și a străchinilor. În sfîrșit, a treia categorie, reprezentînd doar 15–20%, o constituie vasele lucrate din pastă grosolană arsă neuniform, cu mult nisip, cu pietricele și cioburi pisate în compoziție, neomogenă și aspră, din care s-au făcut vasele de dimensiuni mari, cu corpul drept în formă de sac.

Materialul ceramic din așezările aparținînd acestei etape conține, așadar, în ceea ce privește pasta, trei categorii, locul principal deținîndu-l pasta fină, care reprezintă 70% din totalul fragmentelor, urmată apoi de pasta grosolană, reprezentînd circa 20%, și de pasta bună, fără luciu, reprezentînd circa 10%. Evident că această statistică este bazată doar pe observații generale după ceramica din Moldova, care provine în majoritatea cazurilor din sondaje sau cercetări de suprafață, putînd suferi modificări în funcție de cercetarea integrală a unui grup de așezări situate în zone geografice diferite.

Problema cea mai interesantă pe care o pune ceramica din etapa I a fazei Monteoru Ic₃ o constituie însă motivele decorative, care stau, de altfel, la baza diviziunii în etapa de evoluție în cadrul fazei Ic₃.

Din acest punct de vedere, pornind de la observațiile efectuate la Sărata-Monteoru, după care elementele caracteristice în decorarea vaselor din această fază sînt constituite din linii incizate, executate cu un instrument ascuțit pe pasta moale, sau din împunsături succesive, care realizează ornamente sub forma cercurilor concentrice sau arcuri de cerc, avînd la capete cîte o mică alveolare, s-a urmărit frecvența acestui decor și la materialul ceramic din Moldova¹⁰⁹.

S-a observat astfel că motivele decorative care au stat la baza delimitării din punct de vedere tipologic a ceramicii din așezarea eponimă sînt prezente și în Moldova, fără schimbări esențiale în realizarea lor¹¹⁰. Totuși, urmărind, în limita posibilităților, această ceramică pe zone geografice, se constată, alături de ceramica cu motivele decorative caracteristice menționate mai sus, și alte elemente, a căror origine și prezență în Moldova pun într-o lumină nouă problema aspectului de cultură materială și a contactului cu regiunile învecinate.

Astfel, constatăm că în materialul din etapa I a fazei Monteoru Ic₃, descoperit în așezările menționate mai sus, alături de motivele decorative tipice, sînt altele deosebite, care nu pot fi considerate ca făcînd parte din ansamblul de trăsături specifice ceramicii fazei Monteoru Ic₃, din așezările situate în bazinul Dîmboviței și Buzăului (care formează nucleul de unde a luat naștere cultura Monteoru).

Din acest motiv, pentru etapa la care ne referim, nu insistăm asupra gamei motivelor decorative realizate sub forma cercurilor concentrice, ci vom reliefa elementele care dau etapei în discuție o coloratură aparte. Totuși, subliniem că și în această etapă nota dominantă a motivelor ornamentale, reprezentînd circa 55–65%, o dau motivele decorative sub forma cercurilor concentrice de mărimi diferite, executate cu un instrument ascuțit, dispuse pe corpul vaselor simetric, fiind uneori

¹⁰⁹ Pentru fazele Monteoru Ic₃–Ic₃, vezi în SCIV, IV, 1–2, 1953, p. 75.

¹¹⁰ Vezi notele 3–11, 22.

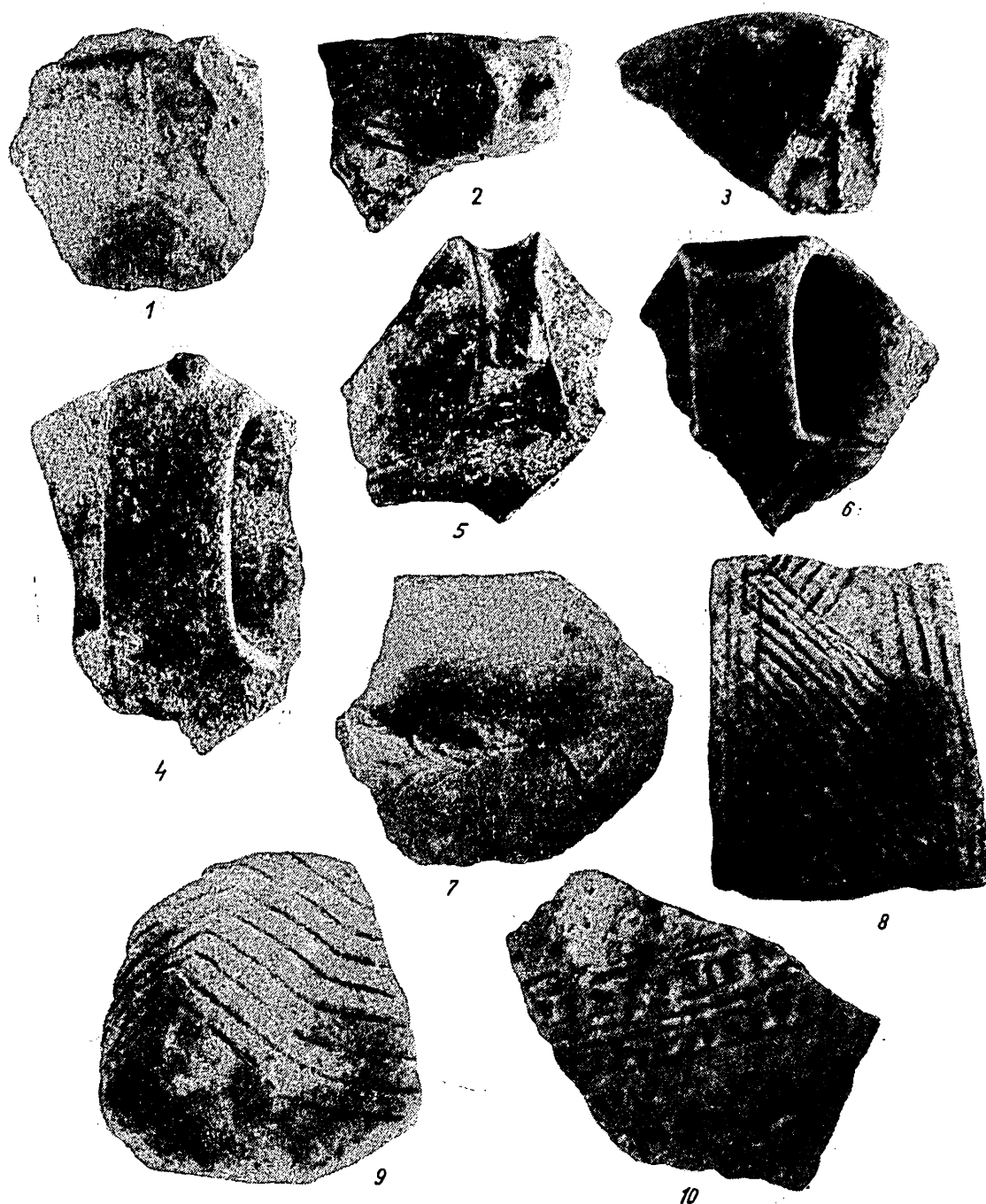

Fig. 15. — Ceramică aparținând etapei I (8—10) și a II-a (1—7) a fazei Monteoru Ic₃. Bogdănești: 1—7, 9; Mănăstirea Horga: 8; Varnița: 10.

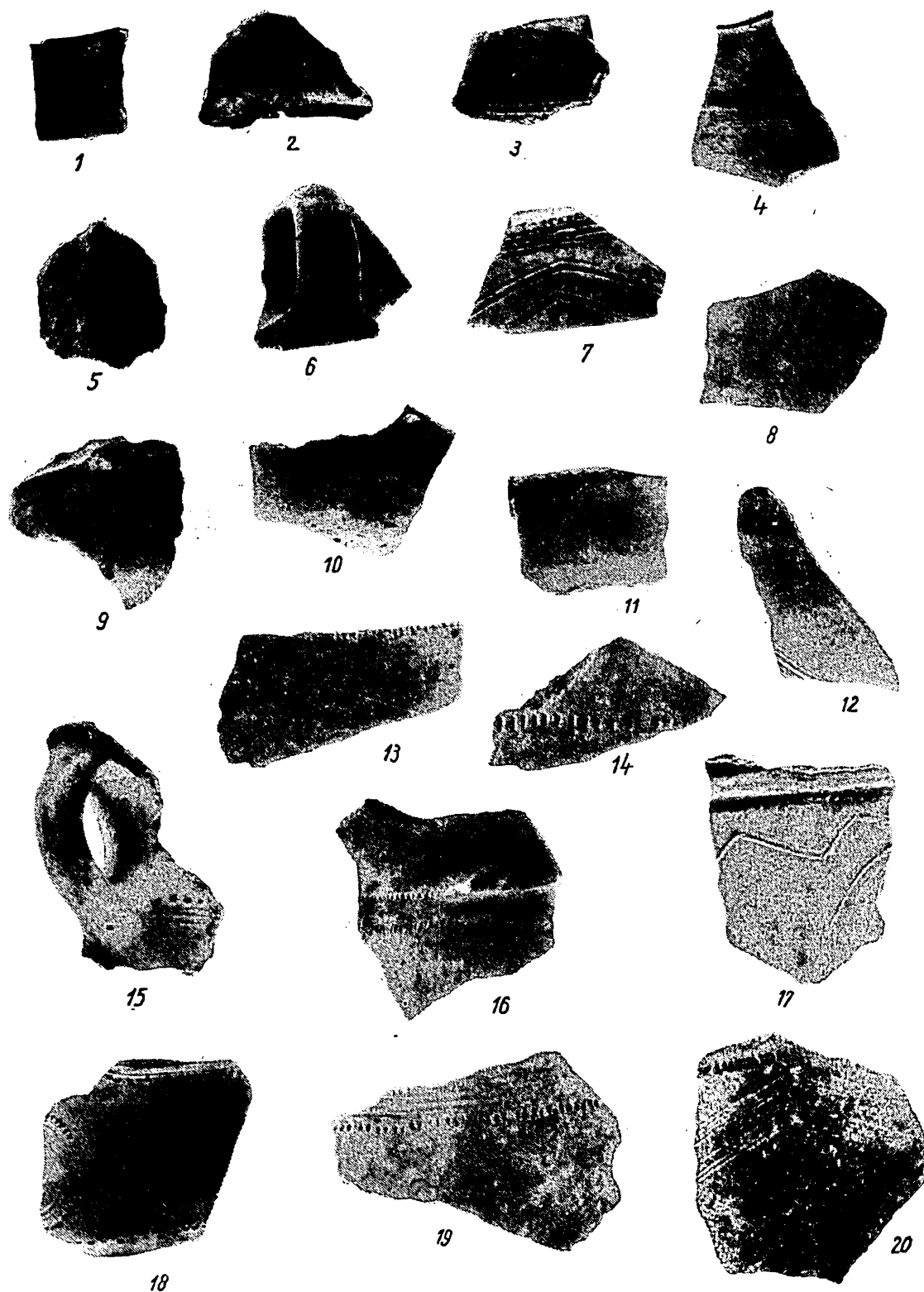

Fig. 16. — Ceramică aparținând fazei Monteoru Ic₄ (?) (4, 15, 20) și primei etape a fazei Monteoru Ic₃ (1-3, 6-19). Găuri: 1-2; Cindești: 3-4, 20; Fulgeriș: 8; Terchești 5-7, 9-19.

despărțite prin linii verticale realizate din incizii succesive, imitînd roțița dințată (fig. 20/1, 4, 7–8).

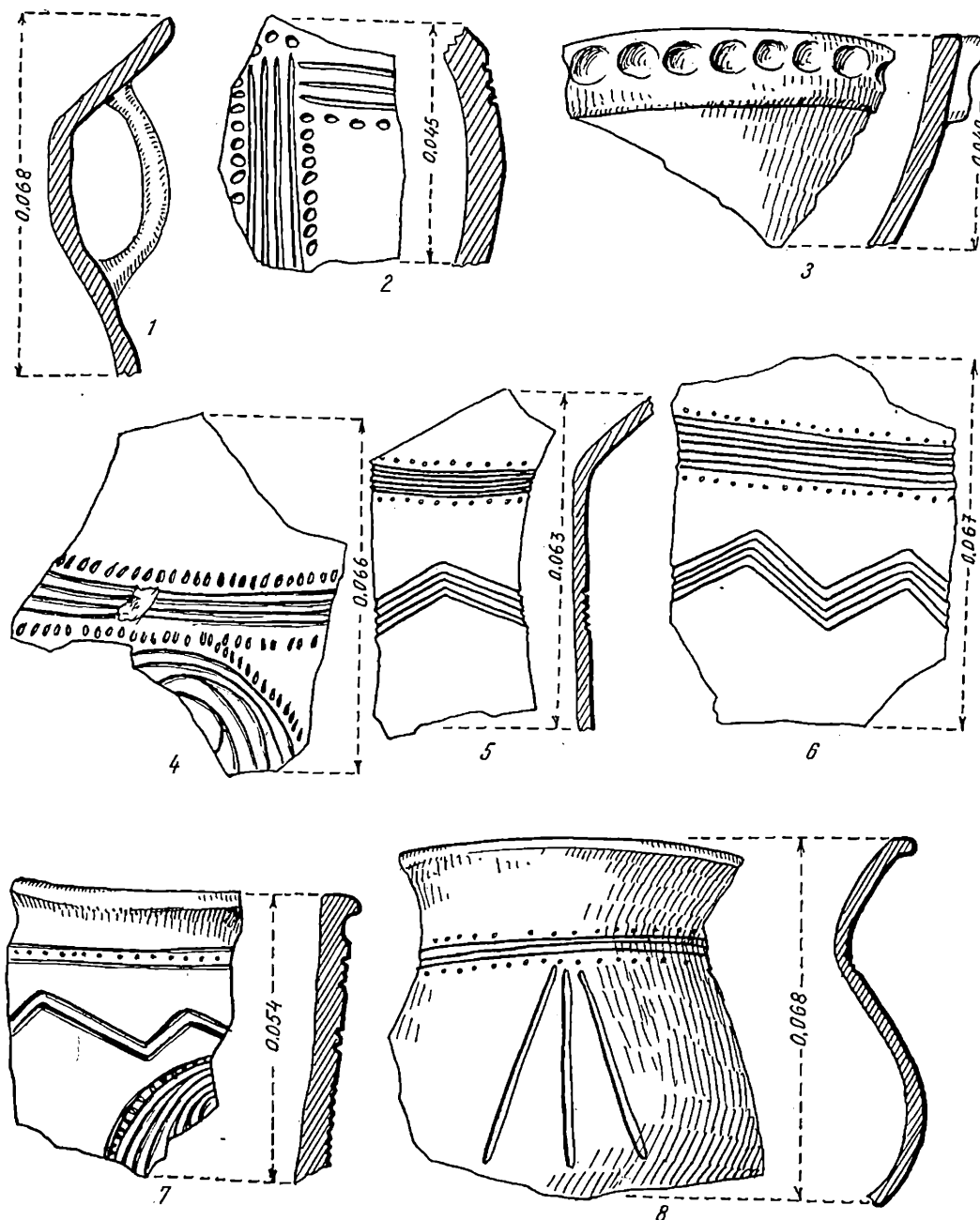

Fig. 17. — Terchești—Chitita. Fragmente ceramice aparținînd fazei Monteoru Ic₄ (?) (5, 6, 8) și fazei Monteoru Ic₃ (1–4, 7).

La aceste motive decorative se adaugă arcurile de cerc dispuse în special la linia de demarcare dintre gît și corp, ale căror capete sînt terminate cu alveole puțin adîncite (fig. 20/2, 22/3).

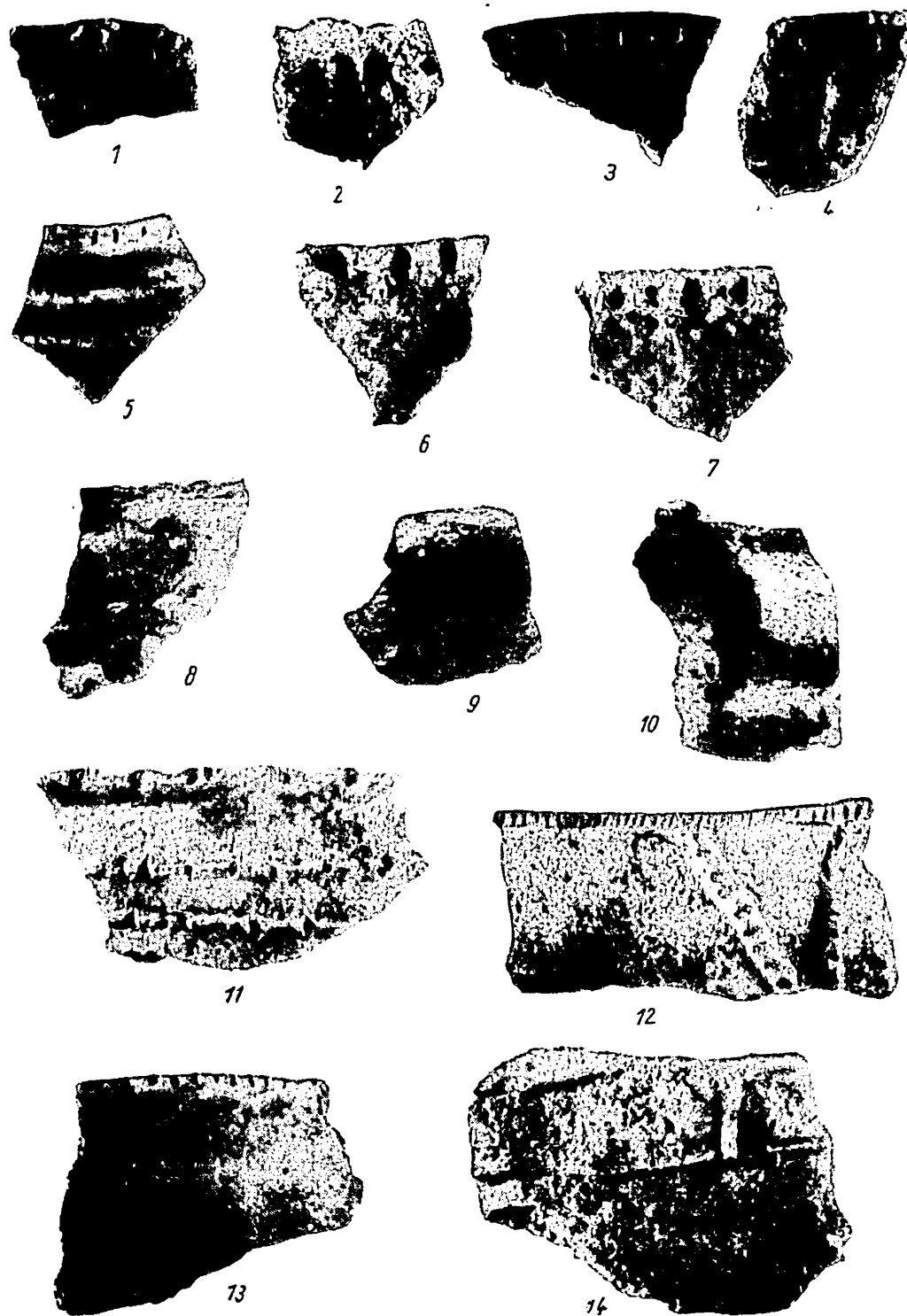

Fig. 18. — Fragmente ceramice aparținând fazei Monteoru Ic, descoperite în sudul Moldovei. Terchești: 1-4, 6, 8-14; Cindești 5-7.

În ceea ce privește torțile, se constată prezența butonașului de formă cilindrică sau conică dispus la partea superioară a torții (fig. 10/3,6; 13/16; 22/2-6; 16/1; 19/1; 23/2,6; 24/6; 31/3-4). Mai rar, torțile sînt prevăzute cu o mică creastă trasă în afară (fig. 11/8; 15/6; 16/5-6; 23/5). Motivele decorative exprimate prin cercuri concentrice și arcuri de cerc incizate sînt aplicate exclusiv pe cești, indiferent de mărime, pe vase-askoi, mai rar pe căni sau pahare, ele constituind astfel elementele principale de decorare a vaselor din pastă fină cu luciu.

Alături de aceste motive decorative se mai întîlnesc și altele deosebite, reprezentînd circa 20-25%, care sînt aplicate, de asemenea, exclusiv pe ceștile cu torți supraînălțate, prevăzute cu butonași sau creastă și foarte rar pe alte categorii de vase. Semnalăm prezența a trei categorii de motive decorative: șnurul simplu, incizia adîncă (dinți de lup) și împunsăturile succesive (?). Astfel, s-a observat că ceramica provenind din majoritatea așezărilor situate în depresiunea Onești și foarte rar în așezările mai depărtate de această zonă¹¹¹ prezintă o serie de motive decorative, din care menționăm pe cele mai importante.

Pe corpul ceștilor, situate imediat sub linia de demarcare dintre gît și corp, sînt dispuse triunghiuri cu baza îngustă și laturile incizate, a căror suprafață este acoperită de șiruri de împunsături adînci, dispuse simetric în linii orizontale unele sub altele (fig. 12/2,3,6). Uneori, triunghiurile sînt despărțite în zone prin benzi dispuse vertical, al căror cîmp este, de asemenea, umplut cu împunsături (fig. 12/3). Alteori, la baza torții, pe corpul vasului, se găsește o bandă dreptunghiulară incizată, acoperită în interior cu împunsături (fig. 12/1). În alte cazuri, triunghiurile sînt separate prin două sau trei linii incizate, executate cu un instrument ascuțit, imitînd roțița dințată, și dispuse vertical pe corpul vasului (fig. 12/6). Observăm, de asemenea, că la linia de demarcare dintre gît și corp se află un șir de împunsături, situate de obicei între două linii incizate (fig. 12/4). Mai rar, pe gîtul vasului se găsesc în grupe de cîte două șiruri de împunsături dispuse vertical (fig. 12/4).

Un alt motiv decorativ este realizat tot din triunghiuri-incizate, în interiorul cărora șirurile de împunsături sînt separate între ele prin linii orizontale incizate (fig. 11/4). Acest decor evoluează apoi în sensul că între liniile orizontale din interior șirul de împunsături dispăre, rămînînd doar o singură alveolă. Mai tîrziu, triunghiurile vor avea cîmpul brăzdat de linii orizontale incizate, dispărînd cu totul împunsăturile (fig. 12/8). Acest nou motiv decorativ—triunghiuri cu suprafața prevăzută cu linii orizontale—este despărțit prin benzi verticale, al căror cîmp este de asemenea brăzdat de linii orizontale incizate (fig. 12/8).

În alte cazuri, șirurile de împunsături dispuse vertical pe corpul vasului sînt separate între ele prin linii incizate adînci, ele însele devenind adevărate alveole (fig. 17/2).

A doua categorie din gama motivelor decorative este reprezentată prin ornamentarea denumită « dinți de lup ». Astfel, s-au observat pe torți (pe marginea feței exterioare), pe corpul vaselor sau la linia de demarcare dintre gît și corp incizii foarte adînci, care reliefează decorul din suprafața vasului sub forma unor « dinți de lup » ascuțiți (fig. 9/5; 11/1-2, 12/5-9). Alteori, acest decor este întrerupt de benzi late, delimitate de două sau trei linii distanțate, dispuse vertical pe corp sau pe torți și incizate adînc (fig. 13/16). Se întîlnește uneori decorul compus din benzi late din linii incizate, dispuse orizontal pe corpul vasului, în interiorul cărora suprafața este

¹¹¹ Observația de mai sus rezultă din cercetarea materialului adunat și publicat în parte de prof. I. Șandru (nota 22), precum și din unele materiale mai noi identi-

ficate de C. Buzdugan (M. Florescu și C. Buzdugan, *Cercetări arheologice în depresiunea Onești* (în manuscris).

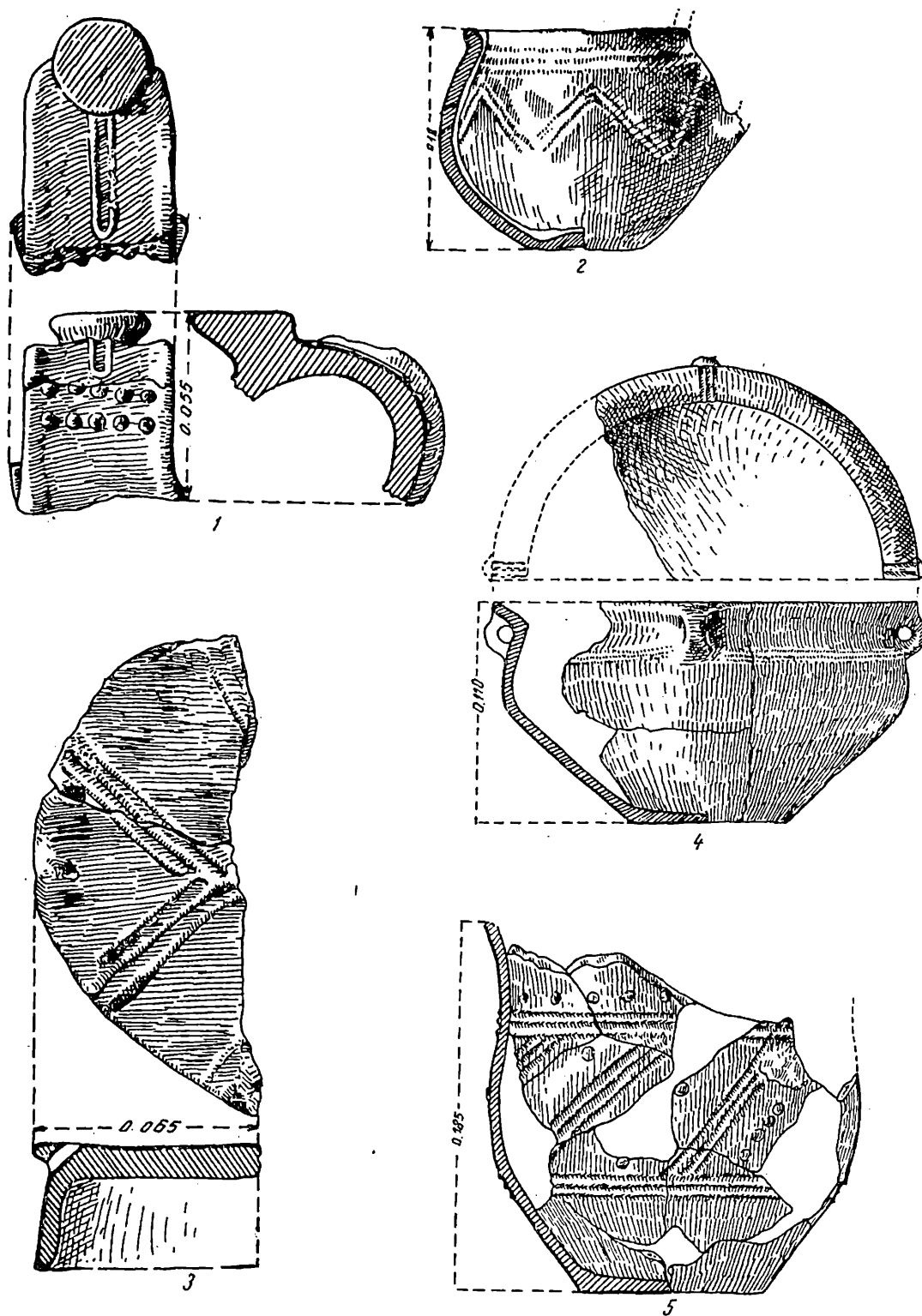

Fig. 19. — Ceramică aparținând fazei Monteoru Ic_3 (1, 3) și fazei Monteoru Ic_2 (2, 4–5). Răcăciuni: 1–3 (după Al. Vulpe); Poiana: 2 (după Radu și Ecat. Vulpe); Birsești: 4–5 (după S. Morintz).

prevăzută cu o rețea densă din linii incizate foarte adânci (fig. 19/5; 12/7,9). Acest motiv decorativ este aplicat pe ceștile din pastă fină atât pe corpul vasului, cât și pe marginea interioară a buzei. Menționăm apoi că decorul în «dinți de lup» este exprimat nu numai prin excizie, ci și prin incizie sub formă de benzi înguste, în interiorul cărora se găsește trasată linia incizată unghiular, dispusă de asemenea vertical. În foarte rare cazuri, șirurile de «dinți de lup» sînt așezate față în față, astfel încît decorul, de astă dată excizat, apare sub forma unei benzi înguste în zigzag, reliefate din fondul vasului (fig. 9/7). Alteori, șirurile de «dinți de lup», așezați de asemenea față în față, lasă la mijloc o bandă adîncă în zigzag sau val.

O altă categorie de motive decorative este realizată prin incizie succesivă, apropiată de tehnica denumită «Furchenstich». În această etapă, decorul, care imită urmele lăsate de o roțiță dințată, este aplicat sub formă de benzi simple, situate la linia de demarcare dintre gît și corp, limitează marginea exterioară a cercurilor concentrice sau împarte suprafața corpului vasului în registre prin benzi dispuse vertical (fig. 20/7–8; 24/2–3, 5–6). Alteori, realizează arcuri de cerc cu capetele în joc dispuse sub gîtul vasului, delimitează triunghiurile umplute cu împunsături sau șiruri de împunsături și, în sfîrșit, realizează liniile orizontale din interiorul triunghiurilor, sau benzilor verticale (fig. 12/6, 9–10). Amintim în mod deosebit că prin această tehnică sînt executate și motive florale sau, eventual, animaliere foarte mult stilizate (fig. 9/7). Alături de aceste elemente decorative, pe pasta fină sau pe pasta bună, fără luciu se întîlnesc și motive decorative, realizate prin șnur simplu. Astfel, s-au găsit fragmente ceramice din pastă neagră, ornamentată pe fața interioară a buzei cu o rețea foarte fină din șnur simplu (fig. 13/5; 14/3). În alte cazuri, decorul cu șnur este dispus pe corp sub forma unei benzi late, constituite din șiruri verticale de șnur (fig. 13/5; 14/15). Se întîlnesc, de asemenea, benzi înguste, formate din două linii executate prin șnur simplu, în interiorul cărora se află unul sau două șiruri de împunsături. Nu lipsesc nici triunghiurile scurte, a căror margine este de limitată prin două linii din șnur și avînd cîmpul umplut cu și ruri orizontale, executate cu șnurul dispuse orizontal (fig. 13/14; 14/7, 14). Menționăm apoi acest decor pe torțile late, dispus oblic, în sensuri opuse (fig. 15/8).

Într-un singur caz, cele trei maniere decorative enumerate pînă acum se întîlnesc la un loc pe același vas. Amintim astfel o ceașcă mică cu toartă supraînălțată, decorată cu linii incizate succesiv (Furchenstich), dispuse unghiular, iar pe corp decorul în «dinți de lup», care alternează cu triunghiuri umplute cu șiruri de șnur dispuse neregulat (fig. 10/4).

Din categoria de motive decorative mai puțin folosite trebuie să reliefăm și pe acelea executate din linii incizate fin, dispuse sub formă de benzi foarte înguste, orizontale, delimitate de șiruri de împunsături; de obicei, liniile incizate sînt foarte apropiate între ele, iar incizia este corect executată (fig. 14,1–2, 11).

Din categoria vaselor de dimensiuni mari amintim pe acelea ale căror motive decorative constau din șiruri de brii fine, crestăte mărunț și aplicate pe gîtul vasului, vasele decorate cu briuri alveolate adînc și avînd bûza crestată sau pe acelea prevăzute cu grupe de cîte 3–5 briuri în relief crestăte mărunț, dispuse oblic sub bûză și sprijinindu-se cu capetele opuse pe briul situat la linia de demarcare dintre gît și corp (fig. 27/3,8,9,10; 26/1–6).

Tot din această categorie amintim și vasele ornamentate cu briu aplicat, lătit cu mîna și alveolat (fig. 27/6).

În ceea ce privește torțile, în afară de acelea prevăzute cu butonaș sau din bandă lată, se întîlnesc mai ales la vasele din pastă bună, fără luciu, torți tubulare sau în X,

dispușe pe maxima arcuire (fig. 18/9 – 10; 22/7). Nu lipsesc la această categorie de vase nici proeminențele mici, așezate, de obicei, sub buză, și găurile perforate (fig. 26/2).

În etapa a doua de dezvoltare a fazei Monteoru Ic₃, reprezentată îndeosebi prin materialele arheologice provenite din nivelul de locuire superior de la Bogdănești

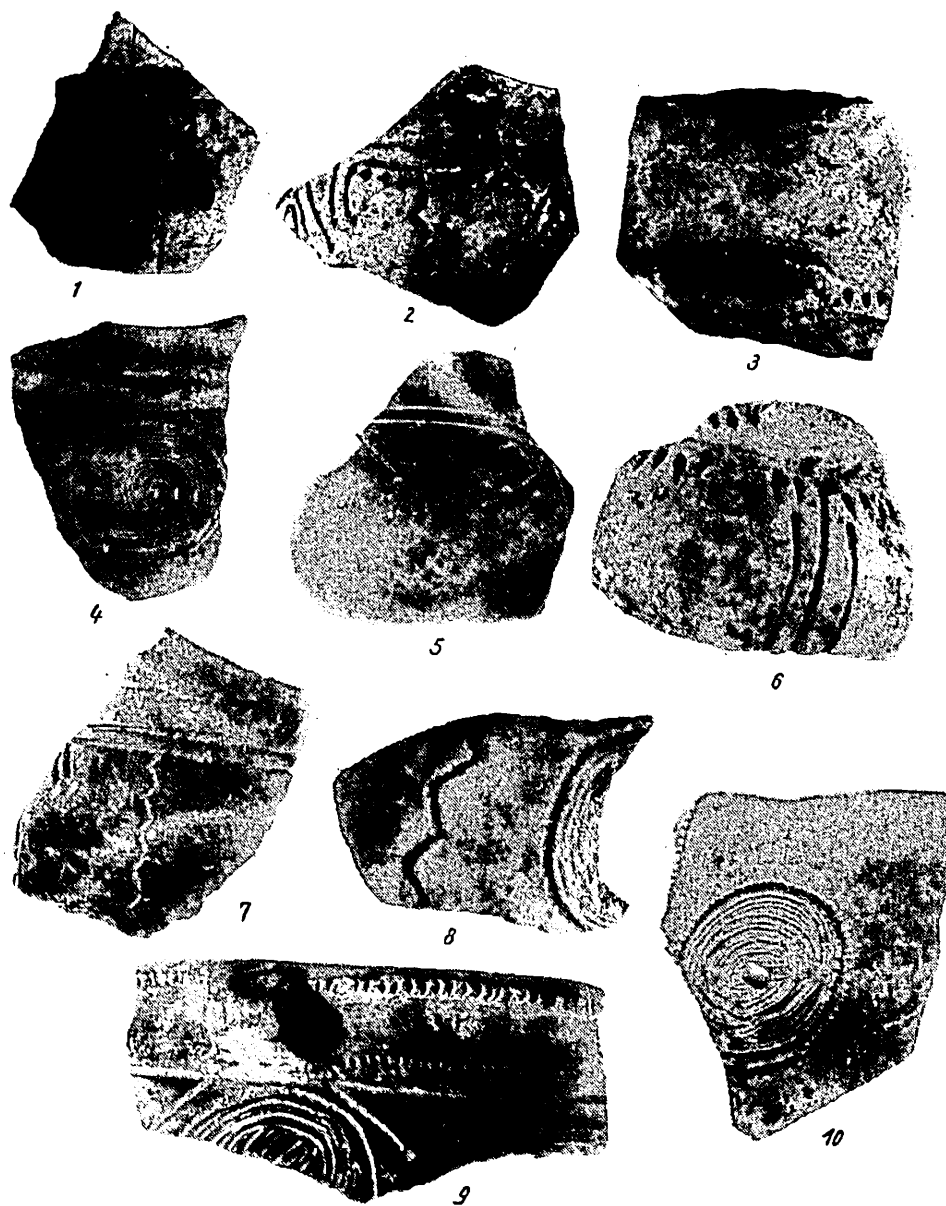

Fig. 20. — Ceramică din faza Monteoru Ic₃. Bogdănești: 1–7, 10; Mănăstirea Horga: 8–9.

și prin cel inferior de la Mîndrișca, ceramica a căpătat un aspect uniform în ceea ce privește formele și motivele decorative¹¹². Se mențin, ca și în prima etapă, cele

¹¹² Au fost menționate așezările de la Bogdănești și Mîndrișca, întrucît materialele arheologice provin din depunerii fixate judicios din punct de vedere stratigrafic.

Descrierea ceramicii etapei a doua a fazei Monteoru Ic₃ a fost făcută însă pe baza întregului material arheologic din așezările Monteoru din Moldova.

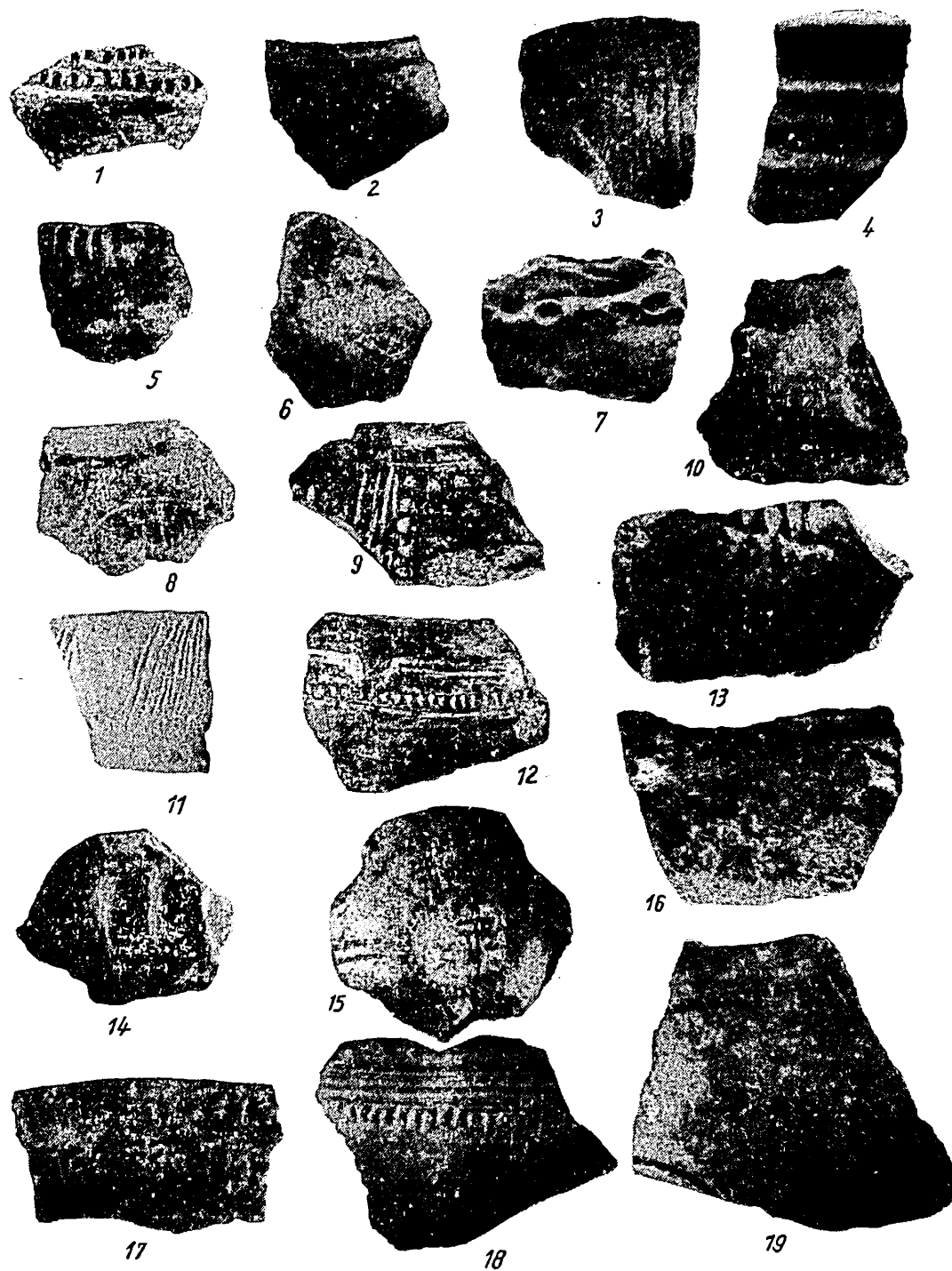

Fig. 21. — Ceramică din pastă fină și pastă bună aparținând etapei I și a II-a a fazei Monteoru Ic₃. Bogdănești: 1–3, 5–6, 8–10, 12–19; Slobozia–Podeac: 4–7; Mănăstirea Horga: 11.

trei categorii de pastă pe care le-am enumerat deja, cu deosebirea că ceramica din pastă grosolană reprezintă doar 5–10% din totalul fragmentelor, în timp ce pasta bună, fără luciu atinge procentajul de 20%, restul vaselor fiind lucrat din pastă fină de culoare brună-negricioasă sau brună-cărămizie, cu luciu puternic.

În ceea ce privește formele, se continuă acelea semnalate în prima etapă, cu deosebirea că numărul ceștilor a crescut, reducându-se însă numărul vaselor în formă de sac.

Ca și în prima etapă, rolul principal la delimitarea în subfaze îl are maniera decorativă.

Astfel, această nouă etapă nu mai conține în repertoriul motivelor decorative ornamentarea în « dinți de lup » sau șnur, în schimb menține din plin și dezvoltă incizia adâncă, realizată consecutiv, apropiată de tehnica denumită « Furchenstrich » (?).

Tot în această etapă, apar și primele linii în-relief, aplicate, de obicei, la linia de demarcare dintre gât și corp.

Cel mai des întâlnit este decorul realizat din cercuri concentrice, executate cu un instrument fin, ascuțit, având conturul marcat printr-o linie din împunsături adânci, succesive. Pe suprafața delimitată de cercurile concentrice se află 1–8 alveole dispuse orizontal (fig. 20/10; 22/3; 24/3). Alteori, pe suprafața vasului lipsesc cercurile concentrice, rămânând doar șirul de alveole (fig. 24/4). În rare cazuri, suprafața este acoperită de linii neregulate, executate cu un pai, uneori ele formând incizii unghiulare (fig. 21/6,8). Menționăm, de asemenea, că s-a observat și împărțirea suprafeței cercului prin linii incizate în sectoare, centrul fiind marcat printr-o împunsătură adâncă (fig. 33/8). Decorul reprezentat prin cercurile concentrice este dispus exclusiv pe corpul vasului, în grupe de 4–6, fiind uneori separate de linii drepte sau în zigzag (1–3), așezate vertical, care împart suprafața vasului în sectoare egale (fig. 23/3,8,9). De asemenea, la linia de demarcare dintre gât și corp sînt aplicate 3–5 linii incizate simplu sau în tehnica « Furchenstrich », sub formă de bandă îngustă (fig. 17/4; 29/1, 5, 11). Între aceste linii este trasat cîteodată și un brîu crestă fin (fig. 15/1; 16/12, 17). În unele cazuri, la partea inferioară, banda este delimitată de un șir de împunsături adânci. Alături de cercurile concentrice în interspațiile rămase libere sînt aplicate arcuri de cerc cu capetele în jos și terminate cu alveole adânci (fig. 20/2; 22/3). Acest motiv decorativ întrerupe adesea banda situată pe gîtul vasului. Este mai rar obiceiul de a împărți suprafața vasului în sectoare delimitate de linii incizate, dispuse vertical, fără cercuri concentrice, sau prin ornamentarea numai prin linii în zigzag și dispuse la linia de demarcare dintre gât și corp pe suprafața vasului sau pe corp. Fundul vaselor este marcat, de obicei, fie printr-o linie incizată și una realizată prin împunsături (fig. 21/15; 22/5–6). În ceea ce privește străchinile, castroanele sau vasele-borcan lucrate fie din pastă fină, fie din pastă bună, fără luciu, motivele decorative nu diferă de acelea întîlnite pe cești. Astfel predomină și aici cercurile concentrice care acoperă suprafața vasului, lăsînd liberă doar o porțiune îngustă sub buză, prevăzută, la rîndul ei, cu proeminențe tubulare pline sau perforate trase din marginea vasului și sprijinindu-se pe umăr (fig. 11/5). Alteori, torțile tubulare sînt înlocuite cu proeminențe în X (fig. 21/10 (?)). Marginea buzei vaselor este aproape întotdeauna întărită și crestată (fig. 29/11–12; 33/7). Pe buză se întîlnește decorul, constînd dintr-o linie în zigzag, realizată din incizie succesivă (fig. 11/5; 23/7). Tot pe vasele de dimensiuni mai mari, motivele decorative pot fi compuse din linii incizate fin, dispuse sub formă de benzi verticale sau orizontale, delimitate prin linii cu împunsături.

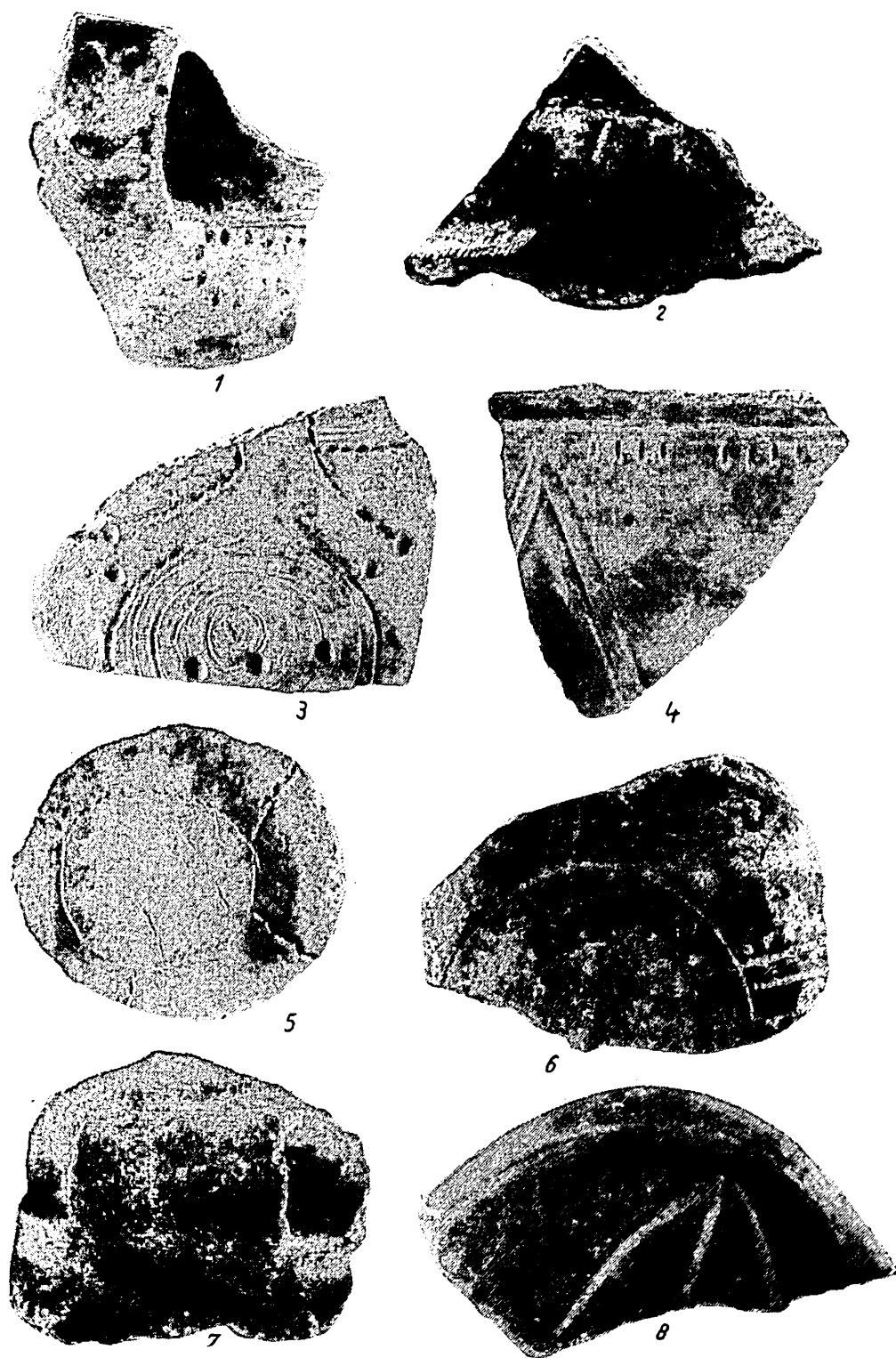

Fig. 22. — Fragmente ceramice din faza Monteoru Ic₃ descoperite în așezarea de la Bogdănești.

În această etapă se întâlnește, ce-i drept foarte rar, și decorul constând din linii în relief dispuse sub formă de benzi, având la unul din capete un șir de mici proemi-

Fig. 23. — Ceramică din faza Monteoru Ic₃. Perchiu: 1—2, 4 (după Ecat. Vulpe); Poiana: 3, 6, 8 (după Radu și Ecat. Vulpe); Răcăciuni: 5, 7, 9 (după Al. Vulpe).

nențe în relief (fig. 19/1, 21/13). Liniile în relief pot fi dispuse și în benzi unghiulare, orizontale sau sub forma unui brâu vălurit și ușor crestat, vertical pe corpul vasului (fig. 15/6; 19/3; 21/13—14).

În sfârșit, la categoria de vase mari lucrate din pastă grosolană, motivele decorative sînt mai simple avînd ca elemente principale brîul în relief și creștăturile. Cea mai mare parte a vaselor sînt prevăzute pe umăr cu 1–2 brîie în relief, crestate mărunț și regulat, iar pe porțiunea rămasă liberă dintre buza vasului și umăr sînt

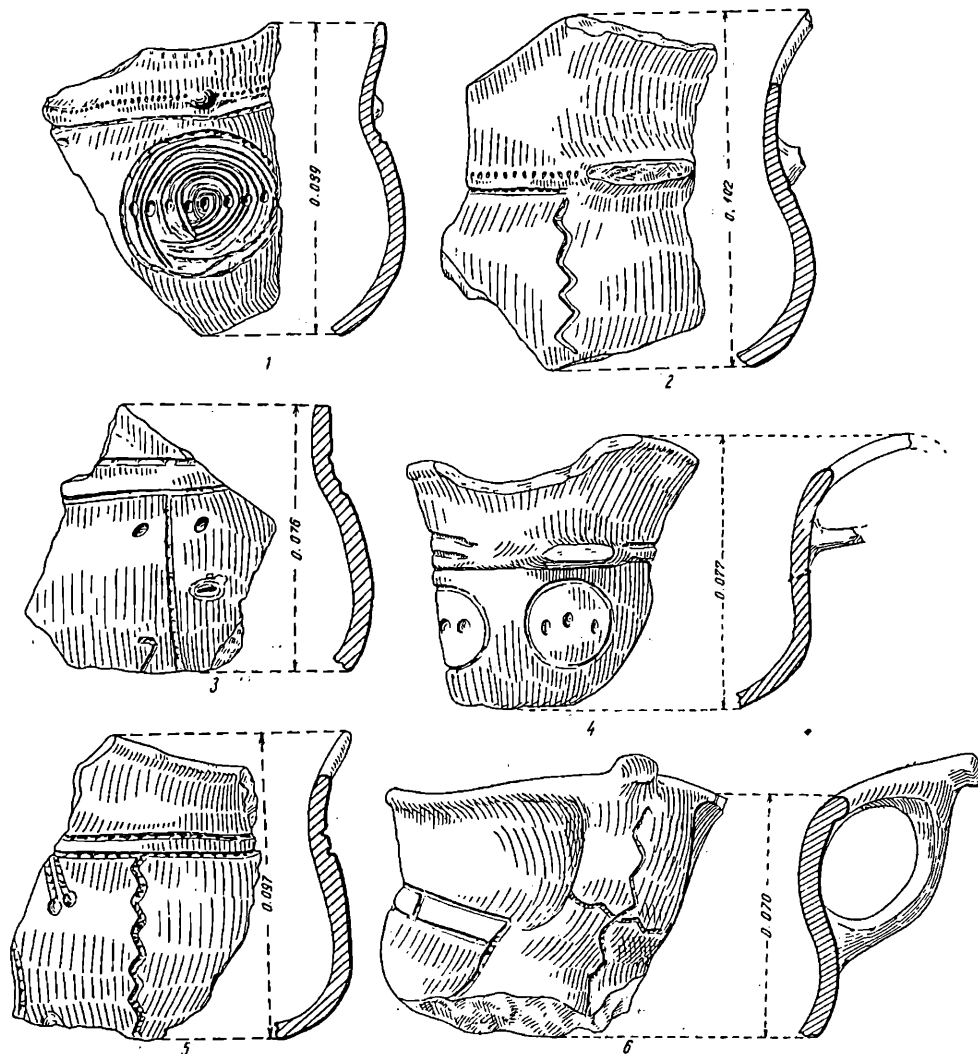

Fig. 24. — Ceramică din faza Monteoru Ic, Bogdănești: 1–3, 5; Anghelești: 4; Răcăuți: 6.

așezate grupe compuse din 1–3 brîie în relief, simple sau crestate, dispuse oblic, sau se găsesc proeminențe în șir oblic, delimitate de o parte și de alta de brîie în relief (fig. 26/2); la această categorie de vase, buza este lățită, îngroșată, iar marginea crestată sau alveolată (fig. 25/3,6; 18/11).

Într-un număr mai redus se întîlnesc la vasele cu corpul drept, cu buza neîntărită, motivele decorative formate din cîte două șiruri de creștături adînci, dispuse imediat sub marginea buzei (fig. 21/5).

De asemenea, se mai întâlnește și decorul constând din brîu aplicat, apoi lătit cu mîna și ușor alveolat (fig. 17/3).

Fundul vaselor are marginea ușor întărită și, uneori, crestată sau alveolată.

Torțile sînt din bandă lată, aproape tubulară, plasate, de obicei pe jumătatea superioară a vaselor. Mai rar, la această categorie se întîlnesc torțile tubulare pline sau în X, așezate pe partea superioară, de obicei sub banda de brîie crestăte.

În ceea ce privește capacele, nu avem de făcut observații deosebite față de etapa anterioară.

A treia etapă a fazei Monteoru Ic₃, documentată și stratigrafic prin nivelul de locuire superior identificat la Mîndrișca, se caracterizează prin apariția unor elemente decorative noi, care fac legătura cu faza imediat următoare, Monteoru Ic₂.¹¹³ Trebuie să menționăm că principalele tipuri de forme și motive decorative întîlnite în etapa anterioară se păstrează fără schimbări esențiale și acum, dar, pe lângă acestea, apar și unele motive decorative deosebite. Astfel, liniile în relief sînt mai des folosite, iar inciziile sînt dispuse în aceeași manieră ca și liniile în relief (fig. 32/10, 13, 17–18). O noutate prezintă, de asemenea apariția, în această etapă, a torților cu șa și prag, caracteristice fazei Monteoru Ic₂. Aceste torți, care apar prin lățirea și mărirea butonașului, au adesea forme baroce și sînt decorate în special cu incizii dispuse în benzi care se întretaie sau din benzi unghiulare, incizate, marginea lor fiind crestată mărunt (fig. 28/1–5).

Se observă, de asemenea, că tehnica împunsăturilor succesive este din ce în ce mai puțin folosită, motivele decorative realizîndu-se cu precădere prin incizia adîncă sau fină.

Se petrec mici transformări și în ceea ce privește forma ceștilor. Astfel, se constată că gura se lărgeste, corpul devine mai scund, iar torțile se arcuiesc în afară pronunțat. Nu trebuie neglijat nici faptul că procentajul ceramicii din pastă grosolană se micșorează, iar numărul vaselor lucrate din pastă fină, neagră, cu luciu se mărește.

Așa cum am arătat la început, trăsăturile generale care caracterizează ceramica fazei Monteoru Ic₃ în totalitatea ei se păstrează și în această etapă.

Din cele ce s-au prezentat pînă acum se pot sintetiza primele concluzii privind ceramica fazei Monteoru Ic₃ descoperită în așezările din Moldova.

Prima observație și cea mai importantă, asupra căreia trebuie să ne oprim, constă în identificarea aceluiași trăsături generale ce caracterizează faza Monteoru Ic₃ din zonele care constituie nucleul de formare al culturii Monteoru (bazinul Dîmboviței și al Buzăului) cu acelea descoperite la ceramica din așezările din provincia de la răsărit de Carpați.¹¹⁴ Menționăm ca forme: ceștile cu torți supraînălțate prevăzute cu butonași, străchini, castroane, borcane, vasele-rafă, iar ca motive decorative cercurile concentrice și liniile incizate. Totuși, nu putem trece cu vederea anumite elemente care dau o notă de particularitate ceramicii din faza Monteoru Ic₃ din Moldova. Remarcăm aici, în primul rînd, torțile cu butonași, care reprezintă o realizare diferită, proprie purtătorilor culturii Monteoru din Moldova, a torților cu creastă din faza Monteoru Ic₄. Astfel, în timp ce în zonele subcarpatice ale Munteniei ceramica monteoreană evoluează în ceea ce privește torțile de la creastă la toarta cu șa și prag, a cărei apariție este semnalată încă din faza Monteoru Ic₃, reprezentînd o evoluție directă, în Moldova, creasta s-a transformat în butonași cilindrici sau conici și abia în ultima etapă de evoluție a acestei faze începe să se modifice,

¹¹³ Existența unei etape mai tîrzii a fazei Monteoru Ic₃ a fost evidențiată de către Gh. Bichir (în *Materiale*, VIII, p. 292–301).

¹¹⁴ Pentru această observație, vezi I. Nestor și colab. ratori, în *SCIV*, II, 1, 1951, p. 161.

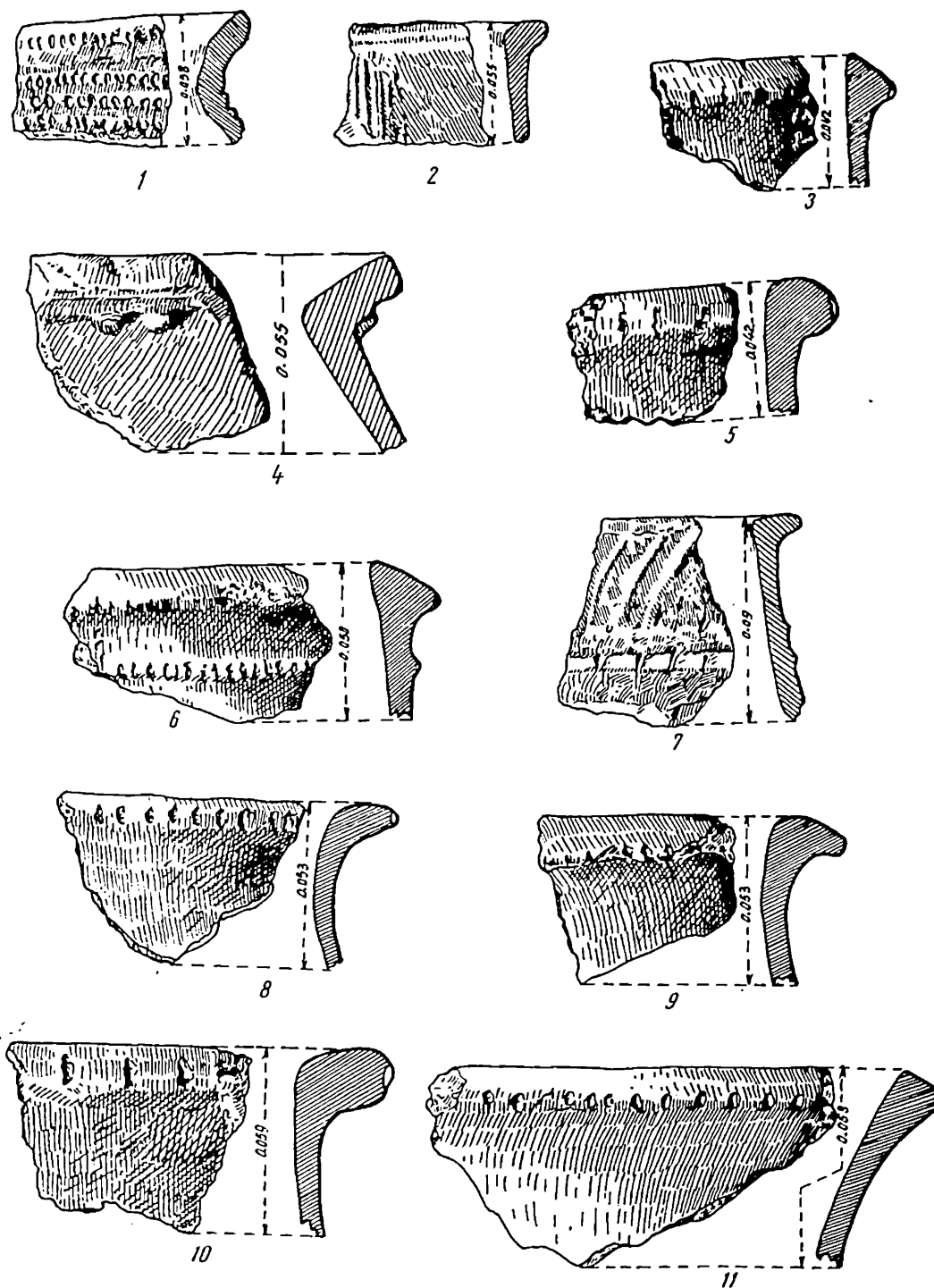

Fig. 25. — Ceramică grosolană de tradiție Foltești II și din pastă bună descoperită în așezări aparținând fazei Monteoru Ic₃. Perchiu: 1–2, 7, 8 (după Ecat. Vulpe); Mindrișca și Răcăciuni: 3–6, 9–11 (după Al. Vulpe).

lăţindu-se şi adâncindu-se treptat, ajungându-se şi aici la apariţia primelor torti cu şa şi prag.

O altă deosebire constă în folosirea cu precădere în Moldova, a tehnicii împunsăturilor succesive¹¹⁵, precum şi în folosirea motivelor decorative excizate, denumite « dinţi de lup »¹¹⁶, mai puţin întrebuintate în Muntenia. La acestea se mai adaugă

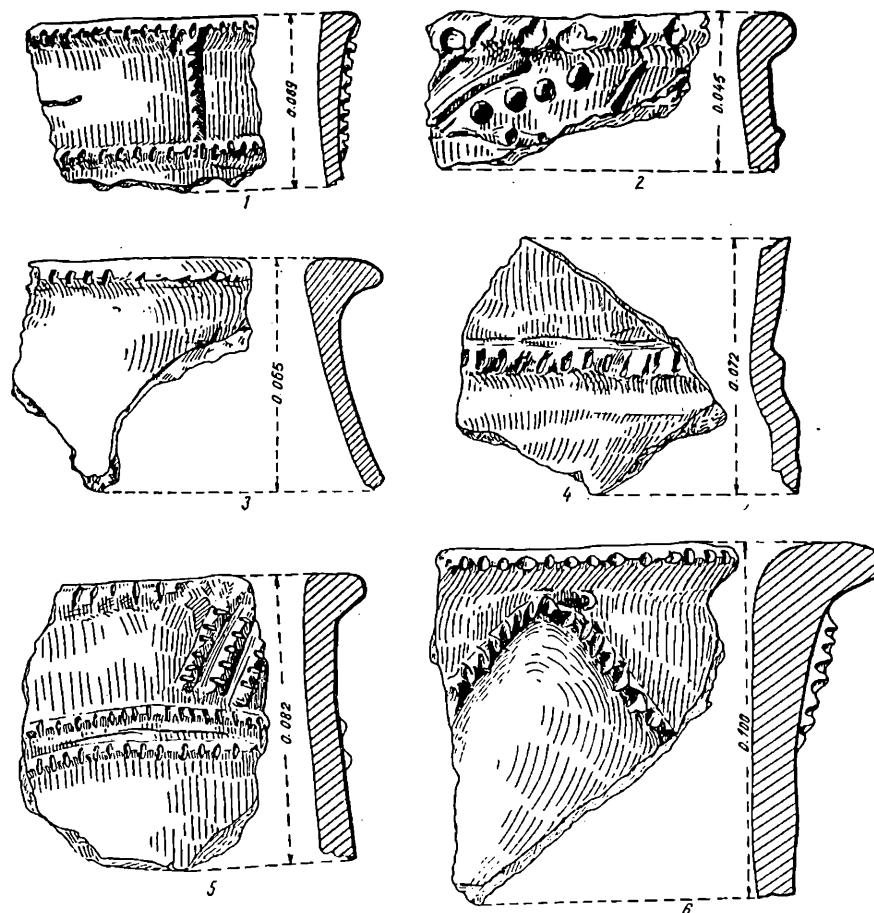

Fig. 26. — Ceramică grosolană de tradiţie Foltăşti II descoperită în aşezări aparţinând etapei I şi a II-a n fazei Monteoru Ic₃. Bogdăneşti: 1–5; Răcăuţi: 6.

şi prezenţa ceramicii din pastă grosolană, în special a vaselor-sac, care, prin forma şi motivele decorative (crestături fine, multiple, briuri mărunte, crestate), a fost transmisă din perioada anterioară de la purtătorii culturii Foltăşti II. Din cele cunoscute până în prezent, această categorie este aproape inexistentă în Muntenia¹¹⁷.

¹¹⁵ Ipoteza că această tehnică de ornamentare constituie o trăsătură specifică ceramicii din Moldova aparţine în primul rând prof. I. Nestor şi Eug. Zaharia, fiind preluată apoi de către Al. Vulpe (în *Dacia*, V, N.S., p. 108) şi de către Gh. Bichir (*Materiale*, VIII, p. 297).

¹¹⁶ Existenţa decorului menţionat mai sus a fost amintit de Al. Vulpe (în *Dacia*, V, N.S., p. 118–120), care l-a denumit, pe baza informaţiei primite de la Eug. Zaharia, « dinţi de lup », denumire pe care apoi am preluat-o

şi noi.

¹¹⁷ Ipoteza ne este sugerată de faptul că în cultura Foltăşti II din Moldova s-au păstrat în maniera decorativă motive ornamentale care reprezintă o tradiţie mai veche din perioada de tranziţie de la neolitic la epoca bronzului (M. Florescu, *art. cit.*, în *AM*, II–III, p. 105–125); în timp ce cultura Glina III din Muntenia a eliminat sau a transformat pe parcurs majoritatea elementelor vechi care i-au stat la bază.

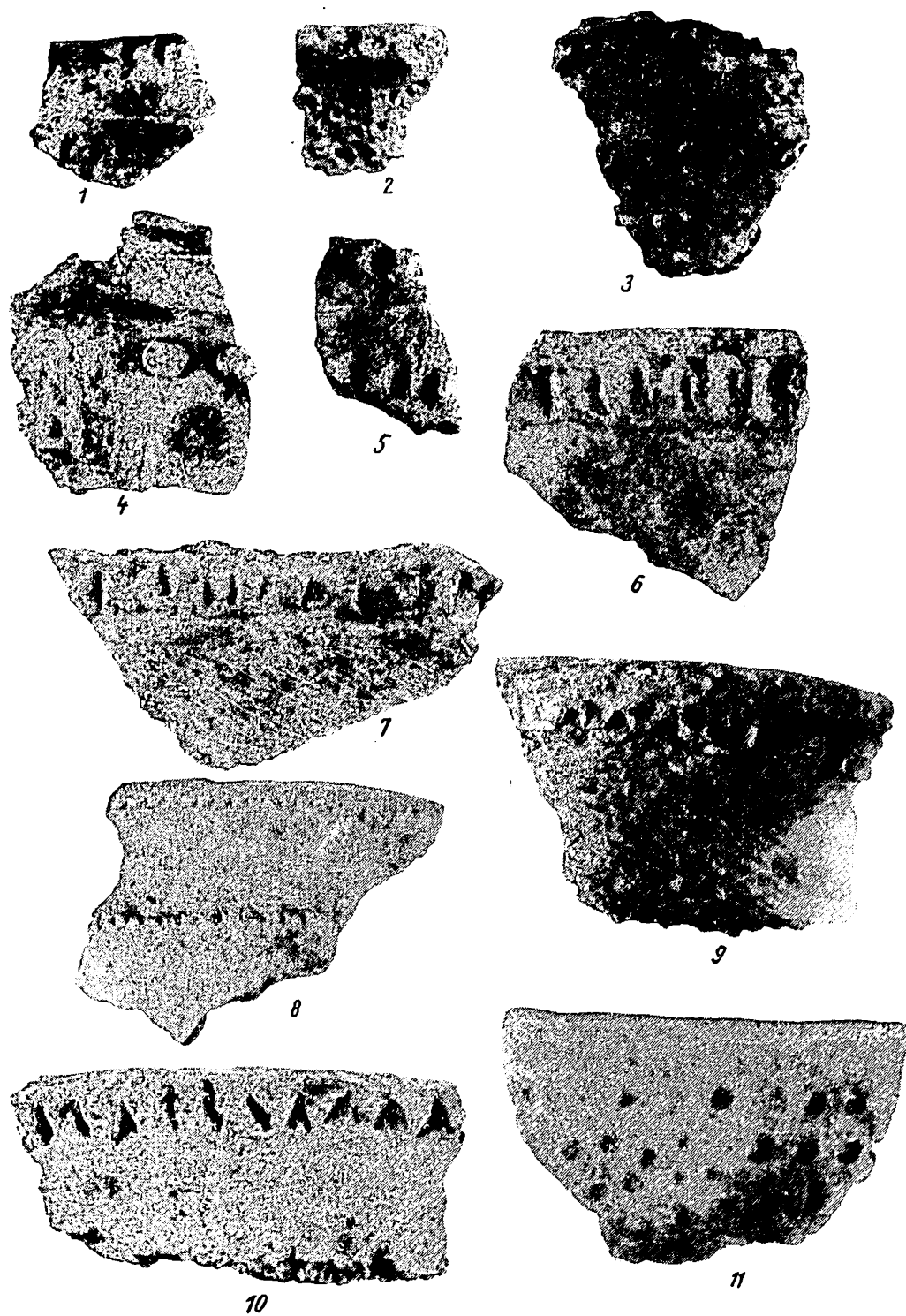

Fig. 27. — Ceramică grosolană și din pastă bună din faza Monteoru Ic₃. Bogdănești: 1, 3-4, 6-10; Livada: 2; Anghelești: 11.

O problemă destul de dificilă este aceea a existenței decorului cu șnur și a triunghiurilor cu suprafața acoperită cu împunsături. În așezarea eponimă, aceste motive decorative sînt găsite alături de cele mai vechi elemente Monteoru (Ic₄)¹¹⁸, în timp ce în Moldova aceleași elemente se întîlnesc în cea mai veche etapă a fazei Monteoru, Ic₃ și sînt aplicate, de obicei, pe vasele lucrate din pastă bună și foarte bună.

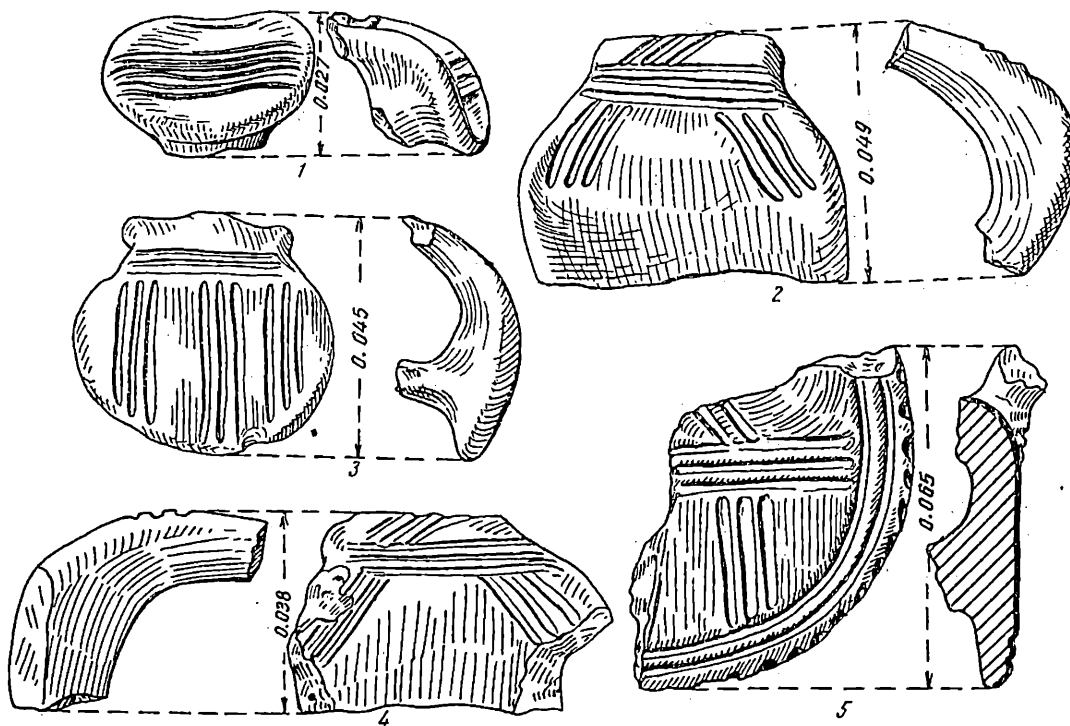

Fig. 28. — Ceramică aparținând etapei a III-a a fazei Monteoru Ic₃, descoperită la Bogdănești.

Elementele decorative menționate mai sus, a căror origine nu poate fi în nici un caz atribuită purtătorilor culturii Foltești II din bronzul timpuriu din Moldova, trebuie căutate în ceramica culturilor învecinate. Astfel, decorul de împunsături succesive este propriu ceramicii din etapa târzie Coțofeni din Transilvania¹¹⁹. Pe de altă parte, decorul cu șnur se întîlnește în cultura Schneckenberg, fiind preluat, probabil, din etapa anterioară sau în urma unui eventual contact cu anumite grupe locale, care au păstrat această tehnică decorativă¹²⁰. Avîndu-se în vedere originea vestică a acestor elemente, trebuie să admitem un contact direct și îndelungat cu culturile menționate mai sus, precum și eventuala pătrundere a lor în anumite regiuni ale Moldovei. Subliniem că prezența elementelor cu șnur s-a observat numai în depre-

¹¹⁸ Motivele ornamentale realizate prin triunghiuri acoperite cu împunsături sau tehnica inciziilor succesive în cadrul ceramicii fazei Monteoru Ic₄, au fost subliniate de prof. I. Nestor ca elemente de tradiție eneolitică, care stau la baza formării culturii Monteoru (SCIV, II—1, 1951, p. 161—162).

¹¹⁹ Etapa târzie a culturii Coțofeni, caracterizată prin tehnica împunsăturilor succesive, a fost încadrată de

I. Nestor într-o primă perioadă a epocii bronzului, cu toate că această tehnică își făcuse apariția și parcursese în parte și etapa de tranziție de la neolitic la epoca bronzului (vezi *Istoria României*, vol. I, p. 99).

¹²⁰ Existența șnurului în cultura Schneckenberg A. Prox (*Die Schneckenbergkultur*). Asupra unor probleme privind ceramica ornamentală cu șnurul, vezi nota 171.

siunea Onești și foarte rar cu cât ne depărtăm spre sud și est de această zonă ¹²¹. Prin existența acestor motive decorative la nivelul fazei Monteoru Ic₃ se pune, fără îndoială, o nouă ipoteză în legătură cu stabilirea momentului de pătrundere a purtătorilor culturii Monteoru în Moldova, precum și cu stabilirea unor aspecte noi de cultură materială care au ocupat anumite zone geografice și au pătruns în Moldova concomitent cu primele elemente Monteoru.

✓ În continuare vom prezenta trăsăturile generale ale ceramicii fazei Monteoru Ic₂ descoperite în așezările din Moldova ¹²².

De la început se impune sublinierea că această fază nouă s-a născut direct din cea anterioară printr-o evoluție internă, îndelungată. Acest fapt este atestat sub aspectul culturii materiale de existența etapei de tranziție a fazei Monteoru Ic₃, în care am reliefat deja elementele noi care fac trecerea spre faza Monteoru Ic₂.

O altă observație este aceea că ceramica acestei faze se încadrează întru totul în ansamblul de trăsături specifice fazei Monteoru Ic₂ stabilite prin cercetările de la Sărata-Monteoru. Potrivit acestora, ceramica din faza Monteoru Ic₂ se caracterizează prin cești cu torți prevăzute cu șa și prag și prin motivele realizate prin linii în relief ¹²³.

Ceramica descoperită în numeroasele așezări din Moldova datată în faza Monteoru Ic₂ este destul de numeroasă și variată ca formă și decor.

În ceea ce privește pasta, se semnalează îndeosebi preponderența aceleia fine, | NC cu luciu puternic metalic, de culoare brună sau brună cărămizie, după care urmează pasta bună, mață, cu o compoziție mai puțin omogenă. Pasta grosolană apare într-un procentaj redus, iar în unele așezări este aproape inexistentă.

Formele sînt variate și, uneori, deosebite de acelea semnalate în faza anterioară.

Categoria cea mai numeroasă o reprezintă ceștile cu două torți supraînălțate, prevăzute cu șa și prag. Șaua este uneori albiată și pragul puțin marcat. Alteori, torțile pot fi din bandă cu marginile ușor ridicate și de dimensiuni mai mici. Ceștile au corpul scund, bombat, iar fundul este adîncit spre interior, gura este largă, gîtul drept și scund, iar la linia de demarcare între gît și corp se află 1–3 linii de relief (fig. 36/2–3; 34/1–5, 7–12).

O a doua categorie o formează străchinile și castroanele tronconice, cu buza oblică întărită și lătită în afară (fig. 37/1, 4). Tot aici trebuie să încadrăm castroanele cu corpul bombat, scund, gura foarte largă, cu buza arcuită spre exterior și întărită (fig. 36/4). Urmează apoi vasele mai mari, din care se detașează acelea cu corpul în formă de gușă de rață, sau vasele de ofrandă, cu gura largă, în formă de pîlnie, cu corpul din două etaje, profilul arcuit, fundul îngust, prevăzute cu torți tubulare pe jumătatea inferioară. În sfîrșit, se întîlnesc și vasele în formă de sac cu buza lărgită, trasă în afară și cu marginea crestată, la care se adaugă apoi capacele de diferite mărimi, vasele-miniatură și lingurile. În ceea ce privește motivele decorative, ele sînt realizate aproape exclusiv din linii în relief. Sub acest aspect constatăm absența decorului predominant din faza anterioară (cercurile concentrice) în schimb liniile în zigzag s-au menținut, transformîndu-se în adevărate triunghiuri continui, deschise, realizate din cîte 2–3 linii în relief (fig. 37/5–7) ¹²⁴. O notă caracteristică a manierei decorative o constituie aplicarea liniilor în relief sub formă de registre dispuse orizon-

¹²¹ După observația noastră asupra materialelor provenind din cercetările efectuate de către prof. I. Șandru și apoi de C. Buzdugan.

¹²² Cele două etape de evoluție din cadrul fazei Monteoru Ic₂, pe care le prezentăm, în continuare, le-am determinat îndeosebi pe baza materialului provenit de la Bogdănești și Podul Morii–Lozîncă, unde precizările s-au putut

face pe bază stratigrafică; la aceste stațiuni se adaugă și ceramica provenită din așezările Monteoru din Moldova.

¹²³ Din rapoartele de la Sărata-Monteoru, vezi pentru faza Monteoru Ic₂ (în SCIV, IV, II–1, 1953, p. 75 și urm.).

¹²⁴ I. Nestor și colab., *Rapoartele de săpături privind Sărata-Monteoru*.

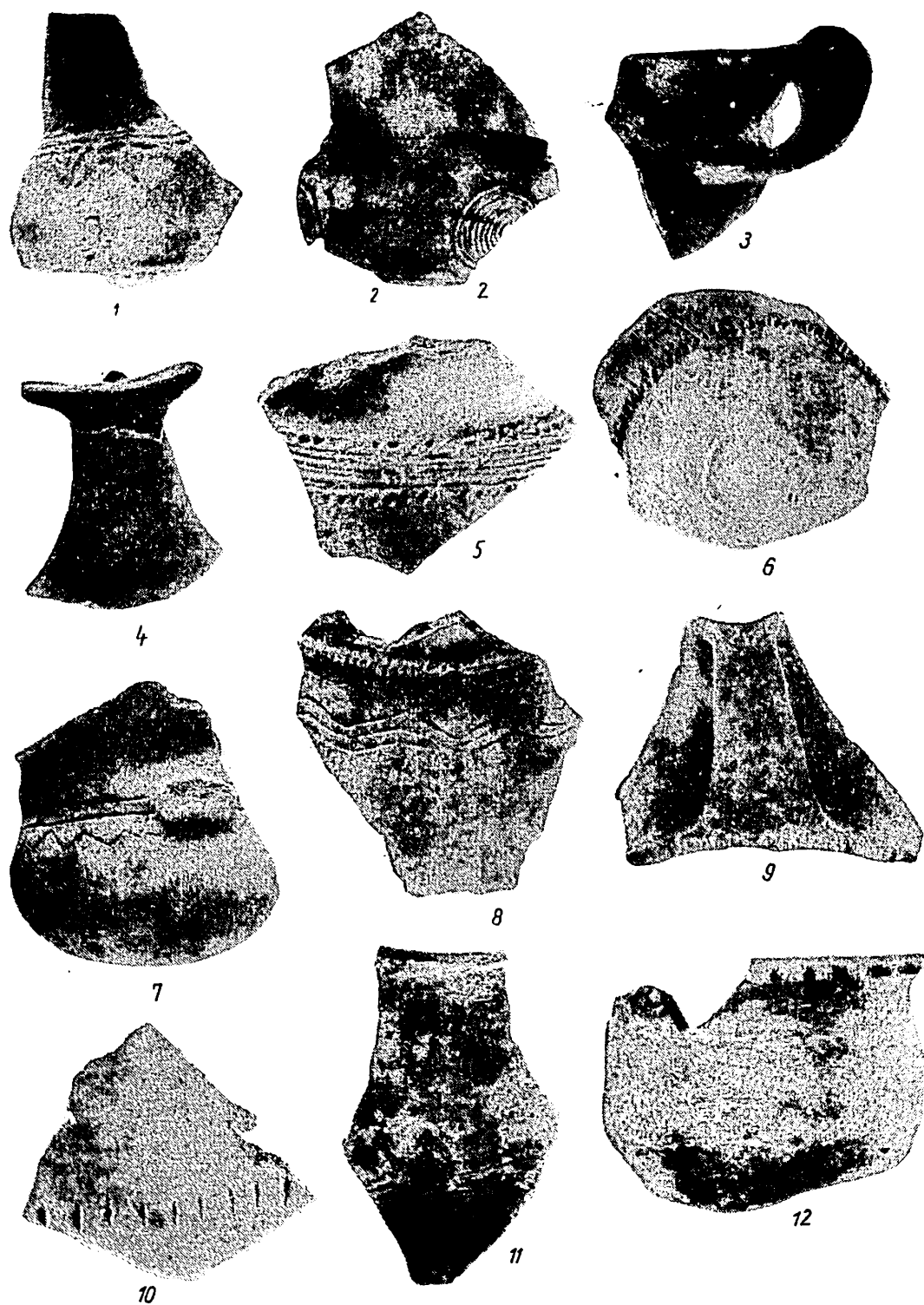

Fig. 29. — Fragmente ceramice aparținând fazei Monteoru Ic₃. Terchești: 2-4, 7-9, 11-12;
Cindești: 1, 6, 10.

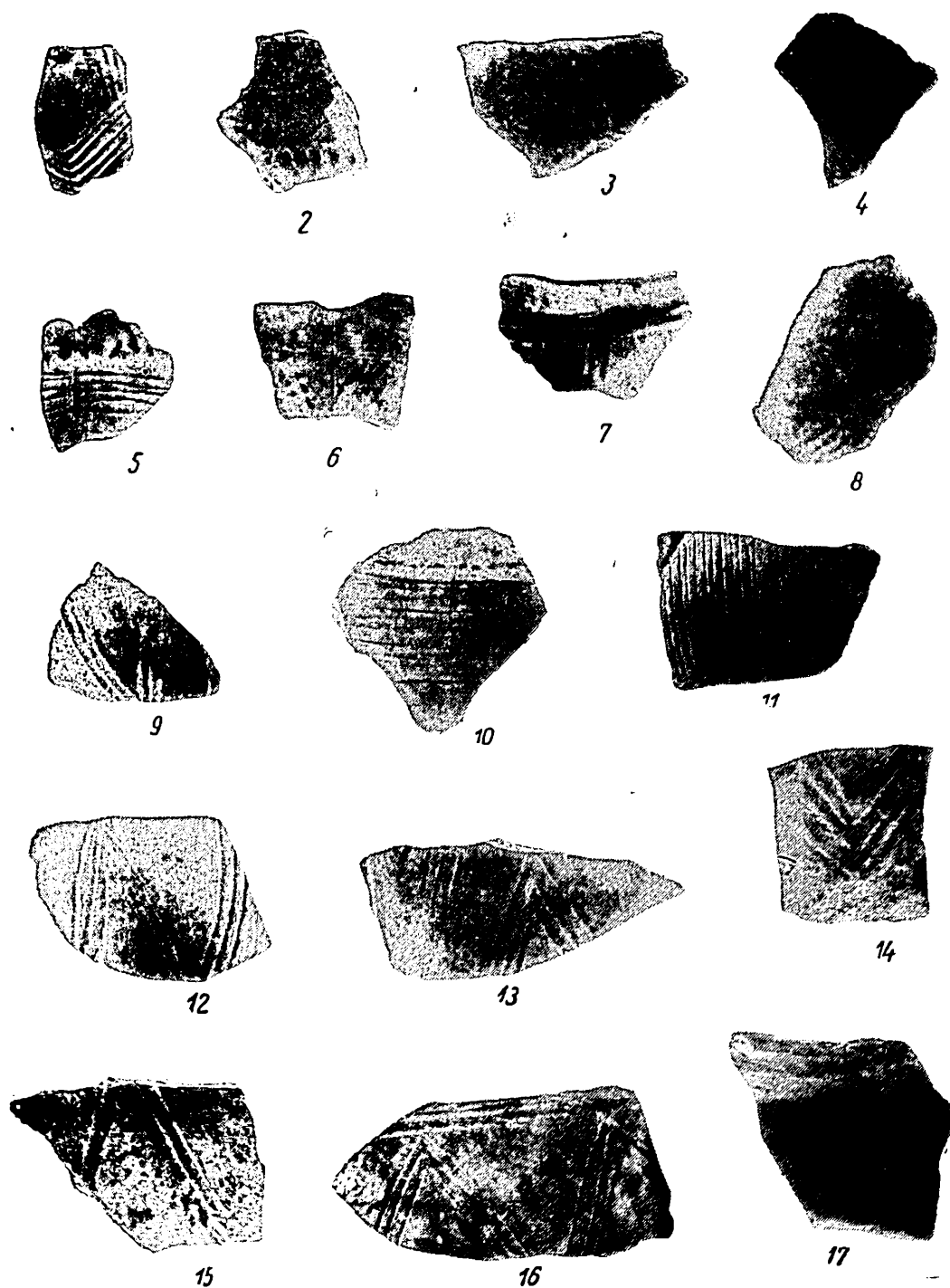

Fig. 30. — Ceramică aparținând unui grup local (?) contemporan cu fazele timpurii Monteoru. Fulgeriș: 1, 5-6, 11; ceramică aparținând etapei a III-a a fazei Monteoru Ic₃ (2, 4, 10) și Monteoru Ic₂ (1, 3, 7-9, 12-17), Terchești: 2-4, 7-10, 13-17; Palanca: 12.

Fig. 11. General view and detail. Muzeeum, Lj. 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100.

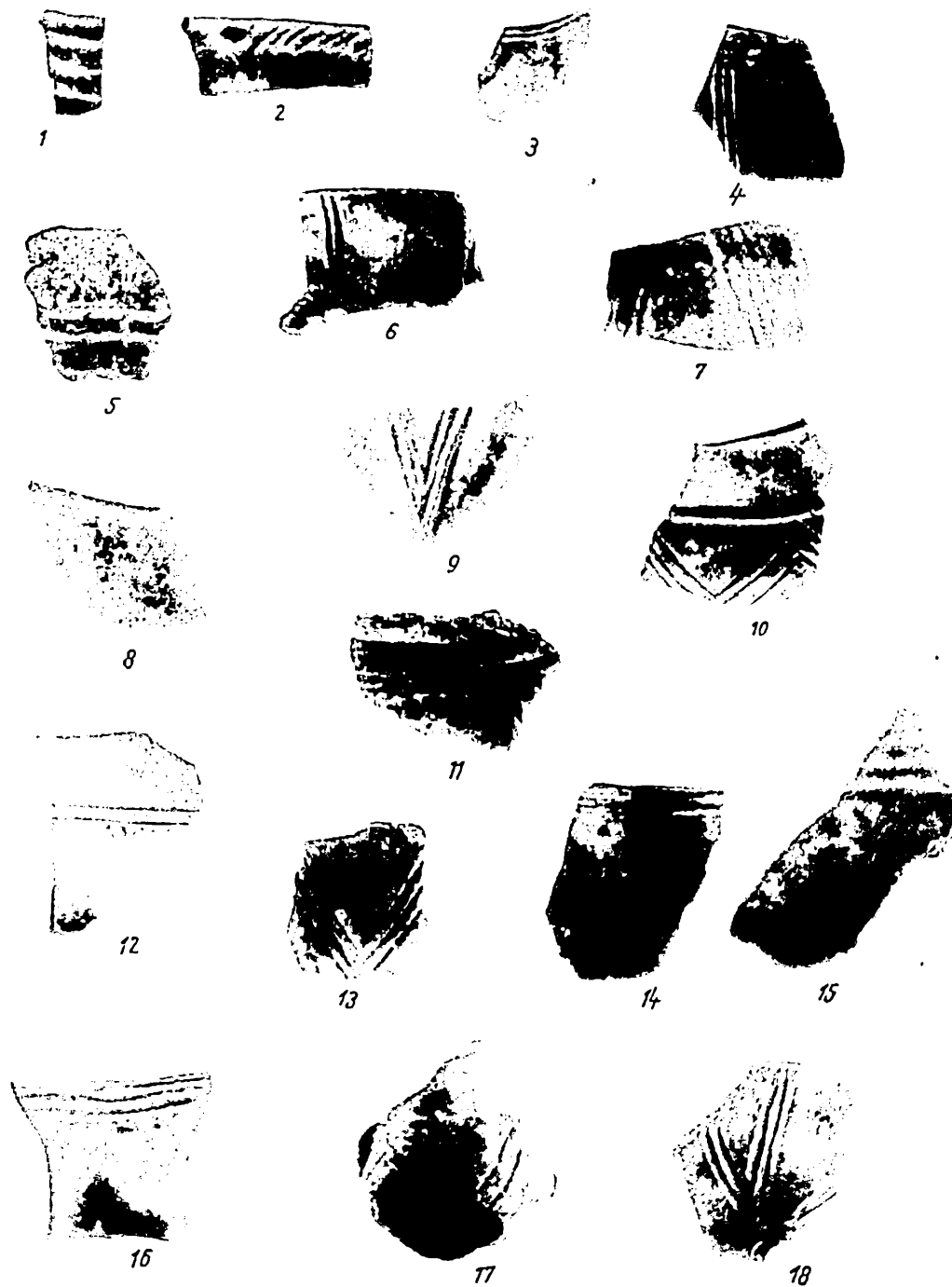

Fig. 32. — Ceramică aparținând fazei Monteoru Ic₁ (1-3, 5, 8, 11) și fazei Monteoru Ic₂ (6-7, 9-10, 12-18). Palanca: 1; Mănăstirea: 9; Terchești: 2-8, 10-18.

tal, în interiorul lor aplicându-se, de asemenea, motive decorative în relief (fig. 36/7). Se observă apoi că, dintre formele menționate mai sus, cele mai bogat ornamentate sînt vasele de dimensiuni mijlocii și mari, iar ceștile sau castroanele conțin numai

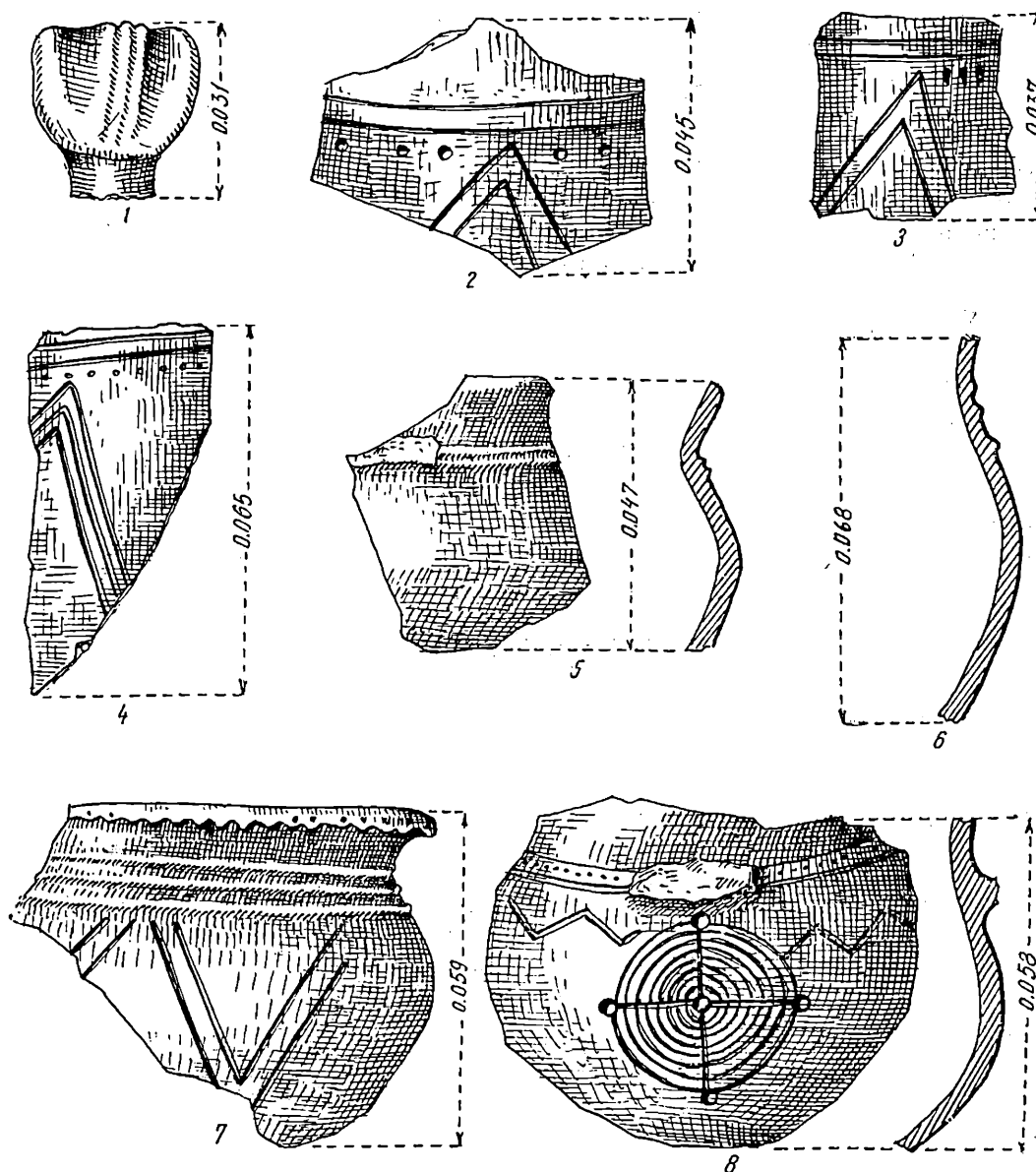

Fig. 33. — Terchești—Chitita. Fragmente ceramice din pastă fină aparținând fazei Monteoru Ic₃ (2—4, 7—8) și fazei Monteoru Ic₂ (1, 5—6).

o bandă formată din 2—3 linii în relief, aplicate la limita de demarcare dintre gît și corp. De obicei, tortile ceștilor sînt ornamentate cu linii în relief dispuse orizontal pe fața interioară, în grupe de cîte 1—3 linii (fig. 31/7; 34/6; 35/1—2; 38/4; 39/7; 42/6). Aceeași observație se poate face și la castroane și străchini, la care pe buza

lătită sînt aplicate vertical grupe de linii în relief dispuse simetric. În ceea ce privește vasele mari, amintite deja, ele sînt ornamentate mai variat. Astfel, cel mai simplu motiv constă dintr-o bandă formată din 3–5 linii în relief, dispuse orizontal imediat sub buză. În alte cazuri însă, corpul vasului este împărțit în două registre orizontale prin benzi formate din grupe de 3–5 linii în relief. În interiorul benzilor sînt aplicate grupe de proeminențe mici, separate între ele prin bare oblice de linii în relief (fig. 34/12; 36/7–8). În registrul inferior, motivul exprimat prin linii în relief este dispus sub formă de benzi unghiulare (fig. 39/3, 5; 44/5).

A doua categorie a motivelor ornamentale este constituită din romburi plasate în două registre orizontale, ale căror laturi sînt formate din cîte două linii în relief. Se cunosc și cazuri cînd între romburi se află o linie în relief, de obicei vălurită. În sfîrșit, amforele cu gura în formă de pîlnie sînt prevăzute cu benzi verticale din cîte două linii pe suprafața exterioară a pîlniei, iar pe restul vasului se aplică motivele decorative în romburi sau linii unghiulare, după tehnica obișnuită. Mai puțin aplicată pe pasta bună este decorarea constînd din brîuri multiple ce au luat naștere din accentuarea liniilor în relief și care închid între ele alveolări adînci. Acest motiv decorativ este aplicat în special pe străchinile scunde, cu corpul bombat, sau pe vasele mari tip borcan. În ceea ce privește ornamentarea vaselor mari, se continuă și în această fază aplicarea brîurilor multiple și mai rar crestate, care sînt aplicate pe formele lucrate din pastă grosolană. De obicei, la aceste borcane, buza este puternic crestată sau alveolată. Categoria cea mai puțin folosită este însă exprimată prin tehnica inciziei aplicate în mare măsură pe capace sub formă de benzi, formate din cîte 2–3 linii, sau pe cești sub formă de benzi dispuse la linia de demarcare dintre gît și corp.

Din cele arătate mai sus, pentru această etapă rămîne însă ca o caracteristică generală aplicarea motivelor din linii în relief. În etapa imediat următoare, documentată în special la Podul Morii-Lozinca¹²⁵, precum și în nivelul inferior de la Costișa¹²⁶, se produc unele transformări, care vor fi accentuate din ce în ce mai mult și vor produce trecerea la o nouă fază de dezvoltare a culturii Monteoru—faza Ic₁. Evidențiem două elemente: schimbările survenite la toarta cu șa și prag și înlocuirea (în motivele decorative) a liniilor în relief prin incizii. Se observă din acest punct de vedere tendința de a se elimina pragul la torțile cu șa, de a se lăși șaua și de a se ridica marginile; toarta rămîne însă înaltă, aproape paralelă cu gîtul vasului și numai sporadic, pe lîngă aceste transformări, se mai adaugă și preferința de a se trage torțile în afară, așa fel încît ele să cadă oblic față de corpul vasului¹²⁷ (fig. 38/4; 40/7–9).

În tehnica ornamentării se constată înlocuirea treptată a motivelor decorative formate din benzi unghiulare în relief cu motivele decorative exprimate prin incizii, păstrînd însă aceleași onamente. În unele cazuri, unghiurile se subție mult, iar incizia este foarte fină. De la acest motiv decorativ se va ajunge mai tîrziu la triunghiurile care vor caracteriza alte faze de evoluție ale culturii Monteoru¹²⁸ (fig. 39/8; 41/5, 9–11; 42/8, 10).

Aceste noi elemente, care se nasc în interiorul fazei Monteoru Ic₂ și care vor constitui în faza următoare Monteoru Ic₁ trăsătura principală a motivelor decorative ne îndreptășesc să considerăm că și în Moldova procesul de succesiune între faze se produce treptat, schimbările avînd loc printr-o evoluție internă îndelungată. Exis-

¹²⁵ M. Florescu și V. Căpitanu, *Cercetări arheologice în regiunea Bacău* (în pregătire).

¹²⁶ Al. Vulpe, art. cit., în *Dacia* N.S., V, p. 110 și urm.

¹²⁷ Această observație s-a făcut pe baza materialului

arheologic rezultat din sondajul de la Podul Morii, precum și din materialele publicate provenind de la Ruginești, Costișa etc.

¹²⁸ I. Nestor (vezi rapoartele de săpături de la Sărata—Monteoru, nota 1).

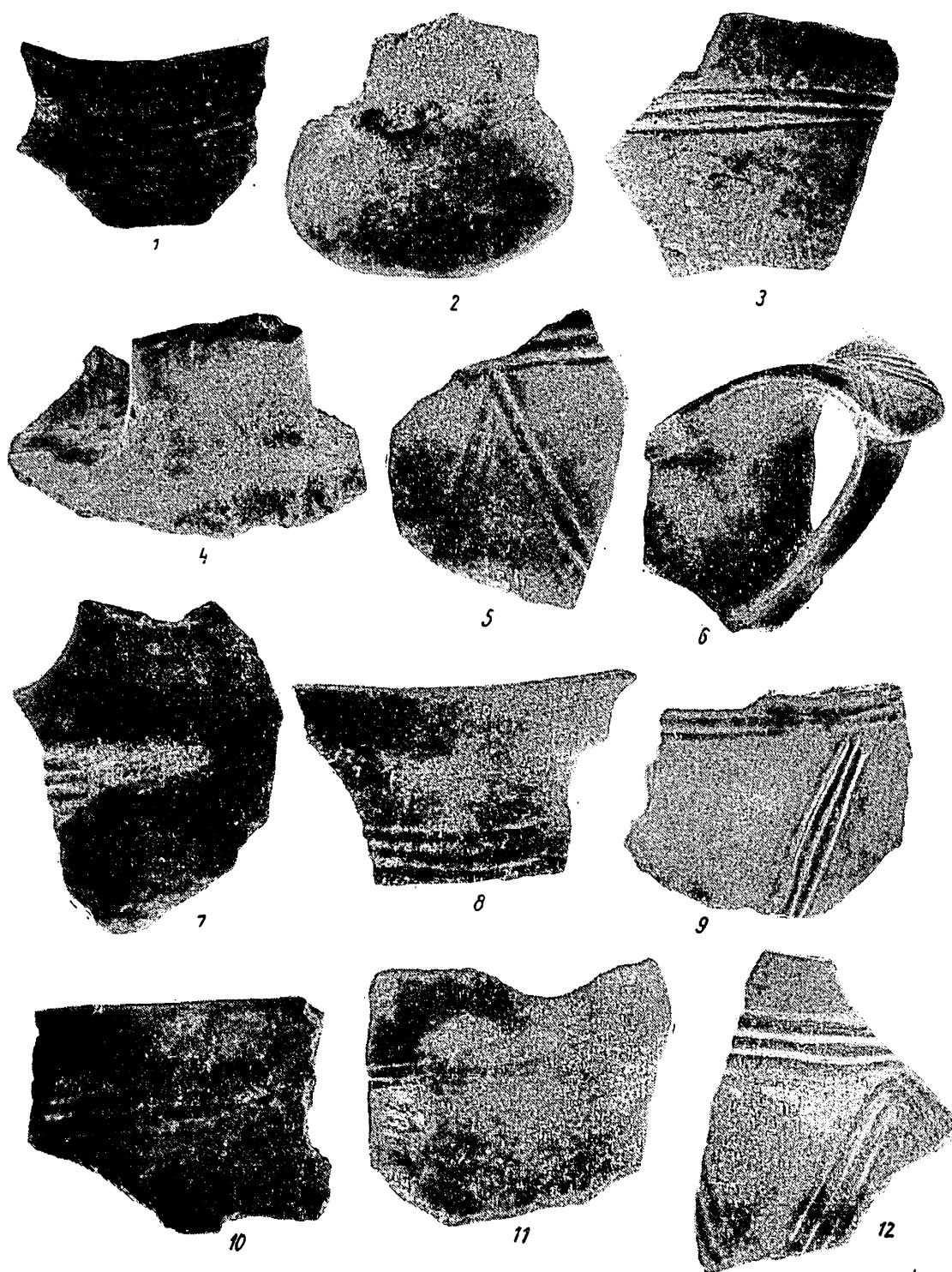

Fig. 34. — Terchești—Chitita. Fragmente ceramice din pastă fină aparținând fazei Monteoru Ic₂.

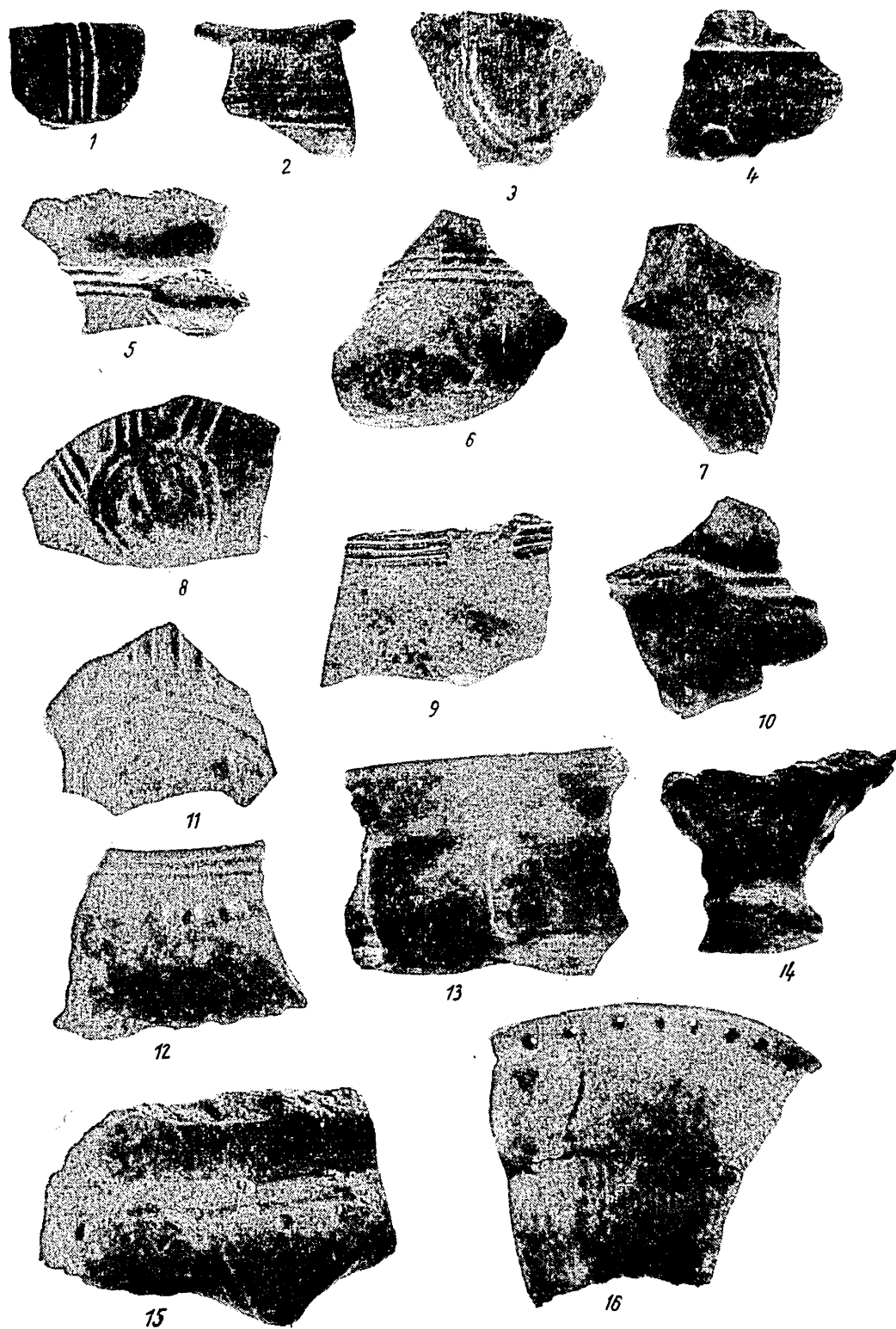

Fig. 35. — Ceramică din faza Monteoru Ic₃ (7, 15) și din faza Monteoru Ic₂ (1–6, 8–14, 16) descoperită la Cindești: 1; Vizantca: 14; Terchești: 1, 3–13, 15–16.

tența etapei reliefate doar prin noile trăsături pe care le capătă pledează pentru concluzia menționată mai sus. Ținem să subliniem de asemenea că, în cadrul etapei a II-a a fazei Monteoru Ic₂, principalele forme și motive decorative s-au menținut, imprimându-i astfel caracteristicile care o încadrează în ansamblul acestei faze. Elementele noi care au survenit ne indică procesul lăuntric care se petrece în dezvoltarea artistică a triburilor monteorene.

În încheierea acestui capitol relevăm, în ceea ce privește ceramica fazei Monteoru Ic₂, următoarele: ca forme predomină ceștile cu două torți, cu șa și prag, castroanele și străchinile, iar din categoria vaselor mari remarcăm în mod deosebit persistența vaselor-rață, precum și apariția vaselor-amforă cu gura în formă de pîlnie (vase de ofrandă).

În afară de ceramică, o altă problemă pe care o ridică cercetările asupra inventarului așezărilor este aceea a determinării armelor și a obiectelor de podoabă specifice fazelor timpurii Monteoru Ic₃—Ic₂ a culturii Monteoru din Moldova. Din acest punct de vedere, datele de pînă acum nu ne oferă decît indicii foarte sărace, din care se pot trage concluzii definitive. Am amintit deja la descrierea principalelor unelte de producție topoarele din piatră sau aramă și bronz, care puteau fi folosite în aceeași măsură și ca arme. Este vorba, în primul rînd, de topoarele-ciocan lucrate din piatră dură, verzuie, cu ceafa cilindrică accentuată, cu corpul simplu și tăișul ascuțit, foarte bine slefuite, a căror eficacitate în caz de luptă este incontestabilă. Această categorie de topoare este destul de bine reprezentată în inventarul tuturor așezărilor din fazele timpurii Monteoru, indiferent de faza de evoluție¹²⁹. La acestea se adaugă, bineînțeles, și topoarele din aramă și bronz cu gaură de înmănușare transversală, prevăzute cu nervuri în relief pe ceafă¹³⁰, care puteau în aceeași măsură să fie utilizate atît pentru lucru, cît și pentru apărare.

Altă categorie de arme, cum ar fi săbiile și pumnalele de bronz, sînt cu totul necunoscute în aria culturii Monteoru din Moldova¹³¹. Existența unor pumnale din os, așa cum reiese din prezentarea făcută materialelor arheologice descoperite la Mîndrișca¹³², nu credem că este judicios interpretată, obiectele în discuție fiind mai degrabă împungătoare de dimensiuni mari. Dintre obiectele de podoabă amintim inelele de buclă. Astfel, la Podei-Tg.-Ocna¹³³, în inventarul așezării Monteoru au fost descoperite: un inel de buclă, mic, cu capetele ușor lățite și petrecute unul peste altul, care poate fi încadrat în tipul A, determinat în seria acestor obiecte de către Eugenia Zaharia¹³⁴. Al doilea exemplar, provenind de la Bogdănești, reprezintă un tip evoluat, avînd forma ovală și se încadrează în grupul B din seria inelelor de buclă descoperite pe teritoriul Republicii Socialiste România¹³⁵.

În inventarul așezărilor sînt prezente și alte categorii de obiecte, lucrate în majoritatea cazurilor din lut ars. Din acest punct de vedere trebuie menționate fusaiiolele și rondelele. Primele, de formă bitronconică, de dimensiuni mici și mijlocii, sînt decorate, de obicei, cu șiruri de împunsături dispuse vertical pe corp sau cu linii în relief. Rondelele sînt rotunde, plate, cu marginea ușor întărită, decorate cu perforații sau cu

¹²⁹ Atît prin cercetările de suprafață, cît și prin sondajele efectuate la Mîndrișca, Răcăciuni, Perchiu, Bogdănești, Terchești etc. nu s-a putut face nici o deosebire din punct de vedere tipologic la categoria de obiecte la care ne-am referit mai sus.

¹³⁰ S-a arătat deja că această categorie constituie o trăsătură specifică a inventarului de obiecte de bronz al culturii Monteoru (conform precizărilor prof. I. Nestor în *Istoria României*, vol. I); această subliniere a fost preluată și de Al. Vulpe în *art. cit.*, în AM, II—III.

¹³¹ Pentru fazele mai tîrzii Monteoru au fost descoperite pumnale din aramă sau bronz în inventarul unor morminte de înhumatie. Ne referim la obiectele găsite la Odobești (colecția Logadi), luate în discuție de Al. Vulpe în AM, II—III, p. 132).

¹³² Vezi la Gh. Bichir, în *Materiale*, VIII, p. 291—301.

¹³³ C. Matasă, *art. cit.*, în AM, II—III, p. 60, fig. 41/1.

¹³⁴ Eug. Zaharia, *Die Lockenringe von Sărata Monteoru*, în *Dacia*, III, N. S., 1959, p. 107, fig. 1/5.

¹³⁵ *Ibidem*, p. 109, fig. 2/2.

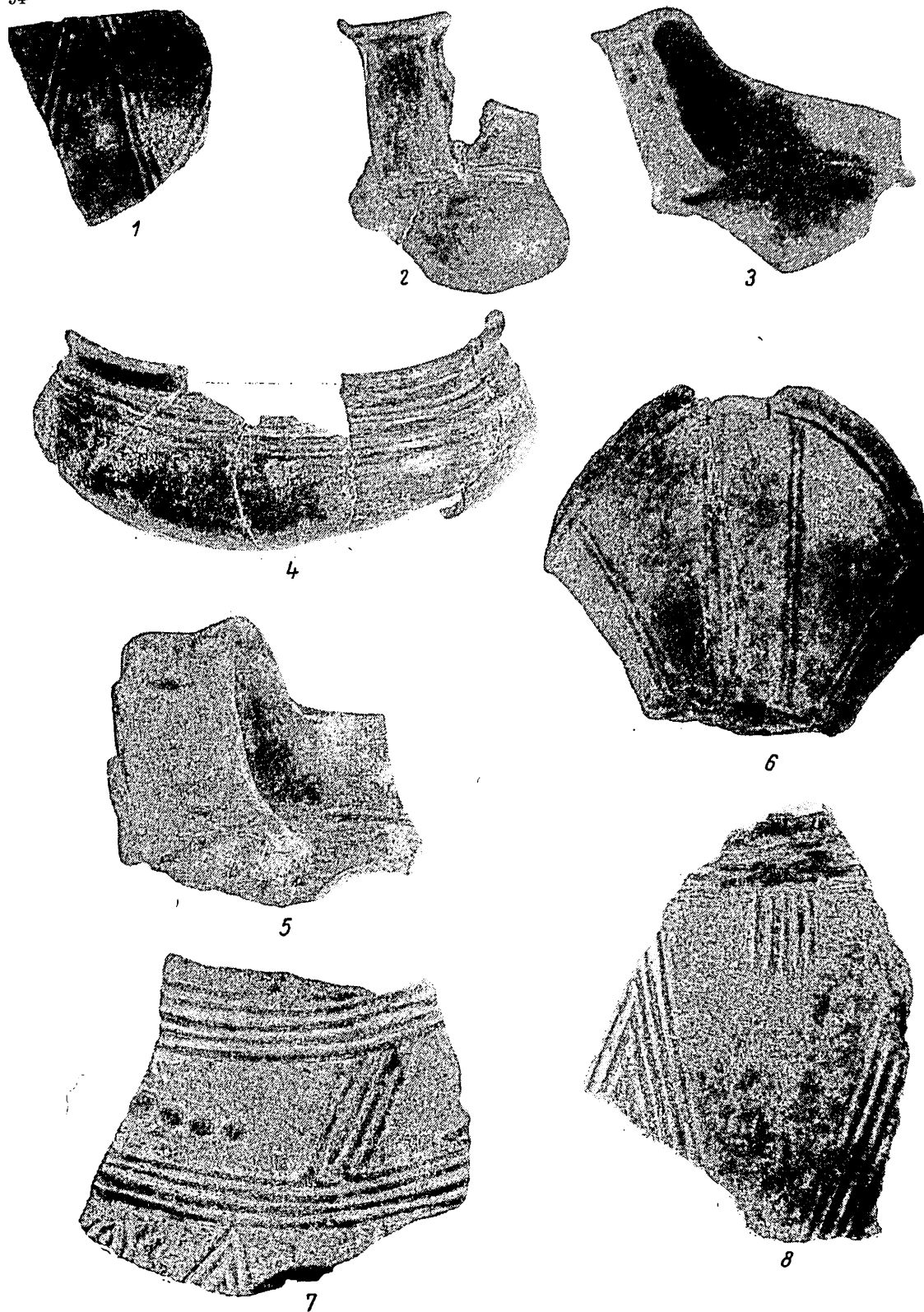

Fig. 36. — Ceramică din faza Monteoru Ic₂ descoperită la Bogdănești.

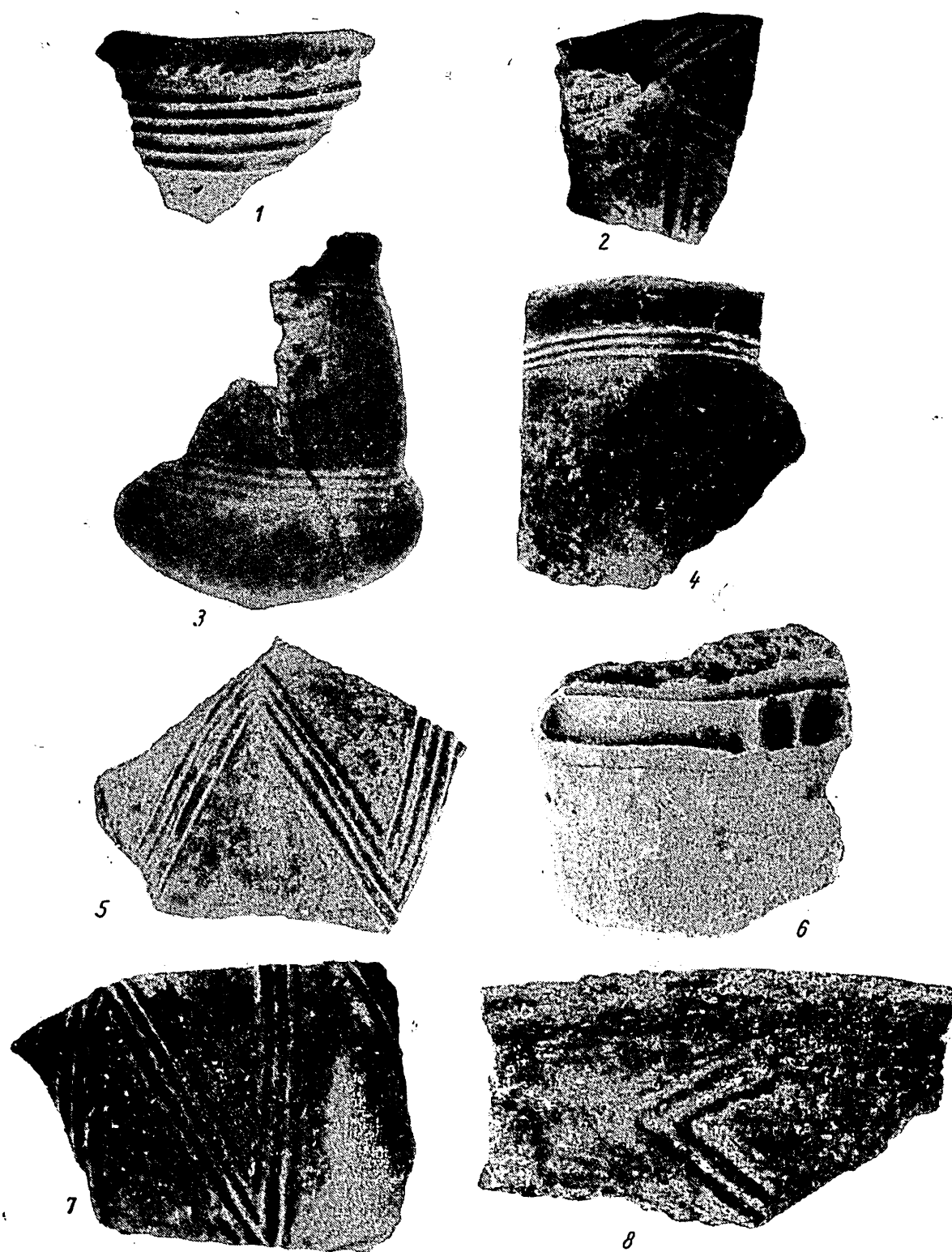

Fig. 37. — Ceramică din faza Monteoru Ic₂. Prisecani: 1; Jevreni: 1, 5; Bogdănești 3-4, 7-8; Poiana-Mirăuți: 6.

împunsături adânci, deschise în rază. Nu lipsesc nici rondelele din piatră perforate, la care se adaugă miniaturile de topoare și de vase sau lingurile lucrate din lut ars.

O altă categorie de obiecte o constituie amuletele, lucrate, de obicei, din lut ars sau din piatră, de formă dreptunghiulară, perforate pe una din laturile înguste. Reprezentările umane sau zoomorfe executate tot din lut ars (de obicei pastă groso-

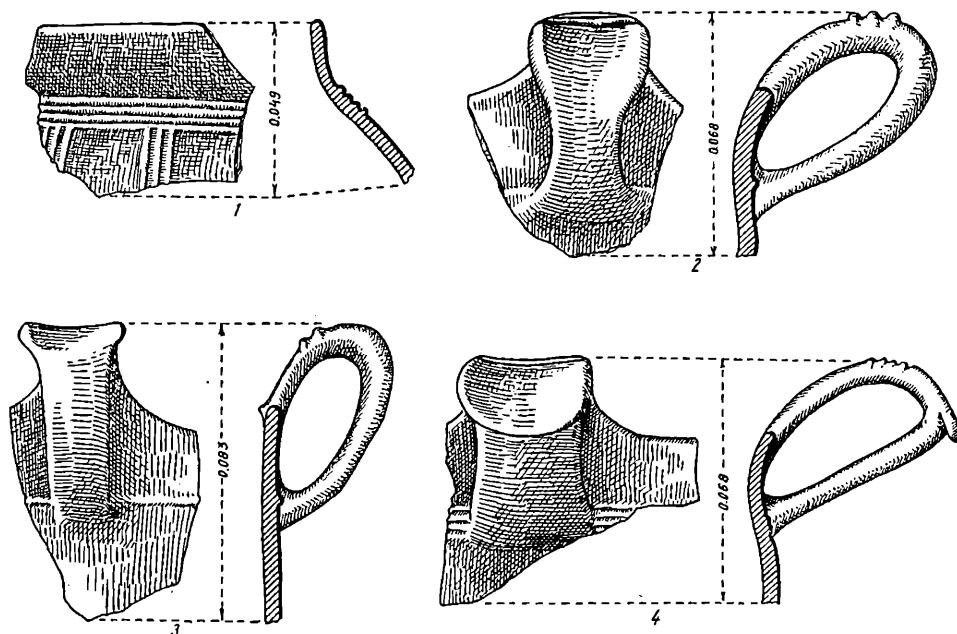

Fig. 38. — Ceramică din faza Monteoru Ic₃ descoperită la Adjudul Vechi, după M. Florescu și V. Căpitanu.

lană) sînt semnalate și în unele așezări din Moldova ¹³⁶. Amintim aici un fragment de idol (jumătatea inferioară) din lut ars, de formă cilindrică și decorat cu împunsături, descoperit în nivelul de locuire, care reprezintă etapa I a fazei Monteoru Ic₃ de la Bogdănești (fig. 47/7). Exemplare similare au fost găsite în această așezare și în depunerea aparținînd culturii Foltești II, ele fiind astfel o continuare a unor faze de reprezentare umană în culturile de mai tîrziu. Este interesant de menționat și un picior modelat din lut ars pe care s-a decorat cu incizii încălțăminte ¹³⁷. Sînt demne de relief și reprezentările zoomorfe care înfățișează cornute mici (fig. 47/2), precum și reprezentările de păsări decorate cu linii în relief.

Problema cea mai dificilă pe care o ridică cercetarea fazelor timpurii ale culturii Monteoru din Moldova este legată de stabilirea ritului de înmormîntare și de identificarea necropolelor adiacente așezărilor. Dacă prin sondaje sau cercetări de suprafață au putut fi definite anumite trăsături ale culturii Monteoru din etapele ei timpurii (care au reieșit din analiza materialelor arheologice), problemele legate de celălalt

¹³⁶ În afară de stațiunea de la Bogdănești (vezi nota 150), credem că și unele obiecte din lut ars descoperite la Poiana (loc. cit., în *Dacia*, III–IV, p. 350, fig. 159) pot aparține nivelului datat în fazele timpurii ale culturii

Monteoru.

¹³⁷ Piesa a fost publicată în cadrul raportului preliminar de săpături de la Bogdănești, vezi în *Materiale*, VIII, p. 307–309.

aspect al comunităților omenești privitor la ritul de înmormântare, în momentul de față, rămân numai în domeniul ipotezelor.

Astfel, în aria de răspândire a culturii Monteoru din Moldova, nu a fost semnalată pînă în prezent nici o necropolă, care să poată fi atribuită, pe baza inventarului, vreuneia din fazele sau etapele timpurii ale acestei culturi. Cimitirele aparținînd cul-

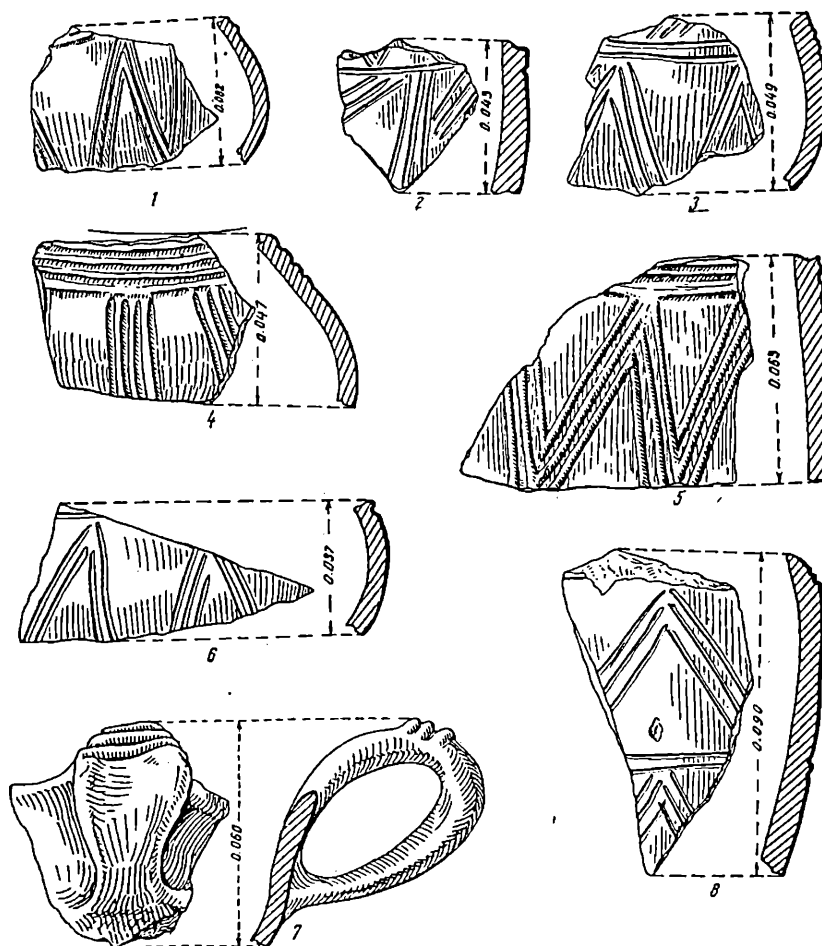

Fig. 39. — Ceramică din pastă fină aparținînd fazei Monteoru Ic₂. Bogdănești: 1—6, 8; Bărboasa—Lozinca: 7.

turii Monteoru din Moldova sînt datate în etapa de sfîrșit a perioadei timpurii a culturii Monteoru (Monteoru I), ca, de exemplu, cimitirul de la Poiana-Tecuci ¹³⁸ (necropolă, judecînd după inventarul descoperit, datîndu-se în faza I-a—II-a a culturii Monteoru) ¹³⁹. Unele morminte izolate ca acelea de la Bîrsești ¹⁴⁰ sau, eventual, Recea-

¹³⁸ Ecat. Dunăreanu-Vulpe, *La nécropole de l'âge du bronze de Poiana*, în *Dacia*, III—IV, p. 151 și urm.

¹³⁹ Precizările asupra datării cimitirului de la Poiana aparțin prof. I. Nestor și Eug. Zaharia, care au oferit apoi informații lui Al. Vulpe.

¹⁴⁰ Ne referim la mormintul descoperit la circa 3 km nord-vest de Bîrsești, pe locul denumit «La Arie»,

unde au fost identificate mobile din care s-au adunat fragmente ceramice datate în faza Monteoru Ic₃, precum și un mormint fără movilă, care ar putea (după vasul păstrat) să aparțină unei etape tîrzii a fazei Monteoru Ic₂ (S. Morintz, *loc. cit.*, în *Materiale*, VII, p. 205—206 și fig. 4/3).

Unguri¹⁴¹, prin materialul descoperit alături de scheletele înhumate, nu ne dau decât indicii vagi, care nu pot nici pe departe să sugereze unele ipoteze privind ritul de

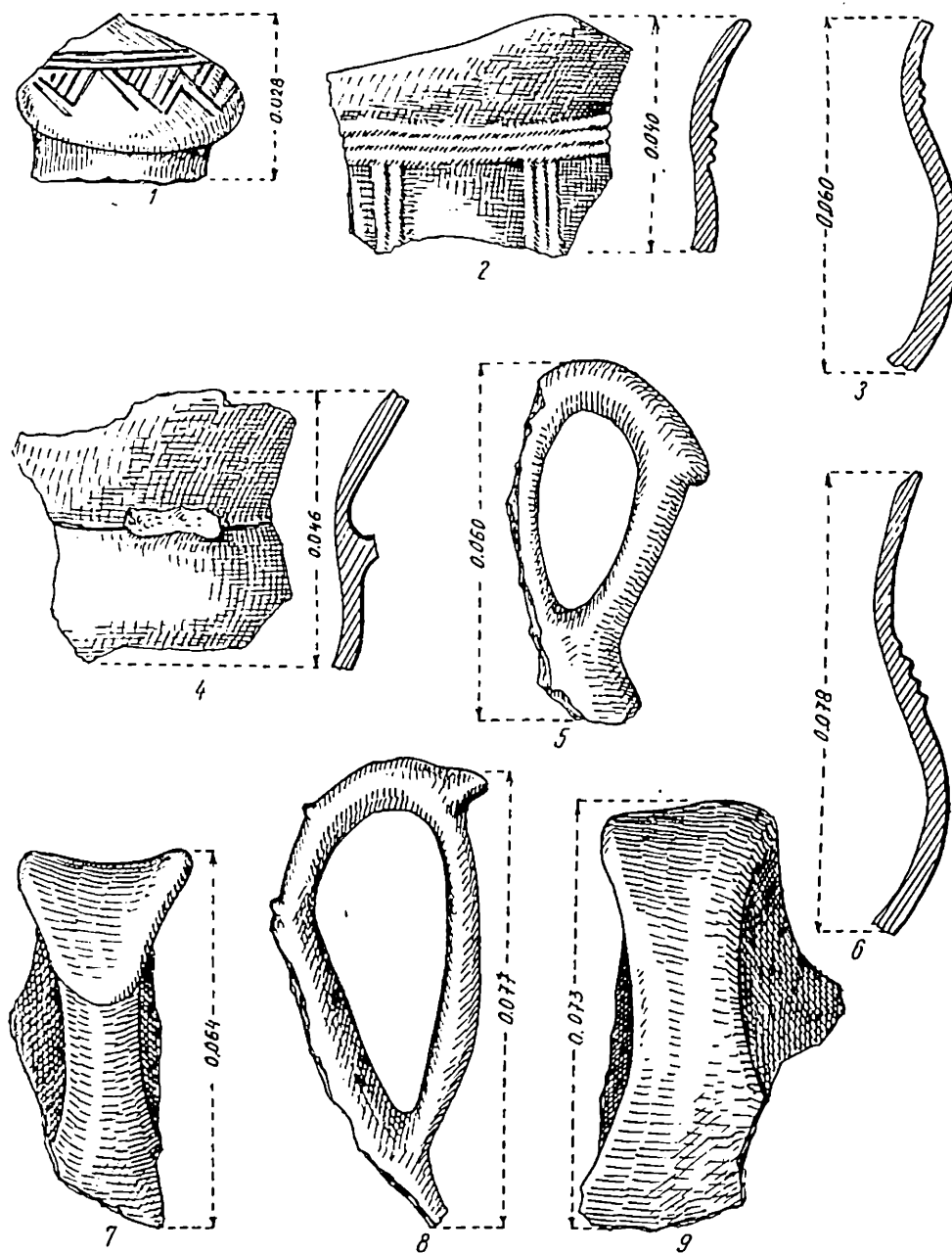

Fig. 40. — Ceramică din faza Monteoru Ica. Podul Morii: 4-6, 9; Bărboasa: 1-3, 7-8.

înmormintare. Așadar, nerezolvarea acestei chestiuni ne împiedică să prezentăm un tablou complet al diferitelor momente din evoluția culturii Monteoru din

¹⁴¹ Cu prilejul unei cercetări de suprafață efectuate în vara anului 1961 de către V. Căpitanu și C. Buzdugan în jurul satului Unguri, r. Adjud, reg. Bacău, au fost descoperite în malul șanțului drumului Unguri-Recea restu-

Moldova, ele rămânând să fie realizate cu alt prilej, când cercetările vor oferi date mai concludente.

★

În încheiere trebuie puse în discuție o serie de probleme ridicate în cursul expunerii și descrierii principalelor aspecte ale culturii materiale ce caracterizează fazele timpurii Monteoru $Ic_3 - Ic_2$ din Moldova. Trebuie elucidată, în primul rând, problema legăturii cu fondul local anterior și fuziunea elementelor noi cu acelea vechi, reliefate trăsăturile specifice culturii Monteoru în provincia de la răsărit de Carpați, legăturile cu culturile învecinate, precum și schițarea tabloului evolutiv în următoarele etape de dezvoltare ale culturii Monteoru.

Cea mai dificilă chestiune, care a succitat deja unele încercări de precizare, este cea legată de stabilirea momentului de pătrundere a culturii Monteoru în Moldova¹⁴². Pe de altă parte, mai trebuie arătat dacă primele elemente Monteoru își aveau deja formate sub aspectul culturii materiale trăsăturile specifice sau dacă acestea au suferit transformări o dată cu pătrunderea lor în Moldova, cristalizându-se sub impulsul fondului autohton sau, eventual, al unor factori externi ca un facies local al acestei culturi. Din prezentarea caracteristicilor ceramicii Monteoru reiese că, în unele zone ale Moldovei, cele mai vechi elemente ale acestei culturi pot fi datate în faza Monteoru Ic_4 . De asemenea, tot aici mai amintim că aspectul de cultură materială din bronzul timpuriu — cultura Foltești II —, care suferise deja o serie de transformări datorită, pe de o parte, pătrunderii în spațiul amintit a purtătorilor primelor faze Monteoru și a unor elemente vestice transilvănene¹⁴³, nu a determinat schimbări esențiale în evoluția culturii Monteoru odată ajunse aici, deși trebuie să subliniem că s-au observat unele legături între cele două culturi. Astfel, viața a continuat în aceleași așezări (la Bogdănești și Mîndrișcă nivelelor de locuire Foltești II le urmează etapele timpurii ale culturii Monteoru), la care adăugăm că, în unele cazuri, se mențin și locuințele în semibordeie și bordeie (Bogdănești și Terchești) și în primele etape ale fazei Monteoru Ic_3 ¹⁴⁴. În sfârșit, primii purtători ai culturii Monteoru au preluat anumite forme și motive decorative din ceramica culturii Foltești II. Totuși, în momentul în care purtătorii culturii Monteoru au pătruns în Moldova s-a creat un dezchilibru, care a impus culturii autohtone organizarea unor măsuri de preîntîmpinare. Așa s-ar explica așezarea întărită cu șanț de apărare de la Bogdănești aparținînd culturii Foltești II. Pătrunderea masivă a purtătorilor culturii Monteoru în prima etapă a fazei Monteoru Ic_3 în spațiul dintre munți și Siret a întrerupt brusc dezvoltarea culturii Foltești II. Trăsăturile generale ale fazelor timpurii Monteoru $Ic_3 - Ic_2$ au rămas însă aceleași, ceea ce dovedește că purtătorii noii culturi au reușit să-și impună sub aspectul culturii materiale caracteristicile lor specifice, preluînd din fondul vechi doar cîteva elemente pe care nu le-au transformat în maniera lor proprie. Acest fapt mai dovedește că purtătorii acestei culturi au pătruns în Moldova cu trăsăturile distincte și similare acelorora din zonele de unde au luat naștere. O altă problemă pe care o ridică studierea primelor etape ale fazei Monteoru Ic_3 este în legătură cu

rile a trei vase, precum și oase umane. Vasul păstrat, are o formă de castron cu buza ușor lătită și trasă în afară, cu umărul marcat, care ar putea să fie încadrat în categoria fazei Monteoru Ic_2 . Deși s-au făcut cercetări în jurul locului de descoperire a fragmentelor ceramice, nu s-au identificat resturi de locuire sau morminte. Avîndu-se în vedere că, în afară de ceramică, s-au găsit și oase umane, credem că inventarul aparține unui mormînt izolat.

¹⁴² În ceea ce privește această problemă, primele ipoteze asupra pătrunderii culturii Monteoru în Moldova aparțin prof. I. Nestor și Eug. Zaharia.

¹⁴³ Asupra ariei de răspîndire a culturii Foltești II, precizările au fost făcute de noi pe baza materialelor din cercetările de suprafață efectuate în ultimii 10 ani în Moldova.

¹⁴⁴ Această subliniere a fost făcută și în articolul privind cultura Foltești II (în AM, II—III, p. 105—125).

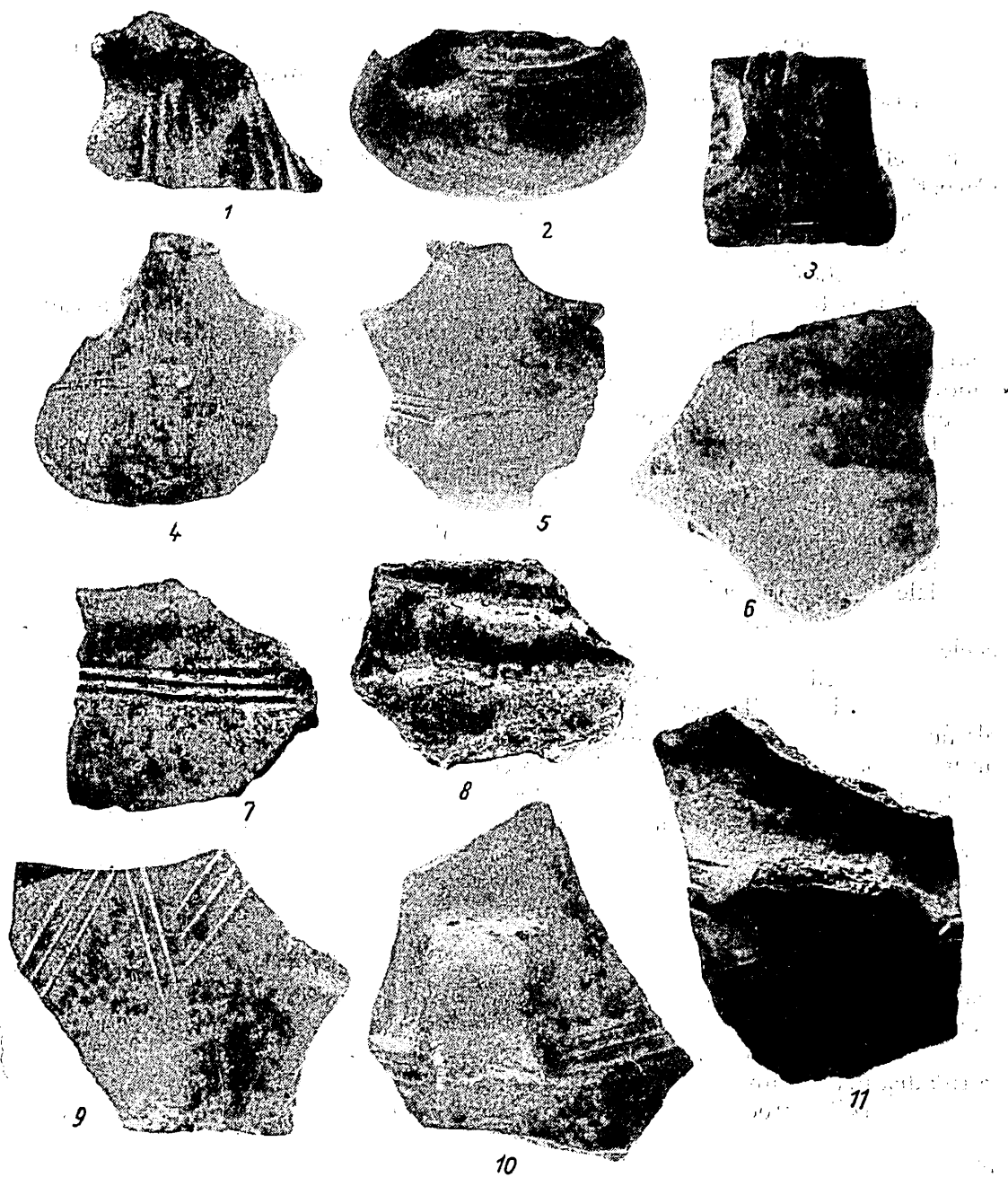

Fig. 41. — Bogdănești. Ceramică din a II-a fază Monteoru Ic₂.

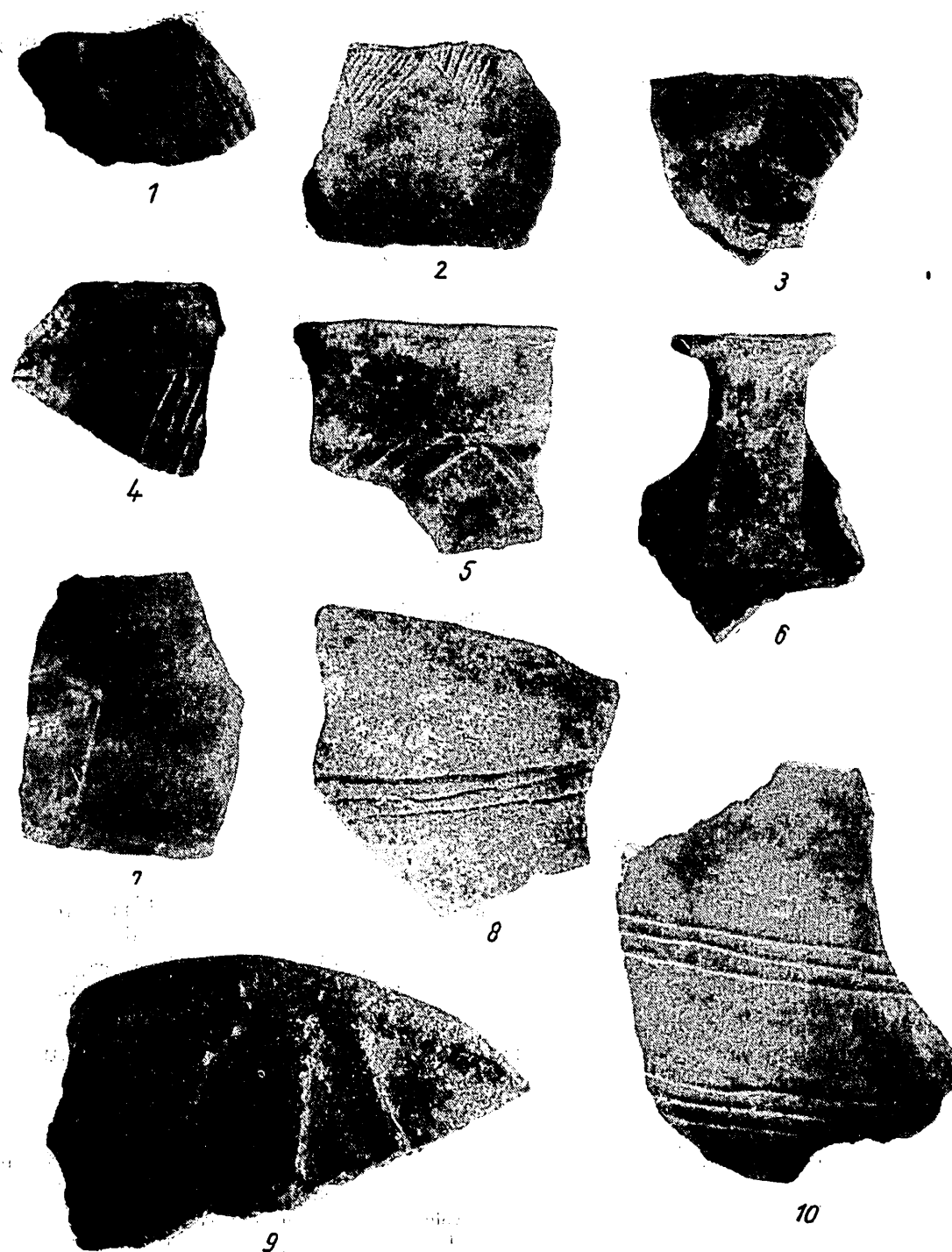

Fig. 42. — Ceramică din faza Monteoru Ic₂ (1, 3, 6-10) și Belopotock-Costișa (1-2, 4) descoperită la Bogdănești.

existența unor motive decorative care nu-și găsesc originea în cultura mai veche Foltești II și nici nu formează trăsături distincte ale culturii Monteoru din zonele de unde s-a format ¹⁴⁵. Este vorba aici de ornamentarea cu șnur simplu, incizie multiplă, fină și împunsăturile succesive, apropiate de tehnica eneolitică « Furchen-

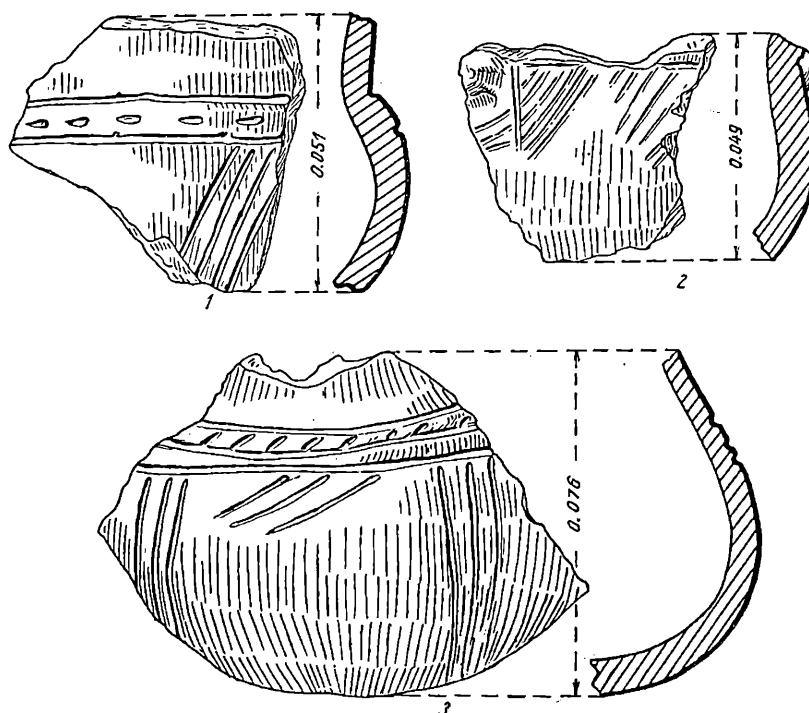

Fig. 43. — Ceramică Belopotock-Costișa descoperită în așezarea aparținând fazei Monteoru Ic₂ de la Bogdănești.

stich ». Aceste maniere decorative își găsesc însă analogii în culturile situate în Transilvania. Subliniem din acest punct de vedere că în Moldova se semnalase deja, în cadrul culturii Foltești II, elemente similare fazei A a culturii Schneckenberg, ceea ce a permis includerea culturii Foltești II în complexul Glina III-Schneckenberg ¹⁴⁶. Din analiza ceramicii Monteoru din prima etapă a fazei Ic₃ se observă elemente ceramice cu analogii în faza Schneckenberg B ¹⁴⁷. Semnalăm astfel paharele cu fundul, ascuțit, cămile cu gîtul înalt, liniile multiple incizate fin, dispuse sub formă de benzi

¹⁴⁵ Materialele din Moldova care pot fi atribuite culturii Foltești II nu conțin în tehnica decorativă decît șiruri de creștături, găuri perforande, briuri simple sau crestate și rareori decorul în X incizat.

¹⁴⁶ Asupra acestei încadrări, vezi M. Florescu, AM, II—III, p. 105—125. Ulterior, în comunicarea asupra bronzului timpuriu din Republica Socialistă România ținută la seminarul româno-sovietic din septembrie 1962 am completat ipoteza emisă în articolul citat mai sus, subliniind că la sfîrșitul perioadei de tranziție, cînd încep să se cristalizeze noile culturi din pragul epocii bronzului, se face încă resimțită amprenta pe care factorul alochton a imprimat-o culturilor locale, determinînd astfel pe un spațiu imens o oarecare uniformitate sub aspectul culturii

materiale. În etapa următoare atît cultura Glina III, cît și Schneckenberg se individualizează, căpătînd trăsături specifice proprii noii perioade în care se încadrează.

¹⁴⁷ Asupra culturii Schneckenberg și a fazelor ei de evoluție, A. Prox a stabilit trei etape de evoluție: A, B, C. Ulterior, Alexandrina Alexandrescu și Gh. Bichir au adus noi precizări, opinînd spre determinarea unei a doua faze de evoluție: A și B (Alex. Alexandrescu și N. Constantinescu, *Săpăturile de salvare de pe Dealul Sprengi, în Materiale, VIII, p. 674—678*; Gh. Bichir, *Săpăturile de salvare de la Cuciulata, în Materiale, VIII, p. 286—288, idem, art. cit., în Dacia, VI, N. S., p. 87 și urm.*

precum și tehnica ornamentării cu șnurul¹⁴⁸. Dacă s-ar considera că limita superioară a culturii Foltești II nu depășește cronologic faza Schneckenberg A, atunci primele elemente Monteoru din etapa I a fazei Monteoru Ic₃ ar putea fi, la rîndul lor, contemporane cu faza Schneckenberg B. Totuși, unele maniere decorative, ca: tri-

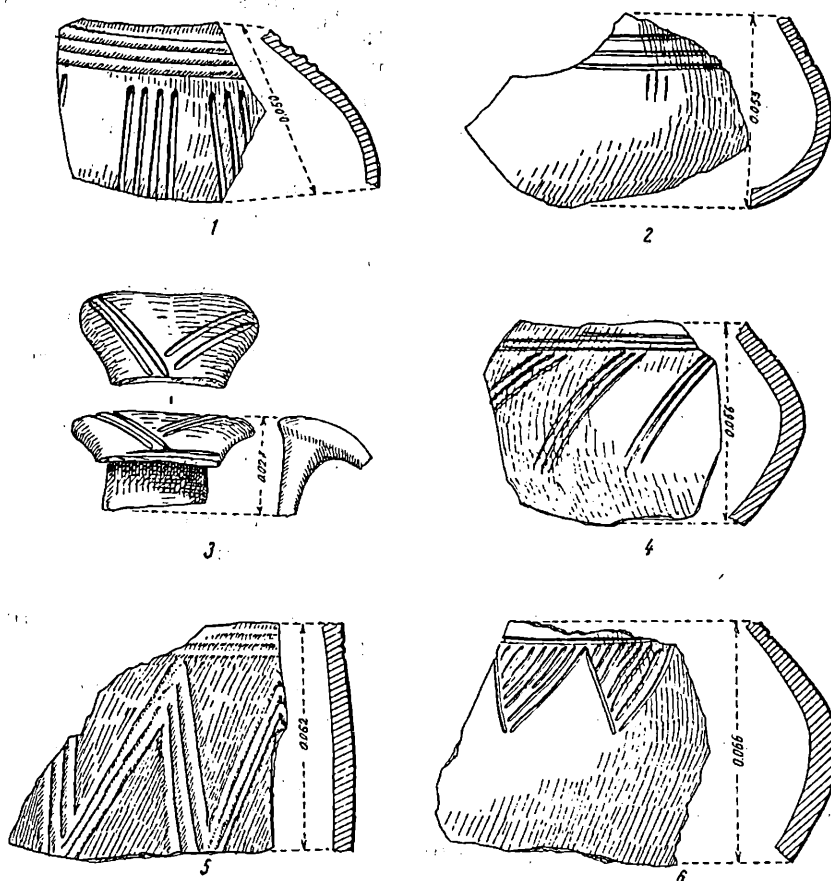

Fig. 44. — Fragmente ceramice din etapa a II-a a fazei Monteoru Ic₂ (1—5) și Belopotock—Costișa (6) descoperite la Bogdănești.

unghiul cu cîmpul acoperit cu împunsături sau incizia din împunsături succesive, se găsesc în Muntenia alături de ceramica din faza Ic₄, fază semnalată cu oarecare rezerve și în Moldova. Aceste elemente de tradiție eneolitică au putut să stea la baza formării însăși a culturii Monteoru¹⁴⁹. În acest caz, prezența lor în Moldova la nivelul etapei I a fazei Ic₃ pare paradoxală, și trebuie căutate sursele și căile prin care au reușit să se impună în repertoriul ceramic al culturii Monteoru din Moldova. Este astfel firesc să ne punem întrebarea dacă purtătorii culturii Schneckenberg — faza B nu ar fi putut la un moment dat să exercite o influență asupra grupelor locale din Moldova¹⁵⁰. Această ipoteză deja a fost formulată cu alt prilej¹⁵¹. Totuși, pentru a admite

¹⁴⁸ Vezi A. Prox, op. cit., pl. XVIII/11—13; XXII/4, 5; XXIV/1—7; XVI/1—5; XVII/1—6.

¹⁴⁹ Prof. I. Nestor a arătat că faza Monteoru Ic₄ se leagă de cultura de la începutul epocii bronzului Glina III-Schneckenberg (SCIV, VI, 3—4, 1955, p. 83).

¹⁵⁰ Ipoteza existenței complexului Glina III-Schneckenberg a fost subliniată de către I. Nestor, Der Stand...

și capitolul privind epoca bronzului din Istoria României, vol. I.

¹⁵¹ Bazîndu-se pe unele analogii de ordin stilistic și tipologic, Gh. Bichir a considerat că unele materiale din nivelul inferior sînt contemporane cu faza Schneckenberg B și a introdus astfel în cadrul culturii Foltești II o nouă etapă.

ipoteza de mai sus, ar trebui găsite în cadrul culturii Schneckenberg elementele decorative care suscită discuția de mai sus. Din acest punct de vedere, pentru cultura Schneckenberg sînt într-adevăr tipice motivele decorative din benzi incizate fin, precum

Fig. 45. — Obiecte din lut ars descoperite în așezarea aparținând fazelor timpurii ale culturii Monteoru de la Bogdănești.

kenberg elementele decorative discutate mai sus. La acestea se mai adaugă și unele neconcordanțe, în ceea ce privește limitele cronologice ale grupelor culturale cu

și paharele cu fundul ascuțit; șnurul și incizia succesivă sînt însă discutabile¹⁵². Decorul cu șnurul se întâlnește în cultura Schneckenberg în ambele faze (A și B) într-o cantitate foarte redusă¹⁵³, și subliniem că este mai rar atît cantitativ, cit și sub aspectul dispoziției motifelor decorative decît în așezările din depresiunea Onești¹⁵⁴. Se pare că tehnica de ornamentare cu șnurul nu reprezintă în cadrul culturii Schneckenberg o manieră proprie de decorare¹⁵⁵, ea fiind preluată fie prin persistența decorului din eneolitic, cînd era răspîndit pe un spațiu larg¹⁵⁶, fie, eventual, prin legăturile cu un grup local care a păstrat și dezvoltat această tehnică de ornamentare¹⁵⁷. La acestea se mai adaugă și faptul că în cultura ceramicii Schneckenberg nu se întâlnește ornamentarea în tehnica «Furchenstich», manieră proprie însă etapei tîrzii a culturii Coțofeni¹⁵⁸. Din cele relatate mai sus rezultă că primii purtători ai culturii Monteoru nu puteau prelua prin legăturile cu cultura Schnec-

¹⁵² Tehnica «Furchenstich» nu constituie o trăsătură specifică culturii Schneckenberg.

¹⁵³ După A. Prox, decorul cu șnur ar fi apărut în faza B de dezvoltare a culturii Schneckenberg. Recent, Gh. Bichir (art. cit., în *Materiale*, VIII, p. 286–288) a observat că această tehnică decorativă se întâlnește în ambele etape de evoluție ale acestei culturi.

¹⁵⁴ Din materialul arheologic din depresiunea Onești s-a putut observa că fragmentele ceramice decorate cu șnurul simplu însoțesc întotdeauna materialul arheologic aparținînd etapei timpurii a fazei Monteoru Ic₃.

¹⁵⁵ Din materialul publicat aparținînd fazelor timpurii de la Sărata-Monteoru, cit și din așezările din Moldova (vezi notele 1, 6, 7, 20) se poate observa că această tehnică decorativă apare izolat în cadrul culturii Monteoru, reducîndu-se doar la depresiunea Onești.

¹⁵⁶ T. S. Passek, *Периодизация трипольских поселений*, în *МИА*, 10, 1949. A. I. Briusov, *Очерки по истории племен...*, 1952. Ján Filip, *Dějinné počátku Ōkeskéhoraje* (cap. Privind epoca bronzului), W. Hensel, *Poznan w. zaranne dzie jow.*, cap. cu referire la cultura Złota. I. K. Svešnikov, *Мегалитичні поховання на західному поділі*, 1957, p. 27 și urm.; idem, *Могили в селі Звенигород Львівської області*, în *КС*, p. 57 și urm.; idem, *Пам'ятники культур трипольської кераміки в басейні*

Р. Усип, în *МДА*, PV, 4; I. K. Zahařuk, *Новые поселения трипольской керамики на Волыни*, în *КСІА*, 7, p. 39 și urm.; M. Gimbutas, *The Prehistory of eastern Europa*, I, 1956, p. 89 și urm.; I. Nestor, *Zur Periodisierung der späteren Zeitschufen des Neolithikums in der Rumänischen Volksrepublik*, în *Dacia*, IV, N. S., p. 53, 69; D. Berciu, *Contribuții la problema neoliticului în România...*, București, 1962, capitolul privind perioada finală și de tranziție de la neolitic la epoca bronzului.

¹⁵⁷ H. Schroller, *Der Stein und Kupferzeit Ziezenbürgens*, Berlin, 1933; M. Roșca, *Über die Schnurkeramik in Siebenbürgen*, în *PZ*, XVI, 1925; idem, *Die Vorgeschichte des Seklerlandes*, Cluj, 1929; idem, *Die Schnurkeramik in Siebenbürgen*, *Közl. Debrecin*, 1939, 2; idem, *Adatok a Magyarországi szinegdizses agyamüvesseg nyomai Magyarországon*, în *Dolg.* 2, 1914, p. 418–436; A. Schlitz, *Die Schnurkeramische Kulturkreise und seine Stellung zu den anderen neolithischen Kulturformen in Süddeutschland*, în *ZE*, XXVIII, 1960; T. Sulimirsky, *Die Schnurkeramischen Kulturen und das Indoeuropäische Problem*, La Pologne au VIII Congrès International des Sciences historiques, Warsowie, 1933.

¹⁵⁸ M. Roșca, *Az aeneolithikum kolozskorpadi I. Jellegü emlékei erdelyben*, *Közl.* I, Cluj, 1941, p. 43 și urm.; idem, *A kolozskorpadi II, Jellegü Kulturfacies keramiai*

ceramică ce conțin șnur și « Furchenstich »¹⁵⁹. Se mai adaugă și faptul că etapa tîrzie Coțofeni, căreia îi este proprie tehnica « Furchenstich », nu putea dura pînă la sfîrșitul bronzului timpuriu, cînd se petrece în Transilvania geneza noilor culturi care vor parcurge aici bronzul mijlociu¹⁶⁰. De asemenea, nici grupele locale cu ceramică ornamentată cu șnurul nu depășesc prima etapă a bronzului timpuriu¹⁶¹. Din aceste motive trebuie căutate alte căi prin care cultura Monteoru a putut prelua motivele decorative. Astfel, o deosebită importanță prezintă precizarea lui I. Nestor asupra prezenței unor elemente Monteoru în colțul de sud-est al Transilvaniei¹⁶², unde această cultură a căutat să pătrundă încă din primele etape de dezvoltare spre a-și mări aria de dispersiune.

Se pune întrebarea însă dacă cultura Monteoru a pătruns în Transilvania direct sau ocolit prin Moldova, după ce în prealabil afectase depresiunile subcarpatice ale acestei provincii. Admițînd această ipoteză, indiferent de drumul parcurs de purtătorii culturii Monteoru, nu este exclus să fi existat un contact direct între această cultură și purtătorii unui grup transilvănean. Problema cea mai dificilă însă este legată de stabilirea însuși a grupului cultural conținînd motivele decorative amintite, deoarece am arătat că cultura Schneckenberg nu putea dura atît de mult, iar de ceramica decorată cu împunsături succesive în această perioadă nu mai putea fi vorba¹⁶³. Pe de altă parte, la începutul bronzului mijlociu se cristalizase în Transilvania cultura Wietenberg, al cărei proces de formare începuse, probabil, mai devreme¹⁶⁴. Este însă posibil ca, sub impulsul unor factori mai greu de precizat, să fi luat naștere în

emlékei erdélyben, Közl, IV, 1–2, 1944, Cluj, p. 22 și urm. Pentru răspîndirea acestei culturi în Transilvania, vezi și M. Roșca, *Erdely régészete. Repertorium*, I Öskor, Cluj, 1942; idem, *A Torma Szofia Gyűjtemény*, Cluj, 1941, precum și lucrări și cercetări mai noi; Iuliu Paul, *Așezarea neolitică de la Poiana în Pisc*, în *Materiale*, VII, p. 113 și urm.; Gh. Bichir, art. cit., în *Dacia*, VI, N. S., precum și încadrarea făcută etapei mai tîrzii a culturii Coțofeni de către prof. I. Nestor în *Istoria României*, vol. I (capitolul privind epoca bronzului).

¹⁵⁹ Ne referim aici la decorul cu șnurul sau liniile incizate multiple, caracteristice unor grupe locale care se datează în cea mai mare parte în perioada de tranziție de la neolitic la epoca bronzului și foarte rar reușesc să supraviețuiască și în prima epocă a bronzului timpuriu (vezi, în continuare, nota 177).

¹⁶⁰ După materialele publicate pînă în prezent, cit și după observațiile prof. I. Nestor, D. Berciu și K. Horedt (în lucrări care au fost deja citate), se pare că etapa tîrzie Coțofeni, caracterizată îndeosebi prin tehnica împunsăturilor succesive, nu a ajuns pînă la sfîrșitul bronzului timpuriu, ea situîndu-se într-o etapă de sfîrșit a perioadei de tranziție de la neolitic la epoca bronzului și a atins foarte puțin și prima perioadă a bronzului timpuriu.

¹⁶¹ În ceea ce privește grupele locale în care predomină ceramica decorată cu șnurul lipsesc pînă în prezent datele arheologice și lucrările de sinteză prin care să se fi fixat stratigrafic și cronologic aspectul de cultură materială care a menținut șnurul în tehnica de ornamentare. În general se crede că aceste grupe locale nu ar fi depășit perioada de tranziție de la neolitic la epoca bronzului.

¹⁶² Asupra acestei probleme, vezi *Istoria României*, vol. I, capitolul *Epoca bronzului*. Din materialele arheologice care provin din săpăturile arheologice efectuate de Zoltán Székely la Ciomirtan și Leț pot fi identificate

¹⁶³ Îndoielile asupra duratei culturii Schneckenberg se datoresc și faptului că în așezarea de la Sărata-Monteoru (care constituie punctul de reper cel mai sigur

în datarea și încadrarea prin analogie și a celorlalte culturi din bronzul timpuriu și mijlociu din spațiul carpato-dunărean) s-au găsit, alături de fragmente specifice fazei Monteoru I_{ca}, fragmente ceramice Schneckenberg B. Prezența elementelor Schneckenberg pot fi explicate nu atît prin raportul de contemporaneitate, ci prin aportul pe care l-ar fi adus la crearea culturii Monteoru. Pe de altă parte, se pare că însuși începutul culturii Monteoru trebuie datat la sfîrșitul bronzului timpuriu (vezi nota 1). La acestea se mai adaugă și unele sincronisme dintre cultura Glina (deci și Schneckenberg care face parte din același complex) în contextul culturilor bronzului timpuriu din regiunile învecinate și care nu permit prelungirea culturii Schneckenberg prea mult în prima etapă a bronzului timpuriu (vezi A. Moszolics, *Ein Beitrag zur Chronologie der Ungarischen Bronzezeit*, Kommission für des Aeneolithikum und die ältere Bronzezeit, Nitra, 1958, Bratislava, 1961, p. 158 și urm.; R. Hachmann, *Die frühe Bronzezeit im westlichen Ostseegabiet und ihre mittel und südosteuropäischen Beziehungen*, Hamburg, 1957; L. Kajek, *Zur relativen Chronologie des Aeneolithikums und des Bronzezeit in der Ostslowakei...*, Kommission..., Nitra, 1958, Bratislava, 1961; V. Milojević, *Zur Frage der Chronologie der frühen und mittleren Bronzezeit in Ostungarn*, Congres International des Sc. Préh. et Protoist., Zürich, 1960, p. 254 și urm.; I. Bona, *Geschichte der frühen und mittleren Bronzezeit in Ungarn und im mittlere Donauraum*, Annales Universitatis Scientiarum Budapestensis, in SH, tom. III, 1961, p. 3 și urm.; Dorin Popescu, *Die frühe und mittlere Bronzezeit in Siebenbürgen*, București, 1944; idem, *Asupra începuturilor epocii bronzului în Transilvania*, în SCIV, II, 1961, p. 378 și urm.

¹⁶⁴ Asupra culturii Wietenberg amintim lucrările mai recente (I. Nestor, capitolul privind epoca bronzului din *Istoria României*, vol. I, și K. Horedt, *Die Wietenbergkultur*, în *Dacia*, IV, N. S., p. 107–138), în care în afară de prezentarea trăsăturilor specifice sub aspectul culturii materiale, sînt luate în discuție și probleme de încadrare cronologică.

Transilvania, la sfârșitul bronzului timpuriu, un aspect de cultură materială a cărei bază au constituit-o cultura Schneckenberg, unele elemente târzii Coțofeni care au supraviețuit și ceramica decorată cu șnur, care de asemenea se cristalizase mai devreme sub forma unui grup cultural în regiunea sud-estică a Transilvaniei și pătrunsese în zonele nord-estice ale Munteniei și Olteniei ¹⁶⁵. Nu este exclus ca acest nou aspect de cultură materială, care a generat, probabil, și cultura Wietenberg, delimitând și transformând în forme noi fondul vechi, pe baza căruia s-a creat ¹⁶⁶, a putut să exercite unele influențe asupra culturilor cu care a venit în contact. În afară de această cale

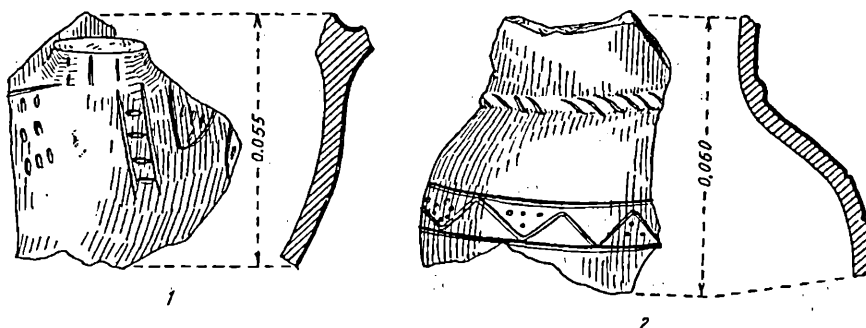

Fig. 46. — Fragmente ceramice aparținând grupului local (?) contemporan cu fazele timpurii Monteoru din Moldova, descoperite la Cucorâni—Botoșani.

directă, trebuie să avem în vedere și existența unui contracurent vestic ¹⁶⁷, care ar fi putut să ducă la un contact direct în anumite zone ale Moldovei. În această situație este explicabilă prezența la un loc a decorului cu șnur, împunsături succesive și elemente Schneckenberg B în depresiunea Onești, zonă care constituia un punct terminus atât pentru cultura Monteoru, cât și pentru grupul transilvănean. Avându-se în vedere puternica personalitate a culturii Monteoru, este posibil ca ea să fi putut opri extinderea grupului transilvănean în alte regiuni ale Moldovei și să-l fi împins înapoi, pătrunzând astfel ea însăși în aria lor de dispersiune ¹⁶⁸. Așa s-ar explica de ce manierele decorative amintite se limitează cu precădere la depresiunea Onești și se întâlnesc foarte rar cu cât ne îndepărtăm de această zonă. Din acest contact, cultura Monteoru a preluat și a transformat într-o manieră proprie tehnica împunsăturilor succesive, ajungându-se la decorul care imită roțița dințată și care constituie o trăsătură specifică a ceramicii din faza Monteoru Ic₃ din Moldova ¹⁶⁹. Celelalte elemente

¹⁶⁵ Emitem această ipoteză pe baza unor materiale arheologice, nepublicate însă, care provin din centrul Transilvaniei, precum și din regiunea Argeș din așezări și morminte. Formele și tehnica decorativă sînt înrudite și totodată evolute față de aceea semnalată în etapa de tranziție de la neolitic la epoca bronzului și de început a epocii bronzului.

¹⁶⁶ Din nefericire, din materialele arheologice publicate privind cultura Wietenberg nu se întrevăd decît cu foarte multe rezerve etapele de evoluție ale acestei culturi. Totuși se poate urmări la unele forme și motive decorative simbioza elementelor mai vechi, transformate și evolute de un grup cultural nou, care a preluat de la aspectele de cultură materială de la începutul epocii bronzului timpuriu tehnica de ornămentare și anumite forme, pe care apoi le-a transmis culturilor bronzului

mijlociu (vezi și K. Horedt, *Die Wietenbergkultur*).

¹⁶⁷ Emitem această ipoteză pe baza unor materiale arheologice din Moldova care ne indică influența culturilor bronzului timpuriu din regiunile situate în vestul acestei provincii și care s-au manifestat într-o perioadă de sfîrșit a culturii Foltești II.

¹⁶⁸ Ne referim la observația prof. I. Nestor prin care a scos în evidență că în colțul de sud-est al Transilvaniei cultura Monteoru a încercat să-și mărească aria de dispersiune încă din fazele timpurii (vezi *Istoria României*, vol. I). Această observație a fost confirmată și prin cercetările lui Z. Szekely (informații primite de la Eug. Zaharia și Z. Szekely).

¹⁶⁹ Această afirmație se bazează pe cercetarea materialelor provenite din sondajele publicate, cît și din periegezele efectuate în Moldova.

au fost eliminate încă din a doua etapă a fazei Ic₃, cultura Monteoru impunându-și propriile sale maniere decorative ¹⁷⁰.

A doua problemă pe care o schițăm acum este aceea a eventualelor legături cu culturile răsăritene situate în imediata vecinătate a Moldovei ¹⁷¹. Din acest punct de vedere trebuie să arătăm mai întâi că sînt indicii asupra existenței unui aspect de cultură materială care s-a dezvoltat din fondul local Foltești II și pe care s-au grefat unele elemente răsăritene și influențe ale culturii Monteoru. Astfel, semnalăm la Fulgeriș (r. Bîrlad, reg. Iași) fragmente ceramice decorate cu cercuri concentrice într-o tehnică apropiată de aceea a fazei Monteoru Ic₃ ¹⁷², precum și fragmente decorate cu triunghiuri umplute cu împunsături ¹⁷³ asociate cu triunghiuri incizate cu cîmpul hașurat neregulat — manieră cunoscută în culturile răsăritene ¹⁷⁴. În aceeași categorie se mai încadrează și alte fragmente ceramice descoperite în r. Murgeni, reg. Iași, unde elementele răsăritene alternează cu acelea Monteoru ¹⁷⁵. În acest caz putem admite ipoteza că a existat în regiunea dintre Siret și Prut un aspect de cultură materială parțial contemporan cu cultura Monteoru, care a putut să medieze și să întrefină legături între culturile răsăritene și cele din spațiul carpato-dunărean ¹⁷⁶. În sfîrșit, nu putem trece cu vederea aici problema evoluției culturii Monteoru în a doua etapă de dezvoltare. Din acest punct de vedere este necesar să reluăm ipoteza emisă de Al. Vulpe ¹⁷⁷ asupra culturii Costișa, a cărei origine este strîns legată de culturile bronzului mijlociu din Polonia și Volinia ¹⁷⁸, precum și a raportului stratigrafic al acesteia cu cultura Monteoru în zonele unde au venit în contact ¹⁷⁹. Ca urmare a succesiunii stratigrafice de la Costișa, Al. Vulpe a ajuns la concluzia că resturile Monteoru sînt mai noi decît faza Ic₂, dată fiind și încadrarea culturii Belopotock (după Sulimirsky și Sveșnikov) ¹⁸⁰ într-o etapă evoluată a bronzului mijlociu. Aceste fapte l-au determinat pe Al. Vulpe să creeze un faciēs local, denumit Ic₂ – Ia ¹⁸¹. Ulterior s-a revenit asupra acestei încadrări, precizîndu-se că la Costișa ar fi existat două nivele de locuire, din care cel mai vechi ar fi conținut cu precădere elemente ale fazelor Ic₂ și Ic₁ și mai puțin Ia, iar în cel superior elementele Ia constituiau procentajul cel mai ridicat ¹⁸². Ipoteza lui Al. Vulpe este însă discutabilă. Astfel, ca să admitem unele schimbări care au determinat ca evoluția culturii Monteoru să ia alt curs și că în mod consecutiv s-au adăugat fazei Ic₂ elemente Ic₁ și Ia, ar trebui să găsim o simbioză între cele trei faze de evoluție sub raportul tehnicii de ornamentare și al formelor.

¹⁷⁰ Cultura Monteoru manifestă din acest punct de vedere o tendință conservatoare mai ales în fazele timpurii, cînd este refractară la influențele survenite din afară, fapt care a fost subliniat de către I. Nestor și confirmat de către cercetările efectuate în Moldova.

¹⁷¹ Amintim aici culturile bronzului timpuriu și mijlociu din Ucraina, precum și cele situate în nord-estul Moldovei. I. G. Șovkopleas, op. cit., Kiev, 1957; I. V. Șinițin, *Археологические исследования заволжского отряда*, în MIA, 60, p. 39–205; idem, *Ровенский курганный могильник*, КС, 84, p. 91–102; idem, *Памятники ямной культуры нижнего Поволжья и их связь с Приднепровьем* în KGI, 7, 1957, p. 33 și urm.; A. Ia. Merpert, *Материалы по археологии среднего Заволжья*, în MIA, 42, p. 113 și urm.; I. K. Sveșnikov, *Памятники племен бронзового века Прикарпатья и Западной Подольи*.

¹⁷² Cercetarea de suprafață a fost efectuată de către colectivul Muzeului de istorie din Focșani.

¹⁷³ Cercetarea de suprafață la care ne referim a fost făcută de către G. Coman.

¹⁷⁴ I. G. Șovkopleas, loc. cit.; O. A. Krivțova-Gra-kova, *Стетное поволжье*, în MIA, 46; P. V. Puzakov,

О периодизации племен эпохи бронзы в бассейне Верхнего Дона, MASP, 1962, p. 194 și urm.

¹⁷⁵ După materialele din perieghiza efectuată de G. Coman.

¹⁷⁶ Materialele arheologice la care ne-am referit mai sus ne-a sugerat această ipoteză.

¹⁷⁷ Al. Vulpe și M. Zamosteanu, art. cit., în *Mat-riale*, VIII, p. 309–317; Al. Vulpe, art. cit., în *Dacia*, V, N. S., p. 112 și urm.

¹⁷⁸ Leon Kozłowski, *Epoka brązu w polsce*, Lvov, 1928; R. Rogozinska, *Cmentarzysko kultury Komarowskiej w Bukównie*, în MA, I, Kraków, 1959, p. 97 și urm.

¹⁷⁹ Avem în vedere valea Bistriței pe care au încercat să o depășească atît purtătorii culturii Monteoru în expansiunea spre nord, cît și cultura Belopotock-Costișa care a căutat să se extindă spre sud.

¹⁸⁰ T. Sulimirski, *Die Trako-Kimmerische Periode in Siidostpolen*, în WPZ, XXV, p. 129 și urm.

¹⁸¹ Al. Vulpe și M. Zamosteanu, art. cit., în *Mat-riale*, VIII, p. 309–317.

¹⁸² Al. Vulpe, art. cit., în *Dacia*, V, N. S., p. 114 și urm.

Din acest punct de vedere, Al. Vulpe prezintă doar un singur argument: « linia în fulger », specifică fazei Ia (realizată în incizie), exprimată însă în relief pe un vas de ofrandă alături de decorul cu romburi în relief, dispus în două registre specifice fazei Monteoru Ic₂¹⁸³. Argumentul nu este convingător, deoarece maniera decorativă se găsește încă din faza Monteoru Ic₃. Pe de altă parte, ceramica Monteoru care poate fi datată mai târziu de faza Ic₂ nu conține vase a căror ornamentare să reprezinte o îmbinare a elementelor celor trei faze Ic₂—Ic₁—Ia. La acestea se mai adaugă și faptul că există stațiuni datate exclusiv în etapa a doua a fazei Monteoru Ic₂ în ceramica cărora nu se întâlnesc și elemente Ia (Bărboasa și Podul Morii, r. Bacău¹⁸⁴), iar la Bogdănești, ceramica nivelului de locuire Monteoru Ic₂ conține și fragmente ceramice cu motive decorative specifice culturii Costișa¹⁸⁵ (fig. 42/2, 4; 43/1—3). În ceea ce privește așezarea de la Costișa, credem că au existat două sau trei nivele de locuire care nu au putut fi delimitate datorită, probabil, numeroaselor pietre de construcție constituite în pavaje¹⁸⁶. În legătură cu cultura Costișa se mai ridică o serie de probleme privitoare la stabilirea momentului cînd primele elemente ale acesteia au pătruns în Moldova, deoarece nu are o bază locală, ca și în cazul culturii Monteoru. Pentru regiunile situate în vecinătatea Moldovei—Podolia și Volinia —, după cercetările retente ale lui I. K. Svešnikov¹⁸⁷, se admite că ea ar fi evoluat din grupele locale existente în eneolitic ale amforelor sferice, aducîndu-se ca argumente hotărîtoare unele similitudini în ceea ce privește motivele ornamentale, ipoteză preluată apoi și de Al. Vulpe¹⁸⁸. Deocamdată, rezolvarea propusă de I. K. Svešnikov ni se pare mai greu de acceptat, întrucît ar însemna să prelungim durata amforelor sferice pînă aproape de sfîrșitul bronzului timpuriu. În regiunile limitrofe Podoliei și Voliniei s-a dezvoltat, probabil, pe baza culturii amforelor sferice, un grup cultural destul de puternic, a cărui ceramică conține motive realizate cu șnurul, iar ca tehnică decorativă continuă motivele întâlnite la amforele sferice adăugînd și unele noi. În inventarul de obiecte al acestui grup se găsesc unelte și obiecte de podoabă datate în perioada Reinecke A₁. Acest aspect de cultură materială ar fi putut da naștere culturii Costișa de mai târziu¹⁸⁹. În ceea ce privește Moldova, culturii Costișa nu-i putem găsi geneza din amforele sferice, deoarece, ulterior, pe baza influențelor permanente din vest-sud și est efectuate în etape succesive, a luat naștere cultura Foltești II, care nu a preluat de la grupul amforelor sferice tehnica și motivele ornamentale. Pe de altă parte, cercetările din raionul Botoșani au avut ca rezultat depistarea unei așezări cu fragmente ceramice de o factură deosebită de aceea Foltești II, dar înrudită prin pastă și tehnică de ornamentare cu acelea situate între Siret și Prut¹⁹⁰ (Cucorăni, r. Botoșani, reg. Suceava). În acest sens semnalăm o ceașcă fragmentară, decorată cu triunghiuri, cu cîmpul umplut cu împunsături, prelungite și separate în dreptul torții printr-o bandă dispusă vertical, brazdată în interior cu linii orizontale¹⁹¹ (fig. 46/1). Această tehnică de lucru, cît și

¹⁸³ Ibidem.

¹⁸⁴ Conform observațiilor făcute în timpul săpăturilor de către M. Florescu.

¹⁸⁵ M. Florescu și C. Buzdugan, *Cercetările de la Bogdănești, raport amplu* (în pregătire).

¹⁸⁶ Al. Vulpe și M. Zamosteanu, art. cit., în *Materiale*, VIII, p. 309—317.

¹⁸⁷ I. K. Svešnikov, *Autoreferatul dizertației cu privire la epoca bronzului în Podolia și Volinia*.

¹⁸⁸ Al. Vulpe, art. cit., în *Dacia*, V, N. S., p. 112 și urm.

¹⁸⁹ Ne referim la materialele arheologice existente în muzeele Slovaciei în cea mai mare parte inedite, care

ilustrează în mod clar evoluția unor grupe culturale locale ale bronzului timpuriu în care s-a menținut șnurul în tehnica de ornamentare. Informațiile le avem din călătoria de studii efectuată în 1962 în Cehoslovacia. (vezi Jan Machnik, *Uwagi zwiazach i chronologii nicktorych znalezisk kultury ceramiki sznyroweg w Karpatach*; *Acta Archaeologica Carpathica*, tom. IV, fasc. 1—2, 1962, p. 91—102.

¹⁹⁰ Materialele arheologice de la Cucorăni—Botoșani provin din cercetarea efectuată de C. Cristea de la Stațiunea experimentală Cucorăni.

¹⁹¹ Pentru culturile la care ne referim, vezi notele 171 și 174.

motivele ornamentale sînt similare aceloră întîlnite în etapa I a fazei Monteoru Ic₃. De asemenea, mai remarcăm fragmente decorate cu o bandă incizată, în interiorul căroră se află o linie în zigzag, avînd intervalele superioare sau inferioare pline cu împunsături, dînd impresia unor triunghiuri dispuse în şir orizontal (fig. 46/2). La acestea se mai adaugă şi un fragment decorat cu triunghiuri haşurate realizat prin incizie succesivă. Prezenţa acestor fragmente, a căror manieră decorativă este strîns legată de aceea întîlnită în cultura Monteoru, cît şi în culturile învecinate Moldovei, precum şi faptul că ele nu se întînesc în cultura Folteşti II lasă deschisă formularea unor noi ipoteze privitoare la începuturile bronzului mijlociu din regiunile centrale şi nordice ale Moldovei situate între Siret şi Prut. Astfel, nu este exclus ca sub impulsul unor influenţe puternic exercitate din est şi, eventual, nord-est să fi luat naştere din fondul autohton Folteşti II un nou aspect de cultură materială, care a putut fi contemporan, în parte, şi cu cultura Monteoru. În acest sens trebuie precizat că, în timp ce în regiunile sudice şi centrale ale Moldovei, în zona situată între munţi şi Siret, primele elemente Monteoru succed nemijlocit cultura Folteşti II, în regiunile nordice ale acestei provincii se dezvoltase, într-o etapă imediat ulterioară culturii Folteşti II, un nou aspect de cultură materială, care, pe baza analogiilor în tehnica de ornamentare cu etapa I a fazei Monteoru Ic₃, ar fi putut fi contemporan cu această fază. La aceste fapte se mai adaugă şi sublinierea că purătorii culturii Monteoru din fazele Ic₃ şi chiar Ic₂ nu au depăşit la nord riul Bistriţa.

Cea mai dificilă chestiune este însă în legătură cu precizarea dacă resturile de locuire de la Costişa aparţinînd culturii Belopotock reprezintă etapa incipientă din evoluţia acestei culturi. Datele de care dispunem în prezent nu ne permit să prezentăm concluzii. Totuşi, subliniem cîteva fapte care sugerează ipoteze de lucru. Astfel, pe baza săpăturilor de la Costişa rezultă că resturile de locuire Belopotock se găsesc sub nivelul de locuire Monteoru, în care cele mai vechi elemente aparţin fazei Monteoru Ic₃. Am arătat deja că încercarea lui Al. Vulpe de a introduce în evoluţia culturii Monteoru un facies local care să conţină elementele fazelor Ic₂ – Ia sau, eventual, Ib, este deocamdată, după argumentele prezentate de autor, neconvingătoare. Ceea ce l-a determinat, probabil, pe Al. Vulpe să dateze resturile aşezării Monteoru de la Costişa (luate global, indiferent, de faza căroră le aparţine) într-o etapă corespunzătoare cu sfîrşitul primei perioade a culturii Monteoru a fost legată de însăşi cronologia actuală a culturii Belopotock (datată, după arheologii polonezi şi sovietici, în bronzul mijlociu şi parţial tîrziu). În asemenea situaţie era firesc ca aşezarea Monteoru să fie fixată cronologic într-o perioadă mai tîrzie decît a aşezării aparţinînd culturii Belopotock. Evident că este greu în stadiul actual al cercetărilor să se prezinte o paralelizare certă din punct de vedere cronologic între cultura Belopotock-Costişa şi cultura Monteoru de pe teritoriul Moldovei. Totuşi, nu ar trebui să neglijăm unele fapte; astfel, dacă avem în vedere că la Bogdăneşti s-au găsit, alături de ceramica fazei Monteoru Ic₂, fragmente decorate cu triunghiuri haşurate, specifice culturii Belopotock cît şi faptul că la Costişa cele mai vechi resturi ale culturii Monteoru care acoperă locuirea Belopotock aparţin, de asemenea, fazei Monteoru Ic₂, nu este greşit, poate, să considerăm că pătrunderea primelor elemente Belopotock s-a produs începînd cu intervalul de timp cuprins între sfîrşitul fazei Monteoru Ic₃ şi începutul fazei Monteoru Ic₂. În sprijinul acestei ipoteze ar pleda şi identificarea în nordul Moldovei a aşezărilor posterioare culturii Folteşti II, cu o ceramică ale cărei motive decorative poate fi paralelizată cu acelea întîlnite în faza Monteoru Ic₃ din Moldova. În acest caz este posibil ca primele elemente ale culturii Belopotock să fi determinat întreruperea cristalizării noului grup cultural care începuse să se definitiveze în afara ariei de răs-

pîndire a culturii Monteoru. Dacă mai avem în vedere și faptul că resturile de locuire de la Costișa, a cărei ceramică prin pastă, forme și decor reprezintă un stadiu evoluat al culturii Belopotock, nu este exclus ca însași pătrunderea în Moldova a acestei culturi să se fi produs la nivelul ilustrat prin materialele arheologice descoperite în așezarea de la Costișa.

Pentru regiunile centrale și nordice ale Moldovei, tabloul evolutiv al dezvoltării culturii materiale pare să fi fost diferit de acela documentat în sudul acestei provincii. Astfel, aici culturii Foltești II îi urmează grupul cultural reprezentat prin materialele arheologice descoperite în raionul Botoșani, grup care nu a putut să se definitiveze sub forma unei culturi de sine stătătoare, dezvoltarea și extinderea lui fiind întrerupte de pătrunderea în zona pe care o afecta a culturii Costișa.

În sudul Moldovei, în zonele situate între Munții Carpați și Siret, acest grup cultural nu a mai avut răgazul de a se cristaliza, deoarece primele elemente ale culturii Monteoru au acoperit într-un timp rapid o importantă regiune a acestei provincii, succedînd nemijlocit cultura Foltești II.

Din punct de vedere cronologic, noul grup creat e posibil să fie contemporan cu una dintre cele trei etape ale fazei Monteoru Ic₃.

Prin introducerea în regiunile centrale și nordice ale Moldovei atît a culturii Foltești II, cît și a grupului local dezvoltat în mare măsură din acesta se îmbunătățește și se clarifică problema evoluției culturii materiale în regiunile rămase în afara ariei de dispersiune a culturii Monteoru¹⁹².

O problemă legată în aceeași măsură de cultura Monteoru, cît și de cultura Costișa este aceea a stabilirii influențelor și relațiilor dintre cele două culturi, care, deși au ocupat zone diferite au putut veni în contact în regiunile unde ariile lor de răspîndire s-au întrepătruns. Din analiza materialelor arheologice aparținînd numeroaselor stațiuni datate în faza Ic₂ și în fazele mai tîrzii ale culturii Monteoru s-a observat că elementele ceramice ale căror caracteristici pot să indice prezența unor influențe ale culturii Costișa sînt foarte puține; ele se limitează doar la preluarea din tehnica de ornamentare a culturii Costișa, a triunghiurilor hașurate; în rest, cultura Monteoru pare a fi refractară influențelor străine de conținutul ei¹⁹³.

În ceea ce privește influențele pe care cultura Costișa le-ar fi putut avea din partea culturii Monteoru, datorită faptului că cercetările nu au atestat și alte etape de evoluție ulterioare nivelului de locuire de la Costișa, nu se pot prezenta date care să illustreze această problemă¹⁹⁴.

¹⁹² Așa cum este prezentat tabelul cronologic, grupul Gorodsk-Usatovo, deși începe o dată cu perioada de tranziție de la neolitic la epoca bronzului, evoluția lui în acest tabel nu se încheie, cum este și firesc, la sfîrșitul acestei etape, ci lasă să se înțeleagă că ar fi supraviețuit în Moldova de nord pînă la apariția culturii Belopotock. Era firesc ca autorul să facă o demarcare între perioada de tranziție și începuturile epocii bronzului chiar dacă nu existau pe atunci date concludente asupra grupului cultural Foltești II (Al. Vulpe, art. cit., în *Dacia*, V, N. S., p. 121). Din acest punct de vedere, tabelul cronologic prezentat de Gh. Bichir pentru evoluția bronzului timpuriu și, parțial, bronzul mijlociu din Moldova, chiar dacă unele denumiri de faze nu corespund intru totul realității, el va constitui punctul de plecare pentru periodizarea epocii bronzului în Moldova (Gh. Bichir, art. cit., în *Dacia*, VI, N. S., p. 114). În stadiul actual al cercetărilor nu ni se pare indicat să mai formulăm un al treilea tabel cronologic, ci ne limităm să facem

referiri la cele existente deja.

¹⁹³ Fragmentele ceramice descoperite la Bogdănești, decorate în tehnica de ornamentare a ceramicii Belopotock, nu constituie în așezarea menționată decît un procentaj redus. Este adevărat că, după observațiile lui I. Nestor, ceramica culturii Monteoru din perioadele mai tîrzii cunoaște decorul cu triunghiuri incizate și hașurate, dar în studiul de față nu ne-am propus rezolvarea problemei evoluției decorului din fazele mai tîrzii Monteoru, ci ne-am referit numai la existența decorului tipic Belopotock în cadrul fazei Monteoru Ic₂.

¹⁹⁴ Într-un studiu recent, Eug. Zaharia (*Das Bronzezeitliche Grabfeld von Balintesti-Cioinagi*, în *Dacia*, N. S., VII, p. 164—165) a remarcat inconsistența argumentelor lui Al. Vulpe în crearea unui facies local Monteoru Ic₂—Ia. Privind astfel problema, este firesc să se admită etape de dezvoltare în cadrul culturii Costișa care pot fi paralelizate cu unele din fazele culturii Monteoru.

În legătură cu pătrunderea în Moldova dinspre nord a elementelor de cultură Belopotock trebuie să avem în vedere și reacția în lanț pe care a creat-o imixtiunea în sfera largă a culturii Monteoru a unui nou grup de cultură materială chiar dacă aceasta nu a atins decât regiunile limitrofe ale ariei sale efective de dispersiune.

Referitor la această problemă vom reveni asupra câtorva fapte prezentate în cursul expunerii. În acest sens, ni se pare semnificativă apariția sistemului de fortificație constând din șanțuri de apărare încă de la începutul fazei Monteoru Ic₂¹⁹⁵. Nu este exclus ca apariția și organizarea unui sistem de fortificație să fie o consecință a pericolului iminent pe care îl prezenta pătrunderea în spațiul dintre munți și Siret a culturii Belopotock. În acest fel, existența șanțului de apărare de la Bogdănești săpat de la nivelul fazei Monteoru Ic₂, etapa I, pare justificată¹⁹⁶. Evident că nu se poate trece cu vederea aici semnalarea unor șanțuri similare la Costișa aparținând așezării Monteoru (care, la rîndul ei, acoperă locuirea Belopotock). Cu toate că materialul ceramic din pămîntul de umplutură al șanțului de la Costișa nu a fost semnificativ și a împiedicat atribuirea lui uneia dintre cele două etape ale faciesului local Ic₂—Ia (după Al. Vulpe), totuși, el nu poate fi separat de așezarea Monteoru¹⁹⁷. Avînd în vedere că cultura Monteoru nu a putut depăși în fazele ei timpurii decât parțial rîul Bistrița, ne face să credem că elementele de cultură materială Belopotock au fost îndeajuns de puternice pentru a împiedica, pe de o parte, extinderea culturii Monteoru și în nordul Moldovei iar, pe de altă parte, pentru a determina pe purtătorii acestei culturi să treacă la amenajarea unui sistem de fortificație mai devreme decât în regiunile de nord-vest ale Munteniei¹⁹⁸. Situația stratigrafică de la Costișa, chiar dacă așezarea de la Monteoru întărită cu șanț este posterioară locuirii Belopotock, ilustrează mai pregnant că măsurile de preîntîmpinare a unui pericol din afara ei era iminent și permanent, determinînd pe purtătorii culturii Monteoru să mențină și să dezvolte sistemul de apărare într-o perioadă mai îndelungată. Încercarea de extindere a ariilor de răspîndire atît a culturii Monteoru spre nord, cît și a culturii Belopotock-Costișa spre sud este ilustrată convingător de așezarea de la Costișa. De asemenea, mai trebuie remarcat că aceeași așezare mai demonstrează și faptul că purtătorii culturii Monteoru, chiar dacă nu au reușit să cuprindă în afara lor întreg teritoriul Moldovei, au oprit și au ocupat pe un spațiu restrîns teritoriul care inițial aparținuse purtătorilor culturii Belopotock. Exemplul cel mai concludent îl constituie zona subcarpatică situată de o parte și de alta a rîului Bistrița, unde se întîlnesc așezări cu resturi de locuire aparținînd culturilor Costișa și Monteoru pe aceleași forme de teren¹⁹⁹. Evident că săpăturile de la Costișa, unde resturile de locuire Costișa suprapun pe cele Belopotock, ne permit, sub forma unei ipoteze, să conchidem că purtătorii culturii Monteoru au acoperit în toate așezările din zona menționată mai sus urmele stațiunilor Belopotock.

★

Din analiza materialelor arheologice aparținînd culturii Monteoru din Moldova, și îndeosebi a fazelor timpurii de care ne-am ocupat mai sus, se observă următoarele:

¹⁹⁵ M. Florescu și C. Buzdugan, *Raportul amplu asupra cercetărilor arheologice de la Bogdănești* (în manuscris).

¹⁹⁶ *Ibidem*.

¹⁹⁷ Al. Vulpe a ezitat totuși să încadreze cu certitudine șanțurile de apărare de la Costișa în perioada corespunzătoare culturii Monteoru (art. cit., în *Materiale*, VIII, p. 309).

¹⁹⁸ Vezi observațiile lui I. Nestor asupra acestei probleme (nota 1).

¹⁹⁹ Cercetările lui C. Matasă (art. cit., în *BCMI*,

fasc. 90), precum și acele ale lui M. Zamosteanu au avut ca rezultat identificarea a numeroase așezări de o parte și de alta a rîului Bistrița. Tot în aceeași zonă a fost descoperit un depozit de obiecte de bronz de tip Monteoru (art. cit. în *AM*, II—III, p. 453—459), ceea ce ne indică contactul între cele două culturi în regiunea la care ne referim, cît și pătrunderea în interiorul ariei de dispersiune a culturii Costișa într-o perioadă maximă de extindere a acesteia și a elementelor de cultură materială Monteoru.

Trăsăturile fundamentale ale culturii Monteoru din Moldova sînt identice atît în ceea ce priveşte caracteristicile etapelor de evoluţie (sub aspectul culturii materiale), cît şi în ceea ce priveşte conţinutul economic-social cu acelea din zonele de nord-est ale Munteniei, unde s-a format. Este vorba, aşadar, de o cultură unitară, care şi-a manifestat pe întreaga sa arie de răspîndire puternica sa amprentă şi individualitate.

Cultura Monteoru din Moldova, a cărei origine alohtonă, în această provincie, este indiscutabilă, a angrenat fondul local autohton Folteşti II în sfera sa, dizolvîndu-i trăsăturile originale şi impunîndu-i ca evoluţia sa să se integreze şi să se contoarească cu aceea a noilor veniţi.

Din ansamblul trăsăturilor specifice culturii Monteoru, ceramica a fost mai receptivă unor influenţe străine de conţinutul ei. Astfel, din complexitatea caracteristicilor culturii Folteşti II şi a acelorale grupului transilvănean, în ceramica culturii Monteoru s-a dezvoltat, de-a lungul celor trei etape ale fazei Monteoru Ic₃, tehnica de ornamentare cu incizie întreruptă, care imită roţiţa dinţată, derivată din tehnica eneolitică a împunsăturilor succesive « Furchenstich ». Alte elemente, ca: şnurul simplu, creştăturile adînci, trunghiurile umplute cu împunsături, nu au supravieţuit primei etape a fazei Monteoru Ic₃, ele fiind eliminate, treptat, în cursul următoarelor două etape ale aceleiaşi faze. De altfel, trebuie să mai subliniem că aceste elemente străine nu au fost decît rareori acceptate în tehnica de ornamentare de pe ceramica tipică Monteoru, ele fiind preluate cu categoriile ceramice cărora le aparţineau. Deşi prima etapă a fazei Monteoru Ic₃ se caracterizează printr-un aspect eterogen, nota predominantă şi trăsăturile ei fundamentale sînt date de elementele specifice ale culturii Monteoru. În continuare, mai trebuie remarcat că şi mai tîrziu, cînd a intervenit în imediata sa vecinătate cultura Belopotock, purtătorii culturii Monteoru au fost în mare măsură refractari, contactul dintre cele două culturi nefiind decît incidental şi reducîndu-se la preluarea sporadică a decorului cu triunghiuri haşurate. Cu toate aceste pendulări în ceea ce priveşte gama motivelor decorative, puternica personalitate a culturii Monteoru s-a manifestat din plin, încît aspectul general şi unitar al acesteia nu a fost cu nimic alterat.

Singura deosebire care poate fi sesizată, în stadiul actual al cercetărilor, între cultura Monteoru din Moldova şi cea din Muntenia constă în apariţia în Moldova mai devreme a aşezărilor prevăzute cu şanţ de apărare (în faza Monteoru Ic₂), în timp ce în Muntenia sistemul de fortificaţie apare începînd cu cea de a doua perioadă de dezvoltare a acestei culturi. Asupra acestei probleme facem următoarele precizări: în Moldova, apariţia şanţurilor de apărare în faza Monteoru Ic₂ poate fi (la nivelul cercetărilor actuale) pusă în legătură cu pericolul iminent reprezentat de pătrunderea şi încercarea de lărgire a ariei de răspîndire a purtătorilor culturii Belopotock; în Muntenia, apariţia sistemului de fortificaţie în cea de-a doua perioadă de dezvoltare a culturii Monteoru poate fi legată de evenimentele petrecute la sfîrşitul bronzului mijlociu, cînd o parte din culturile bronzului mijlociu din spaţiul carpato-dunărean au fost antrenate, sub impulsul factorilor răsăriteni, într-un proces de uniformizare, care a generat cultura Noua ²⁰⁰. Avînd în vedere aceste evenimente petrecute la sfîrşitul bronzului mijlociu, problema fortificării aşezărilor Monteoru din Moldova trebuie privită sub un aspect deosebit. Astfel, sistemul de fortificaţie apărut o dată cu faza Monteoru Ic₂ e posibil să se fi menţinut şi dezvoltat de-a lungul tuturor fazelor şi etapelor de dezvoltare ale acestei culturi în Moldova, sau, eventual, în evoluţia culturii Monteoru din Moldova să se fi înregistrat în ceea ce priveşte existenţa

²⁰⁰ A. C. Florescu, *art. cit.*, în AM, II—III.

șanțurilor de apărare două etape: prima etapă e legată de încercarea de pătrundere în aria sa de răspîndire a culturii Belopotock, încercare care a fost părăsită după încetarea pericolului reprezentat de cultura Belopotock; cea de-a doua etapă, corespunzătoare, ca și în Muntenia, sfîrșitului culturii Monteoru, urmează să fie pusă în legătură cu tulburările etnice-culturale de la sfîrșitul bronzului mijlociu. Această problemă însă rămîne a fi elucidată o dată cu cercetarea și publicarea materialelor arheologice aparținînd celei de-a doua perioade de dezvoltare a culturii Monteoru.

★

Deși studierea culturii Monteoru în Moldova este încă la început, în evoluția sa se pot deosebi totuși trei perioade distincte, care însă nu afectează ansamblul trăsăturilor specifice ale acestei culturi.

Astfel, prima perioadă, cuprinzînd faza Monteoru Ic₁ (?) și primele două etape ale fazei Monteoru Ic₃, corespunde momentului de pătrundere treptată și de satornicire pe un spațiu anumit a purtătorilor acestei culturi. Este o perioadă cu aspect eterogen în ceea ce privește cultura materială, în care s-a preluat din fondul local autohton elemente de cultură materială, ca: tipul de locuință în semibordeie, iar în ceramică se fac resimțite prezența unor categorii ceramice străine de conținutul culturii Monteoru. Pe de altă parte, această perioadă mai corespunde și cu înlăturarea și împingerea înapoi peste munți a purtătorilor culturii materiale transilvănene de la sfîrșitul bronzului timpuriu, a căror tendință de penetrație se făcuse resimțită pe un spațiu restrîns, limitat doar la depresiunea Onești.

A doua perioadă, în care pot fi cuprinse materialele arheologice aparținînd etapei tîrzii a fazei Monteoru Ic₃ și cele două etape ale fazei Monteoru Ic₂, corespunde începuturilor de penetrație ale culturii Belopotock în Moldova, dinspre nord. Este perioada în care începe fortificarea așezărilor Monteoru din Moldova, determinată probabil de amenințarea dinspre nord a elementelor Belopotock.

A treia perioadă, în care pot fi cuprinse materialele arheologice aparținînd fazelor Monteoru Ic₁ – IIb, corespunde dezvoltării maxime și ascendente a culturii Monteoru.

Sfîrșitul culturii Monteoru din Moldova s-a petrecut la fel ca și în Muntenia prin antrenarea acestei culturi, ca și a culturii Belopotock și, parțial, a culturii Wietenberg și Tei în procesul de cristalizare și definitivare a culturii Noua, proces dinamizat de evenimentele petrecute la sfîrșitul bronzului mijlociu în spațiul carpato-dunărean datorită pătrunderii pe acest teritoriu a elementelor Srubno-Hvalinsk.

MARILENA FLORESCU

CONTRIBUTION À LA CONNAISSANCE DES ÉTAPES ANCIENNES DE LA CIVILISATION DE MONTEORU EN MOLDAVIE

RÉSUMÉ

Dans l'étude des problèmes liés à l'évolution sous ses différents aspects, de la culture matérielle de l'âge du bronze en Moldavie, une place importante revient à la civilisation de Monteoru. Or, bien que la présence en ait été signalée depuis près de quarante ans, les données concernant autant son évolution que son contenu ne permettaient pas une définition et une détermination chronologique rigoureuses des étapes.

Les nombreuses recherches de surface effectuées en Moldavie montrent que les établissements appartenant aux phases anciennes de la civilisation de Monteoru sont concentrés surtout dans les dépressions sous-carpates situées dans la courbure des Carpates Orientales, riches en terrasses dont se sont détachés par érosion des éperons pourvus d'une bonne défense naturelle. Ces populations ont occupé ensuite l'espace compris entre les montagnes et le cours du Siret, mais sans dépasser au nord la vallée de la Bistrița.

En ce qui concerne l'aire de diffusion des phases anciennes de la civilisation de Monteoru de Moldavie, on est arrivé aux conclusions suivantes: les restes d'habitat appartenant à la phase Monteoru Ic₄ ont été relevés dans la dépression d'Onești; les établissements de la phase Monteoru Ic₃ ont occupé les dépressions de la courbure des Carpates Orientales, affectant aussi le territoire compris entre les Carpates et le Siret; enfin, au cours de la phase suivante, Monteoru Ic₂, on relève une tendance d'expansion de l'aire de diffusion vers l'est.

Parmi les données stratigraphiques qui ont permis la détermination d'étapes d'évolution dans le cadre des phases Ic₃—Ic₄, on peut mentionner les observations suivantes: à Bogdănești, on a identifié deux niveaux d'habitat de la phase Monteoru Ic₃; deux étapes d'évolution de cette même phase ont été établies également à Mîndrișca. En s'étayant de la succession stratigraphique, ainsi que des critères typologiques, on est arrivé à la conclusion que la phase Monteoru Ic₃, d'après les matériaux provenant des établissements de Bogdănești et de Mîndrișca, a connu trois étapes d'évolution.

De même, pour la phase Monteoru Ic₂, on a pu établir, sur la base des observations de Bogdănești et de Podul Morii — Lozinca, qu'elle a comporté deux étapes d'évolution.

Les restes d'habitat ont été découverts sur des éperons pourvus d'une bonne défense naturelle, provenant des terrasses moyennes et inférieures des cours d'eau. En outre, dans la vallée du Berbeciu, on a identifié des établissements de la phase Monteoru Ic₂ situés sur basses terrasses ouvertes et planes.

En ce qui concerne le système de fortification, les observations effectuées à Răcăciuni et à Bogdănești ont permis d'identifier des fossés de défense, assignés grâce au matériel archéologique à la phase Monteoru Ic₂.

Au sujet des types d'habitation, on a fait les constatations suivantes: dans la phase Monteoru Ic₃ on peut distinguer deux types d'habitation: huttes plus ou moins enfoncées dans le sol et habitations de surface. Les premières sont, d'habitude, de forme rectangulaire avec les angles arrondis et sont pourvues de foyers intérieurs situés au centre ou sur le côté ouest. Les habitations de surface ont leurs parois construites en grosses poutres et en branchages recouverts d'une couche d'argile mêlée de paille.

Outre les habitations, on a découvert des fosses contenant des restes ménagers, dont la forme et les dimensions diffèrent d'une phase à l'autre. A ce point de vue, les fosses sont plus nombreuses dans la phase Monteoru Ic₃, les formes prédominantes étant les fosses ovoïdales, ensuite les fosses circulaires, celles au profil en forme de bourse à l'ouverture fortement serrée ou en forme de cloche.

Les fosses de la phase Monteoru Ic₂ sont de forme circulaire, très petites, avec un profil demi-circulaire régulier. La terre de remplissage est habituellement brun-jaune et présente des traces de charbon ou, très rarement, de cendre. L'inventaire est pauvre à cette phase. Quant à la répartition des fosses dans la surface de l'établissement, on relève une préférence pour les zones périphériques, dans le voisinage immédiat du fossé de défense.

Pour ce qui est de l'inventaire (outils, armes, objets de parure, poterie), on ne remarque pas de différences entre les deux phases anciennes Ic₃—Ic₂. Du reste la plupart des objets d'inventaire sont caractéristiques pour la civilisation de Monteoru dans son ensemble, indifféremment des étapes d'évolution.

Les haches métalliques, découvertes habituellement dans des dépôts dont certains ont été assignés aux phases anciennes de la civilisation de Monteoru, sont en assez petit nombre. On peut citer les haches des dépôts de Parava et de Borlești, ainsi que la hache de Găiceana, à orifice d'emmanchement transversal, pourvues de nervures en relief sur la douille et d'une lame courte et légèrement élargie, qui appartiennent certainement à la première étape de développement de la civilisation Monteoru en Moldavie.

On mentionne ensuite des serpes ou des couteaux recourbés en pierre, ainsi que des burins de dimensions, petites ou moyennes en marne ou en pierre locale. Parmi les outils en os, on cite des burins et des perçoirs dont le finissage, surtout celui de l'extrémité active, était d'une exécution extrêmement sommaire. Il faut ajouter à cette catégorie les objets travaillés en corne, le plus souvent polis avant le façonnage.

Qu'il s'agisse de fouilles systématiques ou de recherches de surface, le premier rang parmi les matériaux récoltés revient à la poterie. En ce qui concerne la phase Monteoru Ic₄, parmi les matériaux provenant de la dépression d'Onesti, à Podei — Tg. Ocna, à Poiana — Mirăuți, et au monastère de Horga, on a identifié des tasses à l'état fragmentaire aux anses légèrement surélevées, à crête, corps trapu et profil angulaire.

Dans la première étape de développement de la phase Monteoru Ic₃ on rencontre, en fait de formes, les tasses de dimensions petites ou moyennes, à large embouchure et au corps arrondi, à anses surélevées pourvues de boutons ou de crêtes, ainsi que des écuelles et des chaudrons tronconiques, puis des vases-bocaux et des vases au corps en forme de sac. En fait de pâte, on a identifié trois catégories de vases: en premier lieu ceux à pâte fine, puis ceux à pâte grossière contenant de menus cailloux et des tessons pilés, enfin ceux en pâte de bonne qualité contenant du sable et des tessons pilés, sans lustre. Pour ce qui est du décor, outre celui à arches concentriques — typique pour cette phase —, on a relevé également la présence d'éléments décoratifs entièrement différents. On peut mentionner à cet égard la présence du ruban simple, disposé sous forme de réseau sur la face intérieure de l'embouchure, sous forme de triangles au champ hachuré ou sous forme de bandes disposées obliquement et en sens inverse. On rencontre encore un décor consistant en triangles incisés, dont le champ renferme des rangées de piqûres profondes disposées symétriquement en lignes horizontales. On relève, de même, le motif décoratif connu sous le nom de « dents de loup », consistant en une alternance d'excisions et d'incisions. Enfin, il faut mentionner les motifs décoratifs réalisés par incisions successives, imitant les traces faites par une roue dentée et qui ont la forme de bandes de lignes en zigzag disposées verticalement sur le corps du vase. Dans la catégorie des vases de grandes dimensions, les motifs décoratifs les plus fréquents sont de fines ceintures à encoches, des rangées d'encoches ou des alvéoles.

Dans la seconde étape de développement de la phase Monteoru Ic₃, la poterie acquiert un aspect uniforme tant au point de vue des formes que des motifs décoratifs. Comme formes, on retrouve celles signalées à l'étape précédente, seulement le pourcentage des tasses a augmenté au détriment de celui des vases en forme de sac. Le décor consiste habituellement en cercles concentriques, dont le contour est exécuté selon la technique des piqûres successives. A cette étape, on ne rencontre que fort rarement le décor consistant en lignes en relief, sous forme de bandes pourvues à l'une de leurs extrémités de rangées de petites protubérances.

La troisième étape de la phase Monteoru Ic₃ est caractérisée par l'apparition d'éléments décoratifs nouveaux, qui établissent la liaison avec la phase immédiatement postérieure, Monteoru Ic₂. On a, ainsi, plus souvent recours aux lignes en relief, cependant que les incisions sont disposées de la même manière que les bandes en relief. Une autre nouveauté est l'apparition des anses à ensellure et à seuil, qui seront caractéristiques pour l'étape suivante Monteoru Ic₂. Ces anses, qui résultent de l'élargissement et de l'agrandissement du bouton, ont des formes baroques et sont décorées le plus souvent de bandes d'incisions s'entrecroisant. La technique des piqûres successives est moins souvent employée, les motifs décoratifs étant réalisés surtout par incision plus ou moins profonde.

Issu directement de la phase antérieure — Monteoru Ic₃ — par une longue évolution antérieure, ainsi que l'atteste la dernière étape d'évolution de celle-ci, qui marque l'évolution et le passage à cette nouvelle phase, la phase Monteoru Ic₂ a connu, ainsi qu'il ressort des observations stratigraphiques et de l'analyse typologique, deux étapes d'évolution. Dans la première étape, on relève la prépondérance des vases en pâte fine, à lustre métallique, suivis des vases en pâte de bonne qualité sans lustre, puis, en très petite quantité, de ceux en pâte grossière. Pour ce qui est des formes, la catégorie la plus répandue est celle représentée par les tasses à deux anses surélevées présentant un seuil et une ensellure, au corps trapu au fond, arrondi vers l'intérieur, à large embouchure, au cou droit; viennent ensuite les écuelles et les chaudrons; enfin, les *askoi* ou les vases d'offrande à large embouchure, en forme d'entonnoir, au corps composé de deux étages. Les motifs décoratifs consistent habituellement en lignes en relief disposées en deux registres horizontaux, sous forme de bandes angulaires ou de losanges. On rencontre également les incisions et les ceintures multiples à encoches.

Au cours de la seconde étape de la phase Monteoru Ic₂, on commence à voir apparaître certains éléments qui témoignent du passage à la phase Monteoru Ic₁. Des modifications se produisent, ainsi, en ce qui concerne l'anse à seuil et ensellure, de même que les motifs décoratifs consistant en lignes en relief sont remplacés par des incisions.

Le principal problème soulevé par les deux premières étapes de la phase Monteoru Ic₃ est lié à l'existence de motifs décoratifs qui n'ont pas leur origine dans la civilisation de Foltești II

(le ruban simple, le *Furchenstich* et les lignes incisées multiples). Selon l'hypothèse formulée par l'auteur, il se serait créé à la fin de la période ancienne de l'âge du bronze, dans le centre et le sud-est de la Transylvanie, un aspect de culture matérielle qui a emprunté certaines formes et certains motifs décoratifs aux civilisations antérieures et leur a imprimé des traits nouveaux. Cet aspect nouveau de culture matérielle, qui s'est probablement trouvé, aussi, à la base de la civilisation de Wietenberg, a tenté, par les voies d'accès reliant la Moldavie à la Transylvanie, de pénétrer dans les dépressions situées dans la courbure des Carpates Orientales, au moment même où, du sud, les éléments de la civilisation de Monteoru faisaient leur apparition en Moldavie. Etant donnée que la civilisation de Monteoru a imposé dès le début ses modes de manifestation, elle a éliminé de Moldavie, en fait de culture matérielle, le nouveau groupe transylvain qui s'y était fixé et a pénétré elle-même dans certaines zones de la Transylvanie. Néanmoins, par la fusion de ces deux courants dans la première étape de développement de la phase Monteoru Ic₃, les représentants de la civilisation de Monteoru ont emprunté au groupe transylvain des formes et des motifs décoratifs qu'ils ont éliminés jusqu'à la fin de la phase Ic₃, n'en conservant que la technique des piqûres successives, qui constitue d'ailleurs un des traits caractéristiques de cette phase en Moldavie.

On doit, sur la base des matériaux archéologiques découverts dans les zones situées entre le Siret et le Prut, admettre l'existence d'un aspect de culture matérielle issu du fond de Foltești II et imprégné de l'influence des cultures orientales, qui a pu être contemporain de la civilisation de Monteoru. C'est par l'intermédiaire de ce groupe que certaines influences des régions de steppe de l'U.R.S.S. ont pu se faire sentir.

De même, l'auteur consacre un développement particulier au problème du rapport chronologique et stratigraphique entre les civilisations de Monteoru et de Belpotock — Costișa. Il en ressort que les premiers éléments de la civilisation de Costișa ont pénétré en Moldavie à une période correspondant à la fin de la phase Monteoru Ic₃ et au début de la phase Monteoru Ic₂ et ont interrompu la cristallisation et l'évolution du groupe culturel né à une période postérieure à la civilisation de Foltești II, sous la double action d'éléments venus de l'est et du nord-est. En ce qui concerne le rapport chronologique entre les civilisations de Costișa et de Monteoru, l'auteur considère comme peu convaincante la tentative faite pour assigner l'établissement Monteoru de Costișa, conformément aux arguments proposés par Al. Vulpu, à une étape postérieure à la phase Ic₂. Outre la détermination du rapport chronologique entre les civilisations de Costișa et de Monteoru, il faut envisager aussi la question des influences et des relations directes entre ces deux civilisations qui, bien qu'ayant occupé des zones différentes, ont pu venir en contact dans les régions de co-pénétration de leurs aires de diffusion.

L'immixtion, dans la vaste sphère de la civilisation de Monteoru, du nouveau groupe de culture matérielle (Costișa) a engendré une réaction en chaîne, qui a obligé les représentants de la civilisation de Monteoru à prendre certaines mesures de sauvegarde. A cet égard, l'apparition, dès le début de la phase Monteoru Ic₂, du système de fortification consistant en fossés de défense est significative, en tant qu'expression de la réaction au danger imminent que représentait la pénétration, dans l'espace compris entre les Carpates et le Siret, de la civilisation de Belpotock. De même, la présence de tels fossés dans l'établissement Monteoru de Costișa est, dans la même mesure, en fonction du maintien et du développement, pour une plus longue période, du système de défense de la civilisation de Monteoru.

L'analyse des matériaux archéologiques appartenant à la civilisation de Monteoru de Moldavie a donné lieu aux observations suivantes :

Tant en ce qui concerne les caractéristiques de ses étapes d'évolution (sous l'aspect de sa culture matérielle) que son contenu social-économique, les traits fondamentaux de la civilisation de Monteoru sont identiques à ceux de la zone nord-est de la Valachie, où elle a pris naissance. Elle représente par conséquent une civilisation unitaire, qui a manifesté la puissante empreinte de sa personnalité sur toute l'étendue de son aire de diffusion.

La civilisation de Monteoru de Moldavie, dont l'origine autochtone dans cette province est indiscutable, a entraîné dans sa sphère le fonds local autochtone de Foltești II, dont elle a fait disparaître les traits originaux et auquel elle a imposé une évolution qui a abouti à une intégration et à une fusion totales avec celle des nouveaux venus.

De tous les traits spécifiques de la civilisation de Monteoru, c'est la poterie qui a été la plus réceptive aux influences étrangères. Ainsi, des multiples caractéristiques tant de la poterie de Foltești II que de celle du groupe transylvain, la civilisation de Monteoru a emprunté, au cours des trois étapes de la phase Monteoru Ic₃, la technique d'ornementation par incisions interrompues, imitant la roue dentée, dérivée de la technique énéolithique des piqûres successives *Furchenstich*. D'autres

éléments, tels que le ruban simple, les encoches profondes, les triangles au champ couvert de piqûres, n'ont pas survécu à la première étape de la phase Monteoru Ic₃ et ont été éliminés progressivement au cours des étapes suivantes de cette même phase.

La seule distinction qui, au stade actuel des recherches, puisse être relevée entre la civilisation de Monteoru de Moldavie et celle de Valachie est le fait qu'en Moldavie les établissements pourvus d'un fossé de défense apparaissent à une époque plus reculée, à savoir au cours de la phase Monteoru Ic₂, alors qu'en Valachie les systèmes de fortification ne font leur apparition qu'à partir de la seconde période de développement de cette civilisation.

★

Bien que l'étude de la civilisation de Monteoru en Moldavie soit encore à ses débuts, on peut distinguer dans son évolution trois périodes, mais celles-ci n'ont pas affecté l'ensemble des traits caractéristiques de cette civilisation dans la province située à l'est des Carpates.

Ainsi la première période qui comprend la phase Monteoru Ic₄ (?) et les deux premières étapes de la phase Monteoru Ic₃, correspond au moment de pénétration progressive et d'établissement stable, dans une zone donnée, des représentants de cette civilisation. C'est, en ce qui concerne la culture matérielle, une période d'aspect hétérogène, au cours de laquelle certains éléments de culture matérielle ont été empruntés au fonds local autochtone.

La seconde période, qui comprend les matériaux archéologiques appartenant à l'étape tardive de la phase Monteoru Ic₃ et les deux étapes de la phase Monteoru Ic₂, correspond au commencement de la pénétration en Moldavie de la civilisation de Belopotock et aux tentatives d'extension des deux civilisations en dehors de leur aire de diffusion. C'est la période où les établissements Monteoru de Moldavie commencent à se fortifier, fait qui, à l'heure actuelle, peut être rattaché à l'apparition des premiers éléments Belopotock dans une vaste zone voisine de celle de la civilisation de Monteoru.

La troisième période, enfin, comprend les matériaux archéologiques des phases Monteoru Ic₂—Monteoru II b et correspond au développement maximum et ascendant de la civilisation de Monteoru.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. — Carte de la diffusion des établissements appartenant aux phases anciennes de la civilisation de Monteoru de Moldavie (1—55) et de ceux appartenant à un groupe local (?) contemporain de ces phases (56—61). 1 — Terchești; 2 — Cindești; 3 — Cindești—« Dealul Nucului »; 4 — Birzești—« Frâșinet »; 5 — Birzești—« La arie »; 6 — Fitionești; 7 — Poiana; 8 — Hulești; 9 — Corni; 10 — Adjudul Vechi; 11 — Adjudul Vechi « La Islaz »; 12 — Adjudul Vechi « Vatra satului »; 13 — Sișcani; 14 — Domnești; 15 — Angheliești; 16 — Ruginești; 17 — Răcăuți; 18 — Bogdănești; 19 — Malu—Onești; 20 — Podei; 21 — Slobozia—Podeac; 22 — Livada; 23 — Jevreni; 24 — Mănăstirea Horga; 25 — Poiana—Mirăuți; 26 — Rîpile; 27 — Varnița; 28 — Mindrișca « Titelca—Morăriei »; 29 — Mindrișca—« Puțul-Postei »; 30 — Mindrișca—« Duitori »; 31 — Cucova—« Tintirim »; 32 — Cucova; 33 — Sascut; 34 — Valea Seacă; 35 — Răcăciuni; 36 — Gloduri; 37 — Podul Morii; 38 — Bărboasa; 39 — Lozinca; 40 — Dealul Perjului; 41 — Lozinca—Dealul Stîrcului; 42 — Găiceana—Unguri; 43 — Huruiesti; 44 — Perchiu; 45 — Buhuși; 46 — Costișa; 47 — Bodești; 48 — Bălănești; 49 — Vizantea; 50 — Găuri; 51 — Palanca; 52 — Mănăstioara; 53 — Panciu—Satu-Nou; 54 — Călimănești—Pădureni; 55 — Clăpicești; 56 — Benești; 57 — Lătești; 58 — Mălușteni; 59 — Băneasa; 60 — Fulgeriș; 61 — Cucorăni.

Fig. 2. — Terchești—Chitita. Profil de la paroi est du fossé V. 1. — sol végétal; 2. — sol gris avec restes Monteoru II b; 3. — sol gri-noir avec restes Monteoru IIa; 4. — sol brun noirâtre avec restes Monteoru Ib; 5. — sol brun avec restes Monteoru Ia; 6. — sol noir avec une grande quantité de charbon et restes Monteoru Ic₂; 7. — sol jaune avec charbon et restes Monteoru Ic₃; 8. — terre vierge jaune; a — pierre; b — torchis calciné; c — fragment de poterie; d — charbon; e — cendre.

Fig. 3. — Bogdănești. Profils des fossés de défense des établissements Foltești II (a) et Monteoru Ic₂ (b): 1 — sol végétal avec restes Monteoru Ic₂; 2 — sol brun jaunâtre avec vestiges d'habitat Foltești II; 3 — terre vierge jaune; 4 — charbon; 5 — fragments de poterie.

Fig. 4. — Terchești—Chitita. Cadre de poutres constituant la base d'une habitation de surface de la phase Monteoru Ic₃ (env. 1/50 gr. nat.).

Fig. 5. — Haches, maillets, frottoir. Bogdănești: 1 — Malu—Onești; 2 — Bărboasa; 3 — Poiana—Mirăuți.

Fig. 6. — Haches de l'âge du bronze. Parava: 1 — Borlești; 2 — Găiceana.

Fig. 7. — Outils et objets de cuivre et de bronze. Terchești: 1, 4—5; Bogdănești: 2—3, 6.

Fig. 8. — Objets en os. Bogdănești: 1—4; Răcăciuni: 5.

Fig. 9. — Poterie appartenant à l'étape I de la phase Monteoru Ic₃. Bogdănești: 1—3, 7; Răcăuți: 4—5; monastère de Horga: 6.

Fig. 10. — Poterie appartenant à l'étape I de la phase Monteoru Ic₃. Bogdănești: 1—5; Adjudul Vechi: 6.

Fig. 11. — Poterie appartenant à la phase Monteoru Ic₄ (?) (6—10) et aux étapes I (1, 2—4, 8) et II (5, 7, 9, 11) de la phase Monteoru Ic₃. Tg. Ocna—Podei: 1, 2, 4, 6—7, 10 (d'après Gh. Bichir et E. Dogan).

- Fig. 12. — Poterie appartenant à l'étape I de la phase Monteoru Ic₃. Bogdănești: 1-6, 8, 10; Jevreni: 7; Răcăuți: 9.
- Fig. 13. — Poterie appartenant à l'étape I de la phase Monteoru Ic₃. Bogdănești: 1, 4-10, 13, 16.
- Fig. 14. — Céramique appartenant à l'étape I de la phase Monteoru Ic₃. Slobozia-Podeac: 1-2, 5; Bogdănești: 4-10, 12-14; Malu-Onești: 11; Jevreni: 15-16.
- Fig. 15. — Poterie appartenant aux étapes I (8-10) et II (1-7) de la phase Monteoru Ic₃. Bogdănești: 1-7, 9; monastère de Horga: 8; Varnița: 10.
- Fig. 16. — Poterie appartenant à la phase Monteoru Ic₄ (?) (4, 15, 20) et à l'étape I de la phase Monteoru Ic₃ (1-3, 6-19). Găuri: 1-2; Gindești: 3-4, 20; Fulgeriș: 8; Terchești: 5-7, 9-19.
- Fig. 17. — Terchești-Chitita. Fragments de poterie appartenant aux phases Monteoru Ic₄ (?) (5, 6, 8) et Monteoru Ic₃ (1-4, 7).
- Fig. 18. — Fragments de poterie appartenant à la phase Monteoru Ic₃ découverts dans le sud de la Moldavie. Terchești: 1-4, 6, 8-14; Cindești: 5-7.
- Fig. 19. — Poterie appartenant aux phases Monteoru Ic₃ (1, 3) et Monteoru Ic₂ (2, 4-5). Răcăciuni: 1-2 (d'après Al. Vulpe); Poiana: 2 (d'après Radu et Ecat. Vulpe); Birsești: 4-5 (d'après S. Morintz).
- Fig. 20. — Poterie de la phase Monteoru Ic₃. Bogdănești: 1-7, 10; monastère de Horga: 8-9.
- Fig. 21. — Poterie en pâte fine et en pâte de bonne qualité appartenant aux étapes I et II de la phase Monteoru Ic₃. Bogdănești: 1-3, 5-6, 8-10, 12-19; Slobozia-Podeac: 4-7; monastère de Horga: 11.
- Fig. 22. — Fragments de poterie de la phase Monteoru Ic₃ découverts dans l'établissement de Bogdănești.
- Fig. 23. — Poterie de la phase Monteoru Ic₃. Percheni: 1-2, 4 (d'après Ecat. Vulpe); Poiana: 3, 6, 8 (d'après Radu et Ecat. Vulpe); Răcăciuni: 5, 7, 9 (d'après Al. Vulpe).
- Fig. 24. — Poterie de la phase Monteoru Ic₃. Bogdănești: 1-3, 5; Anghelești: 4; Răcăuți: 6.
- Fig. 25. — Poterie grossière de tradition Foltești II et de pâte de bonne qualité découverte dans des établissements de la phase Monteoru Ic₃. Perchiu: 1-2, 7-8 (d'après Ecat. Vulpe); Mindrișca et Răcăciuni: 3-6, 9-11 (d'après Al. Vulpe).
- Fig. 26. — Poterie grossière de tradition Foltești II découverte dans des établissements appartenant aux étapes I et II de la phase Monteoru Ic₃. Bogdănești: 1-5; Răcăuți: 6.
- Fig. 27. — Poterie grossière et à pâte de bonne qualité de la phase Monteoru Ic₃. Bogdănești: 1, 3-4, 6-10; Livada: 2; Anghelești: 11.
- Fig. 28. — Poterie appartenant à l'étape III de la phase Monteoru Ic₃, découverte à Bogdănești.
- Fig. 29. — Fragments de poterie appartenant à la phase Monteoru Ic₃. Terchești: 2-4, 7-9, 11-12; Cindești: 1, 6, 10.
- Fig. 30. — Poterie appartenant à un groupe local (?) contemporain des phases anciennes Monteoru. Fulgeriș: 1, 5-6, 11; poterie appartenant à l'étape III de la phase Monteoru Ic₃ (2, 4, 10) et à la phase Monteoru Ic₂ (1, 3, 7-9, 12-17). Terchești: 2-4, 7-10, 13-17; Palanca: 12.
- Fig. 31. — Poterie appartenant aux phases Monteoru Ic₃ (1-6, 8, 10-11) et Monteoru Ic₂ (7, 9, 12), découverte à Fichionești.
- Fig. 32. — Poterie appartenant aux phases Monteoru Ic₃ (2-3, 5, 8, 11) et Monteoru Ic₂ (6-7, 9-10, 12-18). Palanca: 1; Mănăstirea: 9; Terchești: 2-8, 10-18.
- Fig. 33. — Terchești-Chitita. Fragments de poterie de pâte fine appartenant aux phases Monteoru Ic₃ (2-4, 7-8) et Monteoru Ic₂ (1, 5-6).
- Fig. 34. — Terchești-Chitita. Fragments céramiques de pâte fine appartenant à la phase Monteoru Ic₂.
- Fig. 35. — Poterie des phases Monteoru Ic₃ (7, 15) et Monteoru Ic₂ (1-6, 8-14, 16) découverte à Cindești: 1; Vizantea: 14.
- Fig. 36. — Poterie de la phase Monteoru Ic₂ découverte à Bogdănești.
- Fig. 37. — Poterie de la phase Monteoru Ic₂. Prisecari: 1; Jevreni: 1, 5; Bogdănești: 3-4, 7-8; Poiana-Mirăuți: 6.
- Fig. 38. — Poterie de la phase Monteoru Ic₂ découverte à Adjutul Vechi, d'après M. Florescu et V. Căpitanu.
- Fig. 39. — Poterie en pâte fine appartenant à la phase Monteoru Ic₂. Bogdănești: 1-6, 8; Bărboasa-Lozinca: 7.
- Fig. 40. — Poterie de la phase Monteoru Ic₂. Podul Morii: 4-6, 9; Bărboasa: 1-3, 7-8.
- Fig. 41. — Bogdănești. Poterie de l'étape II de la phase Monteoru Ic₂.
- Fig. 42. — Poterie de la phase Monteoru Ic₂ (1, 3, 6-10) et Belopotock-Costișă (1-2, 4) découverte à Bogdănești.
- Fig. 43. — Poterie Belopotock-Costișă découverte dans l'établissement appartenant à la phase Monteoru Ic₂ de Bogdănești.
- Fig. 44. — Fragments de poterie de l'étape II de la phase Monteoru Ic₂ (1-5) et Belopotock-Costișă (6), découverts à Bogdănești.
- Fig. 45. — Objets en terre cuite découverts dans l'établissement des phases anciennes de la civilisation de Monteoru de Bogdănești.
- Fig. 46. — Fragments de poterie appartenant au groupe local (?) contemporain des phases anciennes Monteoru, découverts à Cucorâni-Botoșani.

STUDIUL MATERIALULUI FAUNISTIC
DESCOPERIT ÎN AȘEZAREA DIN EPOCA
BRONZULUI (CULTURA MONTEORU)
DE LA BOGDĂNEȘTI
(r. Tg.-Ocna, reg. Bacău)

Resturile faunistice care fac obiectul acestei lucrări provin din săpăturile arheologice executate în 1960 de către M. Florescu și C. Buzdugan în așezarea de la Bogdănești aparținând culturii Monteoru¹. Materialul descoperit este alcătuit dintr-un număr de 897 de piese osoase, toate provenind de la mamifere, nici o altă clasă a vertebratelor nefiind reprezentată. Am putut determina cu precizie 671 de fragmente osoase care ar aparține la un număr prezumat de 90 de indivizi.

Starea materialului osos este destul de fragmentară. Nu am găsit de loc coarne complete sau porțiuni mai mari de neurocraniu și splanchnocraniu; de asemenea, oasele lungi întregi constituie o excepție (doar 5 piese). Ceva mai bine păstrate sînt unele piese osoase ale carpului și tarsului, cît și falangele.

Faptele de mai sus arată că materialul osos descoperit este alcătuit din « resturi menajere ». Totuși, au fost găsite și un număr de 11 piese reprezentînd porțiuni de coarne și oase prelucrate, așchii cioplite sau șlefuite, fragmente găurite, care au ajuns, probabil, incidental printre deșeurile casnice, arătînd astfel că materialul osos era întrebuițat ca materie primă la executarea unor unelte și obiecte.

Resturile faunistice descoperite provin din două nivele de locuire: Unul mai nou — nivelul II (Monteoru Ic₂) — și altul mai vechi — nivelul I (Monteoru Ic₃). Cantitatea materialului provenit din nivelul II este foarte mică — abia 48 de fragmente determinabile, tot restul pieselor osoase aparținînd nivelului I.

În întregul material faunistic au fost identificate un număr de 13 specii de mamifere domestice și sălbatice. Iată lista speciilor de mamifere identificate:

Lepus europaeus Pall.

Castor fiber L.

¹ M. Florescu, Contribuții la cunoașterea etapelor timpurii ale culturii Monteoru în Moldova, în prezentul volum.

Canis familiaris L.
Sus scrofa ferus L.
Sus scrofa domesticus L.
Cervus elaphus L.
Capreolus capreolus L.
Alces alces L.?
Bos primigenius Boj.
Bos taurus L.
Capra hircus L.
Ovis aries L.
Equus caballus L.

Toate aceste specii au fost găsite în materialul faunistic aparținând nivelului I (Monteoru I_{c3}). În cadrul resturilor osoase provenind din nivelul II (Monteoru I_{c2}) au fost identificate doar 9 specii, lipsind *Castor fiber*, *Lepus europaeus*, *Bos primigenius* și *Equus caballus*. Acest fapt nu are nici o semnificație și se datorește cu siguranță cantității mici de material descoperit în acest din urmă nivel.

Trebuie să menționăm totodată că, deși numărul de specii de mamifere identificate în materialul osteologic luat în ansamblu este relativ ridicat, ele nu reprezintă totuși o ilustrare fidelă a faunei regiunii în epoca bronzului, faună care era, desigur, mai bogată în specii. Resturile menajere din așezări pot cuprinde, pe lângă fragmentele osoase ale animalelor domestice utilizate de om, doar resturile acelor specii vîinate de el pentru anumite scopuri și numai în mod incidental fragmente provenind de la alte animale.

Repartiția resturilor osoase determinate variază foarte mult de la o specie la alta, unele avînd o frecvență foarte înaltă, iar altele fiind reprezentate doar prin cîteva fragmente, unele din ele chiar printr-o singură piesă osoasă.

În tabelul I dăm pentru ansamblul materialului determinat numărul de fragmente aparținînd fiecărei specii în parte (în cifre absolute și %), cît și numărul prezumat de indivizi ce le-ar corespunde.

Tabelul I

Frecvența speciilor de mamifere identificate în materialul faunistic de la Bogdănești

Specia	Fragmente		Indivizi	
	Nr. abs.	%	Nr. abs.	%
<i>Lepus europaeus</i>	1	0,15	1	1,12
<i>Castor fiber</i>	2	0,30	2	2,22
<i>Canis familiaris</i>	28	4,18	6	6,67
<i>Sus scrofa domesticus</i>	112	16,69	17	18,89
<i>Sus scrofa ferus</i>	12	1,79	3	3,33
<i>Cervus elaphus</i>	24	3,58	5	5,56
<i>Capreolus capreolus</i>	4	0,59	3	3,33
<i>Alces alces</i>	2	0,30	2	2,22
<i>Bos primigenius</i>	4	0,59	2	2,22
<i>Bos taurus</i>	352	52,46	27	30,00
<i>Ovicaprinae</i> *	126	18,78	20	22,22
<i>Equus caballus</i>	4	0,59	2	2,22
	671		90	

* În cadrul grupului *ovicaprinae* au fost trecute resturile osoase aparținînd atît genului *Capra*, cît și genului *Ovis*, deoarece pentru unele părți ale scheletului lor nu există criterii de diferențiere.

Se poate observa că frecvența cea mai înaltă o prezintă bovinele, urmate apoi de ovicaprine și porcine; se constată astfel imediat că marea majoritate a resturilor faunistice aparțin animalelor domestice, speciile de mamifere sălbatice avînd o frecvență foarte joasă. Acest fapt devine încă și mai evident dacă regрупăm resturile celor 13 specii identificate după apartenența lor la categoria de animale domestice și sălbatice, așa după cum reiese din tabelul de mai jos.

Tabelul al II-lea
Repartiția resturilor osoase de mamifere după apartenența lor la categoria domestice sau sălbatice

Categorie	Fragmente		Indivizi	
	nr. abs.	%	nr. abs.	%
Mamifere domestice	622	92,70	72	80,00
Mamifere sălbatice	49	7,30	18	20,00

Se observă astfel că mamiferele sălbatice reprezintă mai puțin de 1/10 din totalitatea fragmentelor determinate și circa 1/5 din totalul indivizilor prezumați, deci o cantitate destul de mică în raport cu animalele domestice. Deși așezarea de la Bogdănești este situată în zona subcarpatică a Moldovei, zonă, desigur, acoperită în epoca bronzului cu păduri bogate în copitate sălbatice (cerbi, mistreți, căprioare, bouri), se constată totuși faptul că vînătoarea juca un rol economic cu totul secundar, necesitățile de carne și materii prime (piei, oase, coarne) fiind acoperite de creșterea animalelor domestice, care reprezenta una din ocupațiile de bază ale locuitorilor stațiunii.

Menționăm faptul că o frecvență destul de asemănătoare a mamiferelor sălbatice a mai fost întâlnită de noi în așezarea de la Popești², aparținînd culturii Tei, situată într-o regiune împădurită din Cîmpia Munteniei și în stațiunea de la Piatra-Neamț³ (cultura Noua), așezată, ca și aceea de la Bogdănești, în regiunea subcarpatică a Moldovei. Din contra, în așezările Noua de la Valea Lupului⁴, Bîrlad⁵ și Gîrbovăț⁶, situate în zona de silvostepă (azi stepizată) a Moldovei, resturile mamiferelor sălbatice sînt în număr foarte mic, arătînd că vînătoarea pierduse deja caracterul unei ocupații permanente bine conturate, executîndu-se, probabil, doar sporadic. Această situație ar putea fi pusă în legătură cu o defrișare mai avansată a masivelor păduroase în zona de silvostepă a Moldovei decît în alte regiuni, fapt care a creat condiții neprielnice pentru mamiferele «de pădure», specii care reprezentau obiectul vînătorii locuitorilor acelor așezări. Trebuie să amintim însă că în materialul faunistic provenit din stațiunile de pe teritoriul Moldovei aparținînd diferitelor faze ale culturii Cucuteni se poate constata existența unei cantități relativ mare de resturi aparținînd mamiferelor sălbatice, ele reprezentînd uneori — chiar pentru stațiunile din zona de silvostepă — pînă la 1/3 sau chiar 1/2 din întregul material osos determinat. Rezultă deci că se poate constata, în linii generale însă, tendința spre o continuă diminuare de la neolitic la bronz a cantității resturilor osoase din așezări provenind de la mamiferele sălbatice.

² S. Haimovici, Studiul resturilor de faună din așezarea de la Popești aparținînd epocii bronzului, în An. st. Iași, s. II, IX, 1, 1963, p. 149.

³ S. Haimovici, Studii asupra resturilor de faună descoperite în așezările aparținînd culturii Noua de la Bîrlad și Piatra Neamț, în AM, II—III, p. 217 și urm.

⁴ S. Haimovici, Сравнительное изучение фауны

чeskих остатков эпох неолита и бронзы, найденных в поселении у Валя Лупулуй, în An. st. Iași, s. II, VIII, 2, 1962, p. 297.

⁵ S. Haimovici, op. cit., în AM, II—III, p. 217 și urm.

⁶ S. Haimovici, material inedit.

ferile sălbatice și, desigur, ca un corolar, și scăderea de la o epocă la alta a rolului jucat de vânătoare în economia locuitorilor diverselor culturi.

★

După ce am stabilit componența faunei descoperite la Bogdănești și am văzut unele caracteristici generale ale sale, trecem la un studiu mai detaliat al fiecărei specii în parte. Așa cum am arătat mai sus, resturile osoase sînt destul de fragmentare. Am reușit totuși să executăm unele măsurători pe baza cărora putem stabili caractere raseologice; în unele cazuri, am reușit să determinăm și vîrsta indivizilor ale căror resturi au fost studiate de noi.

Fig. 1. — Bogdănești. *Bos taurus* L: metacarp și metatars.

A. MAMIFERELE DOMESTICE

1. BOVINELE (*BOS TAURUS*)

După cum se constată din cifrele tabelului I, boul domestic prezintă în cadrul materialului osteologic descoperit la Bogdănești frecvența cea mai înaltă, alcătuind peste jumătate din fragmente și circa 1/3 din totalitatea indivizilor determinați. Și în așezări aparținînd altor culturi ale epocii bronzului (Popești⁷ — cultura Tei, Otomani⁸ — cultura Otomani), al căror material faunistic a fost studiat de noi, bovinele au o frecvență foarte înaltă și oarecum asemănătoare cu aceea găsită la Bogdănești. Frecvența acestei specii este însă și mai ridicată în cadrul materialului faunistic provenit din așezările culturii Noua⁹ de la sfîrșitul epocii bronzului.

Toate părțile scheletului acestei specii au fost găsite în materialul determinat, dar, din păcate, cea mai mare parte a resturilor sînt puternic fragmentate și numai două oase lungi au fost găsite întregi. Nu există de loc porțiuni

mai mari de neurocraniu, și astfel nu putem da o caracterizare raseologică, dar, după unele fragmente de craniu, se poate presupune că bovinele de la Bogdănești aveau coarne nu prea masive.

⁷ S. Haimovici, *op. cit.*, în *An. șt. Iași*, s. II, IX, 1963, p. 149.

⁸ S. Haimovici, *Studiul preliminar al resturilor de faună descoperite în așezarea de la Otomani* (în manuscris).

⁹ S. Haimovici, *op. cit.*, în *AM*, II—III, p. 217 și urm.; *idem*, *op. cit.*, în *An. șt. Iași*, s. II, VIII, 2, 1962, p. 297.

Tabelul al III-lea
Măsurători executate pe materialul osos de *Bos taurus* (in mm.)

	variabilitatea	media	nr. măsurători
Corn			
1. Circumferința la bază	250; 150		2
2. Diametrul mare	87; 51		2
3. Diametrul mic	65; 39		2
sex	♂ : ♀		
Omoplat			
1. Diametrul anteroposterior al capului articular	57-72	65,0	6
2. Diametrul anteroposterior al cavității glenoide	48-62	55,0	6
3. Lărgimea cavității glenoide	43-57	48,1	6
4. Lărgimea minimă a gitului	45-52	49,2	4
Radius			
1. Lărgimea epifizei superioare	70-92	81,1	6
2. Lărgimea suprafeței artic. superioare	64-83	73,3	6
3. Diametrul epifizei superioare	32-50	41,1	6
4. Lărgimea epifizei inferioare	64		1
5. Diametrul epifizei inferioare	41		1
Metacarp			
1. Lărgimea epifizei superioare	52-65	58,3	3
2. Diametrul epifizei superioare	30-37	34,0	3
3. Lărgimea epifizei inferioare	54-68	64,0	4
4. Diametrul epifizei inferioare	28-34	32,0	3
Coxal			
1. Diametrul maxim acetabular	65		1
Tibia			
1. Lărgimea epifizei inferioare	56-71	62,0	8
2. Diametrul epifizei inferioare	41-51	46,0	8
Astragal			
1. Lungimea maximă	64-75	68,4	9
2. Lărgimea troclei inferioare	41-47	44,2	9
Calcaneu			
1. Lungimea maximă	128		1
2. Lărgimea maximă	45		1
Metatars			
1. Lărgimea epifizei superioare	42-50	45,2	5
2. Diametrul epifizei superioare	40-51	44,8	5
3. Lărgimea epifizei inferioare	50-68	60,7	4
4. Diametrul epifizei inferioare	27-40	33,5	4

Măsurătorile executate (vezi tabelul al III-lea) ne arată că, în medie, bovinele de la Bogdănești erau mai mici decât cele din așezările neolitice cucuteniene¹⁰ sau cele

¹⁰ S. Halmovici, op. cit., în An. jt. Iași, s. II, VIII, 1962, p. 300; S. Halmovici, L'étude de la faune néolithique de Truşeşti, în An. jt. Iași, s. II, VI, 2, 1960, p. 359; Bibi-

kova, Поселение Лука Врублевская, în MIA, 38, 1963, p. 437.

aparținând epocii bronzului din sud-vestul Ucrainei (cultura Drevne Iamnaia)¹¹ și, probabil, de talie aproape egală cu acelea din stațiunile culturii neolitice Boian¹² din Cîmpia Munteniei. Ele erau, totodată, în medie ceva mai masive decât cornutele mari din așezările aparținând culturii Noua¹³ și evident mai mari decât vitele din bronzul Europei centrale¹⁴ sau al Tesaliei¹⁵ și poate de aceeași mărime cu cele ale bronzului ungar de la Tószeg¹⁶. Se poate observa deci de-a lungul epocii bronzului tendința spre o continuă micșorare a taliei bovinelor, dar ritmul acestei micșorări este probabil foarte diferit după regiuni geografice și, poate, și după culturi.

Existența a două metapodale întregi face posibilă calcularea înălțimii la greabăn. Rezultatele obținute ne arată o largă amplitudine de variabilitate (circa 11 cm), dar se poate constata totuși că bovinele de la Bogdănești erau de talie medie, așa cum reiese din tabelul următor.

Tabelul al IV-lea

Măsurătorile executate pe metapodii de *Bos taurus* (în mm)

	Metacarp	Metatars
1. Lungimea totală.....	182	224
2. Lărgimea epifizei superioare	52	43
3. Diametrul epifizei superioare	30	42
4. Lărgimea epifizei inferioare	—	50
5. Diametrul epifizei inferioare	—	27
6. Lărgimea minimă a diafizei	(28)	24
7. Index $\frac{2 \times 100}{1}$	28,57	19,19
8. Index $\frac{6 \times 100}{1}$	15,42	10,71
sex	♀	♀
Înălțimea la greabăn (cm) După Boessneck ¹⁷	114,8	126,1
După Talkin ¹⁸	108,8	119,6

Marea majoritate a resturilor osoase de bovine provin de la indivizi maturi, puține fragmente aparținând tinerilor. După maxilarele cu dinți s-a putut determina existența a 3 indivizi încă nematuri (între 24 și 30 de luni). Nu am putut evidenția în mod precis existența masculilor castrați. Se pare că în materialul determinat predominau resturile aparținând vacilor.

Este probabil că bovinele erau crescute de către locuitorii așezării de la Bogdănești pentru scopuri utilitare (producția de lapte, executarea de munci) și abia în al doilea rînd ca furnizoare de carne.

2. OVICAPRINELE (CAPRA ET OVIS)

Pe locul al doilea în ordinea frecvenței se așază ovicaprinele (vezi tabelul I), dar cantitatea resturilor aparținând acestui grup este mult mai mică decât aceea a

¹¹ Bibikova și Șevcenko, *Фауна Михайлівського поселення Додаток*, Kiev, 1962, p. 208.

¹² Material inedit, studiat de Olga Necrasov și Sergiu Haimovici; urmează a fi inclus în cadrul unei monografii consacrate culturii Boian.

¹³ S. Haimovici, *op. cit.*, An. șt. Iași, s. II, VIII, 2, 1962, p. 300; idem, *op. cit.*, în AM, II—III, p. 217 și urm.

¹⁴ J. Boessneck, *Zur Entwicklung vor u. frühgeschichtlicher Haus- u. Wildtiere Bayerns im Rahmen der gleichzeitigen Tierwelt Mitteleuropas*, München, 1958, p. 149.

¹⁵ J. Boessneck, *Die Tierreste aus der Argissa-Magula vom präkeramischen Neolithikum bis zur mittleren Bronzezeit*, Bonn, 1962, p. 80.

¹⁶ S. Bököny, *Die Wirbeltierfauna der Ausgrabungen im Tószeg vom Jahre 1948*, in *Acta Arch.*, II, p. 79.

¹⁷ J. Boessneck, *Ein Beitrag zur Errechnung der Widerstand nach Metapodienmassen bei Rindern*. *Zeitsch. f. Tierzüchtung u. Züchtungsbiologie*, Bd. 68, 1, 1956, p. 75.

¹⁸ Talkin, *Изменчивость метоподий и ее значение для изучения крупного рогатого скота древности*, Бюл. МОИП (биол.) LXV, 1, 1960, p. 18.

bovinelor. Acest din urmă fenomen este întotdeauna caracteristic pentru materialul faunistic studiat de noi, provenit din așezările altor culturi ale epocii bronzului (Tei¹⁹, Noua²⁰, Otomani); în nici una din ele resturile ovicaprinelor nu depășesc 1/5 din materialul osos provenit de la mamifere.

Dat fiind faptul că, pe de o parte, așa cum am văzut, materialul faunistic este destul de fragmentar, iar pe de altă parte inexistența pentru unele piese osoase a unor caractere diferențiale între genurile *Capra* și *Ovis*, nu am putut atribui decât doar într-o oarecare măsură resturile de ovicaprine la unul sau celălalt dintre genuri. Pe baza puținelor fragmente osoase determinate ca aparținând cu precizie oii și caprei, se pare că numeric cantitatea caprinelor crescute de locuitorii așezării de la Bogdănești să fi fost sensibil egală cu aceea a ovinelor (11 fragmente de capră la 10 de oaie).

Printre resturile aparținând caprei am găsit și 4 fragmente de coarne. Din păcate, dat fiind caracterul lor fragmentar, nici una nu a putut fi măsurată. Cu probabilitate, toate aceste resturi aparțin unor exemplare femele, deși două din ele sînt oarecum mai masive. Unul dintre fragmente are puternice caractere ale tipului « prisca », dar și la celelalte se poate observa o oarecare abatere de la planul sagital a muchiei anterioare, încît la nici un corn nu există caractere tipice de *aegagrus*. Așa cum am arătat și în altă lucrare²¹, pe baza unor coarne provenite exclusiv de la femele și avînd în același timp și un caracter fragmentar, nu se poate stabili cu precizie caracterul raseologic al caprinelor. Menționăm însă că în așezări aparținînd culturii Noua²² am găsit resturi evidente ale tipului « prisca ».

Ovinele prezintă de asemenea, în materialul determinat, resturi de coarne; din păcate, ele sînt foarte fragmentate. Două din ele reprezintă porțiuni ale unor coarne foarte mici și gracile, arătînd că provin de la niște femele care deci mai purtau coarne. Un alt fragment este însă mai masiv, dar totodată destul de gracil pentru a putea aparține unui berbec. El ridică problema dacă nu cumva locuitorii din cultura Monteoru de la Bogdănești aveau în cadrul turmelor de ovine și masculi castrați.

Măsurătorile executate pe materialul osos de ovicaprine (vezi tabelul al V-lea) ne arată că atît oile, cît și caprele din așezarea de la Bogdănești erau de talie mică, fiind poate chiar mai gracile decît cele de la sfîrșitul epocii bronzului de la Valea Lupului²³ (cultura Noua). Pe de altă parte, ovicaprinele din unele așezări cucuteniene de la noi (Trușești, Valea Lupului)²⁴ par a fi fost mai masive decît cele de la Bogdănești, dar din altele (Luka Vrublevkaia)²⁵ de pe teritoriul Ucrainei, probabil, cam de aceeași talie. Totodată, ovicaprinele din așezarea de la Mihailovska din R.S.S. Ucraineană (cultura Drevne Iamnaia)²⁶, cît și cele din bronzul tesalian²⁷ erau mai mari și mai masive decît cele de la Bogdănești. Așadar, nu putem conchide, cel puțin deocamdată, că s-ar putea observa la ovicaprine o netă orientare spre o continuă micșorare a taliei de-a lungul neoliticului și mai ales al epocii bronzului, așa cum se constată pentru cornutele mari.

În cadrul materialului de ovicaprine de la Bogdănești, resturile osoase aparținînd indivizilor tineri sînt în cantitate scăzută. Pe baza fragmentelor de maxilare

¹⁹ S. Haimovici, *op. cit.*, în *An. șt. Iași*, s. II, IX, 1, 1963, p. 149.

²⁰ S. Haimovici, *op. cit.*, în *AM*, II—III, p. 217 și urm.; idem, *op. cit.*, în *An. șt. Iași*, s. II, VIII, 2, 1962, p. 297.

²¹ S. Haimovici, *op. cit.*, în *An. șt. Iași*, s. II, VIII, 2, p. 305.

²² S. Haimovici, *op. cit.*, în *AM*, II—III, p. 217 și urm.

²³ S. Haimovici, *op. cit.*, în *An. șt. Iași*, s. II, VIII, 2, p. 303—306.

²⁴ S. Haimovici, *L'étude de la faune néolithique de Trușești*, în *An. șt. Iași*, s. II, VI, 2, 1960, p. 390.

²⁵ Bibikova, *op. cit.*, *MIA*, 38, p. 446.

²⁶ Bibikova și Șevcenko, *op. cit.*, p. 227.

²⁷ J. Boessneck, *op. cit.*, p. 86.

Tabelul al V-lea

Măsurători executate pe materialul osos de *Ovicaprinae* * (în mm)

	Variabilitate	Media	Nr. de măsurători
Omoplat			
1. Diametrul anteroposterior al capului articular	29		1
2. Diametrul anteroposterior al cavității glenoide	24,5		1
3. Lărgimea cavității glenoide	22		1
4. Lărgimea minimă a gitului	17		1
Humerus	c c c		
1. Lărgimea epifizei inferioare	28,5; 28; 24		3
2. Lărgimea suprafeței artic. inferioare	27; 25,5; 23,5		3
3. Diametrul epifizei inferioare	24; 24; 19,5		3
Radius	o		
1. Lărgimea epifizei superioare	31,5		1
2. Lărgimea suprafeței artic. superioare	29		1
3. Diametrul epifizei superioare	16,5		1
4. Lărgimea epifizei inferioare	— 28		1
5. Diametrul epifizei inferioare	— 18		1
Metacarp	o		
1. Lungimea totală	115		1
2. Lărgimea epifizei superioare	18,5		1
3. Diametrul epifizei superioare	14 c		1
4. Lărgimea epifizei inferioare	22; 24		2
5. Diametrul epifizei inferioare	14; 15		2
6. Lărgimea minimă a diafizei	11		1
7. Index $\frac{6 \times 100}{1}$	9,57		
Tibia			
1. Lărgimea epifizei inferioare	22—29	25,5	7
2. Diametrul epifizei inferioare	18—23	19,5	7
Calcaneu	o		
1. Lungimea maximă	58		
2. Lărgimea maximă	21		
Metatars	o		
1. Lungimea totală	121		1
2. Lărgimea epifizei superioare	18		1
3. Diametrul epifizei superioare	19 o		1
4. Lărgimea epifizei inferioare	20; 22,5		2
5. Diametrul epifizei inferioare	14,5; 16		2
6. Lărgimea minimă a diafizei	11,5		1
7. Index $\frac{6 \times 100}{1}$	9,50		

* Fragmentele osoase măsurate aparținând caprei sînt notate cu c, iar cele aparținând oii cu o; pentru acelea care nu poartă nici un indicativ nu s-a putut stabili diagnoza diferențială.

cu dinți, am putut stabili că 7 din ele aparținuseră unor indivizi de peste 2 ani, deci maturi (dintre aceștia, 3 cu dentiția mai puternic erodată), 5 la animale între 18—24 de luni, 4 la indivizi de circa 1 an, iar 4 unor exemplare sub un an, dintre care 2 miei.

Am putea considera că ovicaprinele erau întrebuințate de către locuitorii așezării de la Bogdănești în egală măsură ca furnizoare de carne, cît și ca producătoare de lapte și lînă.

3. PORCINELE (SUS SCROFA DOMESTICUS)

Resturile aparținând porcinelor prezintă, în cadrul materialului faunistic de la Bogdănești, o frecvență ceva mai mică decât a ovicaprinelor (vezi tabelul I). În alte așezări ale epocii bronzului, a căror faună a fost studiată de noi (Otomani ²⁸—cultura Otomani, Popești ²⁹—cultura Tei), frecvența sa este, din contra, ceva mai ridicată decât a ovicaprinelor, fără ca acest fapt să prezinte, credem, o oarecare semnificație. Se pare însă că în așezările culturii Noua ³⁰ (Bîrlad, Valea Lupului, Gîrbovăț, Piatra-Neamț), cota-parte revenind porcinelor din cadrul materialului osos descoperit acolo, este constant mai mică decât frecvența acestui grup în stațiunile aparținând altor culturi din epoca bronzului.

Tabelul al VI-lea

Măsurători executate pe materialul osos de *Sus scrofa domesticus*
(în mm)

Maxilar superior	35
1. Lungimea lui M ³	
2. Lărgimea lui M ³	20
Maxilar inferior	
1. Lungimea lui M ₂	32; 38
2. Lărgimea lui M ₂	16; 17
3. Lungimea simfizei	63
Omoplat	
1. Diametrul anteroposterior al capului	37,5; 38
2. Diametrul anteroposterior al cavității glenoide	32; 30
3. Lărgimea cavității glenoide	24; 25
4. Lărgimea minimă a gîtului	24; 25
Humerus	
1. Lărgimea epifizei inferioare	38
2. Lărgimea suprafeței artic. inferioare	29
3. Diametrul epifizei inferioare	39
Radius	
1. Lărgimea epifizei superioare	29; 29; 30; 32
2. Diametrul epifizei superioare	20; 20; 21; 22
Coxal	
1. Diametrul antabular maxim	31
Tibia	
1. Lărgimea epifizei inferioare	32,5; 33
2. Diametrul epifizei inferioare	29; 26
Calcaneu	
1. Lungimea maximă	74
2. Lărgimea maximă	24

Resturile porcinelor de la Bogdănești sînt foarte fragmentare, încît s-au putut executa puține măsurători. Se poate totuși constata o mare amplitudine de variație a dimensiunilor diferitelor piese osoase, arătînd existența unei populații destul de eterogene (vezi tabelul al VI-lea). Pe lângă unele resturi de dimensiuni asemănă-

²⁸ S. Haimovici, op. cit. (în manuscris).

²⁹ S. Haimovici, op. cit., în An. șt. Iași, s. II, IX, 1, 1963, p. 149.

³⁰ S. Haimovici, op. cit., în AM, II—III, p. 217 și urm.; idem, op. cit., în An. șt. Iași, s. II, VIII, 2, p. 297.

toare cu ale porcului din așezările cucuteniene (vezi măsurătorile executate pe materialul provenit de la Valea Lupului ³¹, Trușești ³², Luka Vrublevkaia ³³), porc de talia tipului *palustris*, se găsesc și piese osoase mai masive, aparținând unor indivizi în medie mai mari decât porcul palafitelor.

De fapt, o rasă de porcine de talie mare, ale cărei limite superioare de variabilitate aproape că ating pe cele inferioare ale mistrețului actual, a fost pusă în evidență în materialul provenit din așezări ale culturii Noua (Valea Lupului ³⁴, Bîrlad, Piatra Neamț ³⁵) și Tei târziu (Popești ³⁶). Porcine, de asemenea de dimensiuni mai mari decât ale tipului *palustris*, au fost găsite și în bronzul ucrainean (așezarea de la Mihailovka-cultura Drevne Iamnaia) ³⁷.

În materialul osos de porcine de la Bogdănești, animalele nemature nu constituie, așa cum ne-am așteptat, majoritatea. Cele mai multe resturi de maxilare cu dinți aparțin unor indivizi de aproape 2 ani sau care au atins această vîrstă. Există și indivizi mai tineri, dar nu am găsit de loc resturi de la purcei de lapte (pînă la 3—4 luni) și nici de la animale bătrîne.

4. ECVIDEELE (EQUUS CABALLUS)

După cum se poate constata din tabelul I, frecvența calului în materialul faunistic de la Bogdănești este foarte joasă, această specie fiind reprezentată doar prin 4 fragmente osoase, și anume o falangă I, 2 falange II și o așchie de femur, care ar corespunde la un număr prezumat de 2 indivizi. Așa cum am mai văzut, resturile lor au fost găsite doar în nivelul I al așezării.

Frecvența atît de joasă a calului printre resturile osoase dintr-o așezare din epoca bronzului este surprinzătoare. În toate celelalte stațiuni ale țării noastre, aparținînd diferitelor culturi ale bronzului și a căror faună a fost studiată de noi (Bîrlad, Piatra Neamț ³⁸, Valea Lupului ³⁹, Gîrbovăț ⁴⁰—cultura Noua; Popești ⁴¹—cultura Tei; Otomani ⁴²—cultura Otomani), resturile sale sînt în cantitate mult mai mare, el ocupînd uneori chiar locul al treilea printre animalele domestice, întrecînd astfel porcinele (așezările de la Bîrlad și Piatra-Neamț—cultura Noua). Nu putem, deocamdată, preciza dacă penuria resturilor calului în așezarea de la Bogdănești este întîmplătoare, sau dacă acest fapt ar fi o caracteristică a așezărilor culturii Monteoru. Studii viitoare de faună vor aduce o clarificare a acestei probleme.

Puținele măsurători executate nu pot duce la o precizare a tipului calului crescut de locuitorii de la Bogdănești, dar se pare că el era de mărime mijlocie.

De asemenea, nu putem spune nimic cu privire la întrebuintarea dată acestei specii. Menționăm însă că am constatat, pe baza materialului faunistic provenit din așezări ale altor culturi din epoca bronzului, că, cu mare probabilitate, calul era folosit și în alimentație. În schimb neîntrebuintarea sa ca hrană de către triburile de la Bogdănești a făcut ca frecvența acestei specii în materialul faunistic din așezare

³¹ S. Haimovici, *op. cit.*, în *An. șt. Iași*, s. II, VIII, 2, p. 307—309.

³² S. Haimovici, *op. cit.*, în *An. șt. Iași*, s. II, VI, 2, p. 390.

³³ Bibikova, *op. cit.*, în *MIA*, 38, p. 424, 447.

³⁴ S. Haimovici, *op. cit.*, în *An. șt. Iași*, s. II, VIII, 2, p. 307—309.

³⁵ S. Haimovici, *op. cit.*, în *AM*, II—III, p. 217 și urm.

³⁶ S. Haimovici, *op. cit.*, în *An. șt. Iași*, s. II, IX, 1, p. 150.

³⁷ Bibikova și Șevcenko, *op. cit.*, p. 239.

³⁸ S. Haimovici, *op. cit.*, în *AM*, II—III, p. 217 și urm.

³⁹ S. Haimovici, *op. cit.*, în *An. șt. Iași*, s. II, VIII, 2, p. 297.

⁴⁰ Material inedit.

⁴¹ S. Haimovici, *op. cit.*, în *An. șt. Iași*, s. II, IX, 1, p. 149.

⁴² S. Haimovici, *Studiul preliminar...* (în ms.)

Tabelul al VII-lea

Măsurătorile executate pe material osos de *Equus caballus*
(în mm)

Falanga I		
Lungimea totală	83	
Lărgimea epifizei superioare	54	
Lărgimea epifizei inferioare	—	
Lărgimea în regiunea mijlocie	36	post.
Falanga II		
Lungimea totală	50;	47
Lărgimea epifizei superioare	53;	49
Lărgimea epifizei inferioare	(45);	46
	ant. ?	post. ?

alcătuit din «resturi menajere» să fie atît de mică. Așa cum am arătat, numai cercetările viitoare vor putea da un răspuns concludent.

5. CÎINELE (*CANIS FAMILIARIS*)

Deși resturile cîinelui sînt mai abundente la Bogdănești decît acelea ale calului, studiem totuși această specie domestică la sfîrșit, deoarece ea nu prezintă de obicei o importanță economică directă.

Se poate constata din cifrele tabelului I că frecvența cîinelui este destul de ridicată, fiind mai mare decît în așezările aparținînd altor culturi ale epocii bronzului de pe teritoriul Republicii Socialiste România. S-ar putea ca această frecvență înaltă să fie legată de așezarea stațiunii de la Bogdănești în zona subcarpatică, unde se găseau

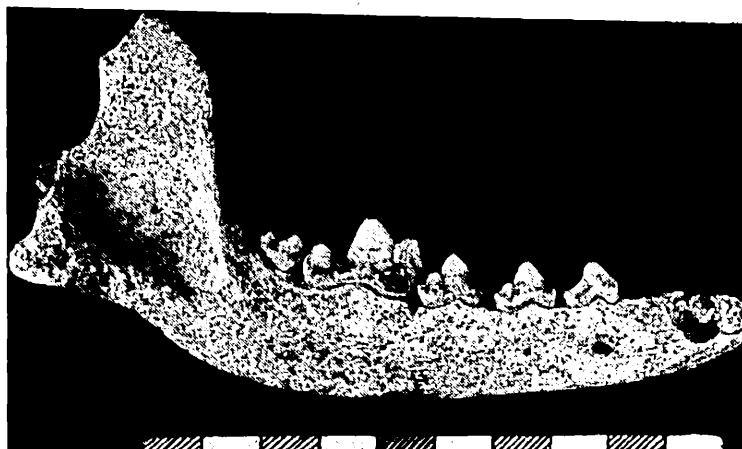

Fig. 2. — Bogdănești. *Canis familiaris* L: mandibulă.

în epoca bronzului din abundență carnivore mari sălbatice (urs, lup, rîs), cîinele constituind un auxiliar prețios al omului la paza turmelor și în lupta sa cu aceste prădătoare.

Măsurătorile executate pe resturile osoase (vezi tabelul al VIII-lea) scot în evidență un material destul de eterogen. S-ar părea însă că existau în așezare două tipuri de

câini: unul de talie relativ mică, asemănător, probabil, cu *Canis familiaris intermedius* Wold sau chiar mai mic, și altul de talie mare, poate de tipul lui *Canis familiaris matrix optima* Jeit. Este posibil ca tipul mic să fie fost ținut pe lângă casă, iar cel mare întrebuințat pentru paza vitelor.

Materialul osos aparținând câinelui nu este prea fragmentat; un singur rest aparține unui individ tânăr. Credem că această specie nu era întrebuințată în alimentație.

Tabelul al VIII-lea

Măsurătorile executate pe materialul osos de *Canis familiaris*
(in mm)

Maxilar inferior		
1. Lungimea totală.....	(129)	
2. Lungimea P + M	71	
3. Lungimea P	39	
4. Lungimea M	34	
5. Lungimea lui M ₁	21	
6. Grosimea lui M ₁	8,7	
7. Înălțimea ramului în dreptul lui M ₁	21	
8. Grosimea ramului în dreptul lui M ₁	10,5	
9. Înălțimea ramului montat	(49); 53; 58	
Omoplat		
1. Diametrul anteroposterior al capului articular	28	
2. Diametrul anteroposterior al cavității glenoide	23	
3. Lărgimea cavității glenoide	17	
4. Lărgimea minimă a gîtului	24	
Humerus		
1. Lărgimea epifizei superioare	28	
2. Diametrul epifizei superioare	36,5	
3. Lărgimea epifizei inferioare	—	27
Radius		
1. Lărgimea epifizei superioare	17	
2. Lărgimea epifizei inferioare	—	20
Coxal		
1. Diametrul acetabular maxim	24	
Femur		
1. Lărgimea maximă a epifizei superioare.....	35,5; 36	
2. Diametrul maxim al capului articular	17,5; 17,5	
3. Lărgimea epifizei inferioare	—	29
Tibia		
1. Lungimea maximă	(170)	
2. Lărgimea epifizei superioare	—	26
3. Lărgimea epifizei inferioare	21	21

B. MAMIFERE SĂLBATICE

1. CERBUL (CERVUS ELAPHUS)

Dintre mamiferele sălbatice, specia cea mai răspândită este cerbul (vezi tabelul I). Totuși, pentru o așezare situată în regiunea subcarpatică, într-o zonă puternic împădurită încă și azi, frecvența sa rămîne relativ joasă, aceasta cu atît mai mult cu

cît între resturile faunistice din așezările cucuteniene cerbul reprezintă de obicei un procentaj foarte ridicat. O frecvență ceva mai înaltă decît la Bogdănești o prezintă cerbul în așezarea de la Piatra-Neamț ⁴³ (cultura Noua), situată tot în zona subcarpatică, dar aparținînd unei faze mai noi a epocii bronzului. De asemenea, frecvențe aproximativ asemănătoare cu Bogdănești prezintă cerbul în așezările de la Popești ⁴⁴

Fig. 3. — Bogdănești. 1. *Cervus elaphus* L: humerus fragmentar. 2. *Alces alces* L ? : astragal.

(cultura Tei-faza târzie) și Otomani ⁴⁵ (cultura Otomani), situate însă în zone de cîmpie; în așezările culturii Noua, ca Valea Lupului ⁴⁶, Bîrlad ⁴⁷, Gîrbovăț ⁴⁸ din regiunea de silvostepă a Moldovei, frecvența cerbului este deja foarte joasă, ea fiind, probabil, corelată cu defrișarea pădurilor din această zonă.

Pe baza măsurărilor executate (vezi tabelul al IX-lea) se poate constata că cerbul din așezarea de la Bogdănești din epoca bronzului era de talie destul de masivă, fiind în medie mai mare decît cel carpatin de azi și asemănător cu cerbul găsit în așezările neolitice; faptul denotă că această specie avea încă condiții optime de viață în epoca bronzului în regiunea subcarpatică a Moldovei.

⁴³ S. Haimovici, op. cit., în AM, II—III, p. 217 și urm.

⁴⁴ S. Haimovici, op. cit., în An. șt. Iași, s. II, IX, 1, p. 149.

⁴⁵ S. Haimovici, op. cit., în Materiale, X (în pregătire).

⁴⁶ S. Haimovici, op. cit., în An. șt. Iași, s. II, VIII, 2, p. 297.

⁴⁷ S. Haimovici, op. cit., în AM, II—III, p. 217 și urm.

⁴⁸ Material inedit.

Tabelul al IX-lea

Măsurătorile executate pe materialul osos de *Cervidae* (în mm)

	<i>Cervus elaphus</i>	<i>Alces alces</i> ?	<i>Capreolus capreolus</i>
Humerus			
1. Lărgimea epifizei inferioare	69		
2. Lărgimea supraf. artic. inferioare	62		
3. Diametrul epifizei inferioare	64		
Metacarp			
1. Lărgimea epifizei inferioare	44		
2. Diametrul epifizei inferioare	31		
Tibia			
1. Lărgimea epifizei inferioare	52; 54; 58		
2. Diametrul epifizei inferioare	— 41; 44		
Astragal			
1. Lungimea maximă	61; 65	79	
2. Lărgimea maximă	39; 42	50	
3. Index $\frac{2 \times 100}{1}$		63,3	
Metatars			
1. Lărgimea epifizei inferioare	53		25 26
2. Diametrul epifizei inferioare	34		17 16
Falanga I			
1. Lungimea maximă	57; 58		
Falanga III			
1. Înălțimea maximă	41		
2. Lungimea suprafeței plantare	78		

2. CĂPRIORUL (*CAPREOLUS CAPREOLUS*)

Un cervideu cu resturi mult mai puține decât cerbul în cadrul materialului de la Bogdănești este căpriorul, el fiind reprezentat doar prin 4 fragmente care corespund însă la 3 indivizi diferiți. Puținele măsurători executate par a arăta că talia sa era destul de mare.

3. ELANUL (*ALCES ALCES*)

Al treilea cervideu găsit la Bogdănești este elanul. Acestei specii i-am atribuit, cu oarecare îndoială însă, un astragal și o falangă III. Menționăm că abia de curînd resturi precise de *Alces* au fost evidențiate pentru prima oară în holocenul țării noastre (așezările neolitice precucuteniene de la Andrieșeni și Tîrpești)⁴⁹, arătînd că această specie își întindea arealul mai la sud și vest decât se credea pînă acum. Fragmentele de la Bogdănești, găsite cîte unul în fiecare dintre cele două nivele, nu numai că întăresc descoperirile mai vechi, dar arată că ar fi supraviețuit, probabil, pe teritoriul țării noastre și în epoca bronzului.

⁴⁹ O. Necrasov, S. Haimovici, *Contributions à l'étude des cervidés subfossiles et de leur distribution géographique au Néolithique en Roumanie*, în An. șt. Iași, s. II, IX, 1, p. 139.

4. MISTREȚUL (SUS SCROFA FERUS)

Un copitat sălbatic destul de important ca specie de vînat este mistrețul, care se clasează în ordinea frecvenței, în materialul de la Bogdănești, imediat după cerb. Această specie nu este atît de legată de pădure ca cerbul, avînd o amplitudine ecologică mai largă. Tocmai de aceea se poate ca în resturile de faună din așezările Noua din zona de silvostepă a Moldovei el întrecă ca frecvență cerbul, care, după cum am văzut, a fost puternic influențat de defrișarea pădurilor din această regiune.

Mistrețul descoperit la Bogdănești era, în medie, de talie mai mare decît exemplarele actuale, apropiindu-se prin aceasta de cel neolitic și arătînd, totodată, că existau și pentru această specie, în bronzul regiunii subcarpatice a Moldovei, condiții optime de trai.

Menționăm că printre resturi am găsit două fragmente provenind de la un individ nematur, cît și o porțiune de maxilar inferior cu M_3 puternic erodat, aparținînd deci unui exemplar foarte bătrîn.

Tabelul al X-lea

Măsurătorile executate pe materialul osos de *Sus scrofa ferus* (în mm)

M_3 lungimea	42	46
lărgimea	18	19
Humerus		
1. Lărgimea epifizei inferioare	(49)	
2. Lărgimea supraf. artic. inferioare	37	
3. Diametrul epifizei inferioare	50	
Tibia		
1. Lărgimea epifizei inferioare	(40)	
2. Diametrul epifizei inferioare	37	

5. BOURUL (BOS PRIMIGENIUS)

Un alt copitat sălbatic care făcea obiectul vînatăriei locuitorilor din așezarea de la Bogdănești era bourul. Frecvența sa este aici joasă, dar și în fauna altor stațiuni neolitice sau din epoca bronzului din țara noastră resturile sale sînt în cantitate foarte mică sau chiar lipsesc cu totul.

Tabelul al XI-lea

Măsurătorile executate pe materialul osos de *Bos primigenius* (în mm)

Humerus		
1. Lărgimea epifizei inferioare	96; 106	
2. Lărgimea suprafeței de artic. inferioare	89; 95	
3. Diametrul anteroposterior al epifizei inferioare	86; (90)	
Falanga I		
1. Lungimea maximă	73	
2. Lărgimea epifizei superioare	(40)	
3. Lărgimea epifizei inferioare	38	
4. Lărgimea minimă a diafizei	34	
Falanga II		
1. Lungimea maximă	52	
2. Lărgimea epifizei superioare	38	
3. Lărgimea epifizei inferioare	32	

Toate cele patru fragmente osoase de bour au putut fi măsurate. Două din ele (un humerus și falanga I) aparțin unui individ gracil, desigur o femelă; considerăm că aceste resturi provin de la *Bos primigenius*, și nu de la un mascul de *Bos taurus*, dat fiind faptul că, așa cum am văzut mai sus, bovinele din epoca bronzului erau deja mai mici decât cele din neoliticul țării noastre.

6. CASTORUL (CASTOR FIBER)

Resturile castorului în materialul faunistic de la Bogdănești sînt puține, fiind reprezentate doar prin două mandibule fragmentare, fiecare aparținînd la indivizi diferiți, dintre care unul încă tînăr. Castorul era, probabil, vînat pentru blană și, poate, chiar pentru carne, resturile sale osoase ajungînd astfel printre deșeurile de bucătărie din așezare. Resturile castorului au fost găsite în multe așezări neolitice,

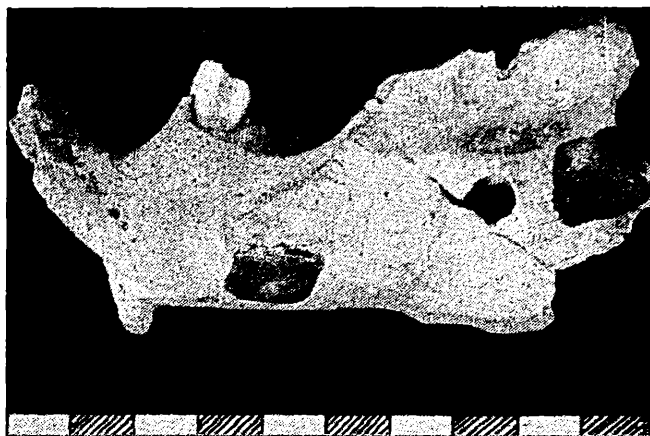

Fig. 4. — Bogdănești. *Castor fiber* L: mandibulă.

a căror faună a fost studiată de noi, cît și în stațiuni ale epocii bronzului aparținînd la diferite culturi (Popești⁵⁰—cultura Tei tîrzie, Otomani⁵¹—cultura Otomani II, Piatra-Neamț⁵²—cultura Noua). El reprezintă un element important în caracterizarea peisajului geografic și, asociat cu cerbul într-un același complex faunistic, denotă existența, în zona respectivă, atît a masivelor păduroase, cît și a unei largi rețele hidrografice.

Dăm mai jos măsurătorile executate pe un fragment de mandibulă de castor.

Tabelul al XII-lea

Măsurătorile executate pe materialul osos de *Castor fiber* (în mm)

Mandibulă	
1. Lungimea articulară	(101)
2. Lungimea șirului de dinți jugali	31
3. Înălțimea înaintea șirului de dinți.....	25
4. Lungimea simfizei	(45)

⁵⁰ S. Haimovici, op. cit., în An. șt. Iași, s. II, IX, 1, p. 148.

⁵¹ S. Haimovici, op. cit., în Materiale, X (în pregătire).

⁵² S. Haimovici, op. cit., în AM, II—III, p. 217 și urm.

7. IEPURELE (LEPUS EUROPAEUS)

Acest rozător este reprezentat în materialul nostru de studiu printr-o singură piesă osoasă, și anume o vertebră lombară. S-ar putea ca penuria resturilor acestui animal să fie datorată și faptului că o parte a fragmentelor sale osoase, mai mici și mai fragile decât a altor specii de mamifere sălbatice, să fi fost distruse de trecerea timpului și să nu apară astfel în materialul faunistic descoperit în așezare cu ocazia săpăturilor. Oricum însă, importanța acestei specii în economia vânătoarească a locuitorilor de la Bogdănești era infimă.

În încheiere, trebuie să menționăm că și alte mamifere sălbatice, mai ales carnivore, constituiau, desigur, un obiect al vânătorii triburilor culturii Monteoru de la Bogdănești. Cum însă acest vânat era sporadic, iar de la aceste animale se întrebuițea cel mult blana (unele, poate, erau omorâte doar datorită faptului că constituiau un pericol pentru turme și oameni), piesele lor osoase puteau ajunge incidental în materialul faunistic alcătuit din resturi de bucătărie. Credem că lipsa acestor specii în fauna descoperită la Bogdănești se datorește faptului că resturile osoase provenite din această așezare nu constituie un material prea abundent.

★

Din cele arătate pînă aici, reținem că pentru locuitorii așezării Monteoru de la Bogdănești creșterea animalelor reprezenta o ocupație relativ însemnată.

Între animalele domestice, locul prim este deținut de bovine, ovicaprinele și porcinele avînd o importanță economică mult mai mică. Se remarcă, totodată, frecvența foarte joasă a resturilor aparținînd calului. Bovinele și ovicaprinele par a fi fost folosite cu precădere în scopuri utilitare (pentru muncă, lapte, lînă etc.).

Bovinele crescute de locuitorii epocii bronzului de la Bogdănești erau în medie mai mici ca talie decât cele din așezările neolitice cucuteniene și cu probabilitate ceva mai masive decât cornutele mari din stațiunile aparținînd culturii Noua. Ovicaprinele erau de talie mică, iar porcul aparținea, probabil, unei rase mai masive decât tipul *palustris*.

Vînătoria juca, de asemenea, un anumit rol în economia triburilor de la Bogdănești, fiind o ocupație bine conturată. Erau vîinate mai ales copitatele mari sălbatice, cu precădere cerbul.

Speciile sălbatice « de pădure » aveau, în epoca bronzului, în regiunea subcarpatică a Moldovei, condiții optime de trai; acest fapt este dovedit mai ales de talia, în medie, mai mare, a cerbului, căpriorului, mistrețului față de cea a indivizilor care trăiesc actualmente în această regiune.

SERGIU HAIMOVICI

ÉTUDE SUR LES RESTES FAUNIQUES DÉCOUVERTS DANS L'ÉTABLISSEMENT
DE L'ÂGE DU BRONZE (CIVILISATION DE MONTEORU) DE BOGDĂNEȘTI
(DISTR. DE TG. OCNA, RÉG. BACĂU)

RÉSUMÉ

Le présent article est consacré à l'étude des restes fauniques découverts dans l'établissement de Bogdănești, appartenant à la civilisation de Monteoru de l'âge du bronze, établissement situé dans la région sous-carpatique moldave, dans la dépression du Trotuș.

Le matériel faunique appartient à deux niveaux distincts, l'un plus ancien (niveau I — Monteoru Ic₃) et l'autre plus récent (niveau II — Monteoru Ic₂). Le chiffre total des pièces déterminées est de 671, appartenant toutes aux mammifères (voir la liste p. 1).

Le matériel ostéologique découvert présente un caractère nettement fragmentaire; il ne comprend ni cornes entières, ni portions plus importantes de neurocrâne et de splanchnocrâne et seulement 5 os longs entiers (4 métapodes et 1 tibia). Ces restes constituent donc, dans leur quasi-totalité, des déchets de cuisine.

La répartition des restes osseux varie considérablement d'une espèce à l'autre, certaines espèces étant représentées par un nombre très élevé de fragments, d'autres par un nombre réduit ou même par une seule pièce osseuse. Le tableau I indique la fréquence de chaque espèce (calculée tant en chiffres absolus qu'en pourcentages), le tableau II donne la répartition des restes osseux entre mammifères domestiques et sauvages.

Tant du tableau I que du tableau II, il ressort que la grande majorité du matériel provient d'animaux domestiques, d'où l'on peut déduire que l'élevage jouait un rôle important dans l'économie de la population de Bogdănești. Pourtant, on constate que la chasse représentait également une occupation importante et qu'elle jouait encore un certain rôle dans l'économie de l'établissement.

Le IIe chapitre comprend l'étude détaillée de chaque espèce de mammifère à part, y compris les tableaux de mensurations respectifs (tab. III—XII).

Numériquement, la première place est occupée par les bovidés, situation que l'on retrouve d'ailleurs dans maints autres établissements de Roumanie. Les mensurations effectuées montrent que, en moyenne, les bovidés de Bogdănești étaient plus petits de ceux de l'époque néolithique, mais un peu plus massifs que ceux des établissements de la civilisation de Noua.

Dans l'ordre de fréquence viennent ensuite les ovicaprins, la proportion étant à peu près la même pour le mouton et la chèvre. Les ovicaprins élevés par les habitants de l'établissement de Bogdănești étaient de taille réduite, semblables en général à ceux du néolithique. Etant donné que dans d'autres établissements de l'âge du bronze on rencontre des ovicaprins plus massifs, il semble que la diminution de taille, évidente pour les bovidés, n'est pas caractéristique pour les ovicaprins.

A ce qu'il semble, autant les bovidés que les ovicaprins étaient élevés dans des buts utilitaires (lait, traction, laine).

Les porcs sont un peu moins fréquents que les ovicaprins. Ils appartiennent probablement à un type plus massif que le type *palustris*; ce type de porc de grande taille se rencontre aussi dans d'autres établissements de l'époque du bronze de notre pays.

Il est caractéristique que les restes d'équidés sont très peu fréquents. En échange, le chien est bien représenté.

Parmi les mammifères sauvages, les plus fréquents sont le cerf, le sanglier et le chevreuil. Leurs dimensions spécifiques sont, en général, supérieures à celles des représentants actuels des mêmes espèces. Ce fait montre que, à l'âge du bronze, la région sous-carpatique moldave offrait des conditions de vie idéales pour les espèces « de forêt ». Parmi les animaux sauvages, on relève également la présence de l'aurochs et, probablement, de l'élan.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. — Bogdănești. *Bos taurus* L: métacarpe et métatars.

Fig. 2. — Bogdănești. *Canis familiaris* L: mandibule.

Fig. 3. — Bogdănești. 1. *Cervus elephas* L: humérus fragmentaire. 2. *Alces alces* L ? : astragale.

Fig. 4. — Bogdănești. *Castor fiber* L: mandibule.

TEZAUURUL DE LA VOVRIEȘTI ȘI UNELE PROBLEME PRIVIND MONEDELE GETO-DACE DIN MOLDOVA

Cercetările întreprinse asupra monedelor geto-dace, unul din capitolele mai noi și mai dificile ale numismaticii antice, au pășit încă de la început pe un drum foarte anevoios. Caracterele deosebite ale acestor « imitații barbare », cum au fost denumite multă vreme, printre care remarcăm: stilizarea și lipsa legendei cu numele emitentului, diversitatea tipurilor și larga lor răspândire, au constituit și continuă să mai constituie încă principalele dificultăți în calea rezolvării diferitelor aspecte de ordin economic, politic și etnic pe care le ridică studierea acestora. Primelor investigații în acest domeniu li s-au adăugat ulterior și treptat o serie de studii, care ne pun la îndemână un bogat material documentar și o serie de date prețioase, menite să alcătuiască o bază serioasă de cercetare. Deși cele mai multe dintre aceste lucrări se ocupă cu prezentarea de descoperiri monetare, din cuprinsul lor nu lipsesc referiri asupra datării diferitelor emisiuni monetare și niți unele concluzii de ordin istoric mai general.

Extinderea cercetărilor arheologice, ca și a diverselor lucrări cu caracter agricol, edilitar sau industrial, care a avut loc în ultimii ani în țara noastră, a prilejuit descoperirea unui număr însemnat de monede în mod izolat sau constituite în tezaure. Unele au fost publicate, altele însă continuă să fie încă inedite. Majoritatea, dacă nu toate, au intrat în colecțiile muzeelor noastre și sînt la îndemîna cercetătorilor pentru a putea fi valorificate din punct de vedere științific. Numărul lor relativ mare adăugat descoperirilor mai vechi alcătuiește un fond documentar însemnat, în măsură să ne permită trecerea de la faza de strîngere și publicare a materialului la aceea a întocmirii unor lucrări mai mari de sinteză.

Printre aceste descoperiri recente din domeniul numismaticii geto-dace, un loc de seamă îl ocupă tezaurul de la Vovriești, r. Negrești, reg. Iași ¹. El se înscrie printre cele mai importante achiziții din acest sector de cercetare, conținutul său dezvăluind, după cum se va vedea, date noi și de o mare valoare numismatică și istorică.

¹ Cite o notă informativă, despre acest tezaur a apărut XVIII, 1960, nr. 4 808; cf. B. Mitrea, SCIV, 1, 1961, in *Scînteia*, XXIX, 1960, nr. 4 789 și in *România liberă*, p. 147—148.

Tezaurul amintit s-a găsit în luna martie 1960 pe teritoriul cooperativei agricole de producție « Steaua roșie » din Vovriești, cu prilejul sădării unor puieți de cireși. Descoperirea a fost făcută de țărani cooperatori Dumitru și Gheorghe Damian în partea de sud-sud-vest a satului, la punctul numit « În Cier », sub Dealul Bozienilor. Din cercetările făcute la fața locului de N. Gostar și M. Dinu de la Universitatea « Alexandru I. Cuza » din Iași reiese că monedele fuseseră ascunse în pământ, la adâncimea de 0,40–0,50 m. Nu s-a putut stabili dacă tezaurul a fost depus într-un vas de lut, așa cum se obișnuiește în cele mai multe cazuri, deoarece la locul descoperirii nu s-a aflat nici un fragment ceramic care să îndreptățească o asemenea presupunere. Ca urmare a aceleiași cercetări s-a dovedit că nici în punctul respectiv și nici în împrejurimile imediate nu se află urme care să indice existența vreunei așezări omenești din această perioadă.

Tezaurul cuprinde un număr de 125 de monede de argint, toate aparținând aceluiași tip, dar cu o serie de variante. Descrierea lor, care comportă unele dificultăți din cauza numărului mare de variante, se prezintă după cum urmează.

DESCRIEREA MONEDELOR

TIPUL I A

1. Av. Capul lui Zeus cu barbă și cunună de lauri spre dr.; totul prezintă ușoare urme de stilizare.

Rv. Călăreț cu calul în galop spre dr. ține o ramură și friul; calul are botul și picioarele îngroșate; el ridică piciorul stâng din față și cel drept din urmă; între picioarele din față și sub pintece cite un semn ornamental, iar sub picioare o contramarcă ce redă un X înscris într-un cerc. Moneda este mult uzată, dar de stil bun (fig. 1, 1).

AR. Greut. 13,43 g. Diam. 26 mm.

2. Av. Idem, dar de la altă stanță și mai puțin uzată.

Rv. Idem, dar fără semne ornamentale și fără contramarcă; în plus se păstrează urme din legendă ...ΛΙΠ... și o tăietură adincă, făcută cu dalta, care străpunge moneda pe toată grosimea ei; pe capul calului o globulă; tocirea se datorează, probabil, matriței (fig. 1, 2).

AR. Greut. 14,12 g. Diam. 26 mm. Tip apropiat la Pink, 22.

3. Av. Idem, dar capul lui Zeus ceva mai stilizat.

Rv. Călărețul mai stilizat, cu st. ridicată în loc de ramură; urme de legendă mult stilizate; sub cal tăietură adincă (fig. 1, 3).

AR. Greut. 13,73 g. Diam. 25 mm. Tip apropiat la Pink, 36.

4. Av. Idem, aceeași stanță, dar cu efigia ceva mai ștearsă.

Rv. Idem, aceeași stanță, dar mai tocită (fig. 1, 4).

AR. Greut. 13,31 g. Diam. 25 mm.

5. Av. Idem, dar altă stanță; pe cap două tăieturi și o adincitură circulară.

Rv. Idem, dar călărețul vizibil și calul mai puțin stilizat; sus se văd urme de legendă ...ΙΙΛ...; sub botul calului, un semn nedistinct, iar sub cal o umflătură, poate, tăietura de pe avers; urme de tocire (fig. 1, 5).

AR. Greut. 13,92 g. Diam. 25 mm.

6. Av. Idem, dar capul mai mare și buzele redată fără globule.

Rv. Idem, dar altă stanță; sînt aplicate trei contramărci: una pe cap, în loc de ochi; alta sub picioare, iar a treia pe crupa calului; două tăieturi dispuse: una verticală și tăind complet grosimea monedei, cealaltă oblică și pătrunzînd pe jumătate moneda (fig. 1, 6).

AR. Greut. 13,73 g. Diam. 27 mm.

7. Av. Idem, dar altă stanță; se distinge doar conturul capului, cu părul țepos și buza de sus dintr-o globulă; reliefu aplătizat de la tipar.

Rv. Idem, dar calul mai stilizat, fără urme de legendă și fără contramărci; tăietură verticală sub cal (fig. 1, 7).

AR. Greut. 12, 52 g. Diam. 25 mm.

8. Av. Idem, dar capul cu mai multe amănunte și gura redată prin trei globule.

Rv. Idem, dar calul mai suplu și călărețul micșorat; două tăieturi adinci: una verticală sub cal, cealaltă, oblică, în fața calului. Moneda tocită mult (fig. 1, 8).

AR. Greut. 13,54 g. Diam. 25 mm.

9. Av. Capul lui Zeus, ca mai sus, dar altă înfățișare și mai reliefat; la gură o singură globulă.

Rv. Idem, dar calul mult mai stilizat; două tăieturi oblice și urme de tocire (fig. 1, 9).

AR. Greut. 13,51 g. Diam. 25 mm. Tip apropiat, Pink, 23.

10. Av. Idem, dar altă stanță; sub frunte o tăietură ușoară.

Rv. Idem, dar totul mai puțin stilizat; două tăieturi: una verticală sub cal, alta, oblică și mică, înapoia lui; urme clare de tocire (fig. 1, 10).

AR. Greut. 12,82 g. Diam. 24 mm.

11. Av. Capul lui Zeus mai stilizat și gura redată prin două globule.

Rv. Idem, dar altă stanță; sus urme de legendă; tăietură oblică peste pieptul calului (fig. 1, 11).

- AR. Greut. 13,41 g. Diam. 27 mm.
12. Av. Idem, dar mai puțin barbarizat; părul și cununa mai clar redată.
Rv. Idem, dar întreg rv. este foarte mult tocit; contramarcă pe pieptul calului și trei tăieturi, în trei direcții diferite (fig. 1, 12).
AR. Greut. 13,51 g. Diam. 16 mm.
13. Av. Idem, dar altă stanță; buza de jos redată printr-o globulă.
Rv. Idem, dar totul mai clar; între picioarele calului o ramură, iar în fața lui o tăietură; nu are contramarcă (fig. 1, 13).
AR. Greut. 13,83 g. Diam. 26,5 mm.
14. Av. Idem, dar mai stilizat; buzele redată prin două globule.
Rv. Idem, dar sub cal și între picioarele din față semne nedistincte; sub cal tăietură verticală. Moneda tocită. (fig. 1, 14).
AR. Greut. 13,41 g. Diam. 27 mm.
15. Av. Idem, dar altă stanță, cu ușoară deosebire.
Rv. Idem, dar fără simboluri; pe pîntecele calului o contramarcă circulară; calul în poziție mai statică; sub el o tăietură (fig. 2, 15).
AR. Greut. 12,52 g. Diam. 25 mm.
16. Av. Capul lui Zeus mai stilizat, dar fără globule la gură.
Rv. Cal și călăreț mai bine redați; sus urme de legendă și o globulă, iar sub cal, simbol; la coada calului o contramarcă circulară, iar în fața piciorului ridicat o alta, care redă o cruce în relief (fig. 2, 16).
AR. Greut. 13,90 g. Diam. 25 mm.
17. Av. Capul lui Zeus, cu altă înfățișare, mai puțin stilizat și cu gura din două globule.
Rv. Idem, dar călărețul cu ramura în st. și cu friul în dr.; urme din legendă ΦΙΛΙΠΠΟΥ, dar mult stilizate; lipsesc contramărcile, iar între picioarele din față un simbol neclar; sub cal tăietură ușoară (fig. 2, 17).
AR. Greut. 13,75 g. Diam. 26 mm.
18. Av. Idem, dar mai stilizat.
Rv. Idem, dar călărețul și picioarele aproape complet șterse; trei tăieturi și o contramarcă (palmă?) în cîmp, st. jos (fig. 2, 18).
AR. Greut. 14,25 g. Diam. 28,5 mm.
19. Av. Idem, dar altă stanță.
Rv. Idem, dar călărețul dispărut, iar coama calului redată prin perle; pe pieptul calului, contramarcă cu 2 puncte în relief; tăietură adîncă orizontală, peste gîtul calului (fig. 2, 19).
AR. Greut. 13,92 g. Diam. 25 mm.
20. Av. Idem, dar alte amănunte stilistice.
Rv. Idem, dar parte din călăreț vizibilă; pe călăreț o contramarcă circulară; tăietură orizontală, care străpunge capul calului; totul mai șters; capul și coama calului nu se mai văd (fig. 2, 20).
AR. Greut. 13,45 g. Diam. 26 mm.
21. Av. Idem, dar cu stil diferit.
Rv. Idem, dar calul și călărețul redați complet; este vizibilă și ramura; deasupra, urme slabe de legendă.
Pe crupa calului, două contramărci, o palmă și un cerc; sub cal, tăietură verticală (fig. 2, 21).
AR. Greut. 13,86 g. Diam. 25 mm.
22. Av. Idem, dar capul mai stilizat.
Rv. Idem, dar altă stanță; deasupra călărețului și pe pieptul calului, două contramărci circulare; sub cal, o tăietură verticală și urme de simbol (fig. 2, 22).
AR. Greut. 13,19 g. Diam. 25 mm.
23. Av. Idem, dar altă redare a părului și a bărbii; lipsă globulele de la gură; se păstrează una în fața nasului.
Rv. Idem, dar călărețul abia se mai vede; nu mai are ramura în mină; urmele de legendă lipsesc; totul mai tocit (fig. 2, 23).
AR. Greut. 13,68 g. Diam. 25 mm.
24. Av. Idem, dar stanță diferită; buzele sînt redată prin două puncte.
Rv. Idem, dar două contramărci, un cerc radiat pe botul calului și o semilună pe piciorul drept din față; patru tăieturi diferite (fig. 2, 24).
AR. Greut. 13,22 g. Diam. 25 mm.
25. Av. Idem, dar mai puțin stilizat.
Rv. Idem, dar mai șters; în fața calului contramarcă, iar vertical, pe mijlocul monedei, două tăieturi (fig. 2, 25).
AR. Greut. 13,53 g. Diam. 26 mm.
26. Av. Idem, dar cu bărbia mai proeminentă.
Rv. Idem, dar totul mai șters; în cîmpul monedei patru contramărci diferite și o tăietură (fig. 2, 26).
AR. Greut. 12,58 g. Diam. 26 mm.
27. Av. Idem, dar de alt stil; deasupra o tăietură.
Rv. Idem, dar calul și călărețul vizibili; pe crupă și în fața calului, cîte o contramarcă circulară și trei tăieturi (fig. 2, 27).
AR. Greut. 13,65 g. Diam. 24 mm.
28. Av. Idem, dar capul lui Zeus altfel redat.
Rv. Idem, dar calul mai clar; pe capul lui, două contramărci: palmă și labă de picior; două tăieturi (fig. 2, 28).
AR. Greut. 13,84 g. Diam. 24 mm.
29. Av. Idem, dar mai puțin stilizat.
Rv. Idem, dar deasupra urme din legendă; fără contramărci și cu două tăieturi (fig. 3, 29).
AR. Greut. 13,45 g. Diam. 27 mm.
30. Av. Idem, dar mici deosebiri de stil.
Rv. Idem, dar fără urme din legendă și cu cele două tăieturi în poziție diferită (fig. 3, 30).
AR. Greut. 13,04 g. Diam. 26,5 mm.
31. Av. Idem, dar capul mai precis redat, cu fruntea lată și cu buzele din două globule.
Rv. Idem, dar urme din legendă și o singură tăietură (fig. 3, 31).
AR. Greut. 12,49 g. Diam. 26 mm.
32. Av. Idem, dar mai stilizat.
Rv. Idem, dar călărețul cu ramură, iar sub cal și între picioarele din față, cîte un semn; tăietură sub cal (fig. 3, 32).
AR. Greut. 13,79 g. Diam. 25 mm.
33. Av. Idem, dar stanță diferită.
Rv. Idem, dar fără urme din legendă; sub cal simbol și tăietură; trei contramărci aplicate, o palmă pe crupă,

un X într-un romb pe piept și două cercuri concentrice în fața calului (fig. 3, 33).

AR. Greut. 13,44 g. Diam. 28 mm.

34. Av. Idem, dar la gură o singură globulă.

Rv. Idem, dar mai șters, iar călărețul vizibil numai în parte; cinci contramărci diferite (fig. 3, 34).

AR. Greut. 14,19 g. Diam. 28 mm.

35. Av. Idem, dar mai clar și buzele din două globule.

Rv. Idem, dar totul mai clar și urme din legendă deasupra; coama calului este perlată; pe crupa calului o contramarcă (fig. 3, 35).

AR. Greut. 14,10 g. Diam. 26 mm.

36. Av. Idem, dar mai stilizat și o singură globulă la gură.

Rv. Idem, dar tăietură în fața calului, iar pe pînțelele calului o contramarcă, cruce în cerc (fig. 3, 36).

AR. Greut. 13,41 g. Diam. 25,50 mm.

37. Av. Idem, dar mai stilizat și buzele redată prin două globule.

Rv. Idem, dar fără urme din legendă și fără contramarcă; între picioarele din față ale calului, trei globule, iar în spatele calului alte două; tăietură sub cal; cerc perlat pronunțat (fig. 3, 37).

AR. Greut. 13,14 g. Diam. 26,50 mm.

38. Av. Idem, dar altă înfățișare.

Rv. Idem, dar lipsă globulele, în plus două contramărci, X în cerc și 2 cercuri concentrice (fig. 3, 38).

AR. Greut. 12,40 g. Diam. 24 mm.

39. Av. Idem, dar cu unele deosebiri stilistice.

Rv. Idem, dar călărețul nu se mai distinge; trei contramărci înfățișând o rozetă, X cu două globule și un X simplu; trei tăieturi (fig. 3, 39).

AR. Greut. 10,36 g. Diam. 25,50 mm.

40. Av. Idem, dar ceva mai deosebit.

Rv. Idem, dar călărețul cu ramura vizibilă și calul mai clar; sub botul calului urme de legendă; între picioarele din față, simbol, o rozetă, iar sub cal o tăietură; fără contramarcă (fig. 3, 40).

AR. Greut. 13,50 g. Diam. 24 mm.

41. Av. Idem, dar altă reprezentare a calului.

Rv. Idem, dar urme din legendă și deasupra călărețului; lipsă simbolul, iar între picioarele din spatele calului o globulă; sub cal o contramarcă circulară; două tăieturi (fig. 3, 41).

AR. Greut. 14,20 g. Diam. 25 mm.

42. Av. Idem, dar capul mai puțin stilizat.

Rv. Idem, dar urme din legendă numai sub botul calului și lipsă simboluri și contramărci; o singură tăietură (fig. 3, 42).

AR. Greut. 13,15 g. Diam. 26 mm.

43. Av. Idem, dar cu ușoare deosebiri de stil.

Rv. Idem, dar călărețul șters aproape complet și fără urme de legendă; sub cal o tăietură, iar pe piept și în fața lui două contramărci, X în cerc (fig. 4, 43).

AR. Greut. 12,57 g. Diam. 26 mm.

44. Av. Idem, dar ceva mai stilizat și cu contramarcă, semicerc.

Rv. Idem, dar călărețul clar și cu urme din legendă; pe gîtul calului o contramarcă circulară (fig. 4, 44).

AR. Greut. 13,55 g. Diam. 24 × 28 mm.

45. Av. Idem, dar altă reprezentare a capului.

Rv. Idem, dar în fața călărețului contramarcă, o stea în cerc (fig. 4, 45).

AR. Greut. 12,33 g. Diam. 26 mm.

46. Av. Idem, dar altă stanță; în spate contramarcă, semicerc.

Rv. Idem, dar între picioarele din față ale calului, un semn; pe capul calului, contramarcă (fig. 4, 46).

AR. Greut. 13,15 g. Diam. 26 mm.

47. Av. Idem, dar mai puțin stilizat și fără contramarcă.

Rv. Idem, dar lipsă urmele din legendă și fără contramarcă; tăietură deasupra; în plus un semn sub cal (fig. 4, 47).

AR. Greut. 13,67 g. Diam. 24,50 mm.

48. Av. Idem, dar cu unele mici deosebiri de stil.

Rv. Idem, dar cite un semn sub cal și în fața lui; tăietură sub cal; pe cap și piept cite o contramarcă circulară (fig. 4, 48).

AR. Greut. 12,03 g. Diam. 24,50 mm.

49. Av. Idem, dar fața mai prelungă.

Rv. Idem, dar fără simboluri și contramărci; totul mult tocit; două tăieturi sus și la st. (fig. 4, 49).

AR. Greut. 13,61 g. Diam. 26 mm.

50. Av. Idem, dar altă reprezentare a capului.

Rv. Idem, dar ceva mai clar și una din cele două tăieturi sub cal (fig. 4, 50).

AR. Greut. 13,28 g. Diam. 25 mm.

51. Av. Idem, dar altă stilizare.

Rv. Idem, dar călărețul și ramura vizibile, iar deasupra urme din legendă; o tăietură sub cal (fig. 4, 51).

AR. Greut. 13,74 g. Diam. 25 mm.

52. Av. Idem, dar stanță diferită.

Rv. Idem, dar călărețul fără ramură, iar sub botul calului un semn (fig. 4, 52).

AR. Greut. 12,04 g. Diam. 26 mm.

53. Av. Idem, dar stilizare diferită.

Rv. Idem, dar fără urme din legendă; pe crupa calului o contramarcă; două tăieturi în cîmp sus și jos (fig. 4, 53).

AR. Greut. 13,75 g. Diam. 25 mm.

54. Av. Idem, dar cu alte elemente stilistice.

Rv. Idem, dar trei tăieturi și două contramărci (fig. 4, 54).

AR. Greut. 13,14 g. Diam. 24 mm.

55. Av. Idem, dar altă stilizare.

Rv. Idem, dar mai șters, fără contramărci și cu o singură tăietură deasupra; sub piciorul din față, o globulă (fig. 4, 55).

AR. Greut. 12,83 g. Diam. 25 mm.

56. Av. Idem, dar altă stanță.

Rv. Idem, dar mai clar, cu patru contramărci aplicate pe corpul calului; tăietură jos (fig. 4, 56).

AR. Greut. 13,25 g. Diam. 24 mm.

57. Av. Idem, dar puțin mai deosebit stilistic.

Rv. Idem, dar fără contramărci; sub piciorul din față un semn (fig. 5, 57).

AR. Greut. 13,06 g. Diam. 24 mm.

58. Av. Idem, dar altă redare a capului, prelungă; globulele de la gură nu se mai văd.

Rv. Idem, dar sub cal două tăieturi și un semn (fig. 5, 58).

AR. Greut. 13,15 g. Diam. 27 mm.

59. Av. Idem, dar capul redat sub o altă înfățișare.

Rv. Idem, dar cu urme din legendă, două contramărci sub cal și patru tăieturi; între picioarele din față, un semn (Y) (fig. 5, 59).

AR. Greut. 13,38 g. Diam. 26 mm.

60. Av. Idem, dar alt stil în redarea capului, cu o globulă la gură.

Rv. Idem, dar fără simbol, cu două contramărci pe cal și două tăieturi (fig. 5, 60).

AR. Greut. 12,96 g. Diam. 27 mm.

61. Av. Idem, dar capul altfel redat și cu buze redete prin două globule.

Rv. Idem, dar fără legendă și contramărci; o singură tăietură deasupra (fig. 5, 61).

AR. Greut. 12,96 g. Diam. 25,50 mm.

62. Av. Idem, dar cu ușoare deosebiri stilistice și cu o globulă la buza de jos.

Rv. Idem, dar cu două tăieturi (fig. 5, 62).

AR. Greut. 13,15 g. Diam. 25 mm.

63. Av. Idem, dar puțin deosebit și cu buze redete prin două globule.

Rv. Idem, dar sub cal un simbol, iar cele două tăieturi aplicate în alte poziții (fig. 5, 63).

AR. Greut. 13,61 g. Diam. 25,50 mm.

64. Av. Idem, dar cu părul altfel redat.

Rv. Idem, dar deasupra un T, iar sub botul calului un semn (fig. 5, 64).

AR. Greut. 12,78 g. Diam. 26 mm.

65. Av. Idem, dar cu altă stilizare; la gură o globulă.

Rv. Idem, dar fără semn și cu o tăietură sub cal (fig. 5, 65).

AR. Greut. 13,62 g. Diam. 14,50 mm.

66. Av. Idem, dar cu unele deosebiri de amănunt și cu buze din două globule.

Rv. Idem, dar cu urme din legendă, două contramărci pe cal și două tăieturi (fig. 5, 66).

AR. Greut. 13,39 g. Diam. 24 mm.

67. Av. Idem, dar stanță diferită; cele două globule nu se mai văd.

Rv. Idem, dar mai șters și o singură contramărcă (fig. 5, 67).

AR. Greut. 13,25 g. Diam. 25,50 mm.

68. Av. Idem, dar altă stilizare.

Rv. Idem, dar fără contramărcă și cu două semne nedistincte sub cal (fig. 5, 68).

AR. Greut. 13,51 g. Diam. 25 mm.

69. Av. Idem, dar stilizare deosebită; pe nas o contramărcă semicirculară.

Rv. Idem, dar totul mai șters; trei tăieturi și o contramărcă pe capul calului (fig. 5, 69).

AR. Greut. 13,87 g. Diam. 26 mm.

70. Av. Idem, dar altă stanță, cu capul mai stilizat.

Rv. Idem, dar mai clar, urme din legendă și o singură tăietură (fig. 5, 70).

AR. Greut. 12,06 g. Diam. 14,50 mm.

71. Av. Idem, dar altă înfățișare a capului, mai puțin stilizat, cu buze și bărbia din globule.

Rv. Idem, dar urme din legendă nesigure și patru tăieturi (fig. 6, 71).

AR. Greut. 13,86 g. Diam. 26 mm.

72. Av. Idem, dar cu unele deosebiri de redare a capului; bărbia proeminentă.

Rv. Idem, dar totul mai clar; urme de legendă și două tăieturi; una fiind foarte la suprafață (fig. 6, 72).

AR. Greut. 13,48 g. Diam. 26,50 mm.

73. Av. Idem, dar ceva mai stilizat și mai tocit.

Rv. Idem, dar totul mult șters și cu două tăieturi și fără urme de legendă (fig. 6, 73).

AR. Greut. 13,91 g. Diam. 25 mm.

74. Av. Idem, dar alte amănunte stilistice.

Rv. Idem, dar mai clar; sub cal un semn și o contramărcă circulară, iar pe crupă o a doua contramărcă, o mină?; deasupra o tăietură (fig. 6, 74).

AR. Greut. 13,48 g. Diam. 24,50 mm.

75. Av. Idem, dar mai stilizat și mai puțin clar.

Rv. Idem, dar mai șters, fără semn și fără contramărci (fig. 6, 75).

AR. Greut. 13,54 g. Diam. 26 mm.

76. Av. Idem dar mai puțin stilizat, cu două globule în loc de buze.

Rv. Idem, dar mai clar; sub botul calului două globule; pe picioarele dinapoi o contramărcă și în cîmp două tăieturi (fig. 6, 76).

AR. Greut. 13,52 g. Diam. 24 mm.

77. Av. Idem, dar altă stanță, cu mai multe amănunte ale capului, fără globulă la gură.

Rv. Idem, dar mai șters, fără contramărci și globule; o singură tăietură în cîmp sus (fig. 6, 77).

AR. Greut. 13,18 g. Diam. 25 mm.

78. Av. Idem, dar altă stanță.

Rv. Idem, dar trei tăieturi și o contramărcă pe crupă (fig. 6, 78).

AR. Greut. 12,91 g. Diam. 27,50 mm.

79. Av. Idem, dar stilizare diferită și cu buze redete prin două globule.

Rv. Idem, dar mai clar; fără contramărci și cu trei tăieturi (fig. 6, 79).

AR. Greut. 13,42 g. Diam. 24,50 mm.

80. Av. Idem, dar altă stanță; figura nu se mai distinge și are împrejur cerc perlat.

Rv. Idem, dar mai clar și ramura vizibilă; două tăieturi (fig. 6, 80).

AR. Greut. 13,19 g. Diam. 25,50 mm.

81. Av. Idem, dar mai puțin stilizat, conturul capului fiind clar.

Rv. Idem, dar coama calului vizibilă, iar călărețul cu altă poziție; o singură tăietură; sub piciorul din față ridicat, un semn (fig. 6, 81).

AR. Greut. 12,91 g. Diam. 26 mm.

82. Av. Idem, dar cu amănunte de stil deosebite.

Rv. Idem, dar urme din legendă; coama calului perlată și sub botul calului o globulă (fig. 6, 82).

AR. Greut. 13,76 g. Diam. 23 mm.

83. Av. Idem, dar altă stanță, cu capul mult prelungit.

Rv. Idem, dar totul mult mai șters și cu călărețul aproape complet dispărut; trei tăieturi fără globulă sau semn; coama calului lipsă (fig. 6, 83).

AR. Greut. 13,33 g. Diam. 28 mm.

84. Av. Idem, dar capul lui Zeus altfel redat, în formă mult mai ovală.

Rv. Idem, dar totul mai clar; sub botul calului un semn, iar sus urme de cerc perlat; o singură tăietură în dr. (fig. 6, 84).

AR. Greut. 12,94 g. Diam. 25 mm.

85. Av. Idem, dar conturul capului nu se mai distinge, relieful lui fiind mult tocit.

Rv. Idem, dar lipsă cercul perlat; moneda prezintă trei tăieturi și trei contramărci (fig. 7, 85).

AR. Greut. 13,69 g. Diam. 25 mm.

86. Av. Idem, dar altă reprezentare a capului; are o tăietură și trei contramărci, cu X în cerc, fiecare altă variantă.

Rv. Idem, dar mai șters; fără contramărci și numai cu o singură tăietură (fig. 7, 86).

AR. Greut. 13,46 g. Diam. 27 mm.

87. Av. Probabil tot capul lui Zeus spre dr., dar cu înfățișare mai tină; una din buze redată prin globulă.

Rv. Idem, dar călărețul lipsă; două tăieturi (fig. 7, 87).

AR. Greut. 13,76 g. Diam. 27 mm.

88. Av. Idem, dar buzele redată prin două globule.

Rv. Idem, dar trei tăieturi și urme de cerc perlat; pe crupă o contramărcă (fig. 7, 88).

AR. Greut. 13,56 g. Diam. 28 mm.

89. Av. Idem, dar altă stanță.

Rv. Idem, dar calul abia se distinge; trei tăieturi și două contramărci (fig. 7, 89).

AR. Greut. 14,20 g. Diam. 26,5 mm.

TIPUL I B

90. Av. Capul lui Zeus cu barbă și cunună spre dr.; împrejur cerc perlat; tip puțin stilizat.

Rv. Cal și călăreț în galop spre st.; calul ridică piciorul drept din față și stîngul din spate; deasupra se văd urme din legendă; sub cal sigla π ; sus o tăietură (fig. 7, 90).

AR. Greut. 13,15 g. Diam. 26 mm.

91. Av. Idem, dar capul mai mare și mai stilizat; sub nas două globule și o alta în locul buzei de jos.

Rv. Idem, dar calul mai suplu, fără siglă, cu două tăieturi și o contramărcă (fig. 7, 91).

AR. Greut. 13,67 g. Diam. 26,50 mm.

92. Av. Idem, dar cu unele deosebiri de stil la redarea părului.

Rv. Idem, dar calul mai voluminos; dedesubt un semn și în plus o tăietură mică, trei în total (fig. 7, 92).

AR. Greut. 13,49 g. Diam. 27 mm.

93. Av. Idem, dar redarea capului ceva mai clară, cu două globule în locul buzelor; cercul perlat lipsește.

Rv. Idem, dar sub cal un semn nedistinct și urmele de legendă mai șterse; globula de sub picior, lipsă (fig. 7, 93).

AR. Greut. 13,26 g. Diam. 24 mm.

94. Av. Idem, dar părul, barba și cununa altfel redată; cerc perlat.

Rv. Idem, dar călărețul ține ramura în dr.; nu se mai văd urme din legendă și nici semne; pe gîtul calului o contramărcă circulară (fig. 7, 94).

AR. Greut. 13,30 g. Diam. 25,50 mm.

95. Av. Idem, dar altă stanță cu capul mai stilizat.

Rv. Idem, dar cu urme de legendă; călărețul abia vizibil și fără ramură, iar tăietura deasupra; pe pieptul calului o contramărcă triunghiulară (fig. 7, 95).

AR. Greut. 10,88 g. Diam. 25 mm.

96. Av. Idem, dar capul ceva mai clar și mai precis conturat, avînd deasupra o tăietură.

Rv. Idem, dar călărețul mai clar, sub cal un X, iar în fața calului o contramărcă; nu are tăieturi (fig. 7, 96).

AR. Greut. 13,33 g. Diam. 25,50 mm.

97. Av. Idem, dar amănuntele bărbii și ale părului mai clare, fără tăieturi.

Rv. Idem, dar fără siglă sub cal, însă cu un semn sub botul calului; pe pieptul calului și pe cap cîte o contramărcă; trei tăieturi (fig. 7, 97).

AR. Greut. 12,50 g. Diam. 26 mm.

98. Av. Idem, dar capul mai stilizat și cu altă înfățișare.

Rv. Idem, dar fără urme de legendă și fără semne; pe corpul calului, o contramărcă (fig. 7, 98).

AR. Greut. 13,17 g. Diam. 25 mm.

99. Av. Idem, dar capul cu altă coafură și cu barba mai pronunțată.

Rv. Idem, dar fără contramărcă și cu o singură tăietură; sub cal și sub botul acestuia cîte un semn, globulă și cerc; urme de cerc perlat împrejur (fig. 8, 99).

AR. Greut. 13,10 g. Diam. 14,50 mm.

100. Av. Idem, dar capul mai mare și cu o altă înfățișare.

Rv. Idem, dar călărețul cu ramură; doar un singur semn sub cal; două tăieturi și contramărcă (fig. 8, 100).

AR. Greut. 13,89 gr. Diam. 27 mm.

101. Av. Idem, dar capul altfel redat, cu buza mai puțin proeminentă.

Rv. Idem, dar lipsă ramura și semnul de sub cal; coama calului perlată; jos tăietură și o contramărcă circulară (fig. 8, 101).

AR. Greut. 13,39 g. Diam. 25 mm.

102. Av. Idem, dar capul mai prelung și ușor mai stilizat.

Rv. Idem, dar în locul călărețului o pasăre; fără contramărcă și cu două tăieturi (fig. 8, 102).

AR. Greut. 14,22 g. Diam. 25,50 mm.

103. Av. Idem, dar capul cu o altă stilizare.

Rv. Idem, dar călărețul puțin vizibil; pe crupă o contramărcă, iar sub cal o tăietură (fig. 8, 103).

AR. Greut. 13,79 g. Diam. 26 mm.

104. Av. Idem, dar mai « barbarizat » și mai șters.

Rv. Idem, dar mai tocit, cu două contramărci și două tăieturi. Moneda are o proeminență pe margine (fig. 8, 104).

AR. Greut. 13,25 g. Diam. 26,50 mm.

105. Av. Idem, dar mai puțin stilizat și amănuntele mai clare.

Rv. Idem, dar fără contramărci și cu 5 tăieturi, dintre care două la suprafață (fig. 8, 105).

- AR. Greut. 13,50 g. Diam. 26 mm.
106. Av. Idem, dar totul mai clar, capul avind o înfățișare mai tinăra și mai puțin stilizată.
- Rv. Idem, dar mai clar; se văd urme din legendă; sub botul calului și sub piciorul ridicat din față, cite un semn în formă de cerc; cinci contramărci (două la fel) și două tăieturi suprapuse în parte (fig. 8, 106).
- AR. Greut. 12,99 g. Diam. 25 mm.
107. Av. Idem, dar mai stilizat și cu barba evidentă; o contramărcă circulară.
- Rv. Idem, dar cu un singur semn sub cal și cu trei contramărci diferite și o tăietură (fig. 8, 107).
- AR. Greut. 13,29 g. Diam. 25 mm.
108. Av. Idem, dar altă stanță, cu capul mai clar conturat; fără contramărcă.
- Rv. Idem, dar fără semn sub cal și fără nici o contramărcă (fig. 8, 108).
- AR. Greut. 12,54 g. Diam. 25 mm.
109. Av. Idem, dar altă stilizare a capului.
- Rv. Idem, dar mai șters și fără urme din legendă (fig. 8, 109).
- AR. Greut. 13,72 g. Diam. 25 mm.
110. Av. Idem, dar capul mai mic și altfel stilizat.
- Rv. Idem, dar urme din legendă și contramărcă; patrat cu patru globule (fig. 8, 110).
- AR. Greut. 13,72 g. Diam. 24,50 mm.
111. Av. Idem, dar altă reprezentare, capul avind o înfățișare foarte tinăra.
- Rv. Idem, dar sub botul calului trei globule, o alta sub piciorul ridicat din față și încă una mai mică sub cal, unde se află și un semn; sus tăietură și pe crupă o contramărcă (fig. 8, 111).
- AR. Greut. 12,95 g. Diam. 24,50 mm.
112. Av. Idem, dar mai stilizat.
- Rv. Idem, dar fără globule și semne și fără urme de legendă; tăietură sub cal, iar contramărcă lipsă (fig. 8, 112).
- AR. Greut. 11,57 g. Diam. 25 mm.
113. Av. Idem, dar înfățișare matură.
- Rv. Idem, dar cu contramărcă (palmă), pe crupa calului (fig. 9, 113).
- AR. Greut. 14,10 g. Diam. 26 mm.
114. Av. Idem, dar cu unele deosebiri stilistice.
- Rv. Idem, dar mai șters și cu două contramărci (fig. 9, 114).
- AR. Greut. 13,20 g. Diam. 25,50 mm.
115. Av. Idem, dar figura mai clară și barba mai proeminentă.
- Rv. Idem, dar mai clar și sub cal simbol o stea cu 8 raze; o contramărcă și două tăieturi; coama calului perlată (fig. 9, 115).
- AR. Greut. 13,87 g. Diam. 24 mm.
116. Av. Idem, dar mai șters și puțin deosebit.
- Rv. Idem, dar fără simbol și cu două contramărci (fig. 9, 116).
- AR. Greut. 13,64 g. Diam. 25,50 mm.
117. Av. Idem, dar mai stilizat, cu altă înfățișare.
- Rv. Idem, dar cu trei tăieturi și fără contramărci (fig. 9, 117).
- AR. Greut. 13,27 g. Diam. 27 mm.
118. Av. Idem, dar altă stanță, cu un contur al capului mai precis.
- Rv. Idem, dar urme de legendă; o globulă sub piciorul din față și o singură tăietură; nu are contramărci (fig. 9, 118).
- AR. Greut. 13,29 g. Diam. 24,50 mm.
119. Av. Idem, dar altă înfățișare.
- Rv. Idem, dar fără urme de legendă; cu două tăieturi și două contramărci (fig. 9, 119).
- AR. Greut. 13,28 g. Diam. 24,50 mm.
120. Av. Idem, dar tăieturi mai clare și mai precise.
- Rv. Nu se mai vede nici calul și nici călărețul, pentru a ști direcția lor; se văd trei tăieturi și patru contramărci (fig. 9, 120).
- AR. Greut. 13,04 g. Diam. 26 mm.
121. Av. Idem, dar capul mult mai prelung și mai barbarizat; perforație circulară a monedei.
- Rv. Idem, dar două tăieturi și o contramărcă (fig. 9, 121).
- AR. Greut. 14,17 g. Diam. 27 mm.
122. Av. Idem, dar forma capului abia se mai distinge; se distinge o contramărcă.
- Rv. Idem, dar patru tăieturi și două contramărci (fig. 9, 122).
- AR. Greut. 13,36 g. Diam. 26 mm.

TIPUL II A

123. Av. Cap de zeitate (Zeus ?) spre st., mult stilizat, cu părul căzind în plete pe spate; gura redată prin două globule.
- Rv. Călăreț cu calul în galop spre st.; călărețul ține ramură; în cîmp dr., urme din legendă și tăietură (fig. 9, 123).
- AR. Greut. 11,53 g. Diam. 26 mm.

TIPUL II B

124. Av. Cap bărbătesc, stilizat, cu înfățișare tinăra, spre st.; gura redată prin două globule.
- Rv. Călăreț cu ramură, cu calul în galop spre dr.; deasupra urme din legendă, sub botul calului sigla Ξ și o contramărcă, rozetă; sub cal o tăietură (fig. 9, 124).
- AR. Greut. 13,15 g. Diam. 27 mm.
125. Av. Idem, dar mai stilizat.
- Rv. Idem, dar mai șters, fără legendă și contramărcă; sub cal, un semn circular (fig. 9, 125).
- AR. Greut. 13,67 g. Diam. 26 mm.

Din catalogul întocmit asupra întregului tezaur reiese că toate monedele au la bază un singur prototip, pe care l-au imitat. Este vorba de tetradrahma regelui macedonean Filip al II-lea, care are pe avers capul lui Zeus cu barbă, iar pe revers un

Fig. 1. — Vovriești. Monede din tezaurul geto-dacic.

Fig. 2. — Vovriești. Monede din tezaurul geto-dacic.

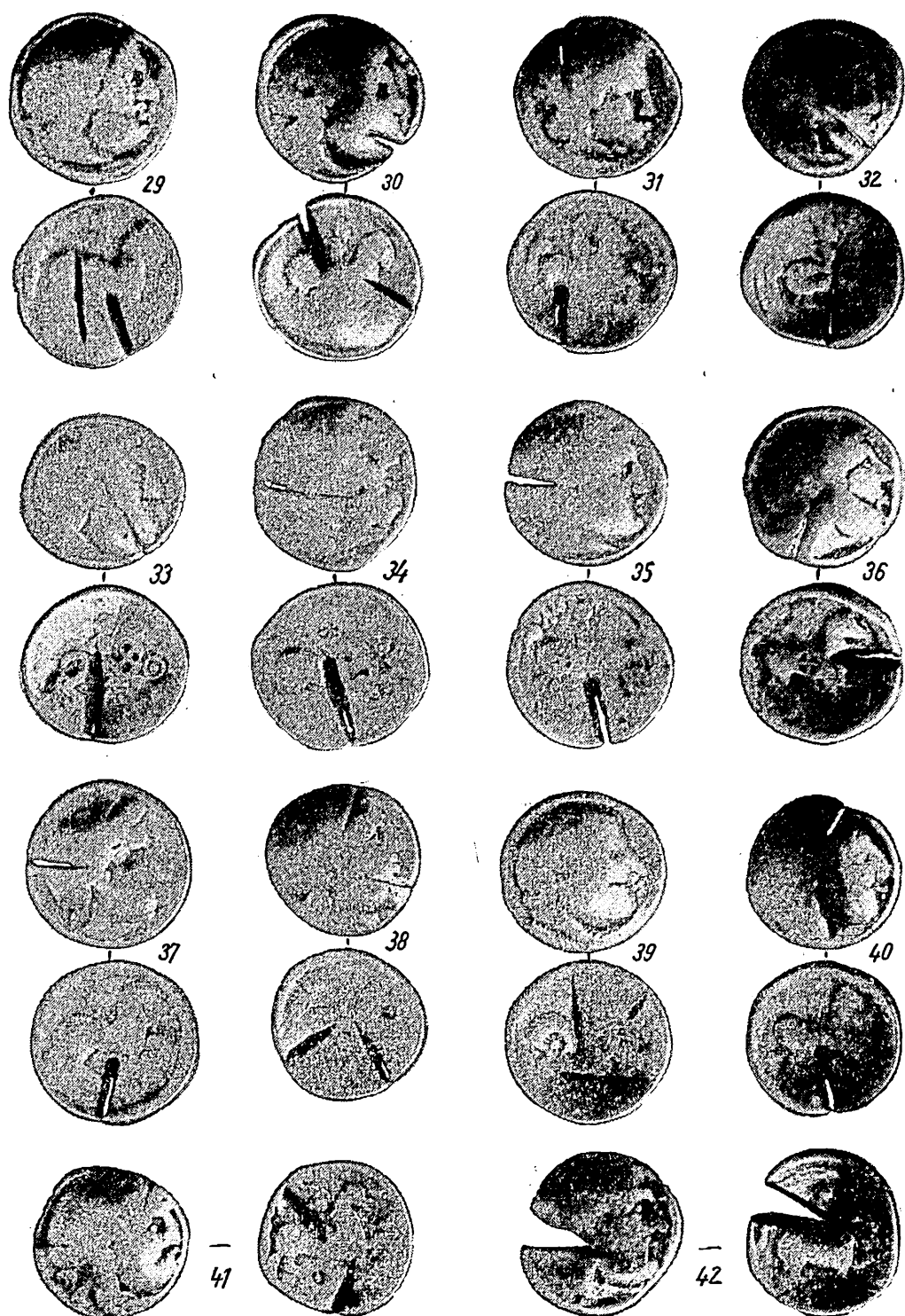

Fig. 3. — Vovriești. Monede din tezaurul geto-dacic.

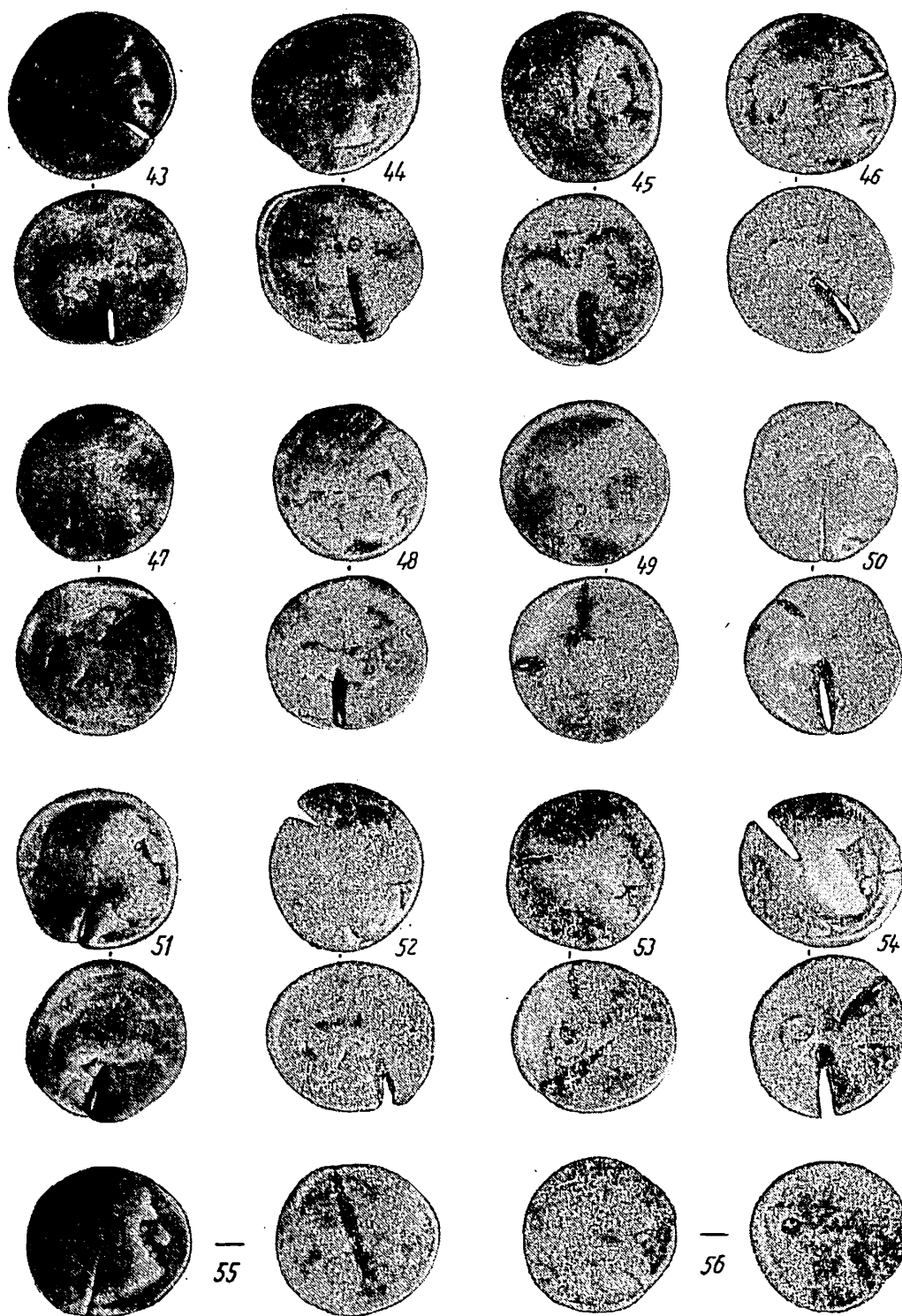

Fig. 4. — Vovriești. Monede din tezaurul geto-dacic.

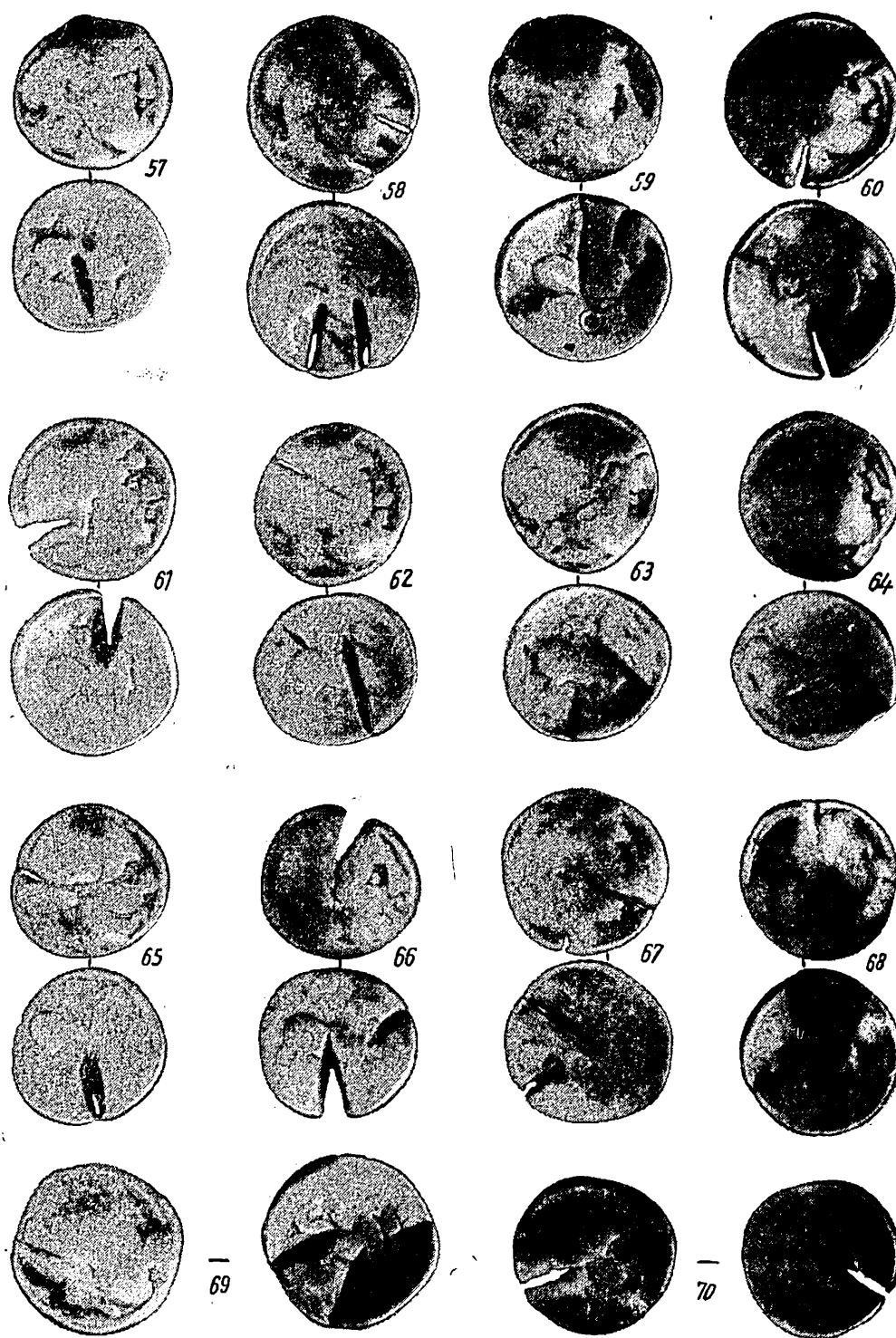

Fig. 5. — Vovriești. Monede din tezaurul geto-dacic.

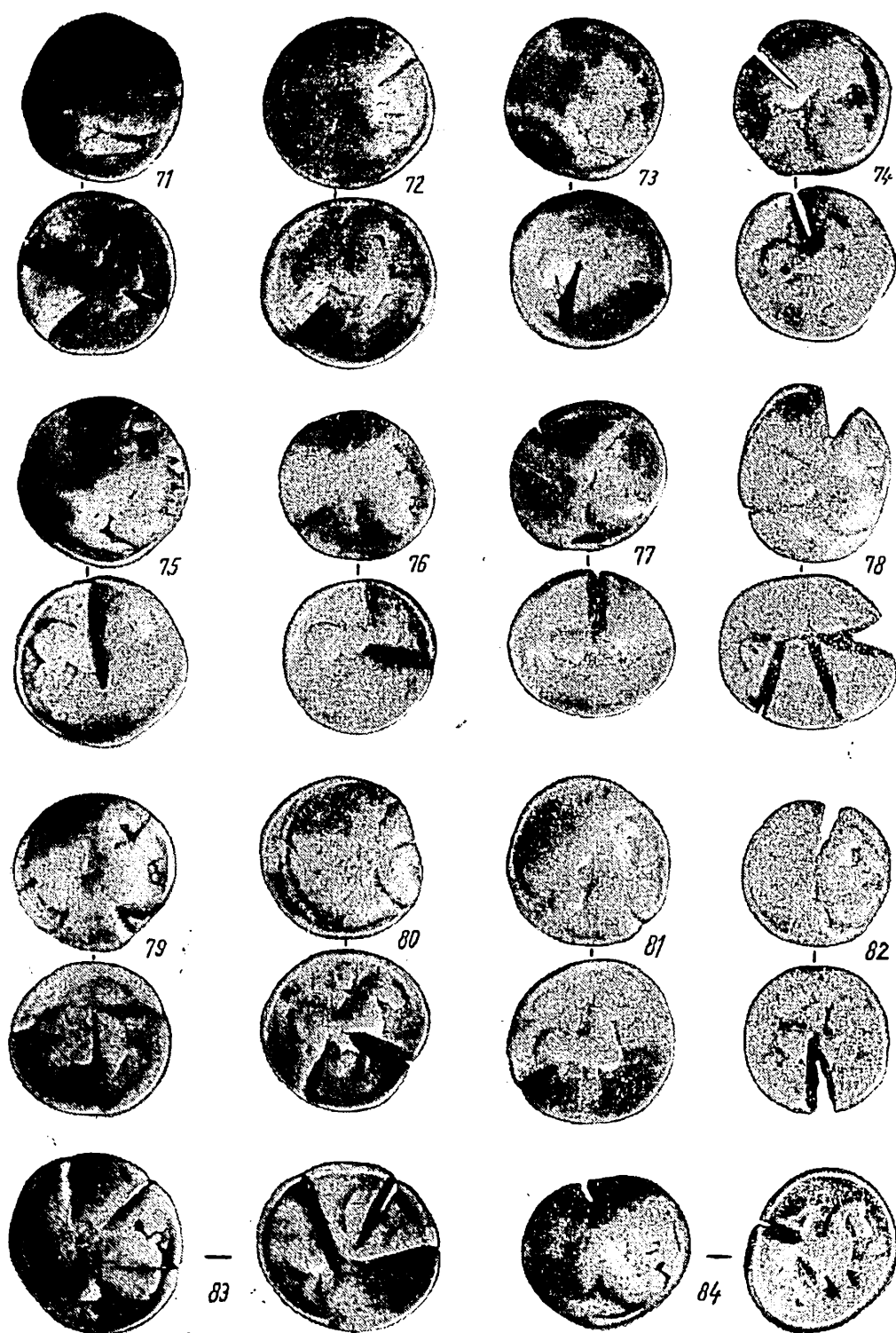

Fig. 6. — Vovriești. Monede din tezaurul geto-dacic.

Fig. 7. — Vovriești. Monede din tezaurul geto-dacic.

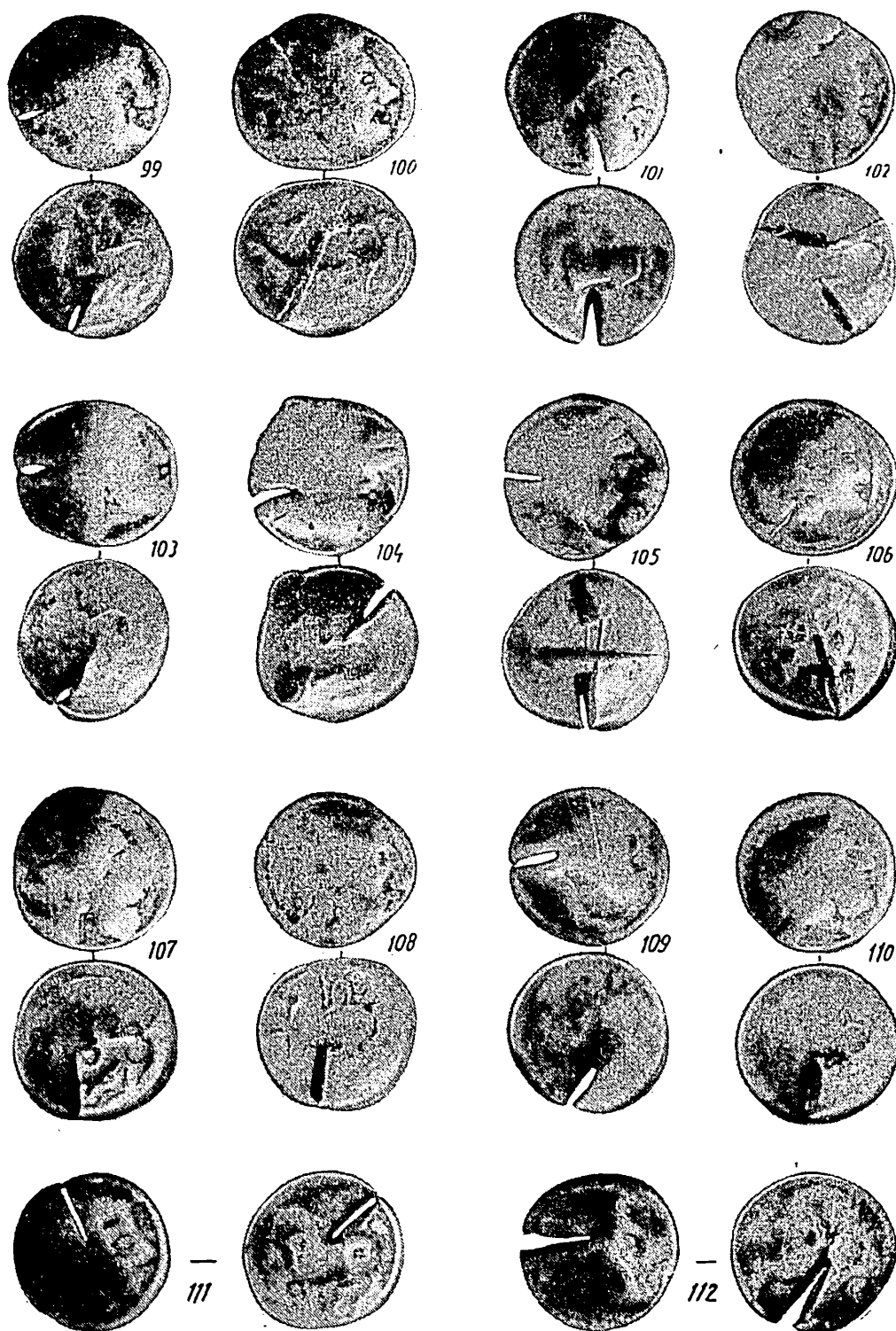

Fig. 8. — Vovriești. Monede din tezaurul geto-dacic.

Fig. 9. — Vovriești. Monede din tezaurul geto-dacic.

călăreț cu calul în galop spre dreapta sau spre stînga. Deasupra apare inscripția cu numele regelui, iar în cîmp unele semne de ateliere monetare.

Cercetările de pînă acum din domeniul numismaticii geto-dace au stabilit că majoritatea monedelor locale din Dacia sînt imitații după tetradrahma lui Filip al II-lea, monedă care a cunoscut o largă răpîndire în regiunea carpato-danubiană. Totodată s-a constatat că în cadrul mare al acestor imitații locale există o serie întregă de tipuri și variante, care diferă între ele în funcție de timp și de regiune. Unele dintre ele se apropie, ca realizare artistică, destul de mult de original, în timp ce altele au reprezentările stilizate la maximum, degenerînd într-o serie de combinații de linii și puncte, fiind departe de a mai semăna cu prototipul. Între aceste două extreme se situează alte tipuri intermediare, cu ajutorul cărora poate fi fixată o evoluție în timp și în spațiu a principalelor imitații geto-dace.

Monedele din tezaurul de la Vovriești fac parte din imitațiile cu o stilizare mai puțin pronunțată. Printre acestea întîlnim cîteva piese, care păstrează încă multe din trăsăturile originalului, capul lui Zeus fiind ușor de identificat. Altele însă se depărtează destul de mult de original, fără să atingă însă ultimele forme de stilizare pe care l-au atins o serie de monede dacice. În cazul nostru, chiar atunci cînd vorbim despre variantele cele mai degenerate, tot putem distinge conturul unui cap uman. Reversul, în general, este mai bine redat aproape pe toate exemplarele. Adesea, aici se mai păstrează urme de legendă, constînd din litere grecești, de cele mai multe ori transformate în semne fără înțeles și fără legătură între ele.

De pe reversul acestor monede nu lipsesc nici anumite simboluri sau semne, ale căror forme și tipuri sînt de obicei greu de stabilit.

Analiza internă a tezaurului impune mai întîi atenției noastre unele observații și constatări de ordin numismatic de un deosebit interes.

Reamintim în primul rînd că toate monedele sînt de argint. Titlul argintului din care au fost bătute pare să fie foarte ridicat. Chiar dacă nu posedăm rezultatul unor analize în acest sens, totuși unele observații atente ne îngăduie să vorbim despre o bună calitate a metalului. În acest sens, un ajutor prețios ne furnizează prezența unor tăieturi, care de cele mai multe ori străbat moneda pe toată grosimea ei. Acestea lasă să se vadă peste tot aceeași consistență și structură a metalului.

Monedele sînt în general bine conservate. În timpul cît au zăcut în pămînt nu au suferit nici un fel de oxidare. Cu toate acestea, o bună parte din ele au reliefurile foarte șterse, suprafețele lor prezentînd evidente urme de tocire. Am putea spune că aceasta constituie una din caracteristicile nu numai a monedelor din tezaurul nostru, ci a tipului monetar specific regiunilor moldovene. Printre aceste monede, întîlnim foarte multe piese unde reprezentările sînt reduse doar la liniile de contur, amănuntele lipsind aproape complet. De obicei o asemenea tocire se pune pe seama unei circulații intense și îndelungate. După cîte se pare însă, în situația noastră, o astfel de explicație nu poate satisface. Se știe, de pildă, că moneda geto-dacă, în general, a avut o circulație foarte limitată ca spațiu și redusă ca timp, astfel încît aceasta nu poate să lase urme de tocire așa de pregnante. Cauza trebuie căutată, după noi, în procesul de batere al monedelor. Stanțele, probabil puțin rezistente și folosite la baterea unui număr mare de piese, au ajuns în situația ca, negativele lor să se tocească în așa fel, încît nu au mai putut imprima pe monede decît imagini foarte șterse. Din aceleași motive, socotim noi, întîlnim și un număr așa de mare de deformări ale efigiilor, care se modifică aproape de la un exemplar la altul. Negativele stanțelor tocindu-se și deformîndu-se s-a ajuns la imprimarea reprezentărilor, mereu diferită, pe pastilele monetare. Desigur că,

în parte, tocirea poate rezulta și de pe urma circulației, dar aceasta a contribuit aici într-o măsură foarte redusă.

Cântărirea fiecărei piese în parte duce la constatarea că baterea monedelor în discuție nu s-a făcut la întâmplare. La baza acestora stă un sistem ponderal destul de riguros respectat. De pildă, majoritatea monedelor din cuprinsul tezaurului, mai exact 90 de piese, cântăresc între 13 și 14 g. Din restul de 35 de monede, 9 depășesc greutatea de 14 g, ajungând să cântărească pînă la maximum 14,25 g, iar celelalte 26 coboară sub 13 g. Dintre acestea din urmă, 22 cântăresc între 12,03 și 12,99, iar celelalte 4 au greutatea mai mici de 11,53, 11,57, 10,88 și 10,36 g.

Dacă nu luăm în considerație aceste ultime 4 exemplare, reprezentînd excepții de la fondul principal al tezaurului, se constată că toate celelalte monede, în număr de 121, cântăresc între 12,03 și 14,25 g, diferența maximă dintre aceste limite fiind deci de aproximativ 2 g. Față de greutatea medie a unei monede, stabilite în jurul a 13,30 g, diferențele în plus sau în minus ale celor 121 de piese nu sînt de loc exagerate, ele putînd fi socotite ca normale, dacă ținem seama de unele imperfecțiuni ale sistemului de batere a monedei în antichitate.

Faptul nu trebuie să ne mire, cu atît mai mult cu cît asemenea diferențe apar și în tezaurele cu monede grecești și mai ales atunci cînd este vorba de depozite monetare romane. Cu toată buna organizare a atelierelor monetare ale lumii greco-romane, nu s-a putut ajunge niciodată la înlăturarea diferențelor de greutate dintre piesele bătute chiar în cursul aceleiași perioade.

În lumina acestor date, diferențele de greutate dintre monedele din tezaurul de la Vovriești nu numai că apar ca normale, dar ele ne indică totodată că atelierul sau atelierile în care au fost bătute toate aceste imitații nu erau aproape cu nimic mai prejos de cele grecești sau romane din punctul de vedere al controlului riguros care se făcea greutateii pastilelor monetare.

Greutatea monedelor, luată fiecare separat, exprimă clar nominalul acestora. Deși cu o greutate ceva mai redusă decît a originalului imitat, credem că nu se greșește atunci cînd se acordă monedelor de acest tip denumirea de tetradrahme. Diferența amintită este legată, desigur, și de decalajul de timp care există între data emiterii originalului și cea a imitațiilor. Oscilațiile, ca și scăderea greutateii unui tip monetar cu nominalul bine stabilit, fenomen des întîlnit în antichitate, sînt în funcție de timp și de sistemul ponderal adoptat.

O altă caracteristică a monedelor din tezaurul de la Vovriești, specifică tuturor imitațiilor de acest tip din Moldova, o constituie prezența unor tăieturi adînci, care de cele mai multe ori străbat moneda pe toată grosimea ei. Nu toate monedele prezintă asemenea tăieturi. Din acest punct de vedere, ele se pot împărți astfel:

- 1 monedă fără nici o incizie,
- 66 de monede cu cîte o incizie pe revers,
- 2 monede cu cîte două incizii pe avers,
- 31 de monede cu cîte două incizii pe revers,
- 16 monede cu cîte trei incizii pe revers,
- 4 monede cu cîte patru incizii pe revers,
- 1 monedă cu cinci incizii pe revers,
- 4 monede cu o incizie pe avers și cu cîte una, două sau trei pe revers.

Tăieturile, după cum se vede, sînt aplicate aproape numai pe revers. Doar în cazul a 6 piese întîlnim tăieturi și pe avers. S-a afirmat mai de mult că preferința de a aplica incizii pe revers este de natură religioasă, în sensul că prin aceasta se arată

respectul sau teama față de zeul sau monarhul reprezentat pe monedă². Cercetările și unele descoperiri ulterioare vin să infirme însă o astfel de ipoteză. Referindu-se la această problemă, K. Pink socotește că motivul aplicării inciziilor pe reversul monedelor este pur tehnic³. Explicația dată de numismatul amintit rămîne, după părerea noastră, singura de luat în considerație. În această privință se are în vedere împrejurarea că pentru executarea unor incizii așa de mari, făcute la intervale de timp diferite, ulterior baterii monedei, se cereau un instrument special și un efort deosebit. De aceea era nevoie ca moneda să fie bine fixată. Forma ei concav-convexă îngăduia o mai bună stabilitate doar în cazul în care aceasta era fixată într-o concavitate cu reversul în sus. Numai într-o astfel de poziție moneda putea să fie străpunsă pe toată grosimea ei. Semnificativ în acest sens ne apare și faptul că cele cîteva incizii de pe avers nu ating niciodată profunzimea celor de pe revers, ele reducîndu-se adesea doar la simple zgîrieturi.

În favoarea ultimei explicații mai pot fi aduse și alte argumente, a căror valoare nu poate fi tăgăduită. Pentru a nu ne referi decît la datele oferite de tezaurul de la Vovriești, reamintim că există cîteva piese care au tăieturi și pe avers. Prin urmare principiul respectării efigiei zeului de pe această parte a monedei nu mai este respectat. În același timp considerăm că în concepția lumii antice există același respect atît pentru reprezentările religioase de pe avers, cît și pentru cele de pe revers. De asemenea, noi nu știm dacă pentru geto-daci, cu o concepție religioasă diferită și oarecum bine precizată, divinitățile lumii grecești înfățișate pe monedele imitate aveau sau nu vreo semnificație sau vreo valoare de ordin religios. În consecință, rămîne să admitem că aplicarea aproape exclusivă a inciziilor pe reversul monedelor s-a făcut pornindu-se de la o necesitate practică cerută de procedeul tehnic amintit.

Referitor la scopul pentru care au fost făcute aceste tăieturi, părerile sînt împărțite, exprimînd puncte de vedere diferite. În general, se crede că inciziile menționate au fost făcute în vederea verificării calității metalului. Explicația, simplă de altfel, își poate găsi justificarea firească în aceea că un procedeu de acest fel a fost destul de răspîndit în lumea antică, deoarece se știe că adesea, alături de monedele originale din metal prețios, circulau și piese contrafăcute din metal inferior. S-a constatat că aceste tăieturi apar în special la triburile din vecinătatea lumii grecești, fiind întîlnite în regiuni diferite⁴. Pentru teritoriul de azi al țării noastre, fenomenul acesta se observă și în cazul altor tipuri monetare. Se cunosc unele monede dacice, ca și tetradrahme din Thasos și Macedonia Prima pe care se întîlnesc tăieturi de felul acesta⁵. În cazurile menționate, mai ales cînd este vorba de tezaure, tăieturile apar doar pe unele piese și aproape de fiecare dată numai cîte una pe fiecare monedă, ele reducîndu-se doar la ușoare adîncituri în miezul monedei. În astfel de situație, credem că inciziile pot fi socotite semne de verificare a metalului.

Explicația de mai sus nu mai satisface atunci cînd vorbim de monedele cu tăieturi de tipul celor din tezaurul de la Vovriești, pe care le găsim mult răspîndite aproape în toată Moldova, mai rar fiind întîlnite și în Transilvania, Banat și chiar mai spre vest, în Iugoslavia și Ungaria. Reamintim că, de data aceasta, tăieturile nu numai că pătrund foarte adînc în miezul monedei, dar de foarte multe ori ele străbat moneda pe toată grosimea ei. În plus, pe cîte o monedă foarte adesea se află cîte 3, 4 și chiar

² Cf. K. Pink, *Die Münzprägung der Ostkelten und ihrer Nachbarn*, în *Diss. Pann.*, II, 15, 1939, p. 39.

³ *Ibidem*.

⁴ *Ibidem*.

⁵ Tăieturi mici la suprafața monedelor se constată pe unele piese Macedonia Prima și Thasos din tezaurul

de la Sinpetru, r. Brașov, reg. Brașov; cf. B. Mitrea, în *SCIV*, XI, 1, 1960, p. 190—191; pe o tetradrahmă Thasos din tezaurul de la Călugărița, r. Alexandria reg. București, pe o imitație Alexandru cel Mare, de la Copăcenii, r. R. Vilcea, reg. Argeș, pe o imitație Filip al II-lea de la Bunești, r. R. Vilcea, reg. Argeș etc.

5 asemenea incizii. Aplicarea unui număr de câteva tăieturi pe o singură piesă, ca și adîncimea pe care o ating ele sînt elemente pe care ipoteza de mai sus nu le mai poate explica. Prin aceasta nu excludem posibilitatea ca unele dintre primele tăieturi de pe monedele de tip moldovenesc să se fi făcut cu scopul verificării metalului. Cu timpul însă, semnificația acestora devine mult mai cuprinzătoare, înglobînd în sfera ei, probabil, și explicația menționată.

De la început ținem să menționăm ca puțin probabilă ipoteza formulată de K. Pink⁶, care acordă acestor tăieturi un sens decorativ⁷.

Mai plauzibilă ni se pare părerea exprimată de C. Moisil în cunoscutul său studiu asupra monedelor geto-dace. Deși formularea sa nu este suficient de clar precizată și nici limitată la un anumit aspect, totuși autorul aduce în discuție o idee nouă. După opinia sa, nu este de loc sigur dacă tăieturile în discuție erau produse în scopul de a controla calitatea metalului sau dacă ele reprezentau un mijloc de demonetizare. O astfel de demonetizare, după același autor, ar putea avea la bază un motiv religios, monedele tăiate devenind *ex-voturi*⁸. Aceeași idee, dar cu unele nuanțe mai deosebite, o întîlnim la G. Severeanu. Referindu-se la monedele din tezaurul de la Huși, unde întîlnim același tip de tăieturi ca și în cel de la Vovriești, numismatul amintit socotește că acestea reprezintă un fel de demonetizare, ca rezultat al unui obicei ritual al tribului dacic din regiunea cuprinsă între Prut și Siret⁹. O asemenea demonetizare se făcea, după părerea aceluiasi autor, înainte ca monedele să fie îngropate alături de un individ mort pentru a-i servi acestuia dincolo de mormînt și, totodată, pentru a proteja mormintele de profanatori. Această ultimă parte a opiniei sale ni se pare mai mult decît hazardată și fără nici un temei documentar. Ideea respectivă este infirmată în primul rînd de faptul că atît tezaurul monetare geto-dace din Moldova, cît și monedele izolate au fost desoperite în așezări sau în afara acestora, depuse în vase de lut, dar niciodată într-un mormînt. Chiar tezaurul de la Epureni-Huși, despre care se spune că s-a descoperit într-un tumul, este departe de a putea fi considerat un inventar funerar. Prin natura și conținutul său, depozitul de la Huși nu constituie decît o îngropare obișnuită a unui tezaur.

Sintetizînd părerile ultimilor doi numismați, se poate trage concluzia că tăieturile de pe imitațiile de tip moldovean s-au aplicat cu scopul de a demonetiza, adică de a scoate din circulație monedele respective. Potrivit aceluiași părerii, motivul demonetizării este de natură religioasă. Explicația de față reprezintă, fără îndoială, un punct de vedere, care, în stadiul actual al cercetărilor, nu poate fi înlăturat din domeniul ipotezelor. Chiar dacă noi nu sîntem de acord în unele privințe cu conținutul unei asemenea formulări, faptul acesta nu schimbă cu nimic din valoarea ei ca ipoteză, deoarece părerea pe care vrem s-o exprimăm nu va depăși cadrul unei noi explicații cu caracter ipotetic, rămînînd ca ponderea ei, în raport cu celelalte, să fie stabilită de descoperiri și cercetări viitoare.

Revenind pe scurt asupra aspectului general al inciziilor, ținem să precizăm că acestea n-au fost aplicate pe monedă la întîmplare. Ele nu depășesc, de regulă, lungimea razei pastilei monetare, pornind aproape de fiecare dată de la margine spre centru. Foarte puține sînt acelea care se află în partea de mijloc a monedei. În același timp se constată că ele sînt făcute cu un instrument special, foarte ascuțit, fără de care ar fi fost greu de realizat. De aceea nu este de loc exclus ca o operație de acest

⁶ K. Pink, *op. cit.*, p. 39–40.

⁷ *Ibidem*.

⁸ Constantin Moisil, *Monetele dacilor*, în *BSNR*, XV, 35–36, 1920, p. 69.

⁹ G. Severeanu, *Trésor de Huși*, în *București (Revista Muzeului și pinacotecii municipiului București)*, I, 1935, p. 20.

gen să fie pusă pe seama unei autorități tribale, și nu pe seama unor persoane particulare. În acest caz, tăieturile capătă o altă semnificație, legată, probabil, de o necesitate practică. Fără îndoială că nu excludem posibilitatea ca unele incizii, anume cele din faza inițială, să fi fost făcute în vederea verificării calității metalului. Pe măsură ce numărul lor se înmulțește și forma se modifică, ele îmbracă un nou sens. După toate probabilitățile, în această situație avem de-a face cu unele semne speciale, aplicate de autoritatea tribală pentru a limita sfera de circulație a tipului de monedă respectiv. Este vorba de unele măsuri dictate, probabil, de anumite interese sau necesități de ordin economic de a îngreuna circulația monedelor în cadrul anumitor limite teritoriale. Dacă o asemenea limitare a ajuns până la faza de demonetizare, adică până la scoaterea din circulație a monedelor cu tăieturi, nu putem ști deocamdată.

Mărimea, și, uneori, forma tăieturilor de pe o singură monedă par să ne indice folosirea, pentru realizarea lor, a unor instrumente diferite, ceea ce ar putea să însemne că inciziile n-au fost făcute toate în același timp, ci la intervale diferite. Împrejurarea aceasta ne poate sugera ideea că, pe măsură ce pe o singură monedă se mai adaugă o tăietură, piesa respectivă capătă, probabil, un alt sens și un alt regim în cadrul circulației generale din interiorul tribului. Credem că nu este vorba de diferențe de valoare între monedele cu un număr diferit de tăieturi, ci numai de deosebiri de ordin formal. Că este așa ne-o poate dovedi faptul că în același tezaur se întâlnesc deopotrivă monede cu o singură tăietură sau cu mai multe, ceea ce presupune că în fața posesorului indicele valoric era același sau aproape același. Desigur că cele expuse de noi au numai caracter de ipoteză, urmînd ca ele să fie verificate ulterior.

O importanță cu totul deosebită a tezaurului de la Vovriești, deosebită nu numai prin noutatea ei, ci și prin valoarea sa istorică, constă în prezența contramărcilor pe monede. Este pentru prima dată în istoria monetăriei geto-dace cînd întîlnim un număr așa de mare și de variat de contramărci. De altfel, pînă, acum, monede geto-dace contramarcate nu s-au cunoscut decît cu totul izolat. Aici ele apar în cuprinsul aceluiași depozit, în proporții neașteptat de mari și în forme foarte variate. Au putut fi identificate 56 de tipuri de contramărci. Puține sînt cele care se repetă pe mai multe exemplare. Se remarcă predilecția pentru folosirea unor semne cît mai deosebite și încercarea de a repeta cît mai puțin același tip de contramărcă. Dintre acestea din urmă, semnele care s-au aplicat mai des sînt: cercul simplu, un X înscris într-un cerc și, mai rar, o palmă și o labă de picior uman. Uneori, și în aceste cazuri contramărcile de același tip diferă prin amănunte stilistice. Pot fi urmărite de asemenea: cercuri concentrice, o stea cu 5 raze înscrise într-un cerc, soarele, *triskeles* și o serie de alte tipuri de contramărci, redînd forme geometrice mai mult sau mai puțin regulate și o serie de semne greu de identificat (fig. 10).

Din totalul de 125 de monede, un număr de 71 de piese au contramărci, majoritatea fiind aplicate pe revers. Din rîndul acestora, doar 8 monede sînt contramarcate pe avers (43, 45, 46, 60, 69, 86, 108, 122). Pe cîte un singur exemplar întîlnim o contramărcă sau mai multe. Din acest punct de vedere, ele se repartizează astfel:

- 1 monedă cu o singură contramărcă pe avers (86),
- 7 contramarcate pe avers și revers,
- 35 cu cîte o contramărcă pe revers,
- 17 cu cîte două contramărci pe revers,
- 4 cu cîte trei contramărci pe revers,
- 5 cu cîte patru contramărci pe revers,
- 1 cu cinci contramărci pe revers,
- 1 cu șase contramărci pe revers.

Constatăm deci că numărul maxim de contramărci aplicate pe o singură monedă se ridică pînă la 5 și 6, așa cum este cazul cu piesele descrise la pozițiile 107 și, respectiv, 34.

Este interesant de observat că inciziile și contramărcile nu se exclud unele pe altele, dar nici o legătură aparte între ele nu poate fi stabilită. Se remarcă, de pildă,

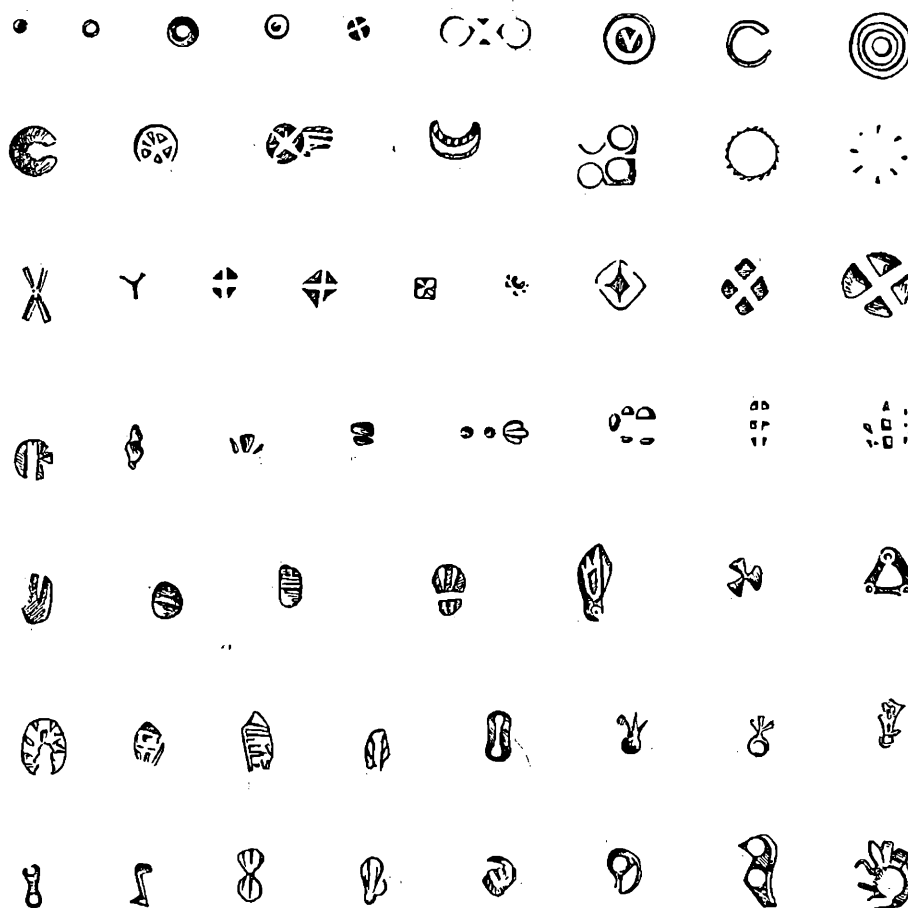

Fig. 10. — Tipuri de contramărci aplicate pe monedele din tezaurul de la Vovriești.

că aproape toate monedele contramarcate au și tăieturi. Doar o singură piesă cu contramărcă nu are incizie. De asemenea, se poate observa că 54 de exemplare au tăieturi, dar sînt lipsite de contramărci.

Un raport cronologic între acestea nu este ușor de făcut. Din cercetările făcute de K. Pink reiese că tăieturile au fost aplicate ulterior contramărcilor. La o concluzie similară am ajuns și noi pe baza observațiilor făcute asupra unora dintre monede. Cu toate că în general tăieturile și cu contramărcile nu se suprapun, printre imitațiile cercetate există două piese, unde contramărcile sînt deformate și suprapuse de incizii (nr. 67 și 107).

Am amintit că tezaurul de la Vovriești, cu foarte multe monede contramarcate, este unic în felul său. Nu se cunoaște pînă acum nici un alt depozit monetar cu un

număr atât de mare de imitații contramarcate în toată aria de răspîndire a monedelor «barbare». Ceva mai mult, pentru teritoriul Moldovei, pînă acum nu știm să se mai fi descoperit vreo monedă de acest tip care să fie contramarcată. Cît privește celelalte regiuni ale țării noastre, doar în Banat și în Transilvania întîlnim cîteva exemplare. Din rîndul acestora se cuvine a fi menționat în primul rînd tezaurul de la Chișineu, r. Criș¹⁰, reg. Crișana, unde se află 19 imitații, foarte apropiate ca tip de cele descoperite în Moldova, printre care se întîlnesc piese cu contramărci și tăieturi asemănătoare celor de la Vovriești. Piese similare cu contramărci, unele dintre ele și cu tăieturi, ne sînt semnalate în aceeași regiune, ca descoperiri izolate, la Criciova¹¹, în preajma Lugojului¹² și în cuprinsul fostului județ Caraș¹³. În tezaurul de la Tulgheș, (raionul Șomcuța Mare, reg. Maramureș), se întîlnesc cîteva imitații contramarcate, precum și o tetradrahmă de la Alexandru cel Mare¹⁴. O piesă de același tip, cu tăieturi și contramarcă se află în Muzeul din Cluj¹⁵.

În afara teritoriului țării noastre, monede cu contramărci de același tip s-au descoperit în tezaurul de la Narta¹⁶ (Belovar), în R.S.F. Iugoslavia și pe cîteva imitații de tip *Honter* din părțile de N—E ale R. P. Ungare¹⁷.

Aplicarea contramărcilor pe monede are, desigur, un scop, pe care cercetătorii l-au explicat în mod diferit, pozițiile lor variînd, de multe ori, în funcție de timp și de categoria din care fac parte monedele contramarcate. Spre exemplu, într-un fel trebuie explicate contramărcile de pe emisiunile de bronz, altă semnificație trebuie căutată celor de pe monedele de argint și aur. Vorbind în general de contramărci, acestea au răspuns unei nevoi destul de însemnate în antichitate. Ele au fost aplicate cu scopul de a da sau a restitui monedei o valoare de care, în anumite cazuri, rămînea despuiață.

Referindu-ne la emisiunile de bronz, se constată că acestea erau supuse contramărcării atât de către un stat străin, cît și de statul emitent. Prin aceasta se urmărea, în primul caz, să se dea unei monede lipsite de valoare, deci ieșită din circulația, un nou curs local, iar în cel de-al doilea caz să se asimileze ca valoare o monedă mai veche cu una mai nouă. Totodată se urmărea ca pe o anumită piață să se unifice monedele bătute după etaloane diferite, indiferent de locul lor de emisie¹⁸. Cu alte cuvinte, contramarca investea cu o nouă valoare atât piesele străine, cît și pe cele locale, punîndu-le astfel în circulație în orașul sau statul respectiv. La baza acestui fenomen, după cum s-a observat, stau cauze de ordin economic, deoarece contramărcile s-au folosit, aproape fără excepție, în momente de criză sau strîmtoare de natură politică-economică.

Situația este ceva mai deosebită atunci cînd discuția se referă la contramărcile de pe emisiunile de argint, deoarece monedele de argint sau de aur își au valoarea lor intrinsecă, în timp ce piesele de bronz, o dată cu ieșirea lor din sfera de circulație pentru care au fost emise, devin monede depreciate, fără valoare. Apare deci evident faptul că monedele de argint, care în principiu nu ajung să se demonetizeze, nu se contramarcău pentru a li se reda o valoare pierdută. Potrivit unor păreri emise mai recent, se crede că pe emisiunile de argint au fost aplicate contramărci aproape exclu-

¹⁰ K. Pink, *op. cit.*, p. 35 și 138; R. Forrer, *Keltische Numismatik der Rhein und Donaulande*, 1908, p. 168, nr. 325.

¹¹ Grof Dessewffy Miklos, *Barbár pénzei*, Budapesta, 1910, p. 28, nr. 519—52, 1236; Ö. Gohl, în *Num. Köz. lönny*, 1914, p. 131.

¹² M. Dessewffy, *op. cit.*, p. 79, nr. 1 240.

¹³ *Ibidem*, p. 29, nr. 561.

¹⁴ Dorin Popescu, *Le trésor de monnaies «daces» de Tulgheș*, în *Dacia*, IX—X, 1941—1944, p. 213—226.

¹⁵ K. Pink, *op. cit.*, p. 40 (fig. 37).

¹⁶ Cf. K. Pink, *op. cit.*, p. 35.

¹⁷ *Ibidem*, p. 36.

¹⁸ K. Regling, *Gegenstempel*, în *Wörterbuch der Münzkunde*, 1930, p. 211—212, de Fr. V. Schröder; Th. Gerasimov, în *Izvestiia-Institut*, XV, 1946, p. 51 și urm.; A. Bellinger, *Dura Europos, Final Report*, 6, p. 193—194; Cf. Henry Seyrig, în *Syria*, XXXV, 1958, p. 189.

siv de autorități străine, deoarece o monedă de argint pe piața locală nu avea nevoie de contramarcă, garantarea ei făcându-se prin legendă și efigie. În cazul în care pe o piață oarecare circulă mai multe tipuri de monede, contramarca se aplică pe tipul preferat de populație și de statul respectiv, acordându-i prin aceasta o valoare în plus, ridicând-o totodată la nivelul emisiunilor proprii în cazul în care ele existau. Astfel, o monedă străină devine o monedă locală și legală, pe care tezaurul public o primește ca instrument legal de plată ¹⁹.

Desigur că aceste câteva date explicative asupra contramărcilor de pe monedele din antichitate se referă în special la emisiunile greco-macedonene și romane. Se pare că ele nu mai sînt valabile dacă le aplicăm întocmai la imitațiile din lumea « barbară ». Aici avem de-a face cu alte tipuri de formațiuni politice și cu alte forme de economie și circulație monetară. De aceea, pentru contramărcile de pe imitațiile dacoceltice în general trebuie găsită o explicație în plus. Înseși tipurile deosebite și foarte variate ale contramărcilor de pe aceste emisiuni, ca și aplicarea lor în număr mare pe o singură piesă, ajungînd în unele cazuri pînă la 5 și 6 pe un exemplar, reprezintă elemente pe care opiniile de mai sus nu le pot explica în egală măsură.

Referindu-se la acest tip de contramărci, K. Pink distinge din punct de vedere cronologic două serii: una mai veche, cu aspect grecesc, care provine din nordul Macedoniei, și alta mai nouă, care este specifică emisiunilor proprii și se întîlnește mai ales în părțile de nord. Luate la un loc însă, toate apar numai în regiunile din preajma Dunării și a Savei ²⁰. În continuare, același numismat presupune că tipurile de contramărci din prima serie pot fi considerate semne de circulație, iar cele din seria următoare trebuie socotite ornamente decorative ale monedei ²¹. Nu știm în ce măsură se poate vorbi, în situația dată, de două serii cronologice, deoarece este foarte greu de stabilit un criteriu. Contramărcile, prin tipurile și formele lor variate, ca și monedele înseși, chiar dacă sînt din categorii și din etape de timp diferite, par să nu justifice o astfel de împărțire. Prin aceasta nu intenționăm să afirmăm că toate contramărcile de tipul celor de pe monedele de la Vovriești au fost aplicate deodată. În cadrul lor trebuie să existe o înseriere cronologică, dar numai în cuprinsul uneia și aceleiași perioade de timp, cele mai multe, dintre ele fiind contemporane.

Luînd în considerație datele prezentate mai sus, se poate spune că părerile exprimate de K. Pink cu privire la scopul pentru care s-au aplicat contramărcile de genul celor din tezaurul de la Vovriești se apropie, cu unele mici deosebiri și nuanțări, de unele realități. Formulînd altfel și completînd cele expuse de K. Pink, urmează să presupunem că aceste contramărci reprezintă semne distinctive particulare, aplicate de șefii triburilor locale, probabil, cu scopul de a acorda monedelor în cauză un regim special de circulație. Totodată, trebuie avută în vedere și împrejurarea că, la un moment dat, unora dintre contramărcile menționate li s-a acordat, probabil, un rol decorativ. Pînă unde se poate vorbi de un anumit rol și de unde începe celălalt, sau care sînt contramărcile imprimare ca semne legate de circulație și cele aplicate decorativ sînt întrebări cărora, deocamdată, nu le putem da un răspuns cît de cît satisfăcător. În afara unui răspuns plauzibil rămîne și întrebarea dacă este posibil sau nu să acordăm acestor semne un dublu rol sau numai unul din cele două menționate. Oricum ar fi, un lucru pare să fie cîștigat, și anume faptul că, indiferent pe care dintre aceste aspecte se va pune accentul mai mult, sensul contramărcilor de pe monedele de la Vovriești trebuie căutat în limitele celor formulate de K. Pink și reluate de noi cu unele deosebiri și precizări suplimentare.

¹⁹ Henri Seyrig, *Antiquités syriennes — Monnaies contre-marquées en Syrie*, în *Syria*, XXXV, 1958, p. 193—194.

²⁰ K. Pink, *op. cit.*, p. 38—39.

²¹ *Ibidem*, p. 39.

O altă problemă pe care o ridică studiul tezaurului de la Vovriești este aceea a precizării tipului monetar și a ariei lui de răspîndire. În această privință se știe că, în general, în lumea celtică și geto-dacică se întâlnește o diversitate de tipuri. Fiecare tip este caracteristic unei anumite regiuni și unei anumite arii de circulație, limitate

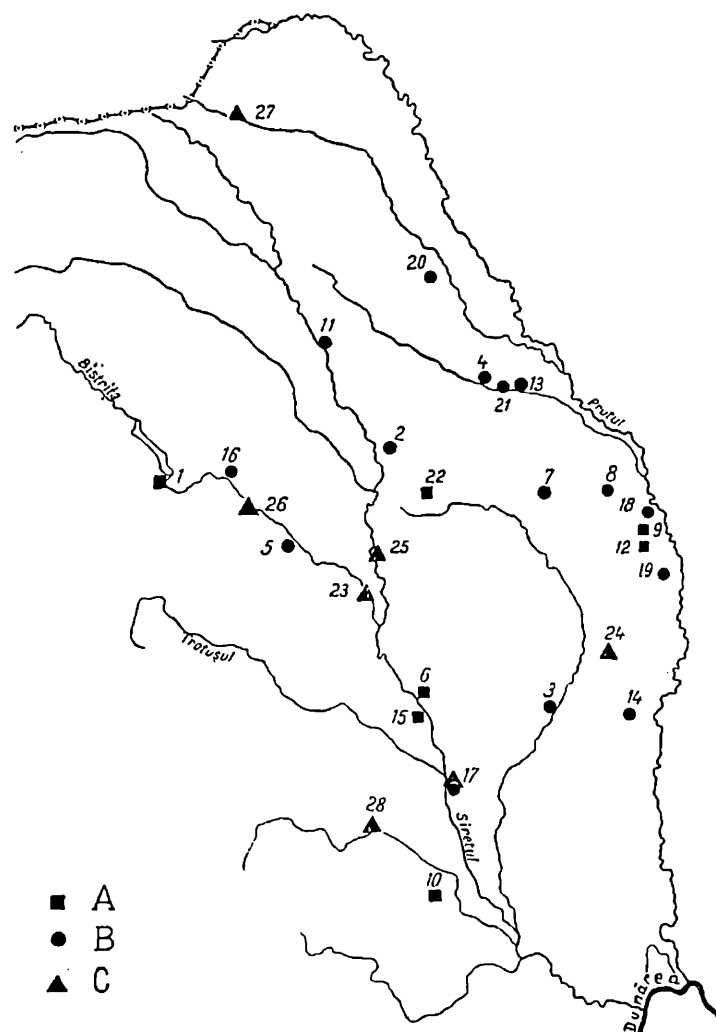

Fig. 11. — Descoperiri de monede geto-dace de tip Huși-Vovriești pe teritoriul Moldovei. A, tezaure monetare; B, descoperiri izolate; C, alte tipuri de imitații geto-dacice. 1 — Bicăz, 2 — Bira, 3 — Birlad, 4 — Bogonos, 5 — Cîndești, 6 — Corbâșca, 7 — Dănești, 8 — Dolhești, 9 — Epureni, 10 — Focșani, 11 — Hirtoape, 12 — Huși, 13 — Iași, 14 — Murgeni, 15 — Pâncești, 16 — Pintra-Neamț, 17 — Poiana, 18 — Rîșești, 19 — Stănițești, 20 — Șipote, 21 — Valea Lupului-Iași, 22 — Vovriești, 23 — Bacău, 24 — Băsești, 25 — Brad, 26 — Calu, 27 — Dorohoi, 28 — Voloșcani.

în special la granițele formațiunii tribale emitente. Monedele din tezaurul la care ne referim fac parte din grupa imitațiilor specifice regiunii de azi a Moldovei. Asupra caracteristicilor tipului respectiv nu vom mai reveni, acest lucru fiind făcut la începutul expunerii noastre. De aceea vom trece la enumerarea descoperirilor de monede

de acest fel făcute pe teritoriul Moldovei, iar după aceea a acelor care au apărut în afara acestor granițe, fie la noi, fie în țările vecine. Nu avem intenția să includem în catalog celelalte tipuri de imitații descoperite în Moldova, deoarece ele nu sînt specifice altor regiuni și sînt venite aici pe calea schimbului.

1. *Bicaz*, r. Piatra-Neamț, reg. Bacău. Pe teritoriul comunei s-a descoperit prin 1880 un tezaur din care au fost recuperate 10 monede, depuse ulterior la M.N.A. Despre ele se spune că sînt de același tip, imitații după Filip al II-lea, « de fabrică foarte barbară și păstrătură urîță »²².

2. *Bîra*, r. Roman, reg. Bacău. În colecția *Saint-Georges*, ajunsă la Institutul de arheologie (Inv. 235/203), se află o imitație de tipul amintit, cu tăietură, provenind din această localitate.

3. *Bîrlad* (împrejurimi). În muzeul local se află două imitații de tip Huși, cu tăieturi, provenind, probabil, din împrejurimi.

4. *Bogonos*, com. Lețcani, r. și reg. Iași. Din această localitate provine o monedă cu tăietură completă, predată M. N. A. (inv. 408) de către prof. M. Petrescu-Dîmbovița.

5. *Cîndești*, r. Buhuși, reg. Bacău. Pe teritoriul comunei s-a găsit o monedă cu tăietură din seria descrisă mai sus²³.

6. *Corbasca*, r. Adjud, reg. Bacău. « Prin anii 1890—1893, niște locuitori ai satului, săpînd să scoată lut dintr-un mal, au găsit șase vase (?) de lut cu monede barbare de argint, imitații după staterii (sic) lui Filip al II-lea. Toate aveau tăieturi mai mici sau mai adînci. Cîteva sînt la D. G. Ionescu-Tulcea »²⁴.

7. *Dănești*, r. Vaslui, reg. Iași. Pe teritoriul comunei s-au descoperit prin 1953 4 monede de același tip, cu tăieturi²⁵.

8. *Dolhești*, r. Huși, reg. Iași. După unele informații, la Dolhești s-ar fi găsit « mai multe monede tăiate ». Sigur se vorbește despre descoperirea a două piese cu urme de legendă și cu tăieturi adînci²⁶.

9. *Epurenii*, r. Huși, reg. Iași. În 1922 s-a găsit într-un tumul (?) un tezaur alcătuit din 76 de monede de argint. El a fost achiziționat de un argintar din Iași și apoi de G. Severeanu, în colecția căruia se păstrează și astăzi. Din același tezaur mai fac parte 4 fibule și 2 brățări de argint. Monedele sînt imitații Filip al II-lea, bătute cu stanțe diferite, uzate și cu una sau mai multe tăieturi pe revers. Pe unele piese se întîlnesc o serie de simboluri²⁷.

10. *Focșani*, reg. Galați. Se face o mențiune vagă despre descoperirea la Focșani a unui tezaur cu monede de tip Huși, cu tăieturi²⁸.

11. *Hîrtoape*, r. Pașcani, reg. Iași. După o informație a prof. M. Petrescu-Dîmbovița, în comuna respectivă s-au găsit două monede de argint cu tăieturi pe revers²⁹.

12. *Huși*, reg. Iași. Prin anii 1864—1865 s-a descoperit un tezaur cu piese de argint, imitații după monedele lui Filip al II-lea. Pe revers au tăieturi adînci. Potrivit

²² Dosar Muzeul național de antichități, an. 1880, nr. 29, f. 24; I. Winkler, în SCȘ Cluj, VI, 1955, p. 76—77 (nr. 19).

²³ C. Mătase și B. Mitrea, *Cîteva tezaure și descoperiri monetare în reg. Bacău*, în SCN, I, 1957, p. 475.

²⁴ Const. Moisil, în BSNR, X, 1913; K. Pink, *op. cit.*, p. 135 (nr. 44); B. Mitrea, în ED, X, 1945, p. 34 (91).

²⁵ N. Zaharia, în SCIV, VI, 1—2, 1955, p. 295; știrea este republicată de O. Iliescu, *Însemnări privitoare la descoperiri monetare* (II), în SCN, II, 1958, p. 457 (27), considerînd-o inedită.

²⁶ Const. Moisil, în BSNR, X, 1913, p. 63—64 și XI, 1914, p. 56; Valentin Bude, *Cîteva monede antice găsite în România*, în CNA, VI, 59—62, 1925, p. 40; B. Mitrea, *op. cit.*, p. 34.

²⁷ G. Severeanu, *op. cit.*, p. 17—36.

²⁸ *Ibidem*, p. 17. La Muzeul din Focșani se mai află o monedă de tip muntean găsită la Odobasca; cf. G. Constantinescu și H. Boos, în SCN, I, 1957, p. 469—470, unde se indică greșit localitățile Dobasu și Jariștea.

²⁹ I. Winkler, *op. cit.*, p. 82—83 (nr. 79).

informațiilor păstrate și verificării făcute de noi, parte din tezaur (23 AR) se află la biblioteca Universității din Iași, iar restul s-a risipit ³⁰.

13. *Iași*. K. Pink publică o monedă cu tăietură, cu indicația că provine de la Iași ³¹.

14. *Murgeni*, r. Bîrlad, reg. Iași. Pe teritoriul comunei, prin 1936, s-a descoperit un mic tezaur, alcătuit din 7 tetradrahme, 6 din ele fiind de tip moldovean, cu tăieturi ³².

15. *Pănțești* r. și reg. Bacău. În colecția G. Severeanu se păstrează 6 monede de tip moldovean, cu indicația că provin de la Pănțești.

16. *Piatra-Neamț*, reg. Bacău. Pe teritoriul orașului sau în împrejurimile lui s-au găsit 3 monede de argint dacice ³³.

17. *Poiana*, r. Tecuci, reg. Galați. În cursul săpăturilor executate în 1949 în așezarea dacică de la Poiana, pe lângă alte tipuri de imitații locale, s-a găsit și o monedă de tip Huși, cu tăietură pe revers ³⁴.

18. *Rîsești*, com. Drînceni, r. Huși, reg. Iași. După o informație a lui R. Vulpe pe teritoriul satului s-a găsit o imitație de tip Filip al II-lea ³⁵.

19. *Stănilești*, r. Huși, reg. Iași. Din această localitate provine o monedă cu urme de legendă și tăieturi adînci (informație D. Tudor și B. Mitrea; vezi și Winkler, p. 90).

20. *Șipote*, r. Hîrlău, reg. Iași. În comuna respectivă, institutorul Dimitrie Popa a descoperit înainte de 1925 o imitație de tip Filip al II-lea, cu urme de legendă și cu o tăietură adîncă ³⁶.

21. *Valea Lupului*—Iași. Din informațiile prof. M. Petrescu-Dîmbovița reiese că în localitatea amintită s-a găsit o monedă de argint, pare-se, cu aceleași caractere (vezi și Winkler, *op. cit.*, p. 94—95).

22. *Proveniență necunoscută* (Moldova). În colecția Dr. Severeanu se păstrează un număr de 19 monede de tip Huși, cu tăieturi, cu indicația că provin din Moldova.

23. *Proveniență necunoscută*. În colecția *Saint-Georges*, aflată acum la Institutul de arheologie (inv. 235) se găsesc 9 imitații cu tăieturi de același tip. Una dintre monede are și două contramărci. Asupra locului de descoperire nu se cunoaște nici o indicație,

În afara descoperirilor enumerate, se mai cunosc și alte monede geto-dace găsite în Moldova, numai că acestea aparțin unor tipuri diferite. Printre acestea se numără tezaurul de la *Voloșcani* ³⁷ (r. Focșani), monedele găsite în săpăturile de la *Poiana* (r. Tecuci) și *Brad* ³⁸ (r. Bacău), precum și cele semnalate la *Calu* ³⁹ (r. Piatra-Neamț), *Dorohoi* ⁴⁰ și *Băsești* ⁴¹ (r. Bîrlad).

³⁰ Const. Moisil, în BSNR, X, 1913, p. 62 (nr. 17); idem, în BSNR, XI, 1914, p. 57 (nr. 50); B. Mitrea, *op. cit.*, p. 34 (nr. 87); K. Pink, *op. cit.*, p. 138 (nr. 114).

³¹ K. Pink, *op. cit.*, p. 138; I. Winkler, *op. cit.*, p. 82—83.

³² I. Dimian, în SCIV, VI, 1—2, 1955, p. 303.

³³ I. Winkler, *op. cit.*, p. 86—87 (nr. 113), după *Anuarul Școlii normale de învățători — Piatra-Neamț*, 1941, p. 193.

³⁴ R. Vulpe, *Raport sumar despre activitatea șantierului arheologic Poiana-Tecuci*, în SCIV, I, 1950, p. 48.

³⁵ I. Winkler, *op. cit.*, 90—91 (nr. 133).

³⁶ V. Bude, *op. cit.*, p. 40; B. Mitrea, *op. cit.*, p. 35.

³⁷ Const. Moisil, în BSNR, XXXVIII—XLI, 1944—47, p. 59—61 (fig. 1—2). Tezaurul, alcătuit din circa 60 de monede, s-a descoperit prin 1914. Din ele se mai păstrează

cîteva piese la Academia Republicii Socialiste România. Sint de tipul Dessewffy, 563, 885 și Pink, 157—159.

³⁸ În cursul săpăturilor executate într-o așezare dacică de către V. Eftimie și Al. Vulpe s-a găsit o monedă de tip Filip al II-lea, tip Virteju — București.

³⁹ C. Mătase și B. Mitrea, *op. cit.* Pe teritoriul comunei s-au descoperit două imitații tip Filip al II-lea, tip diferit.

⁴⁰ O. Iliescu, *op. cit.*, p. 457. Moneda reprezintă un tip inedit; este imitație Filip al II-lea dar cu altă efigie pe avers.

⁴¹ I. Dimian, *op. cit.*, p. 304. Se specifică de către autor că este vorba de o imitație de tip Alexandru cel Mare. O piesă asemănătoare este semnalată de același autor în lucrarea citată și la Oancea, r. Bujor, reg. Galați.

În imediata vecinătate a teritoriului Moldovei, înspre est, ar fi de menționat un tezaur de circa 23–30 de imitații, la Leușeni ⁴² — Orhei, și o monedă de același tip, cu două tăieturi, descoperită în apropiere de satul Lopatnik (r. Edineț), în R.S.S. Moldovenească ⁴³. Imitații după tetradrahma lui Filip al II-lea fără a cunoaște însă amănunte stilistice în legătură cu tipul lor exact, mai sînt semnalate pe teritoriul Ucrainei la Lipoviti (reg. Stanislav), Skomopohi (reg. Lvov) și la Terebovli (reg. Tarnopol) ⁴⁴.

Înspre nord și apoi spre vest, descoperiri de imitații, mai mult sau mai puțin, apropiate ca tip de cele din Moldova sînt semnalate în următoarele localități și regiuni: în Galiția la Lipovce, un tezaur, din care 4 piese sînt la Viena ⁴⁵; Rozavlea, r. Vișeu, reg. Maramureș ⁴⁶, 1 AR; în apropiere de Cluj ⁴⁷, 1 AR; la Teiuș ⁴⁸, r. Alba, reg. Hunedoara, un tezaur cu 16 monede tăiate, aflate acum la Budapesta, printre care și o piesă apropiată de tipul Huși; la Chișineu-Criș, reg. Crișana, 19 imitații dintr-un tezaur mai mare ⁴⁹; în apropiere de Arad ⁵⁰, 1 AR; în regiunea Banat, cîte o monedă la Bucovăț ⁵¹, Criciova ⁵² și în fostul județ Caraș ⁵³. Mai spre vest, dincolo de Tisa și de Dunăre, se cunosc astfel de monede în Iugoslavia, la Narta-Belovar ⁵⁴, un tezaur cu 38 de piese (nu știm dacă toate sînt din aceeași categorie) și o piesă la Vitina ⁵⁵. De asemenea, cîteva exemplare izolate, probabil de stil apropiat, par să se fi descoperit și în R. P. Ungară ⁵⁶, de-a lungul Dunării.

Enumerarea acestor descoperiri ne dă posibilitatea să stabilim că monedele din tezaurul de la Vovriești fac parte dintr-o grupă de imitații cu o arie de răspîndire relativ mare, care cuprinde în special teritoriul Moldovei și unele zone învecinate sau mai îndepărtate. Faptul acesta ridică unele întrebări, cărora vom încerca să le căutăm un răspuns cît mai plauzibil posibil. Pentru aceasta va fi nevoie ca mai întîi să facem unele precizări în legătură cu perioada de batere și de circulație a imitațiilor de care ne ocupăm.

Datarea imitațiilor din tezaurul de la Vovriești se leagă direct de datarea tipului monetar caracteristic Moldovei. Deși în această privință nu dispunem de date suficiente și sigure, totuși problema poate căpăta o rezolvare relativ ușoară, dacă ținem seama că toate monedele de acest tip se integrează în limitele cronologice stabilite pentru întreaga monetărie geto-dacică. Cu toate că nu intenționăm să intrăm în amănunte, ținem totuși să prezentăm datele principale ale problemei.

Ocupîndu-se mai îndeaproape de monetăria geto-dacă, Constantin Moisil ⁵⁷ consideră, ca și E. Bielz ⁵⁸, că primele imitații locale din Dacia au fost emise încă din secolul al IV-lea î.e.n. Tipurile mai degenerate ca stil, după același autor, coboară în timp pînă în secolul I e.n. În capitolul din *Getica* consacrat monedelor dacice, V. Pârvan ajunge la concluzia că situația economică din Dacia nu ne îngă-

⁴² O monedă din acest tezaur se află la Institutul de arheologie, inv. 199.

⁴³ L. L. Polevoi, *Новые находки античных монет в Молдавской ССР*, în *SA*, 1962, 1, p. 289–290.

⁴⁴ M. I. Braicevski, *Римська монета на території України*, Kiev, 1959, p. 88.

⁴⁵ K. Pink, *op. cit.*, p. 36.

⁴⁶ Ö. (Edm.) Gohl, în *Num. Közlöny*, XIV, 1915, p. 71.

⁴⁷ K. Pink, *op. cit.*, p. 40 (fig. 37).

⁴⁸ M. Dessewffy, nr. 307; K. Pink, *op. cit.* p. 36 (fig. 26).

⁴⁹ K. Pink, *op. cit.*, p. 35 și 138; B. Mitrea, *op. cit.*, p. 33.

⁵⁰ *Ibidem*, p. 36 (fig. 27).

⁵¹ M. Dessewffy, nr. 304; K. Pink, *op. cit.*, p. 36.

⁵² M. Dessewffy, nr. 514–523, 811, 1 236; Const. Moisil, în *BSNR*, XI, 1914, p. 57; Ö. (Edm.) Gohl, în *Num. Közlöny*, XIII, 1914, p. 131–134; B. Mitrea, *op. cit.* p. 29.

⁵³ M. Dessewffy, 299; K. Pink, *op. cit.*, p. 36.

⁵⁴ K. Pink, *op. cit.*, p. 35 și 141; cf. J. Brunsmid, în *Vjestnik*, Zagreb, 1895/6, p. 96.

⁵⁵ K. Pink, *op. cit.*, p. 36.

⁵⁶ *Num. Közlöny*, 1922/3, p. 38; R. Paulsen, *Die Münzprägung der Boier*, 1933, pl. B. 40; K. Pink, *op. cit.*, p. 36.

⁵⁷ Const. Moisil, în *BSNR*, XV, 35–36, p. 61, 69.

⁵⁸ E. A. Bielz, *Die dakischen Tetradrachmen Siebenbürgens, ein Beitrag zur Kenntniss der Barbar-Münzen*, în *Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*, Heft, III, t. XI, fasc. 3, 1874, p. 454–468.

duie să vorbim despre o monetărie locală înainte de anul 300 î.e.n., plasînd astfel primele încercări de emisiuni proprii între anii 280 și 200 î.e.n. Potrivit opiniei aceluiași autor, principala activitate a monetăriei dacice se situează între anii 100 și 50 î.e.n.⁵⁹ Numismatul austriac K. Pink susține că începuturile monetăriei est-celtice, în care sînt incluse și imitațiile din regiunile noastre, au loc abia după anul 150 î.e.n.⁶⁰ Bazați pe realitățile din Dacia, ca și pe un număr de descoperiri mult sporit în ultima vreme, oameni de știință români ca M. Macrea⁶¹, C. Daicoviciu⁶², B. Mitrea⁶³, Oct. Floca⁶⁴, D. Popescu⁶⁵ și alții⁶⁶ au ajuns la concluzia că monetăria locală din Dacia își începe activitatea în cursul secolului III î.e.n., după toate probabilitățile în a doua jumătate a secolului respectiv, stabilind în același timp că data ei finală nu depășește cu mult anul 100 î.e.n.

Cît privește datarea monedelor de tipul aceloră din tezaurul de la Vovriești, părerile exprimate pînă acum nu concordă între ele și nici cu celelalte teze prezentate imediat mai sus. De pildă, în cadrul clasificării tipologice și cronologice monedelor geto-dacice, făcute de Const. Moisil, imitațiile din Moldova ocupă locul al II-lea, fiind datate de numismatul respectiv în secolele IV—III î.e.n.⁶⁷ Cu prilejul publicării tezaurului de la Huși, G. Severeanu ajunge la concluzia că întreg depozitul se plasează ca timp în cursul secolului I î.e.n., îngroparea lui fiind făcută între anii 50 și 20 î.e.n.⁶⁸

Luînd în considerație și acceptînd ca valabilă poziția îmbrățișată de cei mai mulți cercetători români, potrivit căreia întreaga monetărie dacică activează între mijlocul secolului al III-lea și primele decenii ale secolului I î.e.n., urmează să admitem că și monedele din tezaurul de la Vovriești, ca de altfel toate emisiunile de același tip, se integrează între aceste limite cronologice. Desigur că ele nu se întind pe toată această perioadă de timp, data lor de emitere și de circulație limitîndu-se la o etapă de timp mult mai restrînsă. Prin urmare, după toate indicațiile de care dispunem, monedele în discuție nu pot fi urcate în timp pînă în secolul al IV-lea, dar nici coborîte pînă în a doua jumătate a secolului I î.e.n.

Pentru o încadrare cronologică mai exactă poate fi luat în considerație, pe de o parte, argumentul stilistic, iar pe de alta prezența fibulelor din tezaurul de la Epureni-Huși. Primul argument se referă la împrejurarea că emisiunile în discuție fac parte din faza a doua a imitațiilor « barbare », ceea ce permite datarea lor către sfîrșitul secolului al III-lea și prima jumătate a secolului al II-lea î.e.n. Spre aceeași dată pare să ne îndrepte și fibulele din tezaurul de la Huși. Se știe că în acest depozit s-au găsit, alături de monede, și cîteva fibule de argint de tip tracic. Deși varianta aceasta de fibulă nu este suficient de bine datată, în tabelul cronologic al fibulelor de tip tracic, ea ocupă ultimul loc în timp, plasîndu-se începînd cu secolul al II-lea î.e.n.⁶⁹ Dacă

⁵⁹ V. Părvan, *Getica*, 1926, p. 601—602.

⁶⁰ K. Pink, *op. cit.*, 123—125; idem în *Archaeologia Austriaca*, Heft, 6, 1950, p. 31.

⁶¹ M. Macrea, *Monedele din cetatea dacă de la Costești*, în *AISC*, II, Cluj, 1933—1935, p. 162; idem, în *RIR*, XVI, 1946, p. 201—202.

⁶² C. Daicoviciu, *La Transilvanie dans l'antiquité*, București, 1945, p. 57—59; idem, *Dacii din Munții Orăștiei și începuturile statului sclavagist dac*, în *SCȘ Cluj*, I, 1950, p. 117.

⁶³ B. Mitrea, *op. cit.*, p. 43—44; idem în *Studii și referate*, I, 1954, p. 298.

⁶⁴ Oct. Floca, *Considerații asupra unor monede barbare-dace*, Deva, 1935, p. 14; idem, *Monnaies, « daciques » du type Hunedoara*, în *Dacia*, XI—XII, 1945—1947, p. 104.

⁶⁵ Dorin Popescu, *Le trésor de monnaies « daces » de Tulgheș*, în *Dacia*, IX—X, 1941—1944, p. 227—229.

⁶⁶ I. Winkler, *O mincich Dáků a Gétů*, în *Numismatický Sborník*, V. Praha, 1958, p. 11—12; C. Preda, *Probleme de numismatică geto-dacică*, în *SCN*, III, 1960, p. 67—72.

⁶⁷ Const. Moisil, în *BSNR*, XV, 35—36, p. 69.

⁶⁸ G. Severeanu, *op. cit.*, p. 29—30.

⁶⁹ R. Vulpe, *L'âge du fer dans les régions thraces de la Péninsule Balcanique*, Paris, 1930, p. 59—62; V. Mikov, *Thrakische Fibeln*, în *Izvestiia-Institut*, VI, 1930—1931, p. 21 și urm.; I. Nestor, *Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien*, în *Ber RGK*, 1933, p. 158—159; D. Berciu, *Ein Problem aus der Frühgeschichte Südosteuropas — Die thrakische Fibeln*, în *Balkanica*, VI, 1943, p. 283—306.

fibulele amintite nu ne dau indicații mai exacte asupra datei de emitere a monedelor de tip Huși-Vovriești, ele sînt în măsură să ne ofere unele date asupra perioadei de circulație a acestora și chiar asupra momentului îngropării tezaurului de la Epureni. Astfel s-ar putea ajunge la presupunerea că imitațiile cu tăieturi din Moldova sînt încă în circulație pînă la mijlocul secolului II î.e.n., poate și imediat după această dată, cînd au loc și unele îngropări de tezaure. După cît se pare, ele nu ating însă sfîrșitul secolului al II-lea î.e.n., în afara unor piese izolate, eventual rămase în circulație. Ca atare putem deci să ne menținem la prima formulare, după care monedele în discuție au fost bătute și au circulat de la sfîrșitul secolului al III-lea și pînă către mijlocul secolului al II-lea î.e.n.

Urmărind repartiția geografică a descoperirilor de imitații de tipul celor din tezaurul de la Vovriești, constatăm că ele sînt documentate, în special, pe teritoriul Moldovei (fig. 11). Pînă acum se cunosc în această regiune peste 20 de descoperiri de monede, izolate sau grupate în tezaure, însumînd la un loc circa 300 de piese. În afara teritoriului Moldovei, descoperirile de acest fel sînt mult mai puține, am putea spune chiar sporadice. Dacă luăm în considerație monedele descoperite în zonele exterioare, mai apropiate sau mai depărtate, observăm că numărul lor este mult mai redus, iar monedele găsite pînă acum abia ating cifra de 60 de piese. Faptul este de la început semnificativ atît pentru stabilirea locului de batere a acestor imitații, cît și pentru atribuirea lor etnică. Luînd în considerație numai raportul numeric, s-ar putea ajunge la concluzia că locul de emitere al tipului monetar la care ne referim trebuie căutat în cuprinsul teritoriului moldovean. O astfel de concluzie ar părea și mai evidentă dacă ținem seama că ar fi greu să admitem că monede « barbare », emise într-o regiune oarecare, au ajuns și au circulat, în majoritatea lor, în altă zonă geografică decît în locul unde ele au fost bătute. Prin urmare, nu știm cum s-ar putea explica altfel prezența unui număr așa de mare de imitații de tip Vovriești în Moldova, numai pe calea schimbului sau chiar pe o altă cale. Chiar dacă am dori să stabilim un alt loc de emitere în afara teritoriului Moldovei, acest lucru ar fi deosebit de dificil, dacă nu imposibil de făcut, deoarece în nici o altă regiune nu găsim concentrate atîtea monede de acest tip și în număr așa de mare ca în Moldova. Descoperirile din celelalte regiuni apar izolate și risipite în cuprinsul unor arii de răspîndire unde circulă și sînt caracteristice tipuri de imitații cu totul diferite. În schimb, în Moldova, imitațiile de tip Huși-Vovriești constituie la data respectivă aproape singura monedă aflată în circulație. Piese aparținînd altor tipuri, specifice regiunilor învecinate, apar în Moldova cu totul izolat.

Prezentînd astfel lucrurile, aparent, nu ar mai fi nevoie de comentarii suplimentare. Cu toate acestea, sînt unele aspecte ale problemei cărora nu le putem da un răspuns imediat. Dificultatea provine de acolo că, deși monedele în discuție se integrează într-un tip anumit, limitele și caracteristicile stricte ale acestuia nu pot fi stabilite cu suficientă exactitate. Multitudinea de variante, deci și de stanțe, nu ne îngăduie încă să știm pînă unde se întind granițele stilistice ale tipului respectiv. Apropierea ca stil a imitațiilor din această categorie de originalul lui Filip al II-lea sporește dificultatea în această direcție, deoarece piese imitate, apropiate ca stil de original, se întind pe o zonă foarte largă.

O altă dificultate ne-o prezintă însuși tezaurul de la Vovriești. Ne referim la faptul că pentru prima dată pe monede de tip Epureni-Huși apar contramărci, cunoscute pînă acum pe piese asemănătoare în cîteva descoperiri din Transilvania din regiunea Banatului și din zonele învecinate de la vest. Nu ne referim numai la fenomenul contramărcării ca atare, ci și la tipurile de contramărci, care sînt aceleași sau

aproape aceleași atât în tezaurul de la Vovriești, cât și în descoperirile din regiunea Tisei și a Dunării de mijloc. Similitudinea și legătura ca tip și chiar ca concepție dintre aceste contramărci apar ca evidente și, în același timp, nu ușor de explicat. Spunem că nu este ușor de explicat, deoarece se știe că, în general, un anumit tip de imitații « barbare » are o arie de circulație relativ restrânsă și este specific unei anumite zone geografice. Implicit, această întindere coincide cu limitele ocupate de populația sau triburile emitente.

A face o legătură etnică între zonele unde sînt documentate imitații cu tăieturi și contramărci ar fi, credem noi, imprudent, mai ales dacă avem în vedere timpul în care se datează aceste imitații și distanțele destul de mari dintre regiunile respective. De aceea, stabilind o legătură de natură comercială, adică de schimburi, deci și de circulație monetară, poate că ne-am apropiat mai mult de realitate.

Datele istorice și arheologice ale epocii se alătură aproape în totalitatea lor ultimei ipoteze. Avem în vedere concluziile la care s-a ajuns în ultima vreme, privind legătura dintre migrația celtică și atribuirea etnică a imitațiilor « barbare » din Dacia. Încercările mai vechi, în special ale lui K. Pink, în parte, și ale lui A. Blanchet și R. Forrer, de a atribui celticilor majoritatea monedelor imitate din zona carpato-dunăreană sînt neîntemeiate deoarece, în urma studiilor întocmite de cercetătorii români de specialitate, pe baza unui bogat și valoros material numismatic, s-a dovedit că principalele tipuri de imitații din Dacia au caractere proprii, specifice numai regiunilor nord-dunărene și zonei intracarpatică și ca atare ele reprezintă emisiuni locale ale triburilor geto-dace. De altfel, caracterul particular și local al imitațiilor din Dacia este recunoscut de înșiși apărătorii tezei celtice. Descoperirea unui număr foarte mare de monede-imitații, unele dintre ele chiar în cuprinsul așezărilor geto-dace, monede specifice numai teritoriului vechii Dacii, care au tipul și aria de răspîndire bine precizate, constituie argumente în sprijinul atribuirii lor geto-dacilor. În altă ordine de idei amintim că data la care se plasează în timp aceste emisiuni coincide cu epoca de dezvoltare și închegare economică și politică a geto-dacilor, în vremea la care celtii nu mai constituiau o pătură dominantă. Situația din acest punct de vedere pare mai limpede, dacă ținem seama că cele mai vechi imitații locale din Dacia se datează începînd cu mijlocul secolului al III-lea cel mai devreme și că principala activitate a acestei monetării are loc în cursul secolului al II-lea î.e.n., adică după un secol de la pătrunderea celticilor în regiunile de azi ale țării noastre. Celtii, după cum ne-o dovedesc înseși descoperirile arheologice, ne referim în special la numeroasele și bogatele așezări geto-dace, nu mai alcătuiau la această dată în Dacia o putere în măsură să se impună triburilor locale, aflate acum în plină dezvoltare, nici pe plan politic și nici pe plan economic. Descoperirile celtice din Dacia secolului al II-lea î.e.n. apar destul de izolat, fiind documentate numai prin morminte. Nu se cunoaște pînă acum nici o așezare sigur celtică care să fi fost descoperită în regiunile noastre ⁷⁰.

Pentru judecarea faptelor istorice în adevărata lor lumină, nu trebuie uitată nici împrejurarea că nu știm ca celtii, în jurul anului 300 î.e.n., dată la care ei au pătruns pe teritoriul Daciei ⁷¹, să fi cunoscut moneda proprie. Cercetările din domeniul numismatice celtice propriu-zise sînt de acord în a data cel mai devreme în secolul al III-lea î.e.n. primele emisiuni monetare ale celticilor ⁷². Deci triburile celtice aflate

⁷⁰ Dorin Popescu, în *Istoria României*, vol. I, p. 233—235.

⁷¹ V. Părvan, *op. cit.*, p. 561—565; I. Nestor, *op. cit.*, p. 152—153; idem, *Keltische Gräber bei Mediaș*, în *Dacia*, VII—VIII, 1937—1940, p. 169—172. A se vedea date și probleme mai noi la Jan Filip, *Keltové ve Střední*

Evropě, Praga, 1956.

⁷² A. Blanchet, *Traité de monnaies gauloises*, Paris, 1905; R. Forrer, *Keltische Numismatik der Rhein- und Donaulände*, 1908, p. 58, 141, 313; R. Paulsen, *op. cit.*, *passim*.

în migrațiune în jurul anului 300 î.e.n. nu puteau aduce cu ei moneda lor proprie, care se va bate mai târziu. Admițând și pătrunderi ulterioare de celți, adică în secolele III—II î.e.n. și, o dată cu ei, și pătrunderea monedelor celtice în Dacia, ar fi trebuit să întâlnim tipuri de imitații identice sau aproape identice cu cele din vest. Or, în Dacia, tipurile principale de imitații au caractere proprii, locale. Este foarte greu de admis că grupurile de celți veniți în Dacia chiar după anul 300 î.e.n. dispuneau de o situație și resurse economice favorabile pentru a emite o monedă proprie în regiuni unde majoritatea populației o constituiau triburile geto-dace, stăpîne, de altfel, pe întreaga viață economică și politică din zona carpato-dunăreană. Prin aceasta nu vrem să negăm orice lipsă de legătură între imitațiile din Dacia și cele din lumea celtică. Între cele două categorii de emisiuni se pot face legături atît pe linia manifestării generale ca atare, care indică existența unor condiții de viață social-economică foarte asemănătoare, caracteristice populațiilor de la periferia lumii greco-romane, cît și sub raportul exercitării unei influențe culturale celtice, care rezidă în folosirea pe monede a unor anumite elemente stilistice și ornamentale.

Situația imitațiilor din Moldova se include în ansamblul acesta de fapte și pare, în lumina celor prezentate, să nu constituie o excepție. Este, credem, suficient să amintim că descoperirile arheologice de origine celtică din Moldova sînt cu totul sporadice⁷³. Despre un raport numeric între acestea și urmele de cultură geto-dacică nici nu poate fi vorba, ultimele fiind întîlnite aproape la orice pas.

Am căutat ca pe scurt să schișăm cîteva din problemele care se pun în legătură cu celtismul sau mai degrabă cu neceltismul imitațiilor « barbare » din Dacia. Argumentele enumerate ne îndreptățesc să acordăm acestora dreptul de autohtonism și astfel să le atribuim geto-dacilor. Pînă la noi descoperiri deci putem acorda același drept și aceeași origine etnică și imitațiilor de tip Huși-Vovriești, răspîndite aproape pe întreg teritoriul Moldovei. În prezența contramărcilor de pe monedele de la Vovriești, ca și a anumitor simboluri, trebuie să vedem, deocamdată, *unele influențe și legături culturale cu lumea celtică* din regiunea Tisei și a Dunării de mijloc, precum și unele eventuale relații de schimb între cele două regiuni.

Prezența aproape exclusivă a unui singur tip monetar în Moldova indică existența unei unități economice și etnice a populației getice. Într-o anumită formă credem că se poate vorbi chiar de o oarecare unitate politică. De pildă, urmărind felul cum se plasează geografic descoperirile monetare de tip Huși-Vovriești, se poate constata că ele nu sînt răspîndite la întîmplare. Dimpotrivă, toate se includ într-o anumită arie, cuprinzînd o parte cursul mijlociu al Siretului, altă parte cursul mijlociu al Prutului. Aceleași descoperiri le găsim grupate unele în zona Hușilor, altele în regiunea din apropierea Iașilor și o a treia grupă în împrejurimile Bacăului și ale orașului Piatra-Neamț.

Lipsa cunoașterii condițiilor de descoperire a celor mai multe din monedele amintite nu ne îngăduie să știm dacă acestea provin sau nu din cuprinsul unor așezări geto-dace. Informații precise avem doar în cazul monedei de la Poiana, găsită în cadrul așezării antice, în cuprinsul stratului de cultură geto-dacic. Tot dintr-o așezare geto-dacică par să provină și cele 4 monede descoperite la Dănești⁷⁴, r. Vaslui. Probabil în aceeași situație se află și monedele de la Hîrtoape⁷⁵, unde se semnalează, de asemenea, prezența unei așezări geto-dace. Fie și numai pe baza acestor cîteva exemple, putem presupune că și celelalte monede semnalate de noi în lucrare provin

⁷³ Dorin Popescu, în *Istoria României*, p. 237.

⁷⁴ Nec. Zaharia, în *SCIV*, VI, 1—2, 1955, p. 295.

⁷⁵ Idem, în *SCIV*, VI, 3—4, 1955, p. 905.

din așezări sau din apropierea acestora, așa că repartiția lor geografică ne poate da indicații destul de prețioase asupra zonelor locuite de triburile geto-dace dintre Prut și Siret în secolele III – II î.e.n. De asemenea, pe baza acelorași date s-ar putea vorbi despre o locuire intensă și o viață economică relativ dezvoltată, precum și de existența unei formațiuni politice tribale – poate o uniune de triburi – getică, în cadrul căreia nu s-au șters definitiv granițele teritoriale și nici autoritatea șefilor de triburi. Aceasta însă este o problemă mai vastă și ea nu poate fi rezolvată numai pe această cale. De aceea, formulările noastre trebuie înțelese în sensul unor indicații generale, pe care ni le dau descoperirile monetare. Nu trebuie să uităm însă că ele sînt expresia unor realități istorice de care sînt strîns legate și că ele corespund celui stadiu de dezvoltare social-economică a societății geto-dace în care avem documentate clar la Dunărea de jos, poate chiar în sudul Moldovei, unele mici formațiuni politice, probabil uniuni de triburi, în fruntea cărora se află conducători ca Rhemaxos și Zalmodegikos, care își arogă titlul de « basilei »⁷⁶.

Pentru întărirea ipotezelor formulate mai sus, este nevoie și de o confirmare pe linie arheologică. Din păcate însă, documentarea arheologică nu este încă suficient de concludentă. Faptul îl datorăm, pe de o parte, lipsei de săpături metodice în această direcție, iar pe de altă parte lipsei unor precizări în ceea ce privește caracterul etnic al multora dintre așezările din epoca Latène identificate pe teritoriul Moldovei. Pentru unele dintre ele se poate spune că aparțin, fără semne de îndoială, populației geto-dace. Altor însă li se contestă caracterul etnic autohton. O astfel de interpretare are loc ca urmare a descoperirilor de la Poieniști, unde s-a găsit și identificat pentru prima dată în aceste părți o necropolă cu ceramică bastarnă⁷⁷. Cercetări mai noi au dus la descoperirea în unele așezări și cimitire din perioada Latène II a unui tip de ceramică asemănătoare⁷⁸, ceea ce ar face plauzibilă concluzia potrivit căreia bastarnii erau stabiliți, în epoca amintită, în masivul central moldovenesc⁷⁹.

Grație recunoașterilor de teren, efectuate mai ales de colectivul Muzeului de Istorie a Moldovei din Iași, s-a ajuns la identificarea unui număr de circa 70 de așezări datînd din secolele III – I î.e.n.⁸⁰. Fiind vorba de cercetări de suprafață, în cele mai multe cazuri nu s-a ajuns la precizări mai exacte nici asupra datării și nici asupra atribuirii lor etnice. Se fac doar mențiuni generale referitoare la epoca și la definirea unor tipuri ceramice. De aceea întîlnim menționate fie așezări numai cu materiale geto-dace, fie așezări de tip « Lunca Ciurii », cu ceramică geto-dacă împreună cu ceramică asemănătoare celei bastarne. Situația trebuie judecată în funcție de datarea fiecărei așezări și de caracterul cercetării. De aici se impune concluzia că fără o datare și o precizare a caracterului etnic al acestor așezări va fi foarte greu să se ajungă la concluzii istorice cît de cît plauzibile. Cu toate acestea, credem că încercarea de a formula unele ipoteze pe baza unor date sigure nu va fi lipsită de interes.

O cartografiere a acestor așezări, indiferent de grupa în care se încadrează, ne dă posibilitatea să constatăm că ele sînt răspîndite în special în podișul central moldovenesc și, parțial, în cîmpia din jurul Bahluiului. De asemenea, grupe de astfel de așezări pot fi urmărite de-a lungul Siretului și Bistriței. Repartiția lor geografică

⁷⁶ R. Vulpe, *La Dobroudja*, București, 1938, p. 87–90; D. M. Pippidi, în *SCIV*, XI, 1, 1960, p. 39 și urm.

⁷⁷ Idem, *Săpăturile de la Poieniști din 1949*, în *Materiale*, I, 1953, p. 213–496.

⁷⁸ D. Tudor, în *Studii și referate*, I, 1954, 1, p. 82–83; Dan Gh. Teodoru, *O necropolă La Tène la Buhăiești–Negrești*, în *SCC Iași, ISTORIE*, VIII, 2, 1957, p. 339–342; S. Marinescu-Bîlcu, în *SCIV*, XIV, 2, 1963, p. 413–417.

⁷⁹ R. Vulpe, *op. cit.*, p. 490; idem, *Le problème des bastarnes à la lumière des découvertes archéologiques en Moldavie*, în *Nouvelles études d'histoire*, București, 1955, p. 110–119; *Istoria României*, I, 1960, p. 243–244.

⁸⁰ N. Zaharia, *op. cit.*, *passim*; N. Zaharia, M. Petrescu-Dîmbovița și Em. Zaharia, *Contribuții arheologice la problema satului din Moldova* (în manuscris).

coincide destul de exact cu limitele ariei în care am constatat și prezența monedelor geto-dace (fig. 11). Aceasta presupune o legătură directă nu numai teritorială, ci și etnică între monede și unele din așezările semnalate în cuprinsul aceleiași regiuni. Semnificativă în această privință poate fi împrejurarea deja semnalată că unele din monedele prezentate au fost descoperite în cuprinsul unor așezări geto-dace. Datele oferite de descoperirile monetare și parțial și de cele arheologice, date greu de pus la îndoială, sînt în favoarea unei locuiri geto-dace a zonei centrale moldovenești la sfîrșitul secolului al III-lea și în prima jumătate a secolului al II-lea î.e.n. Despre o legătură etnică între monede și triburile bastarne nu credem că poate fi vorba. Unele, după părerea noastră, exclud pe celelalte. Dacă ar fi să amintim, în afara dovezilor aduse mai sus în favoarea atribuirii sigure a acestor monede geto-dacilor, doar împrejurarea că emisiunile în discuție dispar în perioada de maximă dominație bastarnă între Siret și Prut și că ele nu mai apar în nici o altă parte a teritoriului ocupat de acești migratori, ar fi, credem, îndeajuns pentru a înlătura din cadrul discuțiilor noastre o astfel de eventualitate.

Prin urmare, este greu de admis că în același timp în regiunea de mijloc a Moldovei au putut să coexiste, pe de o parte, geto-dacii, deținători ai unei vieți economice și politice însemnate, iar pe de altă parte populația bastarnă, despre care s-a afirmat că a deținut hegemonia în aceste părți după anul 200 î.e.n.⁸¹

O rezolvare a acestei probleme, în stadiul actual al cercetărilor, nu o vedem posibilă. Informațiile de pînă acum ne indică, deocamdată, direcțiile în care trebuie îndreptate investigațiile viitoare. În primul rînd ar urma să se stabilească în mod precis caracterul etnic al așezărilor cu ceramică de tip bastarn. Aceasta presupune lămurirea problemelor de ordin arheologic și istoric pe care le pune ceramica amintită, în sensul că trebuie precizat dacă sub acest aspect cultural se ascunde o populație bastarnă sau este vorba, așa cum propun unii dintre arheologii sovietici, numai de o răspîndire spre sud a culturii Pșevorsk, răspîndire la care au contribuit și bastarnii⁸². Desigur că ar fi foarte important de știut dacă simpla descoperire a acestei ceramici într-o așezare implică neapărat și prezența unora din elementele etnice bastarne. Poate că este vorba numai de un aspect cultural al epocii Latène din Moldova, care îmbracă această haină sub influența culturii bastarne. Sugestive în acest sens ar fi așezările unde se constată atît ceramică de tip «bastarn», cît și ceramică locală. Situații de genul acesta se cunosc și sînt cercetate mai bine la est de Prut, în R.S. Moldovenească, unde proporția dintre cele două categorii ceramice este clar în favoarea celei locale⁸³. Chiar la Lunca Ciurii, unde s-au făcut cercetări mai ample și atente, se remarcă, alături de fragmentele de vase grecești și de tip «bastarn», resturi de olărie locală, care par să fie și aici predominante⁸⁴.

O a doua cale spre care trebuie să se îndrepte cercetările viitoare în vederea stabilirii unui raport cronologic și etnic exact între descoperirile monetare și cele arheologice din zona centrală a Moldovei este aceea a eforturilor ce urmează să fie depuse pentru datarea diferitelor așezări și complexe arheologice cu ceramică de factură bastarnă. Se poate data oare această ceramică după mijlocul secolului al II-lea î.e.n., cînd nu mai avem documentate o monetărie și o circulație a monedelor geto-dace? Pentru a da un răspuns exact la o asemenea întrebare, se impune o cunoaștere cît mai exactă a așezărilor de acest fel.

⁸¹ R. Vulpe, *Săpăturile de la Poienesti din 1949*, în *Materiale*, I, 1953, p. 494.

⁸² G. B. Fedorov, *Descoperirile arheologice din R. S. S. Moldovenească privind mileniul I î.e.n.*, în *SCȘ-Iași*, VIII, 1957, I, p. 159–160.

⁸³ Idem, în *SCIV*, X, 1959, 2, p. 375; același autor în *MIA*, 89, 1960, p. 22–25.

⁸⁴ D. Tudor, *op. cit.*, M. Petrescu-Dimbovița și colab., în *SCIV*, VI, 1955, 1–2, p. 183–187.

Deși în mai multe din așezările identificate pînă acum se semnalează atît prezența ceramicii de tip « bastarn », cît și a celei locale, din lipsa unor cercetări speciale, nu putem ști, pe de o parte, cum se datează toate acestea, iar pe de altă parte care este raportul cronologic dintre cele două tipuri ceramice. O indicație prețioasă în această privință ne-o furnizează totuși, pentru început, rezultatele săpăturilor de la Lunca Ciurii. Reamintim mai întîi că în așezarea Lunca Ciurii, cu toate observațiile atente care s-au făcut, nu s-a putut stabili nici o diferență de timp între ceramica locală geto-dacă și cea de tip bastarn, ambele categorii fiind găsite în asocierie, în cuprinsul unor bordeie. În același mediu arheologic apar și fragmente de amfore grecești, ceea ce indică o contemporaneitate a acestora cu primele două tipuri ceramice. Nu este de loc exclus ca situația să se repete și în cazul altor așezări, unde investigațiile preliminare relevă doar descoperirea în asocierie, la suprafața terenului, a tipurilor de vase amintite.

În al doilea rînd, ținem să precizăm că, după ștampilele de pe mănșile de amfore, din aceeași așezare de la Lunca Ciurii, bordeiele cu ceramică locală și de tip Poienești se datează în ultimele două decenii ale secolului al III-lea și în primele decenii ale secolului al II-lea î.e.n.⁸⁵ Datările de mai sus coincid deci întru totul cu cele propuse de noi pentru monedele geto-dace de tip Huși-Vovriești. Împrejurarea aceasta nu face decît să sporească dificultățile deja existente în vederea găsirii unei rezolvări a problemei enunțate. În ciuda acestor greutăți, un răspuns va trebui totuși găsit fie pe linie cronologică, fie chiar pe aceea a existenței unor zone de locuire diferite și de influențe reciproce între cele două culturi.

Ceea ce trebuie să reținem încă de pe acum ca o concluzie ce se desprinde din studiul de față este faptul că descoperirile monetare geto-dace și repartitia lor teritorială atestă, cel puțin pentru perioada de timp cuprinsă între sfîrșitul secolului al III-lea și începutul secolului al II-lea î.e.n., în zona centrală a Moldovei, existența unei însemnate vieți economice și politice a geto-dacilor. În nici un caz la *această dată*, în regiunea amintită, nu poate fi vorba, așa cum s-a afirmat, de o alungare a populației getice și de instituirea aici a unei hegemonii bastarne⁸⁶. Aceasta ori trebuie limitată la o anumită zonă, ori mai degrabă datată ceva mai tîrziu, după primele decenii ale secolului al II-lea î.e.n.

Referitor la această ultimă problemă, poate că nu este lipsit de sens să formulăm ipoteza găsirii unei legături între venirea și stabilirea bastarnilor în Moldova și încetarea emiterii monedelor geto-dace din regiunea respectivă. Însuși fenomenul îngropării unora din tezaurele cu monede de acest tip ar putea să fie pus pe seama acestor evenimente. Pentru aceasta este nevoie însă, așa cum am mai spus, să se coboare data începuturilor necropolei de la Poienești, deci și data stabilirii bastarnilor în aceste părți, pînă aproape de mijlocul secolului al II-lea î.e.n. Poate că, ridicînd data finală a monedelor de tip Huși-Vovriești și coborînd pe aceea a necropolei de la Poienești între începutul și mijlocul secolului al II-lea î.e.n., s-ar ajunge, eventual, pe această cale la o rezolvare a dificultăților menționate.

În funcție de felul cum se vor soluționa problemele de mai sus, vom putea ști și cine sînt locuitorii de la Lunca Ciurii, ca și cei din așezările de același tip din Moldova care au importat și folosit produse ale lumii grecești. Admițînd încă de pe acum că avem de-a face cu o populație bastarnă, ar fi greu de explicat că încă de la sfîrșitul secolului al III-lea î.e.n., adică de la data probabilă a venirii bastarnilor în partea de răsărit a Daciei, ei au reușit să stabilească așa de repede legături comerciale cu

⁸⁵ D. Tudor, *op. cit.*; informații suplimentare de la M. Petrescu-Dîmbovița. ⁸⁶ R. Vulpe, în *Materiale*, I, 1953, p. 494–495.

orașele grecești de pe coasta de vest a Mării Negre. Or, în această privință se cunoaște faptul că triburile geto-dace din jumătatea de sud a Moldovei au întreținut relații cu coloniile grecești cu câteva secole mai devreme.

Se pot cita în această privință descoperirile arheologice de la Barboși ⁸⁷, Frumușița ⁸⁸ și Poiana ⁸⁹, precum și o serie de mărturii numismatice. Din rîndul celor din urmă remarcăm: drahmele histriene găsite la Poiana ⁹⁰ (r. Tecuci), Bîrlad ⁹¹, Obîrșeni (r. Bîrlad), Tg. Berești (r. Bujor), Pîscu (r. Galați), Unguri—Găiceanca (r. Adjud), Căciulați ⁹² (r. P. Neamț) și tezaurul de la Căbești ⁹³ (r. Adjud); la acestea se adaugă monedele mecedonene de la Filip al II-lea și Alexandru cel Mare descoperite la Mărășești ⁹⁴, Rădăești ⁹⁵ (r. Bîrlad), Murgeni ⁹⁶ (r. Bîrlad), Bîrlad (împrejurimi) ⁹⁷, Iaslovăț ⁹⁸ (r. Rădăuți) etc. Ținînd seama de toate aceste mărturii arheologico-numismatice, poate că nu ar fi de loc greșit să se considere că resturile de vase grecești din secolele III—II î.e.n. găsite între Siret și Prut reprezintă mărturii ale legăturilor tradiționale dintre populația băștinașă și coloniile vest-pontice.

În ultima parte a studiului nostru am căutat ca, pe baza descoperirilor monetare geto-dace și a legăturii acestora cu datele arheologice și literare, să ajungem la unele concluzii de ordin istoric, păstrînd, acolo unde a fost cazul, toate rezervele cerute de împrejurări. Totodată am scos în evidență punctele neclarificate încă și eventualele căi care ar duce la rezolvarea lor. De aici a reieșit în mod clar necesitatea întreprinderii unor cercetări în principalele așezări din epoca Latène II din Moldova. În felul acesta vrem să relevăm încă o dată valoarea numismatică și istorică a tezaurului de la Vovriești, care se înscrie printre cele mai de seamă achiziții făcute în ultimii ani de Muzeul de istoria Moldovei din Iași, alăturîndu-se principalelor documente ale istoriei vechi a țării noastre în general și a Moldovei dacice în special.

CONSTANTIN PREDA

LE TRÉSOR DE VOVRIEȘTI ET QUELQUES PROBLÈMES CONCERNANT LES MONNAIES GÉTO-DACES DE MOLDAVIE

RÉSUMÉ

En 1960, sur le territoire de la commune de Vovriești, distr. de Negrești, rég. de Jassy, on a découvert par hasard un trésor monétaire d'imitations « barbares ». Le dépôt comprend 125 monnaies d'argent imitant la tétradrachme du roi de Macédoine, Philippe II. Elles portent

⁸⁷ V. Pârvan, *La pénétration hellénique et hellénistique dans la vallée du Danube*, in ARMSI, X, 1923, p. 26.

⁸⁸ M. Petrescu-Dimbovița, *Raport asupra săpăturilor arheologice din județele Covurlui și Tutova*, in SCIV, I, 1950, I, p. 65.

⁸⁹ R. Vulpe, in SCIV, I, 1950, I, p. 48; SCIV, II, 1951, I, p. 187; SCIV, III, 1952, p. 198.

⁹⁰ Idem, in SCIV, II, 1951, I, p. 187; SCIV, III, 1952, p. 202.

⁹¹ La Muzeul din Bîrlad se află două drahme histriene, al căror loc de descoperire nu se cunoaște, dar ele provin foarte probabil din împrejurimile Bîrladului.

⁹² Pentru toate aceste descoperiri, vezi Em. Condurachi, *Der Beitrag der Münzfunde von Istros zur Kenntnis des Waren- und Geldumlaufes an der untern Donau im vorrömischen Zeitraum*, in *Annalen*, mai 1957, p. 289—304; B. Mitrea, *Sur les monnaies des cités pontiques décou-*

vertes sur le territoire des populations locales, in *Studii clasice*, III, 1961, p. 83—88 și VII, 1965, p. 143—166.

⁹³ B. Mitrea, in SCIV, XV, 1964, nr. 1; după informațiile lui C. Buzdugan de la Muzeul de istorie a orașului Gheorghe Gheorghiu-Dej.

⁹⁴ Const. Moisil, in BSNR, XI, 1914, p. 23; B. Mitrea, in ED, X, 1945, p. 54.

⁹⁵ Idem, *Creșterea colecțiilor*, *Academ. Rom., Cab. Num.*, 1938—1942, p. 2—4.

⁹⁶ E. Dimian, in SCIV, VI, 1955, p. 303.

⁹⁷ În colecțiile Muzeului din Bîrlad se află două monede de bronz Filip al II-lea, 2 AR, Alexandru cel Mare, 2 AR, Lysimach și 1 AR, Antiochus, fără loc sigur de descoperire, dar cu indicația că ele s-au găsit prin împrejurimile Bîrladului.

⁹⁸ *Mitt. d. Centralkommissionen . . .*, Viena, XVI, 1890, p. 133.

sur l'avvers la tête de Zeus stylisée et sur le revers un cavalier, également stylisé, orienté vers la droite ou vers la gauche. Le poids moyen d'une monnaie est de 13,30 g. Tous les exemplaires, sauf un, présentent des taillades profondes; certaines monnaies en ont 2, 3, 4 et même 5.

Le but de ces taillades n'a pu jusqu'à présent être établi de façon certaine. On estime en général qu'il s'agit d'un procédé de démonétisation, ayant un substratum religieux. Pourtant, d'après l'auteur, il pourrait s'agir plutôt de signes spéciaux des chefs de tribus, répondant à l'établissement d'un certain régime de circulation monétaire. Il ne faut pas, non plus, exclure la possibilité que certaines taillades aient représenté des signes de contrôle du métal.

Sur 71 monnaies, on rencontre également des contremarques: 2, 3, 4, 5 et jusqu'à 6 par pièce. A ce qu'il semble, ces contremarques seraient antérieures aux taillades. On ignore dans quelle mesure elles représentent des signes de circulation ou des motifs ornementaux. Les types de contremarques sont des plus variés et se rencontrent aussi sur certaines monnaies de Transylvanie, du Banat et du Moyen-Danube. C'est pour la première fois qu'elles apparaissent en Moldavie.

D'après certains éléments de style et les données archéologiques, le type de monnaie en question a été daté de la fin du IIIe siècle jusque vers le milieu du IIe siècle av. n. è.

Les monnaies du trésor de Vovriești appartiennent au type des imitations à taillades, très répandu sur le territoire de la Moldavie. On en compte jusqu'à ce jour plus de 20 découvertes, représentant plus de 300 monnaies. Des monnaies similaires, sinon toujours identiques, se rencontrent également dans le Banat et en Yougoslavie, mais leur nombre ne dépasse pas 60 exemplaires. La concentration dans une zone limitée d'un nombre aussi important de ce type de monnaies, découvertes isolément dans des établissements ou groupées dans des dépôts, fait supposer qu'il s'agit d'émissions locales de la population géto-dace. Du reste, les découvertes archéologiques presque exclusivement géto-daces attestent l'existence d'un nombre considérable d'établissements autochtones, pourvus d'une vie économique et politique assez intense pour justifier l'emploi d'une monnaie propre.

Les découvertes monétaires faites jusqu'à présent se situent pour la plupart dans la zone centrale de la Moldavie, le long du cours moyen du Siret et du Prut. Elles sont groupées autour de centres comme Huși, Jassy et Piatra-Neamț, où l'on compte aussi un assez grand nombre d'établissements géto-daces.

Cette situation atteste, pour les régions en question, une habitation intense et une vie économique développé, ainsi que l'existence d'une formation politique tribale, peut-être d'une union de tribus gètes occupant le centre de la Moldavie.

Mais les découvertes archéologiques de Moldavie ne sont pas assez concluantes pour pouvoir imposer cette dernière hypothèse. Ces derniers temps, on a mis à jour, surtout par des recherches de surface et justement dans la même zone que celle où ont été découverts les établissements et les monnaies géto-daces, d'abondants vestiges de culture matérielle de type bastarne. On en a déduit que, dès la fin du IIIe siècle av. n. è., la Plate-forme Centrale Moldave se trouvait sous la domination des Bastarnes. Mais entre les monnaies en question et les vestiges de culture bastarne on ne peut établir de liaison ethnique. Aussi est-il souhaitable que les recherches archéologiques futures élucident si en Moldavie, à l'époque La Tène II, on se trouve en présence d'un nouvel aspect culturel local, formé sous l'influence de la culture bastarne, ou bien s'il s'agit vraiment d'une culture et d'une population bastarnes, arrivées dans la zone centrale de la Moldavie après l'an 150 av. n. è. Cette dernière date est suggérée par le fait que, à partir du milieu du IIe siècle av. n. è., les tribus gètes localisées entre les Carpates Orientales et le Prut cessent d'émettre des monnaies propres.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. — Vovriești. Monnaies du trésor géto-dace.

Fig. 2. — Vovriești. Monnaies du trésor géto-dace.

Fig. 3. — Vovriești. Monnaies du trésor géto-dace.

Fig. 4. — Vovriești. Monnaies du trésor géto-dace.

Fig. 5. — Vovriești. Monnaies du trésor géto-dace.

Fig. 6. — Vovriești. Monnaies du trésor géto-dace.

Fig. 7. — Vovriești. Monnaies du trésor géto-dace.

Fig. 8. — Vovriești. Monnaies du trésor géto-dace.

Fig. 9. — Vovriești. Monnaies du trésor géto-dace.

Fig. 10. — Types de contremarques appliquées sur les monnaies du trésor de Vovriești.

Fig. 11. — Découvertes de monnaies géto-daces de type Huși — Vovriești faites sur le territoire de la Moldavie.

A, trésors monétaires; B, découvertes isolées; C, autres d'imitations géto-daces. 1 — Bicăz, 2 — Bîra, 3 — Bîrlad, 4 — Bogonos, 5 — Cîndești, 6 — Corbasca, 7 — Dănești, 8 — Dolhești, 9 — Epureni, 10 — Focșani, 11 — Hirtoape, 12 — Huși, 13 — Jassy, 14 — Murgeni, 15 — Pâncești, 16 — Piatra Neamț, 17 — Poiana, 18 — Rîsești, 19 — Stăni-lești, 20 — Șipote, 21 — Valea Lupului — Jassy, 22 — Vovriești, 23 — Bacău, 24 — Băsești, 25 — Brad, 26 — Calu, 27 — Dorohoi, 28 — Voloșcani.

STUDII EPIGRAFICE II*

Domnești (reg. Cluj, raionul Bistrița). — I. I. Russu, SCȘ Cluj, VII, 1956, p. 7–13 (= G. Fischer, KVSL, XLIV, 1921, p. 71–72; G. Kisch, AVSL, 1929, p. 87, 182; C. Daicoviciu, ACMIT, 1929, p. 308; V. Christescu, *Viața economică a Daciei romane*, Pitești, 1929, p. 10; *AnnEp*, 1930, 10; D. Tudor, *Istoria sclavajului în Dacia romană*, București, 1957, p. 275, nr. 150), fig. 1. Altar cu inscripție latină aflat în 1913, lângă satul Domnești (la 11 km sud de Bistrița), pe locul numit Izvorul Sărat (Salzbrunnen). Din fotografia și desenul care însoțesc studiul lui I. I. Russu se poate citi următorul text: *i O M ET TM | PRO SALT AEL | MARI FL COL | CONDVC PASC | ET SALINA AT | TICVS ACT EIVS | VSLM*, care a fost întregit în felul următor: *[I(ovi)] o(ptimo) m(aximo) et I(unoni) M(inervae) pro sal(u)t(e) Ael(ii) Mari fl(ami-nis) col(oniae) conduc(toris) pasc(ui) et salina(rum) Atti-cus act(or) eius v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*. În r. 1 în loc de *I(unoni) M(inervae)* acad. C. Daicoviciu propune *i(nvicto) M(ithrae)*.

Pe piatră însă în r. 1 apar destul de vizibil literele *IOM ET TM*, ceea ce ne scutește de obligația lecturii *I(unoni) M(inervae)* sau *i(nvicto) M(ithrae)*. Admițând însă că lapidul ar fi intenționat să scrie după *IOM ET* numele Iunonei și Minervei, atunci între cele două inițiale corect ar fi fost să apară din nou *ET*. Pare neverosimil apoi ca un actor, sclav în serviciul lui Ael. Marus *flamen coloniae* și *conductor pascui et salinarum*, să închine un altar Triadei Capitoline. Adorarea Triadei Capitoline se întâlnește pe altare dedicate de guvernatorii provinciilor, de magistrații municipali sau de alte personalități care făceau parte din înalta aristocrație provincială¹, și nu este nicidecum caracteristică sclavilor particulari, până acum fără precedent în epigrafia latină. Toate aceste considerente ne duc la convingerea că Atticus actor era adoratorul altor divinități decât Triada Capitolină.

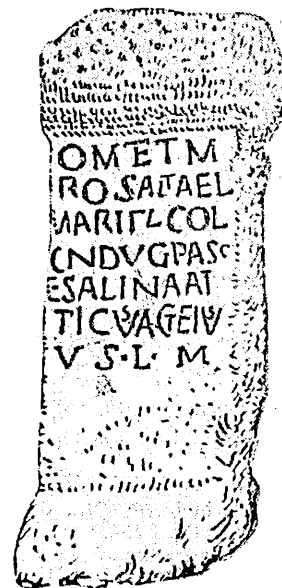

Fig. 1. — Altarul lui Atticus actor de la Domnești.

* Continuare la *Studii epigrafice*, în *Materiale*, II, 1956, p. 625–642.

¹ N. Turchi, *La religione di Roma antica*, Bologna, 1939, p. 241.

În lista abrevierilor din epigrafia latină este cunoscută grafia TM pentru T (erra) M (ater) ², și deci r. 1 poate primi întregirea: I (ovi) o (ptimo) m (aximo) et T (errae) M (atri), ceea ce concordă perfect cu calitatea pe care o îndeplinea Atticus la salinile de la Domnești. În Dacia nu este unicul exemplu când un individ, a cărui activitate era legată de exploatarea zăcămintelor minerale, atît a salinelor (vezi inscripția următoare), cît și a minelor de aur ³, dedică altare zeiței Terra Mater. Deși pînă acum nu s-a relevat că Terra Mater era protectoarea minerilor sau a acelora a căror activitate era legată de exploatarea subsolului, totuși cîteva inscripții din Dacia par să indice acest lucru ⁴. Exemple convingătoare sînt însă cele nouă inscripții de la minele de fier din Dalmația dedicate de către *vilici officinae ferrariae*, într-o anumită zi a anului, fie divinității *Terra Mater*, fie în asociație cu IOM și *deus Liber* ⁵.

Tot în legătură cu activitatea productivă a sclavilor se cunosc dedicațiile către divinitățile protectoare ale comerțului sau ale portului ⁶.

SALINAE (Ocna Mureșului). — C. Daicoviciu, AISC, I, 2, 1928–1932, p. 62. Pe « teritoriul minelor de sare » s-a aflat un altar, din a cărui inscripție prof. I. Mezei din Ocna Mureșului a putut citi numai primele două rînduri:

ANAE ET RAE MAT—I

pe care C. Daicoviciu le citea: [Di]anae et [Libe]rae Mat[r]i.

În ipoteza acestei lecturi, am avea pentru a doua oară atestată divinitatea Libera fără a fi însoțită de Liber ⁷. De asemenea, epitetul *mater* pentru Libera este o raritate în inscripții ⁸. Ținînd seama însă că altarul a fost aflat pe locul actualelor ocne de sare, din considerentele expuse mai sus, a doua divinitate este tot o protectoare a salinelor și deci și aici este cazul să propunem lectura: [Di]anae et [Ter]rae Mat[r]i. Este regretabil că nu s-a putut obține lectura întregului text al altarului, al cărui dedicant poate că făcea parte din personalul de administrație al salinelor.

APVLVM. — D. Radu, *Acta Musei Regionalis Apulensis. Studii și comunicări. Arheologie — Istorie — Etnografie*, IV, 1961, p. 99–100, fig. 2. Altar cu inscripție aflat la Alba Iulia în 1929. Din desenul publicației se poate citi următorul text: IOM | — SILIVS C FIL | STELL CRISPI | NVS AQ 7 LEG | ... ET STRATO | LIVO... II... O | II... PR | .P.... I, căruia autorul îi dă întregirea: I (ovi) o (ptimo) m (aximo) [T (itus)] Silius C (aii) fil (ius) Stell (atina tribu) Crispinus aq (uifer) (centuriae) leg (ionis) [XIII g (eminae)] e [t] strato (r) Livo (?)....

² R. Cagnat, *Cours d'épigraphie latine* ⁴, Paris, 1914, p. 466, în *Dacia*, CIL, III, 1 555.

³ CIL, III, 1 284, 1 285. Poate și inscripțiile de la Apulum ar putea fi puse în legătură cu activitatea minieră de la Ampelum (CIL, III, 1 152; D. Radu, *Acta Musei Regionalis Apulensis*, III, 1961, p. 106). Probabil acesta să fie și motivul pentru care cultul acestei divinități era mai răspîndit în Dacia decît în alte provincii (J. A. Hild, *DA*, V, p. 80).

⁴ După G. Alföldi, *Acta Arch.*, XIII, 1961, p. 112–113, în Pannonia, *Terra Mater* se bucura la fel de o oarecare răspîndire și este considerată ca o divinitate locală, ca și Silvanus, Diana și Bona Dea; și în Africa, și în Dacia, *Terra Mater* este pusă în legătură cu un cult local (St. Weinstock, *RE*, V, A, 806; C. Daicoviciu, *La Transylvanie dans l'antiquité*, București, 1945, p. 153, nota 3). Nu ne-a fost accesibilă lucrarea lui Fr. Altheim, *Terra Mater* (Dissert. Giessen), 1931. În Pannonia era

asociată cu Iupiter și Iunona (Alföldi, *op. cit.*, p. 112–113), iar în Dacia cu Iupiter, Iunona regina, Minerva (CIL, III, 1555), Silvanus, Hercules (CIL, III, 1152) și, probabil, *dei deae Daciarum* (CIL, III, 996).

⁵ D. Sergejevski, *Glasnik-Sarajevo*, XII, 1957, p. 110 și urm.; XVIII, 1965, p. 85–102; M. Pavan, *Ricerche sulla provincia romana di Dalmazia*, Veneția, 1958, p. 134; Ana Šašel-Jaro Šašel, *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt* (Situla. Razprave Narodnega Muzeja v Ljubljani. Dissertationes Musei Nationalis Laibacensis), Ljubljana, 1963, p. 67–69, nr. 157–162.

⁶ A. Dobó, *Arch. Ért.*, 1940, p. 172, 173, 178, 179, 183; D. Tudor, *Istoria sclavajului în Dacia romană*, București, 1957, p. 232–234.

⁷ A. Bodor, *Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Historia*, IV, fasc. 1, 1960, p. 43.

⁸ Singurul caz CIL, III, 12 572; Bodor, *ibidem*.

În ce privește întregirea *aq(uilifer) (centuriae) leg(ionis)*, nu ni se pare a fi exactă. Aici literele AQ, care urmează îndată după cognomen, indică mai curînd localitatea de origine a acestui militar care a servit în cadrul legiunii. Avînd în vedere că Silius Crispinus făcea parte din tribul Stellatina, localitatea lui este de căutat numai în Italia⁹, care însă, pe baza materialului documentar existent, nu poate fi încă identificată; trebuie să fie una din numeroasele *Aquae* cunoscute pe teritoriul italic.

Dedicantul inscripției era deci [C(aius)] Silius C(ai) fil(ius) Stell(atina tribu) Crispinus Aq(uis...) (centurio) leg(ionis) [XIII g(eminæ)] et strato[r]. Deci era un *centurio strator*, deosebit de simplul *strator*, care era un grad inferior¹⁰.

APVLVM. — D. Radu, *Acta Musei Regionalis Apulensis. Studii și Comunicări. Arheologie — Istorie — Etnografie*, IV, 1961, p. 111–112, fig. 3. Fragmentul unei inscripții funerare, în formă de coloană, aflat în 1936 în suburbia Partoș. După desen se poate citi: D M | M. IVLIVS | VLP. VICTORINVS | SAR. MIZ | LIB. COS. STIP | VIXIT AN XXII | ... Inscripția a fost întregită: D(iis) M(anibus) M(arcus) Iulius Ulp(ius) Victorinus Sarmiz(egetusa) lib(rarius) co(n)s(ularis) stip(endiorum) vixit an(nis) XX..., la care se adaugă observația că M(arcus) Iulius Ulp(ius) Victorinus « avea două cognomina, dintre care primul, Ulp(ius), este un nomen gentilicum, frecvent întîlnit în inscripții ».

N-ar fi imposibil ca Ulp(ius) să fie primul cognomen adăugat la Victorinus, sau cel de-al doilea gentiliciu adăugat la Iulius; polinomia, ca rezultat al adopției, este cunoscută. În ambele cazuri însă, grafia VLP față de IVLIVS și VICTORINVS ne împiedică să aderăm la una din cele două soluții. Credem deci că numele individului poate fi corectat: M(arcus) Iulius Ulp(ia tribu) Victorinus Sarmiz(egetusa).

Ulp(ia tribu), în loc de Pap(iria tribu), mai apare în inscripțiile pretorienilor originari din Sarmizegetusa și Apulum, dar și din alte localități ale provinciilor balcanice și dunărene¹¹. Pentru același trib este cunoscut numele complet, *Ulpia Papiria Traiana*¹². Inscripția din Dacia ar fi deci primul document în care *Ulpia* este în loc de *Papiria*.

Inlăceni (reg. Mureș-Autonomă Maghiară, raionul Cristur). — I. Paulovics, *Dacia keleti határvonala és az úgynevezett «Dak» ezüstkecsék kérdése*, Cluj, 1944,

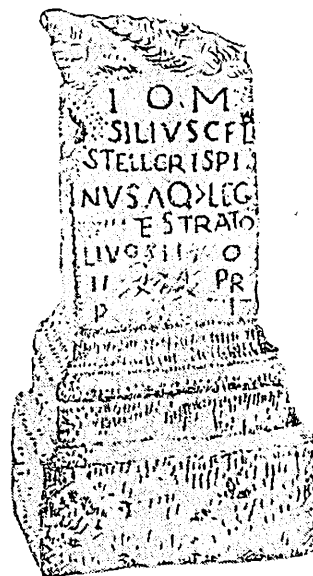

Fig. 2. — Altarul lui C. Silius Crispinus de la Apulum.

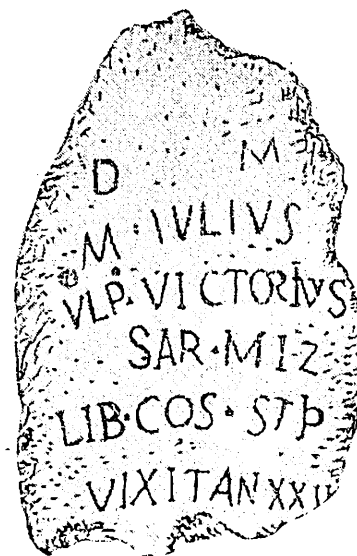

Fig. 3. — Inscriptia funerară a lui M. Iul. Victorinus de la Apulum.

⁹ J. W. Kubitschek, *Imperium Romanum tributim descriptum*, Viena, 1889, p. 272.

¹⁰ F. Lammert, *RE*, I, A, 329–330.

¹¹ Kubitschek, *op. cit.*, p. 250; G. G. Mateescu, *ED*, I, 1925, p. 256 și urm.; G. Forni, *Dacia Romana tributim*

descripta, în *Omăgiu lui C. Daicoviciu*, București, 1960, p. 239 *pseudotribus*.

¹² *CIL*, III, 6761, M. Aebutius M. f. Ulp. Papir. Troiana (sic) Victorinus Poetovio.

p. 47–48 (fig. 8 în reproducerea fotografică care însoțesc textul lui Paulovics), fig. 4. Pe teritoriul comunei Inlăceni, în apropierea castrului roman, la locul numit Grădina Cetății (Várkert), s-a descoperit inscripția: I. OM | EROS | ZOTICI | SIC. VLS, pentru care Paulovics propune următoarea lectură: I (ovi) o (ptimo) m (aximo) Eros Zotici Sic (ilia) v (otum) l (ibens) s (olvit).

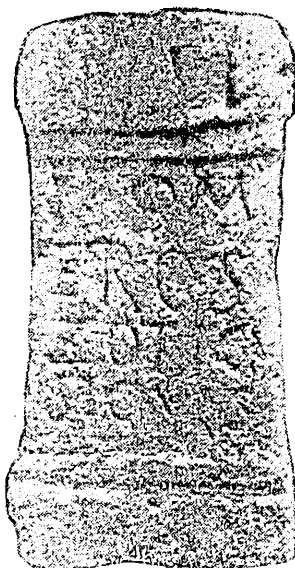

Fig. 4. — Altarul lui Eros fiul lui Zoticus de la Inlăceni.

Paulovics observă că *Eros* și *Zoticus* sînt nume tipice de sclavi și liberiți, ambele de origine grecească, de unde deduce întregirea, foarte probabilă, a provinciei *Sic (ilia)*. În consecință, încheie autorul, se poate susține că la Inlăceni, localitate « atît de izolată, a fost o așezare civilă, formată nu din elemente dacice, ci aduse din îndepărtata Sicilia ».

În realitate însă, în r. 4 litera a 3-a este G, scrisă în felul capitalei cursive¹³, ca și litera L din același rînd. În Dacia există cazuri de inscripții (exceptînd, bineînțeles, tablele cerate), în care izolat sau aproape în întregime apar litere cursive¹⁴.

Pentru cazul lui *Eros Zotici*, lectura cea mai convenabilă ar fi *sig(illarius)* sau *sig(illariarius)* « modelator de statuete », ocupație cunoscută și din alte inscripții¹⁵. Am avea deci în Dacia prima atestare a unui asemenea « sculptor » peregrin (nici sclav, nici libert), a cărui ocupație era confecționarea (probabil și punerea în vânzare) a statuetelor de lut¹⁶. Nu putem exclude nici cuvîntul *sig(illator)*, care mai apare într-o inscripție¹⁷, ca și *sig(narius)*¹⁸, *sig(nifex)*, *sig(nificius)*, toate însă cu același înțeles de « sculptor », « modelator de statuete »¹⁹. Dar tot cu aceeași probabilitate literele SIG ar putea primi și întregirea *sig(num)*, aici în sensul de *sig(num Iovis)*.

Olteni (reg. Mureș-Autonomă Maghiară, raionul Sfîntul Gheorghe). — Z. Székely, *Materiale*, VIII, 1962, p. 338, fig. 5. Printre alte descoperiri din castrul roman de la Olteni, se menționează o stampilă pe cîteva cărămizi care a fost citită C IIII BE²⁰. Ultima literă are hasta orizontală de jos, prelungită spre stînga, în felul unei ligaturi, și atunci ultimele litere s-ar citi BET sau BEL. După

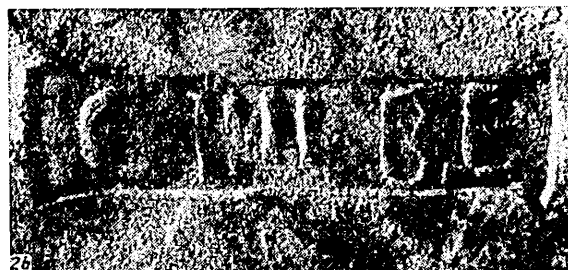

Fig. 5. — Ștampila unității auxiliare *cohors II Flavia Bessorum* de la Olteni.

¹³ M. Prou — A. de Bouard, *Manuel de paléographie latine et française*⁴, Paris, 1924, p. 47; G. Battelli, *Lezioni di paleografia*, Citta di Vaticano, 1939, p. 61.

¹⁴ Compară, bunăoară, CIL, III, 1008, cu desenul din M. J. Ackner — Fr. Müller, *Die römischen Inschriften in Dacien*, Viena, 1865, p. 92.

¹⁵ CIL, VI, 9895 (= E. M. Ștaerman, VDI, 4, 1955, p. 216–217); CIL, VI, 9894; G. N. Olcott, *Studies in the word formation of the Latin Inscriptions*, Roma, 1898, p. 168; Forcellini, *Totius Lat., lex.* 2, V, p. 499.

¹⁶ Gloss. Lat. Graec., *sigillarius ἀγαματοποιός*; G. Heraeus, *Index Graeco-Lat.*, în *Corpus gloss. Lat.*, VII, fasc. 2, ἀγαματοποιός *fictor simulacri, sigillarius*; P. Ju-

not, DA, II, 2, p. 1134.

¹⁷ Forcellini, *op. cit.*, p. 499, *figulus sigillator*.

¹⁸ CIL, VI, 9896, *artifici signario*; Olcott, *ibidem*.

¹⁹ Forcellini, *op. cit.*, p. 501, 503.

²⁰ Prima mențiune a unor ruine și resturi de cultură materială romană la Olteni, precum și a unei ștampile C IIII B este, datorită lui Gaál Miklós, într-o scrisoare, din 15 decembrie 1895 adresată lui Aranka György, publicată în întregime de Z. Székely, *A Sepsiszentgyörgyi Tartományi Múzeum Évkönyve 1879–1954*, Tîrgu-Mureș, 1955, p. 35–36. Alte referințe despre castrul de la Olteni la Paulovics, *op. cit.*, p. 62–66.

Z. Székely, lectura ștampilei ar fi: *c(ohors) IIII B(rittonum) e(quitata)*, *c(ohors) IIII Be(ssorum)* sau *c(ohors) IIII Be(tavorum)*. S-ar atesta deci o nouă cohortă (adică una din cele trei), necunoscută pe teritoriul Daciei până la această descoperire.

Dar unități cu asemenea nume, nefiind menționate de textele epigrafice, este greu de crezut că ar fi staționat în provincia Dacia. Datorită aceleiași cauze, excludem și posibilitatea *Bel(garum)*²¹. Numele cohortei din această ștampilă este de căutat tot printre trupele Daciei Inferior, care au staționat în partea răsăriteană a Daciei (vezi mai jos p. 180).

Din fotografia ștampilei se poate vedea că imprimarea este de fapt C II. II BE. Punctul, la mijlocul celor patru haste verticale, ne permite să corectăm lectura în CH II BE. Pentru ștampila unei unități auxiliare, imprimarea literei H în felul II nu poate fi ceva neobișnuit²². În cazul acesta, unitatea care a staționat în castrul de la Olteni, ar fi posibil, fără a avea însă totală certitudine, să nu fie alta decât *c(o)h(ors) II Be(ssorum)*, înțilnită și în castelele de la Cincșor, și Stolniceni, și în castelele de la Rucăr și Bîrsești²³, iar din diplomele militare, sub numele întreg *coh. II Flavia Bessorum*, se știe că făcea parte din armata Daciei Inferior²⁴. Ștampilele aceleiași unități, C III B, CII B, care au fost citite *c(o)h(ors) II B(essorum)*, se regăsesc la Cincșor²⁵ de asemenea cu imprimarea incompletă a literei H, așa încît grafia de la Olteni nu apare cu totul izolată.

Boroșneul Mare (reg. Brașov, raionul Tîrgu-Secuiesc). — Z. Székely, SCIV, XIV, 1963, p. 164—165, fig. 6/1. În vara anului 1962 s-a găsit în castrul de la Boroșneul Mare²⁶ o cărămidă cu ștampila ALA. GAL. După Z. Székely, «unitatea de cavalerie căreia îi aparținea cărămida nu putea să fie alta decât *ala I Gallorum*, cunoscută după diploma din anul 144 (CIL, XVI, 90), care în anul 158 a avut garnizoana la Cristești (CIL, XVI, 108)».

Unitățile militare de pe cursul inferior al Oltului și de pe cursul Oltului transilvan, ca și din colțul interior al arcului Munților Carpați, sînt cunoscute în diplomele militare ale trupelor din Moesia Inferior, iar mai tîrziu în Dacia Inferior. Astfel:

— *ala I Asturum* în 99 în Moesia Inf.²⁷, în 140 în Dacia Inf.²⁸ în castelele de la Hoghiz²⁹ și Boroșneul Mare³⁰,

²¹ Deși într-o inscripție (CIL, III, 4 368 = J. Fitz, *Alba Regia*, II—III, 1961—1962, p. 34) apare *domo Betavos*, totuși pentru Dacia nu avem nici o dovadă despre existența unei cohorte de batavi cunoscute sub acest număr de ordine. Totodată, în textele epigrafice nu apar cohortele IIII, V, VI, VII și a VIII de batavi, ele fiind, probabil, curînd desființate după domnia lui Nero (cf. Cichorius, RE, IV, 240—253). Nu se cunosc nici cohortele III și IIII *Bessorum* și nici cohortele IIII sau V *Brittonum* și nu apar sub această cifră nici sub numele *Britannica* sau *Britannorum* (Cichorius, op. cit., 254—265). Același lucru se poate spune și despre cohortele *Baetasiurum*, *Belgarum*, *Biturigum* și *Bosporanorum* (Cichorius, op. cit., 249—255). Se cunosc însă cite o *coh. IIII Bracaraugustanorum*, care a staționat în Iudeea și Siria, și *coh. IIII Breucorum*, în Britania, dar despre nici una nu știm să fi fost *equitata* (cf. Cichorius, op. cit., 257—258).

²² Vezi J. Szilágyi, *A dáciai erődrendszer helyőrségei és a katonai téglabélyegek — Die Besatzungen des Verteidigungssystems von Dazien und ihre Ziegelstempel* (Dissertationes Pannonicae, ser. II, nr. 21), Budapesta, 1946, pl. XIV, 208; pl. XV, 210, 211, 219 (?); pl. XVII, 254.

²³ C. Daicoviciu, AISC, II, 1933—1935, p. 252—253, în inscripția de la Cincșor COH II FL BESS; D. Tudor, SCIV, VI, 1955, p. 92; idem, *Oltenia romană*², București, 1958, p. 417, ștampila de la Rucăr, COH II B (mai puțin

probabil COH II FL B); idem, SCIV, XVI, 1965, p. 182—183, ștampila de la Bîrsești, COH II FL B-; *ibidem*, p. 184, la Stolniceni, ștampila COH II FL BES.

²⁴ CIL, XVI, 75; B. Gerov, *Klio*, 37, 1959, p. 207.

²⁵ CIL, III, 8 074, 12, c; C. Daicoviciu, op. cit., p. 253; J. Szilágyi, op. cit., p. 20, pl. XVII, 254. Lectura corectă ar fi mai curînd *c(o)h(ors) II B(essorum)* decât *c(ohors) Flavia II B(essorum)*.

²⁶ Despre castrul de la Boroșneul Mare la Z. Székely, Muzeul regional Sfîntul Gheorghe. Almanah 1879—1954, Tîrgu-Mureș, 1955, p. 24—28.

²⁷ CIL, XVI, 45; W. Wagner, *Die Dislokation der Auxiliarformationen in den Provinzen Noricum, Pannonien, Moesien und Dakien von Augustus bis Gallienus*, Berlin, 1938, p. 10; K. Kraft, *Zur Rekrutierung der Alen und Kohorten an Rhein und Donau* (Dissertationes Bernenses, ser. I, fasc. 3), Berna, 1951, p. 141.

²⁸ B. Gerov, op. cit., p. 201—202.

²⁹ CIL, III, 8 074, 1, a—b; V. Christescu, *Istoria militară a Daciei romane*, București, 1937, p. 178; W. Wagner, op. cit., p. 10; J. Szilágyi, op. cit., p. 20. Săpături K. Horedt, *Materiale*, I, 1953, p. 785—798.

³⁰ Z. Székely, op. cit., p. 26; J. Szilágyi, op. cit., p. 19, 51, lectură greșită (cf. I. I. Russu, *Dacia*, N. S., I, 1957, p. 361—362).

— *ala I Hispanorum* în epoca Flaviilor în Moesia Inf.³¹, în 129 în Dacia Inf.³² în castrul de la Slăveni³³,
 — *coh. I Bracaraugustanorum* în 134 în Moesia Inf.³⁴, în 140 în Dacia Inf.³⁵ în castrul de la Brețcu³⁶,
 — *coh. I Nervia pacensis Brittonum milliaria*, probabil, în Moesia Inf.³⁷, în 140 în Dacia Inf.³⁸, în castrul de la Stolniceni³⁹,
 — *coh. I Fl. Commagenorum* în 105 în Moesia Inf.⁴⁰, în 140 în Dacia Inf.⁴¹ în castrele de la Enoșești, Slăveni, Romula⁴²,
 — *coh. I Hispanorum vet. quing.* în 99 în Moesia Inf.⁴³, în 129 în Dacia Inf.⁴⁴ în castrul de la Brețcu⁴⁵,
 — *coh. II Fl. Bessorum* în 105 în Moesia Inf.⁴⁶, în 129 în Dacia Inf.⁴⁷ în castrele de la Cincșor⁴⁸, Olteni⁴⁹ și Stolniceni⁵⁰ și în castelele de la Bîrsești⁵¹ și Rucăr⁵²,
 — *coh. III Gallorum* înainte de 114 în Moesia Inf.⁵³, în 129 Dacia Inf.⁵⁴ în castrele de la Ionești Govorii⁵⁵ și Hoghiz⁵⁶.
 În afară de aceste unități cu garnizoana cunoscută⁵⁷, diplomele mai amintesc

³¹ W. Wagner, *op. cit.*, p. 43; K. Kraft, *op. cit.*, p. 105; B. Gerov, *op. cit.*, p. 202.

³² CIL, XVI, 75.

³³ CIL, III, 13 800, 14 216, 17. V. Christescu, *op. cit.*, p. 179; W. Wagner, *op. cit.*, p. 43–44; J. Szilágyi, *op. cit.*, p. 21; D. Tudor, *Oltenia romană*, p. 27–28, 424; idem, *Latomus*, XXII, 1963, p. 247; idem, SCIV, XVI, 1965, p. 358, 360–362.

³⁴ CIL, XVI, 78.

³⁵ B. Gerov, *op. cit.*, p. 204–205.

³⁶ CIL, III, 8 074, 9; Christescu, *op. cit.*, p. 183; J. Szilágyi, *op. cit.*, p. 18. Probabil că această cohortă a stat și în castrul de la Slăveni în cazul că ștampila CIB poate fi citită *c(ohors) I B(racaraugustanorum)*, cum propune D. Tudor, *Latomus*, XXII, 1963, p. 241, și SCIV, XVI, 1965, p. 359.

³⁷ Nu se cunoaște garnizoana acestei cohorte înainte de anul 140 (cf. B. Gerov, *op. cit.*, p. 206).

³⁸ B. Gerov, *op. cit.*, p. 206.

³⁹ Vezi mai jos, p. 182–184.

⁴⁰ CIL, XVI, 50.

⁴¹ B. Gerov, *op. cit.*, p. 203–204; D. Tudor, *Oltenia romană*, p. 273.

⁴² V. Christescu, *op. cit.*, p. 185; W. Wagner, *op. cit.*, p. 123; D. Tudor, *Oltenia romană*, p. 273.

⁴³ CIL, XVI, 44.

⁴⁴ CIL, XVI, 75; B. Gerov, *op. cit.*, p. 206–207; Kraft, *op. cit.*, p. 177.

⁴⁵ V. Christescu, *op. cit.*, p. 188; W. Wagner, *op. cit.*, p. 148; J. Szilágyi, *op. cit.*, p. 19.

⁴⁶ CIL, XVI, 50.

⁴⁷ CIL, XVI, 75; B. Gerov, *op. cit.*, p. 207.

⁴⁸ C. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 253; V. Christescu, *op. cit.*, p. 183; W. Wagner, *op. cit.*, 97; J. Szilágyi, *op. cit.*, p. 20.

⁴⁹ Vezi mai sus, p. 178–179.

⁵⁰ D. Tudor, *Akten des IV internationalen Kongresses für griechische und lateinische Epigraphik*, 1962, Viena, 1964, p. 405; idem, *Dacia*, N. S., 1964, p. 347; idem, SCIV, XVI, 1965, p. 184.

⁵¹ D. Tudor, SCIV, XVI, 1965, p. 182–183.

⁵² D. Tudor, SCIV, VI, 1955, p. 92.

⁵³ CIL, XVI, 58.

⁵⁴ CIL, XVI, 75; W. Wagner, *op. cit.*, p. 138; K. Kraft, *op. cit.*, p. 175–176.

⁵⁵ D. Tudor, *Oltenia romană*, p. 276, 425–426.

⁵⁶ V. Christescu, *op. cit.*, p. 187; C. Daicoviciu, *Dacia*, VII–VIII, 1937–1940, p. 315–316; J. Szilágyi, *op. cit.*, p. 20.

⁵⁷ De la această regulă face excepție numai *coh. I Ubiorum*, cunoscută în Moesia Inferior în anul 99 (CIL, XVI, 44, în diplomă numai *Ubiorum*, fără număr de ordine), care, în cazul că este identică, reapare în Dacia Superior în anii 144 și 157 (CIL, XVI, 99, 107; W. Wagner, *op. cit.*, p. 195–196; cf. K. Kraft, *op. cit.*, p. 191); despre garnizoana acestei unități în Dacia Superior la D. Protase, în *Dacia*, N. S., VI, 1962, p. 506–508. Se mai pune între-barea în legătură cu *vexillatio equitum Illyricorum* (CIL, XVI, 75, anul 129), cunoscută și sub numele *numerus equitum Illyricorum* (B. Gerov, *op. cit.*, p. 201, anul 140), printre trupele Daciei Inferior. Nu știm în mod sigur ce a devenit această unitate după anul 140. La Apulum se cunoaște inscripția funerară a unui soldat dintr-un *numerus Illyricorum* (CIL, III, 1 197), ceea ce însă nu ne permite fixarea garnizoanei în această localitate. De obicei, unitatea este identificată cu cea de pe ștampila AL N ILYR (CIL, III, 8 074, 7) de la Brincovenesti din Dacia Superior, care a fost citită *al(a) n(ova) Il(l)y-r(orum)* (Christescu, *op. cit.*, p. 180; W. Wagner, *op. cit.*, p. 51–52; Szilágyi, *op. cit.*, p. 16, 51), sau mai nou *al(a) n(umeri) Il(l)y-r(orum)* (Russu, *op. cit.*, p. 361). În cazul nostru este însă puțin probabilă identificarea unității din cele două diplome cu AL N ILYR de pe ștampila de la Brincovenesti. Din motivul că în două inscripții unitatea din diplome apare alături de unitățile auxiliare ale Daciei Inferior (CIL, VIII, 9 358 = ILS, 2 738, *praef. coh. I Augustae Bracarum, praeposito n. Illyricorum*; CIL, XI, 395 = ILS, 2 739, *praef. alae I Asturum, praeposito numeri equitum electorum ex Illyrico*, ca și în cazul CIL, II, 1 180 = ILS, 1 403, *praef. coh. III Gallor., praeposito numeri Syror. sagittarior. item alae primae Hispanor.*, toate formații auxiliare ale Daciei Inferior), ne obligă să presupunem că trupa illyrică făcea parte din armata aceleiași provincii, și nu din cea a Daciei Superior. Totuși, în cazul când unitatea de la Brincovenesti ar putea fi identică cu cea din Dacia Inferior (dintr-o *vexillatio* sau *numerus* ar fi devenit o *ala*), atunci ea a fost transferată aici după anul 158, când provincia Dacia își schimbă configurația și regiuni din Dacia Inferior trec la Dacia Apulensis, deși nu se poate exclude nici posibilitatea unui transfer de unități, cerut de anumite împrejurări, din Dacia Inferior în Dacia Superior. Credem că este necesar să se țină seama și de inscripția CIL, VI, 3 234 = ILS, 2 209 a unui *eques singularis... nat(ione) Dacus allect(us) ex ala I Illyricor(um)*, și ne întrebăm atunci dacă nu cumva ștampila AL N ILYR (vezi J. Szilágyi, *op. cit.*, pl. XIV, 200) este de fapt ALAI ILYR și deci s-ar preta mai curînd la lectura *ala I Il(l)y-*

în Dacia Inferior: *ala I Claudia Gallorum Capitoniana*⁵⁸, *coh. I Tyrionum sagitt.*⁵⁹, *coh. II Gallorum*⁶⁰ și *coh. II Fl. Numidarum*⁶¹, toate înainte în Moesia Inferior. Pentru aceste patru unități auxiliare, locul de staționare nu s-a putut pînă acum stabili. Dar pe baza ștampilei ALA. GAL se poate susține că locul de staționare a unității *ala I Cl. Gallorum Capitoniana* a putut fi decît castrul de la Boroșneul Mare. Unitatea auxiliară de la Boroșneul Mare era deci această *ala*, cunoscută, ca și celelalte unități amintite mai sus, în Dacia Inferior, din care făcea parte teritoriul de pe cursul Oltului transilvan. Se exclude de la sine posibilitatea identificării ALA. GAL cu unitatea *ala I Gallorum et Bosporanorum* de la Cristești, cum afirma Z. Székely, căci aceasta făcea parte din armata Daciei Superior⁶², iar ștampilele în mod constant reproduc numele acesteia prin ALA I BOS (cu variante)⁶³. În schimb, *ala I Claudia Gallorum Capitoniana* mai este cunoscută prin ștampila AL. GAL, descoperită nu de mult la Reci (probabil că și aici, nu departe de Boroșneul Mare, exista un castellum), tot în colțul de sud-est al Daciei⁶⁴, deci tot în Dacia Inferior. Cu mai multă probabilitate credem că aceeași *ala* este și cea de pe ștampila A CL, deci *a (la) (I) Cl (audia)* descoperită recent la Slăveni, tot pe *limes*-ul Oltului al Daciei Inferior⁶⁵. Identificarea acestei unități cu *ala I Claudia nova miscellanea*⁶⁶, așa cum s-a încercat, nu ni se pare posibilă din motivul că aceasta a făcut parte din armata Moesiei Superior⁶⁷, care nu a trimis trupe în Dacia Inferior. Este probabil că și

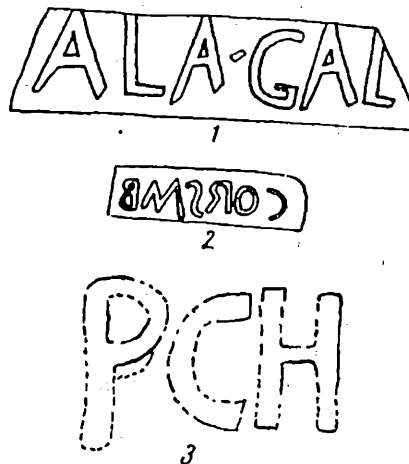

Fig. 6/1. — Ștampila unității auxiliare *ala I Claudia Gallorum Capitoniana* de la Boroșneul Mare.

Fig. 6/2. — Ștampila unității auxiliare *cohors I Augusta Nervia pacensis Brittonum milliaria* de la Stolniceni.

Fig. 6/3. — Ștampila unității auxiliare de *pedites C... H...* de la Berzovia.

r(icorum) și deci această *ala* să fie cu totul alta decît vexilația illyrică din cele două diplome ale Daciei Inferior. Tot din aceste motive este prematur de a se primi, fără cuvenitele rezerve, lectura propusă de A. Alföldi cu privire la numele cohortei, care staționa la Rîșnov în secolul al III-lea. *M. Macrea, AISC, IV, 1941–1942, p. 234–239, citea r. 6–9, din inscripția de la Rîșnov, COH VINO [va C]VMIDAVENSI[um], (lectură acceptată de C. Daicoviciu, La Transylvanie dans l'antiquité, București, 1945, p. 118–119), pe cînd A. Alföldi, Magyarok és Románok, I (sub red. J. Deér – L. Gáldi), Budapesta, 1943, p. 44, propunea COH VIND(elicorum) [C]VMIDAVENSI[um]. Această cohortă nu este însă atestată în Dacia Inferior (unde se află și castrul de la Rîșnov), ci numai în Dacia Superior (CIL, XVI, 107; cf. D. Protase, op. cit., p. 507–508). Nici măcar sub semnul întrebării însă nu poate fi acceptată lectura NO[ricorum], pe care o sugerează J. Szilágyi, op. cit., p. 20, nota 95 b.*

⁵⁸ CIL, XVI, 50, anul 105, în Moesia Inferior; B. Gerov, op. cit., p. 202–203, în diploma de la Palamarcia, din anul 140, în Dacia Inferior.

⁵⁹ CIL, XVI, 45, anul 99, în Moesia Inferior. B. Gerov, op. cit., p. 205, anul 140, în Dacia Inferior.

⁶⁰ CIL, XVI, 58, înainte de 114, în Moesia Inferior; B. Gerov, op. cit., p. 207–208, anul 140, în Dacia Inferior.

⁶¹ CIL, XVI, 75, anul 129, în Dacia Inferior. Nu apare printre trupele auxiliare ale Moesiei Inferior (cf. W. Wagner, op. cit., p. 173), totuși apartenența la această provincie înainte de 129 este posibilă. B. Gerov, op. cit.,

p. 207, prezintă din nou în Dacia Inferior în anul 140. Nu este însă identică cu unitatea de pe ștampila COH II NV de la Buciumi din Dacia Porolissensis (cf. I. I. Russu, SCIV, X, 1959, p. 315–316.)

⁶² CIL, XVI, 90, 108.

⁶³ V. Christescu, op. cit., p. 178; J. Szilágyi, op. cit., p. 34, 52.

⁶⁴ Z. Székely, Materiale, VI, 1959, p. 198.

⁶⁵ D. Tudor, Latomus, XXII, 1963, p. 241; idem, SCIV, XVI, 1965, p. 379.

⁶⁶ Ibidem.

⁶⁷ CIL, XVI, 39, 46, 111, unde apare sub numele *ala Claudia nova* și *ala I Claudia nova* (W. Wagner, op. cit., p. 28). Printre trupele din Dacia apare numai în diploma B de la Porolissum, anul 110, sub numele *ala I Claudia* (CIL, XVI, 163; C. Daicoviciu, în Dacia, VII–VIII, 1937–1940, p. 333), dar în această diplomă nu sînt cuprinse și unitățile Daciei Inferior. Deci *ala I Claudia* din diploma B de la Porolissum nu poate fi alta decît *ala I Claudia nova miscellanea* (cf. C. Daicoviciu, op. cit., p. 335), și îndoiala lui K. Kraft (op. cit., p. 144–145) nu poate fi justificată, căci în diploma sus-amintită apar numai unitățile care în 103–104 făceau parte din auxilia Moesiei Superior (CIL, XVI, 54), iar această *ala* în 160 se găsește din nou în Moesia Superior (CIL, XVI, 111). De asemenea este greșită și părerea lui C. Cichorius, RE, I, 1 238, cînd încearcă să identifice *ala Claudia nova* din Moesia Superior cu *ala I Claudia Gallorum* din Moesia Inferior, care mai tîrziu apare în Dacia Inferior.

Aurelius Antonius curat(or) eq(uitum) sing(ularium) d(omini) n(ostri) ... nat(i-one) Dacus allect(us) ex ala Gallor(um) ⁶⁸ fusese în această *ala* din estul Daciei în momentul încorporării în unitatea de gardă a împăratului.

Berzovia (raionul Oravița, reg. Banat). — J. Szilágyi, *A Dáciai erődrendszer helyőrségei és a katonai téglabélyegek* — *Die Besatzungen des Verteidigungssystems von Dazien und ihre Ziegelstempel* (Dissertationes Pannonicae, ser. II, nr. 21). Budapesta, 1946, p. 7, 58, pl. XIX, 289, fig. 6/3. Se publică ștampila PCH pe o țiglă din Muzeul regional Timișoara, aflată în castrul de la Berzovia, probabil anticul *Berzobis*. După J. Szilágyi, sigla reprezintă numele unității « p(edites) c(ohortis) H(ispanorum)? sau p(rima) c(ohors) H(ispanorum)? ». Ambele lecturi sînt însă neobișnuite și neverosimile, cel puțin pentru provincia Dacia. Epigrafiile militare a Daciei nu oferă niciodată o asemenea posibilă lectură, iar o astfel de întregire, chiar sub semnul întrebării, este imposibil de susținut ⁶⁹.

Într-unul din desenele care însoțesc lucrarea lui Szilágyi (pl. XIX, 289) se vede, într-adevăr, reprodusă ștampila PCH, unde însă trăsăturile literelor apar punctate, ca dovadă că ștampila a fost slab imprimată. Avînd în vedere însă alte ștampile militare din Dacia, litera P, cu care începe numele cîtorva unități militare, nu poate fi îndoielnică.

Astfel la *Apulum*, ștampilele: PS, PSIN, PEDS, PED SIN, PED SING *pedites singulares* și PSC, P SIG COS *pedites singulares consularis* ⁷⁰ (trupa de gardă a guvernatorului Daciei), iar acum recent, la Stolniceni, ștampila P.S *p(edites) s(ingulares)* ⁷¹. Diplomele Daciei menționează și unitatea *pedites Britannici* sau *pedites singulares Britannici* ⁷², care pe ștampilele de la *Germisara* apare sub siglele: SPB *singulares pedites Britannici*, NPS *numerus peditum singularium*, NSB *numerus singularium Britannicorum* ⁷³. Pentru aceeași trupă de la *Germisara* întîlnim variante și în inscripții. Ștampila PCH de la Berzovia reprezintă deci o trupă de *pedites*, care nu are nimic comun cu o *cohors Hispanorum*, cum propunea Szilágyi. În cazul însă că celelalte litere sînt sigure, atunci litera a 2-a ar putea prezenta etnicul *Germanici* (sau *Germaniciani*), cunoscuți în Dacia pe ștampilele NGE *numerus Germanicianorum exploratorum* din castrul de la Orăștioara de Sus ⁷⁴. N-ar fi exclus ca litera C să reprezinte *campestres*, căci în Dacia se cunoaște un *numerus campestrorum* ⁷⁵, cu castrul necunoscut. Dar orice soluție am propune rămîne valabilă numai întregirea primei litere și deci prezența în castrul de piatră de la Berzovia a unei unități auxiliare de *pedites* alături de vexilațiile *leg. IV. F. f.* ⁷⁶ din primii ani după cucerirea Daciei.

Stolniceni (raionul Rîmnicu-Vîlcea, reg. Oltenia). — CIL, III, 14 216, 25 (= Gr. G. Tocilescu, AEM, XIX, 1896, p. 8 a extrasului), fig. 6/2. Gr. G. Tocilescu publică ștampila CORSMB (retrograd) pe o țiglă aflată în castrul de pe Olt de la

⁶⁸ CIL, VI, 3 139 = ILS, 2 205.

⁶⁹ Cf. I. I. Russu, *Dacia*, N. S., I, 1957, p. 361.

⁷⁰ CIL, III, 12 633; J. Szilágyi, *op. cit.*, p. 31, 56–58; I. Berciu, *Apulum*, III, 1947–1949, p. 195.

⁷¹ D. Tudor, *Dacia*, N. S., VIII, 1964, p. 345–351; idem, SCIV, XVI, 1965, p. 184–195.

⁷² CIL, XVI, 57, 163; G. Forni, *Athenaeum*, XXXVI, 1958, p. 194.

⁷³ CIL, III, 8 075, 32; G. Téglás, *Klio*, X, 1910, p. 501; XI, 1911, p. 509; H. T. Rowell, *RE*, XVII, 2 537; N. Gostar, *Inscripții și Monumente din Germisara, în Contribuții la cunoașterea regiunii Hunedoara*, Deva, 1956, p. 74–76; confuzie la W. Wagner, *op. cit.*, p. 202–

204, și J. Szilágyi, *op. cit.*, p. 30–31 (cf. Gostar, *op. cit.*, p. 77).

⁷⁴ C. Daicoviciu — N. Gostar — H. Daicoviciu, *Materiale*, VI, 1959, p. 351–352; C. Daicoviciu, *Atti dell'III Congresso Internazionale di Epigrafia greca e latina*, Roma, 1959, p. 196; cf. B. Cserni, *Arch. Ért.*, XXX, 1910, p. 178–180, inscripție din *Apulum* cu n(umerus) Germ(anicianorum); V. Christescu, *op. cit.*, p. 196; W. Wagner, *op. cit.*, p. 206.

⁷⁵ CIL, III, 1607; V. Christescu, *op. cit.*, p. 196; Wagner, *op. cit.*, p. 205; Rowell, *op. cit.*, 2 544.

⁷⁶ CIL, III, p. 1 019; CIL, III, 8 070; G. Téglás, *Klio*, XI, 1911, p. 506.

Stolniceni (cunoscut înainte sub numele de castrul de la Boroneasa), care, după lectura comunicată de E. Ritterling, ar păstra numele unității *coh(ors) I F(lavia?) m(illiaria) Brittonum Malvensis* din inscripția de la Salonic (CIL, III, 13 704 = ILS, 9 009). După D. Tudor însă, cohorta de la Stolniceni nu este identică cu cea din inscripția de la Salonic, în schimb s-ar identifica cu *coh(ors) I Aurelia Brittonum milliaria Antoniniana* din inscripția CIL, III, 14 485 a = ILS, 9 179, anul 201, din castrul de la Bumbești. D. Tudor este de părere că această cohortă de la Bumbești a construit castrul de la Stolniceni⁷⁷, ceea ce, după noi, este însă imposibil de susținut⁷⁸.

Lăsăm la o parte problema atât de discutată a eventualității localizării Daciei *Malvensis*⁷⁹ pe baza celor trei inscripții amintite mai sus. Ne rămâne să lămurim aici posibilitatea identificării unității militare din cele trei epigrafe, adică dacă este vorba de o singură cohortă, de două sau, eventual, de trei cohorte deosebite.

Înainte de a intra în studiul epigrafic al problemei, putem spune că din punct de vedere arheologic nu se poate susține despre *coh. I Aur. Brittonum mill. Antoniniana* de la Bumbești că ar fi construit castrul de la Stolniceni. Acest castru datează din primii ani de după cucerirea Daciei⁸⁰, pe când cohorta de la Bumbești, după cum arată numele, începe să existe de-abia pe timpul lui Marc Aureliu, iar prezența ei în Dacia este atestată numai începând cu primii ani ai secolului al III-lea. Pe de altă parte, ștampila de la Stolniceni, fiind găsită în estul Olteniei, aparține unei trupe din Dacia Inferior, trupe care înainte au aparținut la Moesia Inferior, pe când la Bumbești în secolul al II-lea staționa *coh. IV Cypria c. R.*⁸¹, care nu ținea nici de Moesia Inferior și nici de Dacia Inferior⁸². Avem deci motive să ne îndoim de o eventuală coincidență în ce privește cohorta de la Stolniceni cu cohorta de la Bumbești din secolul al III-lea.

În diploma de la Palamarcia din 13 decembrie 140, printre trupele Daciei Inferior este amintită și *coh(ors) I Aug(usta) Nerv(ia) pac(ensis) Britt(onum) milliaria*, neatestată pînă la descoperirea acestei diplome nici în armata Moesiei Inferior și nici a Daciei Inferior⁸³. Cum însă aproape toate trupele Daciei Inferior țineau înainte de Moesia Inferior, nu este exclus ca această unitate să fi ținut de aceeași provincie, deși lipsește documentarea. Totodată, unitățile Daciei Inferior au fost localizate în sud-estul Daciei, în special pe cursul inferior al Oltului și pe Oltul transilvan, și deci tot printre aceste trupe trebuie căutată și unitatea cu ștampila CORSMB.

Castrul de la Stolniceni ținea de Dacia Inferior, și, în consecință, CORSMB cu ușurință se pretează la întregirea *co(ho)rs m(illiaria) B(rittonum)*, iar identitatea cu *coh. I Aug. Nerv. pac. Britt. mill* din diploma de la Palamarcia poate fi considerată ca un lucru cert. Dar cu aceasta se exclude în mod definitiv și identificarea cu *coh. I Aug. Nerv. . . . mill.* din Dacia Porolissensis, căci aceasta este de fapt *coh. II Aug. Nerv. pac. Britt. mill.*, cu castrul la Buciumi, în nord-vestul Transilvaniei, unde se cunosc și ștampilele COH II NV *coh(ors) II N(er)v(ia)*⁸⁴. Nu de mult s-a aflat în

⁷⁷ D. Tudor, *Oltenia romană*, p. 252, 273; idem, SCIV, XVI, 1965, p. 186. După J. Szilágyi, *op. cit.*, p. 22, ar fi tot *coh. I Aur. Brittonum*. Și Cichorius, RE, IV, 262–263, identifică cohorta de la Stolniceni cu cea de la Bumbești, dar o deosebește de cea din inscripția CIL, III, 13 704 = ILS, 9 009 de la Salonic; cf. W. Wagner, *op. cit.*, p. 108.

⁷⁸ După V. Christescu, *op. cit.*, p. 184, cohorta de pe ștampila de la Stolniceni ar fi identică nu numai cu cele două amintite mai sus, dar și cu cea care apare pe ștampila de la Orșova, CIL, III, 8 074, CH I BR mill.; cf. W. Wagner *op. cit.*, p. 106; J. Szilágyi, *op. cit.*, p. 26. Dar, după cum observă H. Nesselhauf, CIL, XVI, 54, ea este mai curînd de identificat cu *coh. I Brittonum mill.* din Moesia Superior.

⁷⁹ Mai nou C. S. Nicolaescu-Plopșor, în *Revista muze-*

lor, 1965, 3, încearcă să localizeze *colonia Malvesse* la Cioroiul Nou, pe baza unei inscripții unde apare . . . VENSIVM.

⁸⁰ D. Tudor, *op. cit.*, p. 251–252, castellum de formă patrată (fiecare latură între 50–60 m), probabil din timpul lui Hadrian.

⁸¹ CIL, III, 14 216, 27.

⁸² CIL, XVI, 57, în armata Daciei în anul 110; Forni, *op. cit.*, p. 194–195, ar fi fost retrasă din Dacia în timpul lui Hadrian; cf. B. Gerov, *op. cit.*, p. 209–210.

⁸³ B. Gerov, *op. cit.*, p. 198, 206.

⁸⁴ I. I. Russu, SCIV, X, 1959, p. 311–316; D. Tudor, *op. cit.*, p. 277, o identifică în mod greșit cu cohorta omonimă din Dacia Porolissensis.

castrul de la Buciumi inscripția cu numele ei, *coh. II Nerv (ia) Britt (onum) milliaria Antoniniana* și tot în Dacia Porolissensis apare în patru diplome dintre anii 159 și 164⁸⁵. Este interesant însă că și în diploma Pannoniei Inferior, unde se găsea înainte această cohortă a Daciei Porolissensis, purta semnul pentru *milliaria* înainte de cuvântul *Brittonum*⁸⁶, cum este cazul pentru *coh. I* cu același nume de pe ștampila de la Stolniceni.

Tot în apropiere de Stolniceni (aici ar fi fost *Buridava* în epoca provinciei), în *castellum* de la Bîrsești, care s-a ridicat peste o așezare dacică (identificată cu *Buridava* preromană), distrusă de romani în vremea războaielor pentru cucerirea Daciei, s-a găsit ștampila... XB (tot cu imprimare retrogradă), pe care D. Tudor o citea [c(*ohors*) I] X B (*atavorum*)⁸⁷. În primul rînd, este greu de dovedit numai pe baza unui asemenea fragment că această unitate militară din Reția să fi staționat cîndva în Dacia Inferior, ceea ce ne face să presupunem că și ștampila de la Bîrsești ar putea mai curînd să fie citită tot [*coh (ors)*] (*milliaria*) B (*rittonum*), unde semnul X poate avea semnificația de *milliaria*.

În concluzie, cohorta de la Stolniceni este deosebită de celelalte cohorte de britoni din Dacia, amintite mai sus. Dacă litera F din inscripția *coh. I F. m. Bryttonum Malvensis* înseamnă *Flavia*, atunci nu mai încapă nici o îndoială că unitatea este cu totul alta decît cea de la Stolniceni sau cea de la Bumbești. Putem afirma deci că sub același număr de ordine figurează trei cohorte miliare de britoni în sudul Daciei:

- *coh. I Aug. Nerv. pac. Brittonum mill.* la Stolniceni,
- *coh. I F (lavia) m (illaria) Bryttonum* la Malva,
- *coh. I Aur. Brittonum mill. (Antoniniana)* la Bumbești.

Este evident că unitatea *coh. I Aug. Nerv. pac. Britt. mill.* nu putea staționa cu întregul ei efectiv numai în castrul (de fapt un *castellum*) de la Stolniceni. Pentru Dacia Inferior se cunosc acum cîteva cazuri cînd aceeași unitate este întîlnită în două sau chiar trei locuri.

Iezureni (raionul Tîrgu-Jiu). — D. Tudor, *Oltenia romană*², București, 1958, p. 420, nr. 286 (= idem, *Istoria sclavajului în Dacia romană*, București, 1957, p. 243, nr. 11; Al. Ștefulescu, *Gorjul istoric și pitoresc*, Tîrgu-Jiu, 1904, p. 75). După lectura lui C. Cichorius se publică următoarea inscripție funerară: ... | sept IMIVS DEC | COL DRV B VIXIT | ANNIS LXV CIO | DI SEPTIMIVS eT | PEREGRINVS P | OSVERVNT. După D. Tudor, «în mica așezare de la Iezureni-Gorj, unui fost decurion al coloniei Drobeta, Septimius, i s-a pus în secolul al III-lea e.n. o piatră de mormînt prin grija a trei sclavi de-ai săi: Ciodi (?), Septimius și Peregrinus» (*Oltenia romană*, p. 129).

Zadarnic s-a încercat însă, pe baza criteriilor de onomastică, să se stabilească originea «sclavului» CIODI⁸⁸. Lipsa unui et între CIODI și Septimius arată că trebuie să se recurgă la o altă lectură.

Este pretutindeni cunoscută în epigrafia latină confuzia între L și I și același lucru trebuie să-l avem în vedere și aici; deci r. 3—5 se citesc CLODI SEPTIMIVS eT PEREGRINVS⁸⁹, fiind vorba nu de trei sclavi, ci de doi cetățeni romani: Clodius Septimius și Clodius Peregrinus, probabil fiii și moștenitorii defunctului decurion de la Drobeta. În cazul acesta, lectura trebuie corectată: [D (iis) M (anibus) Clodius

⁸⁵ I. I. Russu, *ibidem*.

⁸⁶ CIL, XVI, 61, din anul 114.

⁸⁷ D. Tudor, *Akten des IV. internationalen Congr.*, p. 405—406; idem, SCIV, XVI, 1965, p. 184.

⁸⁸ D. Tudor, *Istoria sclav.*, p. 77.

⁸⁹ Eroarea a fost observată și de S. Stati, *Limba latină în inscripțiile din Dacia și Scythia Minor*, București, 1961, p. 42; cf. I. I. Russu, CL, VI, 1961, p. 448.

Sept]imius dec(urio) col(oniae) Drub(etae) vixit annis LXV Clodi Septimius [e]t Peregrinus posuerunt.

Un *decurio coloniae Drubetae* înmormîntat tocmai la Iezureni, destul de departe de localitatea indicată în inscripție, ne-ar îndreptăți să presupunem că teritoriul acestei *colonia* se întindea pînă în regiunea de sub Munții Gorjului.

CAPIDAVA. — Gr. Florescu, *Capidava. Monografie arheologică*, București, 1958, p. 92–93 (= *idem*, *Dacia*, III–IV, 1927–1932, p. 503), fig. 7. Fragment dintr-un altar cu inscripție latină aflat în castrul de la *Capidava*. Inscriptia a fost citită de Gr. Florescu în felul următor: *I(ovi) o(ptimo) m(aximo) [ton(anti) et?] Iunoni re-[g(inae)] | et pro salute | im(peratoris) M. Aureli Veri et L. Veri | posuit Eftace | ntus Bitimas | Aproniano II et Paulo II | [co(n)s(ulibus)]*.

În urma reexaminării inscripției, acum în Muzeul regional din Constanța, r. 1–2 pot fi citite numai *IOM* (după care urmează un spațiu liber) și *IVNONI RE*, iar în r. 7, în loc de *BITIMAS*, necunoscut în onomastica tracică⁹⁰, este de fapt *BITI MAG*, scris cu *G* capital cursiv, ca și *B* din același rînd⁹¹. În inscripție mai afectează trăsăturile capitalei cursive și literele din r. 3 *E* și *T*; r. 6 *C* și *E*. Deci r. 7 trebuie citit *Biti mag(ister)*, și în felul acesta se exclude un nume tracic de felul lui *Bitimas*, care nici n-a fost dovedit în altă parte.

Întregirea inscripției este deci: *I(ovi) o(ptimo) m(aximo) | Iunoni re(ginae) | et pro salute | im(peratorum) M(arci) Aure | li Veri et L(ucii) Veri | posuit Eftace | ntus Biti(filius) mag(ister) | Aproniano II et Paulo II | [co(n)s(ulibus)]*.

Inscripția datează din anul 168, iar cognome-nul *Verus*, alături de numele lui Marc Aureliu, este o greșală de ordin grafic. *Eftacentus*⁹² *Biti*⁹³ era un *magister*, probabil, într-un *vicus* din apropierea *Capidavei*, poate *vicus Scenopesis*⁹⁴.

CAPIDAVA. — Gr. Florescu, *Capidava. Monografie arheologică*, București, 1958, p. 85–86 (= *idem*, *Dacia*, VII–VIII, 1937–1940, p. 349), fig. 8. Fragment dintr-o inscripție latină aflată în castrul de la *Capidava* și copiată în felul următor:...

Fig. 8. — Fragment din inscripția onorifică a unui *procurator vectigalis Illyrici* de la *Capidava*.

⁹⁰ D. Detschew, *Die thrakischen Sprachreste*, Viena, 1957, p. 73, nu cunoaște decît acest singur antroponim, oferit de lectura lui Gr. Florescu.

⁹¹ Battelli, *op. cit.*, p. 59, 61.

⁹² Detschew, *Thrak. Sprachr.*, p. 197, nume personal tracic, răspîndit și cunoscut sub diferite variante; pentru etimologie la I. I. Russu, *Limba traco-dacilor*, București, 1959, p. 67–68, și Detschew, *Характеристика на*

тракийския език, *Charakteristik der thrakischen Sprache*, Sofia, 1952, p. 7, 27, 66, 87.

⁹³ Detschew, *Thrak. Sprachr.*, p. 66–68, cel mai răspîndit nume personal tracic; I. I. Russu, *op. cit.*, p. 60.

⁹⁴ Gr. Florescu, *Capidava. Monografie arheologică*, București, 1958, p. 88–89, inscripția lui *Ebrenus* *magistras vici Scenopesis*.

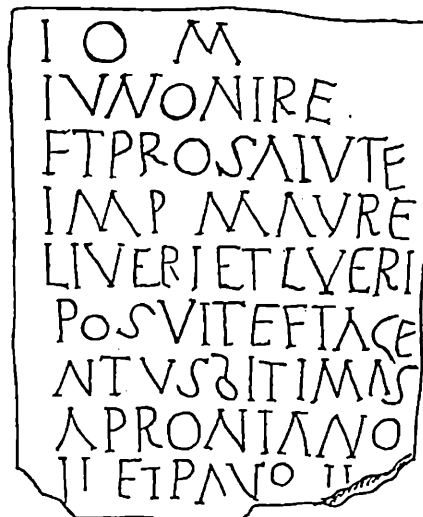

Fig. 7. — Altarul lui *Eftacentus Biti magister* de la *Capidava*.

GALIS... RICI... PR... ANIOI... În r. 3 se vede ligatura N+I, iar ultima literă poate fi I, M, N, R.

Gr. Florescu dădea următoarea lectură acestui fragment: [...*vecti*?] *galis* [...|*No*] *rici* *pr*[*oc* (*uratori*?)...] | ...*anio*..., cu observația că inscripția, probabil onorifică, a fost « ridicată de un funcționar inferior, din administrația financiară, superiorului său ».

Lectura [*vecti*?]*galis* [...*No*]*rici*, necunoscută, trebuie înlocuită cu [*vecti*]*galis* [*Illy*] *rici*, așa cum apare în alte inscripții din provinciile care aparțineau la *publicum portorii Illyrici*⁹⁵. Este a doua inscripție aflată la Capidava, după cea a lui T. Iul. T. fil. Fab. Saturninus *praef. vehicul (orum) ... cond (uctor) Illyrici utriusque et ripae Thracicae*⁹⁶, cu privire la portoriul Illyricului. Deși pînă în prezent nu se cunoaște la Capidava o inscripție care să dovedească existența unei *statio* a portoriului, totuși aceste două documente epigrafice par să indice în această localitate un asemenea birou vamal. Textul inscripției probabil că era un *cursus* al unui procurator, și deci persoana onorată, printre alte funcții procuratoriene, a avut-o și pe cea de [*proc* (*uratori*) *vecti*]*galis* [*Illy*]*rici*. Numele de *vectigalis Illyrici*, în loc de *publicum portorii Illyrici*, este cunoscut mai întîi în anul 182⁹⁷, cînd conducerea portoriului a fost încredințată procuratorilor de rang ecvestru în locul vechilor *conductores*⁹⁸. Inscripția datează deci începînd cu vremea împăratului Marc Aureliu⁹⁹.

NICOLAE GOSTAR

ÉTUDES ÉPIGRAPHIQUES II

RÉSUMÉ

Domnești (distr. de Bistrița, rég. de Cluj). — I. I. Russu, SCS Cluj, VII, 1956, pp. 7—13, fig. 1. Autel trouvé près d'Izvorul Sărat (Salzbrunnen). Selon l'auteur, la première ligne se complète plutôt *I (ovi) o (ptimo) m (aximo) et T (errae) M (atri) que I (ovi) o (ptimo) m (aximo) et I (unoni) M (inervae) ou i (nvicto) M (ithrae)*. Ici comme en Dalmatie, Terra Mater est une divinité protectrice des mineurs ou de ceux dont l'activité est liée à l'exploitation du sous-sol, tel Atticus actor de Ael. Marus *fl (amen) col (oniae), conduc (tor) pasc (ui) et salina (arum)*.

SALINAE (Ocna Mureșului). — C. Daicoviciu, AISC, I, 2, 1928—1932, p. 62. Sur l'autel découvert sur l'emplacement des salines, l'inscription ... ANAE ET / ... RAE MAT-I / ... , doit être lue [Di]anae et [Ter]rae Mat[r]i ... , au lieu de [Libe]rae Mat[r]i.

APVLVM. — D. Radu, Acta Musei Regionalis Apulensis. Etudes et Communications. Archéologie—Histoire—Ethnographie, IV, 1961, pp. 99—100, fig. 2. Autel à Alba Iulia: IOM/ — SILIVS C. FIL / STELL CRISPI/NVS AQ 7 LEG/ ... ET STRATO/LIVO ... etc. Dans les lignes 4—5, on a complété *aq (uilifer) leg (ionis) [XIII g (eminae)] et strato (r)*. Selon l'auteur, la lecture correcte serait *Aq (uis ...) (centurio) leg (ionis) [XIII g (eminae)] et strato (r)*. Ainsi donc, C. Silius C. fil. Stell. Crispinus Aq(uis ...), de la tribu Stellatina, est originaire de l'une des nombreuses

⁹⁵ Dobó, *op. cit.*, p. 152, 193 și inscripțiile de la p. 170—183.

⁹⁶ H. G. Pflaum, *Les carrières procuratoriennes équestres sous le Haut-Empire*, I, Paris, 1960, p. 435; Gr. Florescu, *op. cit.*, p. 89—90; N. Gostar, SCIV, II, 2, 1951, p. 173, nota 15; S. J. De Laet, *Portorium. Étude sur l'organisation douanière chez les Romains à l'époque du Haut-Empire*, Brugge, 1949, p. 205; Dobó, *op. cit.*, p. 151, 155, 182,

192; H. Nesselhauf, *Epigraphica*, I, 1939, p. 331 și urm.; Ann Ép., 1934, 107; Gr. Florescu, *Dacia*, III—IV, 1927—1935, p. 505; cf. D. M. Pippidi, *Dacia*, N. S., VI, 1962, p. 553.

⁹⁷ CIL, III, 7 435 = 753 = ILS, 1856; Dobó, *op. cit.*, p. 182, nr. 94.

⁹⁸ Dobó, *op. cit.*, p. 151, 157, 191.

⁹⁹ Cf. N. Gostar, *op. cit.*, p. 166.

localités italiennes connues sous le nom de *Aquae*. Il était également *centurio strator*, fonction autre que celle — de grade inférieur — de simple *strator*.

APVLVM. — Idem, *op. cit.*, pp. 111–112, fig. 3. Inscription funéraire en forme de colonne : DM / M. IVLIVS / VLP. VICTORINVS / SAR. MIZ / LIB.COS STIP/VIXIT AN XXII/... Les lignes 2–4 ont été lues M(arcus) Iulius Ulp(ius) Victorinus Sarmiz(egetusa). L'auteur estime que le nom du défunt est plutôt M(arcus) Iulius Ulp(ia tribu) Victorinus Sarmiz(egetusa), dans lequel Ulp(ia tribu) figure au lieu de Pap(iria tribu).

Inlăceni (distr. de Cristur, rég. de Mureș-Autonome Hongroise). — I. Paulovics, *Dacia keleti határvonala és az ügyenevezett «Dak» ezüstkések kérdése*, Cluj, 1944, pp. 47–48, fig. 4. A proximité du castrum romain on a découvert l'inscription IOM/EROS/ZOTICI/SIC.VLS. Paulovics lit à la l. 4 le mot SIC(ilia). En réalité, la 3e lettre de cette ligne est G, et non C, écrite comme une capitale de l'écriture cursive, le mot devant par conséquent être complété sig(illarius), ou sig(num), avec la signification sig(num) Iovis).

Olteni (distr. de Sfintul Gheorghe, région de Mureș-Autonome Hongroise). Z. Székely, *Materiale*, VIII, 1962, p. 338, fig. 5. Dans le castrum romain de Inlăceni, on a découvert quelques briques avec la marque C II II BE, pour laquelle Székely proposait les lectures suivantes : c(ohors) IIII B(rittonum) e(quitata), c(ohors) IIII Be(ssorum) ou c(ohors) IIII Be(tavorum). Mais de telles unités auxiliaires ne paraissent pas avoir jamais stationné en Dacie et sont d'ailleurs, jusqu'à ce jour, inconnues dans d'autres provinces. Il semble donc que la lecture doive être corrigée en c(o)h(ors) II Be(ssorum), unité connue dans la Dacie Inférieure, où se trouvait aussi le castrum d'Olteni.

Boroșneul Mare (distr. de Tîrgu-Secuiesc, rég. de Brașov). — Idem, SCIV, XIV, 1963, pp. 164–165, fig. 6/1. Brique avec la marque ALA.GAL, trouvée dans le castrum de Boroșneul Mare. Selon Székely, l'unité auxiliaire respective ne serait autre que ala Gallorum et Bosporanorum de Cristești, en Dacie Supérieure, attestée par les diplômes militaires de l'an 144 (CIL, XVI, 90) et de l'an 158 (CIL, XVI, 108). En réalité, il s'agit d'une unité appartenant bel et bien à l'armée de la Dacie Inférieure (où se trouvait le castrum de Boroșneul Mare), cette unité devant dans ce cas être identifiée à ala I Claudia Gallorum Capitoniana, mentionnée parmi les troupes de cette province dans le diplôme de l'an 140 (B. Gerov, *Klio*, 37, 1959, pp. 202–203). Le nom de cette même unité se retrouve sur la marque AL.GAL, découverte à Reci, à proximité de Boroșneul Mare, ainsi que, probablement, sur la marque A CL, a(la) (I) Cl(audia) de Slăveni.

Berzovia (distr. d'Oravița, rég. du Banat). — J. Szilágyi, *A daciai erődrendszer helyőrségei és a katonai téglabélyegek — Die Besatzungen des Verteidigungssystems von Dazien und ihre Ziegelstempel* (Diss. Pann., ser. II, N° 21), Budapest, 1946, pp. 7, 58, pl. 289, fig. 6/3. Tuile avec la marque PCH, découverte dans le castrum de Berzovia (probablement l'antique *Berzobis*), complétée par Szilágyi «p(edites) c(ohortis) H(ispanorum) ?» ou «p(rima) c(ohors) H(ispanorum) ?». L'auteur propose, comme plus correcte, la lecture p(edites) C...H..., où la lettre C peut être complétée *campestres* ou *Germaniciani*, l'un et l'autre des *numeri* connus en Dacie.

Stolniceni (distr. de Rimnicu Vilcea, rég. d'Argeș). — CIL, III, 14 216, 25, fig. 6/2. Tuile avec la marque CORSMB (rétrograde), découverte dans le camp de Stolniceni. L'auteur n'est pas d'accord avec les identifications proposées, avec la coh. I F(lavia) m(illaria) Brittonum Malvensis (CIL, III, 13. 704 = ILS, 9 009), ou avec la coh. I Aurelia Brittonum milliaria Antoniniana (CIL, III, 14 485 a = ILS, 9 197). L'unité auxiliaire co(ho)rs m(illaria) B(rittonum) de Stolniceni ne peut être identifiée qu'avec la coh. I Augusta Nervia pacensis Brittonum milliaria, attestée en Dacie Inférieure par le diplôme de l'an 140 (Gerov, *Klio*, 1959, pp. 198–206). Il se pourrait que la marque ... XB (rétrograde) de Birsești, à proximité de Stolniceni, dû aussi être lue coh. (milliaria) B(rittonum), le signe X pouvant avoir la signification de milliaria.

Iezureni (distr. de Tîrgu Jiu, rég. d'Olténie). — D. Tudor, *Oltenia romană*², Bucarest, 1958, p. 240, n° 286. Aux lignes 4–5 de l'inscription funéraire trouvée à Iezureni, au lieu de CIODI SEPTIMIVS eT PEREGRINVS, il faut lire CLODI SEPTIMIVS eT PEREGRINVS.

CAPIDAVA. Gr. Florescu, *Capidava, Monografie arheologică*, Bucarest, 1958, pp. 92–93, fig. 7. Le nom de celui qui a dédié un autel à IOM et à İVNONİ Reginae, n'est pas EFTACENTVS

BITIMAS, mais *EFTACENTVS BITI MAG(ister)*, dans lequel la lettre G, tout comme la lettre B de la même ligne, présente la graphie d'une capitale cursive.

CAPIDAVA. — Idem, *op. cit.*, pp. 85—86, fig. 8. Les deux premières lignes... GALIS . . / . . . RICI d'une inscription fragmentaire peuvent être complétée, plutôt que [vecti?]galis... [No]rici, comme suit: [vecti]galis [Illy]rici.

EXPLICATION DES FIGURES

- Fig. 1. — Autel d'*Atticus actor* de Domnești.
- Fig. 2. — Autel de C. *Silius Crispinus* d'Apulum.
- Fig. 3. — Inscription funéraire de M. *Iul. Victorinus* d'Apulum.
- Fig. 4. — Autel d'*Eros*, fils de *Zoticus* d'Inlăceni.
- Fig. 5. — Marque de l'unité auxiliaire *cohors II Flavia Bessorum* d'Olteni.
- Fig. 6/1. — Marque de l'unité auxiliaire *ala I Claudia Gallorum Capitoniana* de Boroșneul Mare.
- Fig. 6/2. — Marque de l'unité auxiliaire *cohors I Augusta Nervia pacensis Brittonum milliaria* de Stolceni.
- Fig. 6/3. — Marque de l'unité auxiliaire de *pedites C...H...* de Berzovia.
- Fig. 7. — Autel d'*Eftacentus Biti magister* de Capidava.
- Fig. 8. — Fragment de l'inscription honorifique d'un *procurator vectigalis Illyrici* de Capidava.

CONTRIBUȚII CU PRIVIRE LA CULTURA SÎNTANA DE MUREȘ-CERNEAHOV PE TERITORIUL REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

Descoperirile privind cultura Sîntana de Mureș-Cerneahov sînt cunoscute pe teritoriul României încă de la începutul acestui veac, în urma săpăturilor efectuate de István Kovács în cimitirele de la Sîntana de Mureș (r. Tg.-Mureș, reg. Mureș-Autonomă Maghiară) ¹ și Tg.-Mureș (reg. Mureș-Autonomă Maghiară) ² din Transilvania (fig. 1). După cercetările întreprinse în cele două localități amintite de pe valea Mureșului a urmat o perioadă de aproape patru decenii în care s-au semnalat numai descoperiri de morminte izolate sau grupe mici de morminte, cum ar fi acelea de la Aldeni (r. Buzău, reg. Ploiești) ³, Oinac (r. Giurgiu, reg. București) ⁴, Palatca (r. Cluj, reg. Cluj) ⁵, Băbeni-Olteț (r. Oltețu, reg. Oltenia), Ploiești-Triaș (reg. Ploiești) ⁶ și Arsura (r. Huși, reg. Iași) ⁷. În legătură cu această situație menționăm pe de o parte că numărul obiectivelor arheologice de acest fel semnalate și cercetate era foarte redus, iar pe de altă parte că descoperirile de morminte s-au dovedit a fi cu totul insuficiente pentru cunoașterea mai amănunțită a acestei culturi. Lipsa unor săpături sistematice în așezările Sîntana, cunoscute doar prin identificarea lor cu ocazia recunoașterilor de suprafață constituia, în același timp, și una dintre cele mai serioase piedici în elaborarea lucrărilor de sinteză, în care datele arheologice să fie minuțios confruntate cu informațiile din izvoarele scrise.

Cercetarea mai redusă a așezărilor Sîntana de Mureș a determinat ca și lucrările referitoare la această cultură să se bazeze de cele mai multe ori pe informațiile oferite de necropole. Situația va trebui remediată în viitor prin efectuarea unor ample săpături în cîteva dintre cele mai reprezentative așezări de tip Sîntana semnalate pînă acum.

¹ István Kovács, *A maroszentannai népvándorláskori temető*, în *Dolgozatok*, III, 2, 1912, p. 250–342.

² Idem, *A marosvásárhelyi őskori telep, skytha és népvándorláskori temető*, în *Dolgozatok*, VI, 2, 1915, p. 278–296.

³ Gh. Ștefan, *Une tombe de l'époque des migrations à Aldeni, dép. de Buzău*, în *Dacia*, VII–VIII, 1937–1940, p. 217–221.

⁴ RPN, I, 1, 1937, pl. XXVIII–XXXVI.

⁵ M. Macrea, *Săpăturile arheologice de la Palatca*, în *Studii*, I, 2, 1949, p. 110–116.

⁶ Ion Nestor, *Raport asupra săpăturilor și cercetărilor din campania anului 1943*, în *Raport asupra activității științifice a Muzeului național de anticități în anii 1942 și 1943*, București, 1944, p. 55, 56.

⁷ Material inedit în colecțiile Muzeului raional Huși. Informații primite de la I. Melinte.

Primele săpături într-o așezare de tip Sîntana de Mureș au fost efectuate în 1925 la Mănăstirea (r. Oltenița, reg. București), pe valea riului Mostiștea⁸. Informațiile extrem de reduse referitoare la aspectul cultural din secolul al IV-lea e.n. n-au permis însă la data aceea separarea materialelor Sîntana de Mureș de acelea geto-dacice descoperite pe același loc.

În Moldova, cele dintîi săpături care au scos la iveală resturi de locuire Sîntana au fost acelea de la Poieniști (r. Vaslui, reg. Iași) din 1949⁹. La data publicării descoperirilor de la Poieniști, R. Vulpe deosebea deja necropolele Poieniști-Vîrțișcoi de acelea de tip Sîntana de Mureș-Izvoare, pe care le considera « două grupuri culturale separate ». În același timp, el surprindea, parțial, și raportul cronologic dintre ele¹⁰. Cu toate acestea, din cauza unor situații stratigrafice neclare și stării fragmentare a puținului material descoperit, autorul nu a putut distinge aspectul Sîntana de Mureș în cuprinsul așezării de la Poieniști.

Începînd cu anii 1950–1951, în cadrul șantierelor arheologice ale Academiei Republicii Socialiste România au fost organizate săpături și în cuprinsul așezărilor culturii Sîntana de Mureș. Dintre acestea, menționăm sondajele efectuate în Moldova de către colectivele șantierului Valea Jijiei la Corlăteni (r. Dorohoi, reg. Suceva), Glăvăneștii Vechi (r. Iași, reg. Iași)¹¹, Dancu (r. Iași, reg. Iași)¹², Trușești și Ionășeni (r. Botoșani, reg. Suceava)¹³, precum și în Muntenia, în cadrul șantierului arheologic București, la Curtea Veche¹⁴ și Crîngași¹⁵.

Numărul așezărilor Sîntana de Mureș în care s-au efectuat săpături și sondaje a crescut repede datorită interesului pe care îl prezentau aceste descoperiri pentru specialiști. Astfel, în perioada 1956–1959 au fost întreprinse cercetări în așezările de la Fundenii Doamnei (București)¹⁶, Alexandria (reg. București)¹⁷, Cavadinești (r. Berești, reg. Galați)¹⁸, Bălteni (r. Făurei, reg. Galați), Largu (r. Făurei, reg. Galați)¹⁹, Ileana (r. Lehliu, reg. București)²⁰ în Muntenia, Sf. Gheorghe-Epreștetă (reg. Mureș-Autonomă Maghiară)²¹, Bezid (r. Singorgiu de Pădure, reg. Mureș-Autonomă Maghiară)²² în Transilvania și Botoșani (reg. Suceava)²³ în Moldova. Tot aici

⁸ Gh. Ștefan, *Fouilles de Mănăstirea*, în *Dacia*, II, 1925, p. 385–399.

⁹ Radu Vulpe, *Săpăturile de la Poieniști din 1949*, în *Materiale*, I, 1953, p. 249–252, 280–310.

¹⁰ Din lipsa unor suficiente cercetări cu privire la monumentele arheologice din secolele III–IV e.n., în 1953 Radu Vulpe data cultura Poieniști în secolele III–IV e.n., admițînd atunci și contemporaneitatea acesteia cu cultura Sîntana de Mureș–Cerneahov. Cu toate acestea, autorul a subliniat că limita cronologică inferioară a culturii Poieniști trebuie coborîtă în secolul al III-lea e.n. (Radu Vulpe, *op. cit.*, p. 499–500).

¹¹ Ion Nestor și colab., *Activitatea șantierului de săpături arheologice Iași–Botoșani–Dorohoi*, în SCIV, I, 1, 1950, p. 32; idem, *Săpăturile de pe șantierul Valea Jijiei (Iași–Botoșani–Dorohoi)* în anul 1950, în SCIV, II, 1, 1951, p. 67, 73; *Șantierul Valea Jijiei*, în SCIV, III, 1952, p. 93.

¹² M. Petrescu-Dimbovița, *Șantierul arheologic Trușești*, în SCIV, VI, 1–2, 1955, p. 180.

¹³ *Ibidem*, p. 172, 177–178; M. Petrescu-Dimbovița, Adrian C. Florescu, Marilena Florescu și Ion Ioniță, *Șantierul arheologic Trușești* (manuscris).

¹⁴ Vlad Zirra și Margareta Tudor, *Șantierul arheologic București (sectorul Crîngași)*, în *Studii și referate privind istoria României*, I, 1954, p. 309–316.

¹⁵ Letiția Lăzărescu-Ionescu, D. Rosetti, Gh. Ionescu, Gh. Aștancăi și Horia Teodoru, *Șantierul arheologic București, săpăturile arheologice din sectorul Curtea Veche*, în *Studii și referate privind istoria României*, I,

1954, p. 467–473.

¹⁶ Vlad Zirra, *Săpăturile arheologice de la Fundenii Doamnei*, în *Materiale*, VI, 1959, p. 758–764; idem, *Scavi in un abitato rurale dacico*, în FA, XIII, 1960, p. 401.

¹⁷ Constantin Preda, *Săpăturile de la Alexandria*, în *Materiale*, VII, 1961, p. 209–215.

¹⁸ Ioan T. Dragomir, *Săpăturile arheologice de la Cavadinești (r. Berești, reg. Galați)*, în *Materiale*, VI, 1959, p. 453–471; idem, *Săpăturile arheologice de la Cavadinești (r. Berești, reg. Galați)*, în *Materiale*, VII, 1961, p. 151–162.

¹⁹ Ioan T. Dragomir, *Săpăturile arheologice de la Largu (r. Făurei, reg. Galați)*, în *Materiale*, VI, 1959, p. 498–499, 503–506; idem, *Săpăturile arheologice întreprinse la Bălteni (r. Făurei, reg. Galați)*, în *Materiale*, VIII, 1962, p. 11–21.

²⁰ Vl. Zirra, *Cercetări feudale timpurii la Ileana–Podari (r. Lehliu, reg. București)*, în *Materiale*, V, 1959, p. 501.

²¹ Székely Zoltan, *Raport preliminar asupra sondajelor executate de Muzeul regional Sf. Gheorghe în anul 1956*, în *Materiale*, V, 1959, p. 240–242.

²² Idem, *Săpăturile executate de Muzeul regional din Sf. Gheorghe*, în *Materiale*, VII, 1961, p. 184–185.

²³ N. Zaharia, Em. Zaharia și S. Rață, *Sondajul arheologic de la Botoșani–Dealul cărămidăriei*, în *Materiale*, VII, 1961, p. 461–469; Em. Zaharia, N. Zaharia, Ion Ioniță și S. Rață, *Săpăturile de la Botoșani–Dealul cărămidăriei* (manuscris).

trebuie adăugate și unele săpături și sondaje mai recente, cum ar fi acelea de la Iași-Fabrica de cărămizi ²⁴, Bîrlad-Valea Seacă (reg. Iași) ²⁵, Băiceni (r. Pașcani, reg. Iași) ²⁶, Țifești (r. Bîrlad, reg. Iași) ²⁷, Independența (r. Călărași, reg. București) ²⁸ și Oinac (r. Giurgiu, reg. București) ²⁹. Lista așezărilor de tip Sîntana mai trebuie completată cu o serie de alte descoperiri, cum sînt acelea de la Holboca (r. Iași, reg. Iași) ³⁰, Perieni (r. Bîrlad, reg. Iași) ³¹, Reci (r. Sf. Gheorghe, reg. Mureș-Autonomă Maghiară) ³² și Aldești (r. Roman, reg. Bacău) ³³, semnalate cu ocazia unor săpături al căror obiectiv de cercetare l-au constituit complexe arheologice din alte perioade, precum și cu descoperirile făcute cu prilejul recunoașterilor de suprafață ³⁴.

În ceea ce privește necropolele, ele au preocupat mai îndeaproape pe arheologi. Această situație este confirmată nu numai de numărul de necropole descoperite, ci și de amploarea pe care au luat-o săpăturile din cuprinsul unora dintre ele. Atenția mai mare acordată cimitirelor față de așezări se datorește și faptului că ele ofereau întotdeauna un inventar arheologic compus din obiecte întregi sau întregibile, care ușura într-o anumită măsură munca de cercetare.

În legătură cu intensificarea cercetărilor de teren din necropolele Sîntana subliniem importanța deosebită a săpăturilor de la Tîrșor (r. Ploiești, reg. Ploiești) ³⁵, Independența ³⁶, Olteni (r. Videle, reg. București) ³⁷, Gherăseni (r. Buzău, reg. Ploiești) ³⁸,

²⁴ Ion Ioniță, *Săpăturile de la Iași — Fabrica de cărămizi* (manuscris).

²⁵ V. Palade, *Atelierele pentru lucrat piepteni din os din secolul al IV-lea e.n. de la Bîrlad—Valea Seacă* (în acest volum).

²⁶ Săpături 1963—1965. Colecțiile de materiale inedite se găsesc la Muzeul raional Bîrlad și Muzeul regional Bacău.

²⁷ Săpături 1965. Material inedit în colecțiile Muzeului raional Bîrlad.

²⁸ B. Mitrea și N. Anghelescu, *Șantierul Independența*, în *Materiale*, VIII, 1962, p. 612; vezi și Dorin Popescu, *Săpăturile arheologice din Republica Populară Română în anul 1960*, în SCIV, XII, 1, 1961, p. 140.

²⁹ Dorin Popescu, *op. cit.*, în SCIV, XII, 1, 1961, p. 140.

³⁰ Șantierul Valea Jijiei, în SCIV, III, 1952, p. 97.

³¹ M. Petrescu-Dimbovița, *Sondajul stratigrafic de la Perieni (r. Bîrlad, reg. Iași)*, în *Materiale*, III, 1957, p. 66.

³² Székely Zoltan, *Cercetări arheologice efectuate în regiunea Autonomă Maghiară*, în *Materiale*, VI, 1959, p. 196—198; idem, *op. cit.*, în *Materiale*, VII, 1961, p. 179—181.

³³ Material inedit în colecțiile Muzeului regional Bacău. Informații primite de la Iulian Antonescu și Viorel Căpitanu.

³⁴ M. Petrescu-Dimbovița, Em. Bold și M. Dinu, *Cercetări arheologice în Podișul central moldovenesc*, în AȘU Iași, I, 1—2, 1955, p. 1—45 și IV, 1958, p. 1—27; N. Zaharia, *Cercetările de suprafață efectuate în Moldova în cursul anului 1954*, în SCIV, VI, 3—4, 1955, p. 897—912; N. Zaharia, M. Petrescu-Dimbovița și Em. Zaharia, *Cercetări arheologice în orașul Iași și împrejurimi*, în SCS, Iași, VIII, 2, 1956, p. 1—51; Șantierul Valea Jijiei, în SCIV, III, 1952, p. 20—45; Ioan T. Dragomir, *Cercetări arheologice pe valea Călmățuiului (reg. Galați)*, în *Materiale*, III, 1957, p. 293—311; Adrian C. Florescu, *Cîteva noi descoperiri arheologice în depresiunea Jijiei*, în AȘU Iași, I, 1—2, 1955, p. 51—62; Ion Ioniță, *Recunoașteri arheologice în regiunea satelor Pogorăști și Răușeni (r. Botoșani, reg. Suceava)*, în AM, I, 1961, p. 295—304; Dan Teodor și Ion Ioniță, *Cercetări arheologice de supra-*

față în Podișul Sucevei (manuscris).

Un merit deosebit în ceea ce privește depistarea pe teren a așezărilor de tip Sîntana în regiunea dintre Prut și Carpați revine prof. N. Zaharia din Iași. Materialele arheologice adunate cu ocazia cercetărilor de suprafață efectuate de N. Zaharia, de unii cercetători ai Muzeului de istorie a Moldovei din Iași și de unii colaboratori de la muzeele regionale și raionale din Moldova au fost incluse într-o amplă monografie: N. Zaharia, Em. Zaharia și M. Petrescu-Dimbovița, *Contribuții arheologice la cunoașterea vechilor așezări de pe teritoriul Moldovei* (manuscris).

³⁵ D. Popescu, N. Constantinescu și V. I. Teodorescu, *Șantierul arheologic Tîrșor*, în *Materiale*, VII, 1961, p. 639—640; Gh. Diaconu și N. Constantinescu, *Șantierul arheologic Tîrșor*, în *Materiale*, VIII, 1962, p. 537—541; Gh. Diaconu, *Considerații preliminare asupra necropolei de la Tîrșor din secolele III—IV e.n.*, în SCIV, XI, 1, 1960, p. 55—66; idem, *Probleme ale culturii Sîntana—Cerneahov pe teritoriul R.P.R. în lumina cercetărilor din necropola de la Tîrșor*, în SCIV, XII, 2, 1961, p. 273—287; idem, *К вопросу о культуре Сынтана—Черняхов на территории РНР в свете исследования могильника в Тыршоаре*, în *Dacia*, N. S., V, 1961, p. 415—428; Gh. Diaconu, *Tîrșor. Necropola din secolele III—IV e.n.*, București, Edit. Acad. R.P.R., 1965.

³⁶ Bucur Mitrea și Niță Anghelescu, *Săpăturile de salvare de la Independența (r. Călărași)*, în *Materiale*, VII, 1961, p. 495—499; idem, *op. cit.*, în *Materiale*, VIII, 1962, p. 609—613; B. Mitrea, *Могильник в селе Индепенденца и погребение в селе Коконь*, în *Dacia*, N. S., III, 1959, p. 474—477.

³⁷ C. Preda, *Săpăturile de salvare de la Olteni (reg. București)*, în *Materiale*, VIII, 1962, p. 503—509; idem, *Cimitirul de la Olteni (reg. București) și unele probleme privind cultura materială a secolului IV e.n. pe teritoriul R. P. Române*, în SCIV, X, 2, 1959, p. 355—366; idem, *Date noi cu privire la necropola din secolul al IV-lea e.n. de la Olteni*, în SCIV, XIV, 2, 1963, p. 427—433; idem, *Scavi în una necropolă u incinerazione*, în FA, XIII, 1960, p. 403—404.

³⁸ Informații primite de la Gh. Diaconu.

Mătășaru (r. Găești, reg. Argeș)³⁹ și Oinac⁴⁰ din Muntenia, precum și acelea de la Erbiceni (r. Hîrlău, reg. Iași)⁴¹, Pietriș (r. Bîrlad, reg. Iași)⁴² și Iacobenii Vechi (r. Iași, reg. Iași)⁴³ din Moldova, care ne-au furnizat date foarte prețioase referitoare la aspectul cultural și etnic din regiunile de la vest de Prut în secolul al IV-lea e.n.

Dacă la necropolele deja menționate mai adăugăm și mormintele descoperite întâmplător sau cu prilejul unor sondaje mai restrînse de la Izvorul (r. Giurgiu, reg. București)⁴⁴, Mitreni (r. Oltenița, reg. București)⁴⁵, Dedulești (r. Făurei, reg. Galați)⁴⁶, Lunca (r. Bujor, reg. Galați)⁴⁷, Rogojeni (r. Bujor, reg. Galați)⁴⁸, Gogoșari (r. Giurgiu, reg. București)⁴⁹, Racovița (r. Făureni, reg. Galați)⁵⁰, Andolina (r. Călărași, reg. București)⁵¹, Vlad Țepeș (r. Călărași, reg. București)⁵², Tatina (r. Oltenița, reg. București)⁵³, Doina (r. Piatra-Neamț, reg. Bacău)⁵⁴, Cucorăni (r. Botoșani, reg. Suceava)⁵⁵, Dolheștii Mari (r. Fălticeni, reg. Suceava)⁵⁶, Zapodeni (r. Vaslui, reg. Iași)⁵⁷, Negrești (reg. Iași)⁵⁸ și Ciumbrud (r. Aiud, reg. Cluj)⁵⁹, constatăm că numărul cimitirelor cunoscute pînă acum, chiar dacă unele din ele oferă numai date sumare, este suficient de mare pentru a furniza materialul necesar pe baza căruia să se poată formula concluzii arheologice și istorice mai ample.

★

Așezările de tip Sîntana sînt situate, în marea lor majoritate, pe terenuri joase, de-a lungul rîurilor și văilor secundare, de obicei pe pante ușor înclinate spre sud și sud-est. Așezarea de la Glăveneștii Vechi, aflată în albia majoră a Jijiei, este tipică prin poziția sa. Unele așezări (Dancu, Alexandria, Independența) ocupă terasele inferioare de-a lungul rîurilor, iar altele forme de relief mai înalte, terasele medii ale rîurilor sau platouri mai ridicate (Botoșani-Dealul Cărmidăriei).

³⁹ Informații primite de la Gh. Diaconu.

⁴⁰ Săpăturile de la Oinac au fost reluate în 1960. Vezi în SCIV, XII, 1, 1961, p. 140; XIII, 1, 1962, p. 211. Unele comentarii asupra noului material descoperit la Oinac, vezi Gh. Diaconu, *op. cit.*, în SCIV, XII, 2, 1961, p. 285.

⁴¹ Anton Nițu, Emilia Zaharia și Dan Teodor, *Sondajul din 1957 de la Spinoasa-Erbiceni*, în *Materiale*, VI, 1959, p. 532, 536–537; Dan Teodor și Em. Zaharia, *Sondajele de la Spinoasa și Erbiceni*, în *Materiale*, VIII, 1962, p. 38–43; Emilia Zaharia și Nicolae Zaharia, *Un mormint din epoca migrațiilor la Erbiceni*, în AM, I, 1961, p. 211–217.

⁴² N. Zaharia, Em. Zaharia și V. Palade, *Sondajul din necropola de la începutul epocii migrațiilor de la Pietriș (r. Bîrlad, reg. Iași)*, în *Materiale*, VIII, 1962, p. 591–597.

⁴³ Material inedit în colecțiile Muzeului de istorie a Moldovei din Iași.

⁴⁴ G. Rădulescu și M. Ionescu, *Descoperiri arheologice în raionul Giurgiu*, în SCIV, IV, 1–2, 1954, p. 327; B. Mitrea și C. Preda, *Săpăturile de salvare de la Gogoșari, și Cacalești (r. Giurgiu, reg. București)*, în SCIV, VI, 3–4, 1955, p. 638.

⁴⁵ Informații primite de la Suzana Dolinescu-Ferke.

⁴⁶ Material inedit în colecțiile muzeelor din Brăila (6 vase și 1 pieptene de os) și Galați (2 vase). Informații primite de la N. Harțuchi și I. T. Dragomir.

⁴⁷ Material inedit în colecțiile Muzeului regional Galați. Informații primite de la I. T. Dragomir.

⁴⁸ Ion T. Dragomir, *Săpături arheologice la Tg.-Berești (r. Bujor, reg. Galați)* (manuscris).

⁴⁹ G. Rădulescu și M. Ionescu, *op. cit.*, în SCIV, IV, 1–2, 1954, p. 328–331; B. Mitrea și C. Preda, *op. cit.*, în SCIV, VI, 3–4, 1955, p. 637.

⁵⁰ Material inedit în colecțiile Muzeului raional Brăila. Informații primite de la F. Anastasiu.

⁵¹ Niță Anghelescu, *Un mormint din secolul IV descoperit la Andolina (r. Călărași)*, în SCIV, XIII, 2, 1962, p. 437–439.

⁵² Idem, *Cercetări și descoperiri arheologice în raioanele Călărași și Slobozia*, în SCIV, VI, 1–2, 1955, p. 323.

⁵³ Material inedit în colecțiile Muzeului raional Oltenița. Informații primite de la Adrian C. Florescu.

⁵⁴ Material inedit în colecțiile Muzeului regional de arheologie Piatra-Neamț. Informații primite de la M. Zamosteanu.

⁵⁵ Material inedit în colecțiile Muzeului regional Suceava. Informații primite de la Gr. Foiț.

⁵⁶ Mormintul de incinerare de la Dolheștii Mari, datat de către M. Dinu în secolele III–IV e.n. (M. Dinu, *Șantierul arheologic Dolheștii Mari, r. Fălticeni, reg. Suceava*, în *Materiale*, VII, 1961, p. 127) a fost atribuit de Gh. Bichir culturii Poienestii (Gh. Bichir, *Unele observații cu privire la necropolele de tip Poienestii din Moldova și relațiile acestor necropole cu lumea sarmată*, în SCIV, XII, 2, 1961, p. 254 și nota 2). Gh. Diaconu a considerat că mormintul de incinerare de la Dolheștii Mari reprezintă din punct de vedere istoric rezultatul contactului dintre populația carpică din Moldova cu triburile de taifali (Gh. Diaconu, *Despre taifali în lumina cercetărilor arheologice*, în SCIV, XV, 4, 1964, p. 478).

⁵⁷ Material inedit în colecțiile Muzeului de istorie a Moldovei din Iași.

⁵⁸ Material inedit în colecțiile Muzeului de istorie a Moldovei din Iași.

⁵⁹ A. Dankanits și I. Ferenczi, *Săpăturile arheologice de la Ciumbrud (r. Aiud, reg. Cluj)*, în *Materiale*, VI, 1959, p. 614; I. Ferenczi, *Săpăturile arheologice de la Ciumbrud (r. Aiud)*, în *Probleme de muzeografie*, Cluj, 1960, p. 241–242.

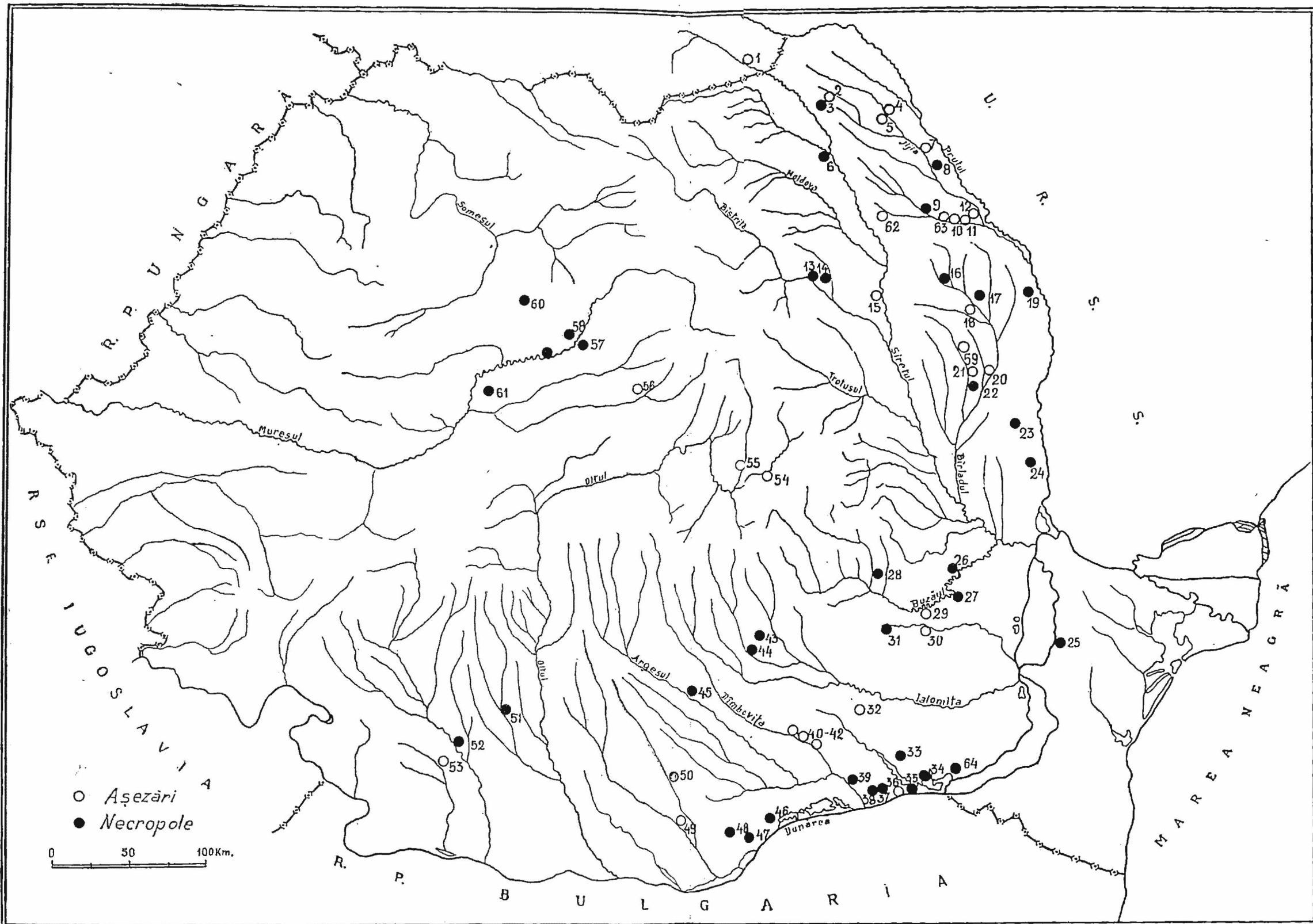

Fig. 1. — Harta principalelor descoperiri de tip Sintana de Mureș pe teritoriul Republicii Socialiste România.

1 — Corlăteni; 2 — Botoșani — Dealul cărămidăriei; 3 — Cucorâni; 4 — Trușești; 5 — Ionășeni; 6 — Dolhești —
 Mari; 7 — Glăvănești Vechi; 8 — Iacobeni Vechi; 9 — Erbiceni; 10 — Iași — Fabrica de cărămizi; 11 — Dancu;
 12 — Holboca; 13 — Izvoare; 14 — Doina; 15 — Aldești; 16 — Negrești; 17 — Zapodeni; 18 — Poienesti; 19 —
 Arsura; 20 — Birlad — Valea Seacă; 21 — Perieni; 22 — Pietriș; 23 — Rogojeni; 24 — Lunca; 25 — Piatra Frecăței;
 26 — Racovița; 27 — Dedulești; 28 — Aldeni; 29 — Bălteni; 30 — Largu; 31 — Gherăseni; 32 — Ileana; 33 — Vlad
 Tepeș; 34 — Independența; 35 — Andolina; 36 — Mănăstirea; 37 — Spanțov; 38 — Tatina; 39 — Mitreni; 40 —
 București — Cringași; 41 — București — Curtea Veche; 42 — București — Fundeni Doamnei; 43 — Ploiești-Triaș;
 44 — Tirgșor; 45 — Mătăsaru; 46 — Oinac; 47 — Gogoșari; 48 — Izvorul; 49 — Alexandria; 50 — Olteni;
 51 — Băbeni — Oltețu; 52 — Almăj; 53 — Lazu; 54 — Reci; 55 — Sf. Gheorghe — Eprestetă; 56 — Bezid;
 57 — Tîrgu Mureș; 58 — Sintana de Mureș; 59 — Țițești; 60 — Palatca; 61 — Ciumbud; 62 — Băiceni;
 63 — Iași — Ciurchi; 64 — Radu Negru.

<https://biblioteca-digitala.ro>

Toate aceste așezări sînt deschise, neprezentînd nici una dintre ele pînă în prezent urme de fortificație.

Poziția mai înaltă a unora dintre așezările Sîntana nu poate fi pusă decît pe seama condițiilor naturale foarte bune pentru locuit pe care le prezentau formele de relief respective. Dovezile pentru practicarea agriculturii (seceri, rîșnițe, pleava din lipiturile de pereți, caracterul sedentar al triburilor din aceste așezări, care rezultă din toate cercetările de pînă acum), alături de dovezile asupra creșterii vitelor (oase de animale domestice descoperite în așezări și în unele morminte), au fost întîlnite în aceeași măsură atît în așezările situate pe terenurile joase, cît și în acelea mai înalte.

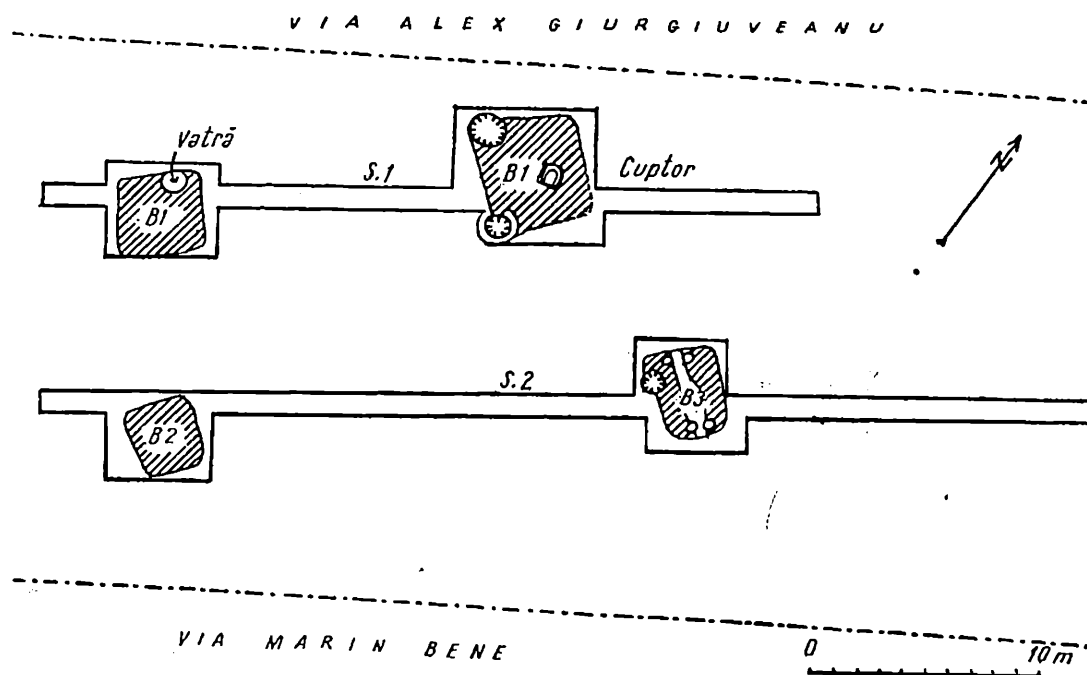

Fig. 2. — Planul săpăturilor din așezarea de la Alexandria (după C. Preda).

Ca întindere, aceste așezări ocupă suprafețe mari, ceea ce face ca resturile arheologice să apară oarecum risipite în stratul de cultură, fiind împrăștiate între locuințe. Din acest punct de vedere, raritatea materialelor arheologice din cuprinsul așezărilor Sîntana de Mureș este doar aparentă⁶⁰.

În ceea ce privește tipul de locuințe, în toate regiunile se întîlnesc atît locuințe adîncite în sol, cît și locuințe de suprafață.

Locuințele adîncite (fig. 2–4), de formă rectangulară (Alexandria, Bălteni, Largu, Poienești, Iași, Botoșani, Bezid), mai rar ovală sau semiovală (Bălteni, Ionășeni, Dancu), sînt de dimensiuni reduse. Astfel, locuințele descoperite la Botoșani, Dancu și Alexandria nu ocupă suprafețe mai mari de 12–16 m², iar aceea de la Bezid, cu mult mai mică, are doar 5 m².

În majoritatea cazurilor, locuințele sînt orientate N–S, uneori cu oarecare deviație.

⁶⁰ Unii cercetători vorbesc despre raritatea materialelor arheologice în așezările Cerneahov–Sîntana de Mureș. Vezi, de exemplu, E. A. Rikman, *Жизнь Будоуцкого селения*, în MIA, 82, 1960, p. 322.

În funcție de adâncimea pînă la care sînt săpate în pămînt, s-au stabilit următoarele trei variante: a) locuințe ușor îngropate, în formă de semibordeie, a căror adîncire în sol constă mai mult din amenajarea terenului în pantă înainte de începerea construcțiilor (Dancu); b) locuințe îngropate aproximativ pe jumătate, de tipul semibordeielor (Ionășeni, Bălteni ⁶¹, Iași); c) locuințe îngropate în între-

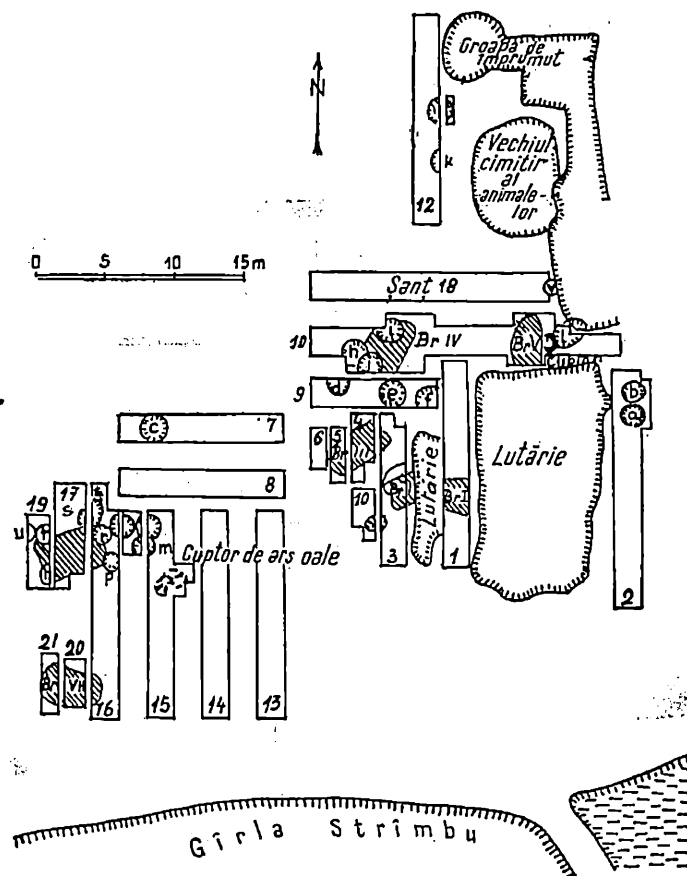

Fig. 3. — Planul săpăturilor din așezarea de la Bălteni (după I. T. Dragomir).

gime, în formă de bordeie (Botoșani). Cele mai numeroase sînt locuințele îngropate pe jumătate.

Nu cunoaștem detalii referitoare la construcția acoperișului, despre care se poate presupune că era construit în două pante și se sprijinea pe stâlpi. Urmele de pari observate adesea pe podeaua locuinței, mai ales pe margini, dar și în interior, pe mijloc (Bălteni, Dancu, Botoșani, Alexandria) sînt un indiciu că acoperișul nu se sprijinea direct pe marginile gropii. Atunci cînd nu s-au folosit stâlpi de susținere, probabil că marginile gropilor pe care se sprijinea acoperișul au fost întărite cu grinzi de lemn.

⁶¹ Autorul săpăturilor de la Bălteni a folosit termenul de bordei (Ioan T. Dragomir, *op. cit.*, în *Materiale*, VI, 1959, p. 503). Din profilul locuinței (p. 504, fig. 5)

reiese însă că este vorba numai de o îngropare parțială de circa 0,65—0,70 m. Prin urmare, locuința amintită trebuie atribuită celei de-a doua variante.

În afară de scheletul lemnos (stâlpi, grinzi), la ridicarea acoperișului se foloseau stuful și papura, materiale ușor flamabile, din arderea cărora a rezultat stratul de cenușă pe care îl întâlnim, fără excepție, în fiecare locuință.

Majoritatea locuințelor adâncite aveau vetre pentru încălzit, construite din piatră și lut, situate întotdeauna în partea de nord a lor (Alexandria) sau în centru (Bezid).

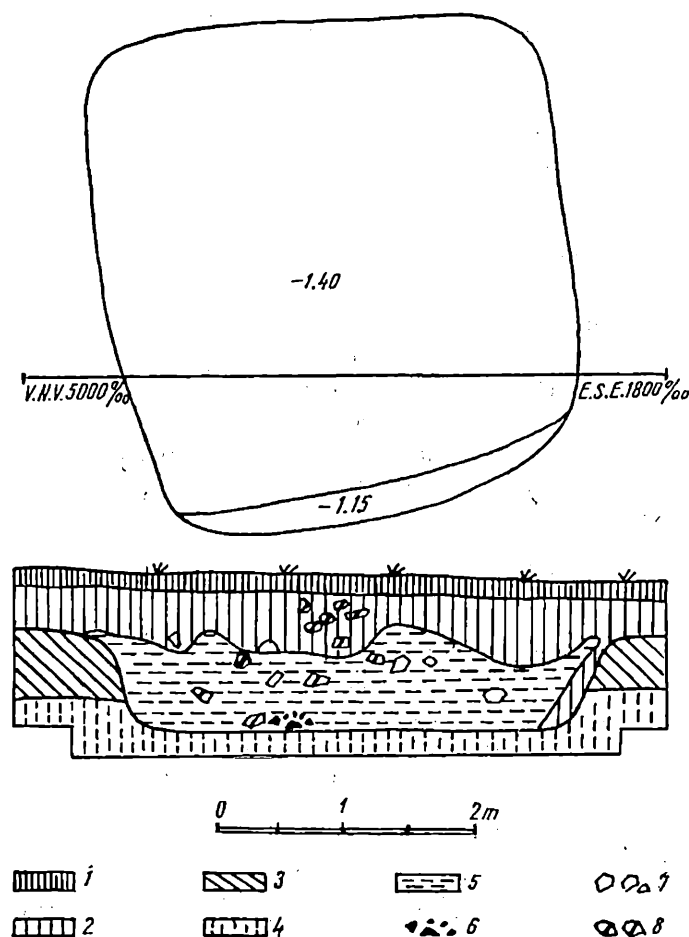

Fig. 4. — Planul și profilul locuinței nr. 2 de la Iași — Fabrica de cărămizi: 1 — sol vegetal; 2 — sol brun cenușos; 3 — sol brun-roșcat; 4 — sol galben; 5 — cenușă; 6 — cărbuni; 7 — fragmente de chirpici arse; 8 — fragmente ceramice.

În afară de vetre, în unele așezări (București-Curtea Veche, Alexandria) se întâlnesc și așa-numitele cuptoare de uz gospodăresc. Astfel, în locuința nr. 4 din așezarea de la Alexandria (fig. 2) s-au descoperit resturile unui cuptor de formă rectangulară ($0,40 \times 0,50$ m). În jurul lui erau îngrămadite pietre de râu și numeroase bucăți de lut și chirpici ars de formă conică și piramidală, care, după ce erau încălzite, ajutau la menținerea căldurii în locuință⁶². În așezarea de la București-Crîngași, în colțul de vest al unei locuințe, s-a descoperit o « sobă-vatră » circulară, cu lăcașul săpat în pământul viu, de proporții nu prea mari, prevăzută cu un acoperiș boltit⁶³.

⁶² C. Prêda, *op. cit.*, în *Materiale*, VII, 1961, p. 213 și fig. 4.

⁶³ Vlad Zirra și Margareta Tudor, *op. cit.*, în *Studii și referate privind istoria României*, I, 1954, p. 310.

Intrarea în locuință a fost surprinsă numai în câteva cazuri. Astfel, în unele locuințe din așezările de la Iași și Bălteni, pe latura mai îngustă dinspre sud au fost semnalate urmele unor trepte (fig. 4). Amenajarea frecventă a intrării pe latura de sud ne este sugerată și de amplasarea cu precădere a vetrelor în partea de nord a locuințelor.

Interiorul prezintă, uneori, o amenajare specială. În locuința nr. 1 de la Dancu, pe aproximativ 1/3 din podea s-a observat o podină calcinată, compactă, din lut cu nisip. În alte locuințe din aceeași așezare, podeaua apărea ca un strat bine bătătorit. Locuința semibordei de la Iași avea podeaua bătătorită și lipită cu lut, pe alocuri observându-se chiar câte trei rânduri de lipitură. De-a lungul pereților au fost descoperite uneori lavițe din pământ, cruțate la săpare (Iași, Bălteni), iar spre mijlocul locuințelor gropi nu prea adânci, de formă cilindrică (Bîrlad-Valea Seacă), cărora nu li se poate atribui altă destinație decât aceea de a fi fost folosite drept scaune.

Tot în interiorul locuințelor menționăm ca un fenomen izolat apariția unor gropi cuptorite (Alexandria), despre care C. Preda crede că ar fi fost destinate păstrării proviziilor ⁶⁴.

Alături de locuințele îngropate, în așezările Sîntana se întâlnesc frecvent și locuințe de suprafață. Ele au întotdeauna formă rectangulară și sînt ridicate cu ajutorul stîlpilor și grinzilor de lemn, precum și al altor materiale, cum ar fi: nuiele sau crengi, papură, stuf și lut, care aveau un rol important la construcția pereților și a acoperișului. Folosirea parilor și a grinzilor la construirea locuințelor de suprafață este dovedită atît de amprente rămase pe lipiturile de pereți, cît și de resturile de cărbune. În unele locuințe din așezările de la Botoșani, Cavadinești și Trușești s-a găsit, carbonizată, partea îngropată în sol a cîtorva stîlpi.

După proporția materialelor folosite la construcție, în cadrul acestui tip de locuință pot fi stabilite următoarele trei variante:

a) Locuințe la construcția cărora s-a utilizat o cantitate apreciabilă de lut la ridicarea pereților. Dărîmăturile unor locuințe de suprafață din așezările de la Cavadinești, Trușești și Iași conțineau mult chirpici, ceea ce presupune folosirea unei mari cantități de lut la construcția pereților.

b) Locuințe în construcția cărora lutul a fost utilizat într-o cantitate mai redusă (Botoșani, Ionășeni). Înclinarea foarte ușoară a terenului pe care sînt situate unele așezări exclude posibilitatea formării torenților care ar fi putut împrăști chirpicul din dărîmăturile locuințelor. Totodată, prezența fragmentelor de chirpici în stratul de cultură numai sub forma unei foarte slabe răspîndiri este un indiciu că dărîmăturile de locuințe n-au fost răvășite de șiroiri.

c) Locuințe în construcția cărora lutul nu era utilizat sau avea un rol cu totul neînsemnat. În acest caz, resturile locuințelor sînt reprezentate de o masă de cenușă în care lipiturile de pereți sînt foarte rare. Existența construcțiilor cu pereți din materiale flamabile (lemn, stuf), ale căror urme, bineînțeles, nu s-au păstrat, ar putea fi sugerată și de descoperirea în spațiile libere din așezări a unor vetre izolate sau cuptorașe de piatră (Corlăteni ⁶⁵, Băiceni, Reci ⁶⁶), care, în unele cazuri, ar putea fi interpretate și ca resturi de locuințe (fig. 5/1–3). Podeaua locuințelor de suprafață o constituia, de obicei, solul de călcare. Cîteodată însă ea era amenajată special, cum este cazul unei locuințe din așezarea de la Sf. Gheorghe-Epreștetö, unde podeaua era formată dintr-un strat de prundiș ⁶⁷.

⁶⁴ C. Preda, *op. cit.*, în *Materiale*, VII, 1961, p. 213.

⁶⁵ Ion Nestor și colaboratorii, *Săpăturile de pe șantierul Valea Jijiei (Iași—Botoșani—Dorohoi) în anul 1950*, în SCIV, II, 1, 1951, p. 73; *Șantierul Valea Jijiei*, în SCIV,

III, 1952, p. 93.

⁶⁶ Székely Zoltan, *op. cit.*, în *Materiale*, VII, 1961, p. 181.

⁶⁷ Idem, *op. cit.*, în *Materiale*, V, 1959, p. 240.

Gropile cilindrice, nu prea adînci, folosite ca scaune, au fost descoperite și în cuprinsul unor locuințe de suprafață.

Vetrele pentru încălzit se găsesc în majoritatea locuințelor. Ele aveau forma ovală (Corlăteni, Botoșani), rotundă (Trușești) sau rectangulară (Cavadinești, Botoșani) și erau construite din piatră și lut (Botoșani, Iași), la care se adăugau, cîteodată, fragmente ceramice și prundiș (Trușești, Corlăteni). Întotdeauna ele erau situate în partea de nord a locuințelor (Trușești, Corlăteni, Iași) sau în centru.

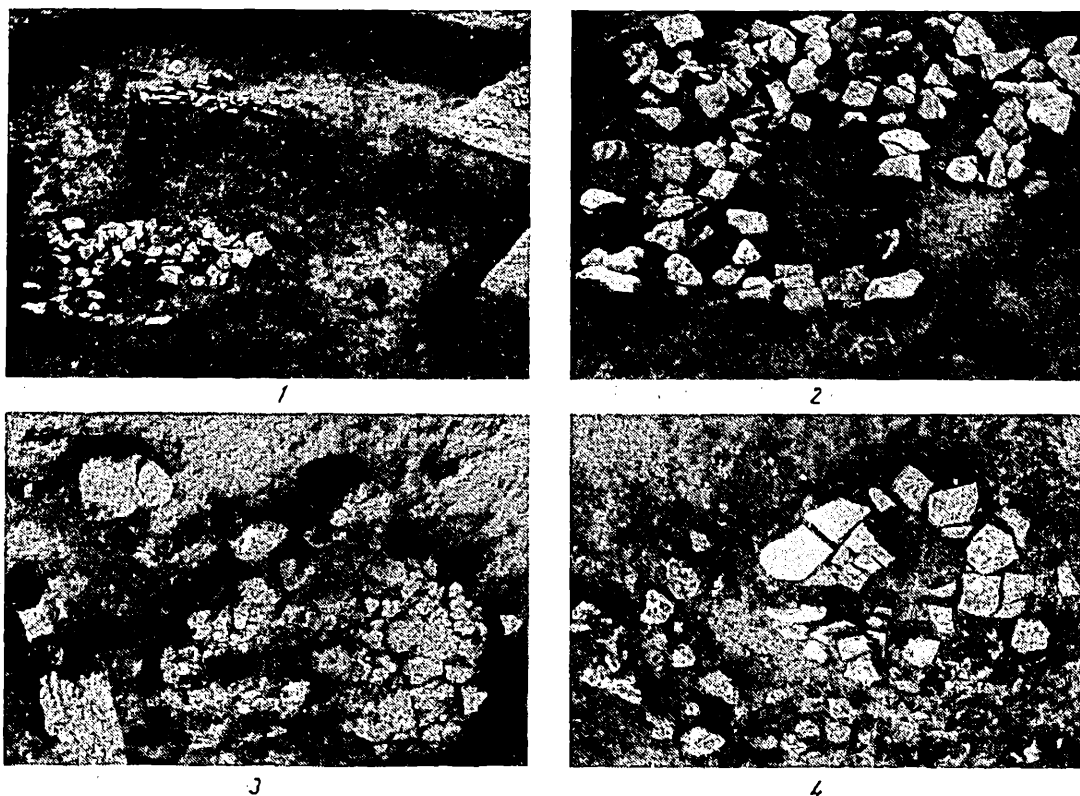

Fig. 5. — Vetre construite din piatră, descoperite la Iași — Fabrica de cărămizi (1, 2) și Botoșani — Dealul cărămidăriei (3) și un vas mare de provizii găsit în locuința de suprafață nr. 2 de la Trușești — Cuha (4).

Orientarea locuințelor de suprafață este diferită de cea a bordeielor și a semi-bordeielor. Majoritatea locuințelor îngropate sînt orientate către sud cu una dintre laturile înguste; acest fapt este firesc dacă avem în vedere că la un asemenea tip de locuință numai pe o astfel de latură era posibilă amenajarea intrării. Locuințele de suprafață sînt orientate către sud cu una dintre laturile mai lungi, pe unde, probabil, se amenajau intrarea și eventualele ferestre. Pînă în prezent, în nici una dintre așezările cercetate nu s-au surprins indicii referitoare la intrarea în locuință. Totuși, atît situarea vetrelor de fiecare dată în partea de nord, cît și avantajele pe care le prezenta amenajarea intrării pe latura expusă cel mai mult spre soare ar fi oarecum indicii că intrarea în locuințele construite la suprafața solului s-ar fi aflat pe una din laturile mai lungi, și anume pe aceea orientată spre sud.

Dimensiunile locuințelor de suprafață sînt foarte variate. În unele așezări (Iași, Botoșani) se întîlnesc locuințe mai mari de 45 m²—50 m², în timp ce în altele

(Sf. Gheorghe-Epreștet, Independența), ele ocupă suprafețe de numai 8–13 m². Din cercetările efectuate pînă în prezent reiese că cel mai des întîlnite sînt locuințele de dimensiuni mici.

La locuințele de suprafață care au fost construite dintr-o mare cantitate de materiale flamabile și puțină argilă, dimensiunile și forma se stabilesc cu foarte mare greutate.

Cele două tipuri de locuințe, îngropate și de suprafață, se întîlnesc împreună în aceleași așezări (Botoșani, Largu, Ionășeni, Iași). Cu toate acestea, în unele așezări (Glăvăneștii Vechi, Corlăteni și Trușești) apar numai locuințe de suprafață, iar în altele (Alexandria, Bălteni, Dancu) numai cele adîncite. Avînd în vedere însă caracterul restrîns al săpăturilor, ce ar fi putut afecta întîmplător sectoare în care fuseseră construite numai locuințe de un singur tip, exemplele citate mai sus nu pot constitui dovezi sigure cu privire la existența în așezările respective a unui singur tip de locuință.

Într-un număr destul de mare de așezări au fost descoperite gropi în afara locuințelor, conținînd diferite resturi menajere (Botoșani, Trușești, Glăvăneștii Vechi, Fundenii Doamnei), care, după unii autori au servit pentru păstrarea proviziilor. Această destinație însă nu a fost decît foarte rar dovedită de conținutul și amenajarea gropilor. În același timp, formele nedefinite pe care le au uneori, ca și dispunerea lor, după cît se pare, cu totul la întîmplare față de locuințele în preajma cărora se găsesc, dovedesc neutilizarea cel puțin a unora dintre ele ca gropi pentru păstrarea proviziilor. După părerea noastră, multe dintre aceste gropi au fost săpate cu scopul de a se procura argila necesară construcției locuințelor și producției de olărie. Fragmentele de vase și de obiecte (fusaiole, greutăți de lut, cuțite, pietre pentru ascuțit etc.), cenușa și oasele de animale descoperite în interiorul lor arată că ulterior în ele erau depozitate resturile menajere.

În cuprinsul așezărilor se întîlnesc foarte adesea cuptoare de olărie. Astfel de cuptoare au fost descoperite la Glăvăneștii Vechi, Trușești, Ionășeni, Botoșani, Băiceni, Tîfești, Bălteni, Crîngași, Ileana, Independența și Sf. Gheorghe-Epreștet. Construcția lor se compune din cuptorul propriu-zis și camera olarului, de formă ovală (Trușești) sau rectangulară (Glăvăneștii Vechi), între care se găsește un perete despărțitor, străpuns de gura cuptorului.

Cuptorul propriu-zis este format din două camere suprapuse; în camera de jos se făcea focul, iar în camera de deasupra se ardeau vasele. Ambele camere erau bine pomostite și netezite cu lut. Între camera de foc și camera de ardere se găsea un grătar circular, perforat. De cele mai multe ori, grătarul era construit din mai multe rînduri de lipituri, susținute la început cu ajutorul unor vergi de lemn așezate paralel (Ionășeni), în formă de raze (Glăvăneștii Vechi), sau chiar împletite (Botoșani). În cazul cuptorului nr. 1 de la Trușești, grătarul a fost cruțat tot din pămînt natural, peste care s-a aplicat un strat gros de lut.

După modul de susținere a grătarului, se pot stabili două tipuri de cuptoare de olărie:

1. Cuptoarele aparținînd primului tip au marginile grătarului sprijinite pe un prag amenajat la săparea gropii, de jur împrejur și mijlocul susținut de un stîlp central din pămînt cruțat (Glăvăneștii Vechi).

2. Cuptoarele de tipul al doilea au grătarul susținut la mijloc de un perete median, care împarte camera de foc în două compartimente, focul făcîndu-se separat, în fiecare din ele (Bălteni, Ionășeni, Botoșani, Crîngași).

Cele două cuptoare din așezarea de la Trușești erau deservite de aceeași groapă de olar. Interesant este faptul că grătarul cuptorului 1 era susținut de un stîlp central,

iar grătarul cuptorului 2 era sprijinit de un perete median, ceea ce asigură, cel puțin în cazul așezării de la Trușești, contemporaneitatea celor două tipuri de cuptoare.

Cadrul restrîns al săpăturilor și publicarea rezultatelor lor doar în rapoarte preliminare, lipsite de cele mai multe ori de planul general al săpăturilor, nu ne permit să facem precizări cu privire la dispunerea locuințelor în cuprinsul așezărilor. Cele

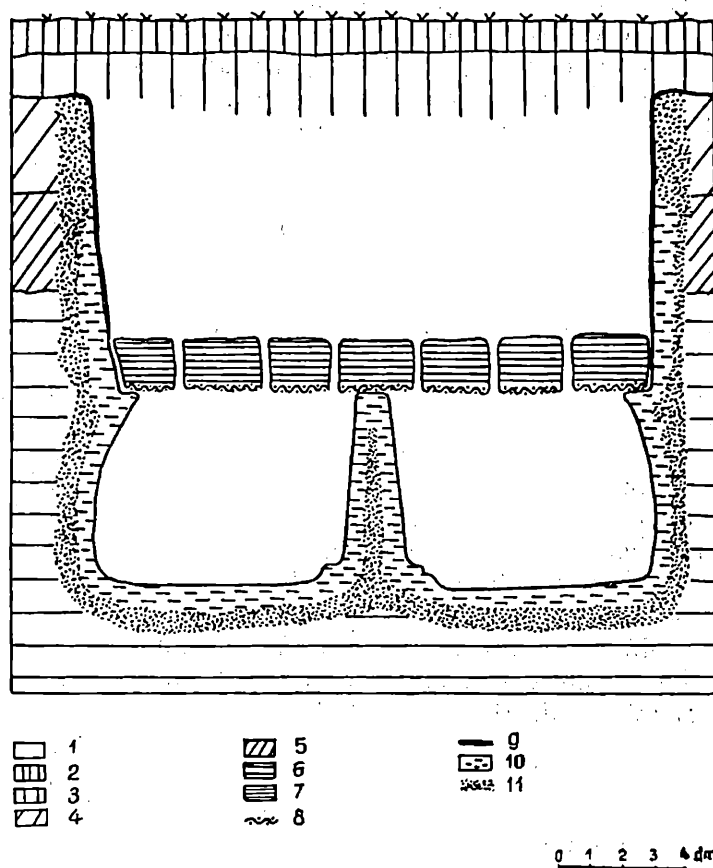

Fig. 6. — Secțiune prin cuptorul de ars oale de la Botoșani — Dealul cărămidăriei (după N. Zaharia, Em. Zaharia și S. Rață): 1 — camerele de foc și de ardere a vaselor; 2 — sol negru înțelenit; 3 — sol negru compact; 4 — sol cenușos; 5 — sol brun-roșcat; 6 — sol galben; 7 — placă perforată (grătar); 8 — amprentele împletituri de nuiile; 9 — fășiala de lut; 10 — sol ars pînă la vitrificare gălbuie; 11 — sol ars la roșu.

patru locuințe de la Alexandria, toate cu aceeași orientare și dispuse pe două linii, ar putea fi o indicație asupra amenajării locuințelor din această așezare în șiruri (fig. 2). Unele observații privitoare la dispunerea locuințelor în șiruri, de-a lungul pantei s-au făcut și în așezările de la Trușești și Ionășeni.

Din planul săpăturilor din așezarea de la Bălteni (fig. 3) s-ar putea deduce că și aici locuințele ar fi grupate după un anumit sistem. S-ar părea, de exemplu, că locuințele I, II, III, IV și V sînt dispuse în cerc, iar locuințele VI și VII din aceeași așezare ar putea face și ele parte, eventual, dintr-o altă grupă de locuințe.

În legătură cu așezarea de la Bălteni însă, considerăm că sînt absolut necesare o riguroasă verificare stratigrafică și în același timp o minuțioasă analiză tipologică a materialelor deja descoperite. Săpăturile de aici au scos la iveală șapte locuințe adîncite

în sol și 22 de gropi, în care s-au găsit o însemnată cantitate de material ceramic și diferite alte obiecte de inventar. I. T. Dragomir atribuie în întregime acest material ⁶⁸ unei « așezări dacice din perioada de început a migrației popoarelor, unde s-au descoperit numeroase elemente specifice culturii de tip Sîntana de Mureș-Cerneahov, secolul IV e.n. » ⁶⁹.

Avînd în vedere unele observații stratigrafice făcute în timpul săpăturilor, ca și constatările noastre de ordin tipologic ⁷⁰, sîntem de părere că materialele descoperite la Bălteni și atribuite de autorul săpăturilor așezării din secolele III – IV e.n. aparțin unor nivele de locuire diferite, în care se separă un nivel cu resturi arheologice mai vechi, dacice, și altul mai nou, cu material de tip Sîntana de Mureș-Cerneahov.

Referindu-se la gropile descoperite la Bălteni, I. T. Dragomir menționează că « parte din ele au fost săpate pe marginea unor bordeie anterioare, și invers, fapt care de multe ori ne-a derutat la delimitarea conturului bordeiului (vezi bordeiele IV și VI) » ⁷¹. Din aceste observații stratigrafice rezultă clar că unele din locuințe, și cităm chiar locuințele IV și VI, menționate de însuși autorul săpăturilor, au fost tăiate de cîteva gropi ulterioare. Astfel, locuința IV a fost intersectată de gropile H și J, iar locuința VI a fost deranjată de gropile p, r, s, t și ț (fig. 3). Ni se pare cu totul justificată atribuirea locuințelor IV și VI unei faze mai vechi, iar gropile h, j, p, r, s, t și ț unei faze mai noi. De asemenea, apropierea foarte mare a locuințelor I și II și posibil chiar suprapunerea lor parțială în zona distrusă prin exploatarea carierei de către localnici, ca și poziția unei locuințe față de cealaltă, cu totul la întîmplare, din care rezultă că la construcția fiecăreia dintre ele nu s-a ținut seama de existența unei alte locuințe din imediata apropiere, constituie suficiente motive pentru a ne determina să atribuim cele două locuințe unor faze diferite de locuire. Tot aici menționăm și faptul că descoperirea în același complex din această așezare a unor materiale dacice și altele de tip Sîntana nu presupune neapărat și contemporaneitatea lor, deoarece resturile arheologice geto-dacice au putut fi antrenate și amestecate ulterior cu altele mai tîrzii, aparținînd culturii Sîntana de Mureș.

În legătură cu dispunerea diferitelor complexe în cuprinsul așezărilor, mai amintim că, cel puțin în unele cazuri (Ionășeni și, după toate probabilitățile, și la Botoșani), cuptoarele de ars ceramica erau situate la marginea lor.

Inventarul așezărilor descoperit atît în cuprinsul locuințelor, cît și în spațiile dintre ele era constituit din numeroase unelte, obiecte de uz casnic, arme, ceramică, obiecte de toaletă și podoabe, monede, precum și o cantitate destul de însemnată de oase de animale domestice și sălbatic, care atestă diferite ocupații ale locuitorilor din aceste așezări: agricultura, creșterea vitelor, vînatul, olăritul, torsul și țesutul.

În ceea ce privește uneltele, acestea sînt lucrate din fier, bronz, piatră, lut sau os. Dintre ele, o deosebită importanță o prezintă brăzdarele (Glăvănești Vechi, Dănești, Buțuluc, Băiceni) și secerile de fier (Poieniști, Botoșani) (fig. 7 și 8/3), care ne indică un stadiu relativ evoluat al practicării agriculturii în aceste regiuni. Descoperirea rîșnițelor primitive din piatră în așezările Sîntana constituie o altă dovadă cu privire la această importantă activitate economică. Merită însă să fie subliniată aici constatarea că în așezările Sîntana de Mureș mai sînt utilizate rîșnițele primitive ⁷²,

⁶⁸ Ne referim aici numai la materialele datate de I. T. Dragomir în secolele III – IV e.n. și nu la acelea din perioada Latène timpuriu.

⁶⁹ I. T. Dragomir, *op. cit.*, în *Materiale*, VIII, 1962, p. 11. Sublinierile ne aparțin.

⁷⁰ Materialele de la Bălteni ne-au fost puse la dispoziție pentru studiu de către I. T. Dragomir.

⁷¹ I. T. Dragomir, *op. cit.*, în *Materiale*, VIII, 1962, p. 13.

⁷² Fragmente de rîșnițe primitive de piatră au fost descoperite în diferite așezări Sîntana de Mureș, cum ar fi la Trușești și Botoșani. Pentru rîșnițe rotative vezi Radu Vulpe, *op. cit.*, în *Materiale*, I, 1953, p. 249. O rîșniță rotativă a fost descoperită și în așezarea Sîntana de Mureș de la Băiceni – Siliște.

deși încă din perioada Latène. III, sub influența civilizației romane, începuseră să fie folosite și rîșnițe rotative din rocă vulcanică, compuse din două părți ⁷³

Foarte frecvent se întîlnesc în așezări cuțite de fier cu spatele curbat și peduncul pentru înmănușare (fig. 8/6), greutăți conice sau piramidale din lut, fusaiole bitronconice sau sferoidale, lucrate de asemenea din lut, decorate, uneori, cu linii și puncte incizate sau cu motive executate cu șnurul și pietre pentru ascuțit. Mai rar, în așezările

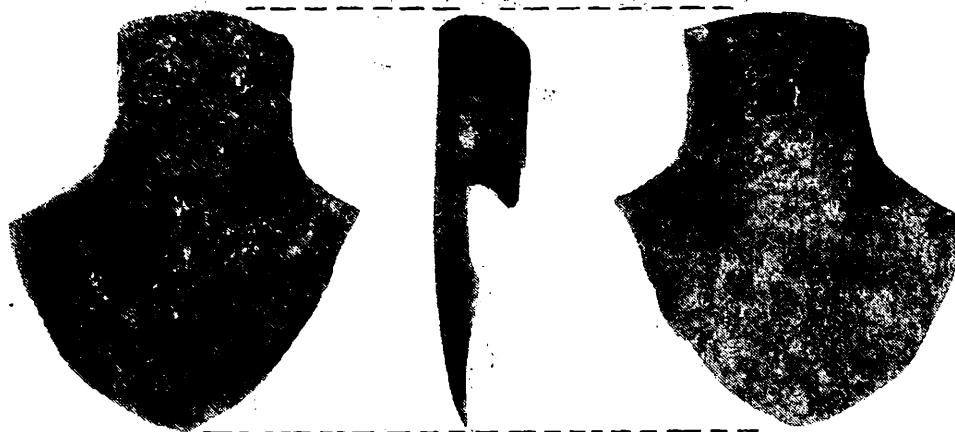

Fig. 7. — Brăzdar de fier descoperit la Băiceni — Siliște. Circa 3/5 din m. naturală.

Sîntana apar și dălți din fier cu secțiunea rectangulară (fig. 8/5), pensete de bronz sau argint (fig. 8/2), amnare de fier (fig. 21/4), ca și diferite împungătoare și ace din fier și os (fig. 8/1, 4).

Deși nu au fost încă descoperite, trebuie să mai presupunem și existența unor unelte de tăiat de tipul ferăstraielelor. Urme lăsate de astfel de unelte pe unele fragmente de coarne de cerb din atelierele pentru lucrat piepteni de la Bîrlad-Valea Seacă dovedesc în mod convingător folosirea în această vreme a unor astfel de unelte.

Armele descoperite în așezări sînt destul de puține, reducîndu-se doar la cîteva vîrfuri de lance de fier.

Materialul cel mai numeros din inventarul așezărilor îl constituie ceramica, în cadrul căreia distingem, după pasta și tehnica de lucru, mai multe categorii.

În cea mai mare parte, ceramica din așezări este lucrată la roată din pastă fină sau zgrunțuroasă.

Ceramica fină, lucrată la roată, de cele mai multe ori de culoare cenușie și numai mult mai rareori gălbuie, cu luciu la exterior, este reprezentată printr-o mare varietate de forme, dintre care se remarcă diferite tipuri de cupe, farfurii, străchini, castroane cu trei torți, cești, căni, urcioare și oale (fig. 9/3, 5, 8—10; 11/1—3, 5, 6, 8; 12/2, 7, 10—12; 13/1, 3; 15/5; 29/1, 4). Această categorie ceramică din cultura Sîntana se deosebește mult de ceramica fină dacică din perioada anterioară mai ales în ceea ce privește formele. Cu toate acestea, unele forme de vase din așezările Sîntana își găsesc apropiate analogii cu ceramica dacică din secolul al III-lea e.n. Astfel, în așezarea de la Iași — Fabrică de cărămizi s-au descoperit cîteva fragmente de vase (fig. 12/2) cu marginea îndoită orizontal, foarte asemănătoare cu unele vase dacice ale aspectului Chilia

⁷³ Radu și Ecat. Vulpe, *Les fouilles de Poiana*, în *Dacia*, III—IV, 1927—1932, p. 320, 322, fig. 103.

(fig. 17/1 – 4, 6) ⁷⁴. De asemenea și în alte așezări Sintana, cum ar fi la Dancu, Trușești și Ionășeni, s-au găsit unele fragmente de vase care amintesc ceramica dacică.

Vasele din această categorie sînt decorate adesea cu dungi în relief și diferite motive executate în tehnica luciului (linii drepte, în zigzag și în formă de val). În afară de acestea menționăm canelurile oblice pe umerii vaselor și ornamentele incizate

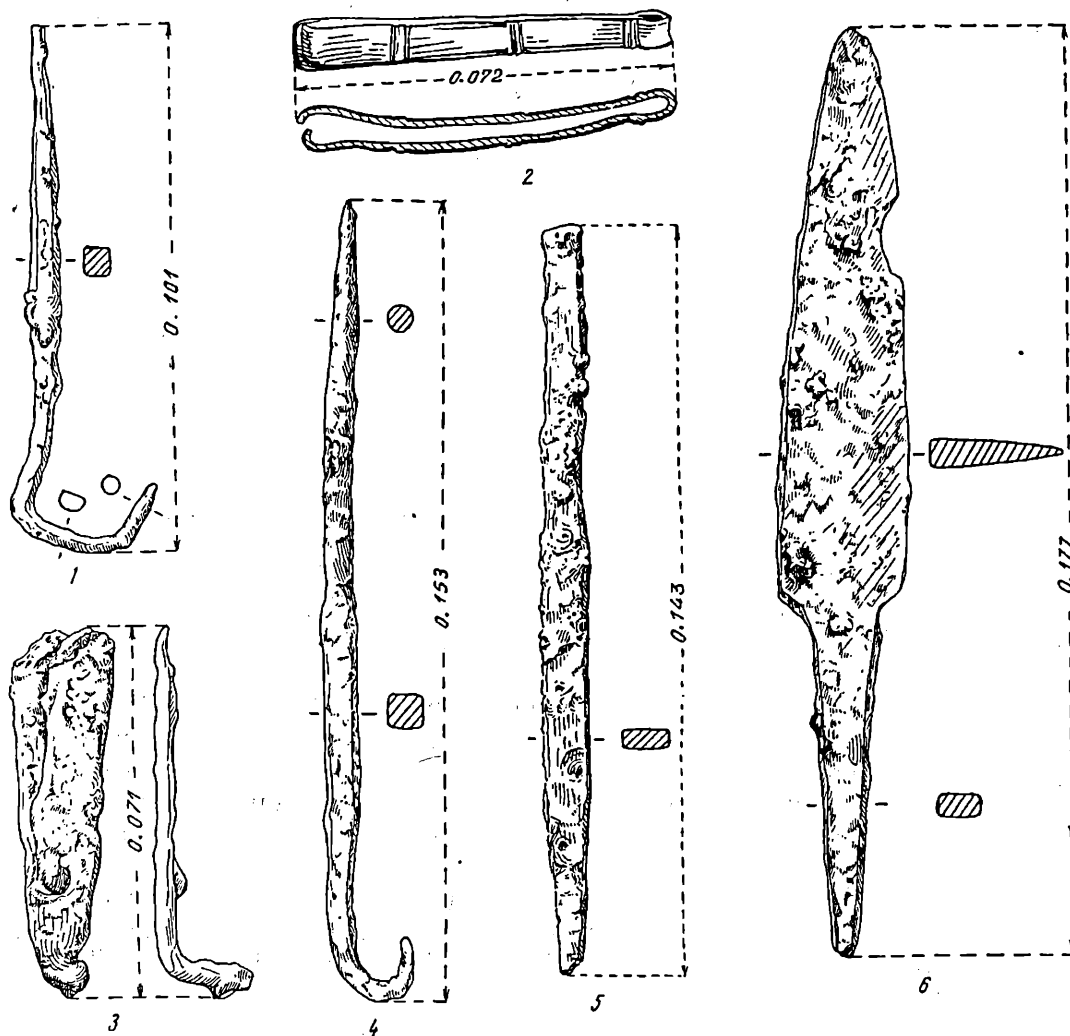

Fig. 8. — Obiecte de fier și argint descoperite la Botoșani — Dealul cărămidăriei: 1, 4 — împungătoare de fier; 2 — pensetă de argint; 3 — fragment dintr-o seceră de fier; 5 — daltă de fier; 6 — cuțit de fier.

și ștanțate foarte complicate, compuse din motive vegetale (brăduț, frunze etc.) sau geometrice (cercuri concentrice, rozete, combinații de linii punctate etc.), uneori combinate (fig. 9/3, 5, 8–10; 13/3) ⁷⁵.

⁷⁴ Sebastian Morintz, *Săpăturile de la Chilia (r. Vedea, reg. Argeș)*, în *Materiale*, VIII, 1962, p. 517, fig. 5/1, 2, 4–6; idem, *Новый облик дакийской культуры в римскую эпоху*, în *Dacia*, N. S., V, 1961, p. 397, 401, fig. 4/4

și 9/1, 2, 4–6).

⁷⁵ Ceramica decorată cu astfel de ornamente apare mai ales în așezările Sintana de Mureș din Moldova.

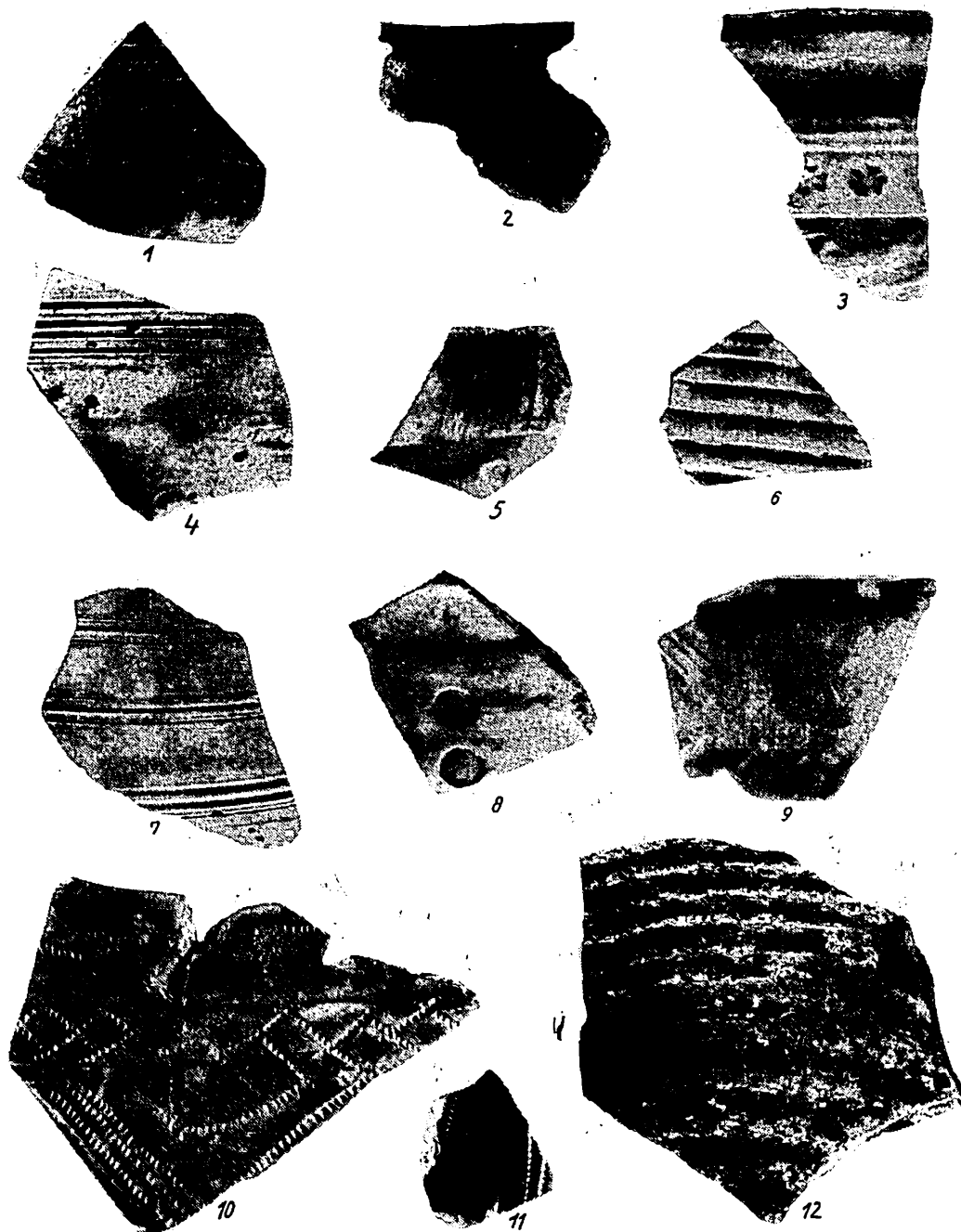

Fig. 9. — Fragmente ceramice descoperite la Botoșani — Dealul cărămidăriei (1—9, 11, 12) și Ionășeni (10).
 1, 11 — fragmente de cești din ceramică neagră; 2 — margine de borcan din pastă zgrunțuroasă, lucrat la roată; 3, 5, 8,
 9, 10 — ceramică din pastă fină, cenușie, lucrată la roată, decorată prin ștanțare; 4, 7 — fragmente de amforete;
 6, 12 — fragmente de amfore; 1, 3—8, 10—12 — circa $\frac{2}{3}$ din m. naturală; 2 — circa $\frac{1}{2}$ din m. naturală; 9 — circa
 $\frac{1}{3}$ din m. naturală.

Tot aici mai trebuie amintită și ceramica din pastă fină de culoare gălbuie (fig. 12/4, 8), care se întâlnește mult mai rar. După cât se pare, ea este mai frecventă în complexele Sintana mai timpurii. În așezarea de la Iași-Cartierul Ciurchi, de exemplu, s-au descoperit relativ numeroase fragmente ceramice din această categorie, cu o bogată ornamentație, care datează, după părerea noastră, de la sfârșitul secolului al III-lea e.n. și începutul secolului al IV-lea e.n.⁷⁶ Pentru această datare pledează și un vas-fructieră găsit în așezarea de la Ciurchi (fig. 10/1), pentru care găsim analogii

Fig. 10. — Vase din pastă fină descoperite la Iași — Ciurchi (1), Băiceni — Siliște (2), Iacobenii Vechi (3) și Zapodeni (4). 1, 2 — circa 1/3 din m. naturală; 3 — circa 2/3 din m. naturală; 4 — circa 2/7 din m. naturală.

apropiate atât în ceramica dacică de pe teritoriul Moldovei, cât și în ceramica din descoperirile dacice mai nordice ale culturii Lipița⁷⁷. O fructieră de un tip asemănător s-a descoperit și la Băiceni (fig. 10/2).

⁷⁶ Materialele ne-au fost puse la dispoziție pentru documentare de către N. Gostar, Em. Zaharia și N. Zaharia.

⁷⁷ I. K. Svešnikov, *Могильники липицкой культуры в львовской области (Раскопки у сс. Звенигород и Болотное)*, în KS, 68, 1957, p. 60, 70 și fig. 21/17; 22/4;

Vasele din pastă fină prezintă, de obicei, un suport inelar pe fund. În unele așezări (Alexandria) apar și vase din această categorie cu fundul plat.

Ceramica lucrată la roată din pastă zgrunțuroasă, cu mult nisip și pietricele în compoziția ei, deși este uneori cantitativ mai numeroasă decât ceramica fină, nu prezintă aceeași varietate de forme pe care o întâlnim la aceasta din urmă. Forma cea mai frecventă a acestei categorii ceramice este aceea de borcan de diferite tipuri și mărimi, cu marginea îngroșată sau răsfrîntă și fundul plat, decorat, câteodată, cu șăn-

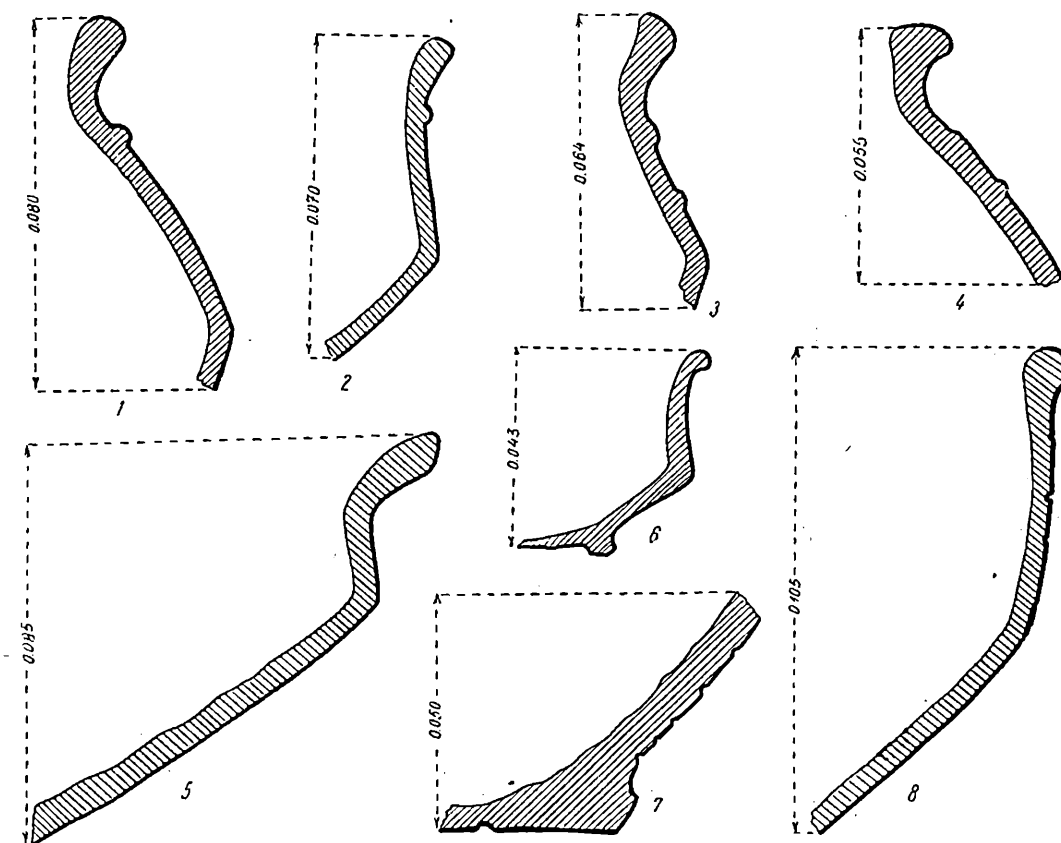

Fig. 11. — Fragmente ceramice din pastă fină (1, 3, 5, 6, 8) și zgrunțuroasă (4, 7) descoperite la Iași — Fabrica de cărămizi (1-5, 8) și Trușești (6, 7).

țuiri orizontale pe umăr (fig. 9/2; 11/4, 7; 12/1, 3, 6, 9; 13/2; 15/4). Din aceeași pastă mai sînt lucrate unele străchini și căni (fig. 12/5).

Un loc aparte în această grupă de ceramică îl ocupă vasele mari de provizii, cu marginile îngroșate în interior și exterior, decorate uneori cu benzi de linii drepte și în val incizate, așa-numitele *Krausengefässe*, nelipsite din toate așezările Sîntana cercetate pînă acum (fig. 14/1, 4).

25/1, 2, 9; M. Smișko, *Osady Kultury lipickiej*, în *Prace lwowskiego towarzystwa prehistorycznego* 1, Lwow, 1934, p. 31. O fructieră de tradiție Lipița apare și în necropola de la Ditinici, M. I. Smișko, I. K. Svešnikov, *Могилиник III-IV століть н.е. у с. Дитиничі, ровенської області*,

în *MDA PV*, 3, 1961, p. 98, fig. 7/4; mai vezi, de asemenea și M. I. Smișko, *Карпатські кургани першої половини I тисячоліття нашої ери*, Kiev, 1960, p. 97, pl. XIV/5; XVIII/10 și XIX/6.

Ceramica lucrată cu mîna din pastă grosolană apare în așezări într-o cantitate foarte redusă. Din această categorie menționăm, înainte de toate, diferite tipuri de borcane și ceștile tronconice. Unele dintre aceste borcane, împreună cu ceștile amintite (fig. 15/2, 6), constituie elemente tradiționale ale culturii geto-dacice. Alte tipuri de borcane, cum ar fi acela din așezarea de la Botoșani, cu pereții arcuiți, marginea dreaptă și decorate la exterior cu linii incizate trase la întîmplare (fig. 16/1; 18/2), își găsesc analogii foarte apropiate în ceramica de tip Przeworsk ⁷⁸, descoperită pe

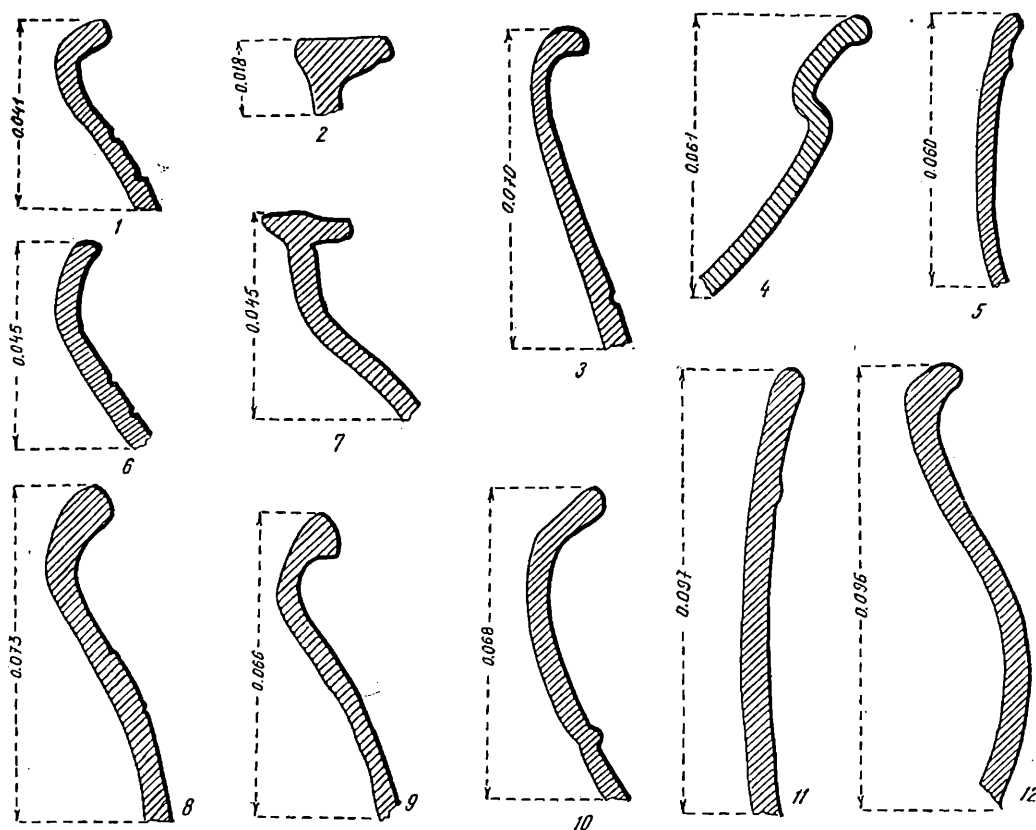

Fig. 12. — Fragmente ceramice din pastă fină (2, 4, 7, 8, 10–12) și zgrunțuroasă (1, 3, 5, 6, 9) descoperite la Trușești (1, 3, 4, 6, 7, 12) și Iași — Fabrica de cărămizi (2, 5, 8–11).

teritoriul U.R.S.S. (fig. 37/1, 2). În afară de exemplarul de la Botoșani, fragmente ceramice din vase asemănătoare au mai fost descoperite la Băiceni (fig. 17/7) și Hănești (r. Botoșani, reg. Suceava) (fig. 18/1) ⁷⁹.

Ceramica de import din așezările Sîntana, destul de redusă cantitativ, este documentată în primul rînd prin diferite categorii de vase romane, printre care: căni din pastă fină de culoare roșie, amfore și amforete, de asemenea din pastă roșie, decorate uneori cu șanțuiri orizontale paralele (fig. 9/4, 6, 7, 12; 13/4, 5; 15/1).

⁷⁸ E. A. Simonovici, *Лепная посуда памятников черняховской культуры низнего Днепра*, in KS, 68, 1957, p. 15, 18, 19, fig. 5/3; idem, *Об единстве и различиях памятников черняховской культуры*, in SA, XXIX–XXX, 1959, p. 93, 94, 96, 106 și fig. 5/5, 6; V. D. Baran, *До*

питання про ліпну кераміку культури поліс поховань черняхівського типу у межах річки Дністра і західного Бугу, in MDA PV, 3, 1961, p. 81, 85, fig. 3/12, 13 și 7/1, 3, 4.
⁷⁹ Recunoașteri arheologice de suprafață efectuate de N. Zaharia.

O altă categorie ceramică de import, întîlnită mai rar, dar bine individualizată, atît prin compoziția pastei cu mult cărbune, care dădea vaselor culoarea neagră, cît și prin decorul ștanțat și incizat foarte bogat, o constituie ceramica neagră (fig. 9/1, 11; 14/2; 17/5). Prezența acestei specii ceramice în regiunea noastră a fost considerată ca un rezultat al unor influențe venite din nord⁸⁰. Formele obișnuite pentru această categorie sînt cămile, cupele și paharele conice. În unele așezări (Ionășeni, Botoșani) s-au semnalat imitații după ceramica neagră, executate din pastă fină cenu-

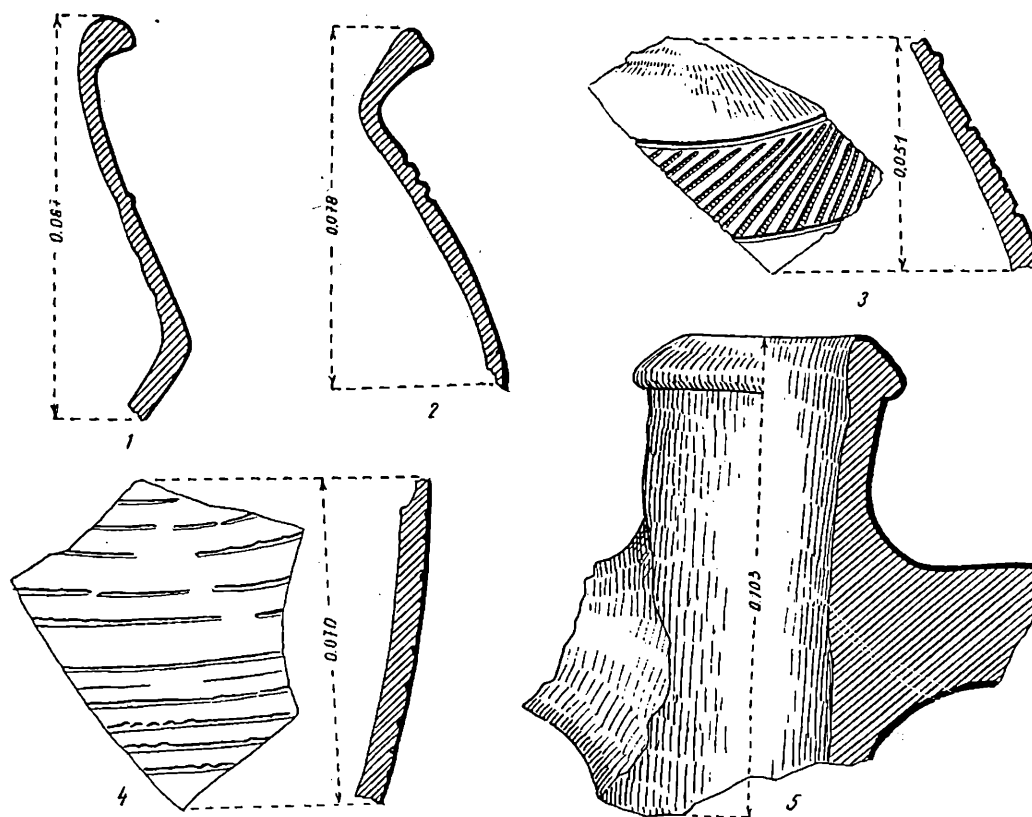

Fig. 13. — Ceramică descoperită la Ionășeni (1), Trușești (2, 4, 5) și Iași — Fabrica de cărămizi (3). 1, 3 — fragmente de vase din pastă fină cenușie; 2 — margine de borcan din pastă zgrunțuroasă; 4-5 — fragmente de amfore.

șie⁸¹. Meșterii olari au copiat uneori și motivele ornamentale de pe ceramica neagră, transpunîndu-le pe ceramica fină, cenușie (fig. 9/3, 9, 10; 13/3). În așezarea de la Botoșani au apărut atît fragmente de ceramică neagră, cît și altele din vase cenușii cu decor ștanțat. Transpunerea motivelor decorative de pe ceramica neagră pe vasele din pastă fină, cenușie s-a făcut și după aceeași tehnică, adică prin incizie și ștanțare.

Tot în categoria vaselor de import trebuie incluse și paharele de sticlă, găsite întotdeauna în stare fragmentară. Astfel de descoperiri ne sînt cunoscute la Iași, Trușești și Botoșani.

Pînă în prezent nu s-a făcut pentru vreuna din așezările cercetate o statistică referitoare la raportul cantitativ dintre diferitele grupe ceramice. Se constată însă că

⁸⁰ Radu Vulpe, *Izvoare*, 1957, p. 313.

⁸¹ Imitațiile după vasele din ceramică neagră sînt mai numeroase pe teritoriul Moldovei.

în general categoriile de ceramică fină și zgrunțuroasă ocupă cel mai mare procentaj, în timp ce ceramica lucrată cu mîna și aceea de import apare într-o cantitate foarte redusă. În același timp se pot face unele precizări cu privire la primele două categorii, în sensul că s-a observat că în diferite așezări predomină ceramica zgrunțuroasă. La Crîngași, proporția este de 65% pentru ceramica zgrunțuroasă și numai 25% pentru ceramica fină. De asemenea, un procentaj mai ridicat al ceramicii zgrunțuroase față de ceramica fină s-a observat și în așezarea de la Alexandria.

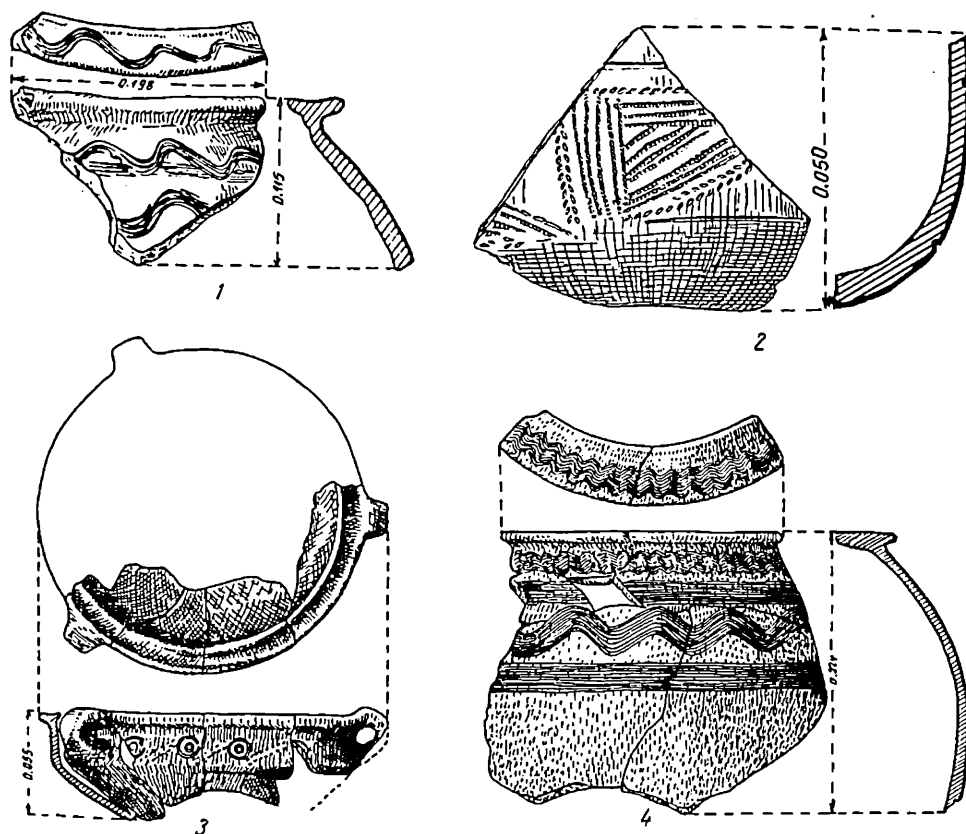

Fig. 14. — Ceramică descoperită la Botoșani — Dealul cărămidăriei (1, 2), Olteni (3 — după C. Preda) și Alexandria (4 — după C. Preda); 1, 4 — fragmente de vase de provizie; 2 — fragment de pahar din ceramică neagră; 3 — castron cu trei torți din pastă fină, cenușie, lucrat la roată.

Obiecte de toaletă și de podoabă se găsesc în așezări într-un număr relativ mare. O mai mare importanță o prezintă fibulele, cataramele și pieptenii de os sau fier.

Fibulele, lucrate de cele mai multe ori din bronz și mult mai rar din fier sau argint, sînt de tipul cu piciorul îndoit pe dedesubt și înfășurat.

În ceea ce privește cataramele, ele au veriga ovală și sînt lucrate în majoritatea cazurilor din bronz. Mai rar se întîlnesc și catarama din fier.

Pieptenii de os din așezările Sîntana, constituiți din cîte trei rînduri de plăcuțe prinse între ele prin nituri de bronz sau fier, au întotdeauna minierul semicircular, uneori mai îngust (fig. 19/1), iar alteori mai lat (fig. 20), fiind decorat cîteodată cu linii, puncte sau cercuri concentrice incizate. Mult mai rar se întîlnesc și piepteni de fier.

Din categoria obiectelor de podoabă menționăm diferitele categorii de mărgel, pandantive piramidale din os, precum și pandantivele din fier în formă de căldărușă (fig. 22/1).

O importanță deosebită o prezintă descoperirile de monede din așezările de la Glăvăneștii Vechi (monedă de la Antoninus Pius), Sf. Gheorghe-Epreștetă (monedă de la Antoninus Pius), Poieniști (2 monede de la Filip Arabul, o monedă de la Trebonianus Gallus, o monedă de argint de la Constantius al II-lea din anul 354),

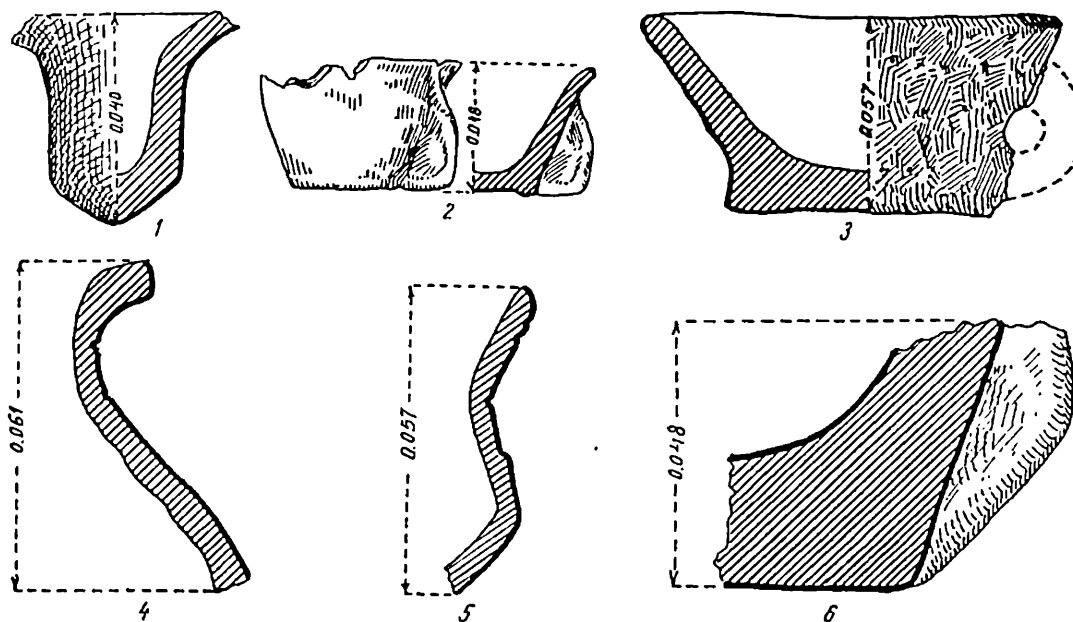

Fig. 15. — Ceramică descoperită la Iași — Fabrica de cărămizi (1), Pogorăști (2), Șpanțov (3 — după B. Mitrea) Botoșani — Dealul cărămidăriei (4), Trușești (5) și Dancu (6). 1 — fragment de amforetă; 2, 3, 6 — cești tronconice, lucrate cu mina, de tradiție dacică; 4 — fragment de borcan din pastă zgrunțuroasă; 5 — margine de strachină din pastă fină, cenușie.

Izvoare (monedă de argint de la Constantius al II-lea din anul 354), Reci (monedă de argint de la Constantius al II-lea din anul 354), Crîngași (monedă de aramă de la Valentinian I din anii 364—375) și Trușești (monedă din bronz; nu se poate identifica), elemente foarte prețioase pentru datarea complexelor amintite.

Tot în legătură cu inventarul așezărilor menționăm că în fiecare din ele se găsesc numeroase oase de animale domestice, alături de care, după cât se pare într-o cantitate mult mai mică, se întâlnesc și oase de animale sălbatice.

Pînă în prezent nu s-au făcut studii speciale privind paleofauna așezărilor din această perioadă. Totuși, după mențiunile din rapoartele preliminare de săpături s-ar părea că cele mai frecvente sînt oasele de vite cornute mari și mici, precum și oasele de cal și porc. Dintre oasele de animale sălbatice menționăm pe acelea de mistreț, cerb și căprioară.

★

Așezări neîntărite, de tipul acelor de la Dancu, Glăvăneștii Vechi, Trușești și Alexandria, se întâlnesc pe întreg spațiul cu monumente Sîntana de Mureș-Cerneahov, din Transilvania pînă în bazinul Donului de nord și din Volinia pînă la Dunărea

inferioară. Ele nu constituie, aşadar, o notă specifică pentru varianta dunăreană a acestei culturi. O foarte mare asemănare se mai constată în ceea ce priveşte topografia aşezărilor, situate de-a lungul râurilor, pe terase sau pante uşor înclinate, expuse la soare, precum şi în dispunerea pe şiruri a locuinţelor din cuprinsul lor.

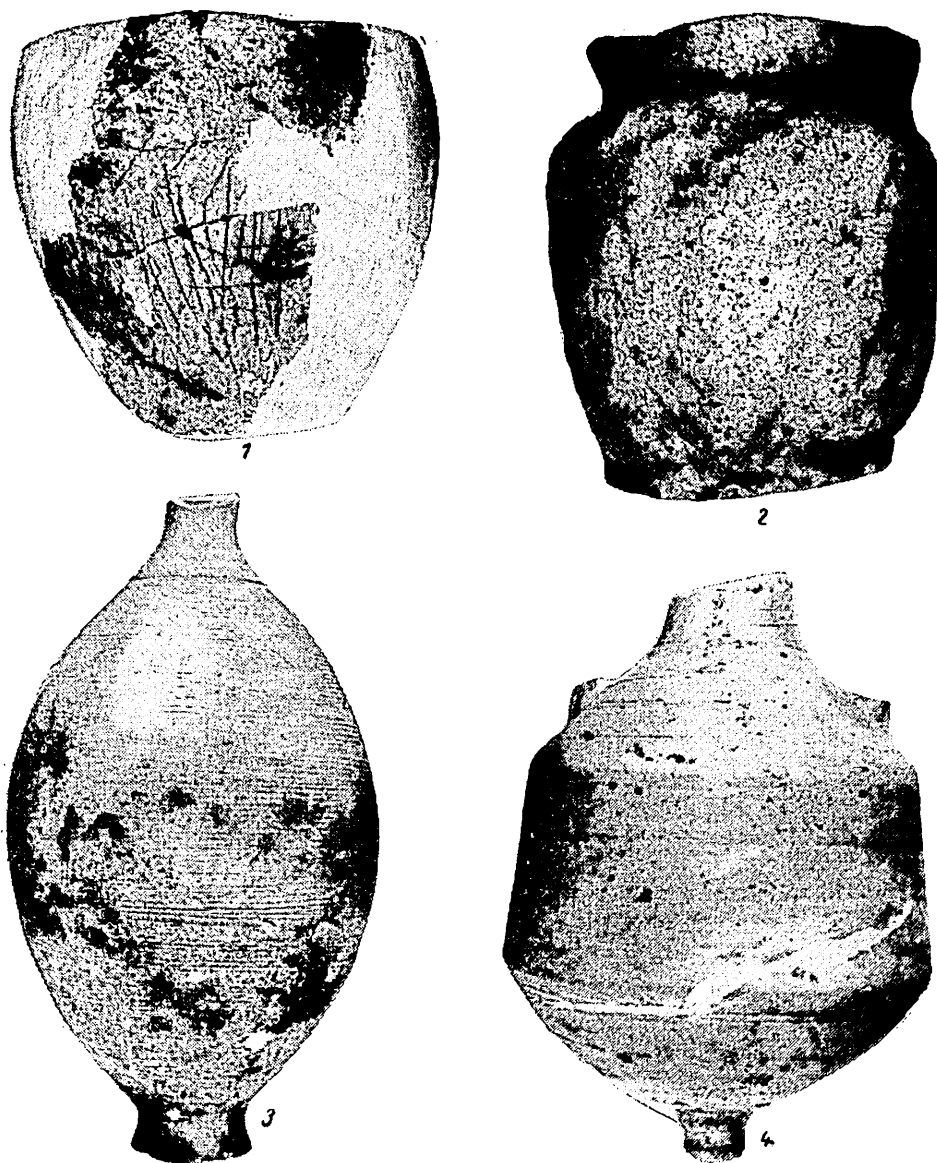

Fig. 16. — Vase descoperite la Botoşani — Dealul cărămidăriei (1) şi Iacobenii Vechi (2-4), 1, 2 — vase lucrate cu mîna de factură Przeworsk; 3 — amforetă din pastă fină, cenuşie, lucrată la roată; 4 — amforetă romană din pastă roşie. 1 — circa $\frac{2}{5}$ din m., naturală; 2, 4 — circa $\frac{1}{2}$ din m. naturală; 3 — circa $\frac{1}{3}$ din m. naturală.

Săpăturile întreprinse în aşezările Sîntana de Mureş de pe teritoriul României indică, în general, un număr mai mare pentru locuinţele de suprafaţă în comparaţie cu cel al locuinţelor îngropate. În stadiul actual al cercetărilor nu se pot face însă

aprecieri definitive cu privire la frecvența mai mare a locuințelor îngropate sau a acelor de suprafață într-o anumită fază a acestei culturi.

Studierea așezărilor Cerneahov de pe teritoriul U.R.S.S. indică o frecvență mai mare a locuințelor îngropate în fazele mai timpurii ale acestei culturi și una mai scăzută pentru fazele mai târzii ⁸². Această tendință de generalizare a construcției la suprafață a locuințelor în fazele mai târzii trebuie pusă, după cât se pare, în legătură cu progresul general realizat în această perioadă de către purtătorii culturii Cerneahov.

Cele două principale tipuri de locuințe, adâncite în sol și construite la suprafață, au fost descoperite pretutindeni în aria culturii Sîntana-Cerneahov. Cu toate acestea, în anumite zone ale ei se întîlnesc, în cadrul fiecărui tip, locuințe cu detalii de construcție diferite. De asemenea, trebuie să admitem și pentru celelalte regiuni ale culturii Cerneahov existența unor variante atît în ceea ce privește locuințele îngropate, cît și cele construite la suprafață ⁸³.

Locuințele adâncite în sol, de formă rectangulară sau ovală, sînt cunoscute în așezările din regiunea Nistrului. La Luka Vrublevețkaia au fost săpate 5 locuințe îngropate rectangulare, de tipul semibordeiilor, orientate N—S, la construcția cărora s-au folosit stîlpi de lemn, nuiele și lut. Podelele locuințelor, din pămînt bătătorit și nelutuie, au fost ulterior reamenajate. Focul se făcea direct pe podeaua locuinței, pe vetre din lespezi de piatră, uneori ușor adâncite, sau în cuptoare cu boltă în formă de potcoavă, construite pe o carcasă din lemn ⁸⁴. Menționăm tot aici și săparea în interiorul locuințelor a gropilor folosite ca scaun ⁸⁵. Locuințe îngropate au fost descoperite și în alte așezări din regiunea Nistrului, cum ar fi, de exemplu, la Soloneni și Bălțați.

În așezările de tip Cerneahov din Volînia, în care s-au semnalat numeroase elemente ale culturii Przeworsk, au apărut și locuințe adâncite. Astfel, în așezarea de la Prajev s-au descoperit semibordeie rectangulare, cu urme de stîlpi la colțuri și pe laturi. În interiorul lor s-au găsit lavițe de-a lungul pereților și cuptoare cu boltă construite pe o carcasă de lemn, peste care se aplica o lipitură mai groasă și uneori o pardoseală din piatră ⁸⁶. Locuințe îngropate în sol au mai fost cercetate în aceste regiuni la Cerepin și Ripniv ⁸⁷.

Așezările de tip Cerneahov din regiunea Niprului mijlociu sînt constituite în cea mai mare parte din locuințe de suprafață ⁸⁸. Cu toate acestea, se întîlnesc mai rar și locuințe îngropate, cum ar fi, de exemplu, în așezarea de la Lomovatoe. În legătură cu descoperirea de la Lomovatoe amintim însă observațiile lui E. A. Simonovici cu privire la analogiile foarte apropiate cu așezările din regiunea Niprului inferior, precum și datarea ei într-o fază timpurie a culturii Cerneahov ⁸⁹.

⁸² E. A. Simonovici, *op. cit.*, în SA, XXIX—XXX, 1959, p. 86.

⁸³ Adîncimea locuințelor îngropate în sol din așezările Cerneahov nu este întotdeauna aceeași. În lucrările referitoare la aceste așezări arheologii sovietici folosesc frecvent termenii de *землянка* și *полуземлянка*. G. B. Fedorov (*Население прутско-днестровского междуречья в I тысячелетии н.э.*, în MIA, 89, 1960, p. 102), menționează că adîncimea acestor locuințe variază între 0,30 m și 1,20 m.

⁸⁴ M. A. Tihanova, *О локальных вариантах черняховской культуры*, în SA, 4, 1957, p. 180 și urm.; *idem*, *Раскопки поселения первых веков н.э. в Луке-Врублевской (Днестр)*, în KS, XXVII, 1949, p. 72. E. A. Simonovici *Про культуру полів поховань на Поділлі (в зв'язку з розкопками в с. Луці-Врублівській)*, în Arh, V, 1951, p. 106—108; G. B. Fedorov, *op. cit.*, în MIA,

89, 1960, p. 101—103.

⁸⁵ M. A. Tihanova considera, greșit după părerea noastră, că aceste gropi au servit ca gropi de gunoi *мусорная яма*, *op. cit.*, în KS, XXVII, 1949, p. 73.

⁸⁶ M. A. Tihanova, *op. cit.*, în SA, 4, 1957, p. 191; I. V. Kuharenko, *Волинская группа полей погребений*, în SA, 4, 1958, p. 224; E. A. Simonovici, *К вопросу о раннечерняховских поселениях культуры полей погребений*, în SA, 1, 1958, p. 252; I. S. Vinokur, *Древности восточной Волыни*, în KS, 81, 1960, p. 52—54.

⁸⁷ E. V. Mahno, *Памятники черняховской культуры на территории УССР*, în MIA, 82, 1960, p. 36.

⁸⁸ M. A. Tihanova, *op. cit.*, în SA, 4, 1957, p. 172.

⁸⁹ E. A. Simonovici, *op. cit.*, în SA, 1, 1958, p. 250; *idem*, *Раннечерняховское поселение у с. Ломоватого на Днестре*, în KSIA, 8, 1959, p. 55—59.

Locuințe adâncite în pământ par să fie ceva mai numeroase în regiunea prapurilor Niprului. Aici s-au efectuat săpături mai ample în așezările de la Privolnoe și Nikolskoe, descoperindu-se în ambele cazuri numai locuințe adâncite. Locuințele de la Privolnoe, de formă dreptunghiulară, împărțite în cîte două camere cu podelele la nivele diferite, aveau în interior cuptoare și vetre de lut ars așezate pe un loc mai ridicat. În așezarea de la Nikolskoe, unele locuințe aveau formă ovală. Alături de locuințele cu vetre din piatră sau cuptoare se întîlnesc și altele fără vetre, pe care

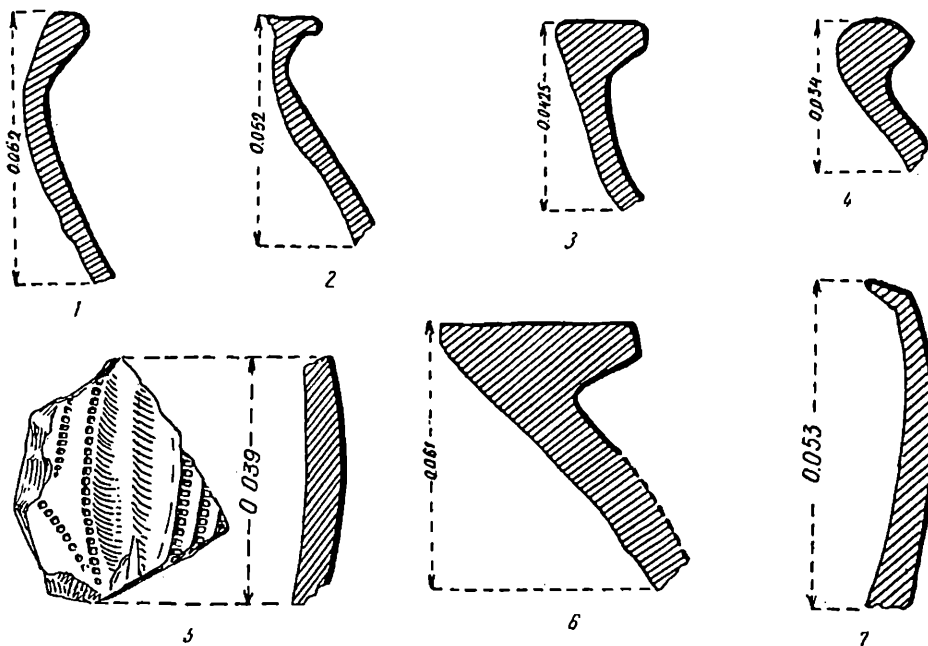

Fig. 17. — Ceramică descoperită la Chilia (1-4, 6 — după Sebastian Morintz), Botoșani — Dealul cărămidăriei (5) și Băiceni — Siliște (7). 1-4, 6 — ceramică din pastă fină, cenușie, lucrată la roată; 5 — fragment de pahar din ceramică neagră; 7 — margine dintr-un vas mic de factură Przeworsk.

M. A. Tihanova le consideră ca locuințe de vară. În legătură cu așezarea de la Nikolskoe menționăm aici și descoperirea unei locuințe cu două încăperi despărțite de un mic coridor⁹⁰.

În ceea ce privește regiunea de pe cursul inferior al Niprului, cercetările întreprinse pînă acum au dus la descoperirea unor așezări în care s-au observat trăsături asemănătoare cu monumentele din regiunea prapurilor Niprului și Volînia. Deosebit de interesantă este locuința de la Grușevka, de formă semiovală, cu două nivele diferite de podea și cu gropi de stîlpi în centru și pe margini. Vatra era construită pe una dintre laturile lungi ale locuinței, în interiorul unei nișe, pe un loc mai ridicat⁹¹.

Densitatea locuințelor adâncite, comparată cu aceea a locuințelor de suprafață nu este aceeași pentru toate regiunile. Descoperirile efectuate pînă acum ne indică un procentaj foarte scăzut pentru primul tip de locuință în așezările de pe cursul

⁹⁰ E. A. Simonovici, *Памятники черняховской культуры степного Поднепровья*, în SA, XXIV, 1955, p. 315; M. A. Tihanova, *op. cit.*, în SA, 4, 1957, p. 174. Pentru așezarea de la Privolnoe, vezi și I. V. Kuharenko, *Поселение и могильник полей погребений в селе При-*

вольнам, în SA, XXII, 1955, p. 125 și urm.

⁹¹ B. A. Simonovici, *op. cit.*, în SA, XXIV, 1955, p. 313, 315, fig. 18/1; M. A. Tihanova, *op. cit.*, în SA, 4, 1957, p. 178.

mijlociu al Niprului. Apariția foarte rară a locuințelor îngropate în această zonă trebuie considerată, totodată, una dintre principalele trăsături ale variantei niproviene din cultura Cerneahov ⁹².

În regiunile Nistrului și Voliniei, precum și pe Niprul inferior, la care noi includem și zona de la pragurile Niprului, frecvența locuințelor îngropate este mult mai mare decît aceea constatată în regiunea Niprului mijlociu. Cu toate acestea, locuințele adîncite din regiunile amintite sînt într-un număr ceva mai redus față de locuințele de suprafață.

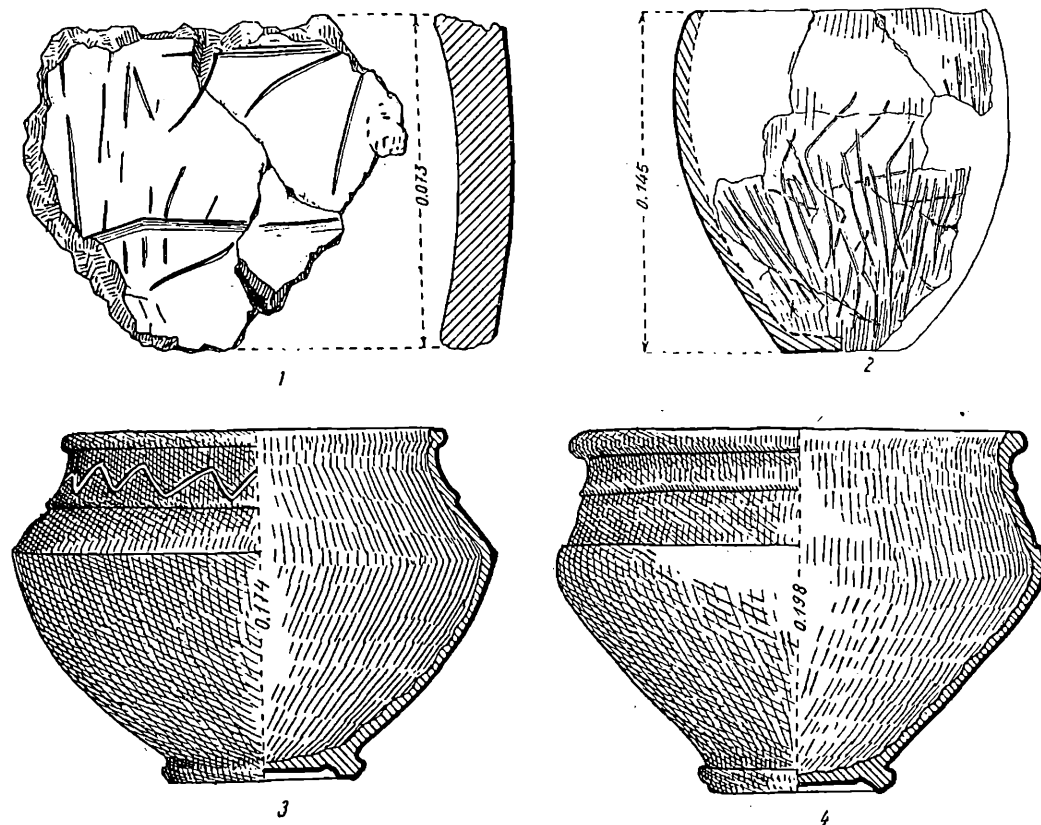

Fig. 18. — Ceramică lucrată cu mîna (1, 2) și la roată (3, 4) descoperită la Hănești (1), Botoșani (2), Iacobenii Vechi (3) și Zapodeni (4).

Locuințele de tipul bordeielor și semibordeielor sînt cunoscute pe teritoriul României și în cultura daco-carpică (secolele II—III e.n.) din perioada imediat anterioară culturii Sîntana de Mureș (Văleni, Băiceni). Menționăm totodată că forma rectangulară sau ovală, dimensiunile, ca și orientarea locuințelor adîncite din așezările Sîntana sînt foarte asemănătoare cu acelea din așezările dacice. După cît se pare, între așezările Sîntana și acelea dacice există unele asemănări și în ceea ce privește dispunerea pe șiruri a locuințelor.

Analogiile foarte apropiate între locuințele adîncite din așezările Sîntana și construcțiile asemănătoare din așezările dacice anterioare ne permit să vorbim

⁹² M. A. Tihanova, *op. cit.*, in SA, 4, 1957, p. 172.

despre originea locală a acestui tip de locuință. Locuințe îngropate de formă rectangulară sau ovală se întâlnesc și în așezările dacice de aspect Lipița⁹³. Referindu-se la originea locuințelor adâncite de tip Cerneahov din regiunea Nistrului, M. A. Tihanova amintește și ea despre descoperirile asemănătoare din așezările culturii dacice de aspect Lipița, scoțind în evidență originea lor locală⁹⁴.

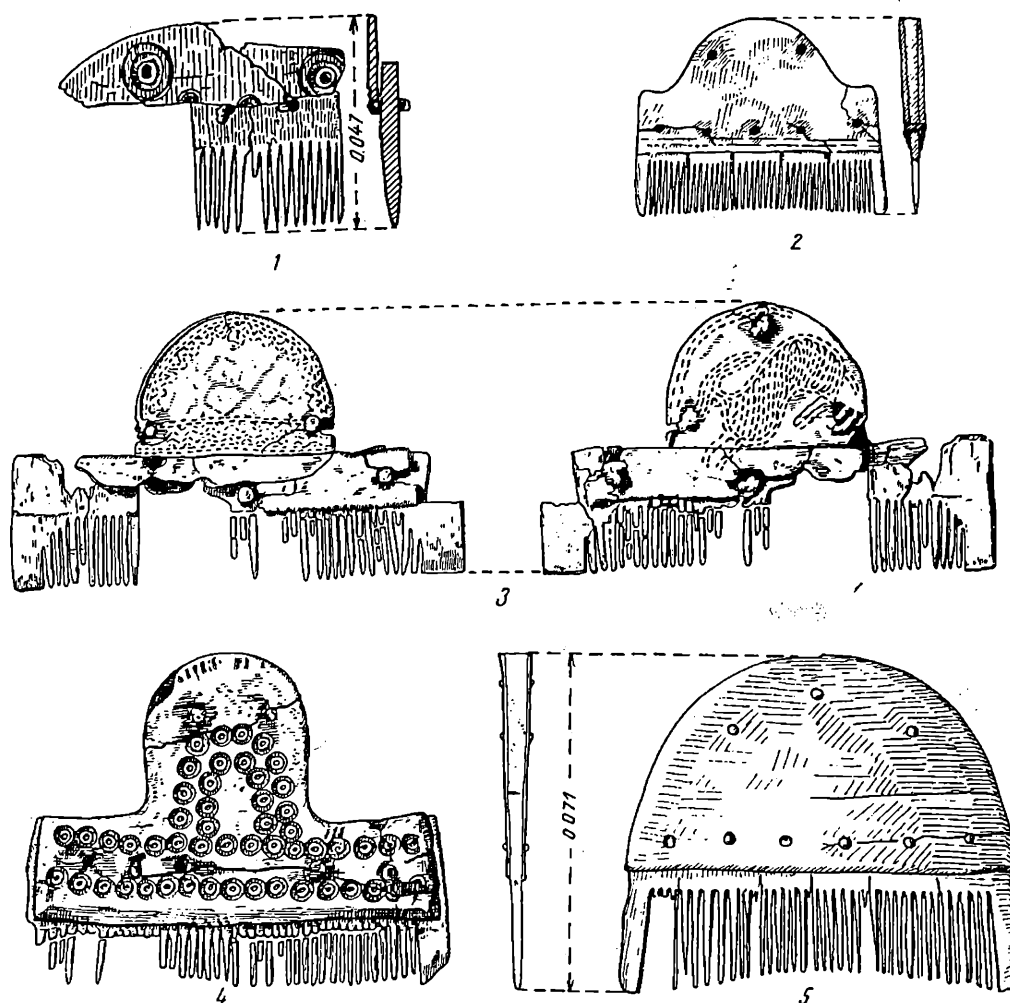

Fig. 19. — Piepteni de os descoperiți la Alexandria (1 — după C. Preda), Izvoare (2 — după R. Vulpe), Tîrgu-Mureș (3, 4 — după István Kovács) și Independența (5 — după B. Mitrea și Niță Anghelescu).

În ceea ce privește locuințele adâncite din așezările de tip Cerneahov din Volînia, originea lor nu mai poate fi căutată în cultura Lipița, ci foarte probabil în grupa Przeworsk⁹⁵.

Interesantă este apariția unor locuințe adâncite de formă ovală în așezările de la Nikolskoe și Grușevka pe Niprul inferior. În legătură cu aceste descoperiri

⁹³ M. Smișko, *op. cit.*, în *Prace lwowskiego prehistorycznego*, 1, 1934, Lwow, p. 3, 4, fig. 1.

⁹⁴ M. A. Tihanova, *op. cit.*, în SA, 4, 1957, p. 179.

⁹⁵ Locuințele îngropate din așezările Cerneahov din Volînia prezintă vizibile asemănări cu cele din cultura Przeworsk.

amintim că monumentele de tip Cerneahov de la pragurile Niprului și regiunea mai sudică de pe cursul inferior al aceluiași fluviu își găsesc cele mai apropiate analogii (mai ales în ceea ce privește ceramica lucrată cu mîna, de o pregnantă factură Przeworsk) în regiunile mai vestice de pe Vistula și Nistrul superior. M. A. Tihanova a pus aceste analogii pe seama unor deplasări de triburi de la vest spre est ⁹⁶. După părerea noastră, locuințele amintite de la Nikolskoe și Grușevka ne permit să presupunem că triburile la care se referea M. A. Tihanova au plecat dintr-o regiune în care elementele culturii Przeworsk veniseră în contact cu acelea ale culturii Lipița. Acest contact între elementele răsăritene ale grupului Przeworsk și cultura Lipița a fost foarte clar surprins și în necropolele de la Bolotnoe și Zvenigorod ⁹⁷, adică tocmai în regiunea în care el a avut loc.

Un mare interes îl prezintă locuințele îngropate de dimensiuni mai mari, împărțite în cîte două camere, de la Nikolskoe și Privolnoe din regiunea pragurilor Niprului. Pe teritoriul Voliniei, regiune din care se pare că au plecat purtătorii culturii Cerneahov de la pragurile Niprului, au fost descoperite și locuințe adîncite de dimensiuni mai mari ⁹⁸. Apariția locuințelor cu cîte două încăperi în număr mai mare în regiunea Niprului inferior decît în grupa așezărilor Cerneahov din Volinia se datorește, probabil, și legăturilor cu centrele orășenești de pe litoralul de nord al Mării Negre.

După cît se pare, locuințele de suprafață de tipul acelor din așezările Sîntana nu lipsesc în aria culturii Cerneahov decît în regiunea pragurilor Niprului. În număr mai mare ele au fost descoperite în regiunea Nistrului, ca, de exemplu: la Nesluhov ⁹⁹, Budești ¹⁰⁰, Delakeu, Zagaikani ¹⁰¹ și Luka Vrublevetkaia ¹⁰². Materialele folosite la construcția lor sînt stîlpii și grinzile de lemn, nuielele, lutul, papura și stuful. Și în locuințele din regiunea Nistrului s-au găsit vetre din piatră și lut, precum și cupatoare cu boltă construite pe o carcasă din lemn, de formă dreptunghiulară sau pătrată. Mai amintim tot aici că în unele așezări (Budești, Zagaikani și Delakeu) s-au descoperit locuințe de dimensiuni mai mari, ocupînd suprafețe pînă la 100 m², despărțite, uneori, prin pereți în cîte două sau chiar trei camere ¹⁰³.

În așezările de la Vikninî Velikie, Kosteanet și Prajev din Volinia se întîlnesc, de asemenea, locuințe de suprafață rectangulare, avînd uneori două încăperi, vetre și cupatoare cu boltă ¹⁰⁴.

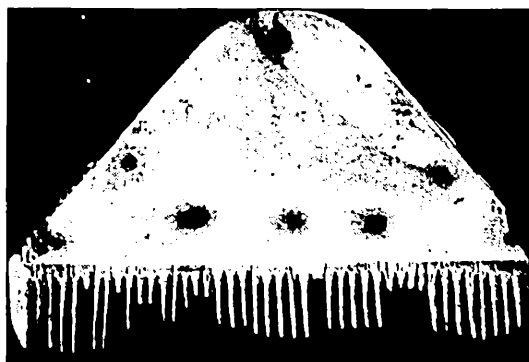

Fig. 20. — Pieptene de os descoperit la Botoșani — Dealul cărămidăriei. Circa 2/3 din m. naturală.

⁹⁶ M. A. Tihanova, *op. cit.*, în SA, 4, 1957, p. 175, 176.

⁹⁷ I. K. Svešnikov, *op. cit.*, în KS, 68, 1957, p. 63—74.

⁹⁸ M. A. Tihanova, *op. cit.*, în SA, 4, 1957, p. 191.

⁹⁹ M. Smișko, *Звіт про дослідження селища періоду «полює» поховань в Неслухові в 1946*, în ArhP, I, 1949, p. 189—204.

¹⁰⁰ E. A. Rikman, *op. cit.*, în MIA, 82, p. 303—327.

¹⁰¹ Idem, *К вопросу о «больших домах» на селищах черняховского типа*, în SE, 3, 1962, p. 123, 128, 129, fig. 1 și 3/1, 2.

¹⁰² M. A. Tihanova, *op. cit.*, în KS, XXVII, 1949, p. 72—74; idem, *Розкопки верхніх горизонтів поселення в с. Лука-Врублевська*, în ArhPI, 1949, p. 177—182; idem, *Дністровско-Волинський отряд Галицько-Волинської експедиції*, în KS, 79, 1960, p. 93—118; E. A. Simonovici, *op. cit.*, în Arh, V, 1951, p. 105—115.

¹⁰³ E. A. Rikman, *op. cit.*, în SE, 3, 1962, p. 122 și urm.

¹⁰⁴ I. S. Vinokur, *op. cit.*, în KS, 81, 1960, p. 52, 53; M. A. Tihanova, *op. cit.*, în SA, 4, 1957, p. 190, 191; I. V. Kuharenko, *op. cit.*, în SA, 4, 1958, p. 223, 224.

Construcțiile la suprafața solului sînt foarte răspîndite în regiunea Niprului mijlociu. Săpăturile întreprinse în așezările de la Iagneatin, Jukovți, Nikolaevka, Erkovți și Leski au avut ca rezultat descoperirea unor locuințe de suprafață foarte asemănătoare cu acelea din regiunea Nistrului ¹⁰⁵. De asemenea, locuințele de suprafață din așezările Cerneahov de la Kut și Gavrilovka de pe cursul inferior al Niprului prezintă aceleași caracteristici ca acelea descoperite pe Nistru și Niprul mijlociu ¹⁰⁶.

În regiunea de stepă din apropierea țărmului de nord al Mării Negre s-a descoperit o grupă de așezări cu locuințe mari, împărțite în mai multe încăperi, avînd temelii din piatră, în care apare și ceramică de factură Cerneahov. Indiferent de grupa culturală căreia îi vor fi atribuite în cele din urmă aceste așezări ¹⁰⁷, ele dovedesc legături strînse ale populației locale din stepă atît cu purtătorii culturii Cerneahov, cît și cu centrele orășenești din apropiere.

În legătură cu locuințele de suprafață din aria culturii Cerneahov, unii arheologi au exprimat ideea că cele de dimensiuni mici ar fi aparținut familiilor individuale, iar cele de dimensiuni mari și cu mai multe încăperi marilor familii patriarhale ¹⁰⁸.

Pe teritoriul României, locuințele de suprafață cercetate pînă în prezent în așezările Sîntana sînt de cele mai multe ori de dimensiuni mici. Cu toate acestea, unele locuințe cu o suprafață de 45—50 m² (Iași, Botoșani) ne permit să presupunem existența unor construcții de suprafață de dimensiuni mai mari și eventual și cu mai multe încăperi și în așezările culturii Sîntana din România.

Analizînd locuințele de suprafață de dimensiuni mari (большие дома), E. A. Rikman constată că în perioada anterioară astfel de construcții nu apar nicăieri în spațiul ocupat de monumentele Cerneahov. În același timp, găsind analogii foarte apropiate în construcțiile mari, cu o suprafață de peste 100 m², descoperite în regiunile mai vestice ocupate de triburile germanice (Silezia, Schleswig-Holstein), E. A. Rikman crede că locuințele de dimensiuni mari de tip Cerneahov trebuie considerate ca elemente culturale aparținînd triburilor germanice intrate în componența acestei culturi ¹⁰⁹. Cercetările viitoare referitoare la originea germanică a «caselor mari» din cultura Sîntana de Mureș-Cerneahov trebuie să mai aibă însă în vedere nu numai dimensiunile, forma, orientarea și compartimentarea lor pe încăperi, ci și alte detalii de construcție, cum ar fi: vetrele, cuptoarele, amenajarea podelei și chiar felul în care se face repartitia spațiului locuinței în diferite sectoare. În același timp trebuie să se țină seama și de eventualele modificări care ar fi putut fi aduse ulterior în construcția acestor locuințe de către purtătorii culturii Sîntana de Mureș-Cerneahov.

În ceea ce privește posibilitatea ca în unele dintre aceste locuințe mari să fi trăit mai multe familii înrudite, alcătuiind împreună marea familie patriarhală, ea nu poate fi acceptată întotdeauna. Descoperirea unor locuințe mari cu cîte două camere, fiecare dintre ele amenajată cu vatră sau cuptor, ceea ce indică o locuire efectivă, foarte probabil și concomitentă, a ambelor încăperi, ar fi într-adevăr o dovadă în

¹⁰⁵ E. V. Mahno, *Поселення культури «полів поховань» на північно-західному правобережжі»,* în *АрхР*, I, 1949, p. 153—175; idem, *Ягнятинська археологічна експедиція*, în *АрхР*, III, 1952, p. 154—168; idem *op. cit.*, în *МІА*, 82, p. 53, 60; V. M. Danilenko și A. D. Stolear, *Переяславська маршрутна експедиція*, în *АрхР*, III, 1952, p. 223—230; A. T. Braicevskaia, M. I. Braicevski, *Раскопки в с. Леськах близ Черкасс*, în *КСІА*, 8, 1959, p. 46—54.

¹⁰⁶ E. A. Simonovici, *op. cit.*, în *SA*, XXIV, 1955, p. 313, 314; M. A. Tihanova, *op. cit.*, în *SA*, 4, 1957, p. 177, 178.

¹⁰⁷ Unii arheologi consideră că monumentele din regi-

nea de stepă din nordul Mării Negre aparțin culturii Cerneahov (K. A. Raevski, *Наземные сооружения земледельцев междуречья Днепра—Днестра в I тысячелетии н.э.*, în *SA*, XXIII, 1955, p. 269 și urm.). M. A. Tihanova (*op. cit.*, în *SA*, 4, 1957, p. 177) și E. A. Simonovici (*op. cit.*, în *SA*, XXIX—XXX, 1959, p. 85) contestă apartenența acestei grupe de monumente la cultura Cerneahov.

¹⁰⁸ M. I. Braicevski, *АнТСкий период в історії скіфних слов'ян*, în *Арх*, VII, 1952, p. 34, 35; A. T. Braicevskaia, M. I. Braicevski, *op. cit.*, în *КСІА*, 8, 1959, p. 54.

¹⁰⁹ E. A. Rikman, *op. cit.*, în *SE*, 3, 1962, p. 121—138.

sprijinul existenței unor astfel de construcții, care să adăpostească familii cu un număr mai mare de membri — familia patriarhală. În același timp însă, construcțiile de suprafață mari, cu o singură încăpere pentru locuit, în care se găsește amenajată o vatră sau un cuptor, și o a doua încăpere pentru păstrarea rezervelor de hrană, de data aceasta fără vatră sau cuptor, dar cu una sau mai multe gropi pentru păstrarea proviziilor, nu pot fi puse în nici un caz pe seama familiilor patriarhale. Aceste « case mari » cu o singură cameră de locuit, prin urmare cu un spațiu locuibil apropiat ca mărime de acela al majorității locuințelor din așezările locuințelor Sîntana de Mureș-Cerneahov, trebuie puse mai curînd în legătură cu deosebirile sociale și de avere care existau și se accentuau în societatea tribală respectivă și, bineînțeles, atribuite familiilor mai bogate. Spre această interpretare ne conduce și faptul că, cel puțin pînă în prezent, pentru spațiul ocupat mai tîrziu de monumentele Sîntana de Mureș-Cerneahov nu avem nici un fel de indicații referitoare la folosirea în comun a locuințelor de către marile familii patriarhale. De altfel, existența familiei patriarhale nu presupune de loc și conviețuirea ei obligatorie în aceeași locuință.

Locuințele și inventarul descoperit în așezările Sîntana dovedesc prezența continuă în aceste regiuni a unei populații sedentare, ale cărei ocupații de bază erau agricultura și creșterea vitelor.

În ceea ce privește agricultura, ea este dovedită atît prin situarea așezărilor în regiuni cu soluri fertile, bune pentru cultura plantelor, cît și prin descoperirea unor unelte de fier. Nu cunoaștem încă toate tipurile de unelte întrebunțate în agricultură. Pînă în prezent avem dovezi sigure cu privire la folosirea ararului și a secerilor.

De la uneltele de tipul ararului s-au păstrat numai brăzdarele de fier, de formă simetrică, cu bușca deschisă, mai lată decît restul lamei la ararul fără plaz și mai îngustă decît lama la ararul cu plaz (fig. 7) ¹¹⁰.

Brăzdare de fier de formă simetrică de la unelte de tipul ararului au fost descoperite pînă acum în așezările de la Glăvănești Vechi, Dănești, Băiceni și Bușuluc. Pièce asemănătoare au fost descoperite și în așezările Cerneahov de pe teritoriul U.R.S.S. Dintre acestea menționăm exemplarele de la Zagaikani, Rodaia, Oselivka, Singerea, Lăbușna-Posad, Prajev, Iagneatin, Kriniciki și Kiselov.

Unele dintre brăzdarele descoperite în aria culturii Sîntana de Mureș-Cerneahov provin de la uneltele de tipul ararului fără plaz. Astfel, brăzdarul de la Kriniciki (fig. 21/7), avînd bușca mai lată în comparație cu partea pentru tăiat ¹¹¹, nu putea acționa decît în poziție oblică. Deși acest brăzdar nu este tipic pentru uneltele fără plaz, el provine foarte probabil de la o unealtă de tipul ararului fără plaz.

În cultura Sîntana de Mureș se întrebunțau pentru arat și unelte de tipul ararului cu plaz. Utilizarea acestor unelte reflectă un stadiu destul de avansat în practicarea agriculturii. Acționînd sub brazdă, în poziție orizontală, brăzdarul uneltei tăia rădăcinile buruienilor și înlesnea astfel dezvoltarea cerealelor în bune condiții. Brăzdarele de acest tip sînt în general de dimensiuni mici. Lungimea lor oscilează în jurul a 14 cm, iar lățimea lamelor între 7 și 8 cm. Ținînd seama de aceste particularități ale brăzdarelor și de faptul că lățimea brazdelor era în strînsă legătură cu aceea a brăzdarelor, putem conchide că, deși se efectuau arături de bună calitate, cu asemenea unealtă nu se puteau totuși lucra suprafețe de teren prea întinse.

¹¹⁰ Unele comentarii asupra uneltelor de arat de tipul ararului (cu plaz și fără plaz) vezi la V. Neamțu, *Contribuții la problema uneltelor de arat din Moldova în perioada feudală* (în prezentul volum).

¹¹¹ E. A. Simonovici, *Памятники черняховской культуры в с. Кричички*, în *МИА*, 82, 1960, p. 245, 248, fig. 3/2.

Numărul brazdarelor de fier pare să fie încă destul de redus în aria culturii Sintana de Mureș-Cerneahov, ceea ce presupune că arătura cu ajutorul arartrului, cu sau fără plaz, nu era generalizată. Avându-se în vedere raritatea arartrului, s-ar putea face presupunerea că în aceeași perioadă mai erau folosite pentru afinarea solului și alte unelte, mai primitive, fără părți metalice, lucrate din lemn, eventual și din corn.

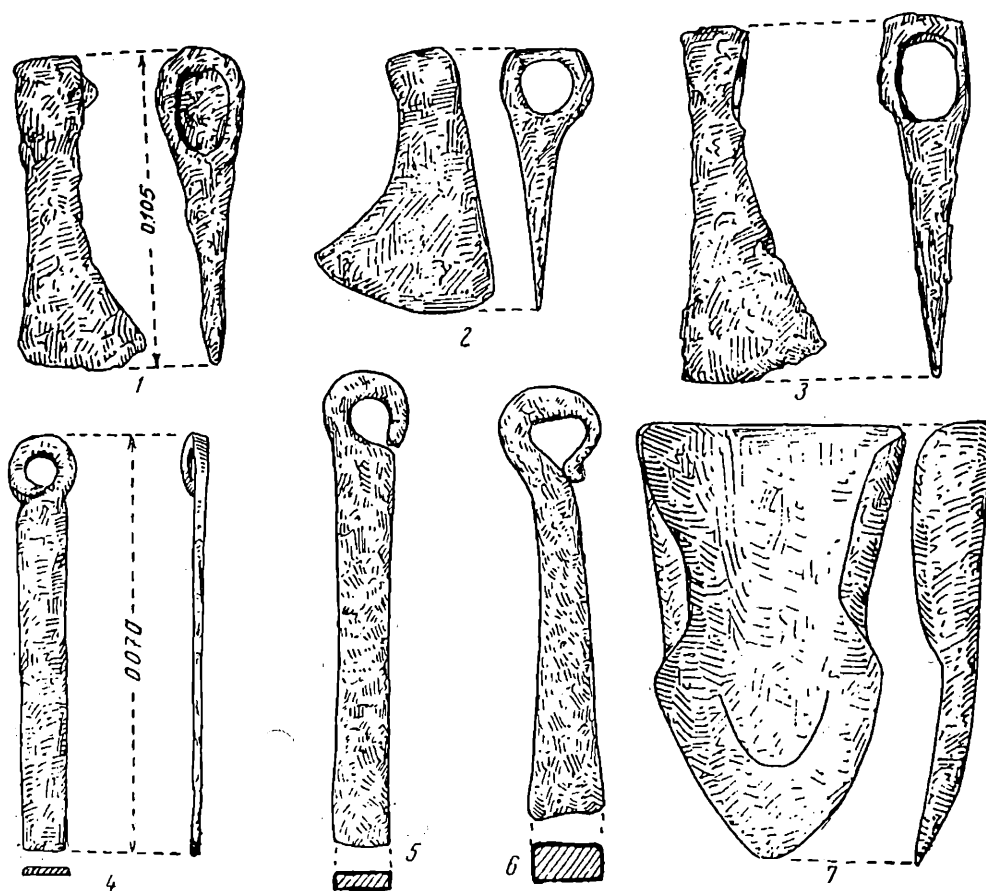

Fig. 21. — Unelte de fier descoperite la Tirgșor (1, 6 — după Gh. Diaconu), Kriniciki (2, 7 — după E. A. Simionovici), Budești (3 — după E. A. Rikman), Băiceni (4) și Mătăsaru (5 — după Gh. Diaconu). 1, 2, 3 — topoare de fier; 4, 5, 6 — amnare de fier de tip Przeworsk; 7 — brazdar de fier. 1, 2, 7 — circa 2/5 din m. naturală; 3 — circa 2/7 din m. naturală; 4 — circa 5/6 din m. naturală; 5, 6 — circa 1/2 din m. naturală.

Dintre uneltele folosite la culesul recoltei se cunosc numai secerile de fier (fig. 8/3). Puținele exemplare descoperite pînă acum, de obicei fragmente, nu ne permit să stabilim tipurile de seceri din această vreme. S-ar părea însă că ele nu au o răspîndire prea mare.

Rîșnițele din piatră, chiupurile mari din pastă zgrunțuroasă pentru păstrarea proviziilor, ca și unele gropi cu aceeași destinație¹¹² confirmă și ele preocupările permanente ale locuitorilor din așezările Sintana pentru agricultură.

¹¹² Unele gropi din așezările Cerneahov, în cuprinsul cărora au fost descoperite semințe carbonizate (grâu și orz) trebuie considerate ca gropi de provizie. E. A. Rikman, *op. cit.*, în KS, 77, 1959, p. 118.

Creșterea vitelor, ca a doua principală activitate economică, este dovedită de descoperirile de oase de animale din fiecare așezare. Cele mai numeroase par să fie oasele de vite cornute mari și mici. Creșterea în număr mai mare a acestor specii de animale era cerută în primul rînd de nevoile de hrană (carne, lapte) și îmbrăcăminte (piele, lînă). Vitele cornute mari mai erau folosite, probabil, și pentru tracțiune, în special la lucrările agricole. Urmează ca număr oasele de cal și porc, animale crescute primul pentru călărie și tracțiune, al doilea pentru carne. Un oarecare rol în viața economică a acestor așezări îl mai aveau pescuitul, vînatul, torsul și țesutul, prin care se completa hrana și îmbrăcămintea.

Dintre meșteșuguri, cea mai mare dezvoltare o cunoaște olăritul. În cultura dacică din secolele II—III e.n., alături de producția meșteșugărească de olărie, documentată prin vase lucrate la roată, de tehnică superioară, întîlnim și o producție casnică, reprezentată prin vase grosolane, lucrate cu mîna. Cantitatea mare de vase lucrate cu mîna din așezările dacice (secolele II—III e.n.) arată că producția casnică de olărie avea încă la data aceea un rol însemnat în economia gospodărească.

În așezările Sîntana, ceramica lucrată cu mîna apare într-o cantitate extrem de redusă, ocupînd în producția totală de olărie un procent cu totul neînsemnat, ceea ce face ca practic ea să nu mai aibă aproape nici un rol. Aceasta arată că în ceea ce privește olăria în perioada culturii Sîntana pe teritoriul României se trecuse aproape definitiv la stadiul producției meșteșugărești ¹¹³. Ceramica din pastă fină de tehnică superioară, cuprinzînd vase de forme variate, executate într-o manieră foarte îngrijită, indică un înalt grad de specializare a meșterilor respectivi.

Numeroasele cuptoare de olărie descoperite pînă acum dovedesc prezența meșterilor olari în cele mai multe din aceste așezări, foarte posibil chiar în fiecare din ele. Avîndu-se în vedere existența cuptoarelor-ateliere de olărie în toate sau aproape în toate așezările, este foarte probabil că în cea mai mare parte produsele lor erau desfăcute pe loc pentru locuitorii acelorași așezări. Cu toate acestea, nu putem admite pentru aceste cuptoare — ateliere, în absolut toate cazurile, o producție numai pentru nevoile locale. Folosirea acelorași tipuri de cuptoare ¹¹⁴, ca și extraordinara asemănare dintre unele vase, care de multe ori merge pînă la identitate pe întreg spațiul culturii Sîntana de Mureș-Cerneahov, dovedesc legături foarte strînse între diferitele regiuni ale ei. Această uniformizare a tehnicii olăriei pe un spațiu atît de întins se datorește în primul rînd deplasărilor și amestecurilor permanente de populații, din care făceau parte și meșterii olari. O anumită contribuție însă o va fi adus-o și desfacerea produselor ceramice din unele centre de olărie și în afara lor ¹¹⁵.

Un deosebit interes pentru activitatea meșteșugărească îl prezintă cele două ateliere din așezarea de la Valea Seacă în care se lucrau piepteni de os. Descoperirea în aceeași așezare a două ateliere cu aceeași specializare, ca și cantitatea mare de material aflat în diferite faze de prelucrare, de la materia primă — coarne de cerb și pînă

¹¹³ Ceramica lucrată cu mîna trebuie considerată ca reprezentînd stadiul producției casnice în meșteșugul olăriei, iar ceramica lucrată la roată — stadiul producției meșteșugărești. Vezi și I. V. Kuharenko, *Экономический строй и быт восточных славян в первой половине I тысячелетия*, în *Очерки истории СССР III—IX вв.*, 1958, Moscova, p. 78.

¹¹⁴ Cuptoarele de olărie cu două camere suprapuse au fost descoperite în toate regiunile culturii Sîntana de Mureș — Cerneahov. Pentru teritoriul U.R.S.S., vezi G. B. Fedorov, *op. cit.*, în *MIA*, 89, 1960, p. 115; M. A. Tihanov, *op. cit.*, în *SA*, 4, 1957, p. 181. Unele men-

țiuni și la E. V. Mahno, *op. cit.*, în *MIA*, 82, 1960, p. 51, 52, 58. Cuptoare asemănătoare se întîlnesc și pe teritoriul Poloniei. Leszek Gajewski, *Z badań nad wyspecjalizowanym garncarstwem okresu późnolateńskiego i rzymskiego w dorzeczu górnej Wisły*, în *SprArch*, V, 1959, p. 281—301.

¹¹⁵ Descoperirea unui număr mai mare de cuptoare de olărie în unele așezări din această vreme, cum ar fi, de exemplu, acelea de la Igolomia, presupune că producția lor nu era destinată numai populației din așezarea respectivă.

la produsele finite — piepteni de os, indică o producție de piepteni mai mare decât aceea pentru nevoile locale. Și în acest caz avem de-a face, după toate probabilitățile, cu meșteri specializați.

Locuitorii așezărilor Sintana mai știau să prelucraze sticla, bronzul și fierul. Totuși, cu toate că în unele așezări au fost găsite bucăți de zgură din aceste materiale, atelierele respective nu au fost încă descoperite.

Specializarea unora dintre locuitorii așezărilor Sintana și în alte ramuri de activitate decât agricultura și creșterea vitelor (olărie și, după cum o dovedesc atelierele pentru lucrat piepteni de la Valea Seacă, posibil și în alte domenii) au impus, după cum era și firesc, dezvoltarea unor relații de schimb care se bazau în cea mai mare parte pe schimbul de produse. Importul de ceramică și obiecte romane se făcea, de asemenea, pe baza schimbului de produse ¹¹⁶.

În așezările Sintana de Mureș-Cerneahov s-au descoperit și monede romane. În ceea ce privește rolul pe care l-au avut monedele romane în viața economică a acestor așezări, părerile sînt împărțite. Unii cercetători, cum ar fi M. I. Braicevski și A. Fenin, au acordat, după părerea noastră fără suficiente dovezi, un rol important monedelor romane ajunse pe teritoriul Ucrainei, considerînd că ele ar fi deservit atît relațiile de schimb dintre purtătorii culturii Cerneahov și Imperiul roman, cît și pe acelea dintre înșiși locuitorii așezărilor Cerneahov ¹¹⁷. Mai recent, în istoriografia sovietică a fost exprimată și teza, mai îndreptățită de descoperirile monetare făcute pînă la această dată, potrivit căreia în interiorul ariei de răspîndire a culturii Cerneahov monedele romane nu au avut o circulație proprie și nu au deservit schimburile interne ¹¹⁸.

Dezvoltarea agriculturii și specializarea în diferite ramuri de activitate meșteșugărească, ca și relațiile de schimb corespunzătoare, prin urmare progresul general realizat în urma dezvoltării forțelor și relațiilor de producție, au avut drept consecință accentuarea inegalității de avere, proces asupra căruia cercetarea așezărilor începe să aducă unele date mai precise.

*

Necropolele de tip Sintana de Mureș-Cerneahov constituie a doua categorie de descoperiri care ne oferă un material extrem de bogat în legătură cu acest mare complex cultural. Pînă în prezent, pe teritoriul României se cunosc peste 30 de cimitire Sintana de Mureș (fig. 1).

Ca rit funerar, purtătorii culturii Sintana de Mureș foloseau concomitent înhumarea și incinerarea. De altfel, acest biritualism este caracteristic pentru toată aria culturii Cerneahov ¹¹⁹. Cu toate acestea, deosebim clar două categorii de cimitire. Necropolele din prima categorie cuprind atît morminte de înhumare, cît și morminte de incinerare (Tîrghșor, Spanțov, Olteni, Independența, Erbiceni, Iacobeni, Pietriș). În cimitirele din a doua categorie apar numai morminte de înhumare (Sintana de Mureș, Tg. Mureș, Palatca, Izvoare). Nu există pînă în prezent necropole care să conțină numai morminte de incinerare.

¹¹⁶ Monedele romane ajunse în regiunile culturii Sintana de Mureș—Cerneahov nici nu puteau acoperi volumul importurilor romane în întreg acest spațiu.

¹¹⁷ M. I. Braicevski, *Знахідки римських монет на території УРСР*, în *Арх.*, III, 1950, p. 98, 99; idem, *О распространении римских монет у древних восточных славян*, în *ВДI*, 1 (47), 1954, p. 120 și urm.; O. V. Fenin, *Знахідки римських монет у Прикарпатті*, în *Арх.*

V, 1951, p. 95 și urm.

¹¹⁸ V. Kropotkin, *Liaisons économiques de l'Empire Romain avec l'Europe Orientale*, în *VI-e Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques*, Roma, 1962.

¹¹⁹ G. B. Fedorov, *О двух обрядах погребения в черняховской культуре (по памятникам Молдавии)* în *SA*, 3, 1958, p. 236.

În ceea ce privește grupa necropolelor în care se întîlnesc practicate ambele rituri de înmormîntare, facem observația că în cuprinsul lor predomină ca număr mormintele de înhumăție (Independența, Șpanțov, Tîrșor, Erbiceni, Pietriș).

Necropola de la Olteni pare să fie singura în care mormintele de incinerație sînt mai numeroase decît acelea de înhumăție. Avînd în vedere însă împrejurările în care s-au făcut primele cercetări din această necropolă, sîntem de părere că pînă la o viitoare cercetare mai amănunțită, care ar putea aduce schimbări în ceea ce privește raportul numeric actual dintre cele două tipuri de înmormîntări, trebuie să avem încă o anumită rezervă.

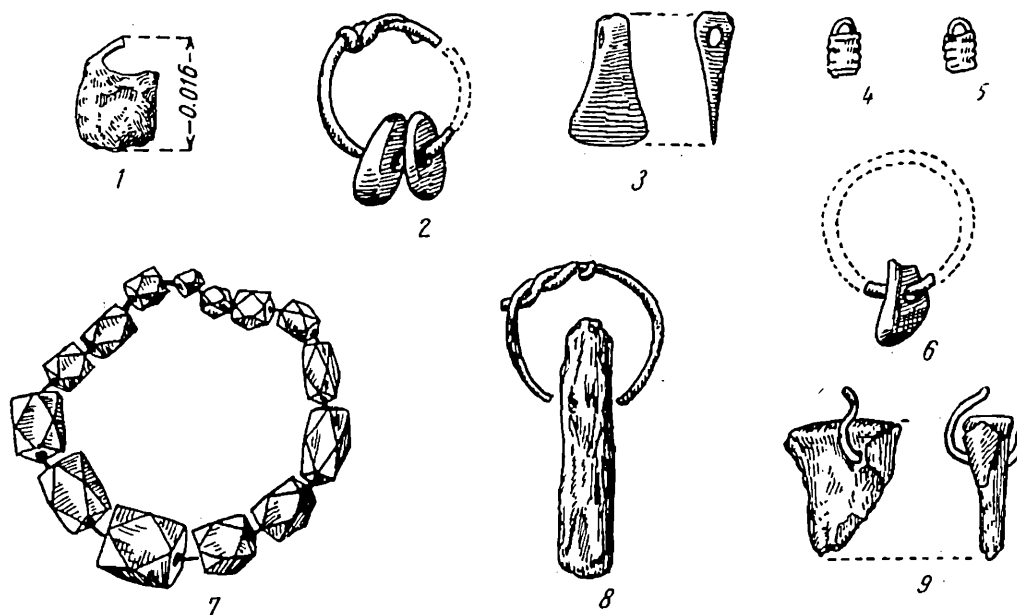

Fig. 22. — Obiecte de podoabă descoperite la Iași — Fabrica de cărămizi (1), Tirgu Mureș (2, 3, 6, 8, 9 — după István Kovács), Erbiceni (4, 5 — după D. Teodor și Em. Zaharia) și Pietriș (7 — după N. Zaharia, Em. Zaharia și V. Palade). 1, 4, 5 — pandative în formă de căldărușă; 2, 6 — cercei; 3 — pandativ în formă de toporaș; 7 — mărgel; 8 — pandative din os cu verigi de metal.

Mormintele de incinerație apar, de obicei, la o adîncime destul de mică, pînă la cel mult 0,60 m, motiv pentru care unele dintre ele sînt foarte prost-conservate sau chiar total distruse. Datorită adîncimilor mici, forma gropilor mormintelor cinerare nu a putut fi surprinsă întotdeauna. La Tîrșor, ele aveau forma circulară sau ovală, cu diametrul de 0,50—0,70 m.

Mormîntul de la Sf. Gheorghe, cu groapa ovală și urme de ardere pe fund, apare ca un fenomen izolat. După părerea noastră, atribuirea acestui mormînt culturii Sîntana de Mureș este cu totul discutabilă ¹²⁰.

Mormintele de incinerație pot fi în urne sau fără urne. Mormintele din prima categorie au resturile incinerate (oase calcinate, cenușă, cărbuni, obiecte) depuse într-o urnă așezată în poziție verticală, cu gura în sus (Șpanțov). Ca urne erau folosite borcanele, mai rar castroanele și străchinile. Menționăm în treacăt și cazul mormîntului 67 de la Tîrșor, în care s-a întrebuițat ca urnă o cupă de sticlă ¹²¹. Atunci

¹²⁰ Székely Zoltan, op. cit., în *Materiale*, V, 1959, p. 241.

¹²¹ Gh. Diaconu, *Tîrșor*, p. 43, pl. XLII/1.

cînd oasele calcinate nu încăpeau în urnă, ele erau depuse și în jurul ei (Independența). Adesea, urnele sînt acoperite cu cîte un vas întreg sau fragmentar (Tîrghșor, Olteni), de cele mai multe ori o strachină. În unele cazuri, urnele aveau drept capac fragmente provenite de la 3 — 4 sau chiar 5 — 6 vase. Mai rar s-au găsit și urne acoperite cu pietre.

În mormintele din a doua categorie, resturile incinerate, amestecate cu cenușă și cărbune, erau depuse direct pe fundul gropii și acoperite, de obicei, cu vase întregi sau fragmente de vase (Tîrghșor, Șpanțov, Erbiceni).

Cele două categorii de morminte de incinerare apar împreună în aceleași necropole (Ploiești-Triaj, Independența, Șpanțov). Constatăm însă că mormintele de incinerare în urnă sînt mai frecvente.

În legătură cu mormintele de incinerare mai înregistrăm și fenomenul arderii secundare a vaselor (a urnelor și capacelor sau numai a acestora din urmă), ca și trecerea prin foc a obiectelor de inventar, întîlnit atît la unele morminte cu oasele așezate în urne, cît și la unele din categoria acelor cu oasele depuse direct în groapă și acoperite cu fragmente de vase (Olteni, Tîrghșor, Mătășaru, Cucorăni, Dolhești Mari, Șpanțov). Fenomenul arderii secundare a vaselor, semnalat mai întîi la Olteni¹²², apoi la Tîrghșor și Mătășaru¹²³, a trezit un interes deosebit în rîndul arheologilor¹²⁴ datorită observațiilor făcute cu privire la apartenența etnică a triburilor care practicau acest obicei.

În comparație cu mormintele de incinerare, mormintele de înhumare au gropile săpate mult mai adînc, ceea ce a și determinat în general conservarea lor în mai bune condiții. La Sîntana de Mureș, mai bine de jumătate din numărul mormintelor aveau adîncimi cuprinse între 0,45 m și 1 m, iar aproape un sfert din totalitatea lor depășeau această adîncime, ajungînd la 2,30 m. De asemenea, și în alte necropole se găsesc morminte a căror adîncime variază foarte mult. Astfel, cele opt morminte din cimitirul de la Izvoare sînt cuprinse între adîncimile de 0,65 m și 2,20 m. Descoperirea în diferite necropole a unor morminte cu adîncimi care depășesc 2 m, uneori, pînă la 2,35 m (Sîntana de Mureș — mormintele 56 și 60; Tg.-Mureș — mormîntul XIII; Ciumbud — mormîntul 34; Izvoare — mormîntul VIII; Independența — mormintele 4, 5, 13) trebuie subliniată, mai ales că în legătură cu ele s-ar putea face și observația că, de cele mai multe ori, prin calitatea și numărul obiectelor care formau inventarul, aceste complexe se detașează de restul mormintelor din aceleași necropole.

Gropile mormintelor de înhumare, de formă dreptunghiulară cu colțurile rotunjite, uneori mai largi spre capătul în care se așeza capul mortului (Independența, Tîrghșor), iar alteori în regiunea picioarelor (Pietriș), aveau fundul drept sau albiat (Independența). Dimensiunile lor variază în funcție de mărimea scheletelor. S-au găsit morminte cu gropi care depășesc mult ca mărime dimensiunile scheletului. Astfel, groapa mormîntului nr. 1 de la Independența este mult mai lungă decît scheletul descoperit în interiorul ei. În porțiunile neocupate de schelet, la cele două capete ale gropii, ca de altfel și pe toată lungimea ei, au fost așezate numeroase vase de lut și diferite obiecte, ceea ce constituie dovada săpării intenționate a unor gropi cu dimensiuni mai mari pentru depunerea unui inventar bogat în preajma mortului.

În unele morminte au fost observate trepte din pămînt cruțat, fie pe una din laturile înguste, la cap (Erbiceni — mormîntul 16; Mitreni — mormîntul 2) sau la picioare (Pietriș — mormîntul 7), fie pe una (Ciumbud — mormîntul 34) sau pe ambele laturi

¹²² C. Preda, *op. cit.*, în SCIV, X, 2, 1959, p. 355 — 366.

¹²³ Informații primite de la Gh. Diaconu.

¹²⁴ Gh. Diaconu, *op. cit.*, în SCIV, XV, 4, 1964, p. 467 și urm.

lungi (Vald Țepeș). Înălțimea acestor trepte variază între 10 cm (Erbiceni) și 50 cm (Vlad Țepeș).

În legătură cu gropile unde urmau să fie depuși cei decedați, menționăm și unele amenajări interioare, cum ar fi pernițele de pământ sau pietrele găsite sub craniile unor schelete de la Palatca ¹²⁵. La Țirgșor, unele schelete, însoțite, de obicei, și de oase de animale, erau acoperite cu grupuri de pietre așezate la circa 25–30 cm deasupra lor ¹²⁶. O situație asemănătoare s-a întâlnit și în mormîntul 4 de la Erbiceni, în care se aflau cîteva pietre deasupra bazinului, iar altele în jurul picioarelor ¹²⁷.

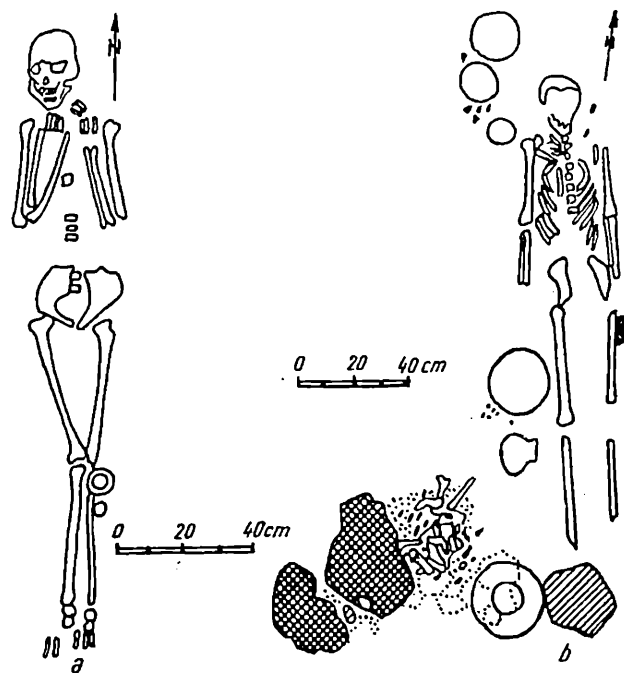

Fig. 23. — Morminte de înhumare descoperite la Pietriș: a — mormîntul 4; b — mormîntul 7 (după N. Zaharia, Em. Zaharia și V. Palade).

De asemenea, cele cîteva pietre descoperite în partea stîngă a scheletului din mormîntul 7 de la Pietriș, ca și acelea de pe pragul de la picioare din același mormînt, trebuie puse tot în legătură cu o eventuală amenajare a gropii mormîntului ¹²⁸. În sfîrșit, trebuie amintit aici și mormîntul VII de la Tg.-Mureș, construit din cărămidă ¹²⁹, dintre-o categorie însă cu totul deosebită prin concepția arhitecturală.

Orientarea frecventă a mormintelor era în general N (capul) — S (picioarele). În afară de acestea, în număr mult mai redus se întîlnesc și morminte orientate V—E (Sîntana de Mureș—mormintele 4, 8, 16, 25, 31, 47, 56, 57, 68; Independența—mormîntul 15; Țirgșor—mormintele 51, 222), S—N (Șpanțov—mormintele 2, 11; Țirgșor—mormintele 98, 177), E—V (Sîntana de Mureș—mormintele 13, 21; Pietriș—mormîntul 4; Mitreni—mormîntul 1).

¹²⁵ M. Macrea, *op. cit.*, în *Studii*, I, 2, 1949, p. 112.

¹²⁶ Gh. Diaconu și N. Constantinescu, *op. cit.*, în *Materiale*, VIII, 1962, p. 538.

¹²⁷ Dan Gh. Teodor și Em. Zaharia, *op. cit.*, în *Materiale*, VIII, 1962, p. 39.

¹²⁸ N. Zaharia, Em. Zaharia și V. Palade, *op. cit.*, în *Materiale*, VIII, 1962, p. 593–594.

¹²⁹ István Kovács, *op. cit.*, în *Dolgozatok*, VI, 2, 1915, p. 283.

În mod obișnuit, scheletele se găsesc în poziție întinsă pe spate cu mâinile așezate în lungul corpului (fig. 23/b). Numeroase morminte însă prezintă schelete la care mâinile și picioarele, ca să nu ne referim decât la cazurile mai des întâlnite, au fost intenționat așezate în poziții cu totul diferite (fig. 23/a; 24/a—c). Mai adesea se constată îndoirea din cot a antebrațului stâng sau drept și așezarea lui pe abdomen sau torace (Sîntana de Mureș, Erbiceni, Tîrgșor, Independența). În unele cazuri, mîna este așezată în așa fel încît palma atinge umărul sau bărbia (Erbiceni, Izvoare, Tîrgșor, Pietriș), alteori, antebrațul este adus pînă la frunte (Sîntana de Mureș). Destul de frecvent se observă îndoirea și ridicarea picioarelor în dreptul genunchilor (Sîntana

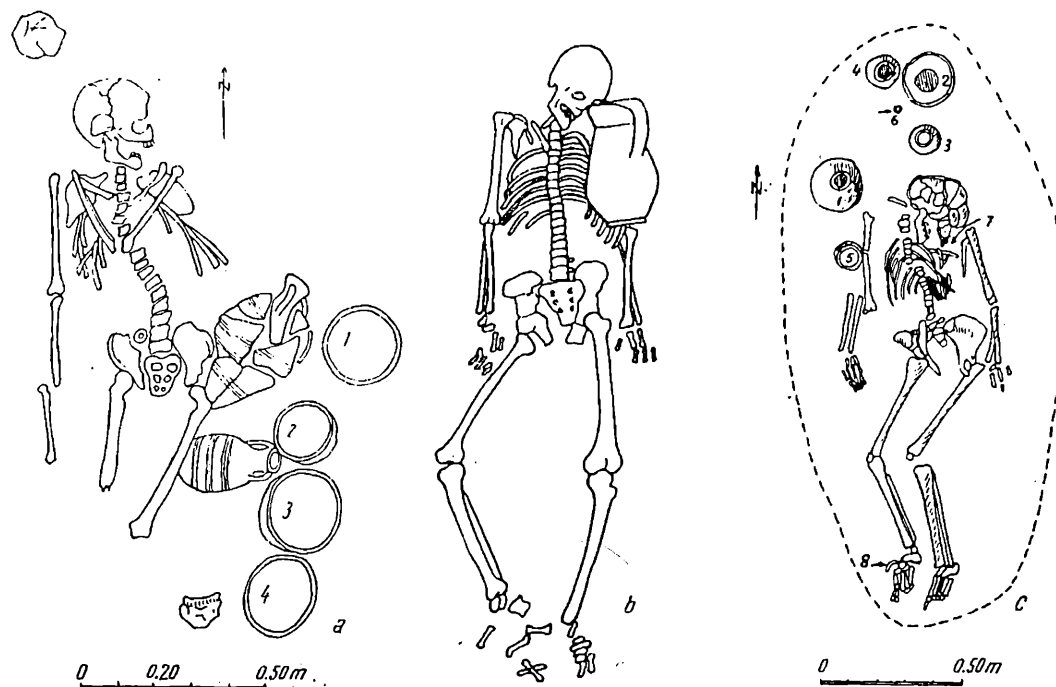

Fig. 24. — Morminte de înhumare descoperite la Erbiceni (a — mormîntul 1, după Em. Zaharia și N. Zaharia), Șpanțov (b — mormîntul 38, după B. Mitrea, Sebastian Morintz și C. Preda) și Tîrgșor (c — mormîntul 19, după Gh. Diaconu).

de Mureș, Pietriș, Mitreni), ca și încrucișarea (Sîntana de Mureș, Mitreni) sau depărțarea lor la o anumită distanță (Sîntana de Mureș, Tg.-Mureș). Cîteodată și capul este mai ridicat, fiind așezat pe o pernă de pămînt sau pietre (Palatca, Sîntana de Mureș, Mitreni, Tîrgșor). Nu rare sînt cazurile cînd nu numai mâinile și picioarele stau într-o poziție neobișnuită, ci întregul schelet este așezat pe partea stîngă, pe partea dreaptă sau cu fața în jos (Sîntana de Mureș). Menționăm chiar morminte cu scheletul într-o accentuată poziție chircită (Sîntana de Mureș, Erbiceni).

Destul de curioase sînt mormintele al căror schelet se prezintă sub forma unor împrăstieri de oase pe fundul gropii (Sîntana de Mureș, Erbiceni, Pietriș, Șpanțov, Independența). Informațiile de care dispunem nu ne permit, deocamdată, să stabilim dacă mormintele respective au ajuns toate în această situație în urma deranjamentelor ulterioare, în care noi includem și practica jefuirii mormintelor în antichitate, precum și eventualele dezgropări și reînhumări ulterioare, cum par să indice unele

morminte cu o parte din oase în poziție normală și cu altele împrăștiate, sau dacă nu cumva unele din aceste morminte sînt expresia anumitor practici rituale, care ar putea să se refere la o înmormîntare numai a anumitor părți din corpul celui decedat. Alte morminte, semnalate însă destul de rar, aveau inventarul *in situ* pe fundul gropii, dar fără nici o urmă de schelet și în același timp fără nici o urmă de deranjament (Șpanțov).

Deosebit de interesante sînt mormintele de înhumăție în care au apărut urme de foc. Astfel, în trei morminte descoperite la Vlad Țepeș, Erbiceni (mormîntul 16) și Pietriș (mormîntul 7), pe pragurile cruțate la săparea gropilor s-au semnalat cărbuni. Nu trebuie să neglijăm nici faptul că în unele morminte vasele prezintă urme de arsură și funingine.

Mormintele de înhumăție cu urme de foc în cuprinsul lor denotă utilizarea focului și în practicile rituale folosite la înhumări și amintesc de unele complexe funerare sarmatice mai vechi, semnalate, de altfel, și pe teritoriul țării noastre¹³⁰. Tradițiile sarmatice la unele din aceste morminte sînt confirmate și de prezența pragurilor de pe fundul gropilor. Urmele de foc însă au apărut și în mormintele de înhumăție din unele cimitire daco-carpice din secolele II—III e.n. (Văleni).

În ceea ce privește dispunerea mormintelor în cuprinsul necropolelor, menționăm că în cimitirul de la Țîrgșor mormintele de incinerație apar uneori în grupe de cîte 2—3 sau chiar 4—5 urne, pe care Gh. Diaconu le pune pe seama legăturilor de rudenie din cadrul familiilor. De asemenea, tot în necropola de la Țîrgșor s-a observat faptul că și mormintele de înhumăție sînt despărțite în mai multe șiruri, la intervale de 8—10 m între ele, în cadrul cărora distanța între morminte este de aproximativ 5—7 m¹³¹.

Nu cunoaștem în ce măsură situația din celelalte necropole confirmă observațiile de la Țîrgșor. La Sîntana de Mureș s-ar putea, eventual, urmări unele grupări de morminte, dispuse de asemenea în șiruri, ca, de exemplu, mormintele 73, 72, 74, 60, mormintele 63, 64, 61, 62, 70 sau mormintele 41, 36, 40, 31 și 28, care au în general și aceeași orientare. Spre deosebire de Țîrgșor, în cadrul șirurilor de aici distanța dintre morminte este mult mai mică, unori mai puțin de 1 m (fig. 25).

La analiza grupărilor pe morminte trebuie să mai avem în vedere și fazele diferite de înmormîntare din fiecare cimitir. Disparația treptată a semnelor de la suprafața solului care indicau mormintele din faza inițială a permis folosirea terenului respectiv și pentru înmormîntările mai tîrzii. Cea mai bună confirmare a acestei situații o constituie mormintele suprapuse al căror inventar datează clar din faze cronologice diferite.

În cadrul procesului general de trecere de la incinerație la înhumăție, care nu a putut avea loc dintr-o dată, ci treptat, este foarte probabil că unii dintre membrii familiei să se fi incinerat, iar alții să se fi înhumat. Astfel, în afară de grupările de morminte de incinerație, pe de o parte, și acele cu morminte de înhumăție, pe de altă parte, în unele necropole se surprind și grupări mixte de morminte, cu incinerați și înhumați. Existența în această perioadă a unor grupări de morminte cu înhumați și incinerați aparținînd aceleiași familii se datorește și amestecului permanent dintre diferite grupări etnice care practicau rituri deosebite de înmormîntare.

În ceea ce privește inventarul celor două categorii de morminte deosebite ca rit, el este în general același. Menționăm doar faptul că inventarul provenit din mor-

¹³⁰ Ion Ioniță, *Noi descoperiri sarmatice pe teritoriul Moldovei*, în *AM*, II—III, 1964, p. 319—323.

¹³¹ Gh. Diaconu, *op. cit.*, în *SCIV*, XI, 1, 1960, p. 56, 57.

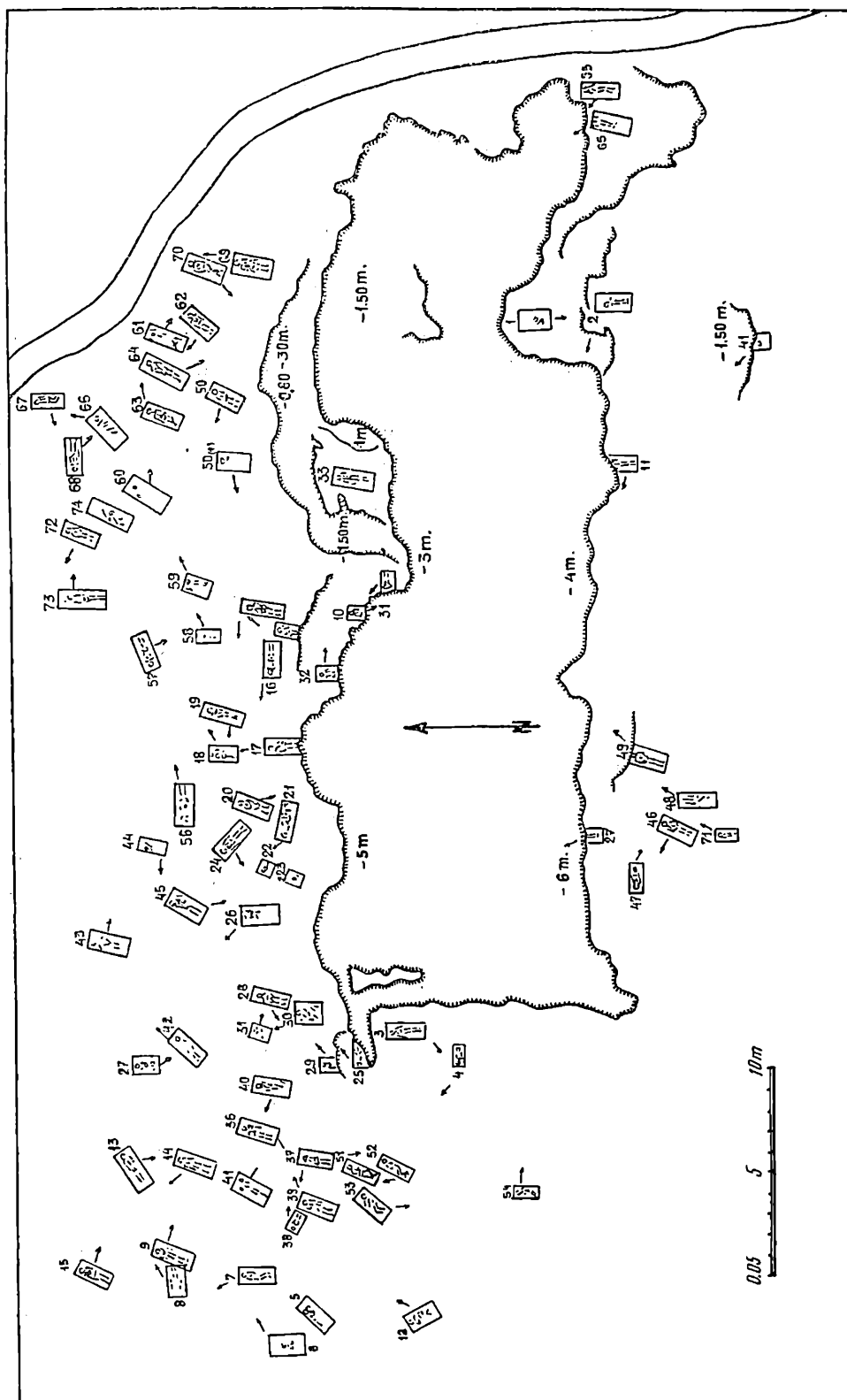

Fig. 25. — Planul cimitirului de la Sintana de Mureș (după István Kovács).

mente de incinerare este cantitativ mai redus și mai puțin variat față de acela semnalat în mormintele de înhumare, datorită, înainte de toate, numărului mult mai mare a acestora din urmă. Mai frecvent, în mormintele de incinerare se întâlnesc fibule, cataramă, fusaiole, mărgelă, piepteni de os, cuțitașe de fier sau bronz, pahare de sticlă, pensete, pandantive de fier în formă de căldărușă sau piramidale de os.

Deși rare, trebuie amintite aici și amnarele de fier de tip Przeworsk, care au fost descoperite atât în mormintele de incinerare, cât și în acelea de înhumare (fig. 21/4, 5). De asemenea, printre oasele de oameni calcinate se găsesc, uneori, și resturi osteologice de păsări și vite cornute mari.

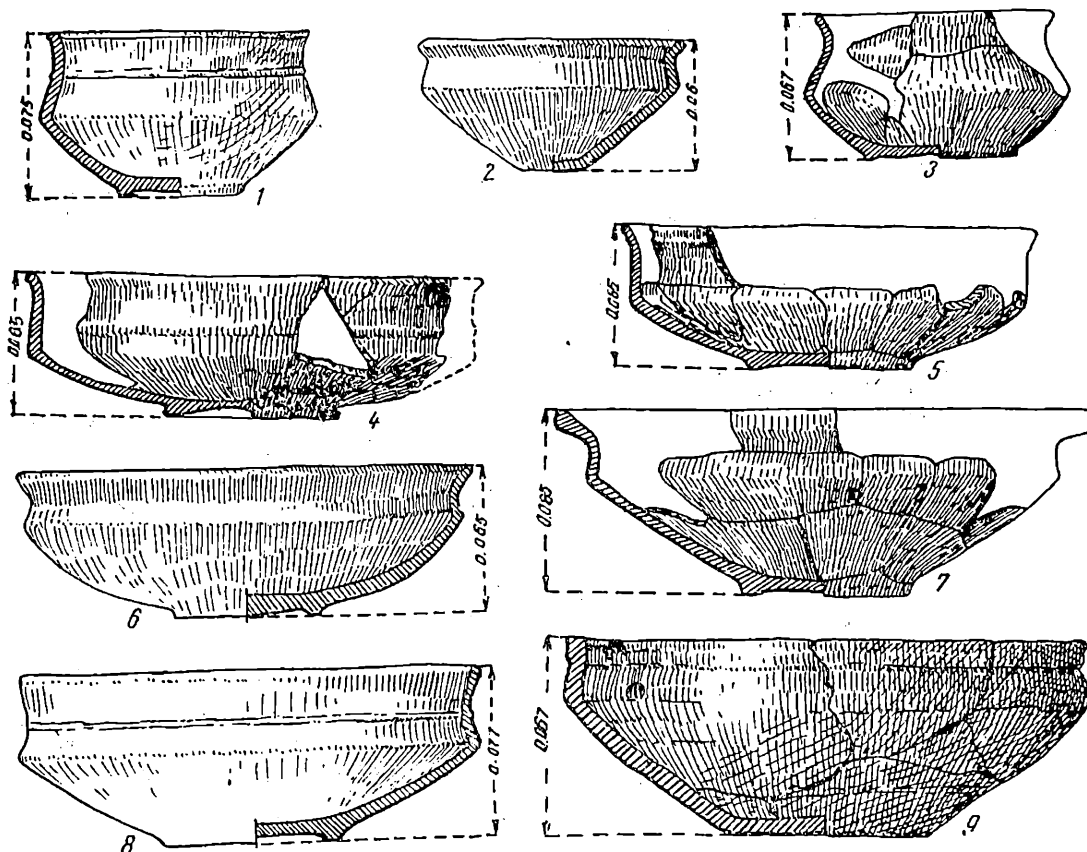

Fig. 26. — Ceramică din pastă fină descoperită la Izvoare (1, 2, 6, 8 — după R. Vulpe), Olteni (3—5, 7 — după C. Preda) și Tîrșor (9 — după Gh. Diaconu).

O mențiune cu totul specială merită cele câteva morminte de incinerare descoperite la Dolhești Mari, Tîrșor (mormintele 16 și 147) și Mogoșani-Mătășaru (mormîntul 15), în inventarul cărora s-au semnalat arme.

La Dolhești Mari, printre oasele calcinate, împreună cu alte obiecte trecute prin foc, s-au găsit și nițuri de fier pentru prins *umbo*-ul pe scut¹³².

În necropola de la Tîrșor s-au descoperit pînă în prezent două morminte cu inventar de luptă: mormîntul 16, în groapa căruia se găseau lipite de urnă un toporaș de luptă (fig. 21/1) și un cuțit rupt ritual, și mormîntul 147, în care, în afară de alte

¹³² Gh. Diaconu, *op. cit.*, în SCIV, XV, 4, 1964, p. 478.

obiecte, printre care și o monedă de bronz de la Septimius Severus, s-au găsit un nit pentru fixat *umbo*-ul pe scut, un mîner de scut din fier și un *umbo* de fier¹³³. În sfîrșit, o situație deosebită a apărut și în mormîntul 15 de la Mogoșani-Mătăsaru, în care printre resturile osteologice umane calcinate s-au găsit un vîrf de lance, un amnar de tip Przeworsk și un *umbo* de fier¹³⁴.

Tot aici trebuie să facem și observația că în toate mormintele în care au apărut resturi de *umbo*, atît ceramica, în întregime (Dolheștii Mari) sau numai o parte din ea (Tîrșor — mormîntul 147), cît și obiectele de metal poartă pe ele semnele trecerii prin rug.

Componența inventarului mormintelor de incinerare prezintă uneori un interes deosebit. Deocamdată, atragem atenția asupra a două morminte: unul de la Dolheștii Mari și altul de la Tîrșor (mormîntul 147). În primul dintre mormintele amintite, în afară de niturile pentru fixat *umbo*-ul pe scut, au mai fost găsite: două ace de păr (?) îngroșate la unul din capete, un cuțitaș de fier, o pensetă, două sîrme torsionate din bronz, pandantive în formă de căldărușe, o verigă de fier, două fusaiole bitronconice din lut și mai multe mărgelile. Autorul mai menționează și « alte obiecte din bronz, probabil podoabe, lucrate în tehnica filigranului, a căror formă s-a pierdut din cauza focului puternic de la incinerarea cadavrului »¹³⁵.

Așadar, alături de inventarul de luptă (resturi de scut), caracteristic mormintelor de bărbați, fără îndoială luptători, apar obiecte de podoabă (pandantive, mărgelile) și de uz casnic (fusaiole), întîlnite în mormintele de femei. Un caz întrucîtva similar s-a întîlnit și la Tîrșor, unde în același complex (mormîntul 147) s-au găsit un *umbo* de fier, un mîner de scut din fier, un nit de fier pentru fixat *umbo*-ul pe scut, un cuțit de fier, o fibulă de bronz și două mărgelile de sticlă. În cazul mormîntului 147 de la Tîrșor s-ar putea invoca motivul că cele două mărgelile ar putea să provină de la veșmintele împodobite ale unui luptător. Nu la fel ar putea fi explicată însă prezența celor două fusaiole în mormîntul de la Dolheștii Mari.

Cea mai îndreptățită ipoteză care ar rezulta din analiza inventarului descoperit la Dolheștii Mari și posibil și a celui din mormîntul 147 de la Tîrșor ar fi aceea că mormintele respective conțineau resturile incinerate a cîte două cadavre, unul de femeie și altul de bărbat, ceea ce ar semnala și o nouă practică funerară — înmormîntările duble. Această interpretare ar mai putea fi susținută, după cît se pare, și de o altă descoperire, făcută în 1953 în regiunea Lvov din U.R.S.S., la Zvenigorod. Astfel, inventarul mormîntului 15 din cimitirul de la punctul Goevo Gora din localitatea amintită mai sus era constituit dintr-o urnă lucrată la roată, acoperită cu fragmente de rîșniță și o cupă spartă cu picior înalt, de fapt o fructieră, aparținînd din punct de vedere cultural aspectului Lipița (fig. 37/3). Inventarul mormîntului mai cuprindea: un cuțit de fier, două fragmente de fibule de bronz, bucăți mici de bronz și fier de la accesorii de curea, două cataramă de fier, o sabie, un vîrf de lance, un vas lucrat la roată cu urmele a două torți rupte și două fusaiole¹³⁶. Prin inventarul său, mormîntul de la Goevo Gora este foarte asemănător cu acela de la Dolheștii Mari; în ambele complexe, alături de arme, specifice numai mormintelor de luptători, s-au găsit și cîte două fusaiole, caracteristice numai mormintelor de femei.

Mai trebuie subliniat aici și poziția socială aparte pe care o vor fi avut-o cei decedați, venerați de semenii lor prin practici rituale cu totul deosebite și cu prilejul înmormîntărilor.

¹³³ Gh. Diaconu, *Tîrșor*, p. 31, 32.

¹³⁴ Gh. Diaconu, *op. cit.*, în SCIV, XV, 4, 1964, p. 471.

¹³⁵ M. Dinu, *op. cit.*, în *Materiale*, VII, 1961, p. 127.

¹³⁶ I. K. Șveșnikov, *op. cit.*, în KS, 68, 1957, p. 65, fig. 22/1—14.

Poziția obiectelor din inventarul mormintelor de incinerație este diferită. Cel mai adesea obiectele (fibule, catarama, mărgelă, piepteni de os etc. și uneori chiar fragmente din vase sparte ritual) sînt amestecate cu oasele umane calcinate, fie în interiorul urnei, în cazul mormintelor în urne, fie în cuprinsul gropii, în cazul mormintelor de incinerație fără urnă. Nu întotdeauna însă obiectele erau depuse în urnă. La Tîrșor s-a observat, de exemplu, că, uneori, fusaiolele de lut se găseau în apropierea urnelor, la nivelul părților superioare, ceea ce presupune că ele erau depuse în afara urnelor și abia după ce groapa fusese umplută pînă la nivelul respectiv ¹³⁷.

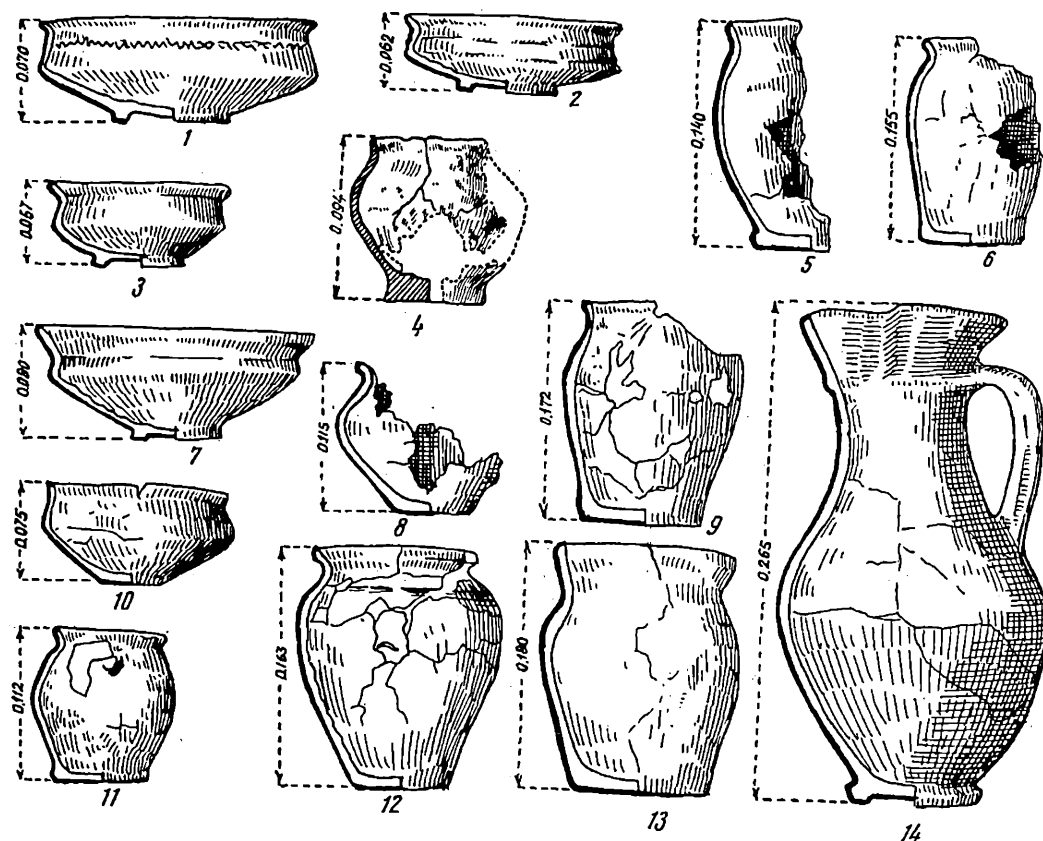

Fig. 27. — Ceramică lucrată la roată (1—3, 7, 8, 10, 12, 14) și cu mîna (4—6, 9, 11, 13) descoperită la Pietriș (1—3, 5—14 — după N. Zaharia, Em. Zaharia și V. Palade) și Erbicieni (4 — după Em. Zaharia și N. Zaharia).

Prin poziția obiectelor din inventar, mormintele de luptători de la Mogoșani-Mătășaru (mormîntul 15) și Tîrșor (mormintele 16 și 147) se deosebesc de celelalte complexe funerare de același tip. Astfel, mormîntul 15 fără urnă de la Mogoșani-Mătășaru, cu oasele calcinate acoperite de un vîrf de lance, de care era lipit un amnar de tip Przeworsk (fig. 21/5), peste care s-a așezat un *umbo* de fier, reprezintă un caz cu totul aparte.

La Tîrșor, cuțitul de fier rupt ritual și toporașul de luptă zăceau în groapa mormîntului lipite de urnă. În mormîntul 147 din aceeași necropolă, obiectele din

¹³⁷ Gh. Diaconu, *op. cit.*, în SCIV, XI, 1, 1960, p. 60.

inventar erau repartizate o parte în urnă, amestecate cu oase calcinate (cuțit de fier, fibule de bronz, două mărgelile), o altă parte sub urnă (monedă de bronz, nit de fier pentru fixat *umbo*-ul pe scut, mâner de fier de la scut) și restul alături de urnă (*umbo* de fier). Prin poziția inventarului, acest din urmă mormînt amintește de mormîntul 15 de la Goevo Gora din Zvenigorod, în care inventarul a fost de asemenea depus în urnă, sub urnă și alături de ea. Semnalăm tot aici și cazul mormîntului 3 din cimitirul de la Bolotnoe (r. Peremișleansk, reg. Lvov), în care inventarul era așezat alături de urnă ¹³⁸.

În ceea ce privește inventarul mormintelor de înhumăție, cele mai multe din ele conțin diferite categorii de vase și obiecte din lut, metal, sticlă și os. După numărul și valoarea obiectelor descoperite în preajma scheletului se pot stabili mai multe grupe de morminte, printre care unele complet lipsite de inventar sau numai cu 1–2 obiecte de mică valoare, iar altele cu un inventar mult mai bogat. Mormintele lipsite de inventar apar destul de frecvent (Șpanțov – mormintele 19, 20, 21; Palatca – mormintele 3, 4, 7; Pietriș – mormintele 3, 5; Erbiceni – mormintele 7, 8, 12, 17, 19). La Tîrșor, mormintele de înhumăție fără inventar au fost separate într-o grupă aparte – III C. În legătură cu aceste morminte se menționează că scheletele sînt în general orientate N–S, dar și E–V și V–E și nu au întodeauna poziția întinsă ¹³⁹. La Sîntana de Mureș mai mult de 30% din morminte sînt lipsite de inventar. Dintre acestea, aproape 1/3 sînt orientate V–E și cam tot atîtea au scheletele cu mîinile așezate pe abdomen și umeri (mormintele 5, 11, 16, 34, 35, 37, 68, 70), sau picioarele încrucișate și ridicate mai sus (mormintele 21, 51). În unele morminte, scheletele stau culcate pe o parte sau chiar în poziție chircită (mormintele 12, 52, 53).

În mod obișnuit, mormintele au un inventar mai bogat, care cuprinde 2–3 pînă la 5 vase și cîteva obiecte de metal, sticlă și os, în special fibule, cataramae, mărgelile și piepteni (Independența – mormintele 2 și 5; Erbiceni – mormintele 1 și 7).

Unele morminte, mai puține la număr, se remarcă printr-un inventar foarte bogat și variat. Astfel, mormîntul VIII de la Izvoare conținea 62 de obiecte: 17 vase, 1 pahar de sticlă, 1 pieptene de os, 2 fibule de argint, 1 cataramă de bronz, 5 mărgelile de chihlimbar, 28 de perle de sticlă, 1 cuțitaș de bronz cu teacă de piele, 1 ac de cusut, 1 pensetă, 1 auriscalpium și 2 ouă de gîscă ¹⁴⁰.

Toate aceste categorii de morminte apar în cuprinsul aceluiași necropole.

În mormintele de înhumăție, ceramica este inventarul cel mai numeros. În preajma scheletului se găsesc depuse în mod obișnuit 3–4 vase. Mormîntul VIII de la Izvoare, în cuprinsul căruia, pe lângă multe alte obiecte s-au găsit 17 vase, apare din acest punct de vedere ca ceva neobișnuit și rar, indicînd prin bogăția inventarului o anumită poziție socială pe care o avusese în timpul vieții cel înmormîntat.

Ceramica din mormintele de înhumăție cuprinde vase din toate categoriile ceramice cunoscute în cultura Sîntana: vase lucrate la roată din pastă fină și zgrunțuroasă, vase lucrate cu mîna din pastă grosolană, ceramică neagră și vase romane de import. O statistică numerică și procentuală pe categorii a vaselor din mormintele de înhumăție prezintă mult interes, întrucît pe baza ei se pot desprinde unele concluzii relativ la categoriile de obiecte asupra cărora se îndreptau în primul rînd preferințele aceluia care îndeplineau ceremoniile de la înmormîntare. Pînă în prezent a fost întocmită o singură asemenea statistică de către Radu Vulpe pentru descoperirile de la Izvoare ¹⁴¹. Statistica pe categorii a vaselor din mormintele de înhumăție de la Sîntana

¹³⁸ I. K. Sveșnikov, *op. cit.*, în KS, 68, 1957, p. 70.

¹³⁹ Gh. Diaconu, *op. cit.*, în SCIV, XII, 2, 1961, p. 278.

¹⁴⁰ Radu Vulpe, *Izvoare*, 1957, p. 45.

¹⁴¹ *Ibidem*, p. 276.

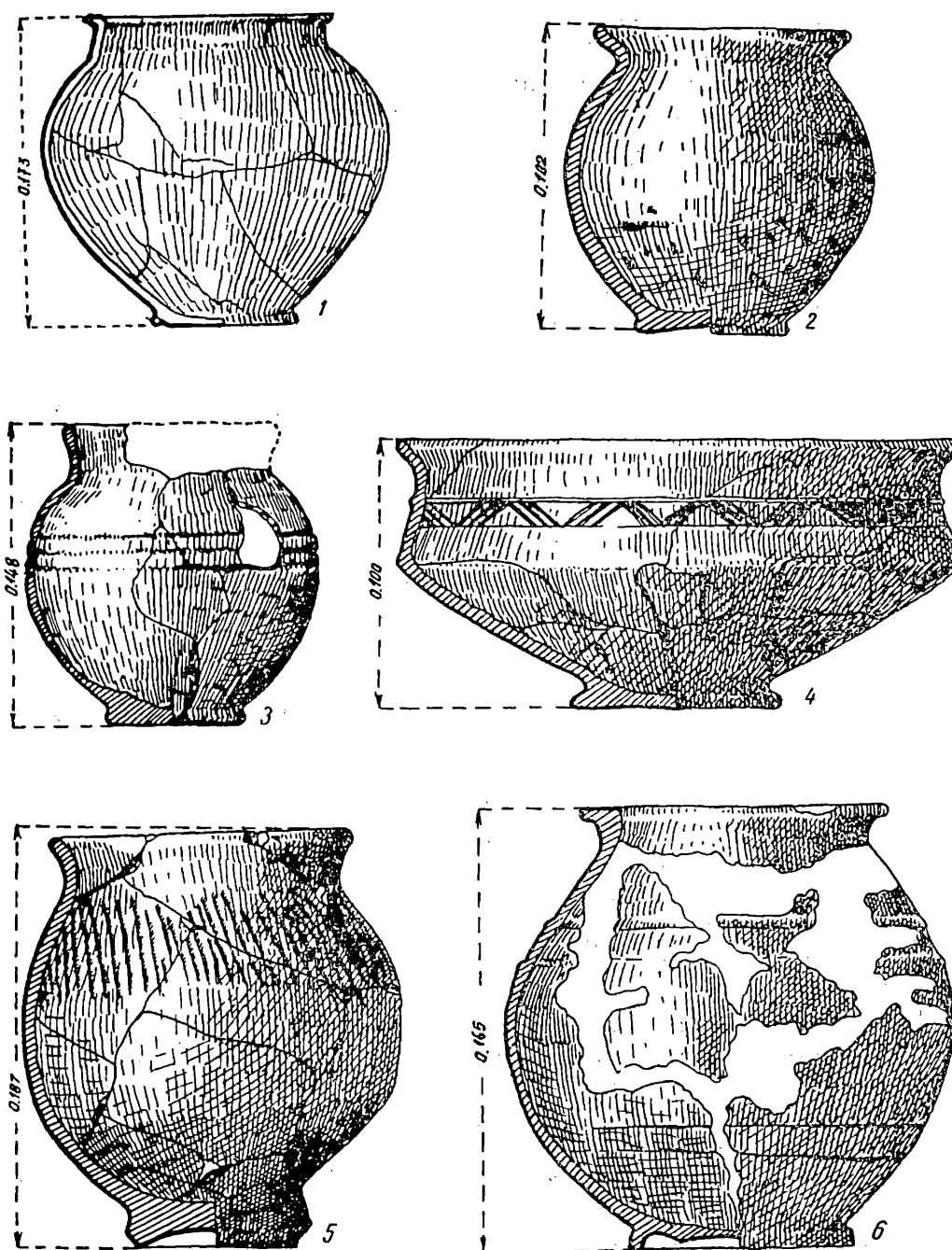

Fig. 28. — Ceramică din pastă fină (1, 4, 6) și zgrunțuroasă (2, 3, 5) descoperită la Tîrșor (1, 2, 4, 5, 6 — după Gh. Diaconu) și Olteni (3 — după C. Preda).

de Mureș, Tg.-Mureș, Izvoare și Pietriș ne dă o situație concludentă în ceea ce privește preferința în astfel de împrejurări pentru vasele lucrate la roată, mai întâi pentru cele din pastă fină și apoi pentru cele din pastă zgrunțuroasă.

Cele mai frecvente sînt vasele din pastă fină, cenușie, lucrate la roată, care constituie circa 50⁰/₀ din întreaga ceramică din fiecare cimitir. În cuprinsul acestei categorii semnalăm o mare diversitate de forme, și anume diferite tipuri de străchini, castroane,

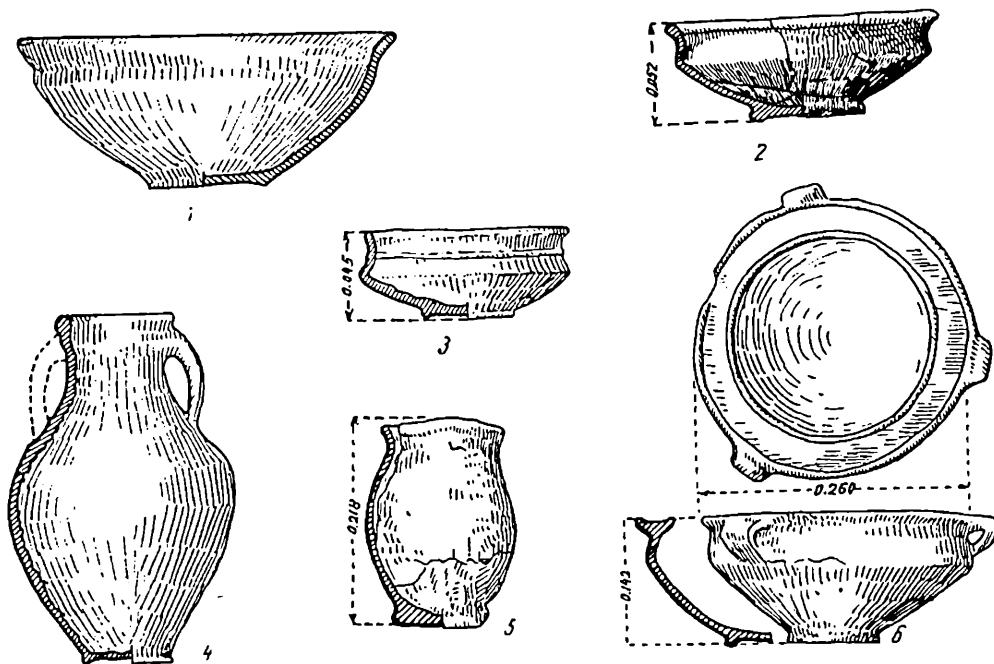

Fig. 29. — Ceramică din pastă fină, cenușie, lucrată la roată (1-4, 6) și din pastă poroasă, lucrată cu mîna (5), descoperită la Bezid (1, 4 — după Székely Zoltán), Olteni (2 — după C. Preda), Izvoare (3 — după R. Vulpe) și Pietriș (5, 6 — după N. Zaharia, Em. Zaharia și V. Palade).

cupe, oale și căni (fig. 10/3, 4; 14/3; 16/3; 18/3, 4; 26/1-9; 27/1, 2, 7, 14; 28/1, 4, 6; 29/2, 3, 6; 30/4, 5; 31/3; 32/2, 4).

A doua categorie de vase din inventarul mormintelor de înhumăție, care de asemenea apar într-un număr mare, sînt acelea lucrate la roată din pastă zgrunțuroasă. În legătură cu aceste din urmă vase, constatăm că varietatea formelor este mult mai redusă față de prima categorie, limitîndu-se la diferite tipuri de oale. Numai rareori se întîlnesc străchini și căni (fig. 27/3, 8, 10, 12; 28/2, 3, 5; 30/2; 32/3, 5, 6).

Ceramica lucrată cu mîna (fig. 15/3; 16/2; 27/4-6, 9, 11, 13; 29/5; 30/1; 31/1, 2), ceramica neagră (fig. 32/1; 33), ca și amforele și celelalte articole ceramice romane de import (fig. 16/4; 31/4, 5), sau imitații după ele (fig. 16/3; 30/3, 6) sînt în cantități mult mai reduse. Prezența vaselor lucrate cu mîna în morminte nu trebuie considerată totdeauna ca un semn al lipsei posibilităților de procurare a unor vase lucrate într-o tehnică superioară de către aceia care îndeplineau ceremonialul de înmormîntare. Descoperirea unor vase din pastă grosolană lucrate cu mîna în morminte cu inventar bogat (Pietriș — mormîntul 7, Independența — mormîntul 1) dovedește că ele erau folosite mai mult ca elemente tradiționale, avînd o anumită semnificație etnică.

În legătură cu ultimele două categorii ceramice amintite notăm observația, deosebit de sugestivă pentru unele ipoteze de ordin cultural și posibil într-o anumită măsură și etnic, că descoperirile de pînă acum indică o frecvență mai mare a produselor ceramice romane în regiunile din sudul țării — Muntenia, iar a ceramicii negre în regiunile mai nordice — Moldova.

În cuprinsul mormintelor, vasele se găsesc în poziție verticală cu gura în sus, oblică sau culcată ¹⁴², fiind așezate în regiunea capului sau a picioarelor, precum și în partea stîngă sau dreaptă, deasupra ori dedesubtul scheletului. De obicei, cînd inventarul mormintelor cuprinde mai multe vase, ele se găsesc grupate în cîteva locuri, fie la cap și picioare, fie și înșirate în partea stîngă sau dreaptă a scheletului. În mormintele cu trepte, o parte din ceramica care însoțește mortul este așezată pe ele.

În cîteva morminte de la Șpanțov apare și așezarea etajată a vaselor, unele dintre ele aflîndu-se pe fundul gropii, iar altele găsindu-se mai sus față de primele cu 0,40—1 m ¹⁴³. Un caz asemănător pare să fie și într-un mormînt de la Vlad Țepeș ¹⁴⁴. În legătură cu mormîntul 3 de la Șpanțov și mormîntul de la Vlad Țepeș mai facem observația că în ambele cazuri, la un nivel superior față de fundul gropii mormîntului, se găsea cîte un castron cu trei torți.

Tot în legătură cu poziția vaselor în morminte amintim că ele apar și grupate cîte două, un vas mai mic într-altul mai mare, fiind puse în mod obișnuit pe fundul mormîntului, sau în cazuri mai rare pe pragul cruțat la săparea gropii. Obiceiul de a pune în preajma scheletelor vase mai mici în altele mai mari este cunoscut în lumea sarmatică ¹⁴⁵.

Prin urmare, s-ar părea că nu există reguli fixe în ceea ce privește așezarea vaselor într-o anumită poziție față de schelet. Constatăm chiar că același tip de vas apare în morminte din aceeași necropolă în poziții diferite față de schelet. Astfel, la Izvoare au fost semnalate castroane cu trei torți în preajma craniului (mormîntul V), lîngă bazin (mormîntul VI) și la picioare (mormîntul IV). Cu toate acestea, dispoziția atît de variată a vaselor în morminte nu trebuie socotită întotdeauna întîmplătoare. Atunci cînd numărul vaselor din morminte era mai mare, ele nu puteau fi așezate toate într-un singur loc, ci erau puse la cap, la picioare și chiar înșirate de-a lungul scheletului. S-ar putea ca în legătură cu dispunerea vaselor în morminte să fie totuși anumite criterii mai greu de sesizat în etapa actuală de cercetare, determinate atît de caracterul eterogen sub aspectul etnic al triburilor cerneahoviene, cît și eventual de deosebirile regionale din cadrul aceluiași grup.

În afară de ceramică, în morminte se întîlnesc numeroase obiecte de metal, os și sticlă.

O deosebită importanță o prezintă fibulele de bronz, fier și argint, elemente prețioase pentru datarea mai precisă a cimitirelor. Mai numeroase sînt fibulele de tipul cu piciorul înfășurat (fig. 34/3—6, 8; 35/6, 7, 9, 10, 14, 17, 18). Fibulele cu placă și semidisc se găsesc în număr mult mai redus și numai în mormintele mai tîrzii ale culturii Sîntana (fig. 35/13).

Fibulele apar în morminte, de obicei, grupate cîte două, pe umeri sau în regiunea superioară a toracelui.

Comentînd absența fibulelor în mormintele de la Lohvițk, D. T. Berezoveț și V. P. Petrov scot în evidență posibilitatea de a surprinde unele particularități de

¹⁴² În poziție culcată erau așezate, de obicei, amforele și amforetele.

¹⁴³ Bucur Mitrea, *op. cit.*, în SCIV, IV, 1—2, 1953, p. 231.

¹⁴⁴ N. Angheliescu, *op. cit.*, în SCIV, VI, 1—2, 1955, p. 323.

¹⁴⁵ Al. Andronic, *Un mormînt sarmatic descoperit la Vaslui*, în SCIV, XIV, 2, 1963, p. 350, 353.

îmbrăcăminte ale populației care-și îngropa morții în această necropolă¹⁴⁶. Absența fibulelor din necropola de la Lohvițk, în care au fost cercetate metodic doar 12 morminte de înhumatie, nu poate constitui, după părerea noastră, un indiciu că locuitorii din preajma Lohvițkului foloseau în această vreme pentru morți o îmbrăcă-

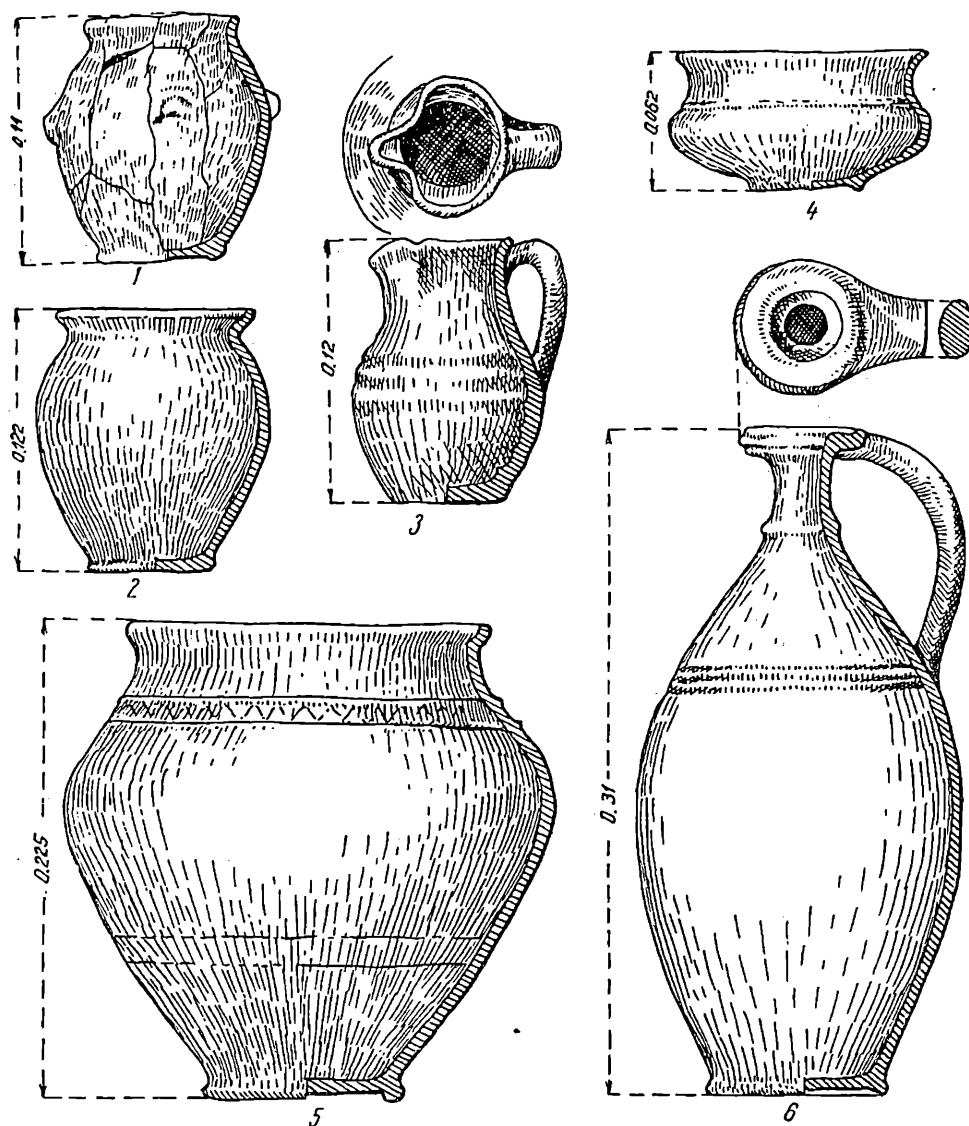

Fig. 30. — Ceramică lucrată cu mîna (1) și la roată (2–6) descoperită la Independența. 1 — vas din pastă poroasă decorat cu patru proeminente; 2 — vas din pastă zgrunțuroasă; 3, 6 — vase din pastă fină, de culoare roșie; 4, 5 — vase din pastă fină, cenușie (după B. Mitrea și Niță Anghelescu).

mente la care nu se întrebuițau fibulele. În toate regiunile cu monumente Sintana de Mureș-Cerneahov se cunosc necropole în care, alături de mormintele cu fibule în inventar, se întîlnesc și numeroase morminte fără fibule.

¹⁴⁶ D. T. Berezoveț, V. P. Petrov, *Лохвицкий могильник*, în *МИА*, 82, 1960, p. 98, 99.

Cataramile de bronz (fig. 34/7, 10; 35/1, 8, 11, 12, 15, 16, 18) și fier (fig. 34/9) apar și ele destul de frecvent în mormintele de înhumatie. În mod obișnuit, în morminte se află cîte o singură cataramă în regiunea oaselor bazinului. Mai rar se întîlnesc și morminte în inventarul cărora sînt cîte două catarami ¹⁴⁷.

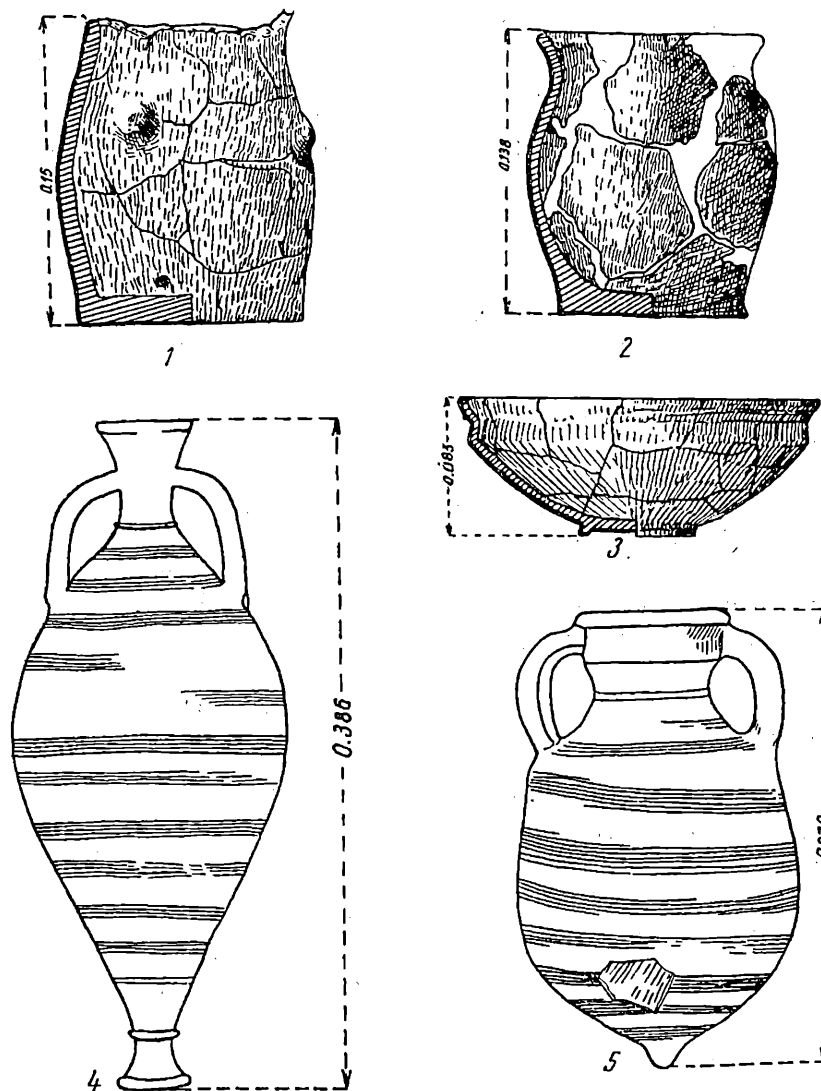

Fig. 31. — Ceramică descoperită la Tirgșor (1, 2, 3 — după Gh. Diaconu) și Erbiceni (4, 5 — după Em. Zaharia și N. Zaharia). 1, 2 — vase lucrate cu mîna; 3 — strachină din pastă fină, cenușie, lucrată cu roata; 4, 5 — amforete romane.

În mormintele de femei, foarte adesea se află diferite categorii de mărgel (fig. 22/7; 34/1, 2), fie la gît sub forma colierelor, fie cusute pe îmbrăcăminte. Astfel, în mormîntul VIII de la Izvoare s-au găsit mărgel în regiunea toracelui și abdomenului, precum și deasupra femurului stîng, înșirate de la șold pînă la genunchi, iar în mormîntul 18 de la Independența s-au semnalat mărgel în jurul brațului stîng.

¹⁴⁷ István Kovács, *op. cit.*, în *Dolgozatok*, III, 2, 1912, p. 280; Gh. Diaconu, *Tirgșor*, 1965, p. 90.

Cunoașterea exactă a poziției mărgelilor pe îmbrăcămintea morților ne-ar oferi interesante date cu privire la motivele ornamentale de pe aceasta și într-o anumită măsură chiar unele indicații relativ la tipul de veșminte cu care erau îmbrăcați cei înmormîntați. Folosindu-se indicațiile date de poziția mărgelilor cusute pe îmbrăcămintea și de prezența și poziția fibulelor, a cataramelor și a altor obiecte din această categorie în morminte, s-ar putea ajunge, în urma unui studiu amănunțit, bazat și pe un volum corespunzător de descoperiri arheologice, la stabilirea unor valoroase elemente etnografice.

Un element caracteristic pentru inventarul mormintelor îl constituie și pieptenii de os din trei rînduri de plăci, cu mîner semicircular (fig. 19/2—5). Pieptenii se găsesc totdeauna în regiunea superioară a scheletelor, de obicei lîngă craniu, în partea stîngă sau, mai rar, în partea dreaptă. În mormintele 8 și 9 de la Palatca, pieptenii au fost depuși în cîte un vas de lut, iar în unele morminte de la Izvoare (mormîntul VIII), Sîntana de Mureș (mormîntul 14) și Tîrșor (mormîntul 179) ei erau așezați sub cîte un vas. Un interes deosebit îl prezintă pieptenele de os bilateral de la Șpanțov, singura piesă de acest fel descoperită, după informațiile de care dispunem, în aria culturii Sîntana de Mureș-Cerneahov. Obiceiul de a pune piepteni în morminte pare să fi fost transmis purtătorilor culturii Sîntana de Mureș-Cerneahov de către triburile germanice.

Tot în mormintele de femei se găsesc, uneori, și fusaiole bitronconice de lut, așezate lîngă craniu, în partea de mijloc a corpului sau în regiunea picioarelor, cercei de bronz, aur și argint (fig. 22/2, 6) agățați cîte unul în urechea dreaptă sau stîngă, diferite ace din bronz și fier (fig. 35/3), precum și brățări simple de bronz. Ca obiecte mai rare menționăm penseta (fig. 35/4) și auriscalpium (fig. 35/5).

Dintre obiectele mărunte merită să fie pomenite aici pandantivele în formă de căldărușă (fig. 22/4, 5) din bronz sau fier, de origine nordică¹⁴⁸, pandantivele prismatice din os (fig. 22/8, 9), transmise, probabil, de către sarmați¹⁴⁹, precum și diferite cochilii de scoici marine, de asemenea reminiscențe ale obiceiurilor de înmormîntare sarmatice.

Pendantivele-căldărușă, larg răspîndite în cadrul complexului cultural cu morminte de incinerare de tip Przeworsk, ajung să fie folosite în aria culturii Sîntana și de populația care se înhumează. Astfel, în mormîntul nr. 16 de înhumare de la Erbiceni au fost descoperite două pendantive-căldărușă. Acest mormînt prezintă pregnante elemente sarmatice, ca, de exemplu, pragul de pe fundul gropii, pe care erau așezate vasele din inventar¹⁵⁰. Această situație ne permite să formulăm presupunerea potrivit căreia sarmații intrați în grupul purtătorilor culturii Sîntana-Cerneahov începuseră să împrumute unele obiceiuri de la populațiile cu care veniseră în contact¹⁵¹. De asemenea, descoperirea pendantivelor prismatice din os în unele morminte de incinerare de la Tîrșor indică deja adopțarea și folosirea acestor obiecte, cu toată semnificația lor, și de unele populații care se incinerau.

Influențele și schimburile reciproce dintre aceia care practicau înhumarea pe de o parte, și aceia care se incinerau, pe de altă parte, reprezintă, fără îndoială, rezultatul amestecului dintre diferitele grupe de populații. De altfel, schimburi asemă-

¹⁴⁸ Gh. Diaconu, *Tîrșor...*, p. 94—96.

¹⁴⁹ Gh. Diaconu, *op. cit.*, în SCIV, XIII, 2, 1962, p. 441—443.

¹⁵⁰ Dan Gh. Teodor și Em. Zaharia, *op. cit.*, în *Materiale*, VIII, 1962, p. 40, 41 și fig. 5/10, 11.

¹⁵¹ Descoperirile sarmatice din Moldova și Muntenia dovedesc că încă din secolul al III-lea e.n. sarmații începuseră să folosească și ceramica localnicilor. Gh. Bîchir, *op. cit.*, în SCIV, XII, 2, 1961, p. 268; Ion Ioniță, *op. cit.*, în AM, II—III, p. 323.

nătoare se pot observa în această epocă chiar între elementele etnice diferite care practică același rit funerar ¹⁵².

Destul de rar apar în mormintele de înhumăție și paharele de sticlă, obiecte de lux ajunse aici prin import. Aparținând mai multor tipuri, paharele de sticlă se întîlnesc în toate regiunile culturii Sîntana de Mureș din țara noastră. Amintim aici exemplarele descoperite la Sîntana de Mureș (fig. 36/2), Tg.-Mureș, Tîrșor, Izvoare (fig. 36/1) și Zapodeni.

În mormintele de înhumăție, armele lipsesc. Semnalăm numai mormîntul 34 de la Ciurbrud, în cuprinsul căruia s-a găsit un topor de luptă din fier ¹⁵³. Scheletul de copil din acest mormînt exclude categoric posibilitatea de a pune mormîntul respectiv pe seama unui luptător. Rezultă, așadar, că prezența toporului de luptă în acest mormînt, în care se mai găseau patru vase de lut lucrate la roată, un pieptene de os, oase de animal și o căldare de lemn cu cercuri de fier, are o altă semnificație. Aici este cazul să reamintim și toporașul de luptă de la Tîrșor (fig. 21/1), care, de asemenea, a apărut într-un complex funerar, de data aceasta într-un mormînt de incinerăție ¹⁵⁴.

Topoare de un tip apropiat aceluia de la Tîrșor au fost descoperite și în unele așezări Cerneahov din U.R.S.S., cum ar fi la Budești (fig. 21/3) ¹⁵⁵ și Kriniciki (fig. 21/2) ¹⁵⁶.

Nu este lipsită de importanță nici apariția în inventarul unor morminte din aria culturii Cerneahov a unor pandantive în formă de toporașe. În țara noastră ele au fost semnalate în Transilvania, în mormîntul 43 de la Sîntana de Mureș și mormîntul XIII de la Tg.-Mureș (fig. 22/3) ¹⁵⁷. Obiecte de podoabă asemănătoare au fost descoperite și în regiunea Niprului ¹⁵⁸.

Toporașele miniatură din mormintele culturii Sîntana-Cerneahov trebuie puse în legătură cu piesele de tipul topoarelor amintite de la Ciurbrud, Tîrșor, Budești și Kriniciki, primele piese — pandantivele-miniatură — constituind adevărate simboluri pentru cele din urmă.

Datele de care dispunem pînă în prezent nu ne permit să facem o atribuire etnică precisă a mormintelor în inventarul cărora au fost descoperite topoarele de luptă. Avînd în vedere însă obiceiul de a pune arme în morminte, documentat în cultura Przeworsk din regiunile mai nordice, nu este exclus ca și unii dintre aceia care cunoșteau și puneau în morminte topoarele de luptă să fi venit tot din nord, fiind unii din purtătorii sau înrudiți cu purtătorii culturii Przeworsk ¹⁵⁹.

În unele cimitire semnalăm morminte al căror inventar cuprinde cuțite de fier fie de tipul obișnuit — drepte cu spinarea curbă, — fie de tipul curbat, ca acelea de la Erbiceni. Amplasarea lor în partea dreaptă a scheletului, în dreptul femurului, locul obișnuit al pumnalelor și al săbiilor din mormintele sarmatice ¹⁶⁰, ar putea sugera ideea că trebuiau să îndeplinească aceleași funcții ca piesele de luptă din complexele amintite. Condițiile în care au fost descoperite însă unele dintre cuțite înlătură orice

¹⁵² În mormintele de incinerăție cu vase arse secundar se întîlnesc, de exemplu, și vase din pastă fină, cenușie, lucrate la roată, de factură dacică.

¹⁵³ A. Dankanits și I. Ferenczi, *op. cit.*, în *Materiale*, VI, 1959, p. 614.

¹⁵⁴ Gh. Diaconu, *op. cit.*, în SCIV, XI, 1, 1960, p. 60, fig. 6/3.

¹⁵⁵ E. A. Rikman, *op. cit.*, în MIA, 82, 1960, p. 324, fig. 19/3.

¹⁵⁶ E. A. Simonovici, *op. cit.*, în MIA, 82, 1960, p. 242, fig. 3/1.

¹⁵⁷ István Kovács, *op. cit.*, în *Dolgozatok*, III, 2, 1912,

p. 294, fig. 56/1, 2, 6a, 6b; idem, *op. cit.*, în *Dolgozatok*, VI, 2, 1915, p. 288, fig. 50/7, 7a. Pandantivele de la Sîntana de Mureș se deosebesc ca tip de cele de la Tîrșor-Mureș, totuși ele aparțin aceleiași categorii de obiecte.

¹⁵⁸ M. A. Tihanova, *op. cit.*, în SA, 4, 1957, p. 174.

¹⁵⁹ Avem în vedere faptul că în cuprinsul culturii Przeworsk trăiau elemente etnice diferite.

¹⁶⁰ Ion Ioniță, *op. cit.*, în AM, II—III, 1964, p. 319, fig. 7/2; Al. Andronic, *op. cit.*, în SCIV, XIV, 2, 1963, p. 350, fig. 2.

posibilitate de a le trata ca arme. Pozițiile cu totul diferite pe care le au ele în morminte — lângă craniu, lângă mîna stîngă, pe abdomen, pe pragul cruțat de la picioare

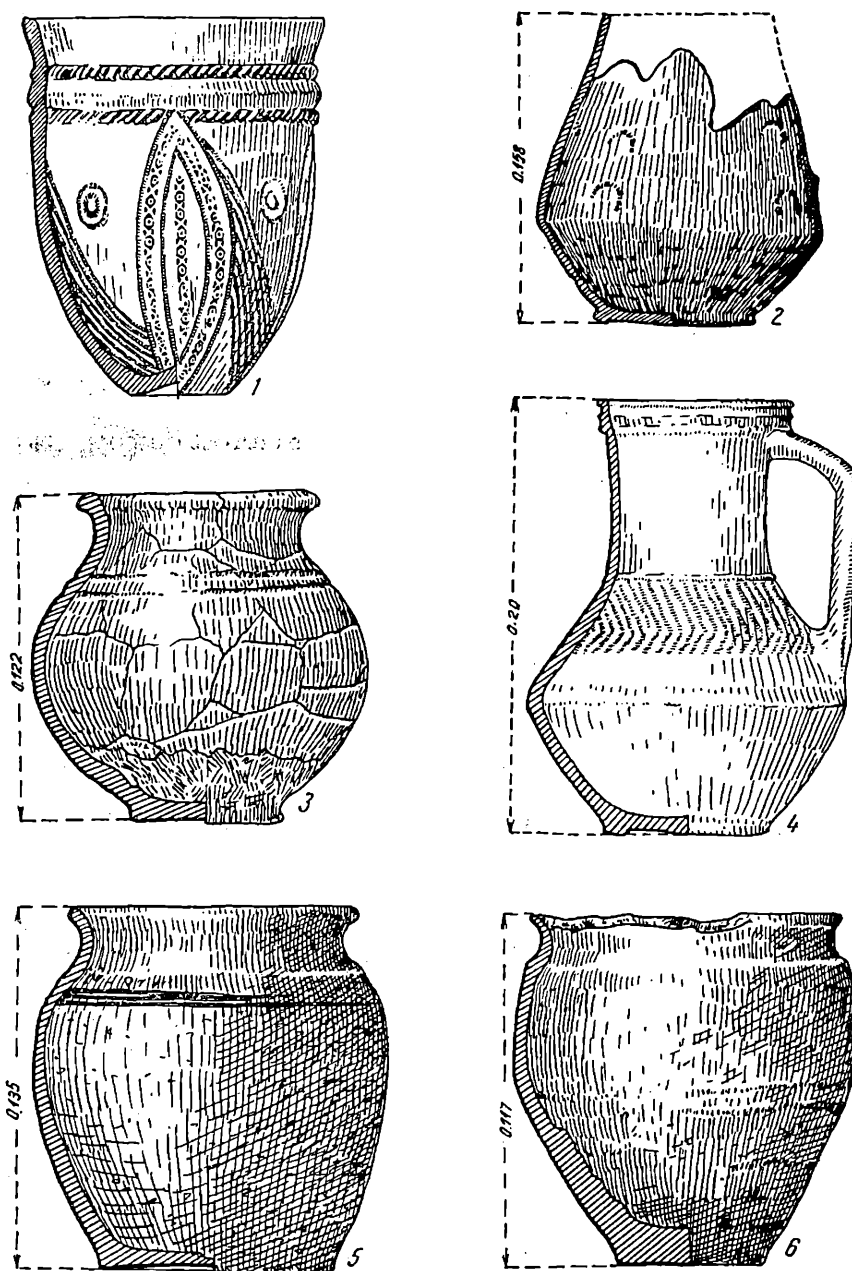

Fig. 32. — Ceramică lucrată cu roata descoperită la Izvoare (1, 4 — după R. Vulpe), Olteni (2 — după C. Preda) și Tîrgșor (3, 5-6 — după Gh. Diaconu). 1 — pahar din ceramică neagră; 2, 4 — vase din pastă fină, cenușie; 3, 5, 6 — vase din pastă zgrunțuroasă.

sau între tibii — indică rolul lor de obiecte uzuale obișnuite. Această destinație a cuțitelor din morminte este confirmată de poziția lor înfiptă, uneori, între oasele de

animale rămase de la ofrandele de carne¹⁶¹, precum și de prezența lor atît în mormintele de bărbați, cît și în cele de femei¹⁶².

În legătură cu cuțitele de fier urmează să facem și observația că ele sînt, deocamdată, mult mai rare în necropolele din Moldova și Muntenia și relativ mai numeroase în acelea din Transilvania. O constatare aproape identică poate fi făcută și asupra descoperirilor de morminte cu oase de animale în inventarul lor. Cercetările viitoare vor trebui să lămurească problema dacă există sau nu o legătură directă între ofrandele de carne și cuțitele de fier din morminte.

Cuțitașele de bronz, mult mai puține ca număr, au fost considerate ca obiecte de toaletă¹⁶³.

Oasele de animale rămase de la ofrandele de carne nu au constituit încă obiectul unor studii mai competente ale specialiștilor. Astfel, pentru multe morminte de la Sîntana de Mureș se menționează prezența materialului faunistic, dar nu se specifică decît rar speciile de animale de la care provin. Informații mai precise referitoare la această problemă lipsesc chiar în lucrările publicate mai recent. Cu toate acestea, mențiunile deja apărute în unele lucrări ne permit să apreciem uneori nu numai prezența, ci și preponderența unora dintre speciile de animale sacrificate cu prilejul înmormîntărilor.

Sacrificările de ovine par a fi cele mai frecvente și comune tuturor descoperirilor aparținînd culturii Sîntana din țara noastră¹⁶⁴. Mai puțin numeroase, și după informațiile noastre limitate numai la Transilvania, sînt sacrificările de porci¹⁶⁵. Într-o proporție aproximativ egală cu ultimele se găsește și grupa de morminte în care s-au descoperit oase de pasări¹⁶⁶. Dacă însă la acestea din urmă se adaugă și mormintele în care s-au găsit ouă întregi sau coji de ouă¹⁶⁷, așa cum ni se pare îndreptățit a se face, această categorie de morminte devine mult mai numeroasă și trebuie situată, ca frecvență, imediat după grupa acelor în care s-au semnalat oase de ovine.

Sacrificările de animale și ofrandele de carne în morminte sugerează, fără îndoială, date referitoare la componența turmelor și preferința pentru creșterea anumitor specii de animale. Nu știm în ce măsură informații mai complete asupra sacrificărilor de animale și ofrandelor de carne în morminte ar putea indica, eventual, și unele deosebiri între diferitele grupuri etnice din cadrul populației culturii Sîntana de Mureș-Cerneahov, atît de eterogenă sub acest aspect. Totuși, delimitarea în anumite zone a creșterii turmelor de o anumită specie, pentru întreaga arie a culturii Sîntana-Cerneahov, precum și pentru regiunile învecinate ni se pare deosebit de necesară pentru studierea problemei creșterii vitelor la diferitele triburi din cuprinsul ei. Deosebit de interesantă ni se pare situația din mormîntul 26 de la Sîntana de Mureș, în care au fost descoperite oase de berbec, miel și porc¹⁶⁸, mormîntul 9

¹⁶¹ M. Macrea, *op. cit.*, în *Studii*, I, 2, 1949, p. 112.

¹⁶² Vezi, de exemplu, mormintele 27 și 73 de la Sîntana de Mureș, în inventarul cărora au fost găsite și cuțite și fusaiole. István Kovács, *op. cit.*, în *Dolgozatok*, III, 2, 1912, p. 276, 319, 320.

¹⁶³ Radu Vulpe, *Izvoare*, 1957, p. 47.

¹⁶⁴ Bucur Mitrea și Niță Angheliescu, *op. cit.*, în *Materiale*, VII, 1961, p. 496, 497; idem, *op. cit.*, în *Materiale*, VIII, 1962, p. 612; Bucur Mitrea, Sebastian Morintz și C. Preda, *op. cit.*, în *Materiale*, VIII, 1962, p. 617; A. Dankanits și I. Ferenczi, *op. cit.*, în *Materiale*, VI, 1959, p. 614; B. Mitrea și C. Preda, *op. cit.*, în *SCIV*, VI, 3-4, 1955, p. 639; N. Zaharia, Em Zaharia și V. Palade, *op. cit.*, în *Materiale*, VIII, 1962, p. 594; István Kovács, *op. cit.*, în *Dolgozatok*, III, 2, 1912, p. 272.

¹⁶⁵ István Kovács, *op. cit.*, în *Dolgozatok*, III, 2, 1912,

p. 274, 296.

¹⁶⁶ M. Macrea, *op. cit.*, în *Studii*, I, 2, 1949, p. 112; Bucur Mitrea și Niță Angheliescu, *op. cit.*, în *Materiale*, VIII, I, 1961, p. 496; idem, *op. cit.*, în *Materiale*, VIII, 1962, p. 612; Bucur Mitrea și C. Preda, *op. cit.*, în *SCIV*, VI, 3-4, 1955, p. 639; István Kovács, *op. cit.*, în *Dolgozatok*, III, 2, 1912, p. 266.

¹⁶⁷ Radu Vulpe, *Izvoare*, 1957, p. 45; M. Macrea, *op. cit.*, în *Studii*, I, 2, 1949, p. 112; B. Mitrea și N. Angheliescu, *op. cit.*, în *Materiale*, VIII, 1962, p. 612; A. Dankanits și I. Ferenczi, *op. cit.*, în *Materiale*, VI, 1959, p. 614; N. Angheliescu, *op. cit.*, în *SCIV*, VI, 1-2, 1955, p. 323; B. Mitrea și C. Preda, *op. cit.*, în *SCIV*, VI, 3-4, 1955, p. 639.

¹⁶⁸ István Kovács, *op. cit.*, în *Dolgozatok*, III, 2, 1912, p. 273, 274.

de la Palatca, în care s-au găsit oase de bovine și păsări ¹⁶⁹, precum și aceea din unele morminte de la Independența (mormintele 1, 13) ¹⁷⁰ și Ciumbrud ¹⁷¹, în inventarul cărora s-au găsit oase de păsări și ovine. De aici rezultă că aceiași indivizi obișnuiau să sacrifice la înmormântare animale din specii diferite. Urmează să se precizeze dacă sacrificările și ofrandele de carne din animale diferite la înmormântarea unui individ constituie și un rezultat al amestecului de populații care a avut loc în cadrul procesului de formare și de extindere a acestei culturi.

★

Cimitirele de tip Sîntana de Mureș nu prezintă aceleași caracteristici pe întreg teritoriul României. Pînă în prezent au fost observate deja unele deosebiri de rit și ritual atît între necropolele situate pe teritorii diferite, cît și între grupe de morminte din cuprinsul aceluiași cimitir.

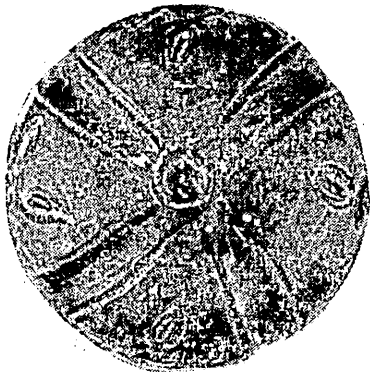
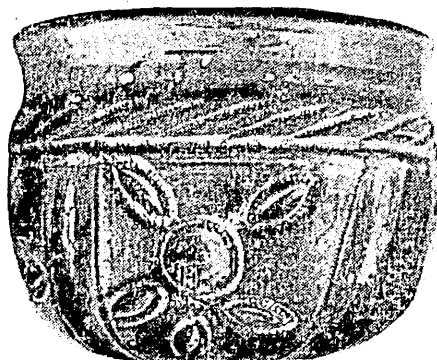

Fig. 33. — Cupă din ceramică neagră descoperită la Arsura. Circa 1/2 din m. naturală.

Cimitirele Sîntana de Mureș din Transilvania se prezintă, deocamdată, ca un grup mai unitar prin ritul funerar și prin inventarul de obiecte găsit în preajma schelelor. Astfel, necropolele de la Sîntana de Mureș, Tg.-Mureș și Palatca au în cuprinsul lor numai morminte de înhumăție. De asemenea, unele trăsături comune, cum ar fi orientarea frecventă a schelelor cu capul la nord, ofrandele de carne de ovine și porci, uneori cu un cuțit înfipt în ele, pendentivele în formă de toporașe și fibulele cu placă și semidisc indică o datare mai tîrzie a acestor necropole (în a doua jumătate a secolului al IV-lea e.n.) și o compoziție etnică relativ mai unitară pentru purtătorii culturii Sîntana din Transilvania. Grupa cimitirelor Sîntana din Transilvania, după cum observă și M. A. Tihanova ¹⁷², se apropie foarte mult de necropolele Cerneahov de pe Niprul mijlociu.

În Moldova, în afară de cimitirul de la Izvoare numai cu morminte de înhumăție, s-au descoperit și altele, în care se întîlnesc atît morminte de înhumăție, cît și morminte de incinerăție. Săpăturile efectuate la Erbiceni și Pietriș ne permit, deocamdată, constatarea că înhumăția era practică în secolul al IV-lea de majoritatea populației de pe teritoriul Moldovei.

Numărul cu mult mai mare al mormintelor de înhumăție în comparație cu al acelor de incinerăție se datorește, pe de o parte, datării mai tîrzii a unora dintre necropolele descoperite în Moldova, iar pe de altă parte unei anumite compoziții etnice a populației respective. Astfel, necropolele de la Izvoare și Erbiceni, datate pe

¹⁶⁹ M. Macrea, *op. cit.*, în *Studii*, I, 2, 1949, p. 112.

¹⁷⁰ Bucur Mitrea și Niță Angheliescu, *op. cit.*, în *Materiale*, VII, 1961, p. 496; idem, *op. cit.*, în *Materiale*, VIII, 1962, p. 612.

¹⁷¹ A. Dankanits și I. Ferenczi, *op. cit.*, în *Materiale*, VI, 1959, p. 614.

¹⁷² M. A. Tihanova, *op. cit.*, în *SA*, 4, 1957, p. 188.

baza amforetelor și a fibulelor cu placă și semidisc în a doua jumătate a secolului al IV-lea e.n., cuprind numai morminte de înhumăție sau, în orice caz, un număr foarte redus de morminte de incinerăție ¹⁷³.

Necropola de la Pietriș, asupra căreia avem date mai complete, cuprinde și ea un număr mai mare de înhumăți. O analiză atentă a ritului și ritualului de înmormîntare (înhumați cu mâinile îndoite din cot și picioarele mai ridicate, apropiate în dreptul genunchilor, gropi cu praguri, cenușă și cărbuni în preajma scheletului), ca și a inventarului, mai ales a vaselor lucrate cu mîna, ne permite să surprindem în această necropolă numeroase elemente sarmatice ¹⁷⁴, ceea ce a determinat, după cum era și firesc, practicarea într-o mai mare măsură a înhumăției.

Dintr-o fază mai veche a culturii Sîntana din Moldova, eventual încă de la sfîrșitul secolului al III-lea e.n., pare a fi numai mormîntul de incinerăție de la Dolheștii Mari, în care elementele locale daco-carpice vin în contact cu cele nordice de tip Przeworsk tîrziu.

Cel mai bine cunoscute sînt necropolele din Muntenia. Săpăturile de la Tîrgșor, Șpanțov, Olteni, Independența, Gherăseni, Mătăsaru și Mitreni au adus o bogată documentație asupra populației cernahoviene din această regiune, ceea ce permite chiar delimitarea pe baza inventarului și a ritului funerar a unor variante culturale și totodată identificarea în diferite zone a preponderenței unor anumite elemente etnice. Astfel, mormintele de incinerăție cu vase nearse secundar din cimitirele de la Tîrgșor și Gherăseni, cu o ceramică care se apropie de vasele dacice tîrzii (secolul al III-lea e.n.), indică o populație dacică ¹⁷⁵, a cărei dezvoltare începe să se desfășoare în condiții istorice noi create de retragerea trupelor romane din Dacia, de intensificarea legăturilor cu sarmatii și de pătrunderea treptată a uniunilor de triburi germanice.

În cîteva cimitire din Muntenia (Tîrgșor, Olteni, Mătăsaru) a fost identificată și o a doua categorie de morminte de incinerăție cu vasele și obiectele de inventar trecute prin flăcările rugului. Aceste morminte, în care s-au găsit uneori arme (vîrfuri de lance, *umbo*) și amnare de fier, ar putea fi atribuite eventual triburilor de taifali venite din regiunile răsăritene ale culturii Przeworsk ¹⁷⁶.

Cimitire cu morminte de incinerăție și morminte de înhumăție au fost descoperite în toate regiunile culturii Sîntana de Mureș-Cerneahov. Analiza atentă a inventarului și a materialului osteologic uman din morminte arată că practicarea incinerăției sau înhumăției era determinată, în ultima instanță, de *originea etnică* a celui înmormîntat.

Studiind descoperirile din R. S. S. Moldovenească, G. B. Fedorov ajunge la concluzia că pentru teritoriul dintre Prut și Nistru originea incinerăției trebuie căutată la geto-daci, iar a înhumăției la sarmați ¹⁷⁷. Fără a nega componentele geto-dacice și sarmatice ale culturii Cerneahov din regiunea amintită, trebuie să admitem însă că prezența pe același teritoriu și a altor elemente etnice, ca și a influențelor venite din partea Imperiului roman, a putut impulsiona într-un fel sau altul evoluția celor două rituri de înmormîntare ¹⁷⁸. De altfel, însuși G. B. Fedorov amintește pentru același teritoriu descoperirea unor elemente ale culturilor Przeworsk și Zarubineț ¹⁷⁹.

¹⁷³ Toate mormintele din secolul al IV-lea e.n. de la Izvoare sînt de înhumăție (Radu Vulpe, *Izvoare*, 1957, p. 42—50). La Erbiceni, numărul mormintelor de incinerăție este foarte mic, reducîndu-se la 2 (Dan Gh. Teodor și Em. Zaharia, *op. cit.*, în *Materiale*, VIII, 1962, p. 39).

¹⁷⁴ Valea Birladului pare să fi fost mult populată de către triburile sarmatice în perioada anterioară culturii Sîntana de Mureș.

¹⁷⁵ Gh. Diaconu, *op. cit.*, în SCIV, XII, 2, 1961, p. 275.

¹⁷⁶ Gh. Diaconu, *op. cit.*, în SCIV, XV, 4, 1964, p. 467 și urm.

¹⁷⁷ G. B. Fedorov, *op. cit.*, în SA, 3, 1958, p. 236 și urm.

¹⁷⁸ Ion Ioniță, Г. Б. Федоров, *О двух обрядах погребения в черняховской культуре (по памятникам Молдавии)*, în SCIV, XII, 1, 1961, p. 173, 174.

¹⁷⁹ G. B. Fedorov, *op. cit.*, în SA, 3, 1958, p. 237.

Răspîndirea triburilor sarmatice în perioada mai veche în cea mai mare parte a regiunilor culturii Cerneahov ar putea sugera într-adevăr căutarea originii acestui rit la sarmați. Nu în același fel poate fi pusă însă problema originii incinerăției în cultura Sintana-Cerneahov, deoarece populația dacică nu a locuit niciodată

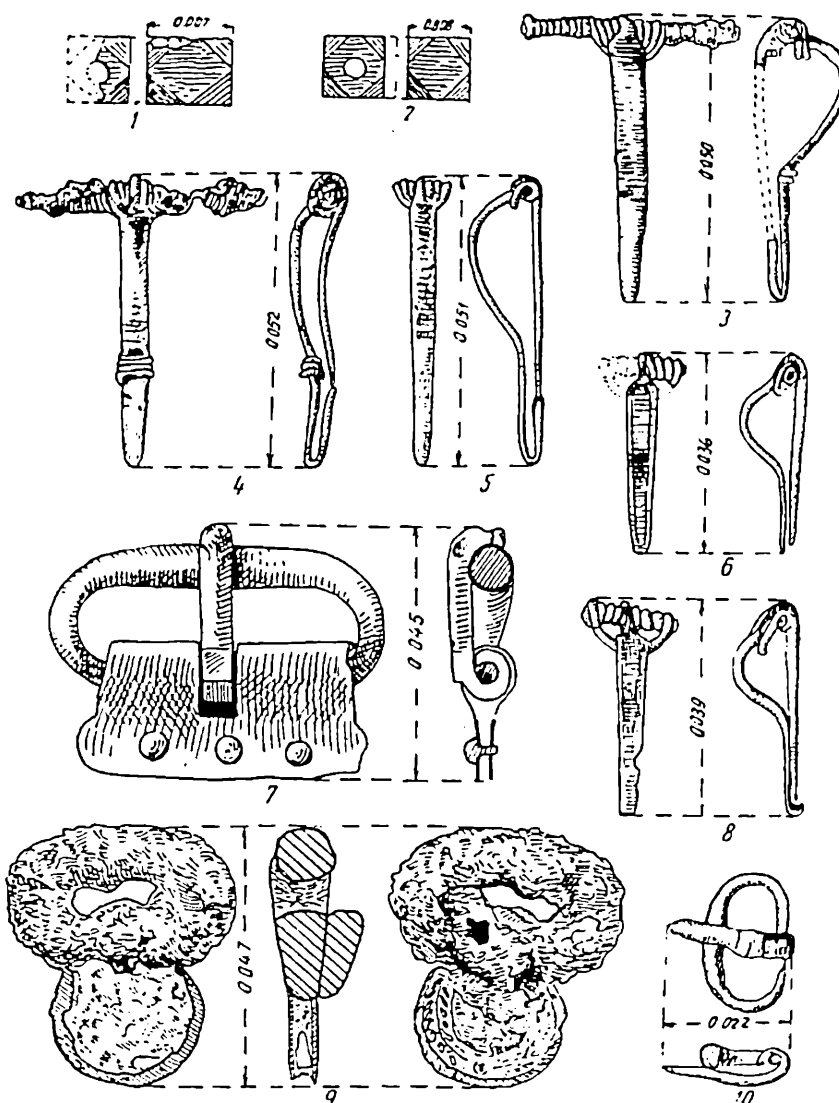

Fig. 34. — Obiecte descoperite la Tirgșor. 1, 2 — mărgelă de sticlă; 3-6, 8 — fibule de bronz; 7, 10 — cataramă de bronz; 9 — cataramă de fier (după Gh. Diaconu).

întreg acest spațiu. Astfel, cu toate că triburile dacice n-au ocupat vreodată regiunea Niprului, mormintele de incinerăție nu lipsesc din cimitirele Cerneahov din acest teritoriu.

Mormintele de incinerăție sînt relativ numeroase pe Nistru și Niprul mijlociu, unde necropolele Cerneahov cuprind, uneori, morminte de incinerăție pînă la aproxi-

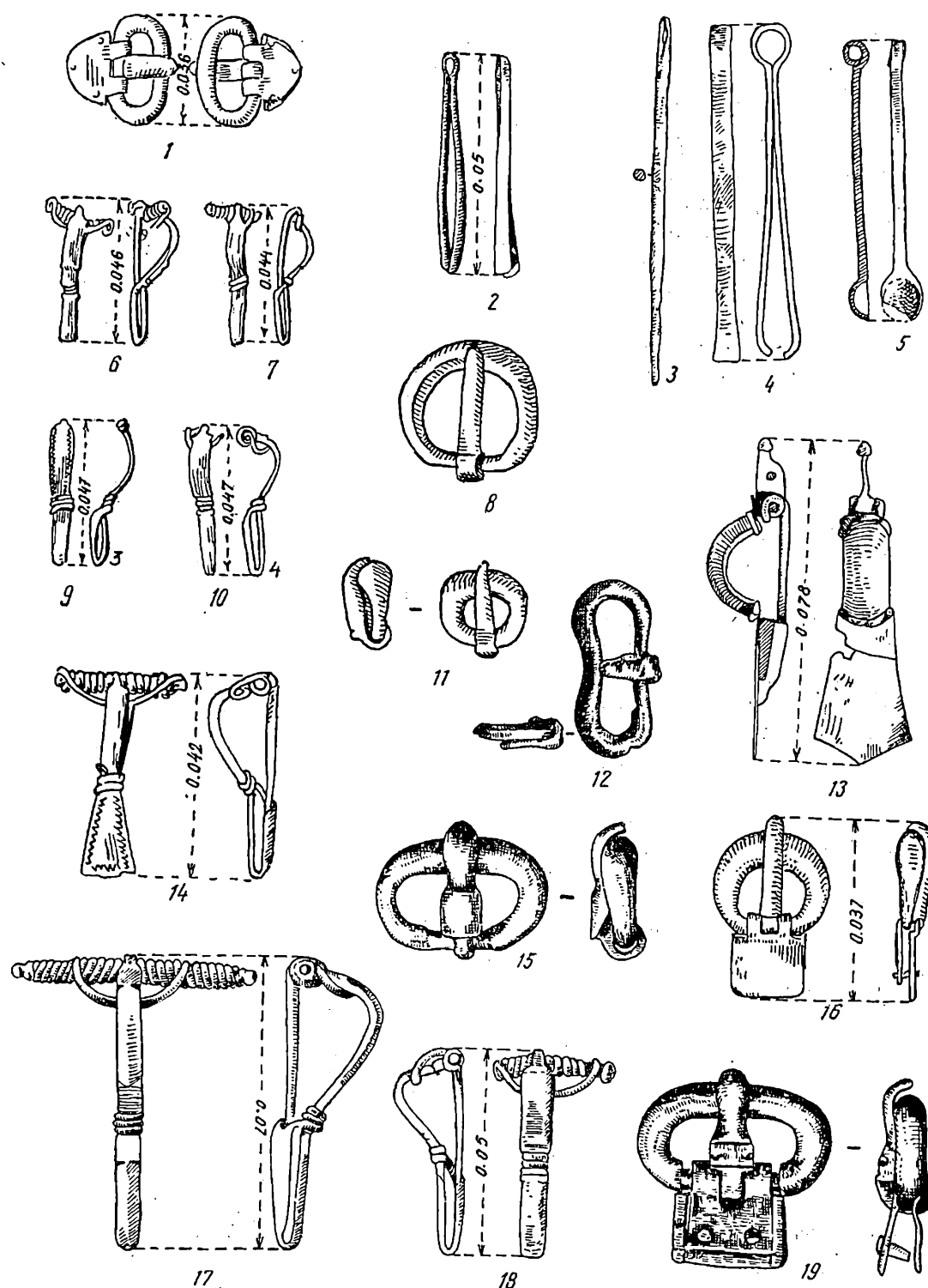

Fig. 35. — Obiecte de bronz (1-12, 14-19) și argint (13) descoperite la Pietriș (1, 6, 7, 9, 10 — după N. Zaharia, Em. Zaharia și V. Palade), Izvoare (2-5, 13, 17, 18 — după R. Vulpe), Erbiceni (8, 11, 14 — după D. Teodor și Em. Zaharia), Tîrgu-Mureș (12), Sintana de Mureș (15, 19 — după István Kovács) și Independența (17 — după B. Mitrea și Niță Anghelescu). 1, 8, 11, 12, 15, 16, 19 — cataramе; 2, 4 — pensete; 3 — ac; 5 — auri-scalpium; 6, 7, 9, 10, 13, 14, 17, 18 — fibule.

mativ 1/3 din numărul total de morminte. Ele devin și mai frecvente în regiunea Niprului inferior. Necropolele și descoperirile de morminte izolate atribuite culturii Cerneahov din Volînia, cum ar fi acelea de la Dereveanoe, Luțk, Gorka Polonka, Rudki și Novostav¹⁸⁰, arată că aici elementele culturii Cerneahov conviețuiesc cu cele ale culturii Przeworsk. M. A. Tihanova menționează chiar, în legătură cu cimitirul de la Luțk, că mormintele de incinerare prezintă evidente trăsături Przeworsk, iar acelea de înhumare caracteristici Cerneahov¹⁸¹. Un mare interes prezintă necropola de la Ditinici, cu morminte de incinerare și cu vase arse secundar, în care, de asemenea, se observă îmbinarea elementelor Przeworsk și Cerneahov, dar într-un mod cu totul aparte. Spre deosebire de mormintele de incinerare din necropolele tipice pentru cultura Cerneahov, mormintele de la Ditinici au în majoritatea cazurilor oasele puse direct în groapă, deși uneori se găsesc în ele până la 4–5 vase întregi sau întregibile (mormintele II, V, XIII, XV)¹⁸². Procentul ridicat de morminte de incinerare, ca și numeroasele elemente de ritual și inventar specifice grupului Przeworsk din necropolele variantei voliniene a culturii Cerneahov, sugerează pentru această zonă originea locală a incinerării, ca rezultat al continuării unor practici funerare mai vechi.

Unele dintre triburile purtătorilor culturii Przeworsk (taifalii) se vor infiltra, probabil, încă din a doua jumătate a secolului al II-lea e.n., în teritoriile dacice vecine cu o cultură de aspect Lipița¹⁸³, iar altele (herulii?) vor înainta mult spre sud-est, ajungând în regiunea Niprului inferior¹⁸⁴. Așa s-ar putea explica și numărul mare de incinerări în necropolele Cerneahov de pe Niprul inferior, mai ales în acelea din fazele mai vechi ale acestei culturi. De asemenea, în regiunea Niprului mijlociu, incinerarea era practică într-o perioadă mai veche de către triburile culturii Zarubineț¹⁸⁵, ceea ce face ca aici să nu se poată vorbi despre incinerare ca de o practică funerară nouă, adusă de purtătorii culturii Cerneahov. În sfârșit, incinerarea mai era practică și de o parte a triburilor gotice¹⁸⁶, așa că, chiar dacă nu le putem deosebi încă, unele morminte de incinerare de tip Cerneahov-Sîntana de Mureș ar putea să aparțină foarte probabil goților.

Prin urmare, ritul incinerării în cultura Cerneahov-Sîntana de Mureș nu poate avea o origine unică, dacică numai. Observațiile făcute deja cu privire la mormintele de incinerare de tip Tîrșor-Olteni (morminte de incinerare cu vase arse secundar, avînd, uneori, arme în inventar — vîrfuri de lance, *umbo*, mîner de la scut) arată că chiar mormintele de incinerare din teritorii fost dacice nu pot fi puse exclusiv pe seama acestei populații. Elementele culturii Lipița, Przeworsk și Zarubineț surprinse deja în cultura Cerneahov ne dau indicații foarte prețioase referitoare la continuitatea mai multor grupe etnice în cadrul acestei culturi aparent unitare, care practicau incinerarea încă dintr-o perioadă mai veche ca purtătoare ale unor culturi diferite. Dislocarea, fărîmîțarea și împingerea forțată, de multe ori în direcții diferite și pe spații foarte întinse a unor grupe de populații de către altele, fenomen obișnuit în răsăritul Europei în prima jumătate a mileniului I e.n., au determinat mișcări și ames-

¹⁸⁰ M. A. Tihanova, *op. cit.*, în SA, 4, 1957, p. 191–192.

¹⁸¹ *Ibidem*, p. 192.

¹⁸² M. I. Smișko, I. K. Sveșnikov, *op. cit.*, în MDA PV, 3, 1961, p. 91, 93, 97–99.

¹⁸³ Avem în vedere unele descoperiri de morminte de incinerare, cum ar fi acelea de la Zvenigorod și Bolotnoe, în care apar împreună elemente ale culturilor Lipița și Przeworsk (I. K. Sveșnikov, *op. cit.*, în KS, 68, 1957, p. 63–74; vezi și E. A. Simonovici, *op. cit.*, în SA, XXIX–XXX, 1959, p. 93).

¹⁸⁴ În legătură cu această deplasare de triburi din

aria culturii Przeworsk în regiunea Niprului inferior, vezi și M. A. Tihanova, *op. cit.*, în SA, 4, 1957, p. 173.

¹⁸⁵ V. P. Petrov, *Зарубинецкий могильник*, în MIA, 70, 1959, p. 33 și urm. I. M. Samoilovski, *Корчеватовский могильник*, în MIA, 70, 1959, p. 64–68.

¹⁸⁶ B. Oxenstierna, *Die Urheimat der Goten*, Leipzig–Stockholm, 1948, p. 11 și urm. (citată după E. A. Simonovici, *op. cit.*, în SA, XXIX–XXX, 1959, p. 104 și nota 53). Vezi și Berta Stjernquist, *Simris On Cultural Connections of Scania in the Roman Iron Age (Acta Archaeologica Lundensia, series in 4–0, No. 2)*, Bonn–Lund, 1955, p. 30, 51.

tecure permanente de triburi, precum și, probabil, asimilarea treptată a unor grupuri etnice bine individualizate în perioada precedentă. Grupe dispersate de indivizi din uniunile tribale dispărute sau pe cale de dispariție ca unități etnice diferențiate, intrate în componența noilor uniuni tribale victorioase, au continuat să practice aceleași obiceiuri și în noile condiții. Ulterior, unele din obiceiurile acestor grupe restrinse de indivizi, deosebiți ca *origine etnică* de masa populației în care trăiau, au putut fi împrumutate și de alte elemente din uniunile tribale în care fuseseră integrate.

Ritul înhumăției pare să fie într-adevăr una din contribuțiile cele mai însemnate pe care le-au adus sarmații în cultura Cerneahov-Sîntana de Mureș. Aceasta se datorește atât numărului mare de sarmați care populau regiunile din răsăritul Europei, cât și conservatorismului de care au dat dovadă aceste triburi în ceea ce privește ritul funerar. Elementele sarmatice din mormintele de înhumăție Sîntana-Cerneahov sînt foarte numeroase. Dintre ele menționăm gropile cu praguri, urmele de foc din preajma scheletului — cărbuni, cenușă — anumite poziții ale scheletelor, unele obiecte și vase lucrate cu mîna de factură sarmatică din inventarul mormintelor, precum și trăsăturile mongoloide pe care le prezintă cîteodată craniile¹⁸⁷. Totuși, dacă sarmații pot fi socotiți ca un factor important în practicarea și răspîndirea largă a înhumăției în cultura Sîntana-Cerneahov, ei nu pot fi considerați și singurul izvor în care trebuie căutată originea acestui rit funerar.

+ Obiceiul de a înhuma morții era cunoscut în primele secole ale erei noastre în Gotlanda, locul de unde au plecat triburile gotice¹⁸⁸. Deosebirile de ritual dintre mormintele de înhumăție din Gotlanda și cele din aria culturii Cerneahov nu pot constitui suficiente argumente pentru a considera că goții împrumută acest rit de la sarmați¹⁸⁹. S-ar putea presupune cel mult că acei goți care obișnuiau să se înhumeze încă înainte de venirea lor în contact cu sarmații ar fi putut împrumuta treptat de la aceștia doar unele *practici rituale* din ceremonialul de înmormîntare, dar nu *însuși ritul* funerar. Este drept că în perioada culturii Sîntana de Mureș-Cerneahov se poate vorbi de o anumită *modă sarmatică* a vremii, dar ea se manifestă mai ales la elementele aristocratice ale uniunilor tribale, și în primul rînd în domeniile mai puțin conservatoare ale vieții lor spirituale¹⁹⁰.

Înhumația mai era practică în unele regiuni din răsăritul Europei înainte de venirea sarmaților de către unii purtători ai culturii Zarubineț¹⁹¹ și de către triburile scitice tîrzii. Elementele culturii scitice tîrzii menționate adesea și cu denumirea de scito-sarmatice, datorită amestecului care a avut loc, în cele din urmă, între cele două populații iraniene înrudite, au început să fie semnalate în tot mai multe descoperiri de tip Cerneahov¹⁹² și ele dovedesc că o parte din această populație, al cărei rit de înmormîntare era înhumăția, a fost integrată în uniunile tribale cerneahoviene. Unele descoperiri mai recente din secolele II—III e.n. de pe teritoriul Moldovei (Văleni-Roman) confirmă că înhumăția mai era practică și de o parte a populației daco-carpice din regiunile est-carpătice ale României. Prin urmare, nici originea înhumăției nu poate fi căutată numai la una din populațiile culturii Sîntana de Mureș-Cerneahov.

¹⁸⁷ Pentru elementele sarmatice din mormintele culturii Sîntana de Mureș, vezi și Gh. Diaconu, *op. cit.*, în SCIV, XII, 2, 1961, nota 5 de la p. 278—279.

¹⁸⁸ Berta Stjernquist, *op. cit.*, p. 31 și urm.

¹⁸⁹ G. B. Fedorov, *op. cit.*, în SA, 3, 1958, p. 241 și urm.

¹⁹⁰ Ion Ioniță, *op. cit.*, în SCIV, XII, 1, 1961, p. 172—173.

¹⁹¹ V. P. Petrov, *op. cit.*, în MIA, 70, 1959, p. 33; I. M. Samoilovski, *op. cit.*, în MIA, 70, 1959, p. 68.

¹⁹² M. A. Tihanova, *op. cit.*, în SA, 4, 1957, p. 176; G. B. Fedorov, *Descoperirile arheologice din R. S. S. Moldovenească privind mileniul I al e.n.*, în SCȘ Iași, VIII, 1, 1957, p. 159. Elementele scito-sarmatice din cultura Cerneahov au fost mai bine studiate de către E. A. Simionovici, *op. cit.*, în SA, XXIV, 1955, p. 312 și urm.; idem, *К вопросу о скифской принадлежности черняховской культуры*, în SA, 2, 1962, p. 41 și urm.

În ceea ce privește raportul numeric dintre mormintele de înhumăție și acele de incinerăție, el oscilează nu numai în necropolele Sîntana de Mureș din România, ci și în acelea de tip Cerneahov din U.R.S.S. În general, cele mai frecvente sînt mormintele de înhumăție. Mormintele de incinerăție, mai numeroase în cimitirele Cerneahov timpurii, devin tot mai rare către sfîrșitul secolului al IV-lea e.n. Trecerea treptată de la incinerăție la înhumăție, pusă, de obicei, numai pe seama pătrunderii creștinismului la purtătorii culturii Cerneahov¹⁹³, se datorește, într-o anumită măsură, credem noi, și triburilor sarmatice, credincioase exclusiv înhumăției, care spre sfîrșitul secolului al III-lea e.n. și în primele decenii ale secolului al IV-lea e.n. se amestecă în cea mai mare parte cu purtătorii culturii Cerneahov, reprezentați la această dată printr-un adevărat conglomerat etnic. Așa s-ar putea explica de ce în necropolele sarmatice anterioare culturii Cerneahov se întîlnesc numai morminte de înhumăție, tipice pentru sarmați, iar în perioada culturii Cerneahov mormintele sarmatice (mormintele de tip Cerneahov în care se semnalează gropi cu praguri, cărbuni în preajma scheletului, vase lucrate cu mîna de factură sarmatică etc.) apar împreună cu morminte nesarmatice, fie de înhumăție, fie de incinerăție.

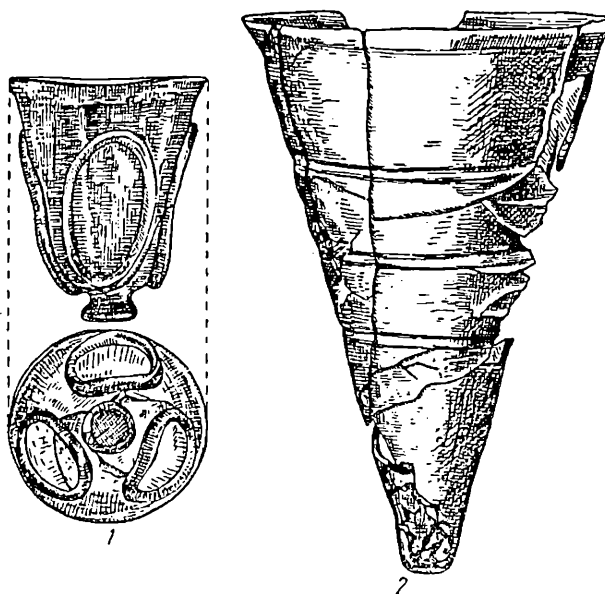

Fig. 36. — Pahare de sticlă descoperite la Izvoare (1 — după R. Vulpe) și Sîntana de Mureș (2 — după István Kovács). 1 — circa 1/4 din m. naturală; 2 — circa 1/2 din m. naturală.

Cele două rituri funerare, incinerăția și înhumăția, sînt cunoscute pe teritoriul Romîniei și în perioada anterioară culturii Sîntana de Mureș. Astfel, descoperirile arată că populația dacică din Moldova, Transilvania și Muntenia practica pe scară largă incinerăția¹⁹⁴. În afară de însuși ritul funerar, mormintele de incinerăție dacice și Sîntana mai prezintă și alte trăsături comune, cum ar fi: existența în ambele grupe a unor variante asemănătoare de înmormîntări (incinerăția în urne, neacoperite sau acoperite cu un vas ori cu un fragment de vas și incinerăția fără urne), prezența acelorași categorii de obiecte în morminte (fibule, catarama, cuțite, mărgelile, fusaiole) — ce-i drept, de factură diferită pentru fiecare grupă — și obiceiul de a pune ofrande de carne de animale.

Antichitățile dacice și sarmatice descoperite în Moldova și Muntenia dovedesc practicarea concomitentă în aceste regiuni în cursul secolului al III-lea e.n.: a două rituri funerare diferite: incinerăția și înhumăția. Trecerea relativ rapidă în secolul al IV-lea e.n. a majorității populației din Moldova și Muntenia de la ritul incinerăției la acela al înhumăției a putut fi înlesnită întrucîtva și de conviețuirea anterioară, timp de aproximativ un secol, a autohtonilor din aceste provincii cu triburile sarmatice care obișnuiau să se înhumeze. Prin urmare, nu este vorba de însușirea

¹⁹³ G. B. Fedorov, *op. cit.*, în SA, 3, 1958, p. 236.

¹⁹⁴ D. Protase, *Considérations sur les rites funéraires*

des Daces, în *Dacia*, N. S., VI, 1962, p. 185—197.

de către populația dacică a unui obicei de înmormîntare cu totul necunoscut. Renunțarea treptată la vechiul obicei de înmormîntare s-a făcut în majoritatea regiunilor culturii Sîntana în condițiile cunoașterii deja anterioare a noului rit timp de cîteva generații.

★

Analiza descoperirilor arheologice din România datînd din secolele II—III e. n. înlătură posibilitatea de a considera cultura Sîntana de Mureș ca o creație a populației locale dacice. Astfel, în regiunile din centrul și sudul Moldovei cultura Sîntana este precedată de elementele culturii carpice de tip Poienești. În ultima vreme au apărut necropole daco-carpice și mai spre vest, în zona de munte¹⁹⁵. Menționăm tot aici că la Dumești Vechi (r. Negrești, reg. Iași), localitate situată de asemenea în podișul Central moldovenesc, a fost semnalată o necropolă cu morminte de incinerare datînd din aceeași vreme cu cimitirele de tip Poienești, dar întrucîtva diferită de acestea ca aspect cultural¹⁹⁶.

În ceea ce privește podișul Sucevei, resturile de locuire din perioada anterioară culturii Sîntana sînt, în general, puțin-cunoscute. Descoperirile cele mai importante au fost făcute pe teritoriul orașului Suceava și în apropierea sa, la Șcheia¹⁹⁷, precum și la Cucorani (r. Botoșani)¹⁹⁸. Deși prezintă unele afinități cu descoperirile de tip Poienești, cu care în parte este și contemporan, aspectul Șcheia-Suceava nu poate fi inclus la acestea. Materialele găsite în special la Suceava apropie resturile de locuire dacice din această regiune de acelea mai nordice de aspect Lipița, ceea ce nu permite atribuirea lor semînțiilor carpice din Moldova.

Descoperirile făcute în regiunea subcarpatică și de munte a Carpaților răsăriteni, cum ar fi acelea de la Văleni (r. Roman, reg. Bacău)¹⁹⁹, Lutărie și Dărmănești (r. Piatra-Neamț, reg. Bacău)²⁰⁰, ne permit să surprindem în așezările respective trăsături caracteristice aspectului Poienești.

Pînă în prezent, mai rare sînt descoperirile dacice din secolele II—III e. n. din stepa Jijiei. Indicațiile referitoare la această populație nu lipsesc însă în întregime. Astfel, cu ocazia săpăturilor în așezarea Sîntana de la Ionășeni, s-au descoperit cîteva resturi ceramice de factură dacică (fragmente de vase cu marginea răsfrîntă orizontal și fragmente de fructiere), care ar putea fi plasate cronologic în secolele II—III e. n. Existența unui nivel de locuire datînd din secolele II—III e. n. ne este indicată și de descoperirea în solul vegetal al așezării de la Ionășeni a unei fibule de bronz cu portagrafă înaltă. De asemenea, trebuie menționată aici descoperirea unor vase lucrate la roată de factură dacică în mormintele sarmatice din această regiune, cum ar fi amfora cenușie cu două torți de la Pogorăști și unele căni din pastă fină, cenușie, cu una sau două torți.

Descoperirile din Muntenia referitoare la secolul al III-lea e. n., ca, de exemplu, acelea de la Militari²⁰¹ și Chilia²⁰², cu toate caracteristicile locale, determinate de

¹⁹⁵ C. Scorpan, *Necropola carpică de la Dochia (r. Piatra-Neamț, reg. Bacău)* (manuscris).

¹⁹⁶ Material inedit în colecțiile Muzeului de istorie a Moldovei din Iași.

¹⁹⁷ Material inedit în colecțiile Muzeului regional Suceava.

¹⁹⁸ Informații primite de la Silvia Teodoru și Simion Rață.

¹⁹⁹ Săpături în așezarea daco-carpică și necropola corespunzătoare în anii 1959—1965. Material inedit în colec-

țiile Muzeului raional Roman.

²⁰⁰ Anton Nițu, Ioana Zamoșteanu, și Mihai Zamoșteanu, *Sondajele de la Piatra-Neamț*, în *Materiale*, VI, 1959, p. 366 și urm.

²⁰¹ Vl. Zirra și Gh. Cazimir, *Unele rezultate ale săpăturilor arheologice de pe Cîmpul Boja din cartierul Militari*, în *Cercetări arheologice în București*, 1963, p. 51—56.

²⁰² Sebastian Morintz, *op. cit.*, în *Materiale*, VIII, 1962, p. 513—519; idem, *op. cit.*, în *Dacia*, N. S., V, 1961, p. 395—414.

condițiile istorice mai deosebite în care s-a dezvoltat cultura dacică pe acest teritoriu, prezintă totuși unele elemente comune cu acelea din Moldova.

Din aceeași perioadă cu așezările și necropolele dacice menționate mai sus, pe teritoriul Moldovei și Munteniei a mai fost semnalată și o altă categorie de descoperiri, reprezentată prin cimitire numai cu morminte de înhumăție aparținând triburilor sarmatice ²⁰³.

Cercetarea cu atenție a tuturor complexelor amintite mai sus arată însă limpede că nici descoperirile dacice, carpice și sarmatice din Moldova, nici acelea dacice și sarmatice din Muntenia nu prezintă, separat sau luate împreună, suficiente elemente caracteristice care să poată fi puse la baza formării culturii Sîntana de Mureș din aceste regiuni.

În ceea ce privește Transilvania, teritoriu care a făcut parte efectiv din Imperiul roman pînă la retragerea aureliană din anul 271, așezările și cimitirele din secolele II—III e.n. prezintă aspecte cu totul diferite față de cultura Sîntana de Mureș. Așadar, nici aici această cultură nu poate fi considerată o creație locală.

Cu atît mai puțin poate fi pusă problema originii locale a elementelor Sîntana semnalate pe teritoriul Dobrogii și Olteniei. În Dobrogea, regiune în care se face puternic simțită influența orașelor sclavagiste de pe țărmul Mării Negre, elementele culturii Sîntana sînt foarte puține. Deocamdată, ele au fost mai bine identificate în necropola de la Piatra Frecăței ²⁰⁴. Cultura materială a populației din secolul al IV-lea e.n. de pe teritoriul actual al Olteniei nu ne este cunoscută decît într-o măsură destul de redusă. Unele descoperiri, cum ar fi acelea de la Almăj ²⁰⁵, Lazu ²⁰⁶ și Băbeni-Olteț ²⁰⁷, aduc confirmarea prezenței elementelor Sîntana de Mureș și în această regiune. Cît de numeroase erau aceste elemente este greu de dovedit în etapa actuală a cercetărilor.

Trecerea într-un timp relativ scurt pe o mare parte a teritoriului României de la aspectele culturii dacice, carpice și sarmatice la cultura Sîntana de Mureș nu poate fi socotită ca un proces de întrerupere bruscă și de înlocuire totală a vechilor obiceiuri din aceste regiuni. Transformările care au avut loc în cadrul acestui proces trebuie înțelese ca un rezultat al marilor mișcări și amestecuri de triburi din răsăritul Europei în primele secole ale erei noastre, precum și al vehiculării elementelor lor culturale specifice pe spații foarte întinse.

Trecerea la cultura Sîntana de Mureș nu presupune de loc și dispariția fondului local din aceste teritorii. Continuitatea elementului autohton poate fi bine urmărită în așezările și cimitirele acestei culturi. Astfel, între descoperirile dacice și carpice, pe de o parte, și cele de tip Sîntana, pe de altă parte, se pot stabili, cum deja s-a amintit mai sus, unele incontestabile asemănări în ceea ce privește construcția locuințelor și a cuptoarelor de ars oale cu două camere suprapuse, obiceiul de a incinera morții, uneori chiar după aceleași ritualuri, tehnica la roată a olăriei, anumite vase lucrate cu mîna (ceașca dacică, borcanul cu proeminențe), categoriile de obiecte din inventarul mormintelor (fibule ²⁰⁸, catarama, cuțite, pandantive-căldărușă) etc.

²⁰³ Pentru descoperirile sarmatice din Moldova și bibliografia referitoare la acestea, vezi Ion Ioniță, *op. cit.*, în AM, II—III, 1964, p. 311—328. Pentru Muntenia, vezi Gh. Diaconu, *Despre sarmați la Dunărea de jos în lumina descoperirilor de la Tîrșor*, în SCIV, XIV, 2, 1963, p. 323—343.

²⁰⁴ Petre Aurelian, *Săpăturile de la Piatra Frecăței*, în *Materiale*, VIII, 1962, p. 570—576; idem, *Следы культуры Черняхов-Сынтана де Муреш в Малой Скифии*, în *Dacia*, N. S., VI, 1962, p. 235—255; idem,

Cîteva mărturii ale culturii Sîntana de Mureș—Cerneahov în Scythia Minor, în SCIV, XV, 1, 1964, p. 59 și urm.

²⁰⁵ Șantierul Verbicioara, în SCIV, III, 1952, p. 174—175.

²⁰⁶ D. Berciu, *Arheologia preistorică a Olteniei, 1939*, Craiova, p. 230—231. Vezi și D. Tudor, *Oltenia romană*, București, 1958, p. 361—362.

²⁰⁷ Vezi nota 7.

²⁰⁸ Semnalăm chiar obiceiul de a pune cîte două fibule în morminte (R. Vulpe, *op. cit.*, în *Materiale*, I, 1953, p. 353).

Triburile dacice și-au adus cea mai importantă contribuție la formarea culturii Cerneahov-Sîntana de Mureș prin aspectul Lipița. În cursul secolului al IV-lea e.n., fondul dacic mai vechi din cultura Cerneahov se întărește prin integrarea unei mari părți din populația dacică și daco-romanică din Moldova, Muntenia și Transilvania.

Analizînd monumentele de tip Sîntana din unele regiuni ale țării noastre, chiar acolo unde romanizarea a fost mai slabă, ca, de exemplu, în Moldova, observăm că

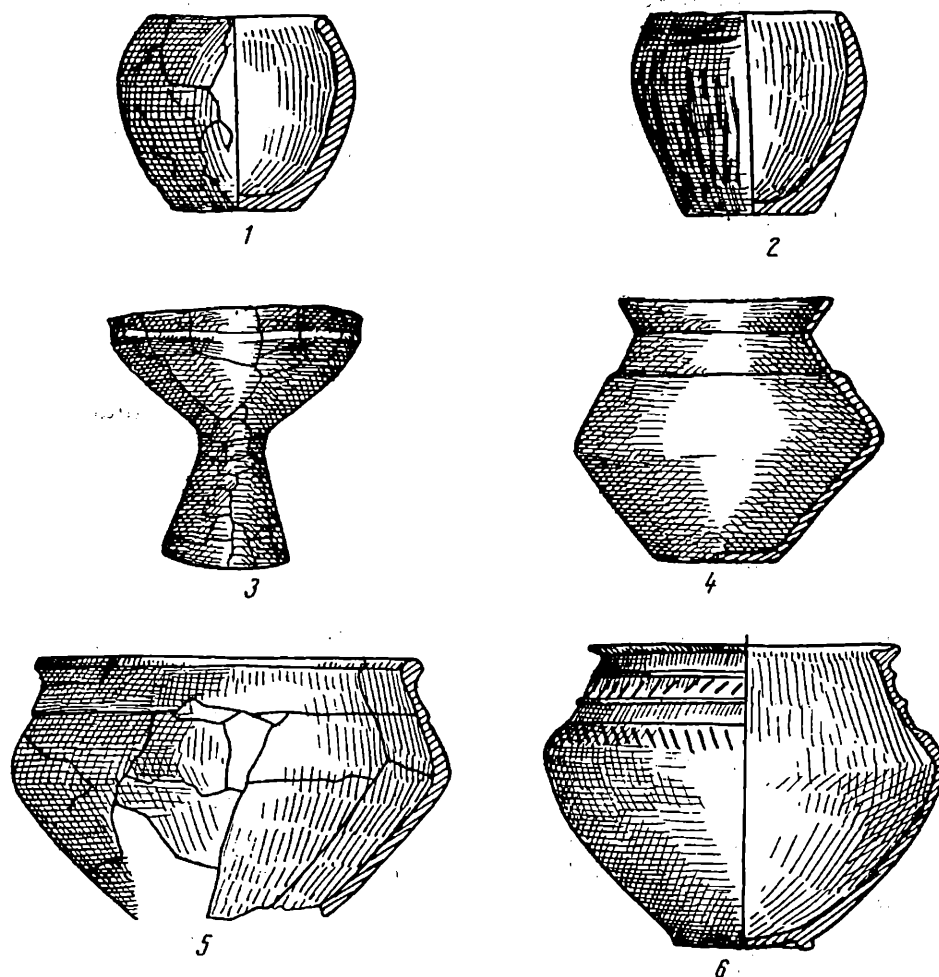

Fig. 37. — Ceramică lucrată cu mîna (1, 2) și la roată (3–6), descoperită la Gavrilovka (1, 2, 5, 6 — după E. A. Simonovici) și Goevo Gora (3, 4 — după I. K. Sveşnikov). 1, 2, 5, 6 — circa 2/5 din m. naturală; 3, 4 — circa 1/6 din m. naturală.

ele reprezintă în comparație cu descoperirile din perioada anterioară un stadiu mai avansat din punct de vedere economic. Astfel, acum începe să fie utilizat în agricultură arătrul cu plaz, iar în ceea ce privește ceramica se tinde tot mai mult spre generalizarea tehnicii la roată a olăriei. Trecerea la cultura Sîntana de Mureș a constituit, așadar, pentru teritoriul României o dezvoltare pe linie ascendentă a forțelor de producție deja existente în perioada anterioară.

În ceea ce privește populația sarmatică, ajunsă pe teritoriul de la vest de Prut încă din secolele II–III e.n., cu toate influențele reciproce între aceasta și triburile

dacice, dovedită prin folosirea obiectelor sarmatice de către localnici, și invers, ea a rămas în tot cursul secolului al III-lea e.n. ca un element etnic bine individualizat, fără să fi asimilat însă de către autohtoni. Amestecul de triburi din secolele III–IV e.n. face și din sarmați purtători ai culturii Sîntana de Mureș-Cerneahov. În situația creată, componenta sarmatică a noului conglomerat etnic a continuat, probabil, să aibă ca ocupație de bază păstoritul, dar o parte din ea, începe să părăsească treptat seminomadismul, tendință sesizabilă încă din secolele anterioare, trecînd spre sedentarism.

Identificarea mai multor aspecte regionale în cultura Sîntana confirmă în mod evident caracterul etnic eterogen al triburilor din cuprinsul ei. Un interes deosebit îl prezintă necropolele din varianta Tîrșor-Olteni (morminte de incinerare cu vase arse secundar și, uneori, cu arme în inventar) cu unele trăsături ce amintesc de înmormîntările de tip Przeworsk, puse în legătură cu pătrunderea taifalilor pe teritoriul Munteniei. Triburi ale culturii Przeworsk au pătruns și în alte regiuni ale culturii Cerneahov, cum ar fi, de exemplu, pe Niprul inferior. Deosebit de importantă ni se pare însă observația că, în timp ce în mormintele din regiunea Niprului inferior se găsește un anumit procent, uneori chiar destul de ridicat de ceramică lucrată cu mîna de factură Przeworsk, în necropolele de tip Tîrșor-Olteni această categorie ceramică n-a fost încă semnalată. Lipsa ceramicii lucrate cu mîna de aspect Przeworsk din grupa mormintelor Tîrșor-Olteni ar putea fi motivată, într-o anumită măsură, prin aceea că, înainte de a ajunge în Muntenia, taifalii trăiseră o anumită perioadă într-un contact strîns cu purtătorii culturii Lipița, precum și prin faptul că, ajunse într-un teritoriu unde tehnica la roată a olăriei tindea să se generalizeze, triburile venite din nord au putut renunța definitiv la modul primitiv de a lucra vasele cu mîna. De asemenea, această situație ar mai putea să se datoreze desprinderii triburilor respective din regiuni deosebite ale culturii Przeworsk, precum și în etape diferite; descoperirile din regiunea Niprului inferior, fiind mai vechi, au putut păstra în primele faze o amprentă arhaică Przeworsk mai puternică. Mai trebuie să facem aici și precizarea că pe Niprul inferior procentul de ceramică Przeworsk lucrată cu mîna este mult mai ridicat în complexele aparținînd unei faze timpurii ale acestei culturi.

Ceramica Przeworsk, lucrată cu mîna, a fost semnalată și în cîteva așezări Sîntana din Moldova, ceea ce confirmă ipoteza prezenței efective a acestor elemente într-o anumită măsură și în nordul Moldovei. În sprijinul acestei teze mai pledează prezența unor castroane mari bitronconice, lucrate la roată din pastă fină ²⁰⁹ (fig. 18/3, 4), asemănătoare cu unele din U.R.S.S. (fig. 37/4–6), în care se recunosc forme de vase din cultura Przeworsk, precum și a amnarului de fier de tip Przeworsk de la Băiceni.

Prin urmare, elementele caracteristice din cultura fiecărui grup etnic au contribuit, în funcție de numărul triburilor, stadiul de dezvoltare social-economică, etapa cronologică de integrare (mai timpurie sau mai tîrzie) ca purtători ai acestei culturi și rolul politic și militar avut în uniunile tribale respective, la elaborarea și constituirea, în condițiile influențelor neîntrerupte din partea civilizației romane, a fondului cultural caracteristic complexelor Sîntana de Mureș-Cerneahov. Existența variantelor regionale în cultura Cerneahov-Sîntana de Mureș este tocmai rezultatul firesc al prezenței anterioare în aria ei de răspîndire a unor populații și culturi deosebite, precum și al evoluției lor în condiții istorice diferite de la o regiune la alta.

²⁰⁹ Asemenea castroane bitronconice au fost descoperite la Iacobenii Vechi și Zăpodeni.

Cultura Cerneahov-Sîntana de Mureș nu trebuie privită însă ca o sumă a unor elemente caracteristice culturilor anterioare din spațiul ei. Aceste elemente s-au impus în cultura Cerneahov-Sîntana numai după ce ele au fost însușite și unificate conform cerințelor impuse de conglomeratul etnic respectiv.

Din punct de vedere etnic, cultura Sîntana aparține, fără îndoială, unei populații eterogene, în mediul căreia trăiau triburi dacice, daco-romanice, sarmatice și germanice (taifali, vizigoți).

Răspîndirea pe un spațiu atît de vast a monumentelor de tip Cerneahov-Sîntana de Mureș, cu o asemănare între ele ce merge de multe ori pînă la identitate, nu poate fi împlătoare. Perioada de înflorire maximă a acestei culturi coincide, conform celor mai autorizate izvoare scrise antice, și cu expansiunea maximă a triburilor gotice în răsăritul Europei ²¹⁰. Tocmai în condițiile acestei supremații politice și militare a uniunilor de triburi gotice are loc procesul de formare a culturii Sîntana de Mureș-Cerneahov.

Unele descoperiri, cum ar fi acelea de la Dolheștii Mari și Tîrgșor, indică datarea primelor monumente Sîntana la vest de Prut la sfîrșitul secolului al III-lea e.n.

În podișul central moldovenesc, infiltrarea elementelor cerneahoviene s-a făcut cu o oarecare întîrziere, abia la începutul secolului al IV-lea e.n., ca urmare a rezistenței opuse de uniunile de triburi carpo-dacice. Izvoarele istorice menționează numeroase incursiuni întreprinse de triburile carpice și dacice în provinciile Imperiului roman, desfășurate cu mai multă intensitate mai ales începînd cu deceniul al patrulea al veacului al III-lea e.n. În anul 238, după relatările lui Petrus Patricius, carpii, susținînd că sînt mai puternici decît goții, plătiți anual de către romani cu o sumă de bani, cer subsidii guvernatorului Tullius (?) Menophilus din Moesia Inferior ²¹¹. Chiar dacă puterea carpilor apare exagerată în relatările lui Petrus Patricius, informațiile sale sînt o mărturie a forței militare reale pe care o reprezenta la data aceea uniunile de triburi carpice din Moldova.

Alte incursiuni ale carpilor în imperiu sînt menționate în anii 242, 245–247, 251, 257 și 273. Atacuri puternice au avut loc și mai tîrziu, în vremea lui Dioclețian, cînd după izvoarele istorice « neamul carpilor a fost trecut în întregime » ²¹² în teritoriul roman. Această informație transmisă de Sextus Aurelius Victor ²¹³ și reluată și de alți istorici antici, cum ar fi Jordanes ²¹⁴, cu toată rezerva cuvenită în ceea ce privește interpretarea textului și exactitatea faptelor relatate, poate fi pusă în legătură cu o victorie militară a romanilor împotriva carpilor și cu scăderea puterii militare a acestora din urmă. Cultura Poienestii, atribuită carpilor, cunoaște o mai mare înflorire la mijlocul și în a doua jumătate a secolului al III-lea e.n. Descoperirile arheologice confirmă în cazul de față informațiile scrise.

În Transilvania, monumentele culturii Sîntana apar mai tîrziu, abia către mijlocul secolului al IV-lea e.n.

Cultura Sîntana de Mureș își încetează existența în perioada marelui invazii hunice ²¹⁵, o dată cu care are loc plecarea goților și a sarmaților. Nesiguranța creată de pătrunderea vijelioasă a cetelor hunice a dus la întreruperea activității în majoritatea așezărilor Sîntana de Mureș-Cerneahov, a căror populație s-a retras în locuri

²¹⁰ Pentru întinderea stăpînirii gotice în răsăritul Europei, vezi I. Nestor, în *Istoria României*, I, 1960, p. 682 și urm.

²¹¹ Petrus Patricius, fragm. 8, în *Fragmenta Historiarum Graecorum*, IV, ed. C. Müllerus, p. 184.

²¹² « Carporum natio translata omnis in nostrum solum ».

²¹³ Aur Victor, *De Caes.*, 39.

²¹⁴ Jordanes, *Rom.*, 299, ed. Th. Mommsen.

²¹⁵ I. Nestor, *Die menschliche Gesellschaft an der unteren Donau in vor- und nachrömischer Zeit*, în *Rapports, II, Antiquité, XI-e Congrès International des Sciences Historiques*, Stockholm, 21–28 août 1960, Göteborg–Stockholm–Uppsala, 1960, p. 134, 135.

mai ferite. În felul acesta, unitatea culturală de pe vastele teritorii controlate mai înainte de goți a fost destrămată. Caracterul eterogen sub aspect etnic al populației cernahoviene a contribuit la accelerarea procesului de destrămare a acestei unități culturale, care s-a desfășurat într-o perioadă foarte scurtă.

Pe teritoriul României, descoperirile referitoare la perioada invaziei hunilor și cea imediat următoare (Bratei, Costișa) indică în regiunile de la nordul Dunării o populație sedentară, a cărei cultură mai păstrează încă tradiții Sîntana de Mureș.

ION IONIȚĂ

CONTRIBUTIONS À LA CONNAISSANCE DE LA CIVILISATION DE SÎNTANA DE MUREȘ-TCHERNÉAKHOV SUR LE TERRITOIRE DE LA ROUMANIE

La présente étude a pour objet quelques-uns des problèmes les plus importants concernant les établissements et les cimetières de type Sîntana de Mureș-Tchernéakhov, dont l'existence est attestée sur le territoire de la Roumanie au IVe siècle de n. è. L'aire de diffusion de ces monuments, mieux connus en Moldavie, Munténie et Transylvanie et simplement signalés en Olténie et Dobroudja (fig. 1), s'étend au loin vers le nord et l'est, sur le territoire de l'U.R.S.S., jusqu'en Volhynie et au bassin septentrional du Donetz.

Les établissements de type Sîntana de Mureș ne sont pas fortifiés. Ils sont situés le long des rivières et des vallées secondaires, d'habitude sur des pentes légèrement inclinées vers le sud et le sud-est (Dancu, Glăvăneștii Vechi, Alexandria), où ils occupent des aires assez importantes. Les matériaux archéologiques y apparaissent éparpillés dans la couche de culture, avec une densité plus grande vers l'intérieur et autour des habitations.

En ce qui concerne celles-ci, on a pu établir la présence dans ces établissements tant de huttes enfoncées dans le sol que d'habitations de surface.

Les premières, de forme habituellement rectangulaire (Alexandria, Jassy, Botoșani, Bezid), plus rarement ovales ou semi-ovales (Ionășeni, Dancu), sont de dimensions réduites (5 m² — 16 m²). Elles sont, dans la plupart des cas, orientées avec l'un des côtés courts vers le sud. D'après leur profondeur, on a pu distinguer trois variantes: a) huttes légèrement enfoncées dans le sol, dont l'approfondissement résulte plutôt de l'aménagement du terrain en pente avant la construction (Dancu); b) huttes à demi enfoncées dans le sol (Ionășeni, Jassy, fig. 4); c) huttes entièrement enfoncées dans le sol (Botoșani). Les huttes à demi enfoncées dans le sol sont les plus nombreuses. Sur le plancher des huttes, autant le long des parois qu'à l'intérieur, on a relevé des traces de pieux, ce qui prouve que le toit couvert de roseaux — matériau facilement inflammable, qui a produit la couche de cendre trouvée dans toutes les habitations — reposait sur des pieux.

Très fréquemment, les huttes enfoncées dans le sol sont pourvues de foyers, pour le chauffage, en pierres et terre glaise, de fours de forme rectangulaire, d'usage ménager, en pierres, et de poêles cylindriques, à l'emplacement creusé à même le sol, recouverts d'un toit voûté et toujours placés vers le nord ou au centre. Dans quelques cas, on a retrouvé les marches donnant accès à la demeure, aménagées sur le côté sud, plus court. Le plancher est parfois pilonné ou recouvert d'un enduit de terre glaise. Dans certaines demeures on a trouvé un banc aménagé le long des murs, ainsi que des creux cylindriques de profondeur moyenne, au centre de la pièce, auxquels on ne peut assigner d'autre fonction que d'avoir tenu lieu de sièges.

Les habitations de surface sont de forme rectangulaire et sont construites de pieux, de poutres, de branchages, de roseaux et de terre glaise. D'après la place occupée par les différents matériaux, on distingue trois variantes: habitations dans lesquelles on a utilisé une quantité importante de terre glaise pour l'édification des parois (les décombres de ces habitations contiennent une proportion considérable de torchis); b) habitations dans lesquelles on a utilisé une quantité plus faible de terre glaise (les décombres en sont plus pauvres en torchis et les morceaux de torchis font défaut dans les espaces existant entre les habitations, ce qui prouve que ces décombres n'ont pas été éparpillés); c) habitations dans lesquelles il n'entre pas de terre glaise ou dans lesquelles le rôle en est négligeable.

La plupart des habitations de surface ont des foyers aménagés en pierre et terre glaise, sur le côté nord. Là aussi on a relevé des dépressions cylindriques peu profondes, qui tenaient lieu de siège.

L'orientation des habitations de surface diffère de celle des huttes, par le fait que chez elles c'est un des côtés longs qui est orienté vers le sud et qui était occupé par l'entrée et peut-être par des fenêtres. Comme dimensions, ces habitations sont comprises entre 10 m² et 50 m².

Ces deux types d'habitations — en sous-sol et de surface — se rencontrent concomitamment dans les mêmes établissements (Botoșani, Jassy, Ionășeni). Il est vrai que dans certains établissements on ne rencontre que des habitations d'un seul type, soit huttes enfoncées dans le sol (Alexandria, Dancu), soit des habitations de surface (Glăvăneștii Vechi, Corlăteni), mais le caractère restreint des fouilles qui y ont été pratiquées jusqu'à ce jour ne permet pas d'affirmer qu'il ne s'y trouve qu'un seul type d'habitation.

Dans les espaces compris entre les habitations on rencontre un grand nombre de fosses renfermant des restes ménagers. Les formes mal définies qu'elles présentent parfois, ainsi que leur mode de disposition par rapport aux habitations voisines, qui ne paraît obéir à aucune règle, prouvent que, en partie du moins, elles ne remplissaient pas la fonction de fosses à provisions. Il semble que plusieurs d'entre elles avaient été creusées en vue de l'obtention de la terre glaise nécessaire à la construction des demeures et à la confection de la poterie.

Les fours de poterie se rencontrent fréquemment dans les établissements (fig. 6). Ils se composent du four proprement dit et de la chambre du potier. Le four était formé de deux pièces circulaires superposées, séparées par un gril perforé; dans la pièce d'en bas on faisait le feu, dans celle d'en haut avait lieu la cuisson des vases. Selon le mode de sustentation du gril, on peut reconnaître deux types de fours: a) ceux dont le gril était supporté par une console continue pratiquée le long des murs lors du creusage de la fosse, ainsi que par un pilier central en terre également réservée alors (Glăvăneștii Vechi); b) ceux dont le gril était supporté par une paroi médiane divisant la pièce inférieure en deux compartiments, où le feu était fait séparément (Ionășeni, Botoșani). Ces deux types de fours ont coexisté, ainsi qu'il ressort de la découverte, à Trușești, de deux fours compris dans une fosse commune, l'un soutenu par un pilier central, l'autre par une paroi médiane.

Dans la superficie occupée par les établissements, les habitations semblent avoir été disposées en rangées (fig. 2).

L'inventaire des établissements est constitué par un grand nombre d'outils et d'objets de ménage: socs (fig. 7), faucilles (fig. 8/3), burins (fig. 8/5), scies, couteaux (fig. 8/6), moulins à bras, aiguisoirs, fusaïoles, poids coniques et pyramidaux, pinces (fig. 8/2), perçoirs (fig. 8/1, 4), aiguilles, armes (pointes de lances en fer), poterie, objets de toilette et de parure — fibules au pied enroulé ou à plaque et semi-disque, boucles, peignes en os (fig. 19/1; 20) ou en fer, perles, pendeloques prismatiques en os, pendeloques en forme de petits chaudrons en fer (fig. 22/1) —, monnaies (Antonin le Pieux, Philippe l'Arabe, Trebonianus Gallus, Constance II, Valentinien Ier), os d'animaux domestiques (gros et menu bétail à cornes, cheval, porc) et sauvages (sanglier, cerf, chevreuil).

De tout l'inventaire des établissements, le matériel le plus abondant est la poterie, façonnée le plus souvent au tour, en pâte fine ou grumeleuse. La poterie fine, de couleur grise ou, rarement, jaunâtre (fig. 9/3, 5, 8—10; 10/1, 2; 11/1—3, 5, 6, 8); 12/2, 4, 7, 8, 10—12; 13/1, 3; 17/3) est représentée par une grande variété de formes (différents types de coupes, assiettes, écuelles, chaudrons à trois anses, tasses, brocs, cruches, pots). Certains de ces vases donnent lieu à des rapprochements marqués avec la poterie dace du IIIe siècle de n. è. Comme décor, la poterie fine est fréquemment ornée de lignes en relief et de différents motifs exécutés selon la technique du lustre (lignes droites, en zigzag ou ondoyantes). Il faut mentionner également les cannelures obliques sur les épaules du vase, ainsi que des ornements fort compliqués, obtenus par incision ou par impression, composés de motifs végétaux (motif du sapin, feuilles) ou géométriques (cercles concentriques, rosaces, combinaisons de lignes pointillées, etc.). La poterie en pâte fine jaunâtre paraît être plus fréquente dans les établissements plus anciens.

La poterie en pâte grumeleuse, où il entre du sable et de menus cailloux, bien que parfois plus abondante que la poterie fine, ne présente pas les mêmes variétés de formes (fig. 9/2; 11/4, 7; 12/1—3, 5, 6, 9; 13/2; 14/1; 15/4). On rencontre très fréquemment des bocaux de types et de dimensions variés, parfois décorés d'une indication de sillons horizontaux sur les épaules. Les grands vases à provision (Krausengefäss) ne font défaut dans aucun établissement. Les écuelles et les brocs se rencontrent plus rarement.

La poterie travaillée à la main est très rare. Les formes les plus fréquentes en sont les bocaux et les tasses tronconiques de tradition géto-dace (fig. 15/2, 6). D'autres bocaux, aux parois bombées, au rebord droit et décorés de lignes incisées tracées au hasard (fig. 16/1; 17/7), donnent lieu à des rapprochements avec la poterie de type Przeworsk.

La poterie d'importation est un peu plus abondante que celle faite à la main. On peut mentionner différentes catégories de vases romains — brocs, amphores grandes et petites (fig. 9/4, 6, 7, 12; 13/4, 5; 15/1), vases noirs —, des brocs, des coupes, coniques (fig. 9/1, 11; 14/2; 17/5), des verres.

★

Les établissements non fortifiés, avec des habitations enfoncées dans le sol et de surface, sont caractéristiques pour toute la zone de diffusion de la civilisation de Sintana de Mureș-Tchernéakhov. Les huttes, plus ou moins enfoncées dans le sol, de forme rectangulaire ou ovale, sont connues, sur le territoire de la Roumanie et dans le bassin du Dniestr, dès la période antérieure à la civilisation de Sintana de Mureș-Tchernéakhov, dans les établissements daces, y compris l'aspect Lipița, fait qui permet d'interpréter la construction dans ces régions de huttes enfoncées dans le sol comme la continuation d'une tradition plus ancienne. Pour ce qui est des huttes des établissements Tchernéakhov de Volhynie, leur origine ne doit pas être cherchée dans la civilisation de Lipița, mais très probablement dans le groupe Przeworsk.

Les habitations de surface des établissements Sintana de Mureș sont, en général, de petites dimensions. Certaines d'entre elles, pourtant, atteignent jusqu'à 50 m². Pour ce qui est des habitations de surface de dimensions considérables (parfois plus de 100 m²) et à plusieurs pièces des établissements Tchernéakhov, on a supposé qu'elles appartenaient aux grandes familles patriarcales. Il s'agit en effet d'habitations à deux pièces, toutes deux pourvues d'un foyer ou d'un four, fait qui atteste que ces pièces ont été habitées de manière effective et, probablement, concomitante : argument en faveur de l'existence de grandes maisons construites spécialement pour les familles patriarcales. En échange, les grandes demeures composées d'une seule pièce habitable — pourvue d'un foyer — et d'une seconde pièce — sans foyer — où l'on gardait les provisions ne peuvent être attribuées aux familles patriarcales, mais plutôt, comme une conséquence des différences sociales et de fortune, aux familles plus aisées.

Les habitations et l'inventaire des établissements Sintana de Mureș attestent la présence permanente dans ces régions d'une population sédentaire, dont les occupations de base étaient l'agriculture et l'élevage. Le fait que ces populations pratiquaient l'agriculture résulte non seulement de la concentration de leurs établissements dans des régions au sol fertile, favorable à la culture des plantes, mais aussi de la découverte d'instruments aratoires (socs en fer symétriques, faucilles). En ce qui concerne les instruments de labour, les découvertes faites jusqu'à présent attestent de façon certaine l'emploi de l'arraire, sans sep ou à sep. Comme indice de l'activité agricole de ces établissements, il faut mentionner également l'existence des moulins à bras, des grands vases à provisions et de certaines fosses à provisions.

L'élevage (gros et menu bétail à cornes, cheval, porc) constituait la seconde occupation principale des habitants. D'autres occupations, telles que la chasse et la pêche, jouaient un rôle accessoire dans la vie économique des établissements. Comme occupations domestiques permanentes, on mentionne le filage et le tissage.

Parmi les métiers, c'est la poterie qui tient le premier rang, ayant presque définitivement atteint le stade de la production artisanale. La production particulière, représentée par la poterie faite à la main, ne jouait plus qu'un rôle insignifiant. Le fait que des fours de poterie ont été découverts dans presque tous les établissements prouve que les produits en étaient destinés, en majeure partie, aux besoins de l'établissement respectif et qu'une partie seulement en était destinée à des échanges dans d'autres centres.

Une découverte d'un intérêt tout spécial est celle faite dans l'établissement de Bîrlad-Valea Seacă, de deux ateliers pour la fabrication des peignes en os, renfermant des matériaux arrivés à différentes phases de la fabrication, découverte qui atteste, tout comme les fours de poterie, l'existence d'artisans spécialisés.

Les habitants des établissements Sintana de Mureș connaissaient également le travail du verre, du bronze et du fer.

La spécialisation de certains individus dans d'autres domaines que ceux de l'agriculture et de l'élevage a eu pour effet le développement de relations d'échange, basées en premier lieu sur l'échange des produits. Le développement de l'agriculture de l'élevage, ainsi que la spécialisation dans différentes branches de l'activité artisanale, en d'autres termes le progrès général réalisé par le

développement des forces et des relations de production, ont provoqué une aggravation de l'inégalité des fortunes.

★

On a découvert jusqu'à ce jour sur le territoire de la Roumanie plus de 30 nécropoles Sîntana de Mureș, les unes ne renfermant que des tombes à inhumation, les autres renfermant tant des tombes à inhumation — en majorité — que des tombes à incinération.

Les tombes à incinération, dont les fosses circulaires ou ovales ne dépassent pas 0,60 m de profondeur, présentaient le plus souvent des restes humains calcinés déposés dans une urne (pot, chaudron ou écuelle) et recouverts d'un vase entier, de fragments de vases ou de pierres.

Les tombes à inhumation (fig. 23 et 24), dont la profondeur dépasse parfois 2 m, ont des fosses rectangulaires, présentant parfois, soit sur l'un de leurs côtés courts — aux pieds ou à la tête —, soit sur les deux côtés, le long de la fosse, des degrés en pierre réservés lors du creusement. L'orientation la plus fréquente des tombes est en direction nord-sud (la tête au nord). On rencontre pourtant des tombes orientées en direction ouest-est, sud-nord ou est-ouest. Les squelettes se présentent habituellement en position de décubitus dorsal, les bras étendus le long du corps. Pourtant, chez maints squelettes, les membres ont des positions entièrement différentes. Le plus souvent les bras sont repliés au coude et posés sur l'abdomen, les membres inférieurs sont croisés, écartés ou les genoux relevés. Dans certaines tombes, le squelette est couché sur le côté, face à terre. D'autres fois, il se présente sous forme d'ossements éparpillés sur le fond de la fosse. Les tombes renferment parfois des traces de combustion, du charbon et de la cendre, qui rappellent les tombes sarmates plus anciennes ou certaines tombes à inhumation des cimetières daco-carpes des IIe—IIIe siècles de n.è.

Les tombes à incinération apparaissent parfois en groupes de 2—3 ou de 4—5 tombes, chaque groupe appartenant sans doute à une famille. Les tombes à inhumation semblent avoir été disposées en rangées (fig. 25). Étant donné qu'à cette époque, dans le sein d'une même famille, les uns se faisaient inhumer et les autres incinérer, il faut admettre la possibilité de groupes de tombes mixtes, où les deux formes de sépulture se mêlaient.

L'inventaire des deux catégories de tombes est le même. Il comprend des fibules (fig. 34/3—6, 8; 35/6, 7, 9, 10, 13, 14, 17, 18), des boucles (fig. 34/7, 9, 10; 35/1, 8, 11, 12, 15, 16, 19), des fusaïoles, des perles (fig. 22/6; 34/1, 2), des peignes en os (fig. 19/2—5), des couteaux en fer ou en bronze, des verres (fig. 36), des pinces à épiler (fig. 35/2, 4), des pendeloques en forme de chaudron, en fer ou en bronze (fig. 22/3, 4), des pendeloques prismatiques en os, des boucles d'oreilles (fig. 22/2, 3) et différentes autres pendeloques (fig. 22/7, 8). On rencontre plus rarement des briquets en fer de type Przeworsk (fig. 21/5, 6). On rencontre parfois des restes ostéologiques de volaille et de gros bétail.

Une catégorie des plus intéressantes est celle des armes (*umbo* et pointes de lance en fer), qui apparaissent dans les tombes associées généralement à de la poterie et à des objets présentant des traces de combustion sur le bûcher. À côté des armes, caractéristiques pour les hommes, on a parfois trouvé dans les mêmes tombes des objets de parure (perles, pendeloques) et d'usage domestique (fusaïoles) habituellement présents dans les tombes de femmes, ce qui implique une pratique funéraire nouvelle, confirmée d'ailleurs par l'analyse du contenu des urnes: celle des enterrements doubles.

Dans les tombes d'incinération, les objets d'inventaire se trouvent le plus souvent mêlés aux os calcinés, dans l'urne, ou directement dans la fosse, ou plus rarement à côté de l'urne. Les armes sont placées sur les os ou à côté.

On a remarqué que, parmi les tombes à inhumation, les unes possèdent un riche inventaire, tandis que dans les autres le mobilier funéraire est inexistant ou se résume à un ou deux objets de petite valeur. Dans ces dernières tombes, on constate que le squelette ne présente généralement pas la position en décubitus avec les bras allongés le long du corps. Les tombes à riche inventaire renferment habituellement 3—4 vases et quelques objets métalliques, en verre et en os, tels que fibules, boucles, perles et peignes. Certaines tombes ont un inventaire extrêmement riche. Ainsi la tombe VIII d'Izvoare renfermait 62 objets: 17 vases, 1 verre, 1 peigne en os, 2 fibules en argent, 1 boucle en bronze, 5 perles en ambre, 28 perles en verre, 1 couteau en bronze avec étui en peau, 1 aiguille, 1 pince à épiler, 1 cure-oreille et 2 œufs d'oie.

C'est la poterie qui occupe la place la plus importante dans le mobilier funéraire. Elle comprend des vases façonnés au tour en pâte fine ou grumeleuse, des vases travaillés à la main en pâte grossière, des vases noirs et des vases romains d'importation. Les plus fréquemment rencontrés sont les vases en pâte fine, grise (fig. 10/3, 4; 14/3; 16/3; 18/3, 4; 26; 27/1, 2, 7, 14; 28/1, 4, 6;

29/2, 3, 6; 30/4, 5; 31/3; 32/2, 4), façonnés au tour (50% environ), parmi lesquels on compte de nombreux types d'écuelles, de chaudrons, de coupes, de pots et de brocs. Les vases en pâte grumeleuse, le plus souvent des pots de types variés, sont également abondants (fig. 27/3, 8, 10, 12; 28/2, 3, 5; 30/2; 32/3, 5, 6). La poterie faite à la main (fig. 15/3; 16/2; 27/4–6, 9, 11, 13; 29/5; 30/1; 31/1, 2), les vases noirs (fig. 32/1; 33) et la poterie romaine d'importation (fig. 16/4; 30/3, 6; 31/4, 5) sont plus rares. La poterie faite à la main se rencontre aussi dans les tombes à riche inventaire, ce qui prouve qu'elle était employée en tant qu'élément traditionnel, comportant par conséquent aussi une signification ethnique. En ce qui concerne les deux dernières catégories céramiques, les découvertes attestent une fréquence plus grande des vases romains dans les régions méridionales du pays, en Munténie, et des vases noirs dans les régions septentrionales, en Moldavie.

Dans les tombes, les vases sont en position verticale, oblique ou couchée et sont placés à la tête du squelette, à ses pieds, le long du corps, au-dessus ou au-dessous. Dans quelques tombes on a découvert des vases étagés, les uns posés sur le fond de la fosse et d'autres à une quarantaine de cm plus haut.

Les fibules, qui sont du type à pied enroulé ou à plaque et semi-disque, apparaissent, groupées le plus souvent par deux, dans la région supérieure du thorax; les boucles apparaissent seules, ou plus rarement par deux, près des os du bassin. Les perles se trouvent soit au cou, sous forme de colliers, soit cousues sur les vêtements; les peignes en os, à trois séries de plaques et à poignée circulaire, près du crâne. Parmi les autres objets complétant l'inventaire funéraire, il faut mentionner les fusaïoles bitronconiques en terre glaise, les boucles d'oreilles en or ou en argent — une seule, attachée à l'oreille droite —, les aiguilles en bronze ou en fer, les bracelets, les pinces à épiler, les verres, les pendeloques en forme de chaudron, les pendeloques prismatiques en os et différentes coquilles marines.

Les armes font défaut dans les tombes à inhumation. La tombe de Ciumbrud renfermait, il est vrai, une hache en fer, mais celle-ci ne peut être considérée comme appartenant à un guerrier, vu que la tombe est celle d'un enfant. Des haches ont été trouvées également dans une tombe de Tirgșor (fig. 21/1) et dans certains établissements Tchernéakhov, tels que ceux de Budești et de Krinitchski (fig. 21/2, 3). Il faut mentionner, comme se rattachant à ces découvertes, la présence de pendeloques en forme de haches dans certaines tombes de Transylvanie (fig. 22/3) et du Moyen Dniepr. Les couteaux en fer, qu'ils soient recourbés ou à dos convexe, ne peuvent être considérés comme des armes, mais comme des objets d'usage ménager. On les trouve parfois — autant dans les tombes d'hommes que dans celles des femmes — plantés dans les restes d'offrandes de viande — entre les os.

Parmi les os d'animaux trouvés dans les tombes, les plus fréquents sont ceux d'ovins, de volaille et de porcs. Les os de gros bétail à cornes se rencontrent plus rarement. Dans certaines tombes, on a trouvé des os de différents animaux: bovidés et volaille (Pălatca), ovins et volaille (Independența-Ciumbrud), ovins et porcs (Sintana de Mureș).

★

Les cimetières Sintana de Mureș ne présentent pas les mêmes caractéristiques sur tout le territoire de la Roumanie. On a relevé, à l'heure actuelle, certaines variations entre les nécropoles situées dans des régions différentes, ainsi qu'entre groupes de tombes d'un même cimetière. En Transylvanie, elles forment un groupe plus homogène, tant par le rite funéraire — invariablement l'inhumation — que par l'inventaire trouvé auprès des squelettes, groupe qui se rapproche de certaines nécropoles du Moyen-Dniepr. De leur côté, les cimetières Sintana de Mureș de Moldavie renferment un nombre très réduit de tombes à incinération. Il est vrai que cette particularité peut être due au fait que certaines de ces nécropoles se situent dans une phase plus tardive de la civilisation en question (seconde moitié du IVe siècle de n. è.), soit au faciès nettement sarmatique de la population respective.

Les nécropoles les mieux connues sont celles de Munténie, qui ont même permis la délimitation, basée sur l'inventaire et sur le rite funéraire, de variantes de culture correspondant à certains éléments ethniques. Ainsi, les tombes à incinération avec vases, sans traces de combustion secondaire, de Tirgșor et de Gherăseni, avec une poterie qui se rapproche des vases daces tardifs (IIIe siècle de n. è.), témoignent de l'existence d'une population dace, dont le développement est influencé par les conditions historiques nouvelles créées par la retraite des troupes romaines de Dacie, par l'intensification des relations avec les Sarmates et par la pénétration progressive des unions tribales germaniques. Dans d'autres cimetières (Olteni), on a découvert une autre catégorie d'incinérés, avec les vases et les objets d'inventaire marqués par les flammes du bûcher et présentant parfois des armes et des briquets en fer de type Przeworsk. Ces tombes ont été attribuées aux tribus de Taïphales venues des régions orientales de la civilisation de Przeworsk.

Le rite d'incinération dans la civilisation de Sîntana de Mureș-Tchernéakhov ne présente pas une seule et même origine, uniquement dace, comme le soutient G. B. Fedorov. Cette théorie n'est valable que pour les régions de la civilisation de Sîntana-Tchernéakhov peuplées antérieurement de tribus daces, y compris celles de l'aspect Lipița. Les éléments Przeworsk et Zarubinetz, déjà relevés dans les établissements et les tombes Tchernéakhov, nous fournissent des indications des plus précieuses touchant la continuité de plusieurs groupes ethniques appartenant à cette civilisation en apparence homogène, groupes qui pratiquaient déjà l'incinération auparavant, en tant que représentants de civilisations différentes. L'incinération était connue également par une partie des tribus gothiques.

L'inhumation peut être considérée comme l'un des apports les plus importants des Sarmates à la civilisation de Sîntana de Mureș-Tchernéakhov. Cet apport s'explique par le nombre important de Sarmates qui peuplaient les régions orientales de l'Europe, ainsi qu'au conservatisme dont cette peuplade a fait preuve quant au rite funéraire. En dehors des Sarmates, l'inhumation était pratiquée par une partie des tribus gothiques, à faciès scythique tardif, par certains représentants de la civilisation de Zarubinetz et même par certains éléments daco-carpes.

Le passage progressif de l'incinération à l'inhumation, que l'on explique généralement par la seule pénétration du christianisme chez les représentants de la civilisation de Tchernéakhov, est dû aussi dans une certaine mesure aux tribus sarmates, fidèles exclusivement à l'inhumation, qui vers la fin du IIIe siècle et dans les premières décennies du IVe siècle de n. è. se sont mêlées aux tribus tchernéakhoviennes, qui représentaient à cette époque un véritable conglomerat ethnique. Le passage relativement rapide, au cours du IVe siècle, d'une partie de la population de Moldavie et de Munténie du rite de l'incinération à celui de l'inhumation a pu être favorisé aussi, en une certaine mesure, par la coexistence antérieure, de près d'un siècle, des autochtones de ces provinces avec les tribus sarmates, adeptes de l'inhumation.

★

L'analyse des découvertes archéologiques de Roumanie datant des IIe—IIIe siècles de n. è. exclut la possibilité de considérer la civilisation de Sîntana de Mureș comme une création de la population locale dace. Cependant, le passage de la culture dace à la civilisation de Sîntana de Mureș n'implique aucunement la disparition du fonds local de ces territoires. La continuité de l'élément autochtone est facile à suivre dans les établissements à nécropoles de cette civilisation. Entre les découvertes daco-carpes et celles de type Sîntana de Mureș, on peut établir des rapprochements incontestables en ce qui concerne le type des habitations et des fours de poterie, le rite d'enterrement, la technique du tour en matière de poterie, certains vases faits à la main (la tasse dace, le bocal à protubérances) et au tour, etc. C'est par l'aspect Lipița que les tribus daces ont apporté leur contribution la plus importante à la civilisation de Sîntana de Mureș-Tchernéakhov. Puis, au cours du IVe siècle de n. è., le fonds dace plus ancien de la civilisation de Tchernéakhov se renforce par l'intégration d'une partie de la population dace et daco-romaine de Moldavie, Munténie et Transylvanie. La population sarmate, qui avait pénétré à l'ouest du Prut dès la fin du IIIe siècle de n. è., est restée bien individualisée ethniquement pendant tout le IIIe siècle de n. è., sans avoir été assimilée par les autochtones. Au cours du IVe siècle, les Sarmates deviennent à leur tour représentants de la civilisation de Sîntana de Mureș. Les tombes à incinération pourvues de vases présentant des traces de combustion secondaire, ainsi que de briquets et de poterie de facture Przeworsk, attestent en outre, sur le territoire de la Roumanie, la présence effective d'éléments ethniques du groupe Przeworsk.

Ainsi donc, la civilisation Sîntana de Mureș appartient à une population hétérogène, comprenant des tribus daces, daco-romaines, sarmates et germaniques (Thaïphales, Wisigoths).

Les premiers éléments de culture Sîntana de Mureș à l'ouest du Prut peuvent être datés de la fin du IIIe siècle et du début du IVe siècle de n. è. Cette civilisation prend fin du fait de la grande invasion des Huns. Les découvertes concernant la période des Huns et celle immédiatement postérieure (Bratei, Costișa) attestent dans les régions situées au nord du Danube l'existence d'une population sédentaire, dont la culture conserve encore des traditions Sîntana de Mureș.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. — Carte des principales découvertes de type Sîntana de Mureș sur le territoire de la Roumanie. 1 — Corlăteni; 2 — Botoșani-Colline de la briqueterie; 3 — Cucorâni; 4 — Trușești; 5 — Ionășeni; 6 — Dolhești Mari; 7 — Glăvănești Vechi; 8 — Iacobeni Vechi; 9 — Erbiceni; 10 — Jassy-Briqueterie; 11 — Dancu; 12 — Holboca; 13 — Izvoare; 14 — Doina; 15 — Aldești; 16 — Negrești; 17 — Zapodeni; 18 — Poienesti; 19 — Arsura;

20 — Birlad-Valea Seacă; 21 — Perieni; 22 — Pietriș; 23 — Rogojeni; 24 — Lunca; 25 — Piatra Frecăței; 26 — Racovița; 27 — Dedulești; 28 — Aldeni; 29 — Bălteni; 30 — Largu; 31 — Gherăseni; 32 — Ileana; 33 — Vlad Țepeș; 34 — Independența; 35 — Andolina; 36 — Minăstirea; 37 — Spanțov; 38 — Tatina; 39 — Mitreni; 40 — Bucurest — Cringași; 41 — Bucurest-Curtea Veche; 42 — Bucurest-Fundenii Doamnei; 43 — Ploiești-Triage; 44 — Tirgșor; 45 — Mătășaru; 46 — Oinac; 47 — Gogoșari; 48 — Izvorul; 49 — Alexandria; 50 — Olteni; 51 — Băbeni-Oltețu; 52 — Almăj; 53 — Lazu; 54 — Reci; 55 — Sf. Gheorghe-Epreșetă; 56 — Bezid; 57 — Tirgu Mureș; 58 — Sintana de Mureș; 59 — Tifești; 60 — Palatca; 61 — Ciumbud; 62 — Băiceni; 63 — Jassy-Ciurchi; 64 — Radu Negru.

Fig. 2. — Plan des fouilles faites dans l'établissement d'Alexandria (d'après C. Preda).

Fig. 3. — Plan des fouilles faites dans l'établissement de Bălteni (d'après I.T. Dragomir).

Fig. 4. — Plan et coupe de l'habitation n° 2 de Jassy-Briquerie: 1 — sol végétal; 2 — sol brun cendré; 3 — sol brun rougeâtre; 4 — sol jaune; 5 — cendre; 6 — charbon; 7 — fragments de torchis calciné; 8 — fragment de poterie.

Fig. 5. — Foyers en pierre, découverts à Jassy-Briquerie (1, 2) et à Botoșani-Colline de la briquerie (3) et grand vase à provisions trouvé dans l'habitation de surface n° 2 de Trușești-Cuha (4).

Fig. 6. — Coupe à travers un four de poterie de Botoșani-Colline de la briquerie (d'après N. Zaharia, Em. Zaharia et S. Rață): 1 — pièces pour le feu et la cuisson des vases; 2 — sol noir en friche; 3 — sol noir compact; 4 — sol cendré; 5 — sol brun rougeâtre; 6 — sol jaune; 7 — plaque perforée (gril); 8 — empreintes de branchages tressés; 9 — enduit de terre glaise; 10 — sol calciné jusqu'à vitrification jaunâtre; 11 — sol calciné au rouge.

Fig. 7. — Soc en fer découvert à Băiceni-Siliște. Environ 3,5 gr. nat.

Fig. 8. — Objets en fer et en argent découverts à Botoșani-Colline de la briquerie: 1-4 — perçoirs; 2 — pince à épiler en argent; 3 — fragment d'une faucille en fer; 5 — ciseau en fer; 6 — couteau en fer.

Fig. 9. — Fragments de poterie découverts à Botoșani-Colline de la briquerie (1-9, 11, 12) et à Ionășeni (10). 1, 11 — fragments de tasses noires; 2 — rebord de bocal en pâte grumeleuse, façonné au tour; 3, 5, 8, 9, 10 — poterie en pâte fine, grise, façonnée au tour, décorée par impression; 4, 7 — fragments de petites amphores; 6, 12 — fragments d'amphores. 1, 3-8, 10-12 = environ 2/3 gr. nat.; 2 = env. 1/2 gr. nat.; 9 = env. 1/3 gr. nat.

Fig. 10. — Vases en pâte fine découverts à Jassy-Ciurchi (1), Băiceni-Siliște (2), Iacobenii Vechi (3) et Zapodeni (4). 1, 2 = env. 1/3 gr. nat.; 3 = env. 2/3 gr. nat.; 4 = env. 2/7 gr. nat.

Fig. 11. — Fragments de poterie en pâte fine (1, 3, 5, 6, 8) et grumeleuse (4, 7) découverts à Jassy-Briquerie (1-5, 8) et Trușești (6-9).

Fig. 12. — Fragments de poterie en pâte fine (2, 4, 7, 8, 10-12) et grumeleuse (1, 3, 5, 6, 9) découverts à Trușești (1, 3, 4, 6, 7, 12) et à Jassy-Briquerie (2, 5, 8-11).

Fig. 13. — Poterie découverte à Ionășeni (1), Trușești (2, 4, 5) et Jassy-Briquerie (3). 1, 3 — fragments de vases en pâte fine grise; 2 — rebord de bocal en pâte grumeleuse; 4, 5 — fragments d'amphores.

Fig. 14. — Poterie découverte à Botoșani-Colline de la briquerie (1, 2), Olteni (3 — d'après C. Preda) et Alexandria (4 — d'après C. Preda). 1, 4 — fragments de vases à provisions; 2 — fragments de coupe noire; 3 — chaudron à trois anses en pâte fine, grise, façonnée au tour.

Fig. 15. — Poterie découverte à Jassy-Briquerie (1), Pogorăști (2), Spanțov (3 — d'après B. Mitrea), Botoșani-Colline de la briquerie (4), Trușești (5) et Dancu (6). 1 — fragment de petite amphore; 2, 3, 6 — tasses tronconiques travaillées à la main, de tradition dace; 4 — fragment de bocal en pâte grumeleuse; 5 — rebord d'écuelle en pâte fine, grise.

Fig. 16. — Vases découverts à Botoșani-Colline de la briquerie (1) et Iacobenii Vechi (2-4). 1, 2 — vases faits à la main de facture Przeworsk; 3 — petite amphore en pâte fine, grise, façonnée au tour; 4 — petite amphore romaine en pâte rouge. 1 = env. 2/5 gr. nat.; 2, 4 = env. 1/2 gr. nat.; 3 = env. 1/3 gr. nat.

Fig. 17. — Poterie découverte à Chilia (1-4, 6 — d'après Sebastian Morintz), Botoșani-Colline de la briquerie (5) et Băiceni-Siliște (7). 1-4, 6 — poterie en pâte fine, grise, façonnée au tour; 5 — fragment de coupe noire; 7 — rebord d'un petit vase de facture Przeworsk.

Fig. 18. — Poterie faite à la main (1, 2) et au tour (3, 4) découverte à Hănești (1), Botoșani (2), Iacobenii Vechi (3) et Zapodeni (4).

Fig. 19. — Peignes en os découverts à Alexandria (1 — d'après C. Preda), Izvoare (2 — d'après R. Vulpe), Tirgu Mureș (3, 4 — d'après István Kovács) et Independența (5 — d'après B. Mitrea et Niță Angheliescu).

Fig. 20. — Peigne en os découvert à Botoșani-Colline de la briquerie. Env. 2/3 gr. nat.

Fig. 21. — Ustensiles en fer découverts à Tirgșor (1, 6 — d'après Gh. Diaconu), Kriniciki (2, 7 — d'après E. A. Symonovitch), Budești (3 — d'après E. A. Rikman), Băiceni (4) et Mătășaru (5 — d'après Gh. Diaconu). 1, 2, 3 — haches en fer; 4, 5, 6 — briquets en fer de type Przeworsk; 7 — soc en fer. 1, 2, 7 = env. 2/5 gr. nat.; 3 = env. 2/7 gr. nat.; 4 = env. 5/6 gr. nat.; 5, 6 = env. 1/2 gr. nat.

Fig. 22. — Objets de parure découverts à Jassy-Briquerie (1), Tirgu Mureș (2, 3, 5, 7, 8 — d'après István Kovács), Erbiceni (3, 4 — d'après D. Teodor et Em. Zaharia) et Pietriș (6 — d'après N. Zaharia, Em. Zaharia et V. Palade). 1, 3, 4 — pendeloques en forme de chaudron; 2, 3 — boucles d'oreilles; 3 — pendeloques en forme de haches; 6 — perles; 7, 8 — pendeloques en os avec anneaux métalliques.

Fig. 23. — Tombes à inhumation découvertes à Pietriș. a) tombe 4; b) tombe 7 (d'après N. Zaharia, Em. Zaharia et V. Palade).

Fig. 24. — Tombes à inhumation découvertes à Erbiceni (a — tombe 1 d'après Em. Zaharia et N. Zaharia), Spanțov (b — tombe 38, d'après B. Mitrea, Sebastian Morintz et C. Preda) et Tirgșor (c — tombe 19, d'après Gh. Diaconu).

Fig. 25. — Plan du cimetière de Sintana de Mureș (d'après István Kovács).

Fig. 26. — Poterie en pâte fine découverte à Izvoare (1, 2, 6, 8 — d'après R. Vulpe), Olteni (3-5, 7 — d'après C. Preda) et Tirgșor (9 — d'après Gh. Diaconu).

Fig. 27. — Poterie faite au tour (1-3, 7, 8, 10, 12, 14) et à la main (4-6, 9, 11, 13), découverte à Pietriș (1-3, 5-14 — d'après N. Zaharia, Em. Zaharia et V. Palade) et Erbiceni (4 — d'après Em. Zaharia et N. Zaharia).

Fig. 28. — Poterie en pâte fine (1, 4, 6) et grumeleuse (2, 3, 5) découverte à Tîrșor (1, 2, 4, 5, 6 — d'après Gh. Diaconu) et Olteni (3 — d'après C. Preda).

Fig. 29. — Poterie en pâte fine, grise, façonnée au tour (1-4, 6) et en pâte poreuse, faite à la main (5), découverte à Bezid (1, 4 — d'après Székely Zoltán), Olteni (2 — d'après C. Preda), Izvoare (3 — d'après R. Vulpe) et Pietriș (5, 6 — d'après N. Zaharia, Em. Zaharia et V. Palade).

Fig. 30. — Poterie faite à la main (1) et au tour (2-6) découverte à Independența. 1 — vase en pâte poreuse décoré de quatre protubérances; 2 — vase en pâte grumeleuse; 3, 6 — vases en pâte fine, de couleur rouge; 4, 5, vases en pâte fine, grise (d'après B. Mitrea et Niță Anghelescu).

Fig. 31. — Poterie découverte à Tîrșor (1, 2, 3 — d'après Gh. Diaconu) et Erbiceni (4, 5 — d'après Em. Zaharia et N. Zaharia). 1, 2 — vases faits à la main; 3 — écuelle en pâte fine, grise, façonnée au tour; 4, 5 — petites amphores romaines.

Fig. 32. — Poterie façonnée au tour découverte à Izvoare (1, 4 — d'après R. Vulpe), Olteni (2 — d'après C. Preda) et Tîrșor (3, 5-6 — d'après Gh. Diaconu). 1 — coupe noire; 2, 4 — vases en pâte fine, grise; 3, 5, 6 — vases en pâte grumeleuse.

Fig. 33. — Coupe noire découverte à Arsura. Env. 1/2 gr. nat.

Fig. 34. — Objets découverts à Tîrșor. 1, 2 — perles en verre; 3-6, 8 — fibules en bronze; 7, 10 — boucles en bronze; 9 — boucle en fer (d'après Gh. Diaconu).

Fig. 35. — Objets en bronze (1-12, 14-19) et argent (13) découverts à Pietriș (1, 6, 7, 9, 10 — d'après N. Zaharia, Em. Zaharia et V. Palade), Izvoare (2-5, 13, 17, 18 — d'après R. Vulpe), Erbiceni 8, 12, 14 — d'après D. Teodor et Em. Zaharia), Tîrșor (12), Sîntana de Mureș (15, 19 — d'après István Kovács) et Independența (16 — d'après B. Mitrea et Niță Anghelescu); 1, 8, 11, 12, 15, 19 — boucles; 2, 4 — pince à épiler; 3 — aiguille; 5 — cure-oreille; 6, 7, 9, 10, 13, 14, 18 — fibules.

Fig. 36. — Verres découverts à Izvoare (1 — d'après R. Vulpe) et Sîntana de Mureș (2 — d'après István Kovács). 1 — env. 1/4 gr. nat.; 2 — env. 1/2 gr. nat.

Fig. 37. — Poterie faite à la main (1, 2) et au tour (3-6) découverte à Gavrilovka (1, 2, 5, 6 — d'après E. A. Symonovitch) et Goevo Gora (3, 4 — d'après I. K. Svechnikov). 1, 2, 5, 6 = env. 2/5 gr. nat.; 3, 4 = env. 1/6 gr. nat.

ATELIERELE PENTRU LUCRAT PIEPTENI DIN OS DIN SECOLUL AL IV-lea e.n. DE LA BÎRLAD—VALEA SEACĂ

Cercetările de suprafață efectuate în ultimii ani de către colectivul Muzeului „V. Pârvan” din Bîrlad au avut ca rezultat și descoperirea cîtorva așezări de tip Sîntana de Mureș-Cerneahov. Dintre acestea, un interes deosebit îl prezintă așezarea semnalată în apropierea orașului Bîrlad, la punctul Valea Seacă, în cuprinsul căreia au fost descoperite două ateliere pentru lucrat piepteni de os.

Așezarea la care ne referim este situată la circa 1,5 km spre NNV de orașul Bîrlad, pe o vale secundară, orientată de la N spre S, prin care trece un mic afluent al Bîrladului. Fragmente ceramice de tip Sîntana de Mureș-Cerneahov au fost descoperite atît pe versantul de E, cît și pe acela de V, ceea ce ne determină să presupunem că așezarea respectivă se întindea pe ambele maluri ale pîrîului.

În 1960, în malul stîng al acestui pîrîu au fost observate urmele unui bordei (locuința nr. 1), a cărui podea se găsea la 1,40 m adîncime față de suprafața actuală a solului. În mal a mai fost surprinsă numai o porțiune foarte mică a locuinței, și anume latura dinspre est, lungă de 2,60 m. Din locuința propriu-zisă, într-un sector de circa 10—15 cm de-a lungul laturii de est, au fost recuperate doar cîteva fragmente ceramice din pastă fină, lucrate la roată.

Tot în malul pîrîului, la distanță de 3 m spre vest de latura locuinței, pe un loc netezit cu lut, s-au descoperit multă cenușă și cărbuni, probabil resturile unei vetre, care pare să fi fost construită în colțul de nord-vest. În acest caz am putea presupune că bordeiul descoperit în 1960 la Valea Seacă era orientat E-V și avea o suprafață totală de aproximativ 9 m².

Din resturile locuinței prăbușite o dată cu malul pîrîului s-au recuperat mai multe fragmente ceramice, unele lucrate la roată din pastă fină (fig. 3/5), iar altele lucrate cu mîna din pastă grosolană (fig. 2/3, 4 și 3/14), precum și cîteva bucăți de corn de cerb cu urme de prelucrare. Dintre acestea, unele prezintă la capete urme de rețezare cu o unealtă de tipul ferăstrăului (fig. 6/1 și 7/4), iar altele, dintr-un stadiu mai avansat de prelucrare, mai prezintă și urme de despicare și cioplire (fig. 10/1 și 11/1, 4, 5). Diferitele stadii de prelucrare în care se găsesc bucățile de corn de cerb descoperite în această locuință ne permit să presupunem că locuitorii ei știau

să prelucraze osul. Caracteristicile pe care le au aceste bucăți de corn prelucrate arată foarte clar că din ele se lucrau piepteni de os. Astfel, menționăm partea semi-circulară de la minierul unui pieptene cu care se prindeau plăcile cu dinți (fig. 10/1). Ea nu a fost lucrată pînă la sfîrșit, deoarece s-a rupt în timpul lucrului.

Plăcuțele dreptunghiulare, la unul din capetele cărora se tăiau dinții, serveau pentru lucrarea propriu-zisă a pieptenilor (fig. 11/1, 4, 5). Bucățile de corn numai retezate, cu lungimea de 5–7 cm, urmau să fie și ele despicate și cioplite pentru obținerea altor plăcuțe dreptunghiulare.

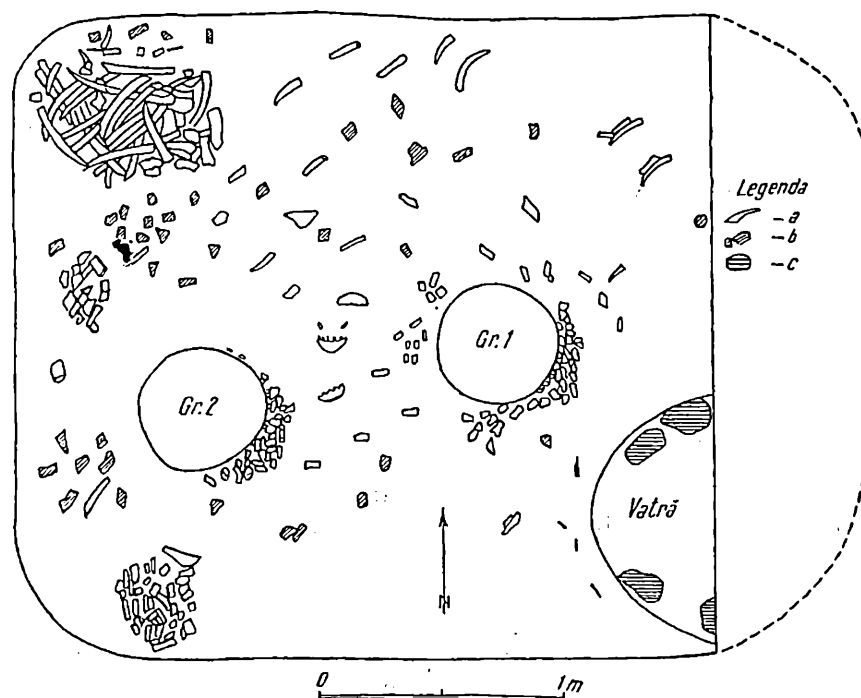

Fig. 1. — Birlad-Valea Seacă. Planul bordeiului 2; a) bucăți de coarne de cerb în curs de prelucrare; b) fragmente ceramice; c) pietre.

În 1961, cu prilejul unor lucrări de îndiguire a pîrîului care curge prin această vale, așezarea de la Birlad-Valea Seacă a fost parțial distrusă. Materialele arheologice scoase în timpul acestor lucrări au fost în cea mai mare parte răvășite. A putut fi salvat totuși de la distrugere un al doilea bordei (2), situat de data aceasta pe malul drept al pîrîului, la circa 100 m mai spre sud de prima locuință. La data cînd s-a făcut intervenția noastră, lucrările de îndiguire distruseseră deja latura estică a acestei locuințe, precum și un mic sector de-a lungul ei. De asemenea, săpăturile efectuate pînă la adîncimea de 0,60 m, în timpul aceluiași lucrări, nu ne-au permis să stabilim nivelul de la care a fost săpată groapa bordeiului.

Bordeiul nr. 2 are formă rectangulară, cu colțurile ușor rotunjite, fiind orientat de la E spre V (fig. 1). Podeaua locuinței găsită la 1,30 m adîncime față de suprafața actuală a solului, construită din lut bătătorit, amestecat cu nisip de culoare galbenă, era bine păstrată, cu excepția unei porțiuni din colțul de NE, unde este posibil să fi fost și intrarea. În colțul de SE al bordeiului, pe un loc ușor înălțat, s-a semnalat

o vatră de formă aproximativ rotundă, construită din lut. Peste lipitură, pe marginile vetrei, s-au găsit câteva pietre, care au servit, probabil, drept gardină (fig. 1). În mijlocul locuinței au mai fost descoperite două gropi rotunde, la circa 0,50 m distanță una de alta, cu diametrul de 0,50 m și adâncimea de 0,60–0,65 m, folosite, eventual, ca „scaune”.

Groapa bordeiului, pe fundul căreia s-au găsit bucăți de chirpici ars și un strat subțire de cenușă, era umplută cu un sol nisipos de culoare brună-negricioasă.

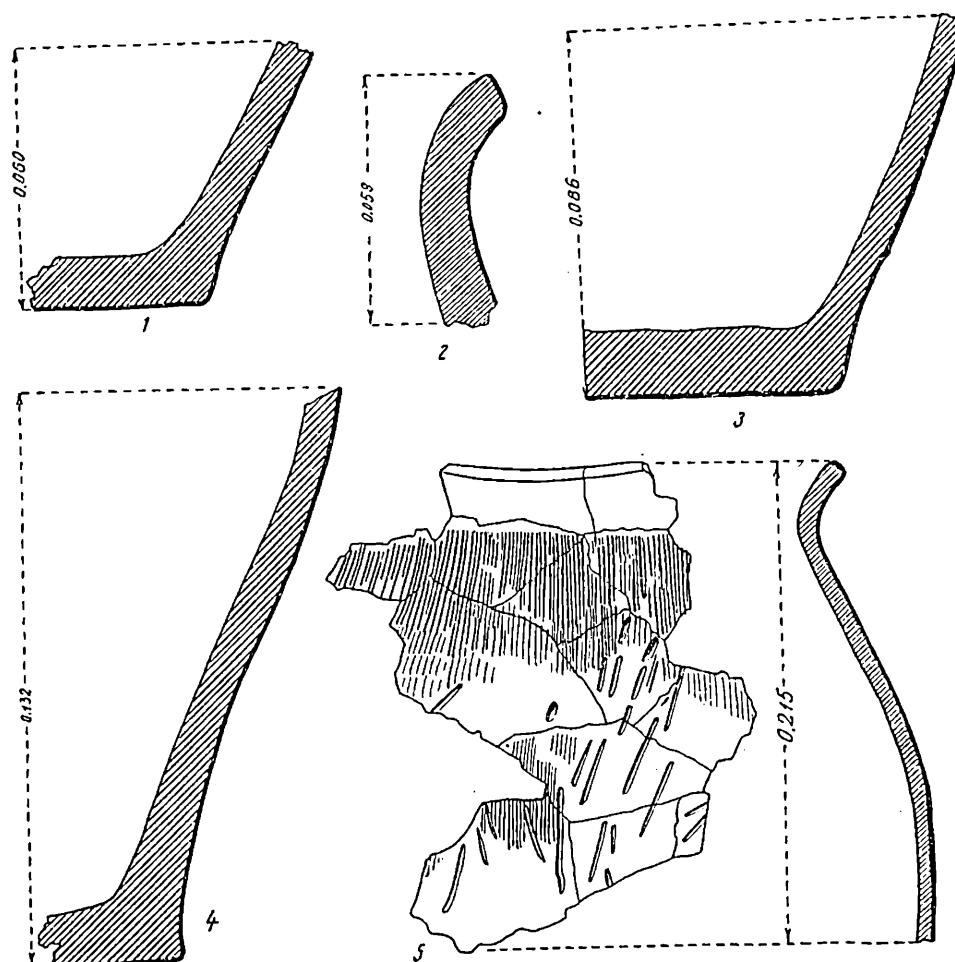

Fig. 2. — Birlad-Valen Seacă. Fragmente ceramice lucrate cu mâna; 1, 2, 5 — bordeiul 2; 3, 4 — bordeiul 1.

Pe podeaua locuinței, cu excepția unei mici porțiuni din colțul de NE, se aflau fragmente ceramice și o mare cantitate de coarne de cerb. După pastă și tehnica de lucru, ceramica se împarte în câteva categorii. Cea mai bine reprezentată este ceramica din pastă fină, de culoare cenușie, lucrată la roată, din care menționăm: o căniță aproape întreagă, cu angobă neagră și mai multe fragmente de străchini și borcane (fig. 3/1–4, 7, 9, 10 și fig. 4). Ceramica zgrunțuroasă apare în cantitate destul de redusă (fig. 3/6). Într-o cantitate ceva mai mare este ceramica lucrată cu mâna, care prezintă unele caracteristici ce amintesc de ceramica lucrată cu mâna din cultura dacică (fig. 2/1, 2, 5 și 3/8, 11–13).

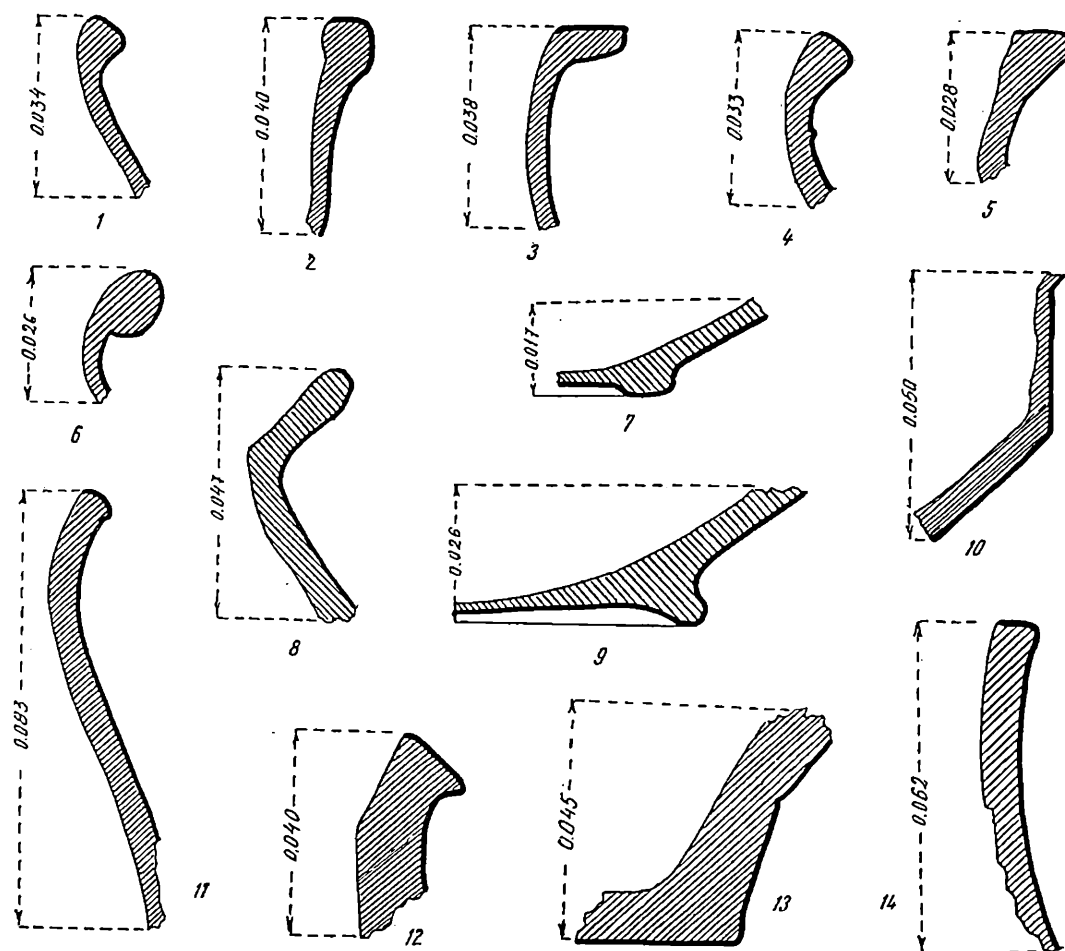

Fig. 3. — Birlad-Valea Seacă. Fragmente ceramice lucrate cu mina 8, (11-14) și la roată (1-7, 9, 10).
1-4, 6-13 — locuința 2; 5, 14 — locuința 1.

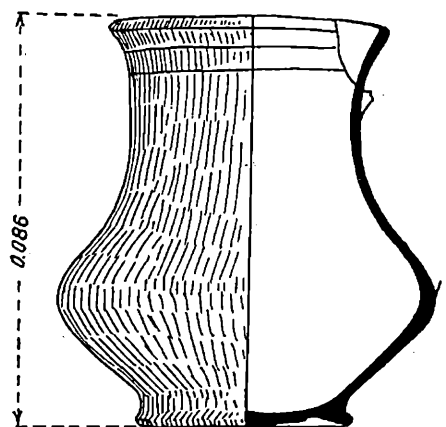

Fig. 4. — Birlad-Valea Seacă. Vas din pastă fină cenușie, lucrat la roată (bordeiul 2).

În interiorul bordeiului a fost identificată o cantitate apreciabilă de fragmente de coarne de cerb (circa 250 de bucăți), provenind toate de la specia *Cervus Elaphus*¹. Ca și în cazul primului bordei, fragmentele de coarne de cerb prezintă urme de prelucrare, unele fiind retezate, iar altele despicate și cioplite în vederea lucrării pieptenilor de os. În interiorul bordeiului, fragmentele de coarne de cerb erau grupate într-o anumită ordine. Astfel, în colțul de NV al bordeiului se afla o grămadă mai mare de coarne de cerb, circa 50 de bucăți. În prealabil, coarnele trecuseră prin primul stadiu de prelucrare, care constă din tăierea lor în mai multe bucăți și înlăturarea ramificațiilor de pe axul principal. Urmele lăsate pe coarne arată că operația de tăiere se făcea cu o uneltă de tipul fierăstrăului (fig. 5, 7, 8). Un singur exemplar prezintă și urme de tăiere cu toporul (fig. 5/1).

În colțul de sud-vest al bordeiului se găsea o altă grămadă de coarne, dar ceva mai mică decât prima (35 de bucăți). Spre deosebire de cele din prima grămadă, coarnele de cerb din a doua grămadă prezentau urme de prelucrare mai avansată, toate bucățile fiind retezate la dimensiuni aproximativ egale și selecționate pe categorii. Astfel, bucățile de la baza ramificațiilor, unde cornul are, de obicei, o formă aplatisată, erau folosite la lucrarea plăcuțelor semicirculare pentru minerele de piepteni (fig. 6/3 și 9/4). Părțile dintre ramificații erau retezate la dimensiuni de 5–7 cm, fiind utilizate la lucrarea plăcuțelor dreptunghiulare pe care se tăiau dinții pieptenului (fig. 7/1, 2, 4, 5). În această grămadă se găsesc însă și bucăți de corn cu lungimea de 10–14 cm (fig. 7/3), care urmau, probabil, să fie tăiate în două.

A treia grămadă de coarne de cerb, mai mică decât primele două, se găsea lângă latura de vest și cuprindea numai bucăți de corn cu dimensiunile de 5–7 cm. În legătură cu această grămadă menționăm că bucățile de corn prezintă urme de prelucrare mai avansată, cele rotunde fiind despicate în 4–6 bucăți (fig. 8/1–7), iar cele aplatizate (din dreptul ramificațiilor) numai în două (fig. 9/2, 3).

În apropierea acestei grămezi, ca și mai ales înspre aceea din partea de sud, se aflau împrăștiate bucăți de coarne, în special vârfulurile lor, care, alături de alte resturi (cioplitură, așchii), reprezentau un fel de deșeuri.

În ceea ce privește răspândirea coarnelor de cerb în interiorul bordeiului din afara celor trei grămezi amintite, mai ales, a acelor aflate într-un stadiu mai avansat de prelucrare, amintim că în preajma celor două gropi din mijlocul locuinței se aflau *in situ* un număr relativ mare de bucăți de coarne de cerb prelucrate. Dintre acestea menționăm mai multe plăcuțe, unele dreptunghiulare, lungi de 5–7 cm, late de 1,50–3 cm și groase de 0,1–0,3 cm (fig. 11/2, 3, 6, 7, 8), iar altele semicirculare, de dimensiuni diferite, cele mai multe având diametrul de 7–12 cm (fig. 9/1 și 10/2–8). În cuprinsul bordeiului au fost descoperite și două plăci semicirculare, într-un stadiu incipient de lucru, cu lungimea de 16–18 cm (fig. 9/5). Având în vedere că în aria culturii Sîntana de Mureș-Cerneahov nu apar piepteni cu asemenea dimensiuni, trebuie să presupunem că cele două plăci amintite urmau să fie micșorate în timpul lucrului.

Tot în preajma gropilor, printre coarnele de cerb s-a găsit și un pieptene întreg, lucrat din mai multe plăcuțe de corn dreptunghiulare, prinse cu nituri de cupru între două plăci semicirculare (fig. 13 și 14). Pieptenii de os se întâlnesc destul

¹ Determinările materialului osteologic au fost făcute de Alexandru Seidecaru, muzeograf la Secția de științele naturii a Muzeului « V. Pârvan » din Birlad și confirmate

de prof. Olga Necrasov de la Universitatea « Al. I. Cuza » din Iași.

de frecvent în această epocă pe teritoriul țării noastre², în U.R.S.S.³ și în R. P. Polonă⁴.

Piepteni de tipul acelor de la Bîrlad-Valea Seacă au fost descoperiți și în afara ariei așezărilor cerneahoviene, de exemplu în regiunea de origine a vechilor triburi germanice, în Peninsula Scandinavică⁵.

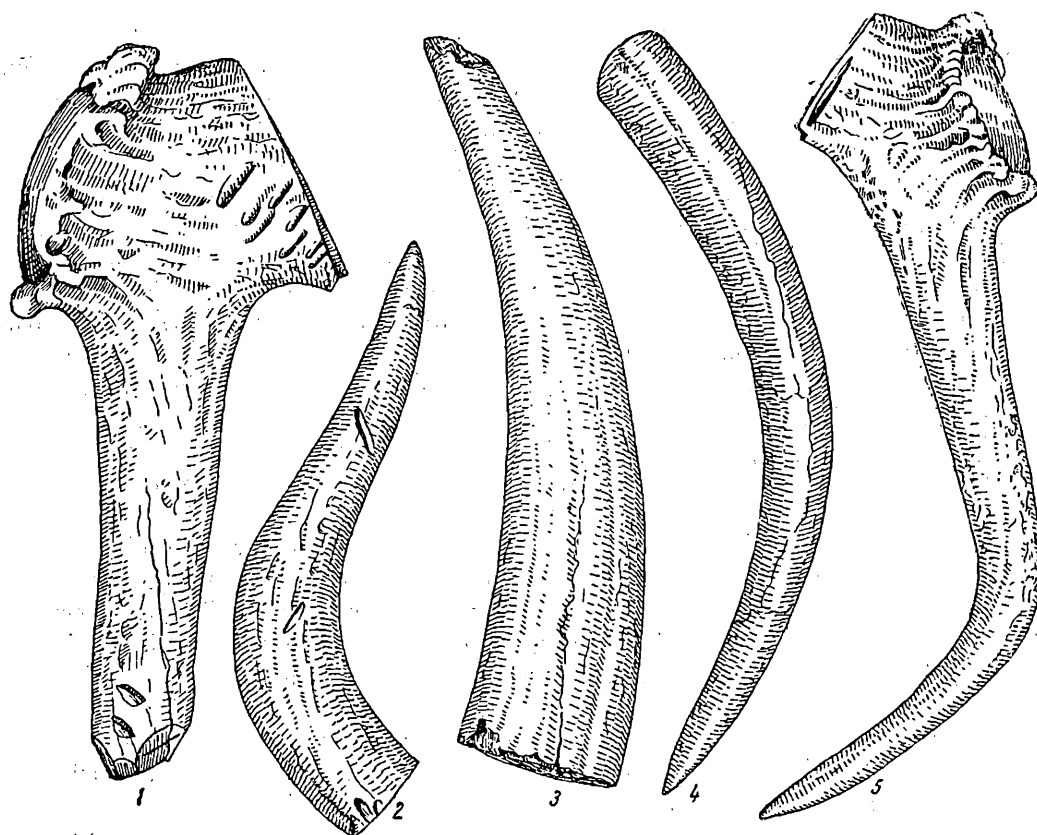

Fig. 5. — Bîrlad-Valea Seacă. Bucăți de coarne de cerb din prima fază de lucru (bordeul 2); 1, 3, 4 = 1/2 m. nat.; 2 = 4/9 m. nat.; 5 = 1/3 m. nat.

Pieptenele de la Bîrlad este lucrat într-o manieră mai puțin îngrijită, ceea ce ar putea indica un grad nu prea înalt de specializare. Finisarea lui mai puțin îngrijită

² Istvan Kovacs, *A marosszentannai népvándorláskori temető*, Dolgozatok, III, p. 347, 349, 351, 353, 354, și fig. 12, 26, 37, 40, 42, 52/5, 56/3, 52/5; Radu Vulpe, *Săpăturile de la Poieniști din 1949*, în *Materiale*, I, 1953, p. 295—296, fig. 85/2, 4; M. Petrescu-Dimbovița și colaboratori, *Șantierul arheologic Trușești*, în *SCIV*, VI, 1—2, 1955, p. 176, 179, fig. 9; Radu Vulpe, *Izvoare*, 1957, p. 299—300, fig. 318/2, 3; Bucur Mitrea, Sebastian Morintz și Const. Preda, *Săpăturile de salvare de la Spanțov*, în *Materiale*, VIII, 1962, p. 619, fig. 4/1; I. T. Dragomir, *Săpăturile arheologice întreprinse la Bălteni*, în *Materiale*, VIII, 1962, p. 14, fig. 3/4, 5; D. G. Teodor și Emilia Zaharia, *Sondajele de la Spinoasa și Erbiceni*, în *Materiale*, VIII, 1962, p. 40, fig. 5/1.

³ A. A. Spițin, *Поля погребальных урн*, SA, X, 1948,

p. 60, fig. 4; M. Smiško, *Доба полів поховань в західних областях УРСР*, Arh., II, 1948, p. 121, pl. III/12, 16; M. A. Tihanova, *О локальных вариантах черняховской культуры*, SA, 1957, 4, p. 184, 188, fig. 10, 14; G. B. Fedorov, *Население Прутско-Днестровского междуречья в I тысячелетии н.э.*, MIA, 89, 1960, p. 141—143; ibidem, MIA, 89, 1960, p. 142—143.

⁴ Maria Miśkiewicz, *Osada z orkesu rzymskiego w Mierzanowicach pow. Opatów*, *Materiały Starożytne*, VII, 1961, p. 267, 272, 273, pl. IX/3, XII/16, XIII/8, 14, 16.

⁵ Berta Stjernquist, Simris, on cultural connections of Scania in the Roman iron age, in *Acta Archaeologica Lundensia*, seria a 4-a, nr. 2, 1955, p. 11, 12, 14, 17—18, 20—22, 23, 26, 27, și pl. XIV/14, 23; XVI/4; XIX/2, 8; XXI/1; XXIII/11; XXVI/1, 4.

ar putea avea însă și alte cauze. Pieptenele este decorat pe o parte a mânerului cu un ornament format din cîte două linii paralele, din puncte incizate (fig. 13 și 14).

Pieptenele propriu-zis este format din șase plăci, pe care s-au tăiat 35 de dinți, încadrați de două margini mai late de 0,5—0,7 cm. Dinții au o grosime care variază între 0,5 și 1 mm, îngroșându-se prea puțin spre bază. La acest pieptene, nu toți dinții au aceeași lungime. Astfel, dinții din părțile laterale sînt mai scurți, nedepășind 1 cm, iar cei din partea centrală sînt mai lungi, ajungînd pînă la 2,5 cm.

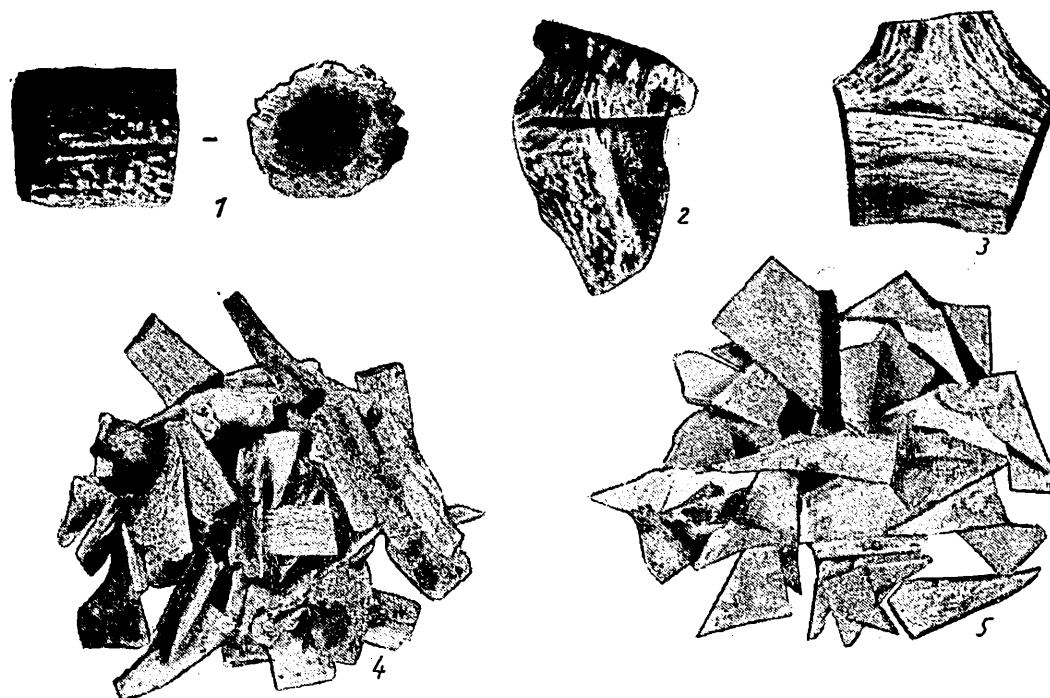

Fig. 6. — Bîrlad-Valea Seacă. Bucăți de coarne retezate (1—3) și cioplitura de coarne (4, 5). 1 — bordeiul 1; 2—5 — bordeiul 2; 1, 4 = 1/3 m. nat.; 2 = 2/3 m. nat.; 3 = 1/4 m. nat.; 5 = 1/2 m. nat.

Mînerul pieptenului este format din două plăci semicirculare, care prind între ele, cu ajutorul a șase nituri de cupru, cele șase plăcuțe dreptunghiulare pe care sînt tăiați dinții. Niturile de cupru care fixează plăcuțele de mîner sînt dispuse aproximativ pe o linie dreaptă de-a lungul pieptenului. Golul rămas între cele două plăci semicirculare la partea superioară a mînerului era umplut cu o altă plăcuță mai mică, semicirculară. Această plăcuță era fixată de cele două plăci semicirculare exterioare ale mînerului prin al doilea șir de nituri de cupru, dispuse pe o linie ascuțită, la o anumită distanță de marginea lor.

În apropierea celor două gropi amintite, și în special în partea de sud a lor, se găsea o cantitate mare de cioplitură și așchii, rezultate din prelucrarea cornului (fig. 6/4 și 12/1—3). În interiorul gropilor, pe fund, se găseau, de asemenea, cioplituri, așchii și părți tăiate din plăcuțe la asamblarea părților componente ale pieptenilor (fig. 6/5).

În bordei au mai fost găsite și cîteva bucăți de tablă de cupru. O asemenea bucată, de formă triunghiulară, prezintă pe una din laturi urme de tăiere. Pe o altă latură a ei se observă tăierea, probabil cu foarfecele, a unei fișii late de 5 mm. Operația

de tăiere nefiind terminată, fișia respectivă a rămas prinsă de restul tablei (fig. 15/3). Din fișiile de tablă tăiate se obținea, prin ciocănire, sîrma din care se tăiau apoi niturile pentru prins plăcuțele de os. În bordei au fost găsite mai multe bucăți de sîrmă de cupru de diferite lungimi, cu un diametru de circa 2 mm, care prezentau suprafața răsucită și destul de neregulată⁶ (fig. 15/2).

Pe podeaua bordeiului, între vatra de foc și groapa nr. 1, s-a găsit o fibulă din bronz cu piciorul înfășurat, cu arcul triunghiular în secțiune și resortul format

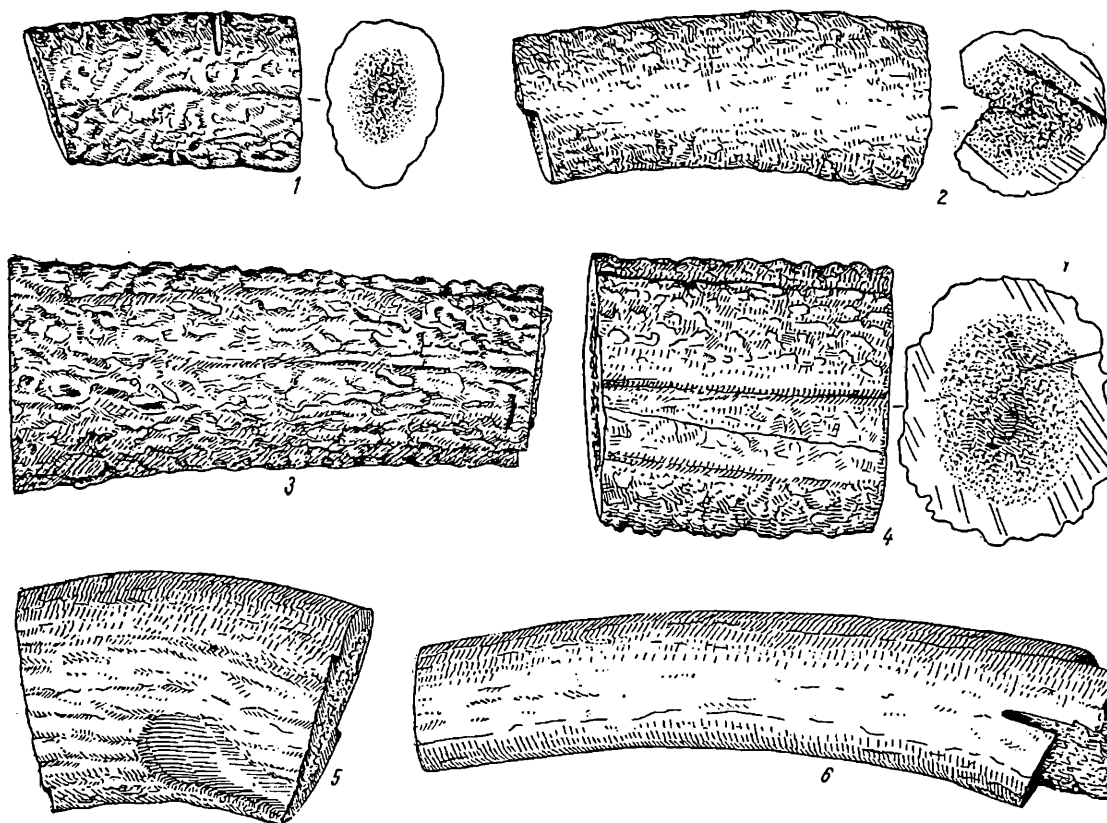

Fig. 7. — Birlad-Valea Seacă. Bucăți de coarne retezate din bordeiul 1 (4) și 2 (1-3, 5, 6). 1-5 = 2/3 m. nat.; 6 = 1/2 m nat.

din cîte 6 spire în fiecare parte a arcului (fig. 15/1). Asemenea fibule se găsesc pretutindeni în aria culturii Sîntana de Mureș-Cerneahov⁷. Un exemplar foarte asemănător cu fibula de la Birlad a fost găsit în Polonia⁸.

Întregul material osteologic din bordeiul nr. 2 de la Birlad-Valea Seacă, aflat în diferite stadii de prelucrare, de la coarnele de cerb retezate și pînă la produ-

⁶ Analizele efectuate în laboratorul chimic al Fabricii de rulmenți-Birlad au stabilit o compoziție chimică foarte apropiată pentru bucățile de tablă, sîrmă și niturile pieptenului din locuința nr. 2 de la Valea Seacă.

⁷ Istvan Kovacs, *op. cit.*, p. 336-339, fig. 21, 23, 32, 36, 65, 83/2, 104/1, 2; M. Petrescu-Dîmbovița și colaboratori, *art. cit.*, în SCIV, VI, 1-2, 1955, p. 183, fig. 12/1; Gh. Diaconu, *Considerații preliminare asupra necropolei de la Tirgșor din secolele III-IV e.n.*, în SCIV, XI,

1, 1960, p. 59, fig. 11/3, 4, 5, 6, 7; Radu Vulpe, *op. cit.*, 1957, p. 307-308, fig. 328/3 și 329/1-3; E. A. Simonovici, *Раскопки могильника у овчарни совхоза Приднепровского на Нижнем Днепре*, MIA, 82, 1960, pl. XIII.

⁸ Teresa Pietka-Dąbrowska, *Przyczynki do znajomości okresu od I do VI w.n.e. z międzyrzecza Dniepru i Bugu*, *WiadArch.*, XXVII, 2, 1961, p. 222-224, pl. XLVIII/7, 12.

sele finite — pieptenii de os —, dovedește că această locuință aparținea unui meșteșugar specializat în lucrarea pieptenilor din corn de cerb. Nu știm în ce măsură în același atelier erau lucrate și alte obiecte de os. Coarnele de cerb, găsite în cantitate mare în atelier, care constituiau materia primă de bază pentru confecționat piepteni, erau procurate fără prea multe dificultăți din aceeași regiune.

În trecut, specia de cervidee *Cervus Elaphus* popula din abundență și pădurile de șes din țara noastră⁹. Coarnele căzute în fiecare toamnă de la cerbi puteau fi astfel adunate și folosite pentru lucrat piepteni.

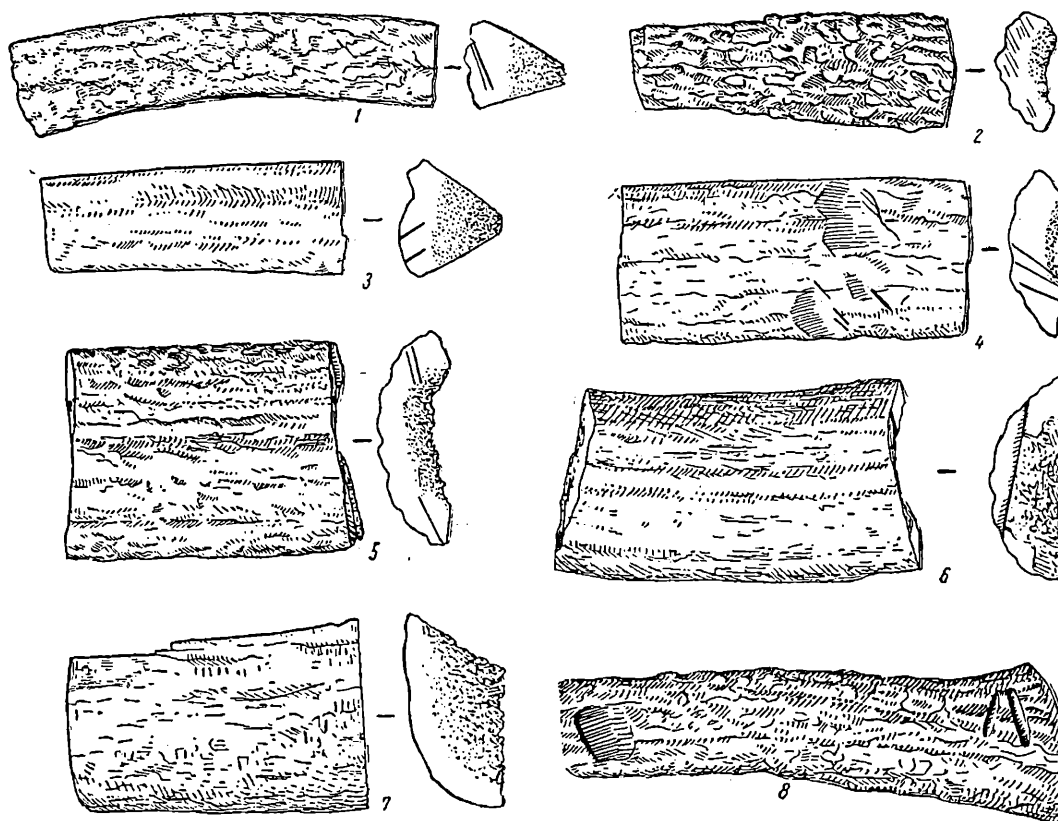

Fig. 8. — Birlad-Valea Seacă. Bucăți de coarne retezate și despicate din bordeiul 2.
1-7 = 2/3 m. nat.; 8 = 1/2 m. nat.

În ceea ce privește organizarea muncii în locuințe-atelier, se pare că o activitate mai intensă se desfășura în imediata apropiere a celor două gropi. Descoperirea tuturor bucăților de corn cioplite și prelucrate în preajma gropilor, ca și a resturilor de cioplitură în interiorul și pe marginile lor, arată clar că cele două gropi erau folosite ca scaune și constituiau locul principal de lucru al meșteșugarilor.

Procesul de prelucrare a coarnelor de cerb începea cu aprovizionarea și depozitarea materiei prime în atelier. Urmau apoi selecționarea și retezarea coarnelor pentru plăci dreptunghiulare și semicirculare. În continuare, bucățile de corn rotunde erau despicate în patru sau în șase, în raport cu grosimea lor (fig. 8/1-7), iar cele

⁹ V. Balaban, *Curs de paleontologie*, 1962, p. 309.

aplatisate din dreptul ramificațiilor se despicau numai în două (fig. 9/1–3, 5). În faza următoare de lucru se înlăturau, prin cioplire, miezul interior de pe corn și excrescențele exterioare, obținându-se astfel plăcuțele dreptunghiulare și semicirculare pentru piepteni. Până în acest stadiu coarnele puteau fi lucrate fără vreo pregătire prealabilă. Începând cu faza de cioplire a bucăților de corn, este foarte probabil că, pentru atenuarea durității, ele erau înmuiate în apă fierbinte. I. Barnea¹⁰ și J. Kostrzewski¹¹ și-au exprimat părerea că mai întâi cornul era înmuiat în apă sau

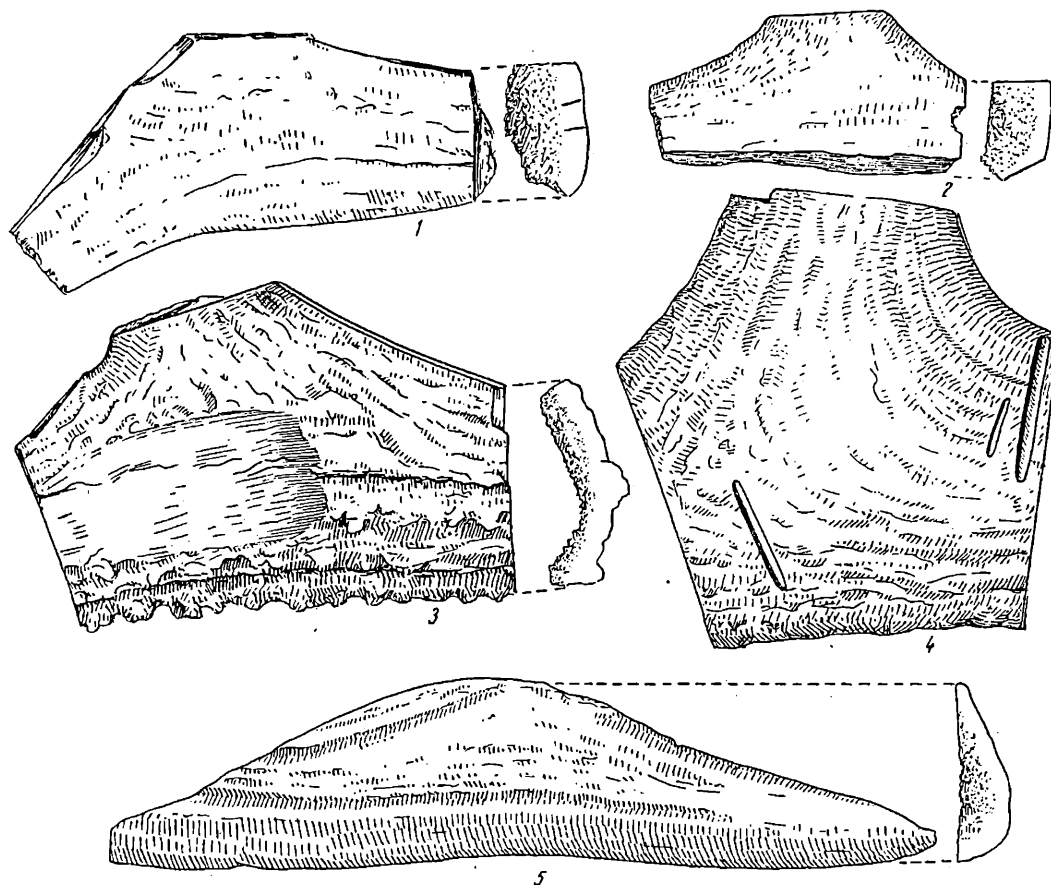

Fig. 9. — Birlad-Valea Seacă. Bucăți de coarne de cerb de la baza ramificațiilor, nedespicate (4) și despicate (1–3, 5) din bordeiul 2. 1–3, 5 = 2/3 m. nat.; 4 = 1/2 m. nat.

leșie și numai după aceea el era tăiat în lung și în lat. O asemenea ipoteză este însă greu de susținut, întrucât coarnele de cerb, datorită lungimii (până la 1,20 m) și aspectului arborescent (lungimea ramificațiilor ajungea până la 0,40 m), nu încăpeau în nici un fel de recipiente din acea vreme. Prin urmare, înainte de a fi fost înmuiate în apa fierbinte, ele trebuie să fi fost retezate în bucăți mai mici.

Bucățile de corn care urmau să fie cioplite stăteau, probabil, în apă sau în leșie caldă până începeau să fie lucrate. În timpul lucrului, atunci când începeau să

¹⁰ I. Barnea, *Meșteșugurile în așezarea feudală de la Gârvaș*, în SCIV, VI, 1–2, 1955, p. 110.

¹¹ J. Kostrzewski, *Les origines de la civilisation polonaise*, Paris, 1949, p. 285–286.

se răcească, bucățile de corn erau afundate din nou în apa fierbinte. Operația de prelucrare era reluată când bucățile de corn respective își pierdeau iarăși din duritate.

După cioplirea plăcilor de corn, atât a celor dreptunghiulare cât și a celor semicirculare, ele erau frecate, probabil, cu nisip umed pentru a fi netezite. Ulterior, erau unse cu grăsime și lustruite cu o bucată de piele¹². Această din urmă operație pare să fi fost în general neglijată în atelierul de la Bîrlad-Valea Seacă. Totuși, unele plăci din bordeiul 2 de la Valea Seacă, pregătite pentru asamblarea lor în piepteni, poartă urme evidente de lustruire.

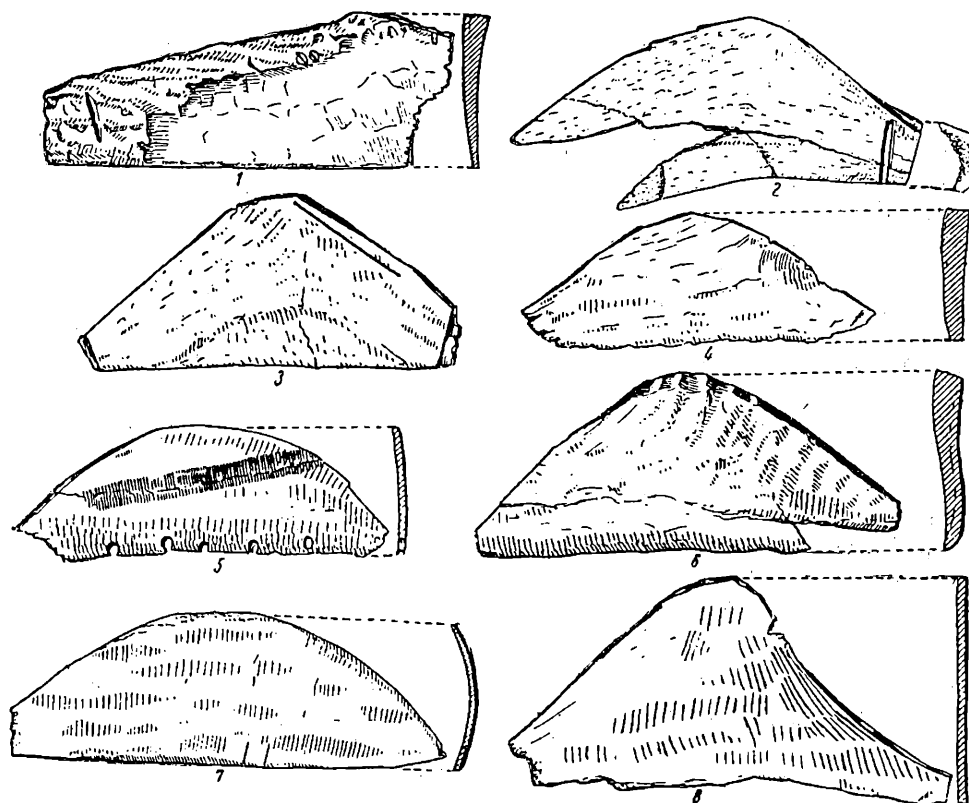

Fig. 10. — Bîrlad-Valea Seacă. Placă semicirculară din corn de cerb din diferite stadii de prelucrare din locuințele 1 (1) și 2 (2-8). 1-8 = 1/2 m. nat.

Ultima fază de lucru cuprindea asamblarea plăcilor și prinderea lor cu nituri metalice.

În ceea ce privește tăierea dinților, din observațiile făcute asupra materialului ajuns în faza de asamblare a pieptenilor reiese că dinții se tăiau după ce plăcuțele dreptunghiulare erau fixate în mâner. Astfel, deși în locuința-atelier au fost descoperite mai multe plăcuțe dreptunghiulare, nici una dintre ele nu avea dinții tăiați. Totodată, studiind cu atenție dinții tăiați la pieptenele descoperit în atelier, se observă că grosimea dinților și lățimea spațiilor dintre ei sînt aproape aceleași. De asemenea, la locul de alipire dintre plăcile care formează pieptenele propriu-zis se observă urmele

¹² J. Kostrzewski, *op. cit.* p. 285-286.

de tăiere cu fierăstrăul. Tăierea dinților era totuși o operație dificilă, care cerea multă precizie, deoarece la cea mai mică neatenție în timpul lucrului unui dinți s-ar fi putut rupe, și întregul pieptene ar fi trebuit trecut la rebut. Tăierea dinților pe fiecare plăcuță înainte de asamblarea lor în piepteni ar fi înlăturat pericolul de a se da la rebut pieptenii întregi, ci s-ar fi pierdut cel mult o singură plăcuță.

Dacă s-ar admite că asamblarea pieptenilor se făcea după ce dinții au fost tăiați pe fiecare placă, atunci dinții marginali de la plăcile alăturate ar fi fost alipiți

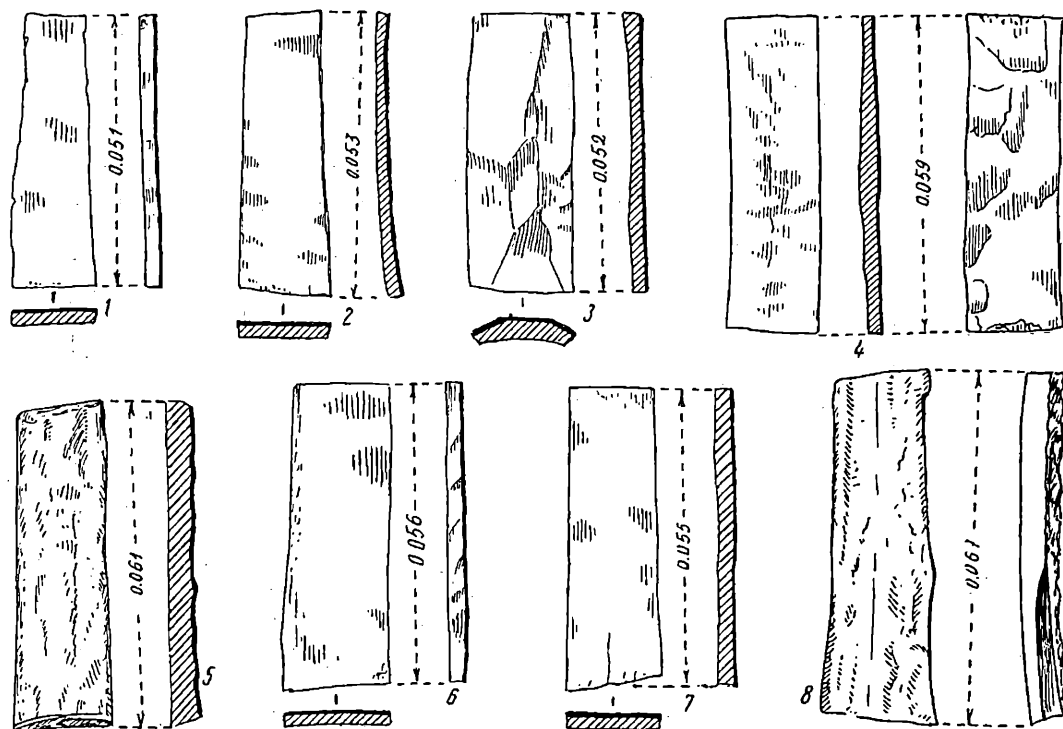

Fig. 11. — Birlad-Valea Seacă. Plăcuțe dreptunghiulare din corn de cerb în diferite faze de lucru din locuințele 1 (1, 4, 5) și 2 (2, 3, 6-8).

și nu ar fi rămas între ei spațiul deja existent între restul dinților. În aria culturii Sintana de Mureș-Cerneahov s-au descoperit unele exemplare de piepteni, cum ar fi, de exemplu, acel din mormîntul nr. V de la Izvoare¹³, în care dinții marginali a două plăcuțe alăturate erau lipiți unul de altul. Pentru a evita acest neajuns, meșteșugarii aranjau uneori plăcuțele în mîner la o anumită distanță între ele, aproximativ egală cu aceea dintre dinții tăiați în plăcuțe. Pentru acest din urmă caz cităm un alt pieptene de la Izvoare, găsit în mormîntul nr. VIII¹⁴. De asemenea, exemplare asemănătoare cu cele din urmă se cunosc și pe teritoriul Poloniei¹⁵.

Materialul descoperit în atelierul de la Birlad ne confirmă că tăierea dinților era executată aici după asamblarea părților componente ale pieptenilor.

În cuprinsul celor două locuințe-atelier nu au fost descoperite nici un fel de unelte folosite de meșteșugari în timpul prelucrării coarnelor de cerb. Totuși,

¹³ Radu Vulpe, *op. cit.*, p. 299, fig. 318/2.

¹⁴ *Ibidem*, fig. 318/3.

¹⁵ Teresa Pietka Dąmbrowska, *op. cit.*, p. 219, pl. XLIV/16.

urmele de prelucrare de pe marea majoritate a bucăților de corn găsite în ateliere arată clar folosirea unor unelte de tăiat de tipul fierăstrăului, precum și a altora pentru cioplit. Aceste unelte au fost luate, probabil, de către meșteșugari în momentul când au părăsit locuința.

Numeroasele bucăți de corn cu urme de tăiere cu fierăstrăul din cele două ateliere arată că această unealtă era folosită în special pentru tăiat osul de-a curmezișul (fig. 6/1–3, fig. 7, fig. 8, fig. 9, fig. 10/4–5). Mai rar, unele bucăți de corn

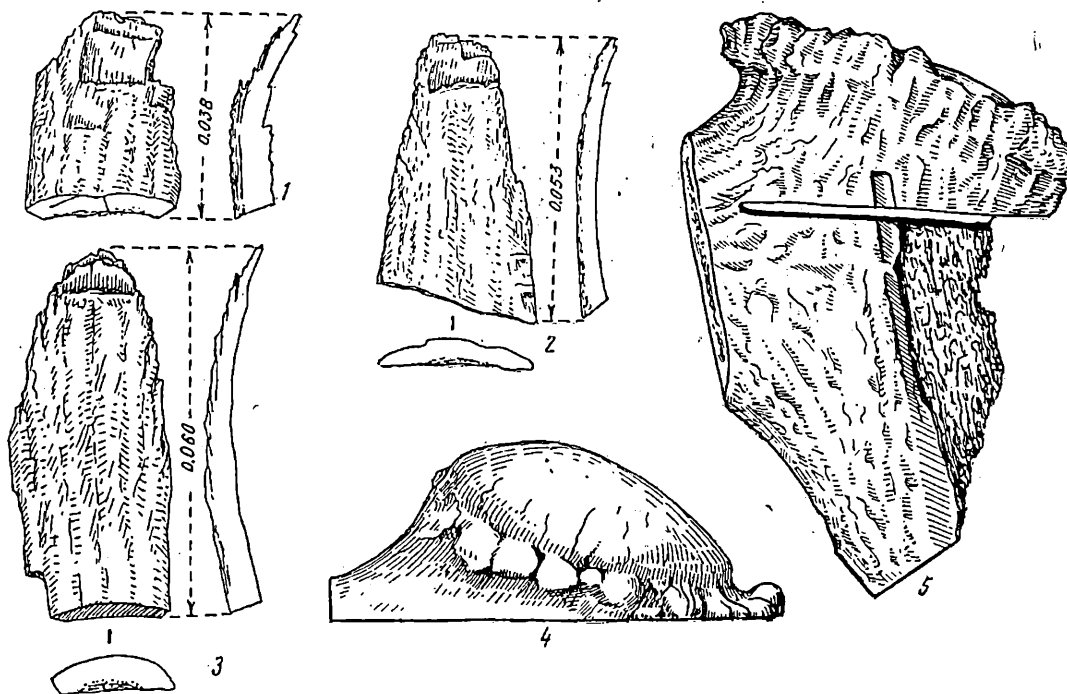

Fig. 12. — Bîrlad-Valea Seacă. Resturi de cioplitură (1–3) și bucăți de coarne de cerb cu urme de tăiere cu fierăstrăul (4, 5) din locuința nr. 2. 1–5 = 2/3 m. nat.

erau tăiate cu fierăstrăul și de-a lungul (fig. 6/2 și 12/5). De obicei, această operație se executa cu o unealtă, probabil de tipul toporului, cu ajutorul căreia cornul era despicat.

Referindu-se la prelucrarea osului și cornului în răsăritul Europei pînă în secolul al VI-lea e. n., B. A. Ribakov menționează și toporul printre uneltele folosite în practicarea acestui meșteșug¹⁶.

De altfel, în așezările de tip Cerneahov s-au descoperit pînă în prezent cîteva topoare de fier, ceea ce ne determină să presupunem că folosirea unor asemenea unelte nu era necunoscută de populația respectivă. Astfel de topoare au fost găsite, de exemplu în așezările de la Budești¹⁷ și Kreniciki¹⁸.

Piese asemănătoare au fost descoperite și în cimitirele de tip Sîntana de Mureș-Cerneahov, atît în mormintele de înmormîntare¹⁹, cît și în cele de incine-

¹⁶ B. A. Ribakov, *Ремесло Древней Руси*, Moscova, 1948, p. 138.

¹⁷ E. A. Rikman, *Жилища Будейтского селения*, MIA, 82, 1960, p. 324, fig. 19/3.

¹⁸ E. A. Simonovici, *Памятники черняховской куль-*

туры в с. Кренички, MIA, 82, 1960, p. 242, 248, fig. 3/1.

¹⁹ A. Donkanits și I. Ferenczi, *Săpăturile arheologice de la Cimbrud*, în *Materiale*, VI, p. 614.

rație²⁰. Prezența lor în morminte are însă, după cât se pare, o cu totul altă semnificație²¹.

Folosirea toporului de către meșteșugarii de la Bîrlad poate fi dovedită și de către resturile de cioplitură din atelier (fig. 5/1 și 12/1-3). Nu excludem eventualitatea folosirii cuțitului la cioplirea bucăților de corn²², dar unele resturi de cioplitură, mai masive, arată totuși clar că pentru această operație era folosit și toporul.

Perforarea plăcilor de corn pentru a fi prinse cu nituri se făcea, probabil, cu ajutorul unui cui de fier înroșit în foc. În ceea ce privește decorul incizat de pe mîner, el era executat cu o unealtă al cărei tip nu-l putem, deocamdată, preciza.

Bucățile de tablă de cupru, ca și fișiile desprinse din ele, găsite în locuință dovedesc că meșteșugarul își lucra singur sîrma din care

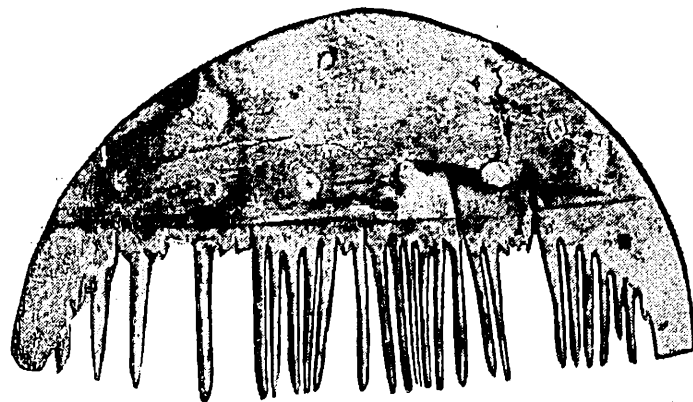

Fig. 13. — Bîrlad-Valea Seacă. 1 — Pieptene de os din bordeiul 2, — circa 1/1 m. nat.

tăia niturile pentru prins plăcuțele de os. Desprinderea acestor fișii se făcea, probabil, cu foarfecele. Urmele de tăiere cu o astfel de unealtă se observă foarte bine pe una din bucățile de tablă (fig. 15/3). Fișiile de tablă erau ulterior transformate în sîrmă prin ciocănire.

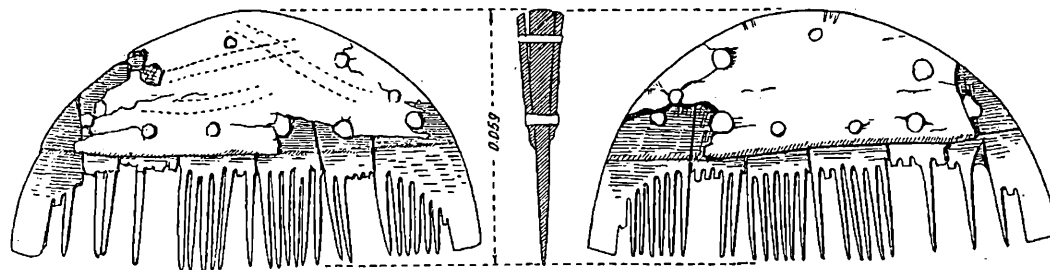

Fig. 14. — Bîrlad-Valea Seacă. Pieptene de os din bordeiul 2.

Întregul material descoperit în cele două locuințe-ateliere de la Bîrlad-Valea Seacă (ceramica lucrată cu mîna și la roată, fibula cu piciorul înfășurat, pieptenele de os cu mîner semicircular) datează din secolul al IV-lea e.n. Unele caracteristici ale ceramicii, mai ales unele profile (fig. 2-4), ca și tipul de fibulă, indică mai curînd primele decenii ale secolului al IV-lea e. n.

²⁰ Gh. Diaconu, *op. cit.*, p. 60, fig. 6/3.

²¹ Cîteva comentarii asupra topoarelor de fier descoperite în aria culturii Sîntana de Mureș-Cerneahov, vezi la Ion Ioniță, *Contribuții cu privire la cultura Sîntana*

de Mureș-Cerneahov pe teritoriul Republicii Socialiste România, în acest volum.

²² I. Barnea, *op. cit.*, p. 110-111; B. A. Ribakov, *op. cit.*, p. 415 și urm.

Pieptenii cu mânerul semicircular sînt foarte frecvenți în regiunile nord-vestice ale culturii Cerneahov ²³. În aceleași regiuni, pieptenii cu mânerul în formă de clopot și cu umerii mai ridicați sînt mult mai rari. Această constatare ne permite formularea ipotezei potrivit căreia pieptenii cu mânerul semicircular își au originea în regiunile mai nordice. În regiunile de nord, pe teritoriul Poloniei, această manieră de lucru a mânerelor de piepteni de os este mult mai vizibilă. Aici este de fapt și zona de contact a vechilor triburi germanice, la care acest tip de pieptene este foarte răspîndit ²⁴, cu celelalte populații din aria culturii Cerneahov.

Descoperirea în aceeași așezare a două locuințe-atelier pentru lucrat piepteni este deosebit de importantă.

Ea dovedește că acești meșteșugari lucrau un număr de piepteni care întrecea cu mult nevoile populației din așezarea respectivă, restul pieptenilor erau destinați, probabil, schimbului de produse cu alte așezări vecine.

Nu știm în ce măsură în aceeași așezare mai existau și alte locuințe-atelier pentru lucrat piepteni de os.

Cele două gropi din locuința nr. 2, care serveau drept scaun, ar putea fi un indiciu că în atelierul respectiv lucrau concomitent doi meșteșugari (tatăl și fiul?). Cantitatea mare de materie primă depozitată în atelier, la care se adaugă și aceea intrată deja în lucru, arată că bordeiul respectiv era amenajat în mod special ca atelier.

Existența unor meșteșuguri în condițiile particulare ale perioadei prefeudale din Moldova prezintă o deosebită importanță din punct de vedere social-economic, ele reflectînd procesul istoric de dezvoltare a forțelor de producție, un început de adîncire a diviziunii sociale a muncii, chiar dacă preocupările pentru anumite activități meșteșugărești erau legate uneori și de agricultură.

Atelierele de la Bîrlad-Valea Seacă indică deja organizarea unei activități meșteșugărești în vederea schimbului. Caracterul rural al așezărilor în care și desfășurau activitatea meșteșugarii din atelierele în discuție făcea ca produsele lor să fie desfăcute tot în cadrul satului. Este foarte probabil că în epoca respectivă avem de-a face cu un schimb direct, fără intermediari, între produsele agricole și cele meșteșugărești. Pentru perioada secolului al IV-lea e.n. din Moldova nu se poate vorbi nici de separarea meșteșugarilor de agricultori și păstori și nici de organizarea schimbului de produse prin intermediul pieței.

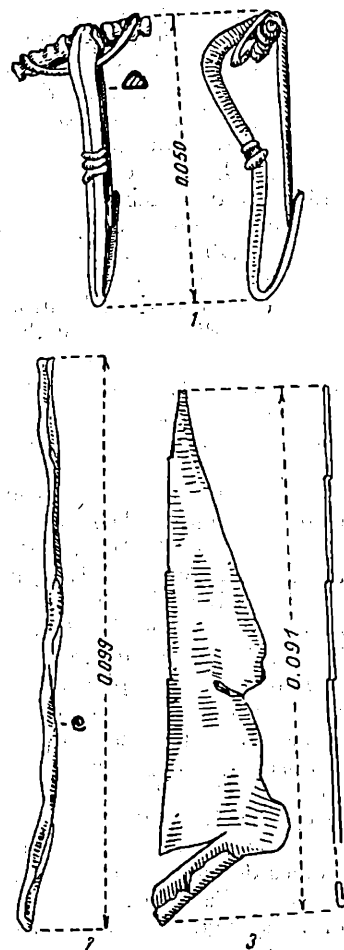

Fig. 15. — Bîrlad-Valea Seacă.
1 — Obiecte de metal din bordeiul
2. 1 — fibulă de bronz; 2 — sîrmă
de cupru; 3 — tablă de cupru.

VASILE PALADE

²³ Probleme referitoare la tipologia și cronologia diferitelor categorii de piepteni de os din secolul al IV-lea

e.n. vor fi discutate mai pe larg într-un alt articol.
²⁴ Vezi nota 5.

LES ATELIERS POUR LA CONFECTION DES PEIGNES EN OS DU IVe SIÈCLE DE N. È. DE BÎRLAD-VALEA SEACĂ

RÉSUMÉ

L'auteur présente dans cet article deux habitations-ateliers pour la confection des peignes en os, découvertes dans un établissement de type Sintana de Mureș—Cerneahov du IVe siècle de n.è. de Bîrlad—Valea Seacă.

La première habitation-atelier (hutte n° 1) a été presque complètement détruite, les seules parties qui s'en soient conservées étant un étroit secteur, de 2,60 m de longueur, sur le côté est, et une partie du foyer situé dans l'angle NO.

De la terre de remplissage de la hutte — détruite lors de l'effondrement de la berge — on a récupéré de nombreux fragments de poterie (fig 2/3, 4 et 3/5, 14) et quelques morceaux de bois de cerfs présentant des traces de façonnage: les uns simplement coupés (fig. 6/1 et 7/4), les autres fendus et taillés (fig. 10/1 et 11/1, 4, 5). Les morceaux de bois façonnés font supposer que les habitants de la hutte confectionnaient des peignes en os.

Une seconde habitation-atelier (hutte n° 2) a été mise au jour en l'année 1961, à l'occasion de travaux d'endiguement du ruisseau qui traverse Valea Seacă.

La fosse de la hutte n° 2, orientée en direction est-ouest, était de forme rectangulaire et avait environ 1,30 m de profondeur par rapport à la surface actuelle du sol. Dans l'angle SE de la hutte, on a relevé un foyer de forme à peu près ronde, faite de pierre et de terre glaise, et vers le milieu deux troncs cylindriques, de 0,50 m de diamètre et 0,65 m de profondeur, représentant probablement des sièges.

Sur le plancher se trouvaient de nombreux morceaux de bois de cerfs, quelques fragments de poterie, faite à la main ou au tour — parmi lesquels un petit broc presque entier (fig 2/1, 2, 5; 3/1—4, 6, 13; 4) —, une fibule en bronze au pied enroulé (fig. 15/1) et quelques morceaux de fil et de tôle de cuivre (fig. 15/2, 3).

Les bois de cerfs se trouvaient à l'intérieur de la hutte où ils formaient trois tas. Dans un tas, situé dans l'angle NO de la hutte, on a trouvé des bois coupés en gros morceaux (fig. 3; 7/6; 8/8). Dans un second tas, situé dans l'angle SO de la pièce, on a trouvé des bois coupés en morceaux plus petits, de 5—7 cm (fig. 7/1, 2, 5; 9/4) ou de 10—12 cm (fig. 7/3). Enfin un troisième tas, situé près de la paroi ouest de la hutte, renfermait des morceaux de bois fendus: les uns, correspondant aux points de ramification, de forme arrondie et coupés en 4 à 6 morceaux (fig. 8/1—7). Les premiers morceaux servaient à la confection de la poignée, les derniers aux petites plaques rectangulaires constituant le peigne proprement dit, à l'une des extrémités desquelles on en découpait les dents.

Quatre à six de ces plaques rectangulaires étaient ensuite juxtaposées et fixées entre deux plaques demi-circulaires à l'aide de rivets métalliques. Le découpage des dents avait probablement lieu après l'assemblage du peigne, car, bien que l'on ait trouvé dans l'atelier n° 2 plusieurs plaques rectangulaires, aucune d'elles n'avait les dents découpées.

Les traces laissées sur les morceaux de bois découverts dans les deux ateliers montrent que les artisans du lieu utilisaient des outils du type scie, couteau et hache.

Le fil de cuivre pour les rivets était fait sur place, dans l'atelier, à partir de bandes de tôle découpées au moyen de ciseaux et martelées.

Tout le matériel mis au jour dans les deux habitations-ateliers de Bîrlad—Valea Seacă (poterie faite à la main et au tour, fibule au pied enroulé, peigne en os à poignée demi-circulaire) date de la première moitié du IVe siècle.

En s'étayant de certaines observations nées à la suite des découvertes de peignes en Europe septentrionale, centrale et orientale, l'auteur assigne — à titre d'hypothèse — l'origine des peignes en os à poignée demi-circulaire aux régions nordiques, occupées par les unions tribales germaniques.

La quantité considérable de matière première entassée dans l'habitation ou en voie de confection montre que celle-ci était aménagée spécialement en atelier.

La découverte, dans le même établissement, de deux habitations-ateliers pour la confection des peignes présente, de même, une importance particulière. Les artisans de ces ateliers confectionnaient un nombre de peignes supérieur de beaucoup aux besoins de la population de l'établissement, le surplus était probablement destiné à des échanges avec d'autres établissements.

L'existence d'activités artisanales dans les conditions particulières à la période pré-féodale de Moldavie, où elles étaient sans doute en relation étroite avec l'agriculture, présente un intérêt considérable du point de vue social-économique; par le fait qu'elle reflète le processus historique du développement des forces de production dans cette province.

EXPLICATION DES FIGURES

- Fig. 1. — Birlad — Valea Seacă. Plan de la hutte 2. a) morceaux de bois de cerfs en voie de façonnage; b) fragments de poterie; c) pierres.
- Fig. 2. — Birlad — Valea Seacă. Fragments de poterie faits à la main. 1, 2, 5 — hutte 2; 3, 4 — hutte 1.
- Fig. 3. — Birlad — Valea Seacă. Fragments de poterie faits à la main (8, 11-14) et au tour (1-7, 9, 10). 1-4, 6-13 — hutte 2; 5, 14 — hutte 1.
- Fig. 4. — Birlad — Valea Seacă. Vase en pâte fine grise, façonnée au tour (hutte 2).
- Fig. 5. — Birlad — Valea Seacă. Morceaux de bois de cerfs dans la première phase du façonnage (hutte 2). 1, 3, 4 = $1/2$ gr. nat.; 2 = $4/9$ gr. nat.; 5 = $1/3$ gr. nat.
- Fig. 6. — Birlad — Valea Seacă. Morceaux de bois de cerfs coupés (1-3) et bois taillé (4, 5). 1 — hutte 1; 2-5 = hutte 2. 1, 4 = $1/3$ gr. nat.; 2 = $2/3$ gr. nat.; 3 = $1/4$ gr. nat.; 5 = $1/2$ gr. nat.
- Fig. 7. — Birlad — Valea Seacă. Morceaux de bois de cerfs coupés, des huttes 1 (4) et 2 (1-3, 5, 6). 1-5 = $2/3$ gr. nat.; 6 = $1/2$ gr. nat.
- Fig. 8. — Birlad — Valea Seacă. Morceaux de bois de cerfs coupés et fendus, de la hutte 2. 1-7 = $2/3$ gr. nat.; 8 = $1/2$ gr. nat.
- Fig. 9. — Birlad — Valea Seacă. Morceaux de bois de cerfs de la base des ramifications, non fendus (4) et fendus (1-3, 5) de la hutte 2. 1-3, 5 = $2/3$ gr. nat.; 4 = $1/2$ gr. nat.
- Fig. 10. — Birlad — Valea Seacă. Plaques demi-circulaires de bois de cerfs dans différentes phases du façonnage, des huttes 1 (1) et 2 (2-8). 1-8 = $1/2$ gr. nat.
- Fig. 11. — Birlad — Valea Seacă. Petites plaques rectangulaires en bois de cerf dans différentes phases du façonnage, des huttes 1 (1, 4, 5) et 2 (2, 3, 6-8).
- Fig. 12. — Birlad — Valea Seacă. Déchets de la taille (1-3) et morceaux de bois de cerfs présentant des traces de coupures à la scie (4-5), de la hutte 2.
- Fig. 13. — Birlad — Valea Seacă. Peigne en os, de la hutte 2. Env. $1/1$ gr. nat.
- Fig. 14. — Birlad — Valea Seacă. Peigne en os, de la hutte 2.
- Fig. 15. — Birlad — Valea Seacă. Objets métalliques, de la hutte 2. 1 — fibule en bronze; 2 — fil de cuivre, tôle de cuivre.

CERCETĂRI ARHEOLOGICE ÎN AȘEZAREA PREFEUDALĂ DE LA LOZNA—DOROHOI

Cu ocazia cercetărilor de suprafață efectuate în 1963 de colectivul Muzeului de istorie a Moldovei din Iași au fost descoperite, la circa 3 km în partea de sud-est a comunei Lozna, r. Dorohoi, reg. Suceava, pe locul numit « La Ocoale », urmele unei întinse așezări din perioada prefeudală ¹.

Cu puțin timp înainte de cercetarea de suprafață amintită, așezarea fusese parțial distrusă, secționându-se mai multe locuințe de tipul semibordeielor, de lucrările de săpare a unui șanț de protecție ce înconjură pădurea situată în partea de sud-est a comunei Lozna.

Avându-se în vedere importanța deosebită pe care o prezentau urmele de cultură materială descoperite, Institutul de istorie și arheologie al Academiei, Filiala Iași, a programat aici, în toamna aceluiași an, executarea unui sondaj arheologic ².

Așezarea de la Lozna este situată în pantă, pe una din terasele din apropierea pârului Turbăriei, care străbate cunoscuta zonă de turbă cuprinsă între satele Dersca și Hăpăi. Ea se întinde pe o suprafață de aproximativ 2,5 ha, fiind limitată la nord-est de pădurea Loznei, iar la sud-vest de zona mlăștinoasă a turbăriei. Panta relativ lină, apropierea de apă și de pădure, ca și poziția terenului, în general ferită de vânturi, ofereau, desigur, condiții favorabile unei bune locuiri umane.

Deoarece în cea mai mare parte suprafața așezării a fost afectată de lucrări agricole, iar șanțul de protecție al pădurii indicase deja poziția unor complexe de locuire, s-a hotărât ca sondajul programat aici să fie executat mai întâi prin sistemul casetelor, iar în porțiunile de terasă neafectate de lucrările agricole prin trasarea unor secțiuni. Astfel, au fost deschise cinci casete, de dimensiuni diferite, în dreptul complexelor de locuire secționate de șanțul de protecție, precum și două secțiuni în partea de nord-est a terasei (fig. 1).

Din punct de vedere stratigrafic s-a constatat că, în partea de sud-est a terasei, stratul prefeudal se suprapune direct peste solul galben cu concrețiuni calcaroase,

¹ Cercetarea de suprafață a fost efectuată de prof. M. Petrescu-Dimbovița, N. Zaharia, D. Teodor și M. Dinu la sesizarea prof. M. Perju din localitate.

² La lucrările arheologice au participat Dan Teodor (responsabil), Ion Mitrea și Viorica Enăchiuc.

iar în partea de nord-est a aceleiași terase, mai ales în zona împădurită, mai înaltă, stratul prefeudal este suprapus peste un strat subțire aparținând epocii neolitice (cultura Cucuteni, fază incertă)³. Stratul prefeudal variază ca grosime între 0,20 și 0,40 m, fiind parțial distrus în partea de sud-est de lucrările agricole, ca și de înclinarea pantei,

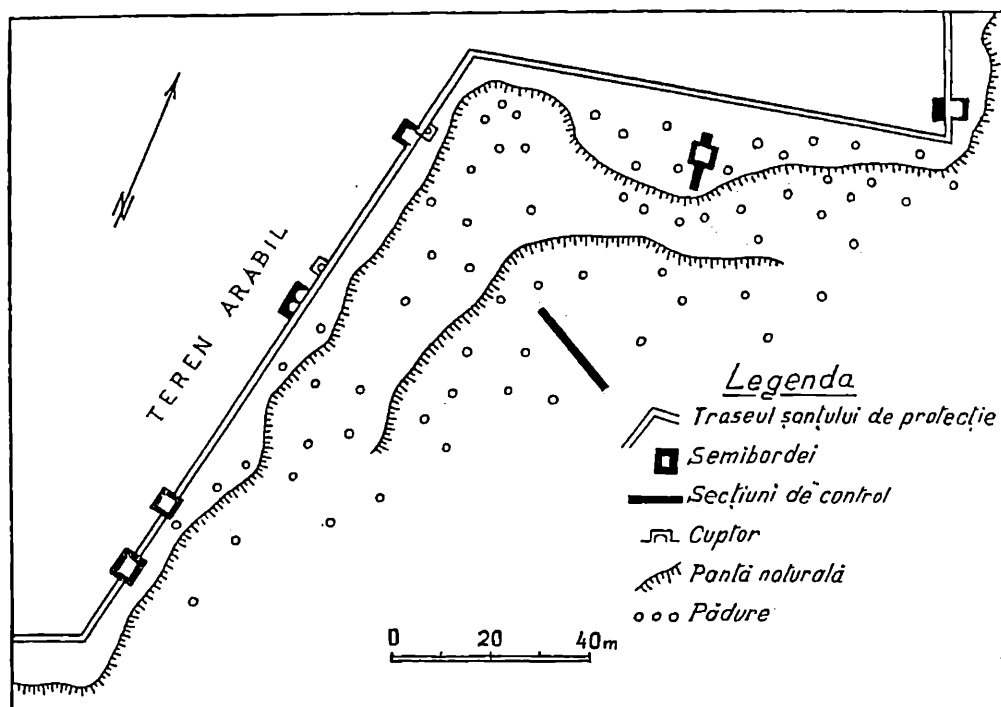

Fig. 1. — Planul general al săpăturilor de la Lozna-Dorohoi.

care a favorizat eroziunile, păstrându-se în schimb mai bine la nord-est, mai ales în porțiunile terasei neafectate de lucrările agricole sau, eventual, împădurite.

Cu prilejul sondajului executat s-a reușit să se dezvelească cinci locuințe de tipul semibordeielor (patru secționate de șanțul de protecție menționat și una identificată într-una din secțiunile trasate în partea de nord-est), trei mici cuptoare și o groapă menajeră. Semibordeiele au fost în general orientate nord-sud și sînt de formă rectangulară, cu dimensiunile de aproximativ $3 \times 3,50$ m. Ele au colțurile ușor rotunjite, fiind parțial adîncite în solul galben, cu aproximativ 0,60 m față de nivelul inițial de călcare (fig. 2/1–4; fig. 3; fig. 4/1–6). Patru din semibordeiele descoperite aveau în colțul de est și al cincilea în colțul de vest cite o vatră simplă lutuită, de cele mai multe ori construită la nivelul podelei (care era bătătorită și nu lutuită), înconjurată cu pietre. Într-un singur caz (B4), vatra era puțin alveolată față de nivelul podelei, iar în altul (B3) puțin înălțată. În majoritatea locuințelor, relativ în apropierea vetrei, se afla cite o groapă, de obicei de formă neregulată sau ovală, cu dimensiunile aproximative de $1 \times 0,60$ m, care era, probabil, folosită drept loc pentru șezut. Într-un semibordei (B3), în colțul de sud, a fost desco-

³ Așezarea neolitică, propriu-zisă, se întinde la circa 200 m nord de așezarea prefeudală. În spre partea de nord-est a terasei de aici locuirea neolitică este sporadică.

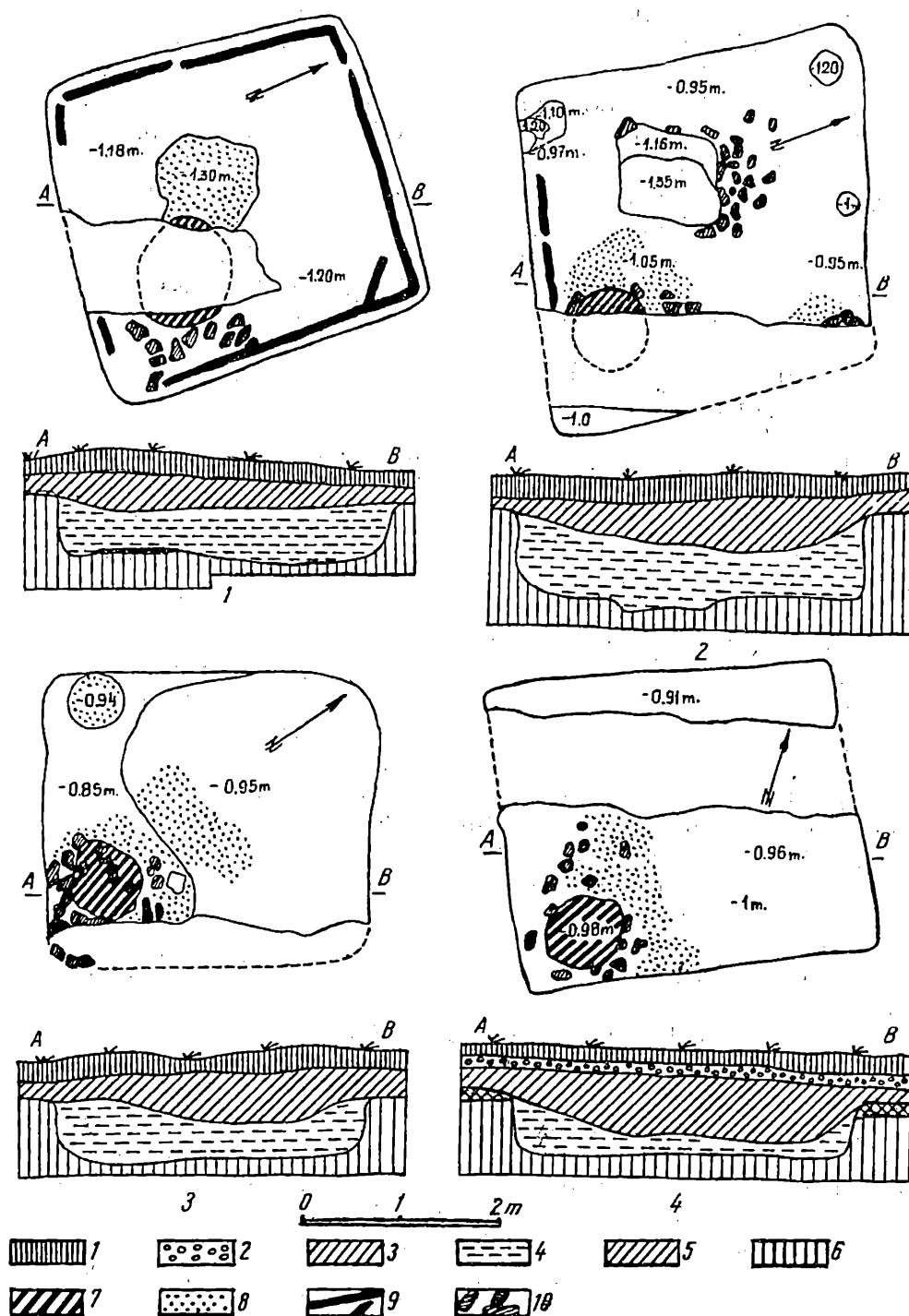

Fig. 2. — Planurile și profilele semibordeiilor 1–3 și 5 din așezarea de la Lozna-Dorohoi.
1 — semibordeiul 1; 2 — semibordeiul 2; 3 — semibordeiul 3; 4 — semibordeiul 5.

perită și o groapă cilindrică, destinată special depozitării cenușei. În ceea ce privește sistemul de construcție al acestor locuințe, se pare că era destul de simplu, partea de deasupra fiind, probabil, construită din lemn, cu acoperișul sprijinit pe tălpi dispuse pe marginea gropii semibordeiului sau sprijinit pe stâlpi, după cum o dovedesc gropile de pari dispuse la colțuri sau urmele de stâlpi de lemn carbonizați, prăbușiți în interior (B2). Din datele obținute pînă în prezent nu putem încă preciza dacă aceste acoperișuri erau în una sau două pante. Totodată, absența fragmentelor de lipitură pare să indice și faptul că pereții nu au fost lutuiți. Tot în legătură cu sistemul de construcție al locuințelor trebuie să menționăm că pînă în prezent numai într-un singur caz (B1), pe podea, de-a lungul pereților, s-au descoperit resturi de bîrne carbonizate, groase de circa 12–15 cm. Bîrnele erau din stejar și formau, probabil, baze de susținere a pereților. Deoarece în interiorul locuinței nu s-au mai găsit și alte resturi de astfel de bîrne, este mai mult ca sigur că pereții nu erau în întregime căptușiți cu bîrne. Așadar, în cazul semibordeiului menționat, bîrnele dispuse de-a lungul pereților au avut numai rolul de a susține peretele natural pentru a nu se prăbuși. În general, la toate locuințele intrarea nu a putut fi determinată cu certitudine, dar, judecînd după poziția terenului, aflat în pantă, este posibil să se fi aflat pe latura din fața vetrei. Acest fapt pare să fie confirmat în oarecare măsură și de vatra situată în interiorul locuințelor, în funcție de orientarea pantei. Așa s-ar putea explica, eventual, prezența vetrei în colțul de vest, în semibordeiul B4, adică opusă pantei înclinate spre est, spre deosebire de celelalte locuințe care au vatra situată în colțul de est, opusă pantei înclinate spre sud-vest.

Așa cum s-a mai amintit, în afară de locuințe, relativ în apropierea lor, au fost descoperite și trei cuptoare de dimensiuni mici, distruse parțial de șanțul de protecție (fig. 1). În general, aceste cuptoare sînt de formă circulară în plan și de sac în secțiune, cu pereții ușor bolțiți către interior și cu diametrul variînd între 1 și 1,40 m. Vatra cuptoarelor, ca și pereții, era bine lutuită, grosimea ei variînd între 10 și 15 cm. Pe vetrele tuturor celor trei cuptoare a fost descoperită o mare cantitate de cenușă și resturi de cărbuni, proveniți de la lemne de esență moale. Construcția lor simplă, faptul că solul inițial din jurul pereților nu era prea puternic înroșit ne determină să presupunem că temperatura în asemenea cuptoare nu era prea mare. Lipsa unor amenajări speciale (grătar, jgheab de scurgere, canale pentru curenții de aer, fundul concav etc.) ne arată că ele au servit la coacerea pîinii, fapt confirmat, de altfel, și de prezența numeroaselor fragmente de tigăi de lut în interiorul locuințelor, unul din ele fiind descoperit chiar într-un cuptor (nr. 2). În afară de aceste cuptoare, mai amintim și descoperirea, în apropierea cuptorului 3, a unei gropi ovale în plan și în formă de pîlnie în secțiune, destinată, probabil, resturilor menajere.

În interiorul locuințelor au fost descoperite numeroase fragmente ceramice, precum și cîteva unelte și obiecte din metal, din os, din lut și din piatră.

În ceea ce privește ceramica, putem deosebi două specii: una lucrată cu mîna, întîlnită în proporție considerabilă, și alta lucrată la roata înceată, extrem de rară.

Prima specie ceramică este lucrată dintr-o pastă grosieră de culoare brună-gălbui, amestecată cu cioburi pisate, foarte rar cu nisip sau pietricele. Cu cîteva excepții, arderea vaselor s-a făcut neuniform, iar multe din fragmente prezintă o ardere secundară. Din această specie ceramică au fost lucrate trei tipuri de vase: borcane, castroane și tigăi.

Borcanul este tipul de vas cel mai frecvent întîlnit în locuințele din această așezare și prezintă, după formă, două variante principale: prima variantă o constituie

borcanul cu corpul alungit, umerii aplatisați, buza puțin răsfrântă în afară (mai rar dreaptă), avînd fundul îngust și îngroșat (fig. 5/1, 2; 6/2-3, 5-8); uneori fundul, ca și pereții, prezintă o evidentă tendință de subțiere. A doua variantă o formează borcanele mai scunde, cu umerii bine conturați, corpul bombat și cu buza mult arcuită în afară. Fundul, ca și pereții, prezintă și la această variantă, în cîteva

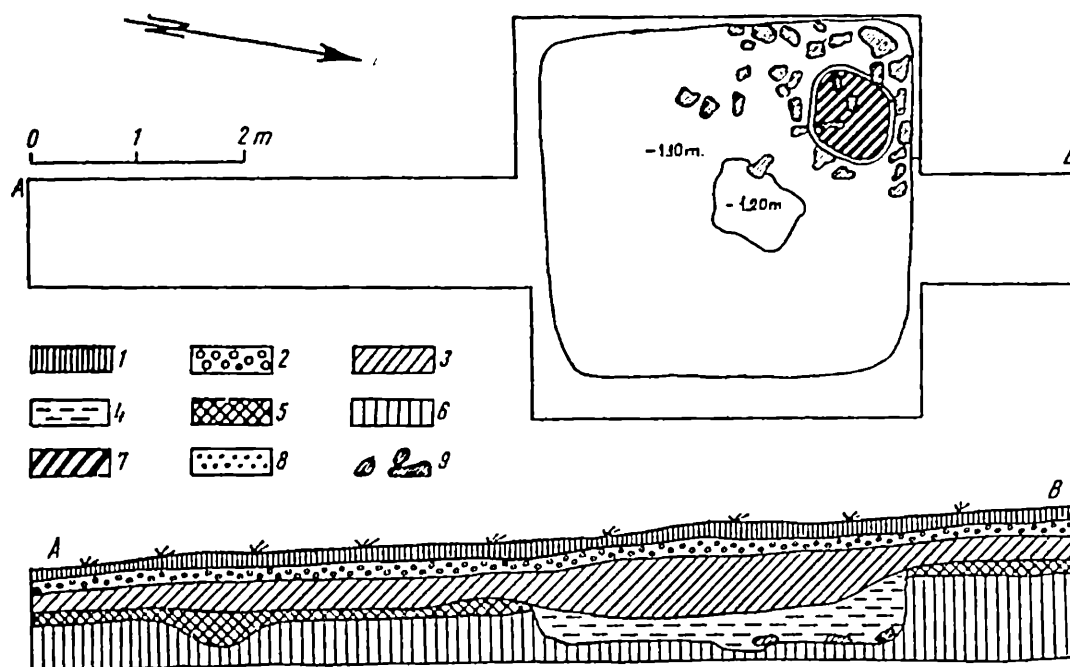

Fig. 3. — Planul și profilul semibordeiului 4 din așezarea de la Lozna-Dorohoi.

cazuri, o tendință de a se subția (fig. 5/3; 6/1-4). În genere, marginea borcanelor din aceste două variante este decorată cu alveole sau creștături făcute cu degetul, cu unghia sau cu ajutorul unui bețișor. Este interesant de remarcat că borcanele aparținînd acestei specii ceramice nu posedă nici un fel de ornament pe corp. De asemenea, trebuie de menționat și constatarea că tendința amintită de subțiere a pereților este mai ales proprie borcanelor care au buza ornamentată cu alveole sau creștături. Deși o proporție exactă nu se poate stabili încă, se observă totuși că fragmentele ceramice cele mai numeroase provin din a doua categorie.

După compoziția pastei, tehnica de lucru și mai ales după forme, vasele-borcan, menționate mai sus, pot fi atribuite în general culturii slave, cunoscută relativ bine prin numeroasele descoperiri metodice efectuate pe teritoriul Moldovei⁴.

Din aceeași specie ceramică, cu observația că pasta nu mai prezintă urme de ardere secundară, au fost lucrate și castroanele. Și la acest tip de vas deosebim două forme principale: castronul semisferoidal, cu buza rotunjită și puțin trasă

⁴ Pentru principalele descoperiri slave vezi rapoartele de săpături de la Hlincea, în SCIV, IV, 1-2, 1953, p. 312 și urm.; SCIV, V, 1-2, 1954, p. 233 și urm.; Materiale, 3-4, 1955, p. 687 și urm.; Spinoasa, în SCIV, VI, V, 1959, p. 485 și urm.; Materiale, VI, 1959,

p. 531 și urm., Materiale, VIII, 1962, p. 35 și urm.; Suceava, în SCIV, V, 1-2, 1954, p. 299 și urm.; Materiale, VI, 1959, p. 689 și urm.; Materiale, VIII, 1962, p. 741 și urm.; și Dănești, în Materiale, VIII, 1962, p. 52 și urm.

către interior, fundul prezentînd, uneori, unul sau mai multe orificii (fig. 6/11), și castronul tronconic, cu pereții oblici, puțin evazați, buza rotunjită și fundul drept, (probabil) mult îngroșat (fig. 6/10). Adesea, marginea celor două tipuri de castroane a fost ornamentată cu alveole sau creștături. Se pare că acest tip de vas, avîndu-se

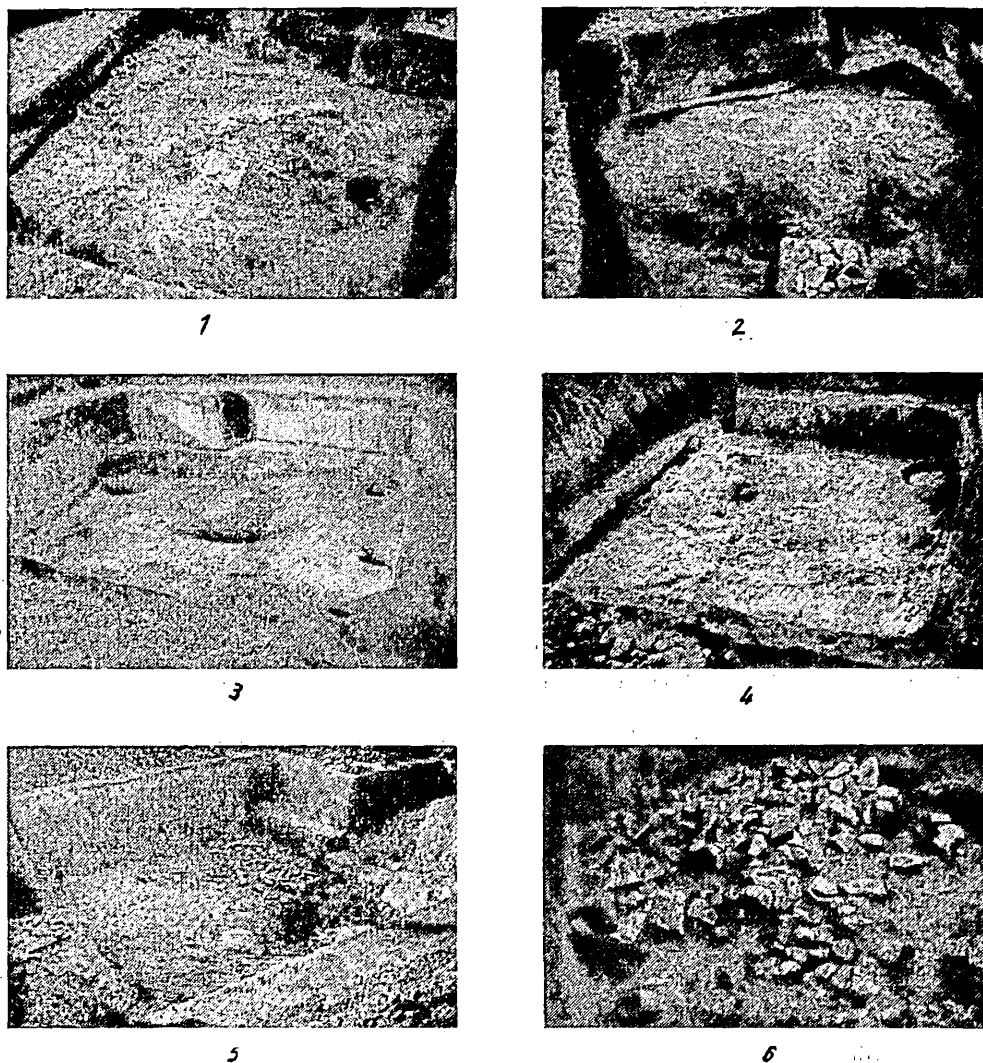

Fig. 4. — Semibordeiele 1 (2), 2 (3), 3 (4), 4 (5), 5 (1) și vatra semibordeiului 4 (6).

în vedere lipsa arderii secundare, nu a fost întrebuințat la fiert, fapt dovedit în câteva cazuri și de existența orificiilor amintite pe fundul castroanelor semisferoidale, care au servit, probabil, ca strecurători.

Un tip de vas frecvent întîlnit în locuințele așezării de la Lozna și lucrat din aceeași specie ceramică îl constituie tigăile (fig. 5/4; 6/9). Acestea sînt de formă circulară, cu diametrul variînd între 18 și 25 cm, avînd fundul mult îngroșat, foarte rar evazat, în marginile drepte, oblice sau trase către interior. Unele din marginile acestor tigăi sînt rotunjite la partea superioară, fiind ornamentate, uneori, cu alveole

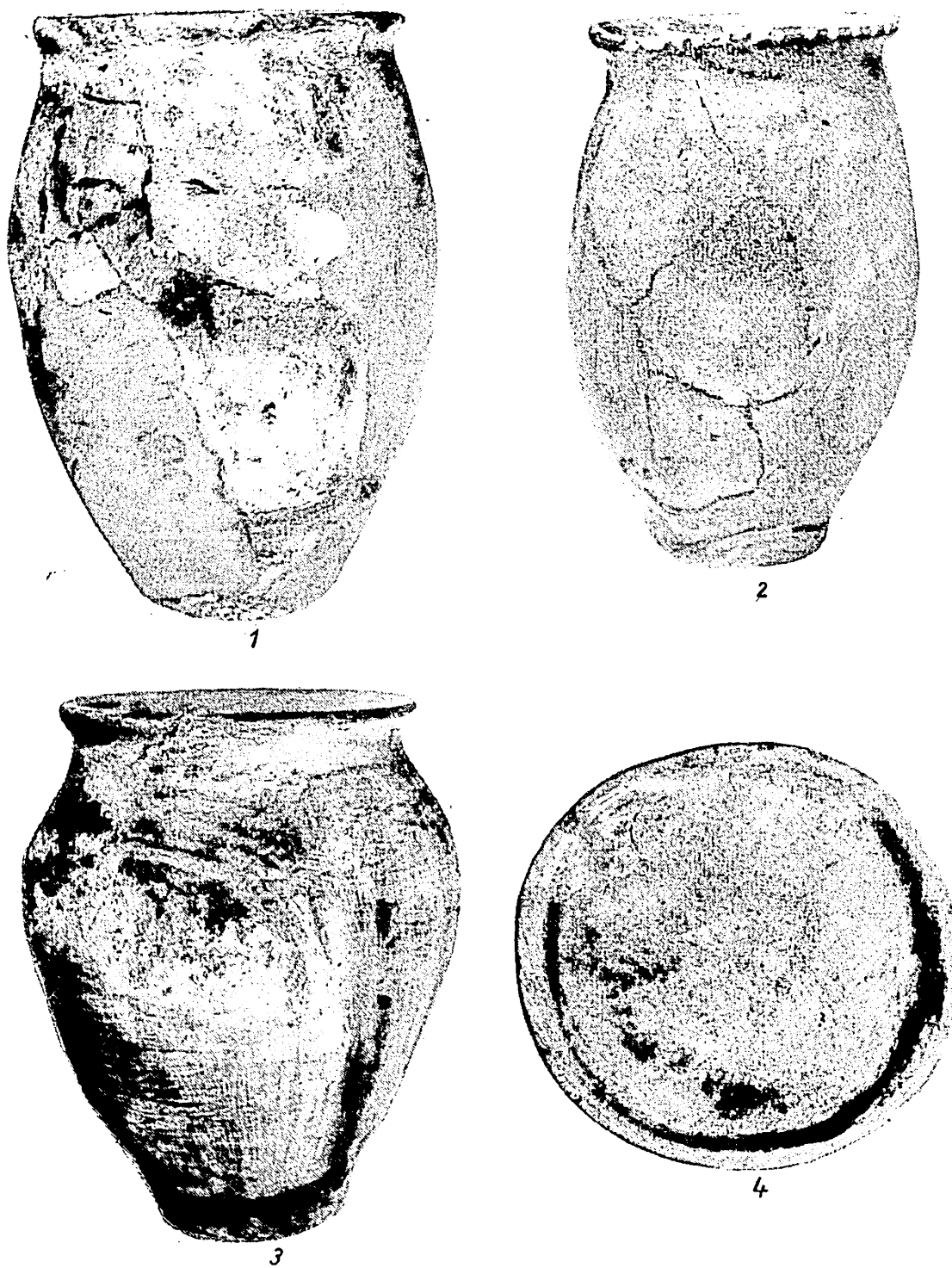

Fig. 5. — Vase descoperite în așezarea de la Lozna-Dorohoi.

sau cu creștături. Adesea, aceste tigăi prezintă pete de ardere secundară, provenit de la întrebuințarea lor pe vatră. În general, majoritatea acestor tigăi au servit la coacerea pâinii sau drept capace pentru unele borcane.

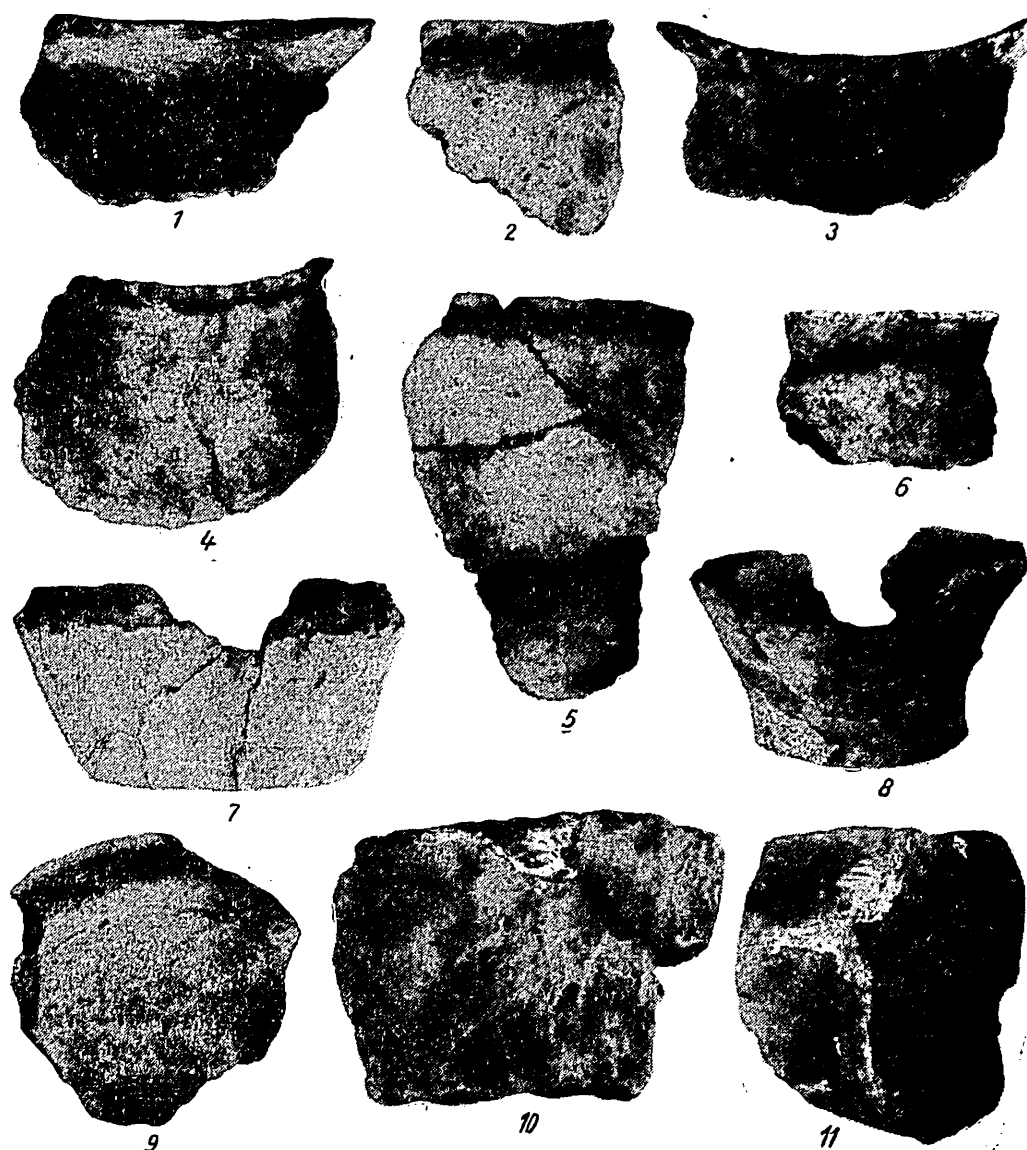

Fig. 6. — Fragmente ceramice descoperite în locuințele așezării prefeudale de la Lozna-Dorohoi.

A doua specie ceramică descoperită în locuințele din așezarea de la Lozna este reprezentată prin câteva fragmente de vase lucrate la o roată de mână dintr-o pastă mai mult sau mai puțin densă, amestecată cu cioburi pisate și cu pietriș sau nisip (fig. 7). Pasta are în general culoarea brună-portocalie, fiind arsă tot neuniform. Judecând după puținele fragmente ceramice care au fost descoperite, mai mult ca sigur că acestea provin din vase de tip borcan cu buza înălțată, arcuită și tăiată drept,

cu umerii proeminenți și corpul bombat. O caracteristică principală a acestei specii ceramice o constituie prezența decorului format din benzi de linii orizontale sau vălurite incizate, uneori alternând, dispuse pe aproape tot corpul vasului, începând de pe umăr pînă aproape de fund. Tehnica de lucru, formele, precum și ornamentația bogată a acestei specii ceramice o diferențiază net de aceea descrisă anterior și constituie elementele caracteristice pe baza cărora ea poate fi atribuită unei populații neslave, în speță autohtonă, după cum o dovedesc analogiile cu descoperirile recente din numeroasele puncte de pe teritoriul Moldovei ⁵.

Alături de vasele menționate mai trebuie amintite și cîteva fragmente provenite din marginile unor « vetre portative », lucrate cu mîna dintr-o pastă grosolană amestecată cu multă pleavă. După cum se știe, laturile acestor vetre de formă pătrată (întrebuințate pentru prăjitul cerealelor) nu depășeau un metru. Asemenea vetre portative sînt cunoscute în cîteva din așezările prefeudale de pe teritoriul Moldovei, cum ar fi cele de la Spinoasa ⁶, Suceava ⁷ și Bîrlad ⁸, datate însă într-o perioadă ceva mai tîrzie.

În afară de ceramică, așa cum am mai amintit, s-au descoperit și cîteva obiecte și unelte din metal, din lut, din os și din piatră. Pe lîngă două cuțitașe drepte de fier, de dimensiuni mici, păstrate fragmentar (fig. 8/1—2), s-au mai descoperit și trei fusaiole din lut, păstrate în întregime, două de formă bitronconică (fig. 8/11—12) și una de formă cilindrică, lucrată dintr-un ciob, probabil, neolitic (fig. 8/10). De asemenea, s-au mai descoperit și cinci împungătoare de os (cîteva întregi, iar altele fragmentare), dintre care se remarcă unul cu mînerul găurit (fig. 8/4—8), precum și două pietre din gresie locală — una pentru ascutit obiecte de metal și alta pentru ascutit împungătoarele de os (fig. 8/14—15).

În sfîrșit, mai amintim și două obiecte, unul din metal și altul dintr-o marnă, despre a căror destinație nu putem decît cu probabilitate să facem precizii. Primul obiect, păstrat aproape în întregime, este lucrat dintr-o foaie subțire de cupru, avînd o formă aproximativ ovoidală și prezentînd către margine patru orificii. Se pare că acest obiect reprezintă de fapt o aplică simplă, întrebuițată ca ornament pentru îmbrăcăminte (fig. 8/3). Al doilea obiect, păstrat doar fragmentar, este lucrat dintr-o marnă densă, de culoare cenușie, bine șlefuită (fig. 8/13). Din acest obiect, care inițial pare să fi avut o formă dreptunghiulară, nu s-a păstrat decît

Fig. 7. — Ceramică de factură autohtonă descoperită la Lozna-Dorohoi.

⁵ Majoritatea descoperirilor la care ne referim provin din cercetările de suprafață efectuate de-a lungul mai multor ani de Neculai și Emilia Zaharia. Ele au fost datate și încadrate cultural de prof. I. Nestor și M. Petrescu-Dimbovița. Dintre aceste descoperiri menționăm, în primul rînd, pe acelea de la Miroslava-Iași, Șorogari-Iași și Chiperești-Iași datate în secolele VIII—IX. Referitor la acestea, vezi și M. Petrescu-Dimbovița,

În legătură cu periodizarea culturii materiale din secolele VI—X pe teritoriul Moldovei (în manuscris).

⁶ Vezi, *Materiale*, VI, 1959, p. 535, fig. 4/8.

⁷ M. D. Matei, *Contribuții la cunoașterea ceramicii slave de la Suceava*, în SCIV, X, 2, 1959, p. 423; *Materiale*, VI, 1959, p. 691.

⁸ Vezi raportul de săpături efectuate de noi în anul 1961 (în ms.).

aproximativ o jumătate, care a fost perforată în două locuri. Una dintre aceste perforări are la un capăt diametrul mult mai mare decât la celălalt capăt, prezentându-se în formă de pîlnie. E posibil ca acest obiect să fi constituit,

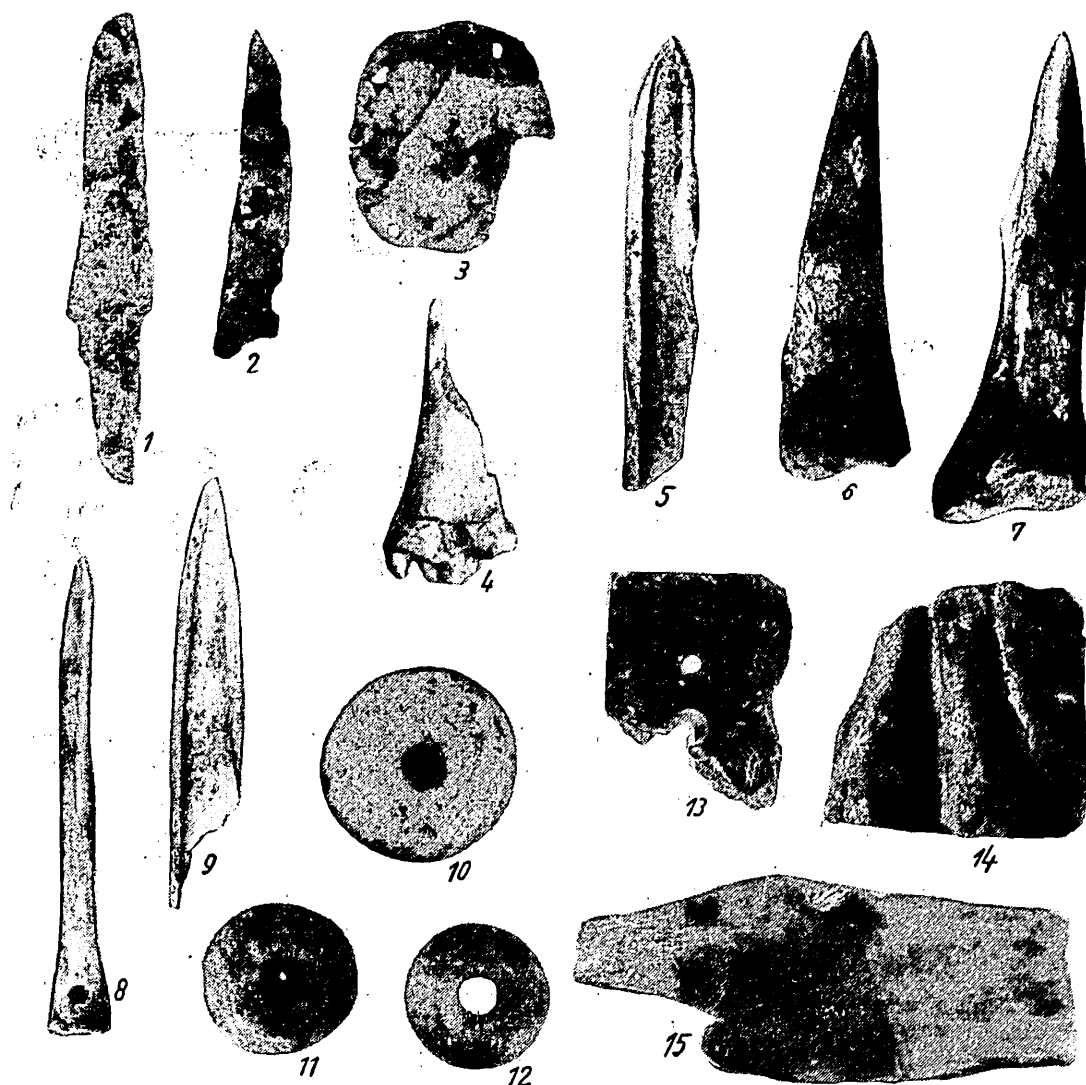

Fig. 8. — Obiecte descoperite în așezarea de la Lozna-Dorohoi.

avîndu-se în vedere prezența orificiilor amintite, o formă de turnat. Descoperirea lui în unul din cuptoarele menționate pare numai în parte să dovedească presupunerea noastră, deoarece acestea au fost fără îndoială folosite în special pentru copt pîine.

În afară de aceste două obiecte, care nu-și găsesc, deocamdată, analogii în descoperirile de pe teritoriul României, datînd din secolele VI—VIII, celelalte descoperiri de unelte și obiecte (cuțitașe, fusaiole, împungătoare, pietre de ascuțit) sînt cunoscute frecvent în așezările din perioada prefeudală de pe teritoriul țării noastre.

★

Încadrarea cronologică și culturală a resturilor de cultură materială descoperite în așezarea de la Lozna-Dorohoi poate fi făcută cu destul de multă certitudine pe baza descoperirilor similare de pe teritoriul Moldovei. În lipsa unui element mai precis de datare, doar prezența speciilor ceramice amintite aici facilitează o încadrare cronologică mai sigură. Astfel, ceramica lucrată cu mâna, în care predomină tipul de borcan cu corpul zvelt și umerii aplatisați, cu buza mai mult sau mai puțin răsfrîntă și adesea decorată cu alveole sau creștături, își găsește, în ceea ce privește tehnica de lucru și formele, unele analogii în Moldova, în ceramica așezării de la Șipot-Suceava, datată la sfîrșitul secolului al VI-lea și începutul secolului al VII-lea⁹, precum și în așezarea prefeudală din Cîmpia Dunării de la Ciurel-București¹⁰. De asemenea, tipul de borcan mai scund, cu umerii mai bine conturați, cu buza răsfrîntă, uneori decorată cu alveole și creștături își găsește asemănări foarte apropiate, atît ca tehnică de lucru, cît și ca formă, într-o anumită categorie ceramică descoperită la Dorobanțu-Iași¹¹ și Hlincea-Iași¹². Tipologic, așa cum s-a arătat, ceramica descoperită la Dorobanțu-Iași poate fi datată în a doua jumătate a secolului al VII-lea, ca și ceramica aparținînd fazei celei mai vechi a culturii slave descoperite la Hlincea-Iași¹³.

Faptul că în ceramica lucrată cu mâna descoperită în așezarea de la Lozna se observă o pronunțată tendință de subțiere a pereților și fundurilor, precum și un început de bombare a umerilor și de răsfrîngere a buzei dovedește că, deși unele din forme rămîn mai apropiate de ceramica descoperită la Șipot-Suceava, majoritatea ceramicii aparține, totuși, unei faze evolute. Această constatare este ilustrată, de altfel, și de apariția unor tipuri noi de vase, cum ar fi: castroanele, neîntîlnite pînă acum în așezările slave timpurii de tipul Șipot-Suceava, precum și de numărul sporit al tigăilor, care, după cum se știe, în așezările din Moldova sînt foarte rare la sfîrșitul secolului al VI-lea și în prima jumătate a secolului al VII-lea¹⁴.

Avîndu-se în vedere, pe de o parte, diferențierile existente între ceramica așezării de la Lozna și ceramica așezărilor aparținînd secolelor VI—VII, iar pe de altă parte apropierea cu ceramica aparținînd fazelor timpurii ale culturii Hlincea, resturile de cultură materială descoperite aici pot fi încadrate cronologic în a doua jumătate a secolului al VII-lea și, eventual, în primele decenii ale secolului al VIII-lea.

În legătură cu încadrarea cronologică și culturală a acestor descoperiri, o deosebită importanță o prezintă existența speciei ceramice lucrate la roata înceată și ornamentată cu benzi de linii orizontale și vălurite incizate, ca și prezența pietricelelor și a nisipului în compoziția unor fragmente aparținînd speciei ceramice lucrate cu mâna. După cum se știe, pentru ceramica slavă de pe teritoriul Moldovei este caracteristică pasta în compoziția căreia apar doar cioburile pisate. De asemenea, anumite forme de borcane, cum ar fi acelea cu umerii bine conturați, corpul bombat și buza înaltă, răsfrîntă în afară și, uneori, șanțuită, ca și existența ornamentului format din linii orizontale sau vălurite incizate, nu sînt proprii ceramicii slave din această vreme, cunoscută pe teritoriul Moldovei. În schimb, atît prezența pietricelelor și a

⁹ M. D. Matei, *op. cit.*, p. 409—417, fig. 3, 4 și 6.

¹⁰ *Materiale*, VI, 1959, p. 770, 771, fig. 12; *Materiale*, VII, 1961, p. 659—661, fig. 2 și 3; *Materiale*, VIII, 1962, p. 764, 776, fig. 3 și 4.

¹¹ *Materiale*, V, 1959, p. 490, fig. 5/3—4. De asemenea, pentru datarea ceramicii de la Dorobanțu, vezi și M. Comșa *Slavii de răsărit pe teritoriul R.P.R. și pătrunderea elementului roman în Moldova pe baza datelor arheologice*, în SCIV, IX, 1, 1958, p. 77—78, precum și D. Teodor, *Cele mai vechi urme slave pe teritoriul Moldovei* (în

manuscris).

¹² SCIV, V, 1—2, 1954, p. 236—237; SCIV, VI, 3—4, 1955, p. 692.

¹³ Pentru datarea fazei mai vechi a culturii Hlincea, vezi M. Comșa, *op. cit.*, p. 77—78, idem, *Unele concluzii istorice pe baza ceramicii din secolele VI—XII*, în SCIV, VIII, 1—4, 1957, p. 272, precum și D. Teodor, *op. cit.*

¹⁴ În general, în ceramica slavă timpurie se cunosc foarte rar vase în formă de tigăie.

nisipului în pastă, cât și formele de vase menționate își găsesc unele analogii în ceramica atribuită în ultima vreme populației autohtone. În acest sens, edificatoare sînt descoperirile de pe teritoriul Moldovei la Botoșana, r. Gura Humorului, reg. Suceava, datate în secolele V—VI și atribuite în exclusivitate autohtonilor¹⁵, descoperirile de la Tîrpești-Neamț¹⁶, Crucea lui Ferentz-Iași¹⁷, datate în secolul al VII-lea, ca și așezările de la Miroslava¹⁸, Chiperești¹⁹, Băiceni — Pașcani²⁰ etc. (prin care s-a reușit să se precizeze conceptul de cultură proto-dridu), datate însă într-o perioadă mai tîrzie (secolele VIII—X) și atribuite aceleiași populații²¹. O deosebită importanță prezintă în egală măsură analogiile cu unele categorii ceramice lucrate la roată descoperite în așezarea amintită de la Ciurel-București, așezare care, împreună cu multe altele din așa-numita arie culturală Ciurel-Ipotești-Cindești, sînt puse pe seama unei populații autohtone venite în contact cu elementele slave în cursul secolului VII²².

Așadar, analiza atentă a materialelor arheologice descoperite în așezarea prefeudală de la Lozna-Dorohoi ne oferă posibilitatea de a face unele constatări interesante. Dintre acestea, e necesar să remarcăm că anumite tipuri de vase, cum ar fi castroanele, apar într-o perioadă relativ mai timpurie, adică în secolul al VII-lea²³. Tot din această vreme este documentată și prezența « vetrelor portative » cunoscute pînă acum numai în fazele tîrzii ale culturii Hlincea²⁴. De asemenea, așa cum s-a mai remarcat, o deosebită importanță o prezintă descoperirea, alături de ceramica slavă, a ceramicii atribuite autohtonilor, ceea ce reprezintă, desigur, una din dovezile concrete ale contactului cultural și, eventual, etnic existent între populația locală și slavi în perioada secolului al VII-lea.

Pe baza prezenței acestei ceramici autohtone se pot explica, fără îndoială, și influențele culturale manifestate în ceramica slavă descoperită în așezarea de la Lozna în ce privește apariția unei tehnici noi de lucru, precum și a unor forme ceramice noi, necunoscute slavilor în etapele anterioare.

Alături de celelalte descoperiri de acest fel de pe teritoriul Moldovei, săpăturile arheologice de la Lozna vin să confirme încă o dată, pe de o parte, continuitatea de viață a elementului autohton, iar pe de altă parte contactele culturale existente între acesta și elementele slave în vremea în care se desfășura îndelungatul și complexul proces al formării poporului român.

DAN GH. TEODOR ȘI ION MITREA

¹⁵ Pe baza săpăturilor efectuate în anii 1962—1963 în așezarea de la Botoșana, r. Gura Humorului, reg. Suceava, s-a putut surprinde pentru prima dată pe teritoriul Moldovei aspectul cultural din secolele V—VI aparținînd autohtonilor. Datările au fost făcute pe baza unor analogii cu descoperirile corespunzătoare de la Bratei (Transilvania) și de la Ciurel și Cindești (Cimpia Dunării).

¹⁶ Așezarea a fost cercetată de S. Marinescu-Bîlcu, care ne-a pus la dispoziție o parte din materialul descoperit, fapt pentru care îi mulțumim și pe această cale.

¹⁷ Așezarea a fost descoperită în 1958 de N. Zaharia. Pe baza materialului ceramic recoltat, așezarea a fost datată în secolele VII—VIII și atribuită autohtonilor.

¹⁸ Așezarea a fost descoperită de N. și Emilia Zaharia în 1959, fiind datată și încadrată cultural de prof. I. Nestor.

¹⁹ Așezarea de la Chiperești a fost descoperită de N. Zaharia în 1957. Pe baza ceramicii s-au putut deosebi

aici două faze distincte de locuire: Chiperești I (secolele VIII—IX) și Chiperești II (secolele IX—XI).

²⁰ Săpături de I. Ioniță de la Muzeul de istorie a Moldovei din Iași în 1963. Datarea descoperirilor de aici este însă mai tîrzie (secolele IX—X).

²¹ Atribuirea acestor descoperiri populației autohtone a fost făcută de către prof. I. Nestor și M. Petrescu-Dimbovița pe baza analogiilor cu descoperirile de la Bezid și Sălașuri (Transilvania).

²² I. Nestor, *Arheologia perioadei de trecere la feudalism pe teritoriul R.P.R.*, în *Studii*, XV, 6, 1962, p. 1 434—1 436.

²³ Pînă în prezent, în așezările slave timpurii, asemenea tipuri de vase nu sînt cunoscute. Ele nu fuseseră documentate pînă acum decît în așezările de tip Hlincea, datate în secolele VIII—X.

²⁴ Vezi notele 6—8, unde sînt menționate rapoartele de săpături și articolele, care le datează în secolul al IX-lea.

RECHERCHES ARCHÉOLOGIQUES DANS L'ÉTABLISSEMENT PRÉ-FÉODAL DE LOZNA – DOROHOI

RÉSUMÉ

A l'occasion de recherches de surface effectuées en 1963, on a découvert dans la partie sud-est de la commune de Lozna (distr. de Dorohoi, rég. de Suceava), au lieu dit « La ocoale », les traces d'un établissement pré-féodal. Étant donné l'importance particulière que présentaient ces vestiges de culture matérielle, l'Institut d'histoire et d'archéologie de l'Académie filiale de Jassy, a décidé qu'un sondage archéologique fût exécuté sur les lieux cette année même.

Ce sondage a réussi à mettre au jour 5 habitations du type des huttes à demi-enfoncées dans le sol, 3 fours à pain et 1 fosse ménagère.

Les huttes sont de forme rectangulaire, aux côtés de 3×3 , 50 m et creusée à 0,60 m environ au-dessous du niveau du sol. Elles sont pourvues d'un foyer entouré de pierres dans un des angles de la pièce. Le plancher est pilonné, sans enduit de terre glaise. Dans certaines huttes, on a relevé les traces des trous faits par les piliers qui soutenaient la toiture. On a découvert également, dans deux huttes, des restes carbonisés provenant soit des piliers, soit des poutres ou base des parois. On n'a pu détecter l'entrée des huttes, mais on suppose qu'elle était située sur le côté faisant face au foyer.

Les trois petits fours à pain sont des constructions simples, en forme de fosse circulaire, avec les parois arrondies en voûte. Autant l'âtre que les parois étaient soigneusement enduits de terre glaise.

Dans l'intérieur des habitations on a découvert un grand nombre de fragments de poterie, ainsi que quelques objets et ustensiles en fer, os, terre glaise et pierre, tels que perçoirs, couteaux, aiguilliers, fusairoles, etc.

En ce qui concerne la poterie, on a pu identifier deux espèces principales, l'une faite à la main, l'autre au tour lent. La poterie faite à la main renferme habituellement dans sa pâte des tessons pilés, parfois aussi du sable ou de menus cailloux. Les principales formes sont le bocal, le chaudron et la poêle. Les bocaux ont les épaules aplaties ou proéminentes, le corps svelte ou légèrement bombé, le rebord évasé, parfois un décor d'alvéoles ou d'encoches. Certains fragments présentent une nette tendance à l'amincissement de la base et des parois, ainsi qu'à une forme encore plus évasée du rebord. Les chaudrons sont de forme hémisphéroïdale ou tronconique et sont parfois pourvus à leur base d'un ou de plusieurs orifices. Les poêles sont de forme circulaire, avec une base très épaissie et le rebord droit ou oblique. On a découvert également quelques fragments des bords d'un foyer portatif, faits à la main d'une pâte mêlée de balle.

La seconde espèce céramique, façonnée au tour lent, n'est représentée que par quelques fragments provenant de bocaux aux épaules proéminentes, au corps bombé, au rebord fortement évasé, faits d'une pâte renfermant, outre des tessons pilés, de menus cailloux ou du sable. Ces fragments sont richement ornés de bandes de lignes incisées, horizontales ou ondoyantes.

La première espèce céramique appartient en général à la culture slave, offrant des rapprochements avec les découvertes des établissements correspondants de Sipot-Suceava, Dorobanțu-Jassy et Hlincea-Jassy. Sur la base de ces analogies, la poterie slave de Lozna peut être assignée, approximativement, à la fin du VIIe siècle. L'espèce céramique façonnée au tour lent peut être rapprochée, tant par la technique du travail et la composition de sa pâte que par ses formes, des découvertes de Miroslava-Jassy, Chiperești-Jassy et Băiceni-Pășcani, rapprochements qui permettent de l'assigner à la population autochtone.

EXPLICATION DES FIGURES

- Fig. 1. — Plan d'ensemble des fouilles de Lozna-Dorohoi.
- Fig. 2. — Plans et coupes des huttes 1–3 et 5 de l'établissement de Lozna-Dorohoi. 1 – hutte 1; 2 – hutte 2; 3 – hutte 3; 4 – hutte 5.
- Fig. 3. — Plan et coupe de la hutte 4 de l'établissement de Lozna-Dorohoi.
- Fig. 4. — Huttes 1 (2), 2 (3), 3 (4), 4 (5), 5 (1) et foyer de la hutte 4 (6).
- Fig. 5. — Vases découverts dans l'établissement de Lozna-Dorohoi.
- Fig. 6. — Fragments de poterie découverts dans les habitations de l'établissement pré-féodal de Lozna-Dorohoi.
- Fig. 7. — Poterie de facture autochtone découverte à Lozna-Dorohoi.
- Fig. 8. — Objets découverts dans l'établissement de Lozna-Dorohoi.

CONTRIBUȚII LA PROBLEMA UNELTELOR DE ARAT DIN MOLDOVA ÎN PERIOADA FEUDALĂ

Agricultura are o veche tradiție pe teritoriul țării noastre. Ea s-a dezvoltat continuu și a jucat un rol deosebit de important în perioada feudală.

Acestei probleme i s-a acordat o oarecare atenție în istoriografia românească. Cercetătorii noștri, mai ales în ultimii ani, au studiat unele probleme în legătură cu evoluția raporturilor dintre stăpînul feudal și țăran în procesul producției. De asemenea, s-a manifestat interes pentru studierea comerțului cu cereale, căutîndu-se să se tragă concluzii cu privire la nivelul de dezvoltare al producției cerealiere. Sărăcia izvoarelor scrise, ca și caracterul aparent contradictoriu al acestora, a determinat pe unii dintre cercetătorii noștri să formuleze aprecieri referitoare la agricultura feudală pe baza unor date nu întotdeauna concludente și adeseori indirecte. Cum era și firesc, în această problemă s-au adoptat puncte de vedere diametral opuse.

Problema agriculturii feudale în țările române nu poate fi rezolvată decît pornindu-se de la studierea atentă a procesului de producție. Se impune, așadar, examinarea elementelor esențiale care au putut determina nivelul producției cerealiere, și în primul rînd a uneltelor de producție. Dintre acestea, rolul cel mai important în dezvoltarea agriculturii l-au avut uneltele cu tracțiune animală, cu ajutorul cărora se ara cîmpul.

Unele preocupări în direcția studierii uneltelor agricole se întîlnesc, după primul război mondial, la Vasile Pârvan. El afirma că plugul getic era din lemn, nu avea două coarne, roți și brăzdar de fier¹. Apariția ultimei piese era pusă în legătură cu penetrația celților în regiunile locuite de daci, dar autorul era de părere că aceștia au continuat să folosească rarița de lemn, fierul de plug nefiind utilizat prea frecvent².

În stadiul actual al cercetărilor, aceste afirmații ale lui Vasile Pârvan nu se pot menține în întregime. Cu ocazia cercetărilor arheologice efectuate în țara noastră s-au descoperit suficiente materiale pe baza cărora se poate trage concluzia că dacii au folosit în secolele II—I î.e.n., într-o destul de largă măsură, unelte de

¹ V. Pârvan, *Getica*, București, 1926, p. 700.

² *Ibidem*.

arat prevăzute cu brăzdare de fier, deosebite de cele celtice ³. În ultimul timp, s-a trecut la studierea amănunțită a plugului geto-dacic și s-a încercat chiar să se reconstituie trăsăturile sale caracteristice ⁴.

Unele materiale arheologice din perioada stăpînirii romane, descoperite pe teritoriul Transilvaniei și al Dobrogei, oferă date interesante relativ la cunoașterea evoluției uneltelor de arat din perioada respectivă ⁵.

Problema evoluției uneltelor agricole pe teritoriul țării noastre în perioada prefeudală și feudală este mult mai complicată și în trecut ea nu s-a bucurat de atenția cuvenită. S-a afirmat că, după încetarea stăpînirii romane în Dacia, rarița primitivă a devenit unealta care « putea acum să dea atît cît îi trebuia omului » și că mai tîrziu, în perioada feudală, ea a fost unealta caracteristică pentru teritoriul dintre Carpați și Dunăre ⁶. Apariția unui însemnat număr de brăzdare de fier datînd din această perioadă implică însă ideea folosirii pe o scară destul de largă a unor unelte agricole mai evolute. Acest fapt nu exclude totuși coexistența acestora cu altele primitive, de tipul rariței-crăcană.

În ultimii ani s-a acordat mai multă atenție cuțitelor de plug descoperite în cursul anului 1879 la Șelimbăr, încercîndu-se, pe această cale, să se tragă concluzii referitoare la stadiul de dezvoltare al agriculturii în prima jumătate a secolului al XIII-lea în zonele colonizate cu sași ⁷. Cuțitele descoperite la Șelimbăr nu sînt totuși suficient de semnificative pentru a putea caracteriza agricultura acestei epoci. Este destul să amintim că piese cu trăsături similare s-au folosit din antichitate pînă aproape de zilele noastre. De asemenea, în ultimul timp, s-au manifestat rezerve în legătură cu atribuirea acestor piese populației săsești din sudul Transilvaniei ⁸.

S-au făcut, de asemenea, unele încercări de a se schița trăsăturile caracteristice ale plugului folosit în trecut pe teritoriul țării noastre mai ales pe baza materialului etnografic și folcloric ⁹. Ignorîndu-se datele arheologice, documentare și iconografice, nu s-au putut însă surprinde etapele principale ale evoluției acestei unelte agricole.

În stadiul actual al cercetărilor dispunem de un material informativ suficient de variat pentru a putea trece la studierea uneltelor de arat cu tracțiune animală folosite în perioada feudală pe teritoriul Moldovei.

★

Ținînd seama de structura lor, unelte cu tracțiune animală, cu ajutorul cărora se ara cîmpul, pot fi împărțite în două categorii mari: unelte fără plaz (talpă) și unelte cu plaz ¹⁰.

I. Unelte fără plaz se caracterizează prin aceea că se sprijină direct pe vîrfurile ascuțite ale dispozitivelor (colților), care au sarcina de a afina pămîntul. Apariția acestor unelte se leagă strîns de particularitățile solului în care trebuiau să acționeze.

³ I. H. Crișan, *Un depozit de unelte descoperite la Lechința de Mureș (plugul la geto-daci)*, în SCIV, XI, 2, 1960, p. 285–301; D. V. Rosetti, *Un depozit de unelte, câteva stampile anepigrafice și o monedă din a doua epocă a fierului*, în SCIV, XI, 2, 1960, p. 391–403; I. Berciu și Al. Popa, *Depozitul de unelte dacice de pe muntele Strîmbu de lîngă Grădiștea Muncelului*, în SCIV, XIV, 1, 1963, p. 151–161.

⁴ I. H. Crișan, *op. cit.*, p. 297, fig. 7/1–2; I. Glodariu și M. Cimpeanu, *Depozitul de unelte agricole de la Dedrad (r. Reghin)* în SCIV, 17, 1, 1966, p. 19–30.

⁵ O. Floca, *Fermă (vila rustica) din epoca sclavagistă romană*, în *Materiale*, I, 1953, p. 751, fig. 9; V. Canarache, *Unelte agricole pe teritoriul Republicii Populare*

Române în epoca veche, în SCIV, I, 2, 1950, p. 83–109.

⁶ *Ibidem*.

⁷ K. Horedt, *Eine sächsische Schmiede des 13. Jahrhunderts. Ein archäologischer Beitrag zur Herkunftsforschung der Siebenbürger Sachsen*, în *Emlékönyv Kelmén Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára*, Cluj–București, 1957, p. 334–338.

⁸ K. Kudrnáč, *Cîteva date noi despre agricultura la slavi*, în AM, I, 1961, p. 227.

⁹ T. Pamfile, *Agricultura la români*, București, 1913; K. Koš, *Plugul satului din colecțiile Muzeului etnografic al Transilvaniei*, în AMET, 1957–1958.

¹⁰ S. A. Tokarev, *Этнография народов СССР*, Moscova, 1957, p. 38.

În zonele cu sol pietros, ca și acolo unde în câmpurile de cultură obținute prin defrișarea pădurilor se mai păstrau resturi de rădăcini de arbori, se impunea folosirea unor unelte fără plaz ¹¹. Acestea au apărut încă din antichitate și au căpătat o largă răspândire în Africa de nord, Asia și Europa ¹².

Unele unelte, cum au fost: *soha*, răspândită pe teritoriul R.S.F.S.R., R. S. S. Ucrainene și R. P. Polone ¹³, *zuobris-ul* lituanian ¹⁴, unelte de tipul aratrului fără plaz ¹⁵, cunoscute și sub denumirea de «pluguri cu cârlig» ¹⁶, au jucat pînă tîrziu, în perioada medievală, un rol extrem de important în producția agricolă.

Cercetătorii noștri nu au acordat atenția cuvenită studierii problemelor legate de folosirea uneltelor fără plaz pe teritoriul României. Procesul de extindere a suprafețelor de cultură pe seama pădurilor, a cărui vechime și continuitate este atestată și de păstrarea în limba română a termenilor latini runc ¹⁷ și curătură ¹⁸, impune ipoteza utilizării uneltelor de acest tip și pe teritoriul țării noastre.

Cele mai vechi unelte de arat se confecționau în întregime din lemn. Pe teritoriul țării noastre nu s-a descoperit încă nici un exemplar din aceste prețioase piese.

Se știe că, o dată cu dezvoltarea metalurgiei fierului, s-au produs transformări dintre cele mai importante și în domeniul producției agricole. Înainte de toate a devenit posibilă utilizarea pe o scară din ce în ce mai largă a brăzdarelor de fier, care au avut un rol de seamă în dezvoltarea agriculturii. Engels a arătat că apariția plugului cu brăzdar de fier a făcut «posibilă cultivarea pămîntului pe o scară largă» ¹⁹. Asemenea piese s-au atașat atît la unelte fără plaz, cît și la cele cu plaz. Forma brăzdarelor nu putea fi întîmplătoare; ea era determinată de poziția în care trebuiau să acționeze asupra solului și, în ultimă instanță, de particularitățile esențiale ale uneltei la care se atașau. Pentru problema pe care o cercetăm, această legătură are o importanță cu totul deosebită, deoarece permite să se tragă unele concluzii referitoare la tipurile de unelte agricole ce s-au folosit în trecut pe teritoriul țării noastre.

În general, se poate afirma că la unelte fără plaz nu se puteau atașa decît brăzdare înguste, deoarece rezistența solului nu cădea numai pe vîrfurile lamelor,

¹¹ A. V. Arțihovski, *Социологическое значение эволюции земледельческих орудий*, în *Труды социологической секции*, Moscova, 1927, p. 229; D. V. Naidici-Moskalenko, *О принципах классификации Русских пахотных орудий*, în *SE*, I, 1959, p. 41—42; I. F. Novikov, *Генезис плуга и этнография*, în *SE*, 2, 1963, p. 105.

¹² I. Falkowski, *Narzędzia rolnicze typu rylcowego*, Lwów, 1931, p. 12—14 și fig. 4 a—e; André G. Haudricourt et Mariel Jean-Brunhes Delamarre, *L'homme et la charrue à travers le monde*, Paris, 2-e édition, p. 63—74; I. F. Novikov, *op. cit.*, p. 104—106; H. Behrens, *Kritische Bemerkungen zu einigen Auffassungen über die Form des ältesten neolithischen Bodenbaues in Mitteleuropa*, în *Agrarethnographie, Vorträge der Berliner Tagung vom 29. Sept. bis 1. Oct. 1955*, Berlin, 1957, fig. 6—7; *Enciclopedia italiana*, III, p. 964—965.

¹³ V. P. Levașova, *Сельское хозяйство. Очерки по истории Русской деревни X—XIII вв.*, în *Труды государственного исторического музея*, Moscova, 1956, fasc. 32, p. 25; S. A. Tokarev, *op. cit.*, p. 38—39; I. Gajek, *Erforschung der Ackerbaugeräte im Zusammenhang mit dem polnischen ethnographischen Atlas*, în *Agrarethnographie, Vorträge der Berliner Tagung vom 29. Sept. bis 1. Oct. 1955*, Berlin, 1957, p. 11; G. K. Mo-szyński, *Kultura ludowa Słowian I*, Kraków, 1929, harta 7; S. Chmielewski, *Zmiany zachodniej granicy zasięgu sochy w Europie w świetle źródeł historycznych*, în *Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych*, vol. XXIII, 1961—1962, p. 58—87.

¹⁴ P. Dundelenė, *Zuobris (senovinis arimo irakis Vidurio Lietuvoje)*, în *Vilniaus valstibinio v. Kapsuko vardo Universiteto Mokslo darbai*, XXXII, II, 1960, p. 167—175.

¹⁵ Pentru a le deosebi de plugul propriu-zis, am folosit pentru designarea uneltelor de arat sinetrice cu și fără plaz termenul *aratru*, care s-a mai păstrat în limba română în unele părți ale Transilvaniei. V. P. Levașova, *op. cit.*, p. 25; V. I. Dovjenok, *Землеробство Древней Руси до середины XIII ст.*, Kiev, 1961, p. 56 și urm.; D. V. Naidici-Moskalenko, *op. cit.*, p. 38 și urm.; L. Niederle, *Manuel de l'antiquité slave*, II, Paris, 1926, p. 186, fig. 56, I—IX.

¹⁶ «Plugurile cu cârlig» sînt menționate în Rusia în secolul al XIII-lea (B. D. Grekov și A. I. Iakubovski, *Hoarda de aur și decăderea ei*, 1953, p. 209). Pentru caracteristicile acestei unelte, vezi și Fr. Šach, *Development of the plough and Czech rucadlo*, în *Research on Ploughing Implements...*, Copenhaga, 1956, p. 129. Imaginea uneltei zugrăvite în capela de la Znojmo la L. Niederle, *op. cit.*, II, p. 188—189, fig. 1.

¹⁷ G. Popovici, Runc, *glosă la o colecțiune inedită de documente moldo-cîmpulungene*, în *Convorbiri literare*, XXV, 1891, p. 705; Al. Bocănețu, *Terminologia agrară în limba română*, Cernăuți, 1926, p. 18; I. Iordan, *Nume de locuri omenesti în Republica Populară Română*, București, 1952, p. 8.

¹⁸ Al. Bocănețu, *op. cit.*, p. 16.

¹⁹ K. Marx și F. Engels, *Opere*, vol. 21, București, Ed. Politică, 1965, p. 33.

ci pe toată lățimea lor. Mărirea lățimii brăzdarelor dincolo de anumite limite ar fi trebuit să ducă la slăbirea rezistenței uneltei și ar fi implicat o creștere considerabilă a forței de tracțiune.

Cu ocazia cercetărilor arheologice întreprinse la Garvăn — Dinogetia s-a descoperit, în cursul anului 1955, într-un strat datînd din secolul al XI-lea, un brăzdar simetric în formă de limbă, avînd lungimea de 18 cm, iar lățimea maximă atinsă în regiunea buței deschise de 9,2 cm ²⁰ (fig. 1/2). Brăzdare de acest tip s-au descoperit și pe teritoriul altor țări. Lungimea lor variază, de obicei, între 15 și 18 cm ²¹. Uneori însă se întîlnesc piese asemănătoare de dimensiuni mai reduse ²². În majoritatea cazurilor, lățimea maximă a lamei oscilează între 6,5 cm și 9,5 cm ²³. Întrucît, în mod constant, lățimea buței este mai mare decît a lamei, se impune concluzia că aceste brăzdare nu puteau să acționeze în poziție orizontală sub brazdă.

Pe baza analizei atente a unui material destul de bogat, s-a ajuns la concluzia că brăzdarele de acest tip sînt specifice uneltelor de tipul aratrului fără plaz ²⁴. Faptul că brăzdarul aratrului fără plaz zugrăvit, în secolul al XII-lea, în capela de la Znojmo din R. S. Cehoslovacia are forma celor descrise mai sus ²⁵ confirmă justetea acestor concluzii.

Brăzdarul în formă de limbă, cu buța deschisă, descoperit la Garvăn — Dinogetia prezintă pentru noi o importanță excepțională, deoarece atestă prezența uneltei agricole de tipul aratrului fără plaz și pe teritoriul țării noastre. Este foarte probabil că, în unele cazuri, asemenea unelte, confecționate în întregime din lemn, s-au folosit aici și înainte de secolul al XI-lea.

Există în prezent materiale arheologice care impun ideea folosirii uneltelor de acest tip și pe teritoriul Moldovei.

Printre obiectele de fier descoperite la Ichimeni — Dorohoi (reg. Suceava) s-a numărat și o piesă pe care Vasile Pârvan a considerat-o drept un « cîlcii ascuțit. . . de la capătul de jos al unei lănci . . . , ce servea pentru a o înfige în pămînt » ²⁶. El remarcă faptul că piesa are « forma unui fier îngust de plug, cu aripile răsfrînte în aceeași parte » ²⁷. În stadiul actual al cercetărilor se consideră că ea este în realitate un brăzdar ²⁸ (fig. 1/1). La Ichimeni, o dată cu aceasta, s-au descoperit și unele obiecte de certă factură La Tène, dar și altele, printre care: o rozetă de la un pînten și cîteva săgeți, ce pot fi considerate ca fiind feudale ²⁹. Nu este de loc exclus ca și brăzdarul să dateze tot din perioada feudală. Indiferent însă de soluția pe care am da-o problemei datării acestei importante piese ³⁰, va trebui să admitem că în trecut s-au utilizat și pe teritoriul Moldovei unelte de tipul aratrului fără plaz.

Asemenea unelte au căpătat o destul de largă răspîndire în bazinul Mării Mediterane, precum și în alte regiuni, începînd mai ales din epoca bronzului ³¹.

²⁰ *Materiale*, V, p. 575. Încadrarea cronologică a acestei piese o datorăm informației verbale de la prof. univ. Gh. Ștefan, pentru care îi mulțumim și pe această cale.

²¹ V. P. Levașova, *op. cit.*, p. 27.

²² V. I. Dovjenok, *op. cit.*, p. 57; I. Ciangova, *Средневекови оръдия на труда в България*, în *Izvestiia-Institut*, XXV, Sofia, 1962, p. 21.

²³ V. I. Dovjenok, *op. cit.*, p. 57—61.

²⁴ *Ibidem*, p. 56—61; V. I. Dovjenok, *Despre nivelul de dezvoltare al agriculturii în Rusia kieviană*, în *Probleme de istorie*, I, 1961, p. 170.

²⁵ L. Niederle, *op. cit.*, II, p. 189, fig. 59/1.

²⁶ V. Pârvan, *op. cit.*, p. 511 și pl. XXXVI, fig. 1. Piesa nu se mai găsește la Muzeul național de antichități din București.

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ V. Canarache, *op. cit.*, p. 99; I. H. Crișan, *op. cit.*, p. 291.

²⁹ Observația aparține lui Al. Andronic; cf. și I. Nestor, *Der Stand . . .*, p. 156 și nota 646.

³⁰ În ultima vreme s-a emis ipoteza că acest brăzdar ar fi celtic (I. H. Crișan, *op. cit.*, p. 291). El prezintă într-adevăr analogii cu unele piese de acest gen care au fost atribuite celților (J. Déchelette, *Manuel d'Archéologie préhistorique celtique et gallo-romaine*, II—3, Paris, 1914, fig. 610).

³¹ Z. Podwińska, *Technika uprawy roli w Polsce średniowiecznej*, 1962, p. 53—57 și fig. 2, 5 și 7; I. Falkowski, *op. cit.*, p. 12—14 și fig. 4 a—e; pentru această problemă, vezi și A. G. Haudricourt et Mariel Jean-Brunhes Delamarre, *op. cit.*, p. 83.

În unele cazuri, unealta era confecționată dintr-o porțiune de trunchi de copac, căruia i se păstra o ramură pentru a servi de grindei. La capătul grindeiului se

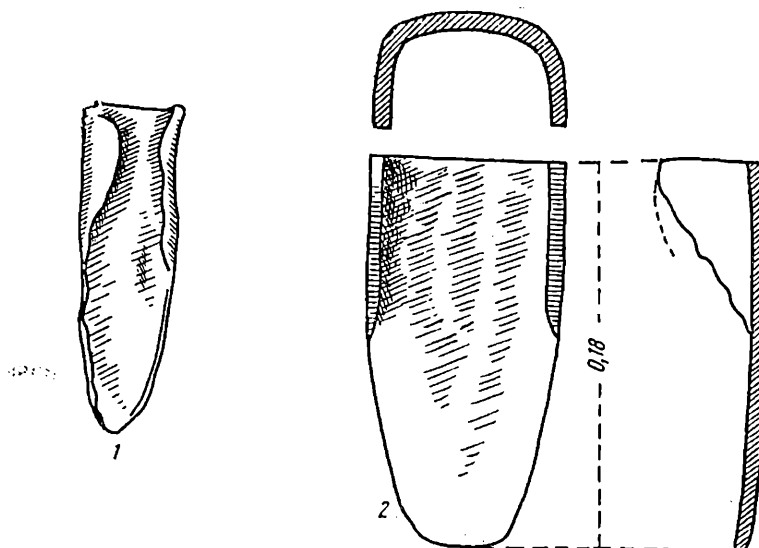

Fig. 1. — Brăzdare simetrice, caracteristice aratului fără plaz: 1 — Ichimeni — Dorohoi; 2 — Garvăn — Dînogeția.

atașa de obicei jugul, la care erau prinse animalele de muncă ³² (fig. 2/1). Se cunosc unelte formate și din piese distincte, asamblate de meșterul care le-a construit ³³.

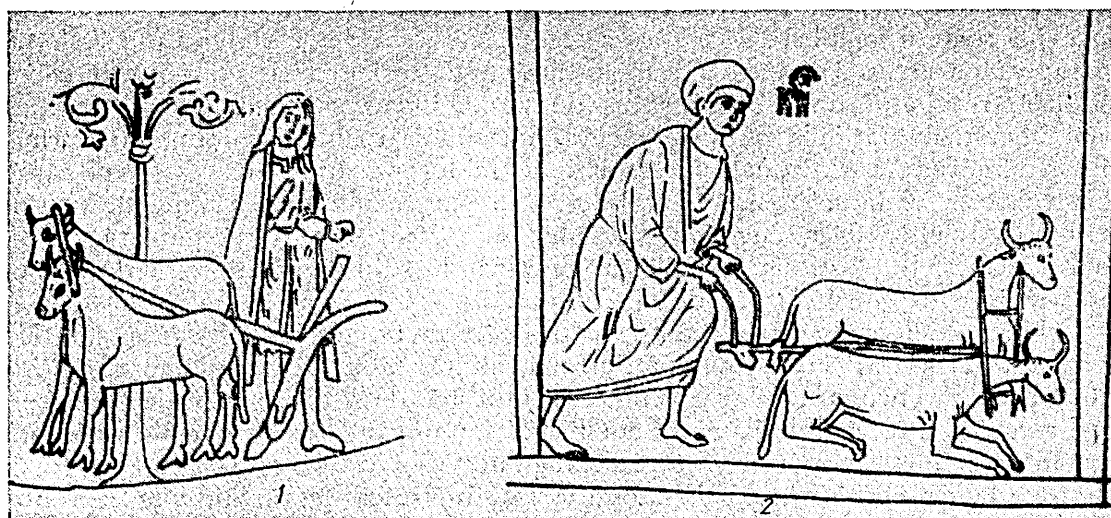

Fig. 2. — Aratru fără plaz: 1 — Znojmo (R. S. Cehoslovacia); 2 — Mănăstirea Sucevița.

În general, se poate afirma că unealta trebuia să fie construită în așa fel încît să corespundă sarcinilor pe care avea să le rezolve. La unelte de tipul aratrului

³² Z. Podwińska, *op. cit.*, p. 53—57; *Enciclopedia italiana*, III, p. 964, fig. 6; V. Canarache, *op. cit.*, p. 95; L. Niederle, *op. cit.*, p. 189, fig. 59/1. ³³ *Enciclopedia italiana*, III, p. 964, fig. 1 și 5; V. Canarache, *op. cit.*, p. 95.

fără plaz, cu care se lucrau pământurile proaspăt defrișate, dispozitivul care afina pământul era lung, legătura dintre acesta și grindei făcându-se destul de sus³⁴.

Din această categorie făcea parte, de pildă, unealta pictată în anul 1134 în capela de la Znojmo, pe teritoriul R. S. Cehoslovacia³⁵. Exemplare de același tip s-au folosit în perioada feudală și pe teritoriul Poloniei³⁶. Unele cu asemenea caracteristici s-au utilizat foarte probabil în perioada feudală și pe teritoriul Moldovei, pentru lucratul terenurilor pietroase, precum și al acelora obținute prin defrișarea pădurilor.

Materialele informative de care dispunem ne îngăduie să prezentăm trăsăturile caracteristice ale unor unelte moldovenești de acest tip mai evoluat însă decât cea de la Znojmo. Este îndeobște cunoscut faptul că zugravii bisericilor moldovenești au redat cu multă exactitate imaginea unui însemnat număr de unelte pe care le foloseau contemporanii lor³⁷. De aceea se impune studierea atentă a acestor picturi.

Între reprezentările picturale de pe pereții exteriori ai bisericii Mănăstirii Sucevița (reg. Suceava), executate la sfârșitul secolului al XVI-lea, deasupra pridvorului de pe latura nordică, imediat sub streșină, apare o scenă interesantă în legătură cu muncile agricole (fig. 3, 2/2). Un personaj biblic, Cain, se pregătește să are cîmpul cu ajutorul unei unelte la care este înjugată o pereche de boi. Unul dintre aceștia este în picioare, în vreme ce al doilea se pregătește să se ridice. Unealta de arat se compune dintr-un grindei ușor ascuțit, la al cărui capăt posterior este fixat, ca un cîrlig, un dispozitiv scurt, în formă de limbă, deasupra căruia se arcuiesc două coarne, cu ajutorul cărora Cain ține unealta suspendată în aer. În fața dispozitivului amintit se află prins, tot de grindei, un cuțit scurt și destul de lat. Jugul, în linii mari asemănător cu acelea folosite și acum în Moldova, este dispus oblic în raport cu pământul din cauza poziției în care se găsesc animalele de muncă.

Ținînd seama de trăsăturile sale caracteristice, în linii mari, unealta de la Sucevița poate fi înglobată în aceeași categorie cu aceea de la Znojmo (fig. 2/1–2). În raport cu aceasta din urmă, ea este însă mult mai evoluată și reprezintă, fără îndoială, rezultatul unui lung proces de perfecționare a uneltelor moldovenești de tipul aratrului fără plaz. În primul rînd, unealta la care ne referim este formată din mai multe piese distincte, asamblate cu multă pricepere de meșterul care a construit-o. Acesta a atașat de grindei și un cuțit, care are sarcina de a ușura înaintarea uneltei. Dar elementul cel mai important care caracterizează unealta de la Sucevița îl constituie dispozitivul de afinare a solului, care este de dimensiuni mult mai reduse decât la cea de la Znojmo.

Unelte de acest tip, la care centrul de greutate coboară mult mai jos decât la prototipurile din care au evoluat, au mai multă stabilitate, dar în mod obișnuit nu sînt folosite pentru lucrarea pământului proaspăt defrișat³⁸. În unele țări, aceste unelte capătă în agricultură un rol auxiliar³⁹, cu ajutorul lor afinîndu-se terenurile care în prealabil erau arate cu ajutorul plugului.

Deși unelte de tipul celor reprezentate în fresca de la Sucevița au centrul de greutate destul de jos, totuși, faptul că erau prevăzute și cu cuțite ne determină să presupunem că nu erau utilizate ca unelte auxiliare. Numai nevoia de a înfrînge

³⁴ I. F. Novikov, *op. cit.*, p. 105–106; A. V. Arțihovski, *op. cit.*, p. 229; D. V. Naidici-Moskalenko, *op. cit.*, p. 38 și urm.

³⁵ Unealta este publicată de L. Niederle, *op. cit.*, II, p. 189, fig. 59/1.

³⁶ H. Dąbrowski, *Le développement de l'agriculture du XII-e jusqu'au milieu du XIV-e siècle*, în *Studia z*

Dziejów Gospodarstwa Wiejskiego, vol. V, 1962, fig. 1, p. 93.

³⁷ *Scurtă istorie a artelor plastice din R.P.R.*, I (sub redacția Acad. G. Oprescu), p. 188.

³⁸ I. F. Novikov, *op. cit.*, p. 106.

³⁹ Pentru această problemă vezi V. I. Dovjenok, *Землеробство Древньої Русі*, Kiev, 1961.

o rezistență mai mare decât aceea care putea fi întâmpinată pe terenurile arate în prealabil cu ajutorul plugului explică apariția cuțitului la unelte de tipul aratrului fără plaz. Putem astfel admite că, în secolul al XVI-lea, în Moldova se mai foloseau

Fig. 3. — Aratru fără plaz. Mănăstirea Sucevița.

unelte de acest tip pentru lucrul terenurilor proaspăt defrișate sau amestecate cu pietriș.

Pe asemenea terenuri, unealta de tipul aratrului fără plaz era superioară celeia cu plaz. Ea nu putea totuși să asigure o producție de cereale ridicată. Având brăzdar îngust, cu ajutorul ei nu se puteau lucra suprafețe prea întinse. În afară de aceasta, brăzdarul în formă de limbă, acționând în poziție oblică, lăsa porțiuni de teren neatinse, pe care buruienile puteau crește în voie (fig. 4). Acest neajuns se putea însă remedia, parțial, arîndu-se cîmpul și în curmeziș⁴⁰.

II. Unelte cu plaz se caracterizează prin aceea că se sprijină pe o talpă (plaz), dispusă în poziție orizontală, capătul anterior al ei servind la desprinderea brazdei (fig. 5/1–2). Acestea au la origine unelte mai simple, fără plaz⁴¹. Cele mai vechi unelte cu plaz, confecționate în întregime din lemn, au apărut încă din mileniul al III-lea î.e.n. și au căpătat o largă răspîndire⁴².

1. Aratrul cu plaz este o unealtă de arat simetrică, prevăzută cu talpă, coarne și grindei, la capătul anterior al căreia se atașează jugul, la care se înjugau animalele de muncă. La această unealtă, axul de tracțiune și rezistență se găsește în axul grindeiului⁴³ (fig. 5/1). O dată cu dezvoltarea metalurgiei fierului au apărut și la aceste unelte brăzdare de fier simetrice⁴⁴. Meșterii care au confecționat asemenea

⁴⁰ I. F. Novikov, *op. cit.*, p. 105.

⁴¹ E. Frankowski, *Sochy, radla, plużycy i plugi w Polsce*, Poznań, 1929, p. 14.

⁴² H. Behrens, *op. cit.*, p. 63, fig. 7; Z. Trudzik, *Od*

motyki do pluga, in *Dawna kultura*, I, 1955, fig. 3.

⁴³ A. G. Haudricourt et Mariel Jean-Brunhes Delamarre, *op. cit.*, p. 15.

⁴⁴ *Ibidem*.

pieșe au trebuit să țină seama de caracteristicile esențiale ale uneltelor la care se atașau. Acționînd în poziție orizontală, sub brazdă era necesar ca lățimea lamei

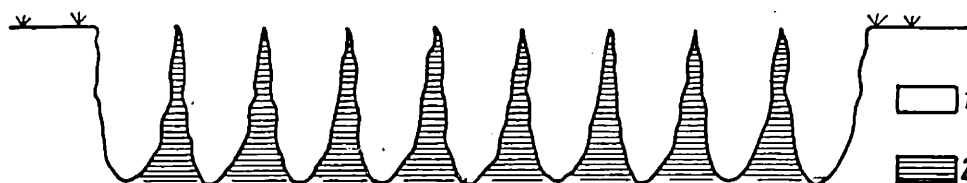

Fig. 4. — Secțiune printr-un cîmp lucrat cu aratul fără plaz: 1 — porțiuni lucrate; 2 — porțiuni nelucrate

brăzdarului să o depășească pe aceea a bușei deschise și a plazului pe care se atașă pentru a permite uneltei să avanseze.

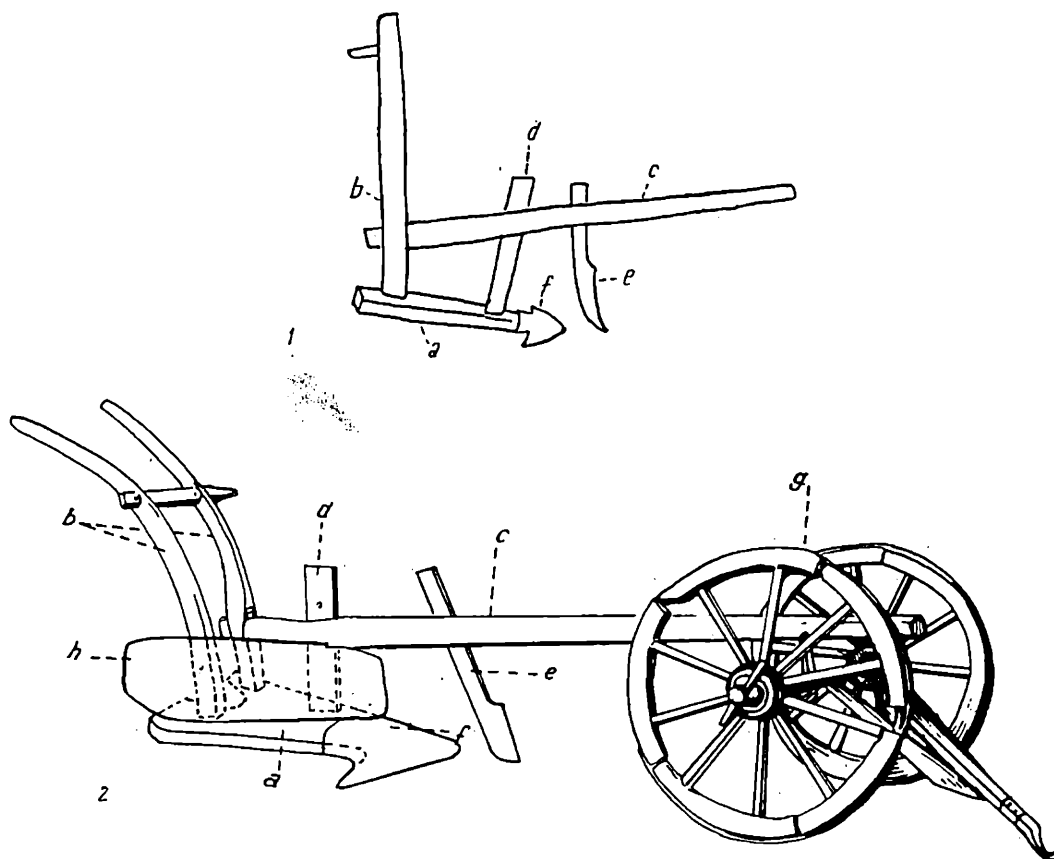

Fig. 5. — Unelte de arat cu plaz: 1 — aratru; 2 — plug; a — plaz; b — coarne; c — grindei; d — birsă; e — cuțit; f — brăzdar; g — cotigă; h — cormană.

Încă din antichitate s-au folosit pe o scară destul de largă brazdare simetrice, cu umerii lamei ieșiți în afară în raport cu lățimea bușei deschise. În această categorie se înscriu brazdarele romane și celtice ⁴⁵.

⁴⁵ J. Dechelette, *op. cit.*, p. 1379, fig. 610/2-3; p. 97, fig. 13.
O. Floca, *op. cit.*, p. 751, fig. 9; V. Canarache, *op. cit.*,

Brăzdare asemănătoare cu acelea celtice s-au folosit în agricultura europeană în perioada prefeudală, cât și în cea feudală ⁴⁶. Numeroase exemplare s-au descoperit pe teritoriul țărilor vecine. Ele s-au utilizat și pe teritoriul Moldovei.

În cursul cercetărilor arheologice întreprinse la Bîtea Doamnei (r. Piatra-Neamț) s-au descoperit, alături de alte obiecte din fier, și un brăzdar care a fost datat cu aju-

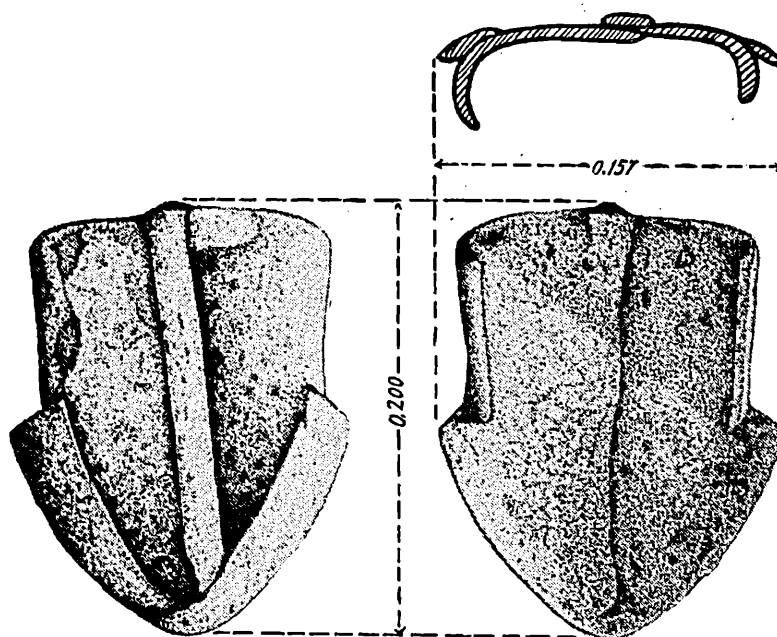

Fig. 6. — Brăzdar simetric, caracteristic aratrului cu plaz de la Bîtea Doamnei — Piatra-Neamț.

torul unei monede de la regele Bela al IV-lea (1235—1270). Brăzdarul simetric, avînd lungimea de 20 cm și lățimea maximă a lamei de 15,7 cm, cu umerii acesteia ieșiți în afară, în raport cu lățimea buchei, a fost confecționat din două plăci de fier sudate între ele aproximativ pe linia axului longitudinal. Pentru a-l face mai rezistent, meșterul a prins, prin sudură, benzi de fier pe laturile rotunjite ale lamei și în lungul axului longitudinal, acoperind astfel și linia pe care se face legătura dintre cele două plăci de fier care-l compun ⁴⁷ (fig. 6).

Sistemul de întărire al lamelor brăzdarelor prin benzi sudate pe marginile lor începe să se impună încă din secolele VII—VIII pe teritoriul R. S. S. Ucrainene ⁴⁸, iar în secolele următoare îl întîlnim și în alte țări ⁴⁹.

⁴⁶ Z. Podwińska, *op. cit.*, p. 109—130; V. Dovjenok, *op. cit.*, p. 30—47.; J. Smetanka, *Výzkum středověké osady v Byknech u Kutné-Hory*, în AR, X, 1962, 2, p. 173—174 etc.

⁴⁷ C. Matasă și I. Zamoșteanu, *Săpăturile de la Piatra-Neamț*, în *Materiale*, VII, p. 347. Mulțumim și pe această cale arheologului C. Matasă, care ne-a pus la dispoziție această piesă pentru a o studia și publica.

⁴⁸ V. I. Dovjenok, *op. cit.*, p. 65 și urm.

⁴⁹ L. Schmidt, *Antike und Mittelalterliche Pflugscharen*

in Österreich, în AA, caiet 19/20, Viena, 1956, fig. 4; I. Ciangova, *op. cit.*, p. 23, fig. 2. Pe teritoriul Poloniei și Cehoslovaciei se mențin însă, în unele cazuri vreme îndelungată, brăzdarele simple, neîntărite cu benzi de fier. Vezi asemenea exemplare la I. Poulik, *K otázce počátku feudalismu na Moravě*, în PA, LII, 1961, 2, p. 502, fig. 2—3; J. Kudrnáč, *op. cit.*, p. 226, fig. 1/3; Z. Smetanka, *op. cit.*, p. 173—174; R. Hachulska-Ledwos, *op. cit.*, pl. LXII, LXIII.

La Institutul de arheologie din Kiev se păstrează două brăzdare simetrice, cu umerii lamei proeminenți, formate tot din câte două plăci de fier, prinse prin sudură, avînd laturile rotunjite ale lamelor întărite cu benzi de fier, întocmai ca la exemplarul de pe Bîtca Doamnei. Una dintre aceste piese, păstrată în mai bune condiții, avînd lungimea de 19 cm și lățimea maximă a lamei de 15,5 cm, se apropie nu numai ca formă, ci și ca dimensiuni de exemplarul nostru; aceste piese au fost datate în secolele XII–XIII⁵⁰.

Întărirea marginilor lamei brăzdarului de la Bîtca Doamnei cu benzi de fier sudate nu constituie deci, în secolul al XIII-lea, un caz izolat. Ea a fost determinată de necesitatea protejării acestor unelte împotriva uzurii.

Pe baza analizei materialului arheologic s-a ajuns la concluzia că brăzdarele simetrice, cu umerii lamei ieșiți în afară, în raport cu lărgimea buchei deschise, provin de la unelte de tipul aratrului cu plaz⁵¹.

Asemenea unelte s-au folosit pe o scară destul de largă nu numai în antichitate, ci și mai târziu, în perioada prefeudală și feudală. În Polonia, de pildă, în secolul al XII-lea, aratrul cu plaz juca rolul de principală unealtă de arat⁵². Prin transformările succesive ale acestei unelte, caracterizate prin simetria sa, s-a ajuns la plugul propriu-zis, care a păstrat unele dintre trăsăturile aratrului, în special cadrul patruleter, format din plaz, bîrsă, corn și grindei. Aratrul cu plaz a căpătat cu timpul rolul de unealtă auxiliară, și pe teritoriul R. P. Polone se folosește și astăzi pentru întreținerea culturilor de cartofi⁵³.

În Moldova, care se înscrie în aria de răspîndire a uneltelor de arat cu cadrul patruleter⁵⁴, aratrul cu plaz a avut, desigur, o formă asemănătoare cu aceea a uneltelor de acest tip folosite în Polonia.

Unelte de tipul aratrului cu plaz, prevăzute cu brăzdare simetrice, cu lama lată, care acționau în sens orizontal, s-au răspîndit repede, deoarece prezentau avantaje excepționale: sprijinindu-se pe plazuri, ele ușurau considerabil munca omului, care nu trebuia să depună un efort deosebit pentru a fixa o adîncime constantă arăturii; acționînd în sens orizontal, brăzdarele tăiau cu ușurință rădăcinile buruienilor, permițînd astfel cerealelor să se dezvolte nestîinjenite⁵⁵, unealta nu lăsa, ca în cazul aratrului fără plaz, porțiuni de teren neatînse⁵⁶. În această situație, chiar și în cazul folosirii unor brăzdare tot așa de late ca la unelte fără plaz, se puteau obține recolte mult mai îmbelșugate. Extinderea uneltelor cu plaz și brăzdare de fier a însemnat un progres remarcabil în tehnica producției agricole.

Aceste unelte prezentau și alte avantaje: rezistența solului, căzînd pe ascuțișul lamei, putea fi învinsă cu destulă ușurință. În felul acesta, menținîndu-se aceeași forță de tracțiune, s-au putut folosi brăzdare cu dimensiuni mult mai mari decît la unelte fără plaz⁵⁷. Paralel cu aceasta au crescut și suprafețele de teren ce se cultivau cu cereale⁵⁸.

⁵⁰ Aducem și pe această cale mulțumirile noastre lui V. C. Goncearov de la Institutul de arheologie din Kiev, care ne-a îngăduit să studiem aceste piese și ne-a dat lămuririle necesare.

⁵¹ V. I. Dovjenok, *Despre nivelul de dezvoltare a agriculturii în Rusia kieviană*, în *Probleme de istorie*, I, 1961, p. 170–171. La unelte care fac tranziția între aratrul cu plaz și plug se mai pot menține un timp brăzdarele simetrice, care rămîn totuși caracteristice pentru aratrul cu plaz. În Țara Românească și Transilvania, brăzdarele de acest tip s-au folosit și la plugurile cu cornă schimbătoare. În Moldova, cel puțin deocamdată, nu se cunosc asemenea unelte.

⁵² H. Dąbrowski, *op. cit.*, p. 93.

⁵³ *Ibidem*.

⁵⁴ A. G. Haudricourt et Mariel Jean-Brunhes Delamarre, *op. cit.*, p. 193–194; I. F. Novikov, *op. cit.*, p. 104.

⁵⁵ V. I. Dovjenok, *op. cit.*, p. 69; idem, *Despre nivelul de dezvoltare a agriculturii în Rusia kieviană*, în *Probleme de istorie*, I, 1961, p. 171; D. V. Naidici-Moskalenko, *op. cit.*, p. 41.

⁵⁶ V. I. Dovjenok, *Землеробство Древньої Русі*, Kiev, 1961, p. 69.

⁵⁷ *Ibidem*.

⁵⁸ *Ibidem*.

În stadiul actual al cercetărilor ne lipsesc materialele necesare pentru a putea urmări, pe întreg cuprinsul teritoriului Moldovei feudale, evoluția dimensiunilor acestor brăzdare. Acest aspect al problemei prezintă o importanță deosebită și are implicații serioase pe plan social. Rămâne ca viitoarele cercetări arheologice să aducă precizările necesare pentru a se putea adânci studiul acestui aspect important al problemei.

2. Plugul. Aratrul cu plaz, caracterizat prin perfectă sa simetrie, a fost pretutindeni supus unui îndelungat proces de perfecționare, care a avut ca efect schimbarea trăsăturilor lui calitative și, în ultimă instanță, apariția plugului propriu-zis.

Cercetătorii străini au acordat multă atenție studierii apariției și evoluției plugului medieval. Cu toate acestea, s-au întâmpinat unele dificultăți atunci când s-a încercat să se determine caracteristicile.

În mod obișnuit s-a admis că plugul este o unealtă de arat prevăzută cu brăzdar simetric și cormană unilaterală⁵⁹. Unii cercetători se opresc însă și asupra altor elemente, ca: roțile (cotiga)⁶⁰ și cuțitele⁶¹. Brăzdarele asimetrice și cormanele, ca și roțile, nu se folosesc la uneltele de tipul aratrului cu plaz. Ele pot fi deci considerate ca piese specifice unor unelte mai evoluat ca acestea. În privința cuțitelor însă se pot face unele obiecții. S-a putut vedea că cuțitele pot fi folosite și la uneltele de tipul aratrului fără plaz. În descoperirile arheologice, ele sînt uneori asociate cu brăzdarele simetrice, specifice aratrului cu plaz⁶². În această situație apare dificilă problema determinării caracteristicilor cuțitelor specifice fiecărui tip de unealtă, de care am amintit. În ultimii ani s-a căutat să se dea plugului o definiție mai cuprinzătoare, în care se ține mereu seama de legătura sa genetică cu aratrul. Spre deosebire de aceasta, care are elemente și dispozitive simetrice, *plugul este un instrument cu elemente și dispozitive asimetrice*. Păstrînd cadrul patrulei al aratrului, el este prevăzut cu un brăzdar asimetric și cu o cormană dispusă oblic (în partea dreaptă sau stîngă a sa). Axul de rezistență și tracțiune nu mai coincide cu grindeiul, ca la aratru⁶³ (fig. 5/2). Cum este ușor de observat, în această definiție nu se insistă asupra cuțitului și roților, deși în special acestea din urmă nu apar decît la plug.

De asemenea s-au ignorat plugurile cu cormane schimbătoare, prevăzute cu brăzdare simetrice, la care axul de rezistență și tracțiune coincide cu grindeiul. La aceste unelte, de altfel puțin răspîndite, cormana este singurul element care le determină asimetria.

Procesul de transformare a unelei de tipul aratrului cu plaz în plug a început destul de timpuriu. Unii cercetători, ținînd seama de asimetria unor unelte, consideră că plugul a apărut pe anumite teritorii ale Europei încă de la începutul primei epoci a fierului⁶⁴. Asimetria unor asemenea unelte, confecționate în întregime din lemn, poate fi cu totul întîmplătoare. Cei mai mulți cercetători sînt de părere că apariția plugului propriu-zis se leagă de o perioadă cu mult mai recentă.

⁵⁹ H. Vacarelski, *Из веществената култура на България*, Sofia, 1930, p. 88; V. P. Levașova, *op. cit.*, p. 29; V. I. Dovjenok, *Despre nivelul de dezvoltare a agriculturii în Rusia kieviană*, în *Probleme de istorie*, I, 1961, p. 173—174. L. Niederle insistă asupra cormanei, dar nu și asupra formei brăzdarelor (*Manuel de l'antiquité slave*, II, Paris, 1926, p. 189—190).

⁶⁰ V. I. Dovjenok, *Землеробство Древньої Руси*, Kiev, 1961, p. 72; L. Niederle, *op. cit.*, p. 189—190.

⁶¹ V. I. Dovjenok, *op. cit.*, p. 72; D. V. Naidici-Moskalenko, *op. cit.*, p. 39 și 43; L. Niederle, *op. cit.*,

p. 189—190.

⁶² Z. Kaszewski, *Nowe materiały do Zagadnienia dziejów rolnictwa w Polsce*, în *Prace i materiały Muzeum archeologicznego i etnograficznego w Łódzu*, Seria Archeologiczna, nr. 11, 1964, p. 192 și pl. IV (descoperirile de la Toporow) și p. 194 și pl. V (descoperirile de la Zadowice).

⁶³ A. G. Haudricourt et Mariel Jean-Brunhes Delamarre, *op. cit.*, p. 15.

⁶⁴ B. A. Šramko, *Древний деревянный плуг Сергеевского торфяника*, în *SA*, 4, 1964, p. 84 și urm.

Fără îndoială că materialul arheologic prezintă o importanță deosebită pentru soluționarea acestei probleme. Printre cele mai caracteristice piese pentru studierea uneltelor de arat care au dispărut în cursul secolelor sînt, fără îndoială, brăzdarele. Unii cercetători, pornind de la studierea unor brăzdare *simetrice* de dimensiuni mai mari și a unor cuțite datînd din secolele X–XI, au susținut că încă din acea vreme locuitorii de pe teritoriul R.S.S. Moldovenești au folosit plugurile grele ⁶⁵.

Este adevărat că uneori brăzdarele simetrice se utilizează și la pluguri, dar, în asemenea cazuri, prezența lor denotă că procesul de transformare a aratrului cu plaz în plug încă nu s-a terminat. Aceste brăzdare de dimensiuni mari nu pot *singure* să demonstreze existența plugului. Ele ar putea, eventual, fi puse în legătură cu existența *aratrului greu*, despre care istoricul polonez H. Łowmiański spune că a apărut încă din secolul al X-lea ⁶⁶.

Pentru studierea procesului de apariție a plugului propriu-zis, trebuie, evident, să se acorde toată atenția brăzdarelor asimetrice. Trebuie să se observe însă că nu *orice* brăzdar asimetric demonstrează existența plugului. Multe brăzdare au căpătat această caracteristică datorită uzurii ⁶⁷. Numai brăzdarele cărora meșterul le-a dat forma asimetrică prezintă un interes deosebit pentru această problemă. Din nefericire, cele mai multe brăzdare asimetrice descoperite pe teritoriul Moldovei se încadrează, din punct de vedere cronologic, într-o perioadă relativ recentă ⁶⁸ și stau în strînsă legătură cu plugul greu, evoluat. Procesul de transformare a aratrului cu plaz în plug a putut începe și la noi, ca și în alte țări, în perioada feudalismului timpuriu. Rămîne ca viitoarele cercetări arheologice să aducă materiale necesare studierii lui. Deocamdată însă, pentru anumite aspecte cel puțin, noi trebuie să ne rezumăm la alte surse informative.

Evoluînd din aratrul cu plaz, plugul a preluat și păstrat multe din trăsăturile caracteristice ale acestuia. Cele mai vechi pluguri medievale nu au avut, desigur, roți. În unele țări, ele s-au menținut, alături de plugurile cu roți, pînă tîrziu. Unele pluguri fără roți au fost reproduse în diferite miniaturi apusene din secolele XIII–XV ⁶⁹. Pe teritoriul R. P. Polone, asemenea unelte, cunoscute din izvoarele masoviene sub denumirea de *plużyca* ⁷⁰, sînt folosite pe terenurile nisipoase pînă astăzi.

Pornindu-se de la aratrul prevăzut cu un singur corn, s-a lărgit plazul și s-a adăugat al doilea corn, care, împreună cu bîrsa, are pretutindeni sarcina de a susține cormana ⁷¹. Acest proces de transformare poate fi observat destul de clar și la materialele etnografice poloneze ⁷².

⁶⁵ G. B. Fedorov, *Descoperirile arheologice din R. S. S. Moldovenească privind mileniul I al e.n.*, în *Studii și cercetări științifice, Istorie, Iași*, VII, 1957, fasc. I, p. 164; idem, *Rezultatele și problemele principale ale cercetărilor arheologice din sud-vestul U.R.S.S. referitoare la primul mileniu al e.n.*, în *SCIV*, 2, an. X, 1959, p. 389 și fig. 9/1, 13/2–3 și 13/7. Idem, *Население Прутско-Днестровского Междуречья в I тысячелетии н.э.*, Moscova, 1960, p. 105–106; idem, *Население юго-запада СССР в I – начале II тысячелетия нашей эры*, în *SE*, V, 1961, p. 101–104 și fig. 14; idem, *Городище Экимауцы*, în *KS*, L (1953), p. 121, fig. 52/2 și p. 122.

⁶⁶ H. Łowmiański, *Le problème du tournant dans la culture du sol chez les slaves à l'époque du haut Moyen-Age*, în *L'histoire de l'agriculture et de la vie rurale en Pologne*, *Ergon*, IV, 1964, p. 507.

⁶⁷ Unele brăzdare publicate de specialiștii din R. S. Cehoslovacia au putut deveni asimetrice datorită uzurii

(vezi, spre exemplu, I. Kudrnač, *Cîteva date noi despre agricultura la slavi*, în *AM*, I, 1961, fig. 1/1, 2, 3; I. Poulik, *K otázce počátku, feudalismu na Moravě*, în *PA*, LII, 1961, 2, p. 502, fig. 2–3).

⁶⁸ Nu am avut posibilitatea să examinez brăzdarele din secolul al XV-lea, descoperite la Orheiul Vechi de arheologii sovietici. Ele sînt asimetrice (informație – Al. Andronic).

⁶⁹ Z. Podwińska, *op. cit.*, p. 229, fig. 129, p. 230, fig. 130, p. 231, fig. 131; V. I. Dovjenok, *op. cit.*, p. 77, fig. 35.

⁷⁰ S. Chmielewski, *Gospodarka rolna i hodowlana w Polsce w XIV i XV w.*, în *Studia z dziejów gospodarstwa wiejskiego*, tom. 5, partea a 2-a, Varșovia, 1962, p. 37.

⁷¹ *Ibidem*.

⁷² Deosebit de clar este surprins acest proces la o unealtă descoperită la Bieliny (pow. Kielce) și aflată în Muzeul de arheologie și etnografie di Łódź (Inv. 180).

Pluguri fără roți au fost folosite și pe teritoriul Moldovei, dar asemenea exemplare nu ni s-au păstrat. Zugravii din secolul al XVI-lea ne-au lăsat însă imaginea unui plug fără roți, cu multe detalii caracteristice.

Pe peretele nordic al bisericii de la Voroneț, în exterior, imediat sub acoperiș, zugravii moldoveni au redat cu multă măiestrie o serie de scene în care se înfățișează

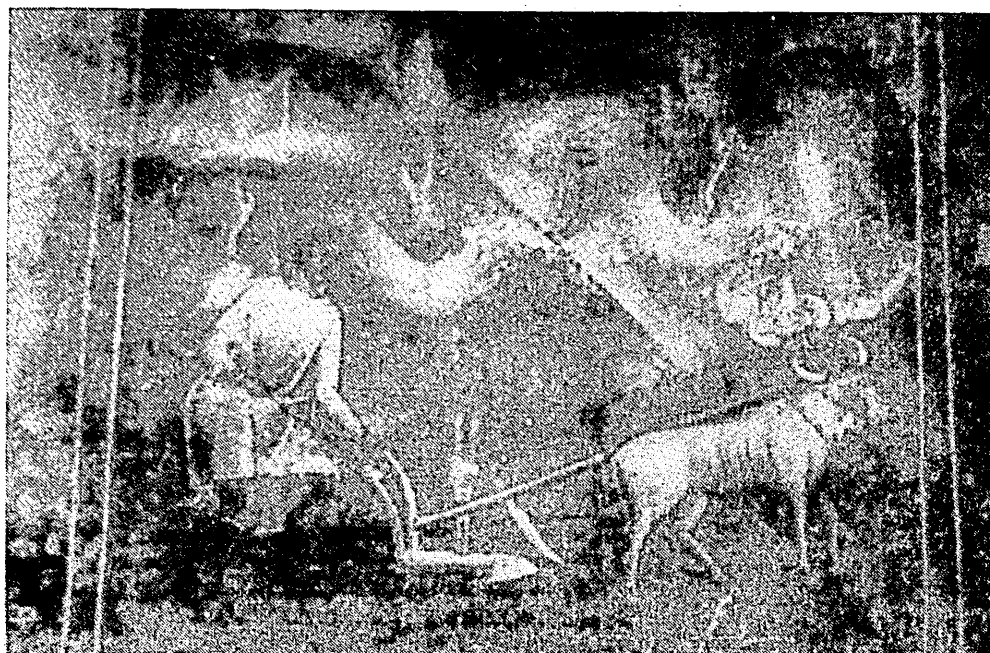

Fig. 7. — Mănăstirea Voroneț. Plug ușor, fără roți.

traiul legendarilor Adam și Eva după alungarea lor din rai. Adam apare aici sub înfățișarea unei țăran care-și ară cîmpul (fig. 7, 8).

Unealta de care se slujește acest personaj prezintă pentru noi un interes cu totul deosebit. Ea se compune dintr-un plaz, a cărui lățime nu depășește pe aceea a brăzdarului *asimetric*. Pe acest plaz sînt fixate, la o oarecare distanță între ele, două coarne frumos arcuite, unite cam la jumătatea înălțimii lor printr-o vergea subțire evident de metal. Fixat cu un capăt de cornul din stînga, grindeiul, care se sprijină pe bîrsă, pornește oblic în sus. Grindeiul susține un cuțit lung și ascuțit și un jug, asemănător celor folosite și astăzi în Moldova, la care sînt înjugați doi boi. Plugarul ține cu o mîină de una din coarnele uneltei, iar în cealaltă are un otic, a cărui parte metalică este asemănătoare cu un exemplar datînd din secolul al XIV-lea, descoperit în cursul cercetărilor arheologice efectuate la Suceava ⁷³.

La unealta de la Voroneț, plazul, cornul, grindeiul și bîrsa formează un patru-later, întocmai ca la unelte de acest fel folosite în evul mediu din Anglia pînă în China ⁷⁴. Ea se încadrează deci în tipul de unelte de arat care domină vastul spațiu geografic amintit, din care face parte și țara noastră.

⁷³ Șantierul arheologic Suceava — Cetatea Neamțului, în SCIV, VI, 3—4, 1955, fig. 5.

⁷⁴ I. F. Novikov, *op. cit.*, p. 104; Z. Podwińska, *op.*

cit., p. 205 și urm.; K. H. Rau, *Geschichte des Pfluges*, Heidelberg, 1845.

Din punct de vedere structural, unealta de la Voroneț este *asimetrică*. Această asimetrie a fost determinată, pe de o parte, de lărgirea plazului, pentru a face loc celui de-al doilea corn, iar pe de altă parte de forma asimetrică a brăzdarului. Aceasta ne obligă să punem unealta de la Voroneț în rîndul plugurilor. Ceea ce surprinde la acest plug fără roți este lipsa cormanei. Prezența celui de-al doilea corn ar putea

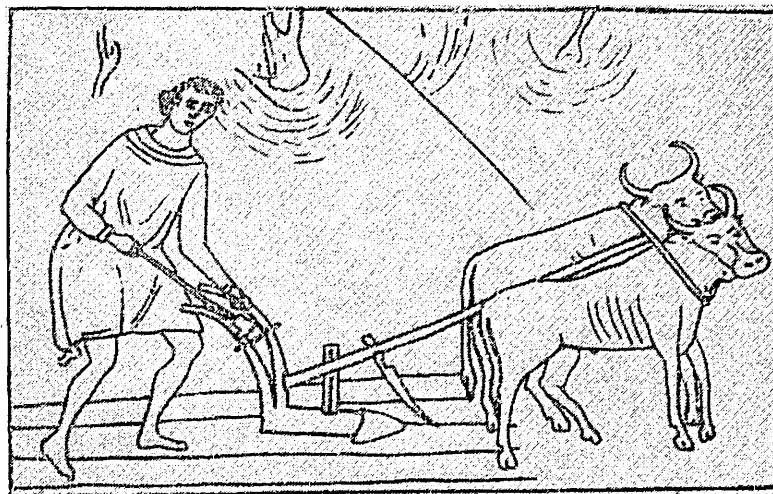

Fig. 8. — Mănăstirea Voroneț. Plug ușor, fără roți.

să pară însă și mai surprinzătoare, deoarece, din imaginea pe care ne-a lăsat-o zugravul, el nu pare, la prima vedere, să joace rolul care, în mod obișnuit, i se atribuie la aceste unelte. De fapt însă, pretutindeni existența lui implică, de fiecare dată, prezența cormanei ⁷⁵. Se poate presupune că zugravul a ignorat cu bună știință această piesă pentru a da mai multă eleganță desenului.

Unealta de la Voroneț trasă de o singură pereche de boi este un plug ușor. Se foloseau însă în Europa, în perioada medievală, și pluguri fără roți care necesitau o forță de tracțiune mai mare. Într-o miniatură, cuprinsă într-o biblie engleză din secolul al XIV-lea, este reprezentată o asemenea unealtă trasă de doi boi și un cal ⁷⁶. O altă miniatură, aflată într-o psaltire engleză din 1340, ne înfățișează un plug de același tip tras de patru boi ⁷⁷. Asemenea pluguri grele, fără roți, s-au putut folosi în perioada medievală și pe teritoriul Moldovei.

Plugurile fără roți, deși s-au folosit pe o scară largă în multe țări, nu erau suficient de mobile. Apariția roților la plugurile medievale a fost determinată de nevoia de a li se asigura mai multă mobilitate. Ea a însemnat, fără îndoială, un progres important în tehnica producției agricole.

Începînd cu secolul al XV-lea apar, mai ales în apusul Europei, înfățișate în diferite miniaturi, pluguri ușoare, prevăzute cu roți ⁷⁸. Este foarte probabil că asemenea unelte, din care avem câteva exemplare în muzeele noastre de etnografie, s-au folosit în perioada medievală și pe teritoriul Moldovei, alături de alte tipuri de unelte.

⁷⁵ E. Frankowski, *op. cit.*, p. 13; Z. Podwińska, *op. cit.*, p. 229, fig. 129, p. 230, fig. 130, p. 231, fig. 131; V. J. Dovenok, *op. cit.*, p. 76, fig. 34, p. 77, fig. 77, p. 79, fig. 37.

⁷⁶ Z. Podwińska, *op. cit.*, p. 230 și 231, fig. 131.

⁷⁷ *Ibidem*, p. 228—229 și fig. 129.

⁷⁸ *Ibidem*, p. 207—226 (fig. 108—113, 116—120, 122, 124, 125).

Materialele informative existente ne dau însă detalii dintre cele mai interesante în legătură cu plugul greu moldovenesc. Dintre aceste materiale, cuțitele și brăzdarele prezintă pentru noi o importanță cu totul deosebită.

Cu ocazia cercetărilor arheologice întreprinse la Suceava, în cursul anului 1958, s-au descoperit în sectorul I.R.C., în apropiere de Școala medie « Ștefan cel Mare », în cuprinsul unei locuințe de suprafață datate cu o monedă de la Bogdan al II-lea, un cuțit de plug masiv, lung de 80,5 cm, nefinisat. Tăișul, care se întinde aproximativ pe jumătate din lungimea piesei, se termină cu un vîrf ascuțit ⁷⁹ (fig. 9/2).

Tot pe teritoriul orașului Suceava, în grădina fostului sanatoriu TBC cu ocazia cercetărilor arheologice efectuate în 1960, s-a descoperit, într-un strat datînd din secolul al XV-lea, un cuțit masiv, ușor arcuit, avînd lungimea de 69 cm. Porțiunea pe care se întinde tăișul ocupă ceva mai puțin de jumătate din lungimea piesei ⁸⁰ (fig. 9/1).

Aceste cuțite de dimensiuni mari, a căror tăișuri ocupă aproximativ jumătate din lungimea lor, erau confecționate pentru a fi atașate la plugurile grele, cu ajutorul cărora se puteau face arături adînci.

În legătură cu aceste unelte pot fi puse și unele brăzdare de dimensiuni mari, descoperite pe teritoriul Moldovei.

În stadiul actual al cercetărilor nu dispunem de un material arheologic suficient de bogat și mai ales precis datat pentru a putea urmări, în toate etapele lui, procesul apariției și evoluției acestui tip de brăzdare. Cele mai multe piese, aflate în diferite muzee din Moldova, sînt probabil, dintr-o perioadă mai recentă.

Un brăzdar asimetric, cu bușa deschisă, cu tăișul întărit cu ajutorul unei benzi de fier sudate de-a lungul lui, avînd lungimea de 28 cm și lățimea maximă a lamei de 27 cm, datat precis în secolul al XVII-lea, a fost descoperit în așezarea feudală de la Poiana din R.S.S. Moldovenească ⁸¹ (fig. 10).

Cu ocazia săpăturilor efectuate de K. A. Romstorfer la Suceava s-a descoperit un brăzdar asimetric, cu bușa deschisă, avînd lungimea de 30 cm și lățimea maximă a lamei de 25 cm, care a fost considerat ca fiind « din timpuri mai nouă » ⁸². Ușoara arcuire a laturii din dreapta a acestei piese sugerează însă o apropiere de brăzdarele simetrice și impune anumite rezerve față de datarea propusă.

În Muzeul regional Suceava se găsește un brăzdar asimetric, cu bușa deschisă, cu vîrf rotunjit, avînd lungimea de 27,3 cm și lățimea maximă a lamei de 21 cm,

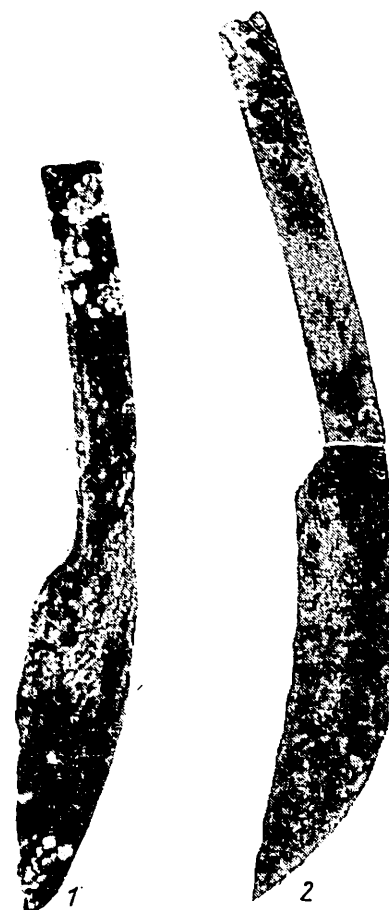

Fig. 9. — Suceava. Cuțite de plug greu.

⁷⁹ M. D. Matei și M. Nicorescu, *Șantierul arheologic Suceava, Sectorul oraș*, în *Materiale*, VII, p. 611. Aducem și pe această cale mulțumirile noastre lui M. D. Matei, care ne-a permis să studiem și să publicăm această importantă piesă.

⁸⁰ Aducem și pe această cale mulțumirile noastre lui

N. Constantinescu, care a descoperit acest cuțit de plug și ne-a permis să-l studiem și să-l publicăm.

⁸¹ P. P. Birnea și G. F. Cebotarenko, *Из исследований Полянского селища*, în *Izvestiia*, 1960, nr. 4 (70), Chișinău, fig. 3.

⁸² K. A. Romstorfer, *op. cit.*, p. 85, fig. 87.

căruia nu i se cunosc condițiile de găsim⁸³ (fig. 11). El provine, probabil, tot din săpăturile efectuate de Romstorfer. Brăzdarul are analogii cu acela descoperit de

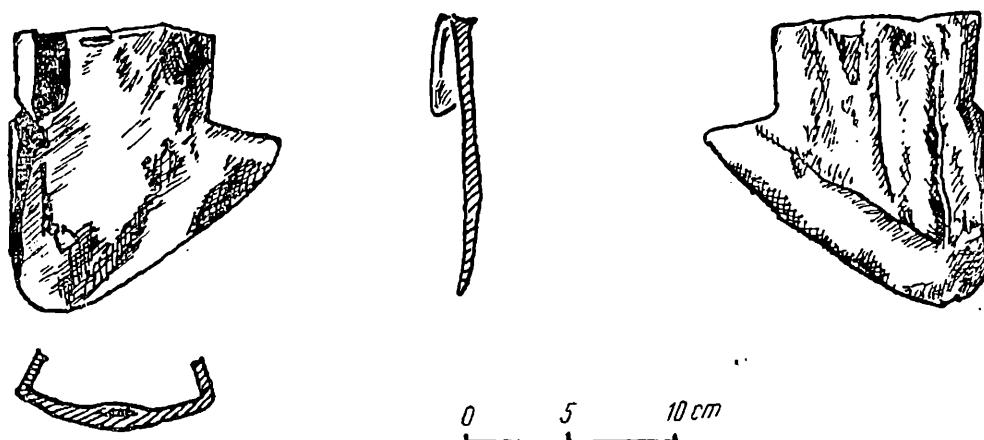

Fig. 10. — Poiana (R. S. S. Moldovenească). Brăzdar asimetric, caracteristic plugului (după P. P. Birnea și G. F. Cebotarenko).

arheologii sovietici la Poiana (R.S.S. Moldovenească)⁸⁴ și, de asemenea, cu unele piese din Bosnia, pe care însă L. Niederle le-a datat greșit⁸⁵. Ținând seama de asemănarea care există între brăzdarul de la Poiana și cel de la Suceava, este posibil ca acesta din urmă să dateze tot din secolul al XVII-lea.

Numeroase alte brăzdare asimetrice se găsesc în muzeele din Moldova, dar, în unele cazuri, nu li se cunoaște proveniența, și pentru cele mai multe nu avem, deocamdată, criterii sigure de datare⁸⁶.

Un interes aparte prezintă un brăzdar asimetric, aproximativ de forma unui trapez dreptunghic, având lungimea de 29 cm și lățimea maximă a lamei de 18 cm, datînd din secolele XVII–XVIII, descoperit la Hangu, în zona lacului de acumulare de la Bicaz⁸⁷ (fig. 12). Nu este exclus ca brăzdarul de la Hangu, care prin forma sa se deosebește oarecum de celelalte, să fie o piesă caracteristică pentru zonele muntoase. Rămîne ca viitoare descoperiri să aducă noi precizări și în acest sens.

Într-o altă grupă se înscriu două brăzdare asimetrice aflate la mănăstirea Probota

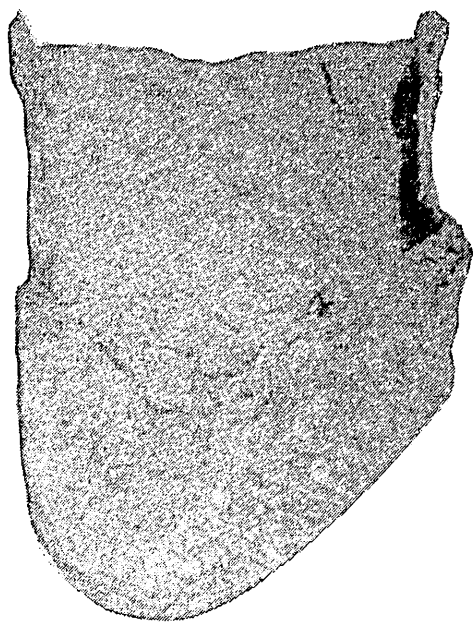

Fig. 11. — Suceava. Brăzdar asimetric, caracteristic plugului.

⁸³ Materialele aflate în Muzeul regional Suceava mi-au fost puse la dispoziție de cercetătoarea Mara Nicorescu, căreia îi aducem și pe această cale mulțumirile noastre.

⁸⁴ P. P. Birnea și G. F. Cebotarenko, *loc. cit.*

⁸⁵ L. Niederle, *op. cit.*, fig. 62/1 și 62/2.

⁸⁶ Piese de acest tip se mai găsesc în colecțiile Muzeelor din Suceava, Botoșani, Pașcani, Roman, Iași, Bîrlad, Huși, Galați etc.

⁸⁷ Brăzdarul a fost descoperit de Emilia Zaharia, căreia îi exprimăm și pe această cale mulțumiri pentru că ne-a permis să-l studiem și să-l publicăm.

(reg. Suceava). Ele au unele trăsături care le apropie de brăzdarele de la Suceava, dar se deosebesc de acestea prin aceea că la fiecare dintre ele o latură a buçsei deschise se prelungeşte spre vârful brăzdarelor. Paralel cu laturile lungi ale acestora se află câte o deschidere dreptunghiulară, utilizată pentru a le fixa de plaz. Unul dintre aceste brăzdare are lungimea de 35,5 cm şi lăţimea maximă de 26 cm (fig. 13), iar al doilea lungimea de 30 cm şi lăţimea maximă a lamei de 27,9 cm (fig. 14).

Brăzdare cu asemenea caracteristici s-au descoperit în Bosnia, dar în mod greşit s-a considerat că sînt romane⁸⁸. În Transilvania apar brăzdare de acest tip începînd din secolele XVI—XVII⁸⁹. Piese aflate la Probota ar putea fi din aceeaşi vreme. Nu este exclus ca ele să fie opera unor meşteri ardeleni. În raport cu brăzdarele de la Suceava şi Hangu, cele de la Probota sînt evident mai evolute. Brăzdarele asimetrice din Moldova sînt, în general, de dimensiuni mult mai mari ca cele simetrice. În unele cazuri, lăţimea maximă a lamelor se apropie de 30 cm. Asemenea piese proveneau, fără îndoială, de la plugurile grele. Din examinarea acestor brăzdare rezultă că meşterii care le-au confecţionat s-au străduit să le facă cît mai durabile, fixînd, prin sudare, pe marginea lamelor, benzi de fier. Unelte pre-văzute cu asemenea brăzdare puteau efectua arături pe suprafeţe mult mai mari şi de

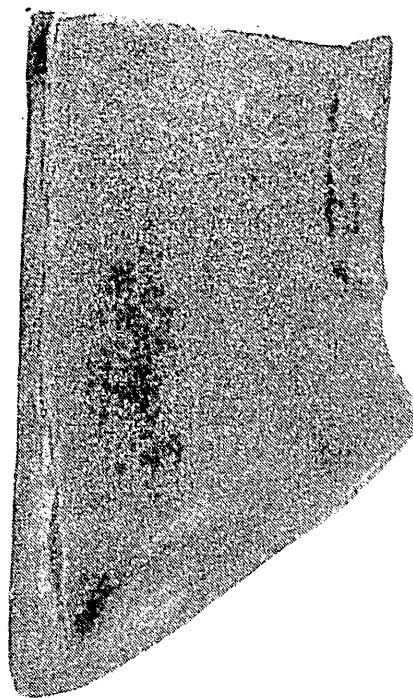

Fig. 12. — Hangu, r. Piatra Neamţ. Brăzdar asimetric, caracteristic plugului.

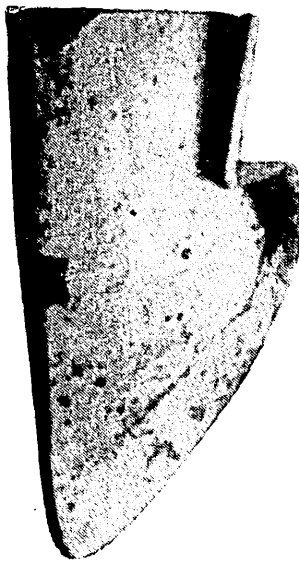

Fig. 13. — Mănăstirea Probota. Brăzdar asimetric, caracteristic plugului.

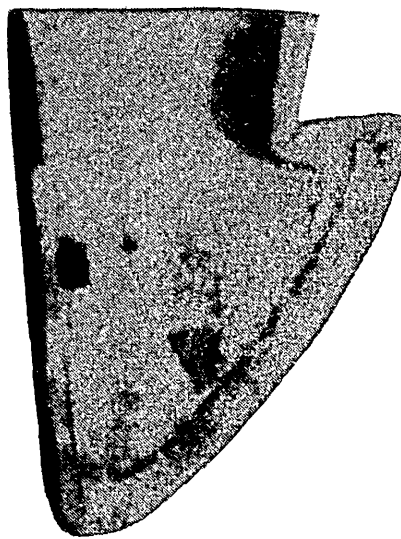

Fig. 14. — Mănăstirea Probota. Brăzdar asimetric, caracteristic plugului.

⁸⁸ L. Niederle, *op. cit.*, fig. 62/2 şi 62/4.

⁸⁹ *Istoria României*, II, fig. 264. În Muzeul arheologic

din Cluj se află un exemplar asemănător, care datează din secolul al XVII-lea.

o calitate superioară. Capacitatea lor de producție era considerabil mai ridicată decît a plugurilor ușoare și a uneltelor de tipul aratrului cu plaz. Plugurile cu brăzdare de dimensiuni mari puteau face o arătură mai adîncă, dar pentru aceasta era necesară o sporire sensibilă a forței de tracțiune. Gospodăriile care au trecut la folosirea lor au putut să obțină recolte cu mult mai îmbelșugate ca celelalte.

Cuțitele și brăzdarele au o valoare deosebită, deoarece ne permit să determinăm unele caracteristici ale plugului medieval. Materialele arheologice existente sînt totuși insuficiente pentru a putea urmări cu destulă siguranță cele mai impor-

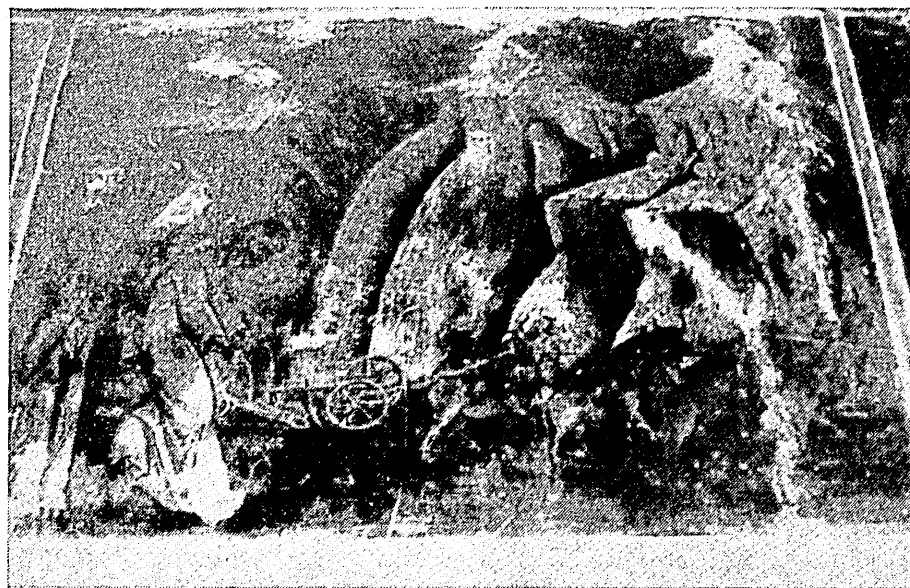

Fig. 15. — Biserica Sf. Ilie — Suceava. Plug greu.

tante laturi ale procesului apariției și perfecționării plugului greu pe teritoriul Moldovei. Unele aspecte ale acestei probleme pot fi însă examinate pe baza altor surse de informații.

Materialul iconografic și etnografic capătă, în această privință, un rol de prim ordin. Pe teritoriul Moldovei, cea mai veche imagine a unei unelte mai evoluate de cît aceea a plugului fără roți de la Voroneț apare în interiorul bisericii Sf. Ilie din Suceava, zugrăvită în ultimii ani ai domniei lui Ștefan cel Mare. În pronaos, deasupra ușii de intrare în naos, a fost redată o scenă din muncile agricole (fig. 15, 16). Unealta se sprijină pe un plaz, care are la capătul anterior un brăzdar evident asimetric. Pe capătul opus al plazului, care aici este despicat, sînt fixate două coarne arcuite, unite între ele, cam la jumătatea înălțimii lor, printr-o bară scurtă de lemn. De pe mijlocul plazului se ridică bîrsa, care face legătura cu grindeiul. Aceasta din urmă, pornind puțin oblic în sus, se sprijină pe o cotigă cu două roți, aproximativ egale, cu cîte șase spițe. De grindei, cam la jumătatea lui, este fixat un cuțit de fier lung, al cărui vîrf foarte ascuțit atinge linia care unește partea inferioară a brăzdarului și a roții din dreapta. De cotigă se leagă proșapul, la capătul căruia se găsește jugul, la care sînt înjuțați doi boi. Trei alte proșapuri se prind succesiv de jugul de la capătul proșapului precedent, iar la fiecare jug sînt înjuțați cîte doi boi. Desenul nu ne per-

mite să observăm cum se face legătura dintre grindei și cotigă. Ea se făcea însă, foarte probabil, întocmai ca la plugurile ușoare aflate în unele muzee etnografice din Moldova. Plugarul, care ține mâinile pe coarne, poartă o haină largă și lungă pînă la pămînt. În spatele său un personaj, cu aureolă de sfînt, îi întinde ocrotitor mîna deasupra umărului. În general, se poate afirma că scena este zugrăvită cu mult talent și grijă pentru amănunt.

Unealta pe care ne-a înfățișat-o zugravul la Sf. Ilie din Suceava, prevăzută cu roți și trasă de un însemnat număr de vite de muncă, este un plug greu. Din examinarea

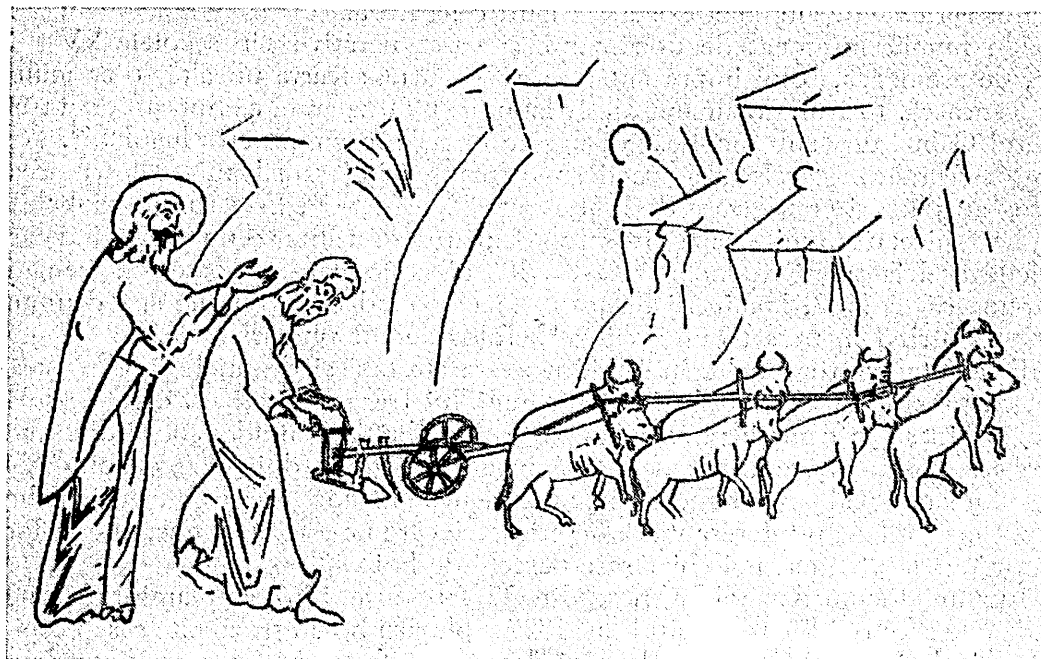

Fig. 16. — Biserica Sf. Ilie — Suceava. Plug greu.

atentă a desenului rezultă însă că acest plug nu are cormană. Lipsa acestei importante piese se explică, probabil, ca și în cazul plugului de la Voroneț prin dorința zugravului de a simplifica liniile desenului. Prezența celui de-al doilea corn dovedește însă că și aceste pluguri grele aveau cormane. În mod obișnuit, aceste piese se fixau cu ajutorul unor cuie de bîrsă și de cornul liber. În unele cazuri însă, aici intervin și alte elemente. Astfel, la plugul satului din Izvorul Crișului (r. Huedin, reg. Cluj), vechi de circa 300 de ani⁹⁰, ca și cel de la Lopadea Nouă⁹¹, coarnele sînt fixate și cu ajutorul unor bare de fier, care, trecînd prin deschiderile dreptunghiulare de pe marginea unor brăzdare de felul celor de la Probota, leagă în același timp plazul de grindei și fac uneltele mai rezistente. Ținînd seama de aceste particularități, se poate admite că și în Moldova la plugurile care foloseau brăzdare ca cele de la Probota se utiliza același sistem de fixare.

★

⁹⁰ K. Koś, *op. cit.*, p. 298 și fig. 4.

⁹¹ *Ibidem*, fig. 1 și 2.

În perioada medievală, plugurile grele s-au folosit pe o scară destul de largă în diferite țări europene. Ele sînt menționate documentar și pe teritoriul țării noastre — în Transilvania⁹² și Țara Românească⁹³.

În Moldova, imaginea plugului greu zugrăvit la biserica Sf. Ilie din Suceava este, fără îndoială, una dintre cele mai interesante surse pentru studierea acestei unelte. Ea nu este însă și singura dovadă a existenței lui. Creațiile literare populare amintesc frecvent despre plugurile trase de cîte doisprezece boi⁹⁴. În satele moldovenești, în ajunul Anului nou, cu plugurile, la care se înjugă un număr destul de mare de boi, se trag brazde în zăpadă în vreme ce se recită plugușorul. Între acest obicei și practica muncilor agricole de altă dată există, desigur, o legătură.

Un număr însemnat de documente și surse narrative din secolele XV—XIX atestă, de asemenea, rolul important pe care l-a avut această unealtă în agricultura moldovenească. Într-un document din 16 ianuarie 1490 se arată că hotarul unei treimi din satul Călmățui « sub movile » va fi « pe unde a însemnat cu plugul »⁹⁵. Acest sistem de fixare a hotarelor s-a practicat în trecut și în Transilvania. Pentru aceasta se foloseau pluguri grele, trase de multe perechi de vite⁹⁶. Este foarte probabil că cei ce hotărneau anumite părți din satul Călmățui au utilizat o unealtă avînd caracteristicile aceleia zugrăvite la biserica Sf. Ilie din Suceava. Se poate, de asemenea, presupune că în 1742, locuitorii din satul Pietriș, cînd tăiau țelinile și « drumurile bătrîne », intrînd în moșia Buhușenilor⁹⁷, foloseau tot pluguri grele.

Existența acestor unelte în Moldova este atestată și de unele izvoare străine destul de precise. Astfel, unul dintre biografiile lui Despot Grațiani, care ne-a lăsat foarte prețioase informații pentru cunoașterea realităților moldovenești din secolul al XVI-lea, scrie că țărani, « cînd ară, înjugă la plug cîte doisprezece boi »⁹⁸. Un secol și jumătate mai tîrziu poposește pe meleagurile Moldovei Erasm Henric Schneider de Weismantel. În interesanta sa descriere pe care ne-a lăsat-o, el spune că localnicii « înjugă la plug cinci și chiar șase perechi de boi »⁹⁹.

Într-un document moldovenesc din 27 februarie 1767 sînt amintite pluguri trase de cîte zece boi¹⁰⁰, iar în altul din 1827 « pluguri boierești cu cîte șase boi »¹⁰¹. În general, deși mai tîrziu ca în alte țări¹⁰², se manifestă și la noi tendința de a se micșora proporțiile plugului greu și, implicit, numărul animalelor de tracțiune. În felul acesta s-a putut evita tot mai mult pericolul deteriorării lui¹⁰³.

Apariția plugului greu a fost determinată de nevoia de a se pune în valoare vastele suprafețe de teren înțelenit, bun pentru cultura cerealelor. Pretutindeni însă această unealtă a fost accesibilă numai elementelor înstărite din sînul societății feudale¹⁰⁴. În *O samă de cuvinte*, cronicarul Ion Neculce consemnează cazul unui

⁹² Șt. Pascu, *Bobilna*, ed. a 2-a, 1963 (anexe), p. 174; D. Prodan, *Despre condițiile în care se făcea robota*, în *Studii și referate privind istoria României*, partea I, București, 1954, p. 841; L. Demény, *Despre unele aspecte ale răscoalei de la Bobilna (1437—1438)*, în *Studii și referate privind istoria României*, p. 574.

⁹³ N. Iorga, *Studii și documente*, XI, București, 1906, p. 234.

⁹⁴ T. Pamfile, *op. cit.*, p. 31, 106, 107, 108 etc.

⁹⁵ DIR, Veacul XV, II, A. Moldova, p. 121.

⁹⁶ K. Koš, *op. cit.*, p. 298—299.

⁹⁷ G. Ghibănescu, *Șurte și izvoade*, III, București, 1907, p. 250—251.

⁹⁸ E. Legrand, *Deux vies de Jacques Basiliscos*, Paris, 1889, p. 169—170.

⁹⁹ N. Iorga, *O nouă descriere a Moldovei în secolul al XVIII-lea, de un suedez*, în *Revista istorică*, an. XVI, nr. 1—3, 1930, p. 13—14.

¹⁰⁰ BCMI, VIII, București, 1929, p. 95.

¹⁰¹ Arhivele st. Iași, Doc. P. 119/45. Două exemplare se află în colecțiile Muzeului etnografic din Iași, (Inv. 3511 și Inv. 3512). Asemenea pluguri se găsesc la Muzeul regional Suceava și Muzeul raional Rădăuți.

¹⁰² Pentru această problemă, vezi M. Belényesy, *A földművelés fejlődésének alapvető kérdései a XIV Szazadban*, în *Ethnographia* — Budapest, 3—4, 1954, p. 400 și fig. 2.

¹⁰³ Pentru a putea repara uneltele deteriorate, țărani au frecvent la îndemînă ciocane și bîrzi. Cf. Z. Podwińska, *op. cit.*, fig. 129, 130, 131.

¹⁰⁴ Fiarele de plug se lucrau și în țară, dar adeseori se importau (vezi I. Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, II, București, 1913, p. 273) și, desigur, costau scump. Pentru furtul plugului sau al fiarelor de plug, în *Pravila lui Vasile Lupu* se prevăd pedepse aspre (vezi

țaran de prin părțile Vasluiului care, neavînd plugul său, s-a văzut silit să-l împrumute de la fratele mai bogat ¹⁰⁵.

Ca și în alte părți ¹⁰⁶, în Moldova se găseau numeroși țărani care nu aveau suficiente vite de muncă. Grigore Ureche scria că Aron Vodă « izvodi ca să ia de tot omul cîte un bou », dar « pentru cei ce nu avea boi. . . de la alții îi lua toți » ¹⁰⁷. În așezămîntul pentru boieresc al lui Grigore Ghica din 1 ianuarie 1766 sînt amintiți țărani care aveau puține vite de muncă și alții care nu aveau de loc ¹⁰⁸.

Vreme îndelungată, pe teritoriul Moldovei, plugul greu, medieval, a fost o unealtă agricolă care a jucat un rol foarte important în extinderea terenurilor cultivate cu cereale. Îngustarea considerabilă a zonelor întelenite, mai ales începînd din secolul al XIX-lea, ca și apariția unor unelte mai perfecționate au fost factorii principali care au dus la dispariția plugului greu moldovenesc.

★

Problema uneltelor de arat folosite pe teritoriul Moldovei în perioada feudală este deosebit de complexă, și în stadiul actual al cercetărilor sîntem încă destul de departe de soluționarea tuturor aspectelor ei. Ne lipsesc materialele informative pe baza cărora să putem urmări în mod amănunțit evoluția aratrului fără plaz și aria lui de răspîndire. Rămîne însă pe deplin stabilit faptul că, întocmai ca și în țările vecine, și la noi această unealtă a jucat un rol de seamă în producția agricolă.

Materialul arheologic nu permite, deocamdată, să se aducă toate precizările referitoare la modul cum a evoluat aratrul cu plaz pe teritoriul Moldovei și mai ales nu ne îngăduie să precizăm momentul în care s-a făcut trecerea spre plug. Fără îndoială că din punct de vedere cronologic nu poate fi admisă o sincronizare în evoluția uneltelor de arat pe spații prea întinse, și, în unele cazuri, concluziile la care s-au oprit cercetătorii care au studiat această problemă nu pot fi considerate ca definitive.

Pentru rezolvarea tuturor aspectelor legate de apariția și evoluția uneltelor de arat folosite în Moldova în perioada feudală este necesară cercetarea amănunțită a satului.

VASILE NEAMȚU

CONTRIBUTION À LA CONNAISSANCE DES INSTRUMENTS DE LABOUR UTILISÉS EN MOLDAVIE À L'ÉPOQUE FÉODALE

RÉSUMÉ

L'auteur s'est proposé d'étudier, à l'aide des matériaux archéologiques et ethnographiques, des sources écrites et des représentations picturales, les instruments de labour utilisés sur le territoire de la Moldavie à l'époque féodale.

Les anciens instruments de labour à traction animale se répartissent en: instruments sans sep et instruments à sep.

D. C. Sturza-Scheianu, *Acte și legiuri privitoare la chestia țărănească*, seria I, București, 1907, p. 6). Fiarele de plug se trec în testamente, în foile de zestre sau în inventarele mănăstirelor (vezi N. Iorga, *Studii și documente*, VII—3, p. 213, 355; vol. VI, p. 156; vol. XIV, p. 191, 247, 256, 277; vol. I, p. 64). Uneori ele se bucură de atenția cetelor haiducești (vezi N. Iorga, *op. cit.*, XIV, p. 57).

¹⁰⁵ I. Neculce, *Letopisețul Țării Moldovei* (ed. I. Iordan), p. 108.

¹⁰⁶ Șt. Pascu, *op. cit.*, p. 174.

¹⁰⁷ Gr. Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei* (ed. P. P. Ponițescu), p. 206.

¹⁰⁸ D. C. Sturza-Scheianu, *op. cit.*, p. 28.

I. *Les instruments sans sep*, qui se caractérisent par le fait qu'ils reposent directement sur les points des dispositifs ayant pour but l'ameublissement de la terre, ont été largement utilisés en Europe orientale, particulièrement dans les zones dont les surfaces cultivables ont résulté du défrichement des forêts.

Dans le stade actuel des recherches, on peut affirmer que de tels instruments ont été utilisés aussi sur le territoire de la Roumanie. Le soc en forme de langue, à manchon ouvert, découvert à Garvăn—Dinogetia dans une couche datant du XIe siècle, est en relation étroite avec les instruments du type de l'araire sans sep (fig. 1/2).

Un soc du même type a été découvert, également, sur le territoire de la Moldavie, à Ichimeni—Dorohoi (fig. 1/1), mais il soulève de sérieux problèmes de datation. Il permet toutefois d'affirmer que de tels instruments ont été utilisés aussi en Moldavie. Il est fort probable que les plus anciens instruments médiévaux de ce type ne différaient pas sensiblement de l'araire sans sep peint en 1164 dans la chapelle de Znojmo, en Tchécoslovaquie (fig. 2/1). Mais ils ont subi au cours des siècles une série d'importantes transformations.

A la fin du XVIe siècle, les peintres moldaves ont reproduit, sur le mur nord de l'église du monastère de Sucevița, l'image d'un araire sans sep nettement évolué par rapport à celui de Znojmo (fig. 2/2, 3), composé, ainsi qu'on peut le constater aisément, de plusieurs pièces habilement assemblées par celui qui l'a construit.

Dans certains pays, les instruments de ce genre, pourvus de dispositifs courts pour l'ameublissement de la terre, étaient utilisés en agriculture pour les travaux auxiliaires. Ce n'était pas le cas pour la pièce représentée à Sucevița, auquel le coutre ne faisait pas défaut. Selon toutes les probabilités, elle jouait le rôle d'instrument aratoire principal, tant dans les zones récemment défrichées que dans celles à sol pierreux.

Les dispositifs d'ameublissement de la terre, qui agissaient obliquement, par des socs se retrécissant vers la pointe, ne pouvaient empêcher, quelque soigneusement que le labour fût accompli, qu'il ne restât des portions de terre non remuées entre les sillons (fig. 4). Pour remédier — partiellement — à cet inconvénient, il fallait exécuter un nouveau labour en travers.

II. *Les instruments à sep* se caractérisent par le fait qu'ils s'appuient sur un talon disposé horizontalement, dont l'extrémité antérieure a pour but le détachement du sillon (fig. 5/1—2).

Selon leurs caractéristiques, ces instruments peuvent être répartis en araire à sep et charrue, cette dernière, qui offre plusieurs points communs avec l'araire, dont elle dérive, constituant par rapport à celui-ci un instrument qualitativement supérieur.

1. *L'araire à sep*, instrument symétrique, dans lequel l'axe de traction et de résistance coïncide avec celui de l'âge, a joué un rôle de premier plan dans la production agricole (fig. 5/1). Dès l'antiquité, on a employé pour ces instruments des socs symétriques, dont le rebord dépasse à l'extérieur en proportion de la largeur du manchon. De tels socs ont été utilisés, pendant la période féodale, aussi en Moldavie. Un exemplaire intéressant, daté par une monnaie du roi Bela IV (1235—1270), en a été découvert à l'occasion des recherches archéologiques entreprises à Bitca Doamnei (distr. de Piatra Neamț, fig. 6).

Grâce à cette pièce caractéristique, on peut admettre que, en Moldavie comme dans les pays avoisinants, on a utilisé durant la période féodale des instruments du type de l'araire à sep. Compte tenu, en outre, de ce que la Moldavie était située dans l'aire de diffusion des instruments de labour à cadre rectangulaire, il est permis de supposer que l'araire moldave du temps présentait aussi cette forme. Jusqu'à l'apparition de la charrue, cet araire a constitué l'instrument de labour principal.

2. *La charrue* est un instrument de labour à sep, caractérisé par des éléments et des dispositifs asymétriques. Elle est pourvue d'un soc symétrique, d'un versoir et parfois de roues. L'axe de traction et de résistance ne coïncide plus avec l'âge, comme dans l'araire (fig. 5/2). Dans le stade actuel des recherches, on ne dispose pas de données suffisantes pour pouvoir fixer dans le temps l'apparition de la charrue en Moldavie.

Issue de l'araire à sep à cadre rectangulaire, la charrue moldave en a conservé de nombreux traits caractéristiques. Il est certain que les plus anciennes charrues médiévales à cadre rectangulaire n'avaient pas de roues. De tels instruments sont reproduits dans maintes miniatures occidentales des XIIIe—XIVe siècles. En Pologne, les charrues sans roues, connues sous le nom de «plużyca», existent encore de nos jours.

Ce type de charrue a été utilisé, durant la période féodale, aussi en Moldavie. Les peintres du XVIe siècle nous en ont laissé une image sur le mur extérieur nord de l'église de Voroneț, où Adam est représenté sous les traits d'un paysan labourant sa terre (fig. 7—8).

Comme structure, la charrue est *asymétrique*. Cette asymétrie résulte d'une part de l'élargissement du sep, nécessaire pour permettre l'existence du second mancheron, d'autre part de la forme du soc. Ce sont ces caractéristiques qui permettent de classer l'instrument représenté à Voroneț dans la catégorie des charrues. L'absence du versoir peut s'expliquer par le désir du peintre de donner plus d'élégance au dessin. La présence du second mancheron, qui a comme fonction précise et invariable d'appuyer le versoir, prouve que cette dernière pièce ne pouvait faire défaut dans les charrues moldaves. L'instrument asymétrique de Voroneț, tirée par deux bœufs seulement, est une charrue légère. Mais il est possible que en Moldavie comme dans d'autres pays européens, il ait existé aussi des charrues lourdes sans roues.

A partir surtout du XVe siècle, on commence à voir apparaître dans différentes miniatures européennes des charrues légères pourvues de roues. Ce type d'instrument, dont il existe quelques exemplaires dans nos musées ethnographiques, ont certainement fonctionné en Moldavie au Moyen Age.

Les données sont plus fournies et plus variées pour la charrue lourde moldave. C'est de ce type d'instrument, utilisé pour des labours profonds, que proviennent deux couteaux de grandes dimensions (69 et 80,5 cm), dont le tranchant occupe environ la moitié de la longueur, découverts à Suceava et datant du XVe siècle (fig. 9/1—2).

C'est toujours à des charrues lourdes que l'on peut attribuer certains socs asymétriques de relativement grandes dimensions. Ainsi, le soc découvert à Poiana (R.S.S. Moldave), datant du XVIIe siècle (fig. 10), de même que des exemplaires similaires du Musée régional de Suceava — pour lesquels on ne possède pas de critères sûrs de datation (fig. 11), — proviennent certainement de charrues lourdes. C'est également à ce type d'instruments qu'il faudrait rapporter un soc asymétrique en forme de trapèze à angles droits, datant des XVIIe—XVIIIe siècles, découvert à Hangu (fig. 12). Il n'en va pas autrement, enfin, pour les deux socs faisant partie de la collection d'objets anciens du monastère de Probota, qui présentent une ouverture rectangulaire parallèle au côté long du manchon ouvert (fig. 13, 14). Ils datent probablement du XVIIIe siècle.

Certains aspects importants touchant l'évolution de la charrue lourde moldave peuvent être connus à l'aide du matériel iconographique. Un instrument de ce genre a été peint, ainsi, vers la fin du règne d'Etienne le Grand (1457—1504), dans l'intérieur de l'église Saint-Elie de Suceava, sur la paroi séparant le naos du pronaos (fig. 15, 16).

A partir des XVe—XVIe siècles, les sources documentaires et narratives citent assez fréquemment ces instruments. Ainsi, la charrue moldave tirée par douze bœufs est mentionnée, au milieu du XVIe siècle, par Grațiani, le biographe du prince Despot, puis, au début du XVIIIe siècle, par Erasme—Henric Schneider de Weissmantel. Plus tard, les documents mentionnent les charrues attelées de huit ou de six bœufs. Il est probable que ces oscillations en ce qui concerne le nombre des animaux de traction reflète, en partie, certaines transformations subies par la charrue lourde moldave.

L'utilisation de cet instrument doit être envisagée aussi sous le point de vue des systèmes de culture pratiqués en Moldavie au Moyen Age. La diminution considérable, surtout à partir du XIXe siècle, de la surface des terres en friche, ainsi que l'apparition d'instruments plus perfectionnés, ont entraîné la réduction des proportions de la charrue lourde et finalement sa disparition. Elle ne pouvait d'ailleurs être utilisée que dans les exploitations d'une certaine importance.

Les données actuelles ne permettent pas d'éclaircir tous les aspects du problème étudié. Il manque surtout les données archéologiques susceptibles de fournir des précisions sur l'apparition et l'évolution des instruments de labour à sep et sans sep, ainsi que sur leur aire de diffusion. Nul doute que les recherches ultérieures n'apportent des données supplémentaires, permettant d'approfondir les points qui n'ont pu être épuisés dans la présente étude.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. — Socs symétriques caractéristiques pour l'aire sans sep. 1 — Ichimeni — Dorohoi; 2 — Gârvan — Dinogetia.

Fig. 2. — Araire sans sep. 1 — Znojmo (R. S. de Tchécoslovaquie); 2 — monastère de Sucevița.

Fig. 3. — Araire sans sep. Monastère de Sucevița.

Fig. 4. — Coupe à travers un terrain labouré avec l'aire sans sep. 1 — portions ameublées; 2 — portions non ameublées.

d — étauçon; e — coutre; f — soc; g — avant-train; n — versoir.

Fig. 6. — Soc symétrique caractéristique pour l'araire à sep, de Bitca Doamnei — Piatra Neamț.

Fig. 7. — Monastère de Voroneț. Charrue légère sans roues.

Fig. 8. — Monastère de Voroneț. Charrue légère sans roues.

Fig. 9. — Suceava. Couteaux de charrue lourde.

Fig. 10. — Poiana (R. S. S. Moldave). Soc asymétrique caractéristique pour la charrue (d'après P. P. Birnea et G. F. Cebotarenko).

Fig. 11. — Suceava. Soc asymétrique caractéristique pour la charrue.

Fig. 12. — Hangu (distr. de Piatra Neamț). Soc asymétrique caractéristique pour la charrue.

Fig. 13. — Monastère de Probota. Soc asymétrique caractéristique pour la charrue.

Fig. 14. — Monastère de Probota. Soc asymétrique caractéristique pour la charrue.

Fig. 15. — Eglise Saint-Elie de Suceava. Charrue lourde.

Fig. 16. — Eglise Saint-Elie de Suceava. Charrue lourde.

NOI DESCOPERIRI DE CERAMICĂ ORNAMENTALĂ DIN SECOLELE XV—XVI LA SUCEAVA

Cercetările întreprinse de colectivul șantierului arheologic Suceava în anii 1959—1961, cu ocazia lucrărilor de sistematizare a orașului, au dus la descoperirea unor complexe și materiale arheologice datînd din secolele XV—XVI.

Complexele descoperite, în special cele din zona cvartalului de locuințe Parc — Ana Ipătescu, au constituit subiectul altor lucrări, menite să contribuie la îmbogățirea informațiilor referitoare la cartierul meșteșugarilor suceveni în epoca feudală ¹.

Săpăturile din vara anului 1959, efectuate pentru lărgirea străzii S. Fl. Marian, au prilejuit descoperirea în dreptul bisericii Sf. Nicolaie, a unei gropi cu diametrul de circa 1,60 m și adînci de 2,43 m, din umplutura căreia s-au adunat fragmente ceramice, provenind de la vase și plăci ornamentale, monede moldovenești și străine, datînd complexul respectiv în a doua jumătate a secolului al XV-lea și începutul secolului al XVI-lea.

În 1960, pe terenul rezervat blocurilor cvartalului de locuințe Parc — Ana Ipătescu, însumînd o suprafață de circa 1 ha, s-au descoperit 11 cuptoare pentru ars oale, ceramică produsă de meșterii olari — care își aveau și locuințele în acest sector —, precum și monede moldovenești emise în timpul domniei lui Alexandru cel Bun, înlesnind datarea cuptoarelor și a materialelor recoltate în prima jumătate a secolului al XV-lea ².

★

Din materialul ceramic descoperit în preajma cuptoarelor pentru ars oale ne-am propus să valorificăm o anumită categorie, și anume ceramica ornamentală, ocupîndu-ne îndeosebi de cahlele pentru sobe și plăcile pentru pereți.

¹ M. D. Matei, N. Constantinescu, D. Teodor, M. Nicorescu, T. Martinovici, Al. Andronic și Gr. Foit, *Șantierul arheologic Suceava* (manuscris); M. D. Matei, *Zur Ausdehnung der Stadt Suceava im XIV.—XVI. Jh.* în *Dacia*, N. S. V. 1961, p. 521 și urm.; M. Nicorescu, *Date noi privitoare la cartierul meșteșugarilor din Suceava* în *SCIV*, XIII, 1, 1962, p. 81 și urm.; M. D. Matei,

Contribuții arheologice la istoria orașului Suceava, București, 1963, capitolul intitulat *Cu privire la întinderea orașului Suceava în secolele XIV—XVI*, p. 77 și urm.

² Materialul ceramic se află în colecțiile Muzeului regional din Suceava, inventariat sub nr. 1 833-L, 1 833-N, 1 521, 1 902, 1 903, 1 904.

Cahlele sînt de formă tronconică, cu baza mare pătrată sau dreptunghiulară și baza mică circulară și alungită.

La primul exemplar, avînd dimensiunile de $19 \times 19 \times 12,5$ cm, suprafața pătrată este ornamentată cu o stea în patru colțuri, intersectată de o cruce, realizîndu-se negativ steaua cu opt raze. În interiorul steii se află o placă circulară, prevăzută

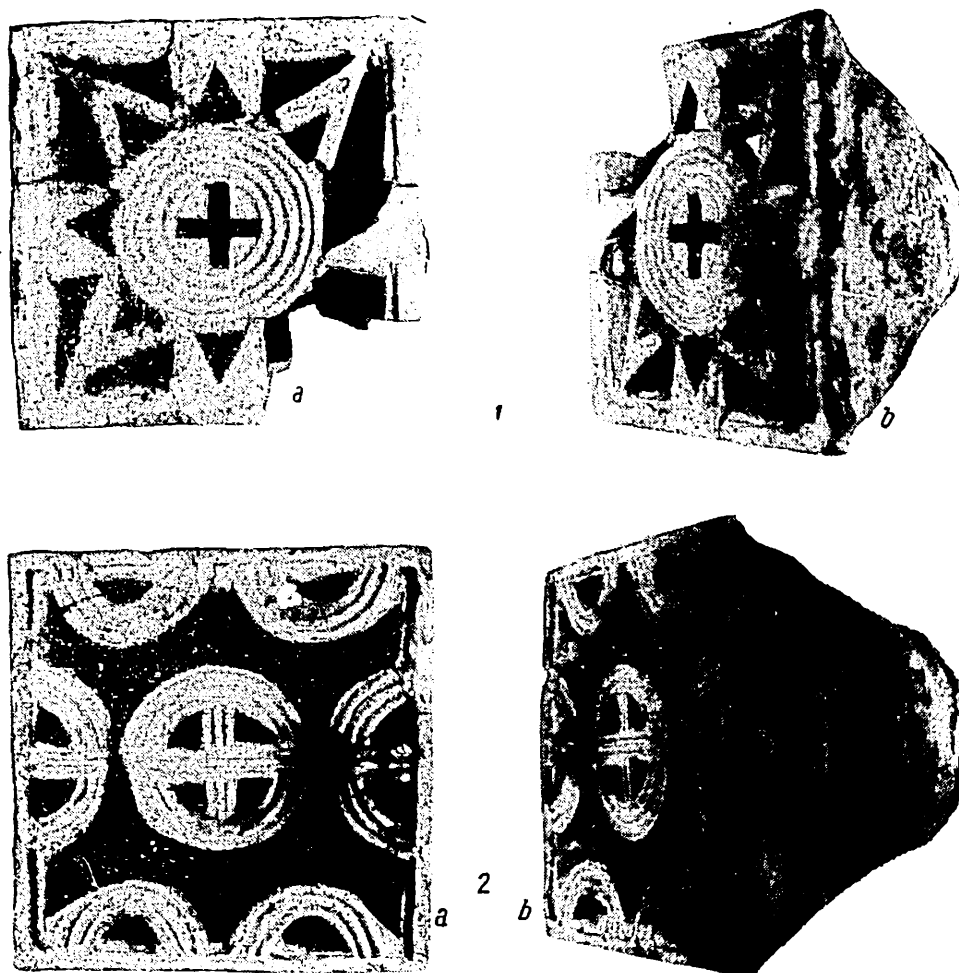

Fig. 1. — Suceava. Cahle din prima jumătate a secolului al XV-lea.

cu patru șanțulețe concentrice și în mijloc cu o cruce, care are laturile egale, realizată de asemenea negativ (fig. 1/1).

La al doilea exemplar, cu dimensiunile de $16,8 \times 16,8 \times 14$ cm, benzile, late de 1 cm și prevăzute toate cu cîte două șanțulețe, au aspectul unei dantele. Pe latura de sus și pe cea de jos sînt dispuse cîte o pereche de semicercuri, iar pe laturile laterale cîte un semicerc compartimentat de o bandă. Aceste semicercuri susțin o placă circulară, în mijlocul căreia se află o cruce realizată din benzi (fig. 1/2).

În fine, la al treilea exemplar, avînd dimensiunile de $17 \times 10 \times 6$ cm, spre deosebire de primele două, baza mare nu mai este pătrată, ci dreptunghiulară. Pe

latura de jos se găsesc două semicercuri, iar pe cea de sus, în mijloc, se află un semicerc compartimentat de o bandă și încadrat de două sferturi de cerc plasate pe colțurile cahlăi (fig. 2).

Menționăm că la toate exemplarele de cahlă descrise mai sus suprafața ajurată a fost acoperită cu un amestec de pământ galben și pleavă mărunță, care nu poate fi confundat cu angoba, deoarece și părțile laterale (gardina) ale unor exemplare păstrează aceleași urme de lut, care a folosit la fixarea cahlălor în peretele sobei.

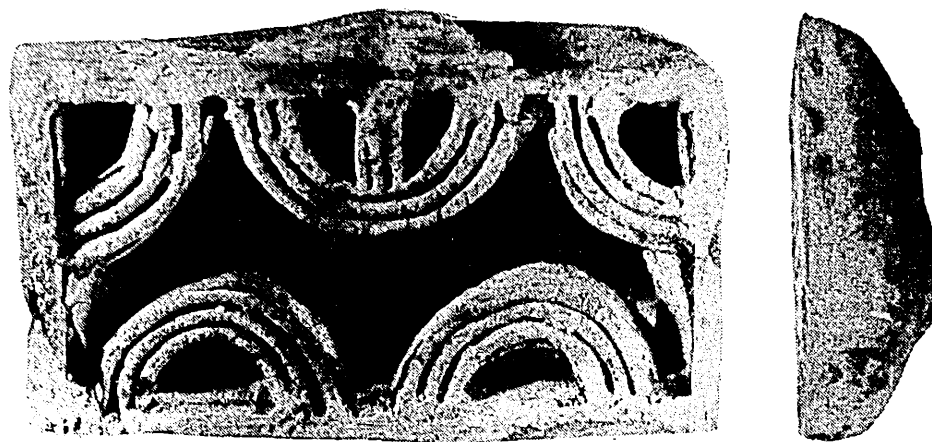

Fig. 2. — Suceava. Cahlă din prima jumătate a secolului al XV-lea.

Aceluiași complex îi aparține și o statueta fragmentară, lucrată dintr-o pastă asemănătoare cu aceea a cahlălor. Statueta reprezintă un personaj masculin, cu părul lung și buclat (ca cel al tenanților de pe ceramica ornamentală heraldică) și cu o mustață lăsată în jos spre barbă, cu care se contopește. El este îmbrăcat cu o haină închisă la gât (fig. 3). Avîndu-se în vedere împrejurările descoperirii, precum și faptul că este unicul exemplar cunoscut în întreaga Moldovă, nu putem formula concluzii definitive în ceea ce privește originea meșterului olar care a executat această piesă³.

Se știe că sfîrșitul secolului al XIV-lea și începutul secolului al XV-lea marchează o nouă etapă în evoluția ceramicii orășenești. Modul în care olarii din această vreme caută să-și îmbunătățească produsele se reflectă în standardizarea anumitor forme și profiluri. În secolul al XV-lea se realizează progrese simțitoare în toate ramurile meșteșugărești, iar dezvoltarea meșteșugului ceramic este oglindită și în documentele vremii.

În prima jumătate a secolului al XV-lea, în ceramica ornamentală se folosește un repertoriu decorativ dominat de motive simbolice străvechi, care se găsesc și în arta populară. Încă din această vreme constatăm însă că își fac loc treptat și alte motive decorative, care corespund și unei alte tehnici⁴.

Execuția oarecum stîngace și mai puțin reușită a cahlălor amintite se explică prin aceea că meșterii olari care le-au lucrat s-au găsit, probabil, în faza în care abia începuseră să se preocupe de realizarea unor forme cît mai artistice, cînd se inspiră

³ Asemenea mici statuete se cunosc în Transilvania la unele biserici din secolele XIII–XIV. De exemplu, pe o cheie de boltă din biserica evanghelică de la Bartolomeu (Brașov) și într-o nișă a bisericii evanghelice din Sebeș (vezi V. Vătășianu, *Istoria artei feudale în țările*

române, vol. I, București, 1959, p. 114, 320, fig. 101, 272).

⁴ Corina Nicolescu, *Începuturile ceramicii ornamentale în Moldova, în Omagiu lui G. Oprescu*, București, 1961, p. 373 și urm., în care se tratează despre acest nou sistem decorativ care a pătruns în Moldova.

din arta populară, folosind din plin decorul geometric. În sprijinul datării acestui material în prima jumătate a secolului al XV-lea vin și numeroase vase caracteristice acestei perioade, găsite în preajma cuptoarelor, precum și monede moldovenești de la Alexandru cel Bun.

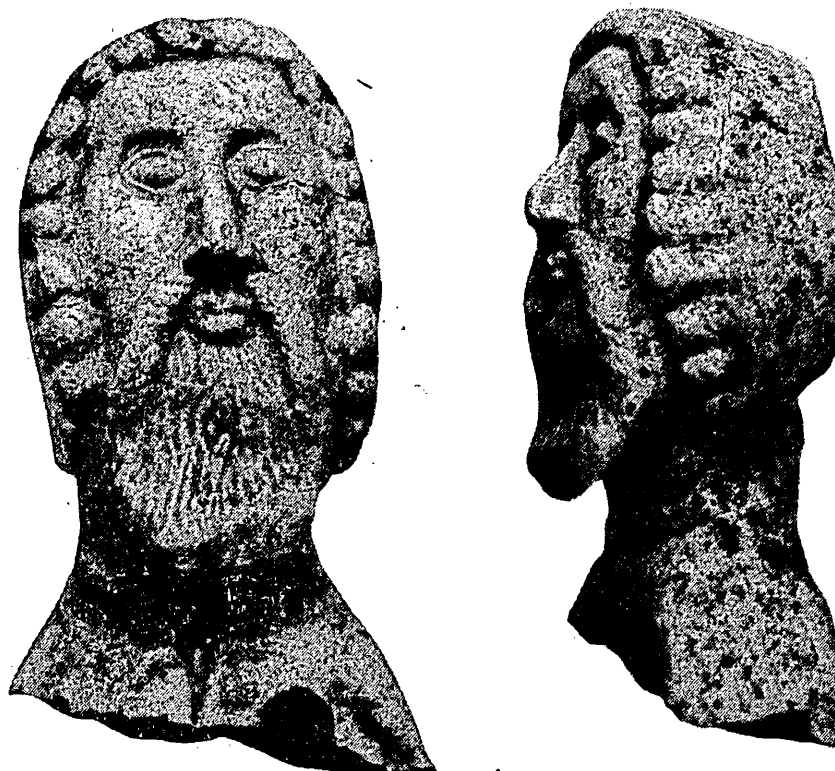

Fig. 3. — Suceava. Statuetă de lut ars.

În complexul datînd din a doua jumătate a secolului al XV-lea și începutul secolului al XVI-lea au fost descoperite un număr de plăci ornamentale fragmentare, folosite la căptușirea totală sau parțială a pereților. Ele au dimensiunile medii de 32,5 x 25 cm și sînt lucrate dintr-o pastă bine frămîntată, în a cărei compoziție se găsesc nisip și pietricele mici. Decorul în relief a fost obținut cu ajutorul tiparului de lemn⁵. Unele exemplare au un strat subțire de angobă albicioasă pe toată suprafața ornamentată.

Fiecare placă reprezentînd stema Moldovei este mărginită pe trei laturi de un chenar lat de 2,5 cm, realizat din flori de crin încolăcite după o baghetă simplă, pe latura de sus și imitînd lujerul de crin cu boboci pe marginile laterale⁶. La mijloc, sus, este redat un înger cu aripile deschise și părul buclat, căzut pe umeri, care susține cu ambele mîini stema Moldovei⁷. Scutul, în care este înscris capul de bour, prezintă

⁵ Pe unele exemplare se observă amprenta lăsată de scindura tiparului. În 1954 s-a descoperit la Suceava un tipar de gresie pentru teracote datat în secolele XVI—XVII (vezi B. Mitrea, Gh. Diaconu, M. D. Matei și colab., *Șantierul arheologic Suceava — Cetatea Neamțului*, în SCIV, VI, 3—4, 1955, p. 783, fig. 27).

⁶ Un chenar asemănător este cunoscut pe o cahlă

descoperită la Suceava (vezi B. Mitrea, Gh. Diaconu, M. D. Matei și colab., *Șantierul arheologic Suceava — Cetatea Neamțului*, în SCIV, VI, 3—4, 1955, p. 788, fig. 30).

⁷ Stema Moldovei de pe pisania bisericii Sf. Dumitru din Suceava, zidită între anii 1534 și 1535, este susținută

laturile puțin arcuite spre interior la partea superioară și baza rotunjită. Pe scut este redat capul de bour avînd între coarne craiul nou cu capetele în sus, deasupra căruia se află steaua cu șase colțuri ⁸ (fig. 4/1). Prin calitatea superioară a reprezentării și prin îngrijirea amănuntelor, se reliefează o serie de elemente decorative de detaliu,

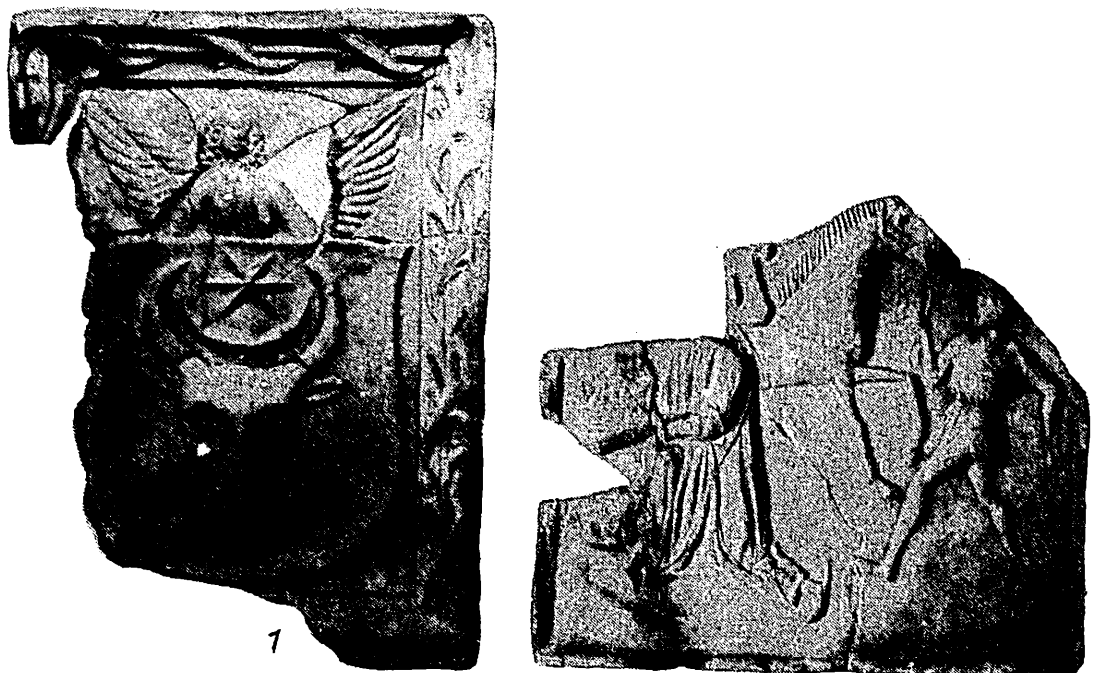

Fig. 4. — Suceava. Ceramică ornamentală pentru pereți din a doua jumătate a secolului al XV-lea și începutul secolului al XVI-lea.

cum ar fi: ochii deschiși ai bourului, conturați prin redarea genelor, părul scurt dintre coarne, pe frunte, conturarea craiului nou și a stelei, precum și a florilor de crin de pe chenar.

În săpăturile anterioare de la cetatea de scaun din Suceava, întreprinse de K. Romstorfer, s-au găsit fragmente dintr-o astfel de placă ornamentală, dar nici un exemplar nu este atît de complet ca cel descris mai sus ⁹.

O noutate în ceea ce privește decorul o constituie descoperirea în aceeași groapă a unei alte plăci de perete în stare fragmentară, cu dimensiunile de 22,5 × 20 cm. Compoziția pastei este mult mai densă, iar arderea s-a făcut, de asemenea, la roșu. Pe această placă, meșterul olar a reprezentat, credem, pe însuși voievodul, cu piciorul stîng îngenunchiat, ținînd în mînă, probabil, o cutie cu daruri. Peste îmbrăcămîntea obișnuită poartă o haină fără mînece, care cade în falduri pînă jos ¹⁰, lăsînd

de doi îngeri (vezi Gh. Balș, *Bisericile și mănăstirile moldovenești din veacul al XVI-lea*, București, 1928, p. 55, fig. 53); de asemenea, în castelul de la Hunedoara, pe luneta portalului de la turn, stema guvernatorului Ioan de Hunedoara este susținută de doi îngeri ale căror aripi mari sînt deschise (vezi V. Vătășianu, *op. cit.*, p. 274, fig. 242).

⁸ Și pe stema Huniazilor este redat craiul nou care încadrează steaua cu șase raze (vezi V. Vătășianu, *op. cit.*, p. 271, fig. 235). O asemenea reprezentare este cunoscută

pe o cheie de boltă de la Cetatea Sucevei (colecțiile Muzeului regional din Suceava), vezi K. Romstorfer, *Cetatea Sucevei*, București, 1913, p. 72, fig. 59; Corina Nicolescu, *Orașele și arhitectura în trecutul regiunii Suceava*, în *Arhitectura R.P.R.*, 10, 1956, p. 17, fig. 4.

⁹ K. Romstorfer, *op. cit.*, pl. VI; R. Gassauer, *Teracote sucevene*, în *BCMI*, 1935, vol. XXVIII, p. 145 și urm.

¹⁰ În miniatura *Evangeliei* de la Humor, Ștefan cel Mare este reprezentat cu o tunică scurtă pînă la genunchi. O astfel de haină este caracterizată de N. Kon-

să se vadă o parte dintr-o cizmă, cu vârful ascuțit, cu un pinten lung cu rozetă în cinci colțuri. Coroana așezată jos, sub cutia cu daruri, este o dovadă că personajul reprezentat nu poate fi decît un voievod. Pe planul al doilea este redat scutierul sau pajul,

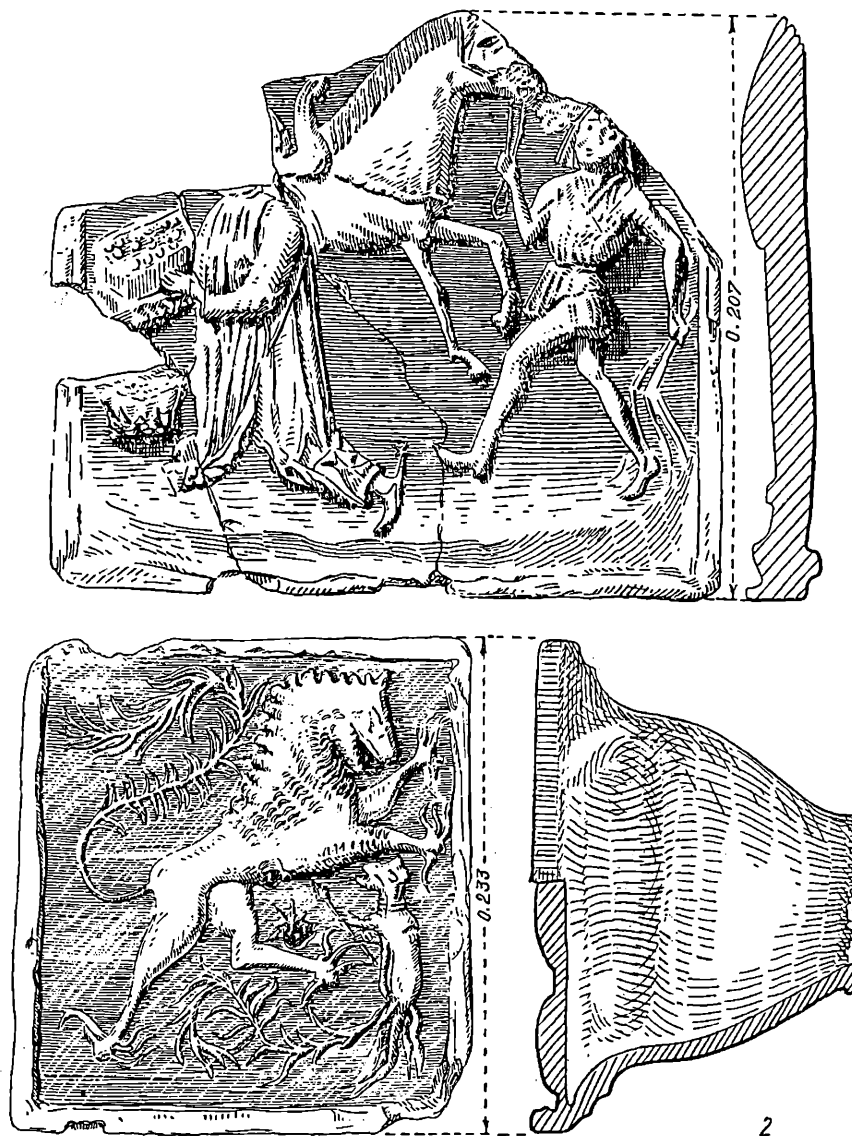

Fig. 5. — Suceava. Ceramică ornamentală din a doua jumătate a secolului al XV-lea și începutul secolului al XVI-lea.

îmbrăcat într-o cămașă de zale scurtă, cu gluga prinsă de gulerul cămășii, ținînd în mîna stîngă biciul, iar în cea dreaptă frîul calului. Calul, redat în plină mișcare, are pe el toate piesele de harnașament, dintre care șăua este înălțată în față (fig. 4/2 și 5/1).

dakov ca înrudindu-se îndeaproape cu caftanul bizantin, denumit « scaranicon », de origine orientală, însă dintr-o haină practică pentru călărie, caracteristică popoarelor de stepă, ea s-a transformat la curtea bizantină într-o

haină de ceremonie, care a fost transmisă ulterior întregii Europe (vezi Corina Nicolescu și Florentina Dumitrescu, *Date cu privire la istoria costumului în Moldova (sec. XV–XVI)*, SCIA, IV, 3–4, 1957, p. 7, 125).

Nu rămîne nici o îndoială că meșterii olari suceveni au ajuns în a doua jumătate a secolului al XV-lea și prima jumătate a secolului al XVI-lea să realizeze cele mai variate reprezentări pe ceramica ornamentală.

În sprijinul acestei aprecieri vine și descoperirea în 1961, în perimetrul cvartalului de locuințe 6 Noiembrie-Mihai Viteazu, a unei cahle de formă tronconică. Ca ornament heraldic este reprezentat leul «rampant», ornament cunoscut atît în urma cercetărilor de la Suceava ¹¹, cît și a celor de la Iași ¹². La exemplarul în discuție decorația este mai complexă și mai bogată, în sensul că meșterul olar a mai adăugat un element de decor.

Jos, în colțul stîng, se află o reprezentare animalieră, cu o coadă mare avînd aspectul unei ramuri de ferigă stilizată ¹³, la fel ca și coada leului. Cu membrele anterioare ține o armă de împuns, probabil o lance, îndreptată spre leu (fig. 5/2 și 6). Dacă pe ceramica ornamentală cunoscută pînă în prezent, leul apare, de obicei, singur, amplificarea decorului pe exemplarul amintit credem că ar putea fi explicată prin încercarea de ilustrare a unei fabule sau a unei practici inspirate dintr-un obicei popular ¹⁴.

★

Ceramica ornamentală este caracteristică pentru o serie de monumente din secolele XIV–XVI din Moldova ¹⁵, iar cercetarea apariției și răspîndirii unui astfel de procedeu decorativ prezintă interes pentru cunoașterea decorației ceramice în arhitectura moldovenească feudală. Atenția majorității cercetătorilor, care s-au ocupat de decorația ceramică a monumentelor, s-a îndreptat îndeosebi asupra unor anumite tipuri, cum ar fi discurile, și mai puțin asupra plăcilor folosite la împodobirea pereților sau a cahlilor pentru sobe, deși cercetarea lor este tot atît de importantă, mai ales prin gama bogată de reprezentări.

Dacă un studiu mai amplu care să valorifice acest gen de ceramică aflat la Suceava rămîne o sarcină a viitorului apropiat, numărul foarte mare al descoperirilor, precum și absoluta noutate a unor motive ornamentale se impun cu atît mai mult cu cît rapoartele preliminare de săpături le menționează numai informativ ¹⁶, iar studii mai ample care să trateze această problemă sînt puține ca număr ¹⁷.

S-a afirmat de către unii cercetători că în Moldova, în general, un capitol de plastică decorativă îl formează și materialul bogat al teracotelor de diferite categorii, cahle și discuri de perete, împodobite cu reprezentări în relief și că proveniența deco-

¹¹ I. Nestor, T. Martinovici, M. D. Matei, Gh. Diaconu, Șt. Olteanu și N. Constantinescu, *Șantierul arheologic Suceava*, în *Materiale*, V, p. 604, fig. 614; Gh. Balș, *Biserica lui Ștefan cel Mare*, în *BCMI*, an. XVIII, 1925, p. 225–226, fig. 365, 366, 367.

¹² Al. Andronic, M. Dinu și E. Neamțu, *Curtea domnească din Iași* (în manuscris).

¹³ Pe unele fragmente de boluri și urcioare de la Putna și Suceava apar frunze de ferigă (vezi SCIV, 1953, IV, 1–2, p. 351, fig. 18); motivul frunzei de ferigă este caracteristic și picturii murale din secolele XV–XVII (vezi Corina Nicolescu, *Ceramica smălțuită din sec. X–XV în lumina ultimelor cercetări arheologice*, în SCIA, VI, 2, 1959, p. 90).

¹⁴ Prezintă interes în acest sens explicația dată reliefului din luneta portalului bisericii din Ocna Sibiului din secolul al XIII-lea (vezi V. Vătășianu, *op. cit.*, p. 152, fig. 130). Pe o cheie de boltă de la cetatea de scaun din Suceava (colecția Muzeului regional Suceava) este reprezentat leul «rampant» ținînd într-una din labe un sul de hirtie (probabil un hrîsov).

¹⁵ Decorația ceramică, atît de caracteristică pentru monumentele secolelor XIV–XVI, este din plin reprezentată la monumente ca: biserica Sf. Treime din Siret; Bălinești, mănăstirea Neamț, Sf. Gheorghe din Suceava etc.

¹⁶ *Șantierul Suceava-Cetatea Neamțului*, în SCIV, V, 1–2, 1954, p. 276–278, 281, 296, fig. 12, 16, 31; B. Mitrea, Gh. Diaconu, M. D. Matei și colab., *Șantierul arheologic Suceava-Cetatea Neamțului*, în SCIV, VI, 3–4, 1955, p. 788, 798, fig. 30, 38; I. Nestor și colab., *op. cit.*, în *Materiale*, V, p. 602, fig. 6; T. Martinovici și Șt. Olteanu, *Șantierul Suceava*, în *Materiale*, VI, p. 685; V. Vătășianu, M. D. Matei, M. Nicorescu, T. Martinovici și N. Constantinescu, *Șantierul arheologic Suceava*, în *Materiale*, VII, p. 601, 685.

¹⁷ R. Gassauer, *op. cit.*, p. 145 și urm.; Barbu Slătineanu, Paul H. Stahl și Paul Petrescu, *Arta populară în Republica Populară Română* (cap. «Istoricul ceramicii din țara noastră»), București, 1958; V. Vătășianu, *op. cit.*, Corina Nicolescu, *op. cit.*, în *Omagiu lui G. Oprescu*, București, 1961, p. 373 și urm.

rului nu poate fi considerată lămurită, fiindcă nicăieri nu se întâlnește un procedeu perfect asemănător, iar în legătură cu cahlele sucevene, o descriere mai amănunțită a elementelor decorative și o încercare de grupare a lor s-ar dovedi prematură¹⁸.

Totuși, în stadiul actual al cercetărilor, după douăsprezece campanii de cercetări arheologice, numai la Suceava, și pe baza numerosului material ceramic descoperit,

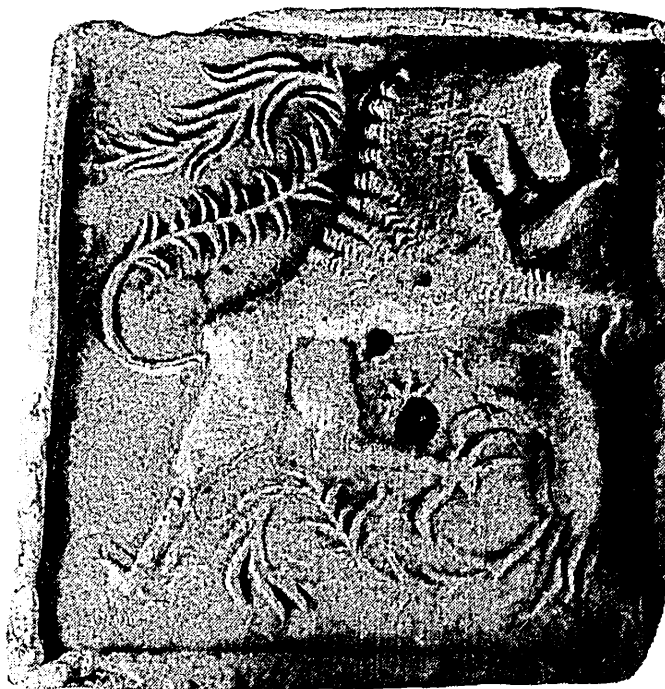

Fig. 6. — Suceava. Cahlă din a doua jumătate a secolului al XV-lea.

creдем că nu greșim dacă încercăm pentru început o clasificare tipologică a formelor de cahle cunoscute în Moldova, și îndeosebi la Suceava, pentru înțelegerea evoluției tehnice și artistice a meșteșugarilor olari¹⁹.

Pentru secolul al XV-lea și prima jumătate a secolului al XVI-lea este atestată cahla de formă tronconică, cu baza mare, din afară, pătrată sau dreptunghiulară, iar baza mică, spre sobă, circulară. În cadrul acestei forme se disting trei tipuri:

1. Cu baza mare, din afară, pătrată și goală și cu baza mică, spre sobă, circulară și plină²⁰.

2. Cu baza mare, din afară, pătrată sau dreptunghiulară, cu golul mascat prin aplicarea unor decoruri geometrice sau animaliere ajurate și baza mică, spre sobă, de asemenea circulară și plină (fig. 1 și 2)²¹.

¹⁸ V. Vătășianu, *op. cit.*, 727–728.

¹⁹ Pentru ceramica ornamentală descoperită la Suceava s-a propus provizoriu o clasificare din punctul de vedere al decorului (vezi SCIV, V, 1–2, 1954, p. 276–278).

²⁰ K. Romstorfer, *op. cit.*, p. 77, 78, fig. 73 a; I. Nestor și colab., *op. cit.*, Materiale, V, p. 602; T. Martinovici și Șt. Olteanu, *op. cit.*, Materiale, VI, p. 685; V. Vătășianu și colab., *op. cit.*, în Materiale, VII, p. 601, 685. Cahle asemănătoare au fost descoperite în R. S. Cehoslovacă, în orașul Praga, datate la sfârșitul secolului al XIV-lea și începutul secolului al XV-lea (vezi Zdenek Smétanka, *Kahle na Pražském hrade*, în PA, XLIX, 1,

1958, p. 248–249), precum și în R.S.S. Moldovenească, la vechiul Orhei, într-un complex denumit atelier de cahle datînd din secolul al XV-lea (vezi G. D. Smirnov, *Производство красноглиняных печных изразцов и опыт реконструкции печей по материалам Старого Орхеля*, în *Izvestiia*, 4 (31), p. 75 și urm.).

²¹ M. D. Matei și colab., *op. cit.*, (în manuscris); Al. Andronic, E. Neamțu și Fl. Banu, *Săpăturile de salvare de la Vaslui*, în Materiale, VIII, p. 96, fig. 12; Al. Andronic, I. Ioniță și Fl. Banu, *Șantierul arheologic de la Vaslui*, în Materiale, VIII, p. 798, fig. 4.

3. Cu baza mare, din afară, pătrată, plină și ornamentată și cu baza mică, circulară și goală (fig. 5/2 și 6).

Prezentarea noilor descoperiri de ceramică ornamentală de la Suceava ne va permite să cunoaștem mai profund activitatea meșteșugarilor olari și să întrezărim varietatea relațiilor artistice în limitele tradiției locale ²².

Avântul creator în timpul domniei lui Ștefan cel Mare a înlesnit dezvoltarea ceramicii ornamentale și obținerea unor forme noi cu totul originale, evoluția ceramică urmînd ritmul progresului economic al Moldovei.

MĂRIOARA NICORESCU

NOUVELLES DÉCOUVERTES DE CÉRAMIQUE ORNEMENTALE DES XVe—XVIe SIÈCLES À SUCEAVA

RÉSUMÉ

La mise au jour, à Suceava, de complexes datant du XVe siècle — début du XVIe siècle a fourni de nouvelles données au sujet de la céramique ornementale du temps.

Ainsi, dans un complexe daté par des monnaies moldaves du règne d'Alexandre le Bon (1400—1432), on a découvert des carreaux de poêles dont le décor géométrique était inconnu jusqu'à ce jour dans la céramique ornementale de Suceava et même de Moldavie (fig. 1 et 2). Ces carreaux, décorés de motifs géométriques ajourés, peuvent être rapprochés de découvertes plus anciennes faites tant à la Cour princière de Jassy qu'à la Maison princière de Vaslui et ont été datées de la première moitié du XVe siècle.

Le même complexe a livré une statuette en terre glaise à l'état fragmentaire, représentant un personnage de sexe masculin (fig. 3).

Une pièce importante par son décor, unique en Moldavie, découverte dans un complexe de la seconde moitié du XVe siècle — début du XVIe siècle, est une plaque décorative murale représentant un voïvode (fig. 4/2 et 5/1). Dans ce même complexe, on a découvert une plaque ornementale représentant les armes de la Moldavie (fig. 4/1), avec de nettes influences de la Renaissance. Ces plaques datent de l'époque d'Etienne le Grand qui, du point de vue artistique, se prolonge pendant toute la première moitié du XVIe siècle.

On mentionne l'intérêt d'un carreau de poêle au décor héraldique consistant en un lion rampant et à représentation animale (fig. 5/2 et 6).

L'auteur propose, pour les formes de carreaux de poêles de Moldavie — et principalement de Suceava — du XVe siècle et de la première moitié du XVIe siècle, la classification typologique suivante:

1. Carreaux dont la grande base — extérieure — est carrée et vide, tandis que la petite base — intérieure (vers le poêle) — est circulaire et pleine.
2. Carreaux dont la grande base — extérieure — est carrée ou rectangulaire et dont le vide est masqué par l'application de décors géométriques ou zoomorphes à jour, tandis que la petite base — vers le poêle — est ici aussi circulaire et pleine (fig. 1 et 2).
3. Carreaux dont la grande base — extérieure — est carrée, pleine et ornementée, tandis que la petite base est circulaire et vide (fig. 5/2 et 6).

²² În ceea ce privește bogăția repertoriului ceramicii ornamentale din Moldova din secolul al XV-lea, s-au putut contura unele opinii care urmează să fie verificate în cursul cercetărilor viitoare (vezi V. Vătășianu, *op. cit.*, p. 728; Corina Nicolescu, *op. cit.*, SCIA, VI, 2, 1959, p. 95); M. D. Matei, în *Unele probleme în legătură cu*

începuturile vieții orășenești la Suceava, în SCIV, XI, 1960, 1, p. 107 și urm., tratează pe larg originea influențelor pătrunse la Suceava la sfîrșitul secolului al XIV-lea prin aducerea aici a unor coloniști străini și rolul minor jucat de aceștia în dezvoltarea olăritului la Suceava.

- Fig. 3. — Suceava. Statuette en terre cuite.
Fig. 4. — Suceava. Céramique ornementale murale de la seconde moitié du XVe siècle — début du XVIe siècle.
Fig. 5. — Suceava. Céramique ornementale de la seconde moitié du XVe siècle — début du XVIe siècle.
Fig. 6. — Suceava. Carreau de poêles de la seconde moitié du XVe siècle.

TEZAURUL DE OBIECTE DIN SECOLUL AL XVII-LEA DESCOPERIT LA CUCUTENI—LEȚCANI (r. Iași)

În februarie 1926 a intrat în colecțiile fostului Muzeu de antichități din Iași un tezaur de obiecte medievale descoperit în 1923 pe teritoriul satului Cucuteni, comuna Lețcani (r. Iași) ¹.

După cum rezultă din datele păstrate în arhiva Muzeului de istorie a Moldovei ², tezaurul a fost donat Muzeului Universității din Iași de către M. C. Șuțu, pe a cărui proprietate, probabil, a fost descoperit.

Tezaurul, la data respectivă, se compunea din următoarele piese enumerate în procesul-verbal întocmit cu ocazia predării lui: « Una cupă din argint, două linguri cu inscripții în limba polonă, două brățări din argint aurit, trei teci pentru tacîmuri de campanie, șase fragmente de teci, patrusprezece nasturi de argint și patru fragmente de furculițe de fier ruginite » ³.

Șapte ani mai târziu, în 1933, într-o notă referitoare la noile achiziții ale Muzeului de antichități, publicată în *Arta și arheologia*, se enumerau, ca făcînd parte din tezaur, obiectele de mai sus, cu singura deosebire că nu se preciza, de data aceasta, numărul tecilor și al nasturilor, iar fragmentele de furculițe, probabil, pierdute între timp, nu erau de loc menționate ⁴.

În 1950, cu ocazia inventarierii obiectelor din muzeu ⁵, au fost incluse, eronat, printre piesele acestui tezaur și obiectele aparținînd tezaurului de la Voinești-Iași ⁶, precum și treisprezece nasturi a căror proveniență era pusă pe seama unei alte descoperiri.

¹ În 1923 satul Cucuteni depindea de comuna Bogdă-nești din fostul județ Iași.

² Muzeul de istorie a Moldovei, *Registrul inventar al obiectelor din muzeu pe anii 1916—1940*. La pagina 51 se află copia procesului-verbal de predare-primire încheiat între C. Moisil, în calitate de director general al Arhivelor statului, și O. Tafrali, directorul Muzeului de antichități al Universității din Iași.

³ Muzeul de istorie a Moldovei, *Inventarul obiectelor de muzeu pe anii 1916—1940*, p. 51.

⁴ O. Tafrali, *Istoricul înființării Muzeului de antichități din Iași*, în *A.Arh.*, 9—10, p. 59.

⁵ Muzeul de istorie a Moldovei, *Registrul inventar V/1950*, p. 14—15, inv. nr. 110—159.

⁶ D. Gh. Teodor, *Tezaurul feudal timpuriu de obiecte de podoabă descoperit la Voinești-Iași*, în *AM*, I, 1961, p. 245—262; idem, *Раннефеодальный клад украинский, найденный в Войнеути (Яссы)*, în *Dacia*, N.S., V, 1961, p. 503 și urm.

Cercetările efectuate în arhiva muzeului au dus la constatarea că cei treisprezece nasturi au fost descoperiți tot la Cucuteni, fiind donați Muzeului de antichități în martie 1924⁷. Nu este de loc exclusă posibilitatea ca și aceștia să fi fost descoperiți tot în cursul anului 1923, o dată cu restul tezaurului. Astfel, ținând seama de acest

fapt, tezaurul de la Cucuteni ar fi conținut în total douăzeci și șapte de nasturi.

În prezent, în componența tezaurului intră un număr de patruzeci și unu piese⁸, a căror descriere o prezentăm în cele ce urmează:

Cupă din argint cu diametrul gurii de 12,5 cm și înălțimea de 5,5 cm, decorată cu benzi din câte două și, uneori, trei linii, ușor incizate. La exterior este prevăzută cu două benzi

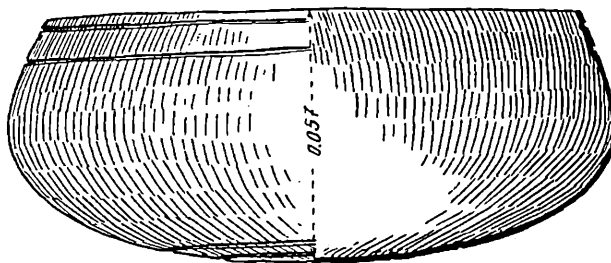

Fig. 1. — Cucuteni-Lețcani. Vas din argint.

pe fundul vasului și două pe buză, iar în interior cu trei benzi către fundul vasului. Cupa prezintă o spărtură, cauzată, probabil, de un obiect ascuțit în momentul descoperirii (fig. 1).

Două linguri din argint aurit, fiecare dintre ele având lungimea de 25 cm, iar diametrul cupei de 6,1 cm (fig. 2—3). Cupa lingurilor are forma circulară, alungită spre locul de îmbinare cu coada. Marginea cupei este tăiată orizontal, iar spre locul de îmbinare devine unghiulară și prezintă creștături pe muchie. Interiorul cupei lingurilor este complet lipsit de decor, păstrând slabe urme de aurire. Partea exterioară, păstrând foarte bine stratul de aurire, prezintă parțial, spre și pe porțiunea alungită, un ornament incizat, având striuri paralele sau în rețea.

Prima lingură are pe aversul bazei aplatizate a cozii, de secțiune dreptunghiulară — între două colonete terminate cu volute ionice, deasupra unui cap omenesc — bustul unui personaj cu barbă și mustăți, ținând în mîna stîngă o sabie scurtă și lată, cu vîrfurile tăiate oblic și garda în cruce (fig. 2). Pe revers apare incizat un scut, dispus deasupra unui cap omenesc în relief. Ornamentul bazei cozii se termină printr-un brîu reliefat, de secțiune hexagonală. Deasupra acestuia este așezat un alt brîu, alcătuit din proeminențe hexagonale, fiecare avînd în mijloc cîte o proeminență rotundă.

Partea mediană a cozii, lungă de 10,5 cm, de secțiune hexagonală, are laturile din mijloc ale aversului și reversului adîncite, unde s-a gravat cu litere majuscule, înalte de 0,3 cm, cîte o inscripție în limba polonă cu următorul conținut:

Avers: LAKOMI Y SAM SOBIE W TEN CASZ DOBRI.

Revers: KIEDI W GROBIE, adică: « Mîncăciosul este pentru sine chiar și în mormînt ».

Capătul cozii, de asemenea bogat ornamentat, prezintă și el un brîu cu marginile mai reliefate, avînd la mijloc, pe fiecare din laturi, cîte un cerc. În vîrfurile cozii lingurii este o figurină feminină bifacială, avînd ca parte terminală o granulă. Mîinile personajului, atît pe avers, cît și pe revers, se sprijină pe cîte un scut, în mijlocul căruia este redat, de asemenea în relief, probabil, capul unui zîmbru. Lateral, în dreptul coatelor, se află două capete de berbec cu coarnele frumos răsucite în volută.

A doua lingură se deosebește de prima prin aceea că personajul de pe aversul bazei cozii ține în mîna stîngă o carte, în loc de sabie, iar în dreapta o secure (fig. 3).

⁷ Muzeul de istorie a Moldovei, Registrul inventar al obiectelor de muzeu pe anii 1916—1950, donația Prefecturii județului Iași cu adresa nr. 911 din 12 martie 1924.

⁸ Col. Muzeului de istorie a Moldovei.

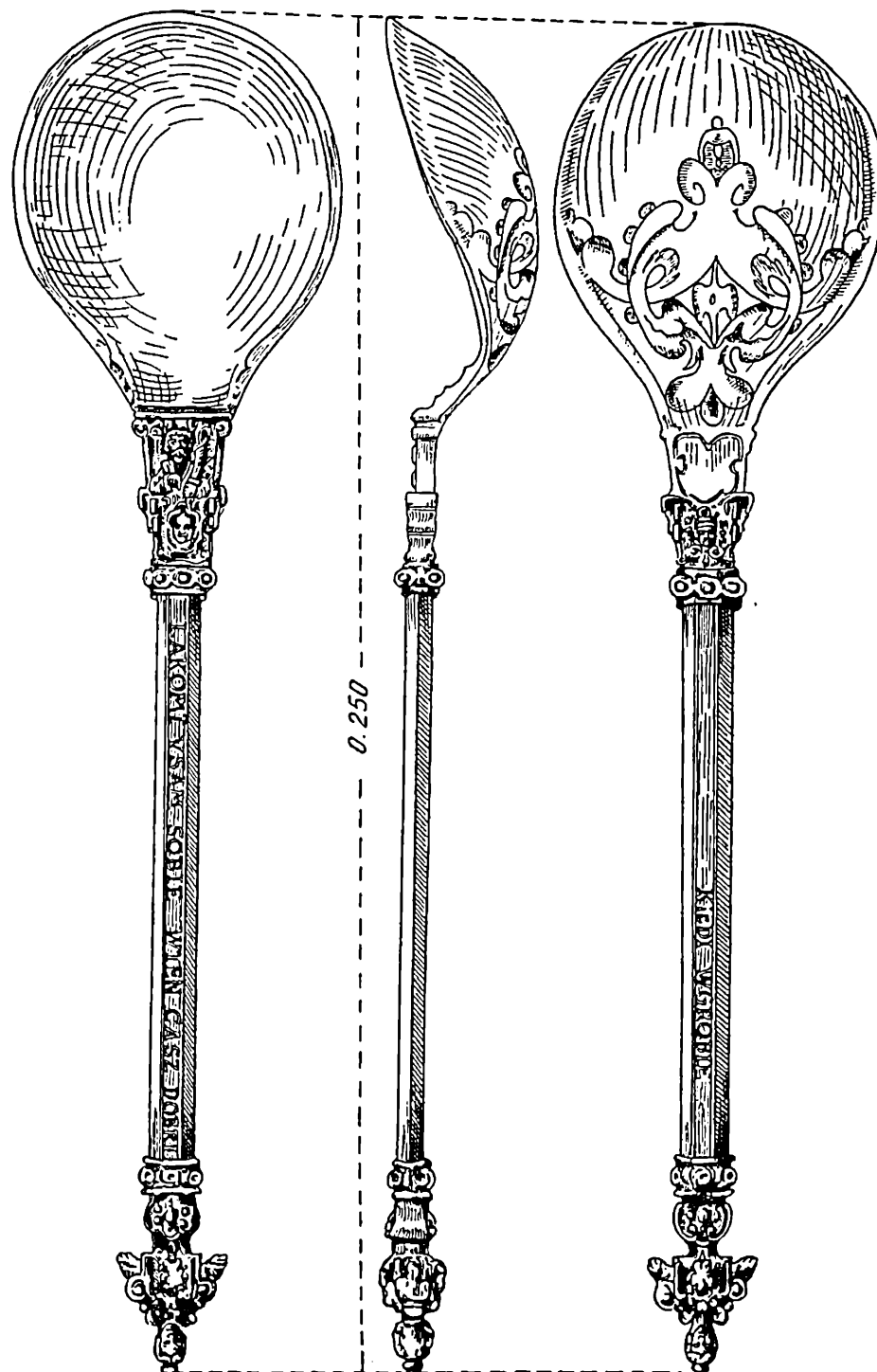

Fig. 2. — Cucuteni-Leșcani. Lingură.

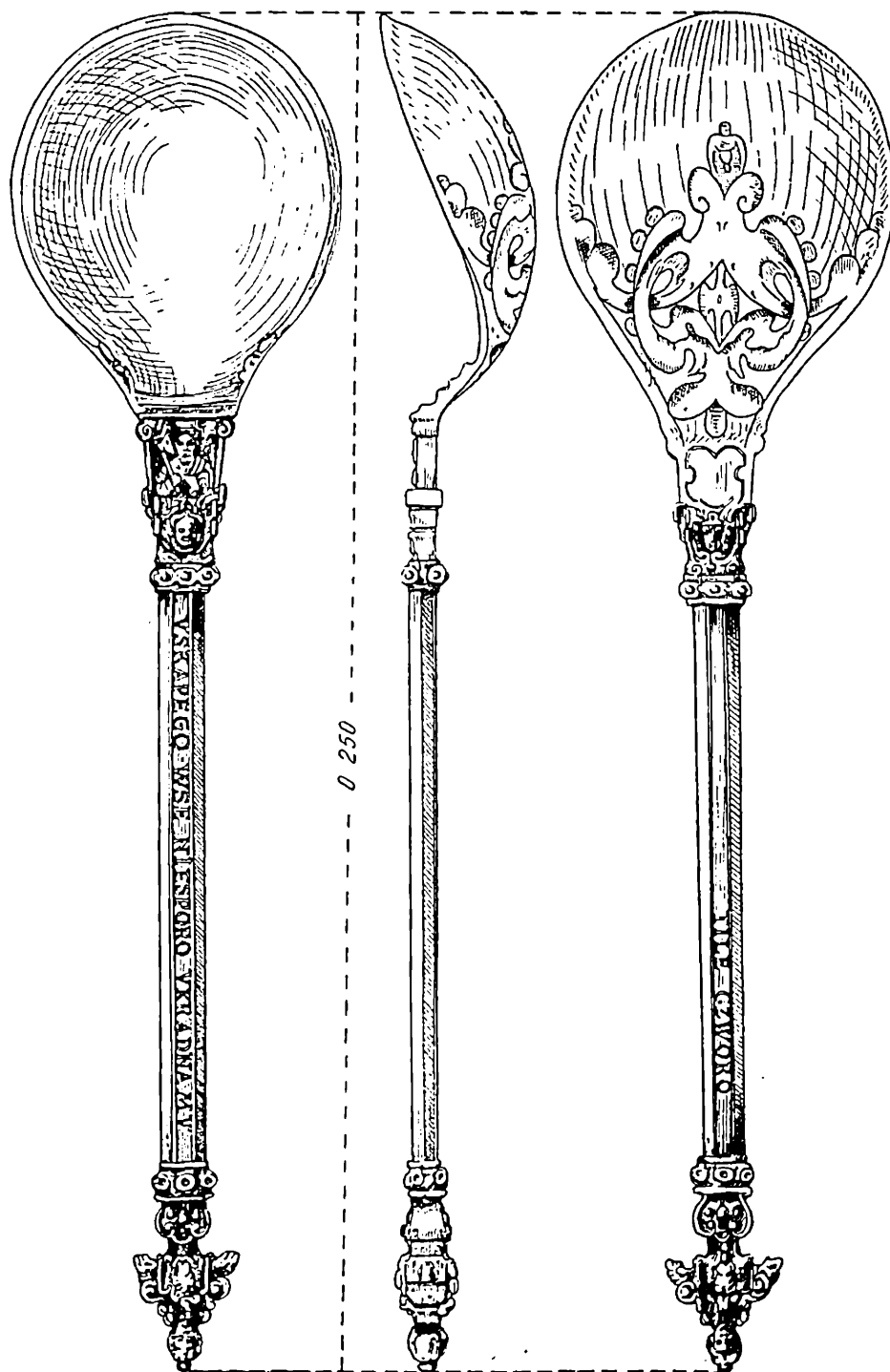

Fig. 3. — Cucuteni-Lețcani. Lingură.

Ca și în cazul exemplarului precedent, pe coada lingurii a fost gravată, cu litere de aceleași dimensiuni, următoarea inscripție:

Avers: USKAPEGO WSE NIESPORO UKRADNAMU.

Revers: TILE CZWORO, adică: «Totul îi merge prost avarului, el este păgubit de patru ori».

Aceste două linguri, lucrate în stil *renaissance*, bogat împodobite cu ornamente vegetale incizate și cu reprezentări antropomorfe și zoomorfe în relief, au fost turnate din argint și apoi aurite.

La Muzeul național de antichități din București se află o lingură asemănătoare, provenind dintr-un tezaur descoperit în 1956 pe platoul din fața cetății de scaun de la Suceava, într-o groapă de luptă căzăcească datînd de la mijlocul secolului al XVII-lea⁹. Lingura descoperită la Suceava este turnată din argint și apoi aurită, ca și piesele analoge din tezaurul de la Cucuteni. Spre deosebire însă de acestea din urmă, ea este de dimensiuni mai mici (lungă de circa 20 cm), nu are inscripție, iar ornamentația vegetală și figurativă, diferită, este mai bogată.

Linguri lucrate în stil *renaissance*, datînd din secolele XVI și XVII, au figurat la o expoziție de orfevrerie de la Budapesta¹⁰. Printre acestea se afla și un exemplar din colecțiile Muzeului «Brukenthal» din Sibiu. Lingurile din tezaurul de la Cucuteni se aseamănă în special cu această din urmă piesă¹¹ atît în ceea ce privește forma cupei și a cozii, cît și modul de dispunere a inscripției, care, în acest caz, este în limba germană și are un caracter religios. Pe reversul bazei cozii întîlnim și aici un scut cu cîmpul gol. Ornamentația, de asemenea florală și figurativă, diferă totuși de cea a lingurilor noastre. Și această piesă este turnată, dar pe partea convexă a cupei se află semnul meșterului aurar¹², ceea ce nu întîlnim la nici una din piesele noastre. Ea este de dimensiuni cu mult mai mici (lungă de circa 13,5 cm) și servea pentru împărțășanie¹³. Julius Teutsch, care a publicat exemplarul aflat în colecțiile Muzeului «Brukenthal», o datează în linii generale, în funcție de alte două piese, între anii 1562 și 1670¹⁴.

Inscripțiile aflate pe cozile lingurilor din tezaurul de la Cucuteni implică ipoteza executării lor într-unul din atelierele Poloniei medievale. Pornind de la aceasta, se impune, în limita posibilităților, examinarea pieselor similare aflate pe teritoriul Poloniei.

Lingurile din tezaurul nostru sînt identice acelor din colecțiile Muzeului național din Cracovia, încadrate în grupa a III-a de către Bronisława Marekowska și dateate în secolul al XVII-lea¹⁵. Exemplarele din această grupă (avînd lungimea în majoritatea cazurilor de 23 cm) au cupa mai adîncită și coada, de secțiune hexagonală, cu inscripții caracteristice. Partea dinspre cupă și cea terminală prezintă decorații plastice cu motive figurale. Reversul cupei este adesea împodobit cu motive vegetale, iar acela al cozii cu steme, semne și litere. La rîndul lor, lingurile din această grupă sînt subîmpărțite, în funcție de decor, în mai multe tipuri¹⁶. Cele două piese din tezaurul nostru se încadrează în primul tip al grupei menționate, caracterizat prin motivul figurii unui apostol aflat pe aversul bazei cozii, deasupra unui capiteliu cu un cap uman¹⁷. De asemenea, figura feminină bifacială, înconjurată de patru capete de ani-

⁹ I. Nestor și colab., *Șantierul arheologic Suceava*, în *Materiale*, V, 1959, p. 598.

¹⁰ Ch. Pulszky, *Chefs-d'œuvre d'orfèvrerie ayant figuré à l'exposition de Budapest*, tome premier, Paris, f. a., p. 149–150.

¹¹ *Ibidem*, fig. 3 de pe planșă; Julius Teutsch, *Der Löffel*, în *JBSM*, I, 1925, pl. V/2; Muzeul «Brukenthal», Sibiu, Inv. nr. T. 181 (I 230).

¹² Ch. Pulszky, *op. cit.*, p. 150.

¹³ Julius Teutsch, *op. cit.*, pl. V/2.

¹⁴ *Ibidem*, p. 117.

¹⁵ Bronisława Marekowska, *Kolekcja srebrnych łyżek polskich z w. XVI i XVII*, în *Rozprawy i sprawozdania*, Rok 1952, Kraków, 1954, p. 135 și urm.

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ *Ibidem*, p. 136–138 și p. 136, fig. 82, 84, p. 139, fig. 88, 90.

male, ca ornamentație a părții terminale a cozii, este caracteristică unora dintre piesele aparținând aceluiași tip¹⁸. Deși lingurile de la Cucuteni nu poartă semnul meșterului sau inițialele proprietarului, analogiile de mai sus ne permit să afirmăm că au fost lucrate în Polonia în secolul al XVII-lea.

Teci pentru tacîmuri. Din tezaurul de la Cucuteni fac parte, de asemenea, 3 teci întregi și 6 fragmente (fig. 4–9).

Prima teacă întreagă, lungă de 21,6 cm, de formă conică, cu aplatisări laterale, este lucrată din foaie de argint încheiată prin ciocănire.

Suprafața tecii este ornamentată cu trei aplicații turnate din argint și aurite (fig. 4). Aplicația superioară prezintă o față plană, prevăzută cu două orificii de formă elipsoidală cu dimensiunile de $1,7 \times 1$ cm, care închide baza tecii. Peste ornamentele vegetale ajurate și incizate, compuse din vrejuri, frunze și flori, ce împodobesc fața tecii — au fost montate în cuiburi, de-a lungul axului longitudinal, două pietre mai mari, din care una s-a pierdut, probabil din vechime, iar pe axul transversal două mai mici. Spre baza tecii se află trei pietre de dimensiuni și mai mici, cea din mijloc fiind de astă dată, în loc de peruzea, un granat. Partea opusă, decorată, ca și cele laterale, cu motive vegetale incizate, este prevăzută cu o ureche pe care sînt înșirate două verigi cu diametrul de 1,1 cm, de fiecare fiind prins cîte un lanț din sîrmă. Capetele lanțurilor se termină cu cîte o verigă de aceleași dimensiuni, ambele fiind înșirate pe o altă cu diametrul de 2,9 cm. Aplicația centrală, în formă de inel, prezintă pe față, deasupra unei plăci aproximativ romboidale, o sticlă transparentă, pătrată, care, probabil, a înlocuit piatra inițială. Aplicația inferioară, prezentînd de asemenea două peruzele mai mari — una din ele fiind și în acest caz lipsă din vechime — și două mai mici, se termină în partea inferioară cu un cap de vultur avînd ciocul desfăcut, dispus în profil în raport cu fața tecii. Întîlnim și aici, pe partea din spate, două urechi. Aplicația mediană este fixă. Celelalte două se leagă între ele printr-un dispozitiv care pornește de la urechea de care este prins lanțul și se fixează printr-un nit de cele două urechi aflate, în acest scop, pe spatel aplicației inferioare.

A doua teacă întreagă, lungă de 19,8 cm, de aceeași formă și realizată prin același procedeu ca cea anterioară, este ornamentată tot prin trei aplicații turnate din argint și aurite (fig. 5). Aplicația superioară are cele două orificii mai mici și inegale, unul de $1 \times 0,8$ cm și al doilea de $1,15 \times 0,9$ cm. Fața este ornamentată cu motive vegetale: vrejuri, frunze, flori, ajurate și incizate sau numai incizate și cu o piatră în cuib, iar părțile laterale cu motive liniare incizate. Partea opusă, lipsită de decor, este prevăzută și în acest caz cu o verigă, care are o prelungire în formă de frunză. De verigă atîrnă lanțul asemănător cu al primei teci, însă de dimensiuni mai mici. Aplicația centrală, privită din față, are o montură în formă de rozetă, cu mai multe rînduri de petale. În mijlocul rozetei a fost rezervat, cu ocazia turnării, loc pentru o piatră. Opusă acesteia se află o rozetă mai mică, realizată prin aplatisarea inelului decorat cu striuri verticale, limitate de două linii paralele. Partea inferioară a aplicației, privită din față, prezintă, pe lîngă motivele vegetale incizate sau ajurate și incizate, o piatră în cuib. Partea opusă și părțile laterale sînt decorate prin linii incizate. Vîrful se termină, ca și la prima teacă, cu un cap de vultur cu ciocul larg deschis. Cele două aplicații extreme sînt fixate de teacă prin cîte un nit, lateral la partea superioară și pe față la cea inferioară.

A treia teacă întreagă, lungă de 22 cm, prezintă cele trei aplicații turnate din argint, însă neaurite (fig. 6). Aplicația superioară are pe față plană, ca și în cazurile

¹⁸ *Ibidem*, p. 137, fig. 86, p. 139, fig. 88.

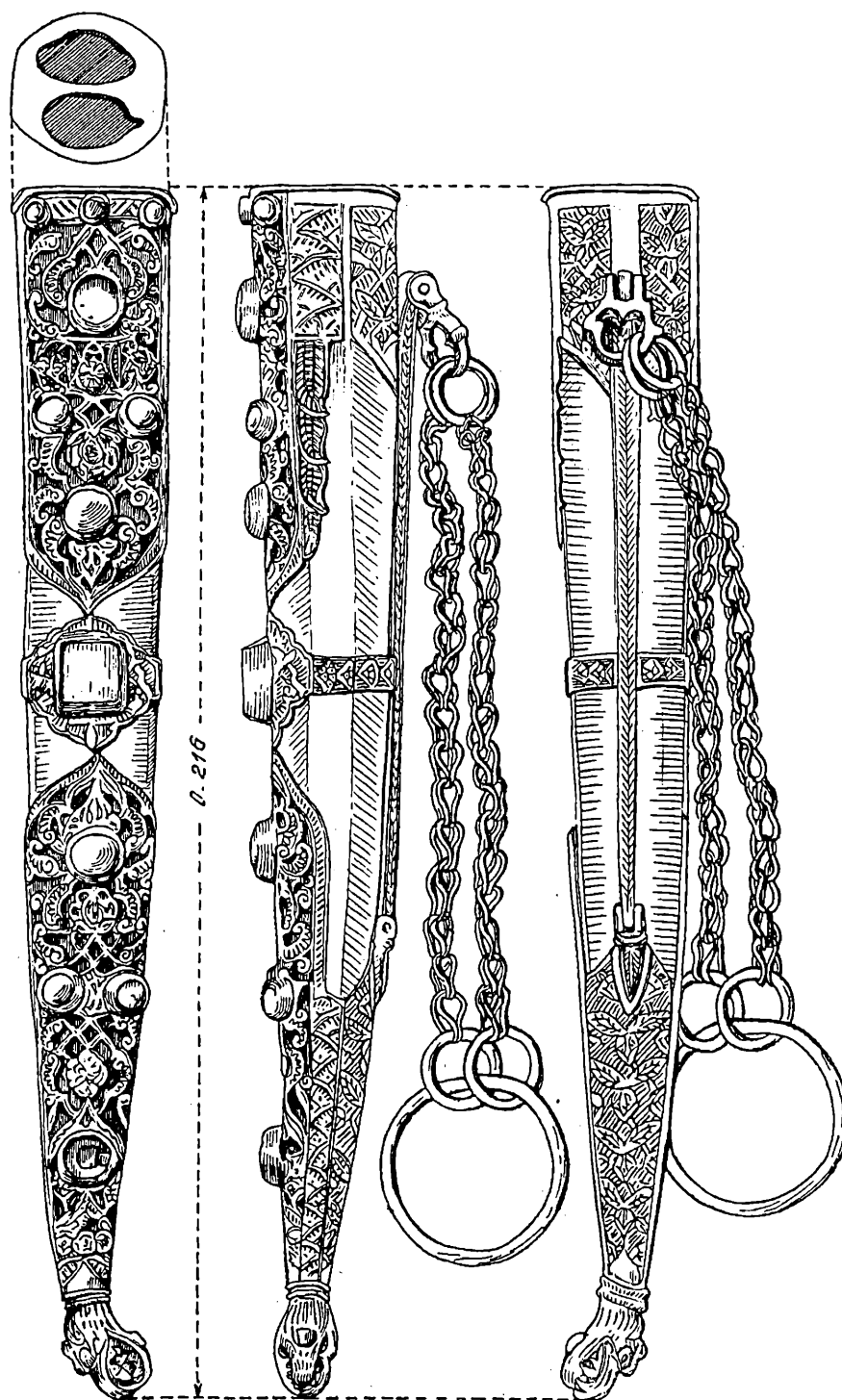

Fig. 4. — Cucuteni-Letcani. Teacă pentru tacimuri.

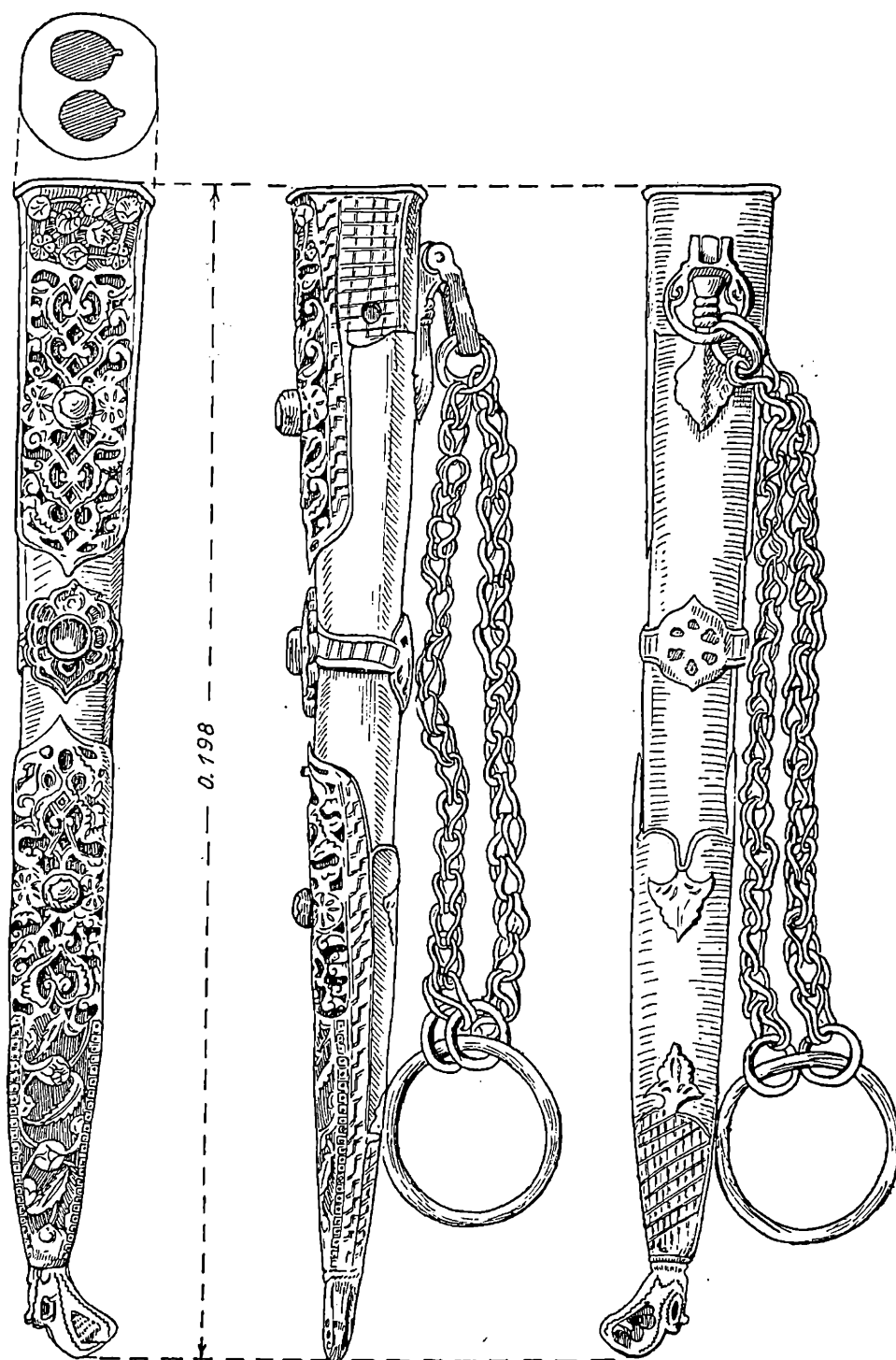

Fig. 5. — Cucuteni-Lețcani. Teacă pentru tacimuri.

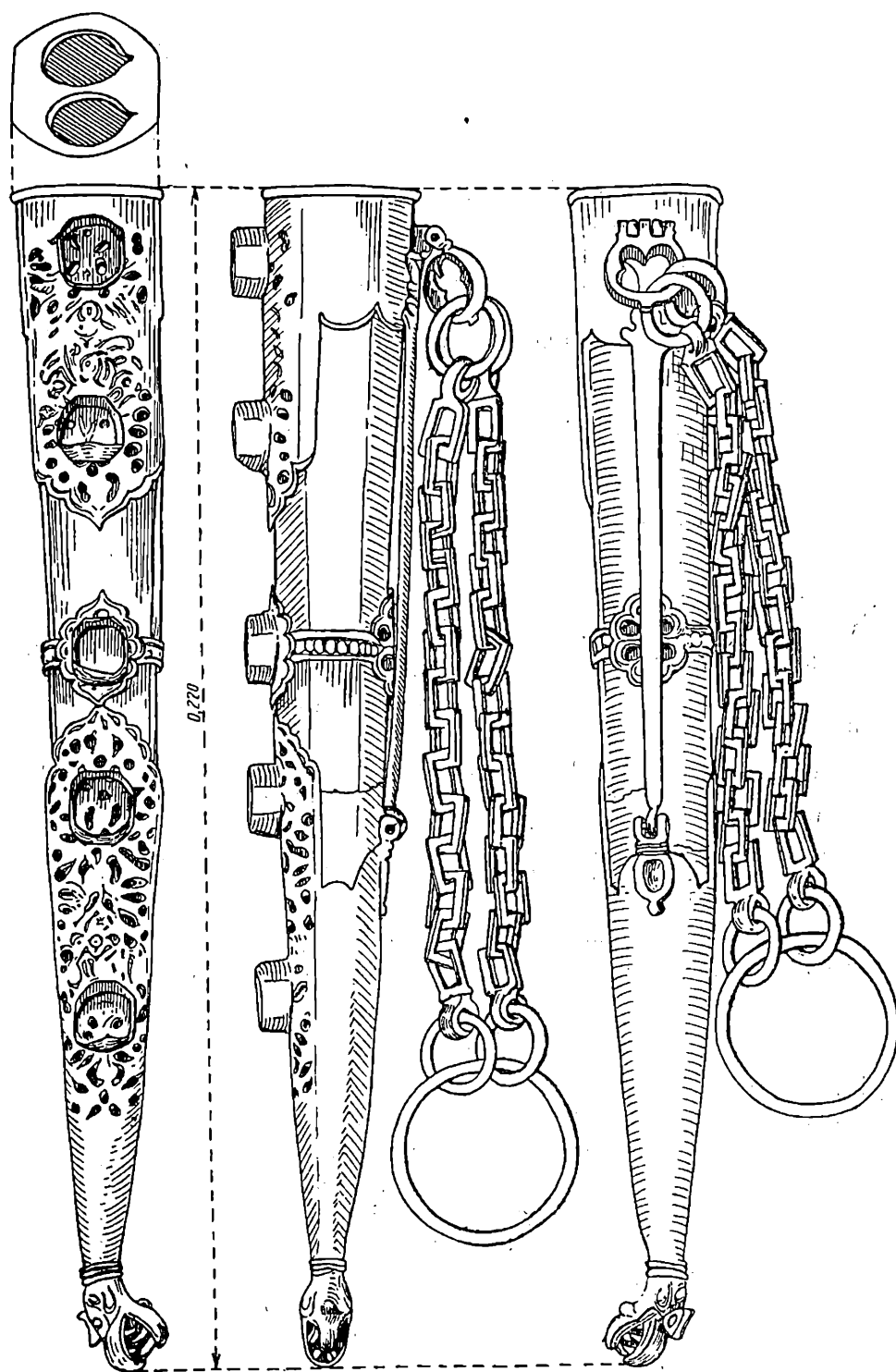

Fig. 6. — Cucuteni-Lețcani. Teacă pentru tacîmuri.

anterioare, două orificii de câte $1 \times 1,5$ cm. Decorul ajurat al acesteia este realizat numai prin turnare și ca atare se rezumă numai la partea din față, pe care sînt fixate și două cuiburi pentru pietre. Pe cea opusă se află două urechi pentru fixarea verigii lanțului. În cazul de față, lanțul este alcătuit din verigi rectangulare, ale căror capete se îmbină pe una din laturile mici. Aplicația centrală este decorată de jur împrejur; pe fața ei se află o rozetă cu un cuib pentru piatră, iar pe partea opusă o alta, cu petalele ajurate. Spațiile dintre cele două rozete sînt ornamentate cu imitații de granule dispuse în șir, realizate de asemenea prin turnare. Aplicația inferioară este decorată, ca și cea superioară, tot numai pe partea din față. Sînt prezente, și în acest caz, cele două cuiburi pentru pietre. Pe spate este prevăzută cu două urechi, cu ajutorul cărora se fixa prelungirea aplicației superioare, de care este prins lanțul. În vîrf se termină tot cu un cap de vultur cu ciocul larg deschis.

Cele șase fragmente de teci existente în tezaur provin de fapt de la trei exemplare.

Două dintre fragmente, avînd o lungime totală de 19 cm, sînt lucrate din argint aurit și aparțin unei piese care n-a avut aplicație centrală, acestea îmbinîndu-se direct între ele (fig. 7). Aplicația superioară este prevăzută de astă dată cu trei perforații, una de $1,4 \times 0,9$ cm, alta de $0,5 \times 0,9$ cm, iar a treia, mult mai mică, de $0,5 \times 0,3$ cm, așezată perpendicular în raport cu celelalte două. Aplicația prezintă pe față și lateral un decor cu frumoase motive florale incizate, iar pe partea opusă motive geometrice, puncte și linii dispuse în rețea. Această parte este prevăzută sus cu o verigă pentru lanț, iar jos cu două urechi pentru fixarea aplicației inferioare. Bazele dispozitivelor respective, dispuse pe același ax, sînt stilizate în formă de frunză. În partea superioară, aplicația este împodobită cu un brîu surmontat, avînd marginile din cîte două fire de sîrmă în torsadă, iar pe centru o împletitură în trei șuvițe a cîte două fire de sîrmă simplă. Aplicația inferioară are numai fața decorată cu motive vegetale, partea opusă și cele laterale fiind ornamentate geometric cu linii, puncte și hașuri. Ea se termină printr-un buton cu zece striuri verticale și cu o granulă aplatisată; este prevăzută cu o singură ureche, avînd baza stilizată tot în formă de frunză. Cu ajutorul unui ax care trecea prin cele trei urechi, aplicațiile se îmbinau între ele.

Alte două fragmente, de asemenea pereche, lucrate din argint, sînt mai puțin bine conservate. Părțile extreme ale ambelor aplicații sînt decorate cu motive vegetale și geometrice incizate, iar cele dinspre mijlocul tecii cu motive ajurate (fig. 8). Aplicația superioară este prevăzută cu două perforații de $1,6 \times 0,9$ cm și $1,3 \times 0,9$ cm și cu veriga pentru lanț. La aplicația inferioară, mai deteriorată, nu se păstrează vîrf. Nu se poate spune nimic în legătură cu modul lor de fixare.

Ultimele două fragmente, lucrate, de asemenea, din argint aurit, reprezintă tot părțile extreme ale aplicației unei alte teci. Ambele prezintă motive incizate și ajurate, ca și motive executate în tehnica *au repoussé* (fig. 9). Spațiul decorat în tehnica *au repoussé* este împărțit în registre separate între ele, în majoritatea cazurilor prin imitații de granule. Fiecare registru este frumos împodobit cu frunze, flori și vrejuri. Aplicația superioară are pe fața plană două orificii, iar pe spate o ureche pentru prins lanțul. În partea superioară întîlnim, ca și în cazul anterior, o garnitură din sîrmă simplă și torsionată. Aplicația inferioară se termină printr-un buton cu opt striatii și o granulă în vîrf. Ambele părți sînt lipsite de dispozitivele pentru fixat între ele. De asemenea, nu se văd nici găuri de la eventualele nituri care să le fi fixat pe teacă.

La expoziția de orfevrărie de la Budapesta, amintită mai sus, a fost expusă, pe lîngă tacîmuri separate, o trusă de voiaj, compusă dintr-o teacă avînd cușitul și furcu-

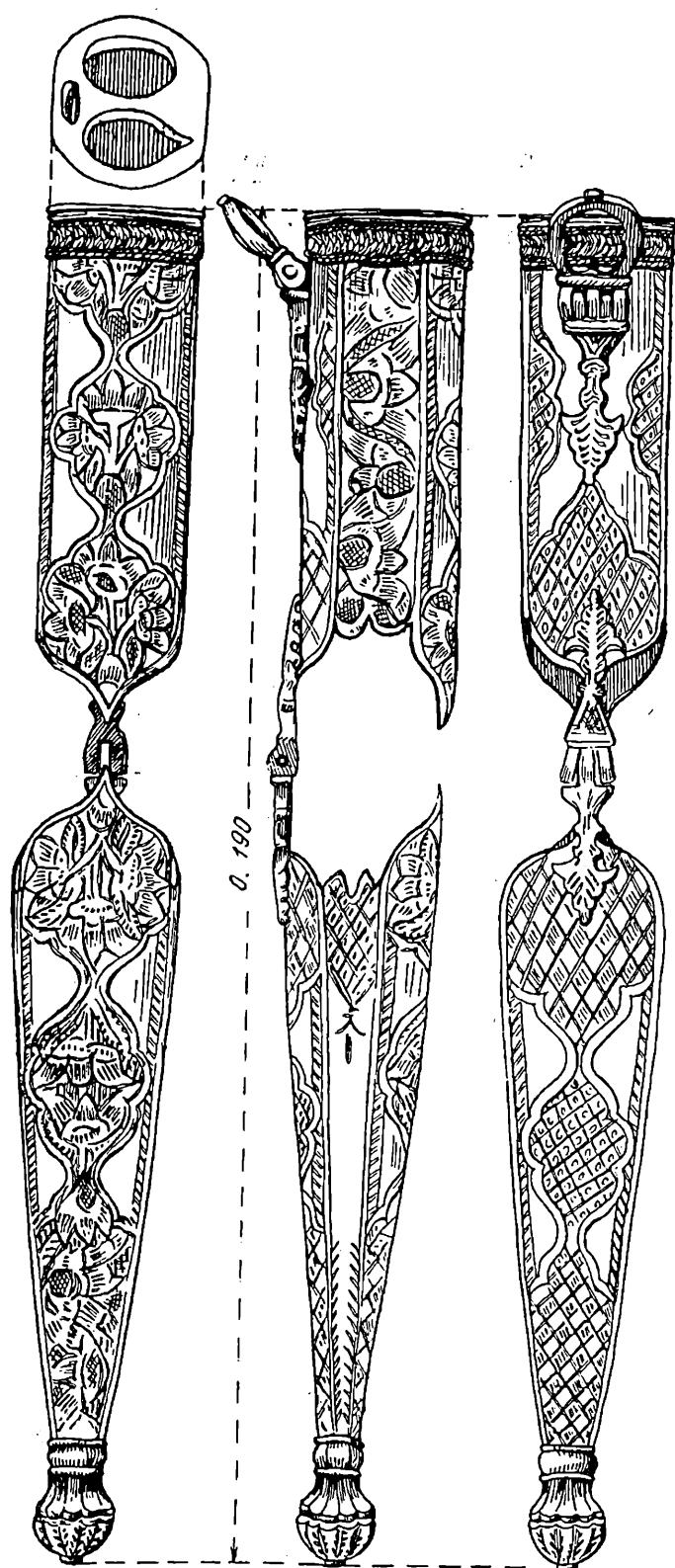

Fig. 7. — Cucuteni-Lețcani. Teacă fragmentară pentru tacimuri.

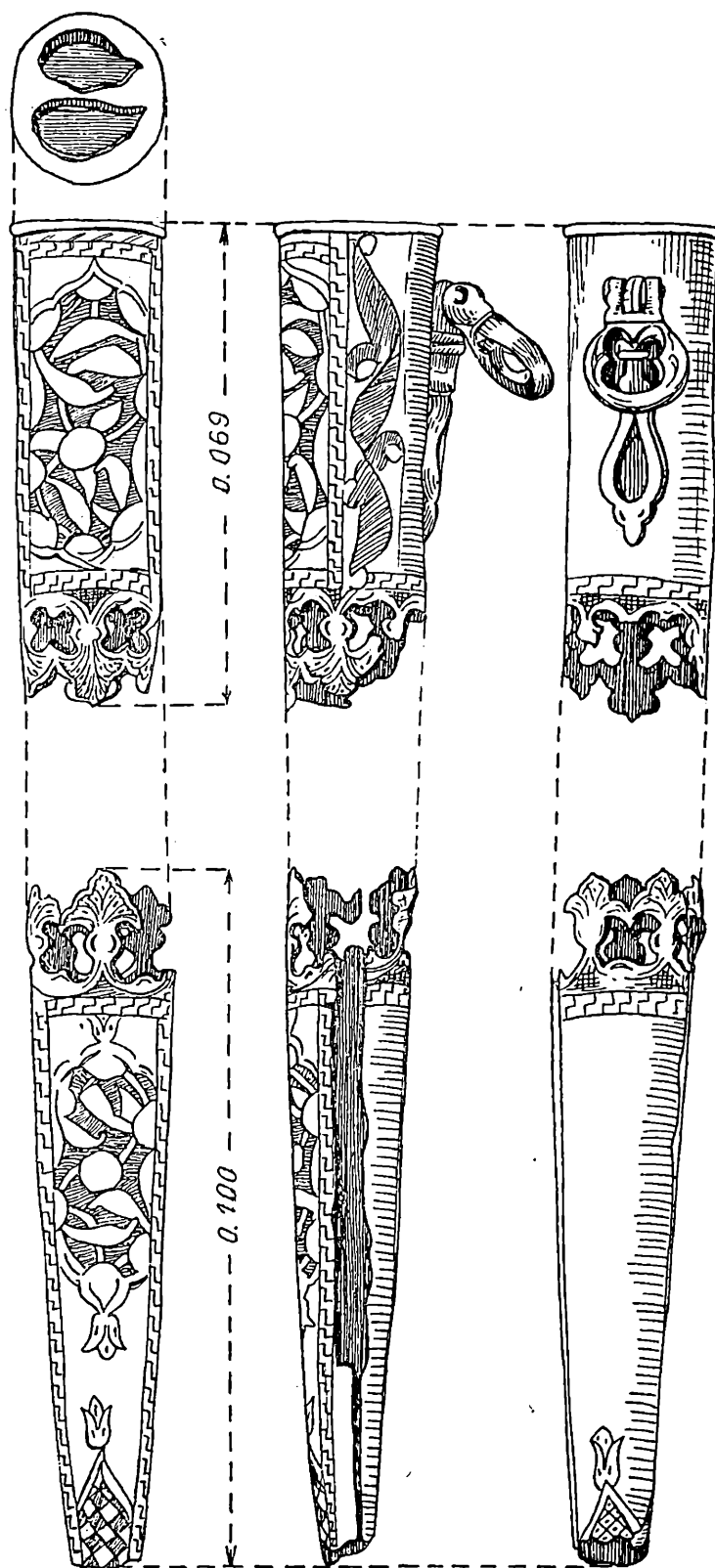

Fig. 8. — Cucuteni-Leșcani. Teacă fragmentară pentru tacîmuri.

lița respectivă¹⁹. Teaca, lucrată în tehnica *niello*, prevăzută, de asemenea, cu un lanț pentru prins la centură, datează din secolele XVI—XVII²⁰.

În colecțiile Muzeului « Brukenthal » din Sibiu se află o teacă cu tacîmuri avînd două aplicații turnate, ajurate și aurite. Pe fața fiecăreia dintre ele, întocmai ca pe unele piese din tezaurul de la Cucuteni (fig. 4—5), au fost montate în cuiburi, de-a lungul axului longitudinal, cîte trei peruzele²¹. Teci similare se află în colecțiile Muzeului « Czartoryski » din Cracovia²².

Deși unele documente din secolul al XVII-lea atestă utilizarea truselor de călătorie din argint și în Moldova²³, totuși numai pe baza acestor informații nu se pot trage concluzii cu privire la tehnica în care erau lucrate și la proveniența lor.

Brățări. În tezaur există și două « brățări » (fig. 10), cu lungimea de 17,5 cm și lățimea de 5,9 cm, alcătuite din cîte cinci plăcuțe, turnate din argint și aurite, de formă rectangulară, late de 3 cm și prevăzute pe laturile lungi cu urechi. Plăcuțele se îmbină între ele prin intercalarea celor cinci urechi de pe una din laturi cu alte patru ale plăcuței alăturate. Articulația este înlesnită de un ax din sîrmă ce trece prin cele nouă orificii ale urechilor.

Plăcuțele sînt decorate cu motive vegetale, ca: frunze, vrejuri și spice, iar urechile cu linii incizate dispuse în rețea. Pe fiecare plăcuță sînt montate cîte cinci cuiburi pentru peruzele ovale, sau rotunde, dispuse cîte unul în cele patru colțuri, iar al cincilea în mijloc. La una din piese lipsește, din vechime, un cuib cu piatra respectivă (fig. 10/2). Aceași piesă prezintă urme de oxid de fier.

Faptul că cele două piese sînt de dimensiuni egale a putut duce la presupunerea că se foloseau ca brățări. După părerea noastră, ele alcătuiau o garnitură cu tecile descrise mai sus (fig. 4—5), lucrate tot în tehnica « în cuiburi » și aurite. Credem că este mult mai plauzibilă ipoteza ca ele să fi provenit dintr-o centură din plăcuțe, la care se atașau tecile.

Nasturi. Din tezaur mai fac parte și 27 de nasturi din argint, cu slabe urme de aurire.

Fiecare nasture, gol în interior, este realizat prin îmbinarea în lungul său a celor două jumătăți, turnate separat.

După formă și decor, distingem două tipuri: primului tip îi aparțin 11 nasturi de formă sferică, puțin alungită și cu urechea dreptunghiular-trapezoidală, (fig. 11/1). Suprafața lor este împărțită în patru registre, decorate cu motive vegetale, alternînd două cîte două cu ornamente deosebite. Celui de-al doilea tip îi aparține restul de 16 nasturi, dintre care unul este desfăcut în două, iar altul deteriorat, de formă sferică puțin aplatisată și urechea rotunjită (fig. 11/2). Suprafața lor este împărțită în două registre decorate identic, cu motive vegetale stilizate.

★

Deși pe nici una din piesele prezentate nu este indicat anul cînd a fost executată, unele analogii de care dispunem ne îngăduie să admitem că tezaurul ar putea data din secolele XVI—XVII.

¹⁹ Ch. Pulszky, *op. cit.*, p. 141 și figura centrală de pe planșă.

²⁰ *Ibidem*.

²¹ Muzeul « Brukenthal », Sibiu, Inv. nr. T 187 (1234).

²² Informație de la Jadwiga Bujanska de la Muzeul « Czartoryski » din Cracovia, căreia îi exprimăm și pe această cale mulțumirile noastre.

²³ Într-un document din 15 noiembrie 1660 se arată

că preotului Mihalache din Trotuș i s-au furat, o dată cu alte obiecte de preț, linguri și teci de argint (*T. Co-drescu, Revistă istorică*, an. II, nr. 1, octombrie, 1916, p. 6—7). Într-o foaie de zestre boierească în legătură cu giuvaerile Anastasiei, fiica Dafiei și soția lui Gheorghe Duca-Voievod, sînt menționate, alături de 24 de linguri, și 2 teci de argint (cf. N. Iorga, *Studii și documente*, XVI, București, 1909, p. 130—131).

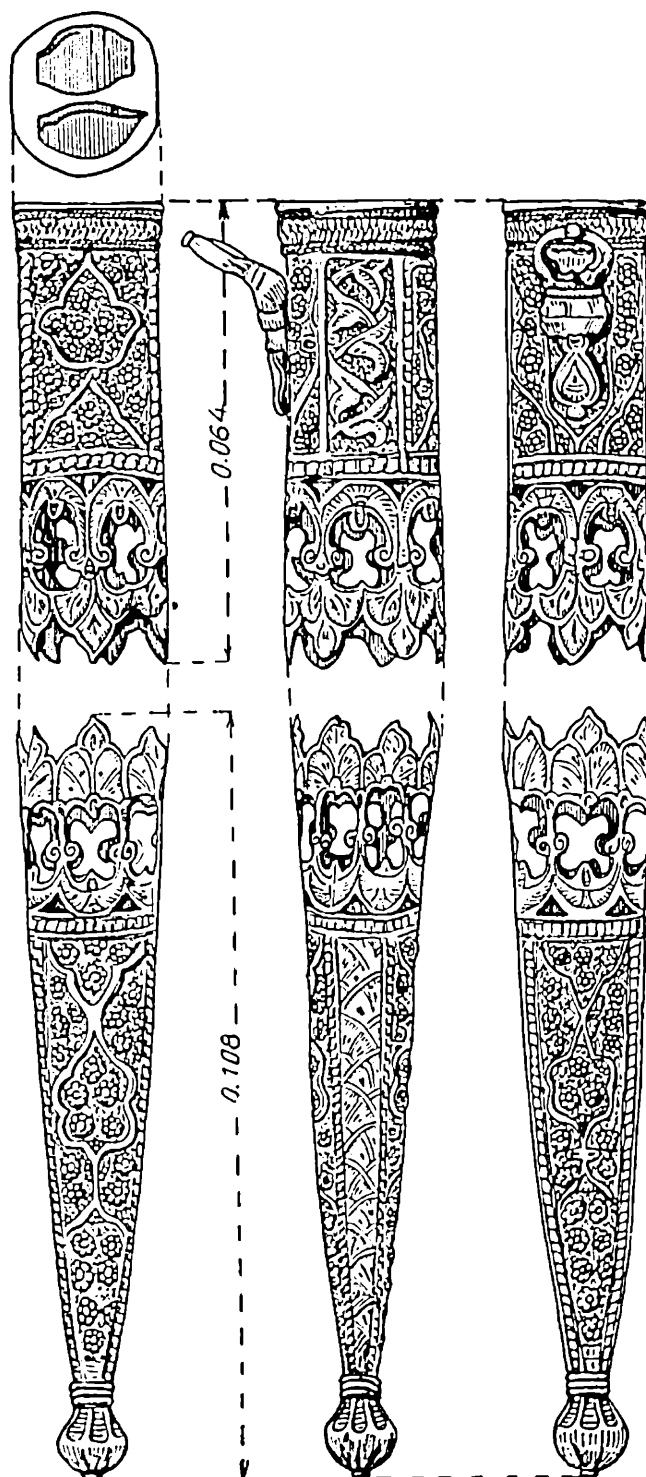

Fig. 9. — Cucuteni-Leșcani. Teacă fragmentară pentru tacimuri.

Astfel, sceptrul atribuit principelui Transilvaniei Ștefan Bocskay (1604–1606), expus în Muzeul «Brukenthal», lucrat în tehnica «în cuiburi» cu peruzele, întocmai ca și unele piese din tezaurul de la Cucuteni (fig. 4–6, 10), ne dă posibilitatea să apropiem limita inferioară a datării de perioada de început a secolului al XVII-lea.

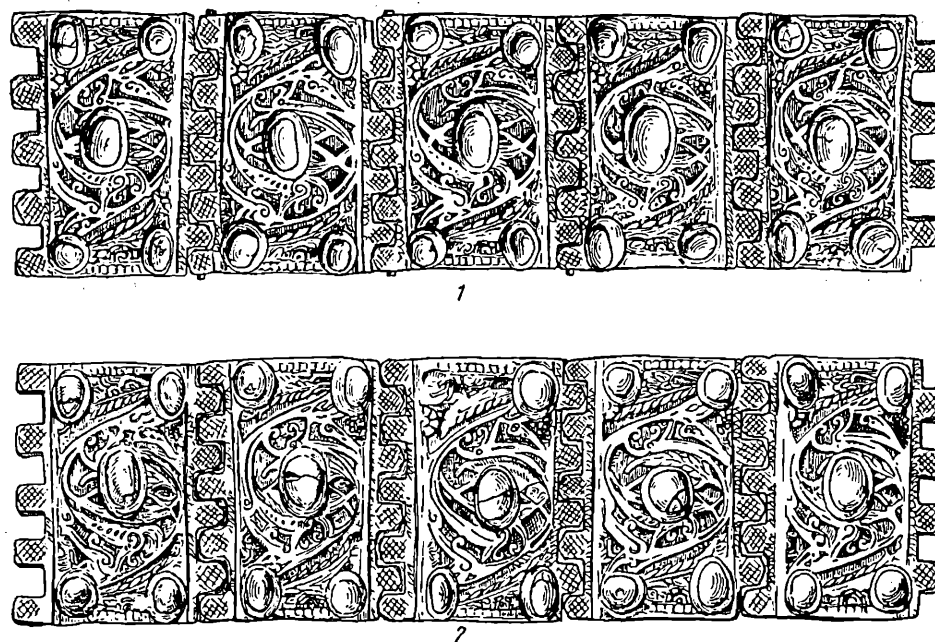

Fig. 10 — Cucuteni-Lețcani. Plăcuțe de centură.

Marea asemănare a lingurilor din tezaurul nostru cu cele poloneze, datate precis în secolul al XVII-lea, pe lângă faptul că ne permite să atribuim tezaurul de la Cucuteni aceleiași vremi, ne îndreptățește să afirmăm că acesta provine din Polonia.

Excludem posibilitatea confecționării obiectelor din tezaur la comanda unui moldovean, deoarece presupunem că în acest caz inscripțiile ar fi trebuit să fie în limba slavonă, latină sau română.

Spre deosebire de linguri, lucrate în stil *renaissance*, celelalte obiecte din tezaur sînt decorate cu motive orientale. Anumite elemente ale acestor motive le întîlnim și pe unele obiecte de artă religioasă din Moldova veacului al XVII-lea. Astfel, vrejurile cu frunze lungi striate, derivînd din semipalmete (fig. 4–5, 9–11), împodobesc candelarele dăruite de Vasile Lupu bisericii Trei Ierarhi din Iași ²⁴.

Alt element ornamental al uneia din piesele noastre (fig. 7) îl întîlnim, redat în aceeași manieră, pe un pahar moldovenesc din argint, din secolul al XVII-lea, provenind de asemenea de la Trei Ierarhi și aflat în colecțiile Muzeului de artă al Republicii Socialiste România ²⁵.

²⁴ Teodora Voinescu, *Argintăria în colecția de artă medievală din tezaur*, în *Studii asupra tezaurului restituit de U.R.S.S.*, București, 1958, p. 110, fig. 52; p. 111, fig. 53 și p. 112–113.

²⁵ Colecțiile Muzeului de artă al Republicii Socialiste România. Inventar nr. M 31. Materialul ne-a fost pus la dispoziție de către Corina Nicolescu, căreia îi exprimăm și pe această cale mulțumirile noastre.

După toate probabilitățile, piesele poloneze decorate cu motive orientale, în care se includ și cele din tezaurul de la Cucuteni, sînt opera unor meșteri armeni din Polonia²⁶. Sînt mai greu însă de precizat căile pe care el a putut ajunge în Moldova. Considerăm că O. Tafrali s-a apropiat mai mult de adevăr cînd a pus în legătură acest

Fig. 11 — Cucuteni-Lețcani. Nasturi.

tezaur cu expedițiile pe care polonezii le-au întreprins în Moldova, în timpul Movileștilor sau al lui C. Cantemir, în cursul secolului al XVII-lea²⁷.

Cronicarul I. Neculce relatează că, în timpul domniei lui C. Cantemir, oștile poloneze sub conducerea lui Sobieski, au străbătut și regiunile din jurul Iașului²⁸.

După părerea noastră, tezaurul ar putea fi pus în legătură cu expediția lui Ian Sobieski din anul 1686. Din jurnalul principelui Iacob Sobieski, fiul regelui, rezultă că armatele poloneze, aflate în retragere, au trecut prin Tomești, Podul Jijiei, Stîncă, Găureni, Căcărăzeni, Cudrești (?), Prigoreni, Tîrgu-Frumos etc.²⁹. Satul Cucuteni, deși nu este menționat în acest jurnal, se află totuși pe linia ce unește localitățile prin care s-au retras armatele poloneze. Este foarte probabil că tezaurul a fost îngropat de posesorul lui, sub amenințarea îndirjitelor atacuri tătarăști, efectuate împotriva armatei poloneze în retragere.

EUGENIA NEAMȚU

LE TRÉSOR D'OBJETS DU XVIIe SIÈCLE DÉCOUVERT À CUCUTENI-LEȚCANI (distr. de Jassy)

R É S U M É

En 1923, sur le territoire du village de Cucuteni, com. de Lețcani, distr. de Jassy, on a découvert un trésor d'objets en argent, simple ou doré, datant du XVIIe siècle. 41 d'entre ceux-ci se trouvent actuellement dans les collections du Musée d'histoire de la Moldavie: une coupe, deux cuillers, trois étuis pour couverts entiers et six fragments d'étuis, deux portions d'une ceinture à plaques et vingt-sept boutons.

La coupe, de forme à peu près bitroconique, est décorée tant à l'intérieur qu'à l'extérieur de lignes incisées disposées en bandes (fig. 1).

Les cuillers, d'argent doré, sont ciselées en style Renaissance, avec des ornements végétaux et des représentations anthropomorphes et zoomorphes en relief; elles portent sur l'avant et le revers de la partie moyenne du manche une inscription en polonais (fig. 2-3).

Des étuis pour couverts, trois sont entiers (fig. 4-6) et six sont à l'état fragmentaire (fig. 7-9). Le corps des étuis, de forme conique et aplati latéralement, est orné de trois (fig. 4-6) ou de deux (fig. 7) appliques. Les appliques supérieures présentent sur la partie plane deux orifices pour l'introduction des couverts (fig. 4-6, 8-9). Une seule pièce présente un troisième orifice bien plus petit (fig. 7). Sur leur partie dorsale, les étuis sont pourvus d'un anneau correspondant à une chaînette, anneau fixé à l'étui soit par des rivets (fig. 5), soit par un dispositif le

²⁶ Informație de la Jadwiga Bujanska.

²⁷ O. Tafrali, loc. cit.

²⁸ I. Neculce, *Letopisețul Țării Moldovei*, ed. Iorgu Iordan, București, 1955, p. 173-175.

²⁹ Al. Lapedatu, *Jurnalul principelui Iacob Sobieski, fiul regelui Ioan asupra campaniei polone în Moldova la 1686*, în *ARMSI*, seria a III-a, tom. XIII, 1932, 3, p. 284.

fixant à l'applique inférieure (fig. 4, 6–7). Les appliques inférieures se terminent soit par une tête de vautour au bec ouvert (fig. 4–6) soit par un bulbe strié et un granule aplati (fig. 7–9). Ces pièces sont décorées de motifs géométriques et végétaux. Les unes sont décorées d'ajours réalisés lors du coulage, sur lesquels on a fixé des chatons pour l'enchâssement de pierres (fig. 6); le décor ajouré des autres est fini et est complété par des incisions, avec des chatons sortis de turquoises (fig. 4–5). Les pièces dépourvues de chatons ont un décor consistant seulement en incisions (fig. 7) ou en ajours et incisions (fig. 8); dans un seul cas, on relève un décor exécuté au repoussé (fig. 9).

Les deux portions de ceintures sont formées de cinq plaques rectangulaires chacune, d'argent coulé et doré, pourvues d'œillets pour leur assemblage (fig. 10). Les plaques sont décorées de motifs végétaux et de cinq turquoises chacune, serties dans des chatons; les œillets, de lignes réticulées incisées.

Les 27 boutons, décorés de motifs végétaux, comprennent deux types représentés, le premier type par 11 boutons (fig. 11, a), le second par les 16 boutons restants (fig. 11, b).

Pour certaines pièces du trésor, on trouve des analogies en Roumanie, Hongrie et surtout en Pologne.

Ainsi, les cuillers, de style Renaissance, ressemblent comme forme à l'une des cuillers découvertes à Suceava dans un complexe du XVIIe siècle, ainsi qu'à une autre cuiller, beaucoup plus petite, du Musée «Brukenthal» de Sibiu, datée de 1562–1670 (voir notes 11–14). Les cuillers du trésor de Cucuteni sont, également, presque identiques à celles décorées de figures d'apôtres, datant du XVIIe siècle, du Musée national de Cracovie (voir notes 15–18).

Au Musée «Brukenthal» de Sibiu il se trouve un étui, couverts y compris, exécuté en cloisonné et doré. Un étui avec ses couverts a figuré, de même, à une exposition d'orfèvrerie de Budapest (voir note 19). Enfin des étuis pour couverts se trouvent aussi au Musée «Czartoryski» de Cracovie.

Bien que sur aucune des pièces faisant partie du trésor il n'y ait ni marque d'orfèvre, ni initiales du propriétaire ni date, la grande ressemblance des cuillers — portant des inscriptions polonaises — avec des exemplaires polonais datés de façon certaine du XVIIe siècle permet d'affirmer qu'elles ont été exécutées en Pologne et sont contemporaines de celles-ci.

Contrairement aux cuillers, qui sont de style Renaissance, les autres objets du trésor sont décorés de motifs orientaux. Selon toutes les probabilités, les pièces polonaises décorées ainsi sont l'œuvre d'artisans arméniens de Pologne.

L'auteur estime que le trésor doit avoir rapport à l'expédition de Jean Sobieski de 1686, le village de Cucuteni se trouvant sur la ligne de retraite de l'armée polonaise et figurant parmi les localités mentionnées dans le journal du prince Jacob Sobieski.

EXPLICATION DES FIGURES

- Fig. 1. — Cucuteni-Leţcani. Récipient métallique.
- Fig. 2. — Cucuteni-Leţcani. Cuiller.
- Fig. 3. — Cucuteni-Leţcani. Cuiller.
- Fig. 4. — Cucuteni-Leţcani. Etui pour couverts.
- Fig. 5. — Cucuteni-Leţcani. Etui pour couverts.
- Fig. 6. — Cucuteni-Leţcani. Etui pour couverts.
- Fig. 7. — Cucuteni-Leţcani. Etui pour couverts à l'état fragmentaire.
- Fig. 8. — Cucuteni-Leţcani. Etui pour couverts à l'état fragmentaire.
- Fig. 9. — Cucuteni-Leţcani. Etui pour couverts à l'état fragmentaire.
- Fig. 10. — Cucuteni-Leţcani. Plaques de ceinture.
- Fig. 11. — Cucuteni-Leţcani. Boutons.

DEPOZITUL DE OBIECTE DE BRONZ DE LA DUDA (r. Huși, reg. Iași)

În colecțiile Muzeului raional «D. Cantemir» din Huși a intrat în toamna anului 1962 un depozit format din șapte obiecte de bronz, descoperit în primăvara aceluiași an pe locul numit « Matran », la circa 3 km vest de satul Duda, cu prilejul săpăturilor pentru desfundatul viței de vie ¹. Din cercetarea efectuată la fața locului în primăvara anului 1964 rezultă că aceste obiecte s-ar fi găsit la o adâncime de circa 0,70 m, fiind grupate la un loc, sub o porțiune de lipituri arse, în cuprinsul cărora s-au găsit și mai multe fragmente ceramice din secolele XVII—XVIII ². Pe locul respectiv, în afară de mai multe asemenea resturi de locuire din secolele XVII—XVIII, care se deosebesc ușor și la suprafață, în solul brun-roșcat de pădure, nu s-a mai găsit decât un fragment ceramic neolitic foarte corodat, de factură cucuteniană. Deci se poate presupune că în vremea îngropării depozitului de bronzuri pe acest loc era pădure, urmînd ca prin cercetările viitoare să se stabilească dacă a fost prin apropiere și o așezare contemporană cu acest depozit.

În legătură cu această din urmă problemă, pînă în prezent, prin recunoașterile din primăvara anului 1964, au fost identificate doar resturi de locuire traco-getică (secolele IV—III î.e.n.) și, probabil, hallstattiană timpurie la 500 m spre nord de acest loc, în cuprinsul viei cooperativei agricole de producție de pe Dealul Lohan din Duda.

Din inventarul depozitului fac parte următoarele obiecte de bronz, dintre care trei cu patină de culoare verde închis (1, 2, 5) și alte trei de culoare verde deschis (4, 6, 7):

1—2. Două celturi, dintre care unul de tip transilvănean (fig. 1/1) și altul varianta răsăriteană a acestui tip (fig. 1/2).

Celtul de tip transilvănean, scund și lat și cu gura dreaptă și tăișul foarte ușor convex, este spart din vechime în dreptul torții și pe una din laturi la partea ei superioară.

¹ Aceste obiecte au fost achiziționate după o cercetare la fața locului de către I. Melinte, directorul Muzeului raional «D. Cantemir» din Huși, căruia îi mulțumim și pe această cale pentru permisiunea de a le publica. În muzeul din Huși obiectele de bronz ale acestui depozit sînt înregistrate la nr. 1 336 (1—2), 1 337 (4, 6), 1 338

(5), 1 339 (7), 1 398 (3). Numerele din paranteză corespund cu numerele obiectelor din textul de față.

² Locul exact al descoperirii depozitului se află la circa 150 m sud de locuința locuitorului Matran Gh. Constantin, care ni l-a arătat cu prilejul acestei cercetări.

Dimensiuni (nr. 1) (fig. 1/1). Lungimea 0,099m; lățimea și grosimea la mijloc 0,037 m × 0,024m; diametrul deschiderii gurii 0,034m în interior și 0,045m la exterior; lățimea tășului pe coardă 0,044m adâncimea golului din interior 0,054m.

Varianta răsăriteană a celtului de tip transilvănean, înaltă și zveltă și cu gura și tășul drepte, este într-o foarte bună stare de conservare, prezentînd pe fețele late, între tăș și toartă, cîte o bandă ușor reliefată și terminată rotunjit la partea ei superioară.

Ambele celturi au fost turnate în forme bivalve, după cum o dovedesc dungile de la turnare de pe fețele înguste, corectate apoi cu grijă prin ciocănire și pilire. Materialul a fost introdus în forme printr-un canal din dreptul capătului superior al torții, după cum o atestă un rest de la turnare de pe toarta celtului de tip transilvănean.

Dimensiuni (nr. 2) (fig. 1/2). Lungimea 0,115 m; lățimea și grosimea la mijloc 0,033 m × 0,018 m; diametrul deschiderii gurii 0,025m în interior și 0,034m la exterior; lățimea tășului pe coardă 0,037m; adâncimea golului din interior 0,056m și lungimea bandei în relief 0,101m.

3–6. Trei seceri cu cîrlig, dintre care două întregi (fig. 1/4, 6) și alte două fragmentare (fig. 1/3, 5). Dintre acestea, una are lama arcuită ca la secerile cu cîrlig de tip transilvănean (fig. 1/4). Celelalte trei exemplare, cu spinarea îngroșată și cu restul de la turnare mai mult sau mai puțin accentuate pe maximul de curbura a barei, se caracterizează prin lama lungă și subțire și arcuită lin în dreptul mînerului (fig. 1/3, 5–6). Pe mijlocul lamei uneia din secerile fragmentare, în dreptul restului de la turnare, se află un orificiu rotund-oval (fig. 1/3). De asemenea, pe partea inferioară a aceluiași exemplar, aproximativ în dreptul restului de la turnare, precum și pe spinarea îngroșată, sînt vizibile urme de zgurificare.

Aceste seceri au fost turnate în tipare monovalve acoperite, metalul introducîndu-se în forme printr-un canal săpat în dreptul maximului de curbura a spinării îngroșate a lamei.

Dimensiuni (nr. 3) (fig. 1/4). Lungimea spinării pe arc 0,275m, pe coardă 0,17m; lățimea maximă a lamei 0,033m (în dreptul restului de la turnat); grosimea maximă a spinării îngroșate 0,005m; lungimea cîrligului 0,02m și lățimea lui maximă 0,01m.

Dimensiuni (nr. 4) (fig. 1/3). Lungimea spinării pe arc 0,265m; pe coardă 0,215 cm; lățimea maximă a lamei 0,035m (în dreptul restului de la turnat); grosimea maximă a spinării 0,013m.

Dimensiuni (nr. 5) (fig. 1/6). Lungimea lamei păstrate pe arc 0,21 m, pe coardă 18,3 cm; grosimea maximă a spinării îngroșate 0,006m.

Dimensiuni (nr. 6) (fig. 1/5). Lungimea lamei păstrate 0,204m, pe coardă 0,17m; lățimea maximă a lamei 0,025m; grosimea maximă a spinării îngroșate 0,007 m.

7. Pumnal cu o îngroșare între mînerul cu capul plin și lama folioformă cu două tășuri și prevăzută cu o nervură mediană foarte accentuată, îngustată la vîrful lamei și lătită în dreptul îngroșării care o desparte de mîner. Pe ambele tășuri ale lamei sînt spărturi din vechime. Nepăstrîndu-se nici un rest de la turnare, este dificil să se precizeze dacă metalul s-a introdus în formă printr-un canal săpat în dreptul capătului mînerului, cum pare probabil, pe baza analogiilor cu tiparele de turnat pumnale de formă înrudită din depozitul de tipare de la Krasnomaiațk de pe Nistrul mijlociu³ sau, eventual, pe la vîrful lamei, ca la tiparele pentru forme asemănătoare

³ O. A. Krivțova-Grakova, *Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы*, în *МИА*, 46, p. 134, fig. 30, 1–2.

din depozitele de tipare de la Mazepinți⁴ și Dereveannoe⁵ din regiunea Niprului mijlociu sau pentru altele mai evolute din depozitul de la Krasnomaiak⁶.

Dimensiuni (nr. 7) (fig. 1/7). Lungimea lamei 0,20m; arcuirea maximă a lamei 0,054cm; lungimea mânerului 0,054m; diametrul maxim al îngroșării dintre lamă și

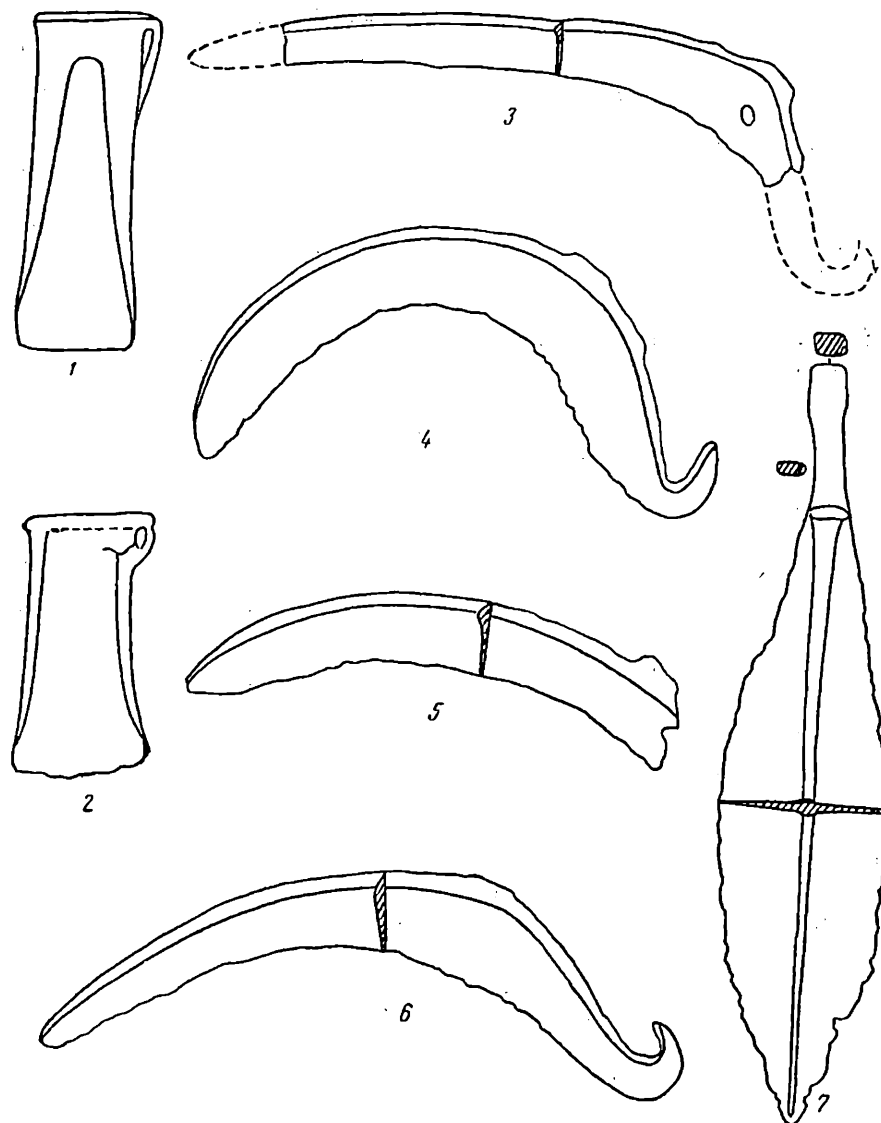

Fig. 1. — Duda — Huși. Depozitul de obiecte de bronz (1/2 m. nat.).

mâner 0,018m și al capătului mânerului 0,010 m; grosimea maximă a nervurei mediane, 0,003 m.

★

⁴ A. I. Terenojkin, *Предскифский период на Днепровском Правобережье*, Kiev, 1961, fig. 72, 1.

⁵ *Ibidem*, fig. 72, 6. În ceea ce privește celălalt exemplar din acest depozit de forme de turnat (fig. 72, 5), păstrându-se numai un fragment din tiparul pumnalului, este dificil să se precizeze dacă metalul s-a introdus în formă

prin dreptul capătului superior al mânerului, cum pare probabil, sau eventual pe la vârful lamei.

⁶ O. A. Krivțova-Grakova, *op. cit.*, fig. 30, 1—5. La alt exemplar din aceeași serie (fig. 30, 3) este mai mult ca sigur că metalul s-a introdus în formă prin dreptul mânerului.

Din punct de vedere al originii tipurilor de bronzuri din componența acestui depozit, se deosebesc obiecte de origine transilvăneană, transilvano-răsăriteană și răsăriteană.

Astfel, tipurile de obiecte de origine transilvăneană sînt reprezentate printr-un celt cu gura dreaptă (fig. 1/1) și o seceră cu cîrlig (fig. 1/4). Ambele tipuri de obiecte s-au răspîndit la sfîrșitul epocii bronzului spre est nu numai pe teritoriul Moldovei, de unde provin mai multe exemplare, ci și mai departe, pînă în regiunile de stepă și de silvostepă ale Ucrainei ⁷.

Grupului de origine transilvano-răsăriteană îi aparține numai varianta răsăriteană a celtului de tip transilvănean, care, în genere, este bine reprezentată pe teritoriul Moldovei ⁸, întîlnindu-se și mai departe spre est, pînă în nordul Mării Negre (și în regiunea Niprului superior ⁹).

În comparație cu aceste tipuri, acelea de origine răsăriteană sînt ilustrate printr-un număr ceva mai mare de piese. Astfel, trei seceri cu cîrlig (fig. 1/3, 5—6) și un pumnal (fig. 1/7), prin caracteristicile lor de formă sînt de origine răsăriteană, deosebindu-se net de variantele corespunzătoare de tip transilvănean. Din acest punct de vedere menționăm că secerile din depozitul de la Duda, prin forma lamei puțin arcuită, au analogii în descoperirile corespunzătoare de asemenea piese din depunerea Noua din cuprinsul așezării de la Mahala de lîngă Cernăuți ¹⁰.

Îndeosebi, pumnalul cu nervură mediană pe lama folioformă este caracteristic regiunilor răsăritene, întîlnindu-se în număr ceva mai mare în zona de silvostepă de pe malul drept al Niprului ¹¹. Piese asemănătoare au fost găsite și în cuprinsul așezărilor Noua de la Cernăuți-Mahala ¹² și Kruglik (r. Hotin, reg. Cernăuți) ¹³ din R.S.S. Ucraineană.

Pumnale de acest tip, precum și variantele lor mai mult sau mai puțin evolute, sînt derivate din cuțitele cu două tăișuri ale culturii mormintelor în construcții de lemn (*Srubby*) din regiunea de stepă dintre Urali și Niprul inferior ¹⁴. De aici ele s-au răspîndit apoi, prin purtătorii culturii *Srubby*, atît în stepa nord-vest pontică ¹⁵ și în silvostepa din nord ¹⁶, cît și mai departe spre vest.

În legătură cu această problemă, s-a arătat în mod just că nu este vorba în toate cazurile numai de o răspîndire a formelor respective de pumnale și de alte obiecte de tipul culturii *Srubby*, ci chiar și de o producție locală a acestor tipuri de obiecte, după cum o atestă unele descoperiri de forme de turnat asemenea obiecte din arealul culturii Belogradovka ¹⁷. Pe de altă parte, relativ la această din urmă problemă nu există încă un consens general, unii considerînd că această activitate metalurgică locală poate fi pusă pe seama purtătorilor culturii Belogradovka, care ar fi preluat în întregime uneltele de bronz de la aceia ai culturii *Srubby* ¹⁸, iar alții că ar fi de atribuit în primul rînd acestora din urmă, pătrunși aici într-o fază tîrzie a culturii *Srubby* ¹⁹.

În ceea ce ne privește, avînd în vedere și alte elemente de origine răsăriteană,

⁷ A. I. Terenojkin, *op. cit.*, p. 122 și urm.

⁸ M. Petrescu-Dîmbovița, *Contribuții la problema sfîrșitului epocii bronzului și începutului epocii fierului în Moldova*, în SCIV, IV, 3—4, 1953, p. 468 și urm.

⁹ A. I. Terenojkin, *op. cit.*, p. 123 și urm.

¹⁰ G. Smirnova, *Западноукраинская археологическая экспедиция в 1957 г.*, în SGE XVI, p. 63, fig. 1—2 (sus, dreapta).

¹¹ A. I. Terenojkin, *op. cit.*, p. 133.

¹² *Ibidem*, p. 135.

¹³ Un exemplar de formă deosebită și de dimensiuni mai mici, păstrat în colecțiile muzeului din Cernăuți, provine din săpăturile lui B. A. Timoșciuk, căruia îi mulțumim pentru că ne-a înlesnit studierea lui în muzeul

din Cernăuți. Pe baza ceramicii care-l însoțește, se poate deduce că aparține fazei Noua II din clasificarea lui A. C. Florescu.

¹⁴ O. A. Krivțova-Grakova, *op. cit.*, p. 140 și A. I. Terenojkin, *op. cit.*, p. 134.

¹⁵ O. A. Krivțova-Grakova, *loc. cit.*

¹⁶ V. D. Ribalova, *О связях правобережной лесостепной Украины в Центральной Европы в эпоху бронзы и раннего железа* în *Исследования по археологии СССР*, Leningrad, 1960, p. 94.

¹⁷ A. I. Terenojkin, *op. cit.*, p. 200.

¹⁸ *Idem*, *op. cit.*, p. 199.

¹⁹ V. D. Ribalova, *loc. cit.*

răspândite prin expansiunea spre vest a purtătorilor culturii *Srubby* în aria complexului Noua-Sabatinovka²⁰, considerăm mai probabilă ipoteza potrivit căreia atât răspândirea, cât și producerea acestui tip de pumnal la vest de Niprul mijlociu pînă la Carpații răsăriteni, pînă unde este atestat deocamdată, să se datoreze pătrunderii aici a acestor triburi. Aceasta cu atât mai mult cu cât și din punct de vedere cronologic pumnalele de acest tip în aria lor vestică de răspîndire, prin asocierea cu celelalte elemente de inventar din depozitul de la Duda, nu pot fi datate mai tîrziu de sfîrșitul epocii bronzului, fiind contemporane cu complexul Noua-Sabatinovka. Or, după cum s-a arătat, începuturile culturii Belogradovka nu pot fi plasate în timp decît cel mai devreme în secolul al XII-lea î.e.n.²¹ Din acest motiv, în stadiul actual al cercetărilor, necunoscîndu-se exact aspectul de cultură materială din sudul silvestre de pe malul drept al Niprului, de altfel ca și din Podolia și Volînia, contemporan cu complexul Noua-Sabatinovka²², este dificil să se precizeze faza culturală careia îi aparține aici tipul de pumnal răsăritean din depozitul de la Duda. S-ar părea să se fi menținut aici un aspect tîrziu al culturii Comarovo, influențat de complexul Noua-Sabatinovka²³. În acest caz, aspectul de cultură respectiv din epoca bronzului, prin contactul cu elementele răsăritene ale grupului *Srubby*, s-ar fi restructurat în același fel ca și culturile pe baza cărora a luat naștere complexul Noua-Sabatinovka²⁴. Din aceste considerente, tipul de pumnal de origine răsăriteană, ca și alte elemente de cultură materială din aria de răspîndire a culturii Belogradovka, nu pare să aparțină perioadei propriu-zise a acestei culturi, ci mai curînd fazei anterioare, încă neprecizată.

Pe de altă parte, avîndu-se în vedere analogiile formei simple de pumnal din depozitul de la Duda, apropiată de prototipul din cultura *Srubby*, în depozitul de forme de turnat de la Krasnomaiak, precum și asocierea ei acolo cu forme mai evoluat ale aceluiași tip inițial folioform, se poate deduce că la sfîrșitul epocii bronzului, în vremea complexului Noua-Sabatinovka au coexistat formele mai simple cu altele mai evoluat ale acestui tip de pumnal²⁵.

În afară de aceasta, prin descoperirea pumnalului de tip simplu din depozitul de la Duda se atestă ca provenind de pe teritoriul Moldovei și o altă variantă mai complicată de pumnal de bronz de origine răsăriteană, cu mînerul ajurat, descoperită mai de mult în mod întîmplător la Mogoșești (r. Vaslui) și care probabil că datează din aceeași vreme sau eventual dintr-o fază imediat ulterioară.

Deci, pe baza analizei tuturor obiectelor din depozitul de bronzuri de la Duda rezultă încadrarea lui cronologică la sfîrșitul epocii bronzului, într-o vreme corespunzătoare complexului Noua-Sabatinovka, cînd în metalurgia bronzului din Moldova se constată, pe lîngă elementele de origine transilvăneană și central europeană, și altele de tip răsăritean, ajunse aici prin intermediul purtătorilor culturii *Srubby*.

În felul acesta, depozitul descoperit recent la Duda se încadrează în seria de bronzuri Rîșești-Ulmi Liteni din această regiune extracarpatică a României²⁶.

²⁰ Pentru această problemă, vezi Adrian C. Florescu, *Contribuții la cunoașterea culturii Noua*, în AM, II—III, 1964, p. 171 și urm., unde se menționează și literatura de specialitate respectivă. Autorul, analizînd descoperirile grupului Noua, scoate pentru prima dată în evidență rolul purtătorilor culturii *Srubby* în vehicularea unor elemente de origine răsăriteană în aria de răspîndire a acestei culturi.

²¹ A. I. Terenokhin, *op. cit.*, p. 194 și urm. Autorul invocă, în sprijinul acestei datări, plasarea în timp în secolele X—IX î.e.n. a perioadei principale a culturii Belogradovka pe baza asocierii în necropola de la Goncenovka a unui inel de timplă de același tip cu altul din așezarea culturii Belogradovka de la Sob-

kovka, cu un brici de bronz de tip Benacci I. Pentru această datare, vezi și A. C. Florescu, *op. cit.*

²² A. C. Florescu, *op. cit.*, p. 195.

²³ A. C. Florescu, *op. cit.*, p. 194 și urm. Vezi și A. I. Terenokhin, *op. cit.*, p. 198, care consideră că cultura Belogradovka ar fi luat naștere foarte probabil din cultura Comarovo.

²⁴ A. C. Florescu, *op. cit.*, p. 195.

²⁵ Cf. O. A. Krivțova-Grakova, *op. cit.*, p. 140.

²⁶ Cf. M. Petrescu-Dimbovița, *Date noi relativ la descoperirile de obiecte de bronz de la sfîrșitul epocii bronzului și începutul Hallstattului din Moldova*, în AM, II—III, 1964, p. 265.

Această datare a depozitului nostru la sfârșitul epocii bronzului ni se pare mai justă decât aceea potrivit căreia această descoperire s-ar putea plasa în timp în etapa următoare, corespunzătoare Hallstattului A₁ (secolul al XII-lea î.e.n.), după cronologia lui H. Müller-Karpe²⁷. Aceasta cu atât mai mult cu cât, după cum s-a arătat mai sus, exemplarele din regiunea de silvostepă corespunzătoare pumnalelor de tip *Srubby* din depozitul nostru nu datează din vremea culturii Belogradovka, care se plasează în timp cel mai devreme cu începere din secolul al XII-lea î.e.n., ci dintr-o fază anterioară. De altfel, atribuirea bronzurilor din regiunea Niprului mijlociu culturii Belogradovka nu este bazată atât pe descoperiri închise, cât pe considerente relative la unele particularități ale tehnicii metalurgiei bronzului și cu privire la legăturile cu cultura *Srubby*²⁸.

M. PETRESCU-DÎMBOVIȚA

LE DÉPÔT D'OBJETS EN BRONZE DE DUDA

(distr. de Huși, rég. de Jassy)

RÉSUMÉ

Au lieu dit « Matran », sis sur le territoire de la commune de Duda, on a découvert, en automne 1962, un dépôt d'objets en bronze qui fait partie aujourd'hui des collections du Musée « Démètre Cantemir » du district de Huși. L'inventaire en est constitué par les sept objets suivants: une hache à douille de type transylvain à orifice droit (fig. 1/1); une hache à douille de type transylvain, de la variante orientale (fig. 1/2); quatre faucilles à crochet, dont l'une entière de type transylvain (fig. 1/4) et une seconde également entière (fig. 1/6) et deux autres à l'état fragmentaire (fig. 1/3, 5), de type oriental; enfin un poignard de type oriental, présentant un épaississement de la base de sa poignée et une nervure médiane sur sa lame en forme de feuille (fig. 1/7).

L'auteur insiste surtout sur le poignard, pour lequel il trouve des analogies dans la zone de sylvo-steppe de la rive droite du Dniepr et dans l'inventaire des établissements Noua de type *zolniki* de Czernowitz—Mahala et de Krouglik (distr. de Hotin, rég. de Czernowitz, R.S.S. d'Ukraine).

Les poignards de ce type, dérivés des couteaux à double tranchant de la civilisation de *Srubby*, localisée entre les monts Oural et le Dniepr inférieur, se sont répandus, par l'intermédiaire des représentants de cette civilisation, à l'ouest du Moyen-Dniepr, jusqu'aux Carpates Orientales. Dans cette vaste aire de diffusion occidentale, ils datent de la fin de l'âge du bronze (XIIIe siècle av. n.è.), étant contemporains du complexe de Noua-Sabatinovka, ainsi que d'autres éléments d'origine orientale diffusés dans cette même zone par les représentants de la civilisation de *Srubby*. En échange, dans l'aire de diffusion de la civilisation de Belogradovka, ce type de poignard ne semble pas dater — ainsi qu'on l'a soutenu — du temps de cette civilisation, dont les débuts se situent au plus tôt au XIIe siècle de n.è., mais plutôt d'une phase antérieure, encore mal définie, contemporaine de Noua-Sabatinovka. Les autres objets du dépôt de Duda datent de la même époque.

Ainsi donc, l'analyse des objets constitutifs du dépôt permet d'assigner celui-ci à la fin de l'âge du bronze et de les inclure dans la série de dépôts d'objets en bronze de Rîșești—Ulmi—Liteni de Moldavie.

Ainsi qu'il est connu, la métallurgie du bronze de Moldavie de cette époque se caractérise par la présence tant d'objets transylvains et d'Europe centrale que d'objets de type oriental, parvenus ici par l'intermédiaire des représentants de la civilisation de *Srubby*.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. — Duda — Huși. Le dépôt d'objets en bronze (1/2 gr. nat.).

²⁷ Pentru această etapă, vezi H. Müller-Karpe, *Beiträge zur Chronologie der Urnenfelder*, in 22 Band, Römisch-

germanische Forschungen, Berlin, 1959, 1.

²⁸ A. I. Terenokhin, *op. cit.*, p. 106, 108 și 118.

CAZANUL SCITIC DE BRONZ DIN SECOLELE VI—V Î.E.N. DE LA IACOBENI—DÎNGENI (r. Săveni, reg. Suceava)

În iulie 1948, Natalia Gh. Andrieș din satul Iacobenii, comuna Dîngeni, a descoperit la locul numit « Valea Grădinii » un vas de bronz. Abia în 1958, în urma sesiunii învățătorului D. Chiriac de la Școala elementară din Iacobenii, obiectul a intrat în colecțiile Muzeului raional Botoșani.

Locul descoperirii « Valea Grădinii » este situat în capătul de vest al satului Iacobenii, pe terasa inferioară din dreapta Jijiei.

Din informațiile descoperitorului reiese că vasul a fost găsit răsturnat cu gura în jos. La suprafața solului, în zona unde s-a semnalat obiectul menționat nu s-a găsit nici o urmă arheologică. Menționăm doar existența în apropierea locului de găsim al cazanului de bronz, la circa 200 m distanță, a unei movile mult apatisate, cu un diametru de aproximativ 100 m. Este greu de precizat dacă pe locul de găsim a acestui cazan de bronz a existat un tumul funerar, din inventarul căruia să fi făcut parte și obiectul respectiv și care ar fi fost distrus. N-ar fi exclus totuși ca acest vas să provină din inventarul vreunui mormînt, eventual plan, dar numai un sondaj arheologic ar putea aduce precizări în acest sens.

Cazanul de bronz găsim la Iacobenii este de formă emisferică, prevăzut la partea inferioară cu un picior în formă de pîlnie. În starea actuală, piciorul prezintă o spăratură mai recentă; de asemenea, unele deteriorări recente se observă și pe marginea vasului.

Dimensiuni: înălțimea 48,5 cm (din care 19,5 cm, înălțimea piciorului). Diametrul gurii 55,7 cm; grosimea pereților (inclusiv a pereților piciorului) 5 mm.

Marginea vasului este răsfrîntă orizontal în afară, pe o lățime de 2 cm. Pe ea sînt aplicate 4 torți ornamentale zoomorfe, la distanțe egale una de alta, avînd înălțimea totală de 12 cm, lungimea în dreptul buzei de 8,5 cm și grosimea de 1,5 cm. Fiecare toartă reprezintă o gazelă schematizată, avînd bine conturate capul, urechile, barba, precum și un singur corn, care se prelungește pînă la coadă.

În afară de cele 4 torți ornamentale, vasul mai are alte 2 torți cu o ușoară șanțuire, prinse orizontal simetric de vas, la 5 cm sub buza lui.

În dreptul uneia din torți, spre fundul vasului, la 23 cm de buză, se găsește un nit de bronz, avînd capul plan-convex. De asemenea, în apropierea acestuia, la numai 8 cm, la exteriorul vasului se mai observă un alt nit din cositor (?).

Cazanul de bronz de la Iacobenii, prin forma sa, amintește exemplare oarecum înrudite, descoperite pe teritoriul țării noastre, legate în ceea ce privește factura lor de mediul scito-iranian. Dintre ele menționăm pe acelea de la Scorțaru ¹ (r. Brăila) și Calu ² (r. Piatra-Neamț). Nu este

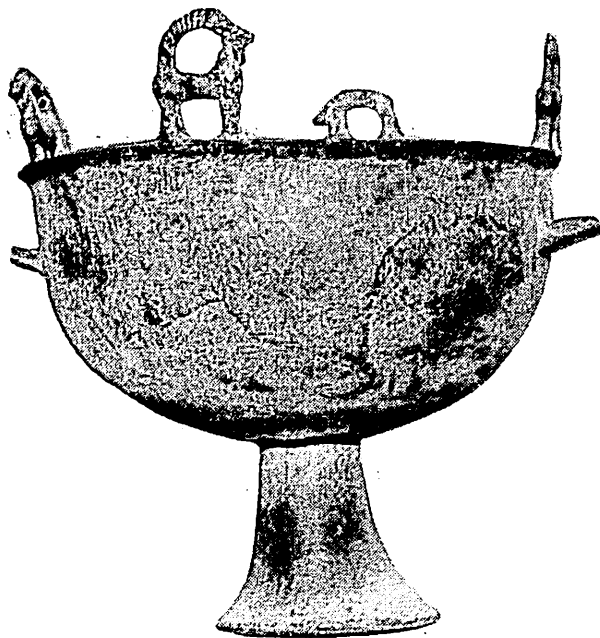

Fig. 1. — Iacobenii — Dingeni. Vas scitic de bronz din secolele VI-V î.e.n. (circa 1/5 m. nat.).

mai puțin adevărat însă că exemplarul de la Calu, atît sub aspectul tipologic, cît și al condițiilor de găsire, se încadrează într-o perioadă mult mai tîrzie ³. În ceea ce privește cazanul de la Scorțaru, prevăzut cu trei picioare și torțile de pe buză într-atît de schematizate, încît se prezintă sub formă semicirculară cu buton, indică un tip mai tardiv, derivat, firește, din acela căruia aparține cazanul de la Iacobenii.

Cele mai apropiate analogii pentru cazanul de bronz de la Iacobenii le întîlnim în inventarul curganilor scitice din regiunea nord pontică, dintre care cităm pe acelea de la Certomlîk ⁴ și Kelermess ⁵. În ceea ce privește cazanul de bronz de la Certomlîk, spre deosebire de acela de la Iacobenii, el este prevăzut pe buză cu 6 torți zoomorfe, iar pe fața exterioară cu două linii

în zigzag reliefate, dispuse în sensuri opuse, creînd astfel un șir de romburi continui ⁶. Exemplarul de la Kelermess este prevăzut, de asemenea, pe fața exterioară cu două șiruri de linii în zigzag reliefate, în două etaje, iar sub buză, dispuse simetric, două grupe alcătuite fiecare din cîte două gazele, în relief, afrontate ⁷.

Desigur că aceste particularități nu împiedică încadrarea cazanului de bronz de la Iacobenii în aceeași serie tipologică cu acelea de la Certomlîk și Kelermess, ele alcătuiind, de fapt, în ansamblu, variante ale aceluiași tip, datînd dintr-o perioadă destul de veche. Conform precizărilor mai recente făcute de A. P. Maņevici, din acest tip au derivat apoi cazanele semisferice de bronz cu trei picioare sau cu picior în formă de pîlnie, avînd torțile de pe buză mult schematizate, de formă semicirculară cu buton, pierzînd astfel caracterul zoomorfic specific perioadei anterioare. Din această din urmă categorie face parte, evident, și cazanul de bronz de la Scorțaru.

Încadrarea cronologică a cazanului de la Iacobenii este îngreuiată de faptul că acest obiect provine dintr-o descoperire întîmplătoare, lipsind și alte elemente. Caza-

¹ Cf. V. Părvan, *Getica*, 1926, p. 9—11 și fig. 2.

² Cf. Radu Vulpe, *Les fouilles de Calu*, în *Dacia* VII—VIII, fig. 42.

³ Cf. *ibidem*, p. 62. Radu Vulpe datează acest cazan în secolul al II-lea e.n., atribuindu-l triburilor sarmate.

⁴ Cf. A. P. Maņevici, *Бронзовые котлы в собраниях*

Государственного Эрмитажа, în *Исследования по археологии СССР*, Leningrad, 1961, p. 146 și fig. 4.

⁵ *Ibidem*, p. 148 și fig. 7.

⁶ *Ibidem*, fig. 4.

⁷ *Ibidem*, fig. 7.

nele aproape similare acestuia, menționate mai sus, provenind de la Certomlik, și Kelermess, au fost datate de A. P. Mañevici în secolele VII–VI î.e.n.⁸ În ceea ce privește exemplarul nostru, este dificil să opinăm pentru aceeași încadrare. După cum se știe, în stadiul actual al cercetărilor, prezența elementelor de cultură materială scitică în regiunile carpato-dunărene, în cadrul cărora se situează, desigur, și cazanul de la Iacobenii, nu poate fi mai veche de sfârșitul secolului al VI-lea î.e.n. Ținând seama de acest fapt, am înclina pentru încadrarea cazanului de bronz scitic de la Iacobenii în secolele VI–V î.e.n., el constituind pînă în prezent cel mai vechi exemplar, de acest fel, cunoscut pe teritoriul țării noastre. De altfel, această încadrare cronologică ar fi confirmată și de faptul că seria tipologică următoare, din care face parte cazanul de la Scorțaru, cu analogiile respective din stepele nord-pontice, se datează în secolele V–IV î.e.n.⁹

În încheiere, este necesar să subliniem importanța pe care o prezintă descoperirea de la Iacobenii, ea constituind o contribuție la relațiile dintre triburile autohtone traco-getice de pe teritoriul Moldovei și triburile scitice, la mijlocul mileniului I î.e.n.

SIMEON RAȚĂ

LE CHAUDRON SCYTHE EN BRONZE DES VIe–Ve SIÈCLES AV. N.È. DÉCOUVERT À IACOBENI–DÎNGENI

(distr. de Săveni, rég. de Suceava)

R É S U M É

En 1948, à la lisière est du village de Iacobenii, com. de Dîngeni, on a découvert par hasard un chaudron scythe de bronze (fig. 1). Par la suite, en 1958, la pièce est entrée dans les collections du Musée du district de Botoșani, où il se trouve présentement.

Les recherches de surface supplémentaires effectuées sur les lieux n'ont rien livré d'autre. Ce chaudron provient probablement du mobilier d'une tombe, sans qu'il soit possible de préciser s'il provient ou non d'un tumulus qui aurait disparu avec le temps.

Le chaudron de bronze de Iacobenii–Dîngeni se situe parmi la série de chaudrons scythes, de type archaïque. Il présente de proches analogies avec des exemplaires découverts dans les régions du nord de la Mer Noire, parmi lesquels on peut citer ceux de Tchertomlyk et de Kelermess (voir notes 4–7). Ils peuvent, probablement, être assignés aux VIe–Ve siècles av. n.è., faisant partie de la plus ancienne catégorie d'éléments de culture matérielle de facture scythe connus jusqu'à ce jour sur le territoire de la Roumanie.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. — Iacobenii — Dîngeni. Vase scythe en bronze des VIe–Ve siècles av. n. è. (env. 1/5 gr. nat.).

⁸ Cf. A. P. Mañevici, *op. cit.*, p. 149–150.

⁹ Pentru datarea în secolele V–IV î.e.n. a cazanului de la Scorțaru, cf. I. Nestor, *Der Stand der Vorgeschichte*

in Rumänien, în 33 *BerRGK*, p. 147. De asemenea, discuții asupra datării acestui tip în secolele V–IV î.e.n. vezi la A. P. Mañevici, *op. cit.*

O INSCRIPȚIE SIRIACĂ LA ROMULA

Între numeroasele vestigii romane găsite la Romula (Reșca, raionul Caracal, reg. Oltenia) se află și o bază de statueta cu două rânduri de inscripție¹. Baza, lucrată din lut cărămiziu, are dimensiunile: 7,3 × 5,8 × 4 cm și a servit ca soclu la o statueta, acum pierdută. Inscripția se află pe laturile lungi ale bazei și are literele înalte de 5–10 mm. Baza statuetei a fost mult erodată de apele râului Teslui, în al cărui mal a fost găsită împreună cu alte statuete².

Textul epigrafic, adâncit probabil, în pasta crudă, se poate întregi, cu toate că este șters în câteva locuri. Cele două rânduri prezintă un text cu grafie în caracter cursive ce se apropie de scrierea siro-palmireniană³. În figura 1, ductul literelor nesigure este hașurat, iar completările ce le propunem la unele litere, șterse parțial sau ilizibile, sînt redăte prin linii întrerupte (fig. 1).

Primul rînd conține următoarele caractere siro-palmireniene, transcrise de noi în *quadrata hebraica*: **נתן לעתרתה על חי**, adică de la stînga spre dreapta: NTN L'TR'TH ['L?][HY?]. Primele trei litere (*nun*, *tav*, *nun* final) formează cuvîntul *ntn* cu sens de « dar » « *donum* »⁴ însă aceleași litere pot forma și trecutul verbului « *dono* », « a dăruia » sau « a da »⁵. Tot *ntn* împreună cu *lamed*, litera următoare, are și înțelesul « a așeza », « a ridica »⁶. Completarea cu *nun* în locul al treilea de la dreapta spre stînga, unde se vede doar începutul nesigur al unei litere o socotim probabilă. Urmează un *lamed*, care aici are sens atributiv⁷ și, în continuare, **עתרתה** (*ain*, *tav*, *reș*, *ain*, *tav*, *he*) 'Atar 'Ata, grafie cunoscută pentru numele divinității

¹ D. Tudor, *Oltenia romană*², București, 1958, p. 99, fig. 29/1.

² Baza statuetei se găsea în colecția dr. St. Niculescu, pe care o cumpărase de la S. Neamțu-Craiova, care, la rîndul său, o achiziționase de la Reșca. Nu am avut posibilitatea să văd originalul. O copie a inscripției, pe care o dăm în lucrarea de față, ca și informațiile cu privire la condițiile de găsire le-am primit de la prof. D. Tudor, pentru care îi mulțumim în mod deosebit.

³ J. Pirenne, *Syria*, XL, 1963, p. 129, arată că denumirea de scriere cursivă palmireniană este improprie, de aceea se propune denumirea de scriere siro-palmireniană ca fiind în concordanță cu componentele reale ale acestei grafii.

⁴ Fr. Cumont, *Fouilles de Doura-Europos* (1922–1923),

Paris, 1926, p. 411.

⁵ *Ibidem*, p. 301, 433; *Genesis*, 43, 23; *IEJ*, 13, 1963, p. 69; F.L. Șapiro, *Испит-Рыцкуні члосарь*, Moscova, 1963, p. 421.

⁶ *Genesis*, 41; J. Hempel, *Der textkritische Wert des Konsonantentextes von Kairener Genizalfragmenten in Cambridge und Oxford zum Deuteronomium*, in *Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen*, I, *Philologisch-Historische Klasse*, 10, Jahrgang 1959, p. 213.

⁷ Ed. König, *Hebräisches und Aramäisches Wörterbuch*, Leipzig, 1910, p. 191; Georg Beer, *Hebräische Grammatik*, I, Leipzig, 1915, p. 103; J. Cantineau, *Syria*, XIV, 1933, p. 181; *idem*, *Grammaire de palmyrénien épigraphique*, Cairo, 1935, p. 138.

siriene Atargatis în limbile semitice încă din epoca elenistică. Pe aversul unei monede din Hierapolis, orașul cu vestitul templu închinat zeiței siriene, apare capul zeiței alături de inscripția 𐤀𐤌𐤍𐤏𐤋 , așa cum reapară la Romula. Ea cuprinde literele 'TR'TO'. Dacă în limbile semite, numele zeiței este scris în același fel, fiind diferită ultima literă, care era citită *alef*, *he* sau *vav*⁹, transcrierea numelui semit în limbile greacă și latină cunoaște variate forme¹⁰. Spre sfârșitul primului rînd, între *he*, care coboară sub nivelul celorlalte litere, și *het*, care apare suficient de clar, au mai putut fi una sau două litere. Credem că la sfârșitul primului rînd se găsește formula întîlnită în inscripțiile palmireniene sau nabateene איןלמד (*ain, lamed, het, iod, alef*) « pentru viața (în sănătatea) lui. . . »¹¹.

Ultimul cuvînt scris pe cealaltă latură a bazei pare mult mai clar. În *quadrata hebraica*, acest rînd se transcrie astfel רשיבל (*reš, ghimel, iod, sin, bet, lamed*), nume personal cunoscut în transcrierea greacă sub forma Ραγίσβηλ . Numele RGYŠBL, înregistrat în onomastica semită, apare într-o inscripție de la Dura Europos; etimologia sa ar fi רשיבל «noticed of Bel»¹². Formele paralele însă: Ραγείβηλος ¹³, Ραγεσοβάλλ ¹⁴, Ραιβήλις ¹⁵, ca și forma latină Regebalus sînt și ele frecvente¹⁶. Și mai numeroase sînt numele teoforice formate cu Bel: Αβίδβηλος (עברבל)¹⁷, Νούρβηλος (נורבל)¹⁸, Ιεδείβηλος (יריבל)¹⁹, Ζαβδιβηλος (זברבל)²⁰ și altele, iar בל se transcrie întotdeauna în grecește prin $\beta\eta\lambda\omicron\varsigma$.

În spațiul liber de la sfârșitul r. 2, unde mai încap circa patru litere, foarte posibil să fi fost anul, cum întîlnim în numeroase inscripții²¹, sau, dacă nu cumva, patronimul dedicantului²².

⁸ W. H. Waddington, R.N., N.S., VI, 1861, p. 10, pl. II, fig. 1.

⁹ Ibidem, recomandă lectura *alef* pentru ultima literă; Ed. Meyer, *Roscher's Lexicon*, I⁴, 651; Fr. Cumont, RE, 11, 1896; H. T. Rowell — A. R. Bellinger, *The excavations at Dura-Europos, Preliminary report of third season of work* (ed. P. V. C. Baur-M. I. Rostovtzeff-A. R. Bellinger), New Haven, 1932, p. 45—46; J. Teixidor, Syria, XL, 1963, p. 36, *he* pentru ultima literă în numele zeiței.

¹⁰ Fr. Cumont, RE, IV, 2236—2243, *Dea Syria, Dea Suria, Suria dea, Diasuria, Diasura, Dasyr(a), Iasura*. În grecește apare pe monede $\Sigma\upsilon\rho\lambda\alpha$ $\theta\epsilon\omicron\varsigma$ —sau $\theta\epsilon\alpha$, η $\theta\epsilon\omicron\varsigma$ η $\Sigma\upsilon\rho\iota\alpha$; Fr. Cumont, RE, 2—4, 1896, *Adargatis, Ἀταργατίς, Ἀταργατή, Ἀτταργαθῆ, Ἀτεργάτις* etc.; H. T. Rowell și A. R. Bellinger, *op. cit.*, p. 46 *Ἀταργατίδι*. S-a remarcat de către Fr. Cumont și Ch. Torrey reprezentarea celui de-al doilea *ain* prin gamma, care este însă precedat de un *alfa*, vezi și R. Růžička, Archiv Orientální, XXII, 1954, p. 189 și urm.

¹¹ A. Negev, IEJ, 11, 1961, p. 128; A. Caquot, Syria, XL, 1963, p. 6.

¹² J. Johnson, *The excavations at Dura-Europos, Preliminary report of second season of work* (ed. P.V.C. Bauer—M. I. Rostovtzeff), New Haven, 1931, p. 168, cu emendarea lui Ch. Torrey; R. Hanhart, *Zum Text des 2 und 3 Makkabäerbuches, Probleme der Überlieferung der Auslegung und der Ausgabe in Nachrichten der Akademie der Wissenschaften Göttingen, I. Philo-*

logisch-Historische Klasse, Jahrgang 1959, 10, p. 47, 48, nota 1, rgs «Zu verweisen».

¹³ Fr. Cumont, *Fouilles de Dura-Europos*, p. 439, 440.

¹⁴ L. Mitteis, U. Wilcken, *Grundzüge und Chrestomathie der Papyrskunde*, I, Leipzig—Berlin, 1912, p. 230, nr. 198, nota 4.

¹⁵ C. Hopkins, *The excavations at Dura-Europos, Preliminary report of fifth season of work* (ed. M. I. Rostovtzeff), New Haven, 1934, p. 142. Rhaeibelos închină un altar zeiței Azzanathkona, care nu-i mult diferită de Atargatis.

¹⁶ CIL, III, 4371, nume purtat de un iturean, tatăl lui Bargathes; A. Caquot, Syria, XXXIX, 1962, p. 235 și urm.

¹⁷ Fr. Cumont, *op. cit.*, p. 382.

¹⁸ J. Cantineau, Syria, XII, 1931, p. 135.

¹⁹ Idem, *Grammaire*, p. 54.

²⁰ A. Caquot, Syria, XXXIX, 1962, p. 257.

²¹ Ch. Clermont-Ganneau, *Études d'archéologie orientale*, I, Paris, 1895, p. 109; Fr. Cumont, *op. cit.*, p. 350; J. Cantineau, Syria, XII, 1931, p. 127, 128, 129, 134, 135; idem, Syria, XIV, 1933, p. 175, 183, 184; Ch. Torrey, *The excavations at Dura-Europos, Preliminary report sixth season of work* (ed. M. I. Rostovtzeff, A. R. Bellinger, C. Hopkins și C. B. Welles), New Haven, 1936, p. 167; A. Caquot, Syria, XL, 1963, p. 6.

²² Ch. Clermont-Ganneau, *op. cit.*, p. 129; J. Cantineau, Syria, XII, 1931, p. 125; idem, Syria, XIV, 1933, p. 184; J. Starcky, Syria, XL, 1963, p. 47.

Sensul inscripției ar fi deci: «*Dar (donat) pentru Atargatis, pentru sănătatea (viața) lui Ragysbel...*». Scrierea monumentală a fost întotdeauna preferința lapicizilor: și cursiva nu apărea decât ocazional²³. Având în vedere proporțiile reduse, ca și materialul din care este lucrată baza statuetei, caracterele cursive par a fi aici mai potrivite. O încercare de a data inscripția pe considerente paleografice, deși întâmpină dificultăți datorate laconismului acestui text, ca și lipsei de claritate a unor litere, poate duce totuși la concluzii utile. *Bet*, atît cît s-a păstrat din jumătatea superioară, are colțurile rotunde, cum întîlnim în inscripția de la Birecik²⁴ (din anul 6 e.n.), în inscripțiile palmirenene de la Bagdad²⁵ (129–150 e.n.). Această formă de *bet* este obișnuită în arameană și siriacă. *Ghimel* are bara verticală dreaptă, iar bara orizontală, cu care formează un unghi ascuțit, începe din apropierea jumătății inferioare a barei verticale. *Ghimel* din inscripție se apropie ca formă de cel din inscripțiile palmirenene de la Bagdad (129–150 e.n.) și Palmira²⁶. *He* are bara verticală puțin înclinată în față și cu liniile orizontale dispuse unghiular, formă obișnuită în cursiva palmireniană²⁷. *Het* din inscripția noastră are barele verticale drepte și bara transversală nearcuită. Nu poate fi confundat cu *tav*. Este o formă întîlnită în cursiva ptolemaică, nabateană și în cursiva palmireniană încă din inscripțiile anterioare erei noastre²⁸. *Iod* apare foarte clar în rîndul al doilea, formă semicirculară într-o poziție aproape verticală cunoscută în inscripții în cursivă palmireniană în secolul al III-lea, mai timpuriu în siriacă²⁹.

Lamed este mai clar cel de la sfîrșitul rîndului al doilea. Bara verticală este foarte puțin înclinată spre stînga, dar bara orizontală inferioară este deschisă în afară; cum se întîlesc în unele inscripții din cursiva palmireniană³⁰. *Nun* are o formă întîlnită în cursiva palmireniană cu bara verticală mai lungă și cu mica bară orizontală puțin arcuită, care îl apropie de *lamed*. Forma reapare în unele inscripții de pe Tigrul superior din secolul I e.n., ca și în siriacă³¹. Dintre cei doi *ain*, al doilea este mai clar. Are bara verticală rotunjită în partea superioară și ușor înclinată spre stînga. Bara orizontală, de asemenea rotunjită, în partea superioară se unește cu bara verticală aproape de extremitatea inferioară a acesteia. Forma este cunoscută în scrierea siriacă, dar și în cursiva palmireniană³². *Reș*, în ambele cazuri, este foarte clar.

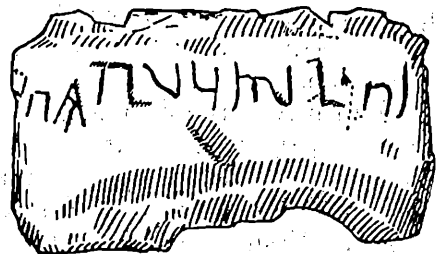

Fig. 1. — Fragmente de inscripție siriacă găsite la Romula (Reșca, raionul Caracal, regiunea Oltenia).

²³ J. Pirenne, *op. cit.*, p. 711.

²⁴ A. Maricq, *Syria*, XXXIX, 1962, p. 88.

²⁵ J. Teixidor, *Syria*, XL, 1963, p. 33–46, fig. 1, coloana IX.

²⁶ H. Inghold, *Syria*, XI, 1930, p. 243; J. Cantineau, *Syria*, XII, 1931, p. 135; idem, *Syria*, XIV, 1933, p. 198.

²⁷ J. Cantineau, *Syria*, XII, 1931, p. 128; idem, *Syria*, XIV, 1933, p. 185; J. Teixidor, *op. cit.*, fig. 1, col. IV–V; J. Pirenne, *op. cit.*, tabelul I, 1 și tabelul II, 1, CP și P.

²⁸ J. Teixidor, *op. cit.*, fig. 1, col. VI; J. Pirenne, *op. cit.*, fig. 9, p. 121, P și CP; tabelul I a-r. 1 și 2, r. 5,

tabelul II, abc–6.

²⁹ J. Cantineau, *Syria*, XIV, 1938, p. 200, arată că la începutul erei noastre *iod* se scria orizontal. În secolul al II-lea evoluează spre vertical, pentru ca în secolul al III-lea să devină vertical; J. Pirenne, *op. cit.*, fig. 9, p. 121 CP și S.

³⁰ J. Pirenne, *op. cit.*, p. 120, fig. 8, în inscripția CIS, II, 3 909, datată în 149; tabelul II, CP.

³¹ J. Teixidor, *op. cit.*, fig. 1, col. VI; J. Pirenne, *op. cit.*, tabelul I, r. 4, 5, 7, tabelul II, r. N. și T.

³² J. Teixidor, *op. cit.*, fig. 1, col. IV–V; J. Pirenne, *op. cit.*, tabelul I, C2 și 6, tabelul II a, b, c 5, abc 6 și S.

Bara verticală este puțin înclinată înspre stînga, iar cea orizontală este rotunjită. Forma aceasta se găsește în arameană, în cursiva palmireniană și în siriacă. Foarte apropiată este forma dintr-o inscripție palmireniană datată în anul 129 e.n.³³. Din *sin* s-a păstrat doar bara verticală înclinată spre stînga și avînd în dreapta un spațiu liber, care ne permite să completăm această literă. După înclinarea barei verticale, forme asemănătoare întîlnim atît în cursiva palmireniană, cît și în arameană și siriacă³⁴. Al doilea *tav*, mai clar, are barele verticale puțin înclinate. Bara transversală înclinată în jos, iar bara verticală din față depășește puțin nivelul barei transversale în sus. Prelungirea în jos a aceleiași bare este slab arcuită. Forme asemănătoare se întîlnesc în nabateană, arameană și cursiva palmireniană³⁵.

Din încercările de mai sus se poate constata că denumirea de scriere siro-palmireniană pentru grafia de pe inscripția de la Romula este potrivită, deoarece sînt litere cunoscute atît în palmireniană, cît și în siriacă. După inscripțiile și tabelele tratatelor de care dispunem, formele literelor din inscripția de la Romula, nu depășesc mult sfîrșitul secolului al II-lea e.n., cea mai mare parte dintre ele găsindu-și analogii în textele epigrafice dintre anii 129–159 e.n.

Cultul zeiței siriene a cunoscut o largă răspîndire în Palmira, Egipt, Grecia, Pannonia și chiar la Roma³⁶. Pătrunderea zeiței siriene în panteonul roman precede răspîndirea masivă a cultelor orientale care a avut loc la sfîrșitul secolului al II-lea și începutul secolului al III-lea e.n. Cultul zeiței Atargatis în *interpretatio romana* *Dea Syra* (*Suria*) este cunoscut în Dacia romană la Porolissum³⁷, Napoca³⁸, Apulum³⁹ și Micia⁴⁰.

Adorarea divinității Atargatis la Romula poate fi pusă pe seama unităților auxiliare, cum au fost *cohors I Flavia Commagenorum*⁴¹, dar mai ales *numerus Surorum Sagittariorum*⁴². Tot ca rezultat al prezenței acestei unități la Romula sau în împrejurimi trebuie să considerăm și monumentele închinat lui Jupiter Turmazgades⁴³ sau IOM Dolichenus⁴⁴ în cîteva localități din Oltenia. Baza statuetei de argilă de la Romula aduce un nou nume în onomastica Daciei romane și o nouă zeităte orientală la cele deja cunoscute în Dacia inferioară. Inscripția romulensă este al doilea text epigrafic cu caractere semite din Dacia romană după inscripția bilingvă, latino-palmireniană de la Tibiscum⁴⁵.

SILVIU SANIE

³³ J. Cantineau, *Syria*, XII, 1931, p. 135; idem, *Syria*, XIV, 1933, p. 185; J. Teixidor, *op. cit.*, fig. 1, col. IX; J. Pirenne, *op. cit.*, tabelul I b, 1, 3, 4, tabelul II, 3, abc 5.

³⁴ J. Teixidor, *op. cit.*, fig. 1, VIII–IX; J. Pirenne, *op. cit.*, fig. 9, r. S, tabelul I, r. 1 și 6, tabelul II 3, abc 5, r. P.

³⁵ J. Cantineau, *Syria*, XII, 1931, p. 128, 135; J. Teixidor, *op. cit.*, fig. 1, col. IX; J. Pirenne, *op. cit.*, p. 113, fig. 6, p. 120, fig. 8, tabelul I a 1, 2 și C 6, tabelul II 3, 4, abc 6, P și N.

³⁶ Fr. Cumont, *Le religioni orientali nel paganesimo romano*, Bari, 1913, p. 108–110; idem, *Fouilles*, p. 110; R. D. (ussaud), *Syria*, XI, 1930, p. 198; idem, *Syria*, XI, 1930, p. 206–207; Gy. Veidinger, *A keleti vallasok emlékei Pannoniában*; Budapest, 1930, p. 31; P. Perdrizet, *Syria*, XII, 1931, p. 267 și urm.; H. Seyrig, *Syria*, XIII, 1932, p. 313–314; H. T. Rowell, *The excavations at Dura Europos, Preliminary report of third season of work* (ed. P. V. C. Baur, A. I. Rostovtzeff, A. Bellinger), New Haven, 1932, p. 35 și urm.; R. Dussaud, *Les religions des Hittites et des Hourrites, des Phéniciens et des Syriens*, Paris 1949, p. 390 și urm.; G. Alföldy, *Acta*

Archaeologica, XIII, 1–4, Budapest, 1961, p. 113.

³⁷ C. Daicoviciu, *Dacia*, VII–VIII, 1937–1940, p. 325.

³⁸ I. I. Russu, *Inscripții din Dacia*, în *Materiale*, VI, p. 877.

³⁹ Téglás Gábor, *AE*, XXVI, 1906, p. 322; Al. Popa și I. Berciu, *Jupiter Dolichenus et Dea Suria Magna Caelestis in Apulum*, V., 1964, p. 172–180.

⁴⁰ CIL, III, 7864.

⁴¹ V. Christescu, *Istoria militară a Daciei romane*, București, 1937, p. 185; W. Wagner, *Dislokation der römischen Auxiliarformationen in den Provinzen Noricum, Pannonien, Moesien von Augustus bis Gallienus*, Berlin, 1938, p. 123; K. Kraft, *Zur Rekrutierung der Alen und Kohorten an Rhein und Donau*, Berna 1951, p. 173, în *Dissertationes Bernenses*, sec. I, fasc. 3; D. Tudor, *op. cit.*, p. 209 și 273; Boris Gerov, *Klio*, 37, Berlin 1959, p. 203.

⁴² V. Christescu, *op. cit.*, p. 199–200; W. Wagner, *op. cit.*, p. 214–215; D. Tudor, *op. cit.*, p. 278.

⁴³ D. Tudor, *Dacia*, X–XII, 1945–1947, p. 271.

⁴⁴ D. Tudor, *Oltenia romană* ², p. 308.

⁴⁵ CIL, III, 7999.

UNE INSCRIPTION SYRIACQUE À ROMULA

RÉSUMÉ

A Romula (actuellement Reșca, distr. de Caracal, rég. d'Oltenia), on a découvert une pièce de terre glaise, mesurant $7,3 \times 5,8 \times 4$ cm, représentant la base d'une statuette aujourd'hui perdue. Sur les côtés longs de la base se trouve une inscription de deux lignes, aux lettres mesurant 5–10 mm de hauteur. La lecture du texte, qui est en caractères cursifs se rapprochant de l'écriture syro-palmyrienne, est difficile pour deux motifs : le mauvais état de conservation de la pièce et l'exécution peu soignée de l'inscription.

Dans le dessin ci-joint, le tracé des lettres douteuses est hachuré et les compléments proposés pour les lettres partiellement effacées ou illisibles sont rendus par des lignes interrompues (fig. 1). La première ligne renferme les caractères syro-palmyréniens — transcrits par l'auteur en quadrata hebraica — suivants : נתן לעתרעתה על חי א c'est-à-dire NTN L'TR 'TH ['L?] HY ['?].

Les trois premières lettres forment le mot *ntn*, ayant la signification de *donum* (« don »), mais les mêmes lettres peuvent former également le passé des verbes *dono* (« donner »). Il vient ensuite un *lamed*, qui a ici un sens attributif et puis עתרעתה 'TR'TH, 'Atar 'Ata, graphie connue pour

le nom de la divinité syrienne Atargatis. Vers la fin de la première ligne, entre *he*, écrit à un niveau inférieur à celui des autres lettres, et *het*, qui se déchiffre assez clairement, il a pu y avoir encore une ou deux lettres. L'auteur pense qu'à la fin de la première ligne se trouve la formule rencontrée dans certaines inscriptions palmyréniennes ou nabathéennes על חי א

'L HY, « pour la vie (à la santé) de... ».

Le dernier mot écrit sur le côté opposé de la base est beaucoup plus clair en quadrata hebraica רגישבל, c'est-à-dire RGYŠBL, nom de personne connu en transcription grecque sous la forme Ραγισβελ. Le nom Rgysbl apparaît dans une inscription de Doura Europos et on a proposé pour lui l'étymologie רגישבל « noticed of Bel ». Dans l'espace libre de la seconde ligne, il est possible qu'ait figuré le patronyme de Rgyšbl, ou l'année de la dédicace. Le sens de l'inscription serait donc : « (j'ai) donné (don) pour Atargatis, pour la vie (à la santé) de Ragysbl ». Malgré les difficultés que soulèvent, pour une datation basée sur des considérations paléographiques, tant le laconisme du texte que le défaut de clarté de certaines lettres, il semble, d'après les inscriptions et les tableaux dont l'auteur a disposé, que la graphie ne puisse être de beaucoup postérieure au IIe siècle. Le culte de la déesse *Dea Syria* est attesté à Palmyre, en Egypte, en Grèce, en Pannonie et même à Rome. En Dacie romaine, il est connu à Porolissum, Napoca, Apulum et Micia. L'adoration à Romula de la divinité Atargatis peut être mise en rapport avec la présence des unités auxiliaires, telle que la *Cohors I Flavia Commagenorum* ou, plutôt, le *Numerus Surorum Sagittariorum*. L'inscription de Romula fournit un nom nouveau à l'onomastique de la Dacie et une nouvelle divinité orientale à celle déjà connue en Dacie Inférieure (Jupiter Dolichenus et Jupiter Turmasgades). Cette inscription est, également, le second texte épigraphique à caractères sémites connu en Dacie romaine, après l'inscription bilingue latino-palmyrénienne de Tibiscum.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. — Fragments d'une inscription syriaque trouvée à Romula (Reșca, distr. de Caracal, rég. d'Oltenia).

MUZEUL ARHEOLOGIC DIN PIATRA-NEAMȚ

Unul dintre muzeele de istorie bine organizate din Moldova este acela de la Piatra-Neamț, în care sînt prezentate în mod științific principalele aspecte ale dezvoltării societății locale din paleolitic pînă în secolul al XVI-lea.

Acest muzeu, funcționînd la început în condiții precare, a căpătat un local propriu în 1934, în care, ulterior, s-a putut organiza prin străduința lui C. Mătasă o expoziție permanentă de arheologie, bazată aproape exclusiv pe materiale neolitice aparținînd culturii Cucuteni, descoperite în cea mai mare parte la Frumușica, Izvoare, Calu, Tîrgu-Ocna și în alte localități din regiune. Materialele acestea, obținute în urma săpăturilor și sondajelor arheologice efectuate de către Radu Vulpe, Ecaterina Vulpe, Vladimir Dumitrescu, Hortensia Dumitrescu, C. Mătasă ș.a., au constituit nucleul muzeului, care, datorită bogăției și frumuseții colecțiilor sale de ceramică pictată neolitică, a devenit, în anii regimului democrat-popular (în 1947), instituție de stat.

Colecțiile arheologice ale muzeului au sporit după aceea în mod cu totul simțitor cu începere din 1949, o dată cu avîntul general al cercetărilor arheologice din România, în urma coordonării activității arheologice de către Academie, prin institutele de istorie și de arheologie.

În acești ani, muzeul din Piatra-Neamț, în colaborare cu cercetătorii științifici de la Institutul de arheologie din București și de la Muzeul de istorie a Moldovei din Iași, a efectuat săpături arheologice cu rezultate importante atît pe teritoriul orașului Piatra-Neamț, cît și în regiune. Astfel, prin săpăturile din așezarea de la Costișa și din necropolele de la Doina și Piatra-Neamț-Ciritei s-a reușit să se cunoască mai bine etapele mijlocie și tîrzie ale epocii bronzului din această regiune. De asemenea, prin săpăturile din așezările dacice de pe înălțimile de la Cozla și Îndeosebi de la Bîtca Doamnei s-a precizat stadiul de dezvoltare social-economică și culturală destul de avansat al triburilor dacice din regiunea subcarpatică a Moldovei, precum și legăturile acestora cu triburile din cetățile dacice din Transilvania. Alte contribuții cu privire la caracteristicile culturii materiale a societății geto-dacice locale au fost aduse în urma săpăturilor din așezările din secolele II—III de la Piatra-Neamț (Lutărie și Dărmănești) și Roznov, precum și din necropola de la Dochia.

În ceea ce privește orînduirea feudală, săpăturile din fortificația feudală timpurie de pe Bîtca Doamnei (secolul al XIII-lea), din necropola de la Dărmănești (secolele XIV—XV) și de la curtea domnească din orașul Piatra-Neamț (secolele XIV—XVI)

au procurat date noi, deosebit de valoroase, privind organizarea social-economică și politică a Moldovei din secolul al XIII-lea, precum și curțile domnești din perioada formării și centralizării statului feudal moldovenesc.

În noile condiții de muncă muzeistică și de cercetare științifică din anii puterii populare, vechiul local, fiind necorespunzător, în 1962 muzeul a fost instalat într-o clădire proprie, cu un spațiu adecvat atât pentru expoziția permanentă (482 m²), cât și pentru depozit, cu laborator de restaurare și foto, cabinet de desen, bibliotecă, filmotecă și săli de lucru (367 m²).

În acest local a fost posibilă reorganizarea expoziției permanente a muzeului pe baza unei tematici științifice și a unui material complementar corespunzător principiilor muzeistice moderne (fig. 1).

Fig. 1. — Clădirea Muzeului arheologic din Piatra-Neamț.

În ceea ce privește tematica expoziției muzeului, s-a căutat să se ilustreze cu material original și complementar principalele etape ale apariției, dezvoltării și destrămării orânduirii comunei primitive, procesul de dezvoltare istorică a societății locale în perioada de trecere la feudalism și, în continuare, principalele caracteristici ale forțelor de producție în etapele feudalismului timpuriu și dezvoltat.

Astfel, pornindu-se de la o tematică științifică, s-a trecut la o nouă etapă în organizarea expoziției permanente a acestui muzeu, depășindu-se cadrul strict arheologic al expoziției anterioare.

Pentru a fi cât mai accesibil maselor largi de vizitatori din acest important centru industrial și turistic, s-au selectat principalele materiale originale, însoțindu-le de o grafică sobră și în același timp sugestivă. În acest scop s-au folosit texte, desene, schițe, hărți, profile, reconstituiri și fotografii mari, pe panouri amenajate pe pereți în unghiuri și planuri diferite. Materialul acesta complementar din fiecare sală are culoarea de fond în funcție de aspectul pieselor expuse, de culoarea pereților, de succesiunea cronologică etc. Respectând sobrietatea, s-a apelat însă la tot ce este

mai atractiv, pentru a se face mai vizibil obiectivul dat. Fiecare panou a căpătat forma, dimensiunea, culoarea, mărimea și plasamentul literelor în conformitate cu scopul propus, cu locul de pe perete, cu tematica și cu regulile muzeistice după care ne-am condus și mai ales în conformitate cu ansamblul expozițional, bine stabilit încă în proiect.

Un alt obiectiv al proiectului nostru a fost vitrina. Ea are o însemnătate deosebită pentru punerea în valoare a materialului și pentru aspectul general al unei expoziții. Din aceste motive s-au schimbat vitrinele vechi cu altele noi de un tip unic pentru toate sălile, precum și culoarea lor de fond, mult prea stridentă, cu una închisă, discretă, care să nu distragă atenția.

Atenta selecționare a materialelor originale a făcut ca săpăliga de corn sau toporul de piatră neolitic, secera de bronz sau rîșnița și fierul de plug dacic să nu mai poată fi trecute cu vederea, iar cîteva schițe simple pe fundalul vitrinelor facilitează înțelegerea folosirii acestor obiecte.

O altă condiție esențială este iluminatul. Înțelegînd acest lucru, s-a înlocuit iluminatul natural cu cel artificial, urmărind prin aceasta obținerea unei lumini suficiente și mai ales uniforme, fără străluciri, și independentă de anotimp sau de ora zilei. Pe de altă parte, s-a obținut mai mult spațiu exponabil, iar vizitatorul a fost izolat de efectele și lumea exterioară, putîndu-se concentra pe o singură direcție. În funcție de acest tip de iluminat au fost alese și culorile panourilor.

Întreaga modernizare s-a făcut în așa fel încît s-a creat posibilitatea, din punct de vedere tehnic, ca expoziția să poată fi completată și îmbunătățită în orice moment.

Nu a fost uitat nici holul și scările interioare care s-au amenajat în mod special, pentru a introduce vizitatorul atît în problemele de specialitate, cît și în atmosfera de muzeu arheologic. Un text din F. Engels, evidențiind marea însemnătate a studierii antichității, ocupă locul central, fiind completat de tablourile de pe pereți, care prezintă unele dintre cele mai valoroase monumente descoperite fie din alte regiuni ale țării, fie peste hotare. La acestea se adaugă un medalion cu portretul lui Vasile Pârvan în basorelief.

Mobilierul modern, proiectat de personalul muzeului, amplifică eleganța și demnitatea unui asemenea locaș de cultură.

★

Prima sală prezintă istoria celei mai vechi epoci documentate, decoamdată, în regiune — paleoliticul superior.

O mare varietate de unelte de silex aparținînd culturii aurignaciene, scoase prin săpăturile făcute cu ocazia construirii Hidrocentralei « V. I. Lenin » de la Bicăz, ocupă un număr de 6 vitrine. Se remarcă materialele de la Ceahlău (Podiș) și Bistrișcioara (Lutărie), unde sînt documentați vînători de bour veniți din răsărit, din regiunea Donului, care foloseau drept materie primă silexul cretac de Prut și uneltele din rocă silicioasă locală descoperite la « Cetățica » și « Dîrțu » (Ceahlău), aparținînd unor vînători de mamut, bour, zimbbru, ren și cal.

Descoperirile paleolitice din așezarea de la Buda (r. Buhuși) ocupă, de asemenea, un loc deosebit. Aici s-a descoperit un loc de cult, unde a fost depusă o mare cantitate de oase de picioare de bour (*bison europaeus*), retezate în mod caracteristic, dovezi ale magiei vînătorești.

Ătrag atenția și virfurile de săgeți din silex, descoperite la Poiana-Scaune (Ceahlău), care au aparținut vînătorilor nordici purtători ai culturii swideriene.

Nu lipsesc nici resturile fosile ale animalelor vinate de oamenii acelor vremuri și găsite în așezările amintite: cerb (*cervus elaphus*), rinocer (*rhinoceros antiquus*), ren (*regifer tarandus*), bour (*bison europaeus*), mamut (*elephas primigenius* și *elephas meridionalis*) ș.a.

Grafica și textele subliniază însemnătatea pe care au avut-o munca și făurirea uneltelor, descoperirea focului, apariția graiului articulat și inventarea arcului cu săgeți în apariția și constituirea primelor comunități umane.

În ceea ce privește epoca neolitică, din lipsă de cercetări speciale, nu sînt prezentate începuturile acestei epoci. În schimb, cultura Cucuteni-Tripolie este chiar foarte bine reprezentată, în muzeul din Piatra-Neamț existînd toate etapele evolutive ale acesteia: Precucuteni, Protocucuteni, Cucuteni A, Cucuteni AB și Cucuteni B, putîndu-se urmări în condiții optime trecerea de la o etapă la alta.

Ultimele vitrine din prima sală conțin documente ale culturii Precucuteni, scoase la lumină prin săpăturile de la Traian-Dealul Viei (aspectul Zănești) și de la Izvoare (Izvoare I₁).

Pe lângă topoarele de piatră șlefuită, microlitele de silex, săpăligile, sulele de os și rîșnițele de piatră se remarcă ceramica cu decor excizat (de tip Giulești-Zănești) și cea cu decor spiralic din benzi incizate (tip Izvoare I₁). Bine reprezentată este și plastica de lut antropomorfă și zoomorfă, atrăgînd atenția un mic cap de om, lucrat realist și deosebit de idoli feminini tipici acestei culturi, descoperit la Dealul Viei (Traian).

Următoarele două sălii (II și III), prin frumoasele exemplare de ceramică pictată cucuteniană și prin plastica de lut, constituie o adevărată secție de artă plastică a comunei primitive, considerînd că triburile cucuteniene au creat cea mai strălucită și mai originală ceramică pictată din Europa.

Obiectele fazei Protocucuteni, provenind în majoritate din așezările de la Izvoare și Bodești (Frumușica), ocupă un număr de 6 vitrine din cea de-a doua sală, în prim plan fiind expusă ceramica pictată cu alb pe fondul roșu, lustruit al vasului, aranjarea ei ușurînd înțelegerea evoluției motivului spiralic lucrat în tehnica rezervării negative și renunțarea treptată la reminiscențele precucuteniene (caneluri, incizii, proeminente etc.).

În mod deosebit atrage atenția un capac bicrom din vitrina nr. 2, de o execuție tehnică perfectă, cu o formă desăvîrșită, decorat cu motive spiralice pictate și cu caneluri orizontale paralele.

De remarcat este, de asemenea, vasul-suport din vitrina nr. 2, cu un profil a cărui linie elegantă și zveltă îi dă o notă de înălțare și suplețe. De asemenea, impresionează vasul-suport de cult, format din 6 figurine feminine stilizate și înălțuite într-un adevărat dans, descoperit la Frumușica-Bodești.

În muzeul din Piatra-Neamț, săpăligile de corn de cerb, rîșnițele primitive de piatră, topoarele de piatră, unelte de os și silex și-au ocupat locul lor bine meritat. O rîșniță de piatră în a cărei rocă moale au rămas încrustate boabe arse de *triticum monococcum* dovedește existența și nivelul la care ajunsese cultivarea primitivă a plantelor în acea vreme. Chirpiciul ars, cu urmele nuielelor din pereții caselor neolitice, gresia care a folosit la șlefuirea și ascuțirea uneltelor din os, topoarele de piatră cu început de găurire, greutățile și fusaiolele de lut ars dovedesc dezvoltarea meșteșugurilor casnice. În această etapă, tricromia a înlocuit bicromia, motivele spiralice și meandrice fiind pictate cu alb sau cu roșu în tehnica negativă, culoarea neagră avînd rolul de a evidenția decorul de bază.

Pe lângă paharele și cupele decorate în zeci de variante, vasele cu capac și pentru provizii, atenția este atrasă și de străchinile mari, lingurile și polonicele pictate. Un

loc de seamă s-a acordat unui vas-suport descoperit la Izvoare, care prin particularitățile formei este unic în aria de răspândire a complexului cultural Cucuteni-Tripolie. Tot de la Izvoare provine și fragmentul unui idol din lut ars, antropomorf, feminin, cu brațe, deosebit prin dimensiuni și formă (inițial era, probabil, înalt de circa 70 cm și lat în dreptul umerilor de 40 cm). Plastica cucuteniană mai este reprezentată și prin numeroase figurine zoomorfe, din lut ars, reprezentând în special animale cornute sau chiar păsări. Se pot observa de asemenea și podoabele din lut sau scoică,

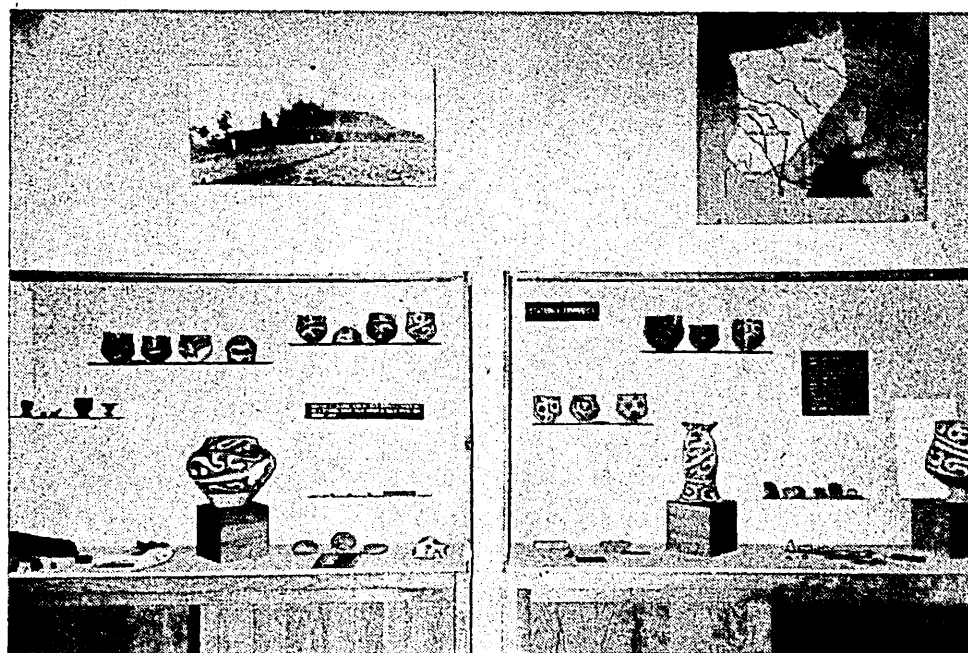

Fig. 2. — Sala nr. 2. Vitrine cu materiale Cucuteni A.

mărgelile de lut, pintaderele de lut ars și cioburile cu bogate urme de ocră roșu (fig. 2).

Faza de tranziție AB ocupă un spațiu mai restrâns, fiind reprezentată în special de ceramica provenind din așezările de la Calu (Horodiștea), Traian (Dealul Fântânilor) și Costișa (Dealul lui Tănasă).

Următoarele cinci vitrine din sala nr. 3 conțin materiale aparținând etapei B a culturii Cucuteni, unde se remarcă excepționalele vase pictate de la Tîrgu Ocna-Podei, de tehnică și eleganță unice. Arta neolitică a atins în evoluția ei punctul culminant de stilizare și rafinament. Etapei de plenitudine și echilibru senin din Cucuteni A i-a urmat, la sfîrșitul acestei milenare culturi a epocii de piatră, o perioadă de căutări neliniștite, reflectată în transformările stilistice ale motivelor ornamentale de pe ceramică și în plastica de lut.

Trecerea la epoca metalelor este ilustrată în muzeul nostru prin materiale aparținând purtătorilor culturii amforelor sferice, ale căror morminte în cutii de piatră au fost descoperite la Piatra-Neamț, la Calu și, recent, la Bîrgăoani. Aceleași etape de trecere îi aparține și depozitul de topoare de silex descoperit la Timișeni-Calul, ca și topoarele de cupru cu tăiș dublu în cruce de la Vișoara și Pingărați. Grafica

subliniază marile mișcări de triburi care au avut loc în această perioadă, precum și apariția primei mari diviziuni sociale a muncii.

Sala nr. 4 începe prin prezentarea epocii bronzului. Primele vitrine conțin materiale descoperite recent la Costișa — de la începutul bronzului mijlociu — aparținând culturii Costișa, corespunzătoare grupului Belopotock din R. S. S. Ucraineană. Ceramica tipică acestei culturi, cu decor incizat în motive triunghiulare hașurate, este bine reprezentată. Din aceeași epocă este și tezaurul de topoare de bronz cu

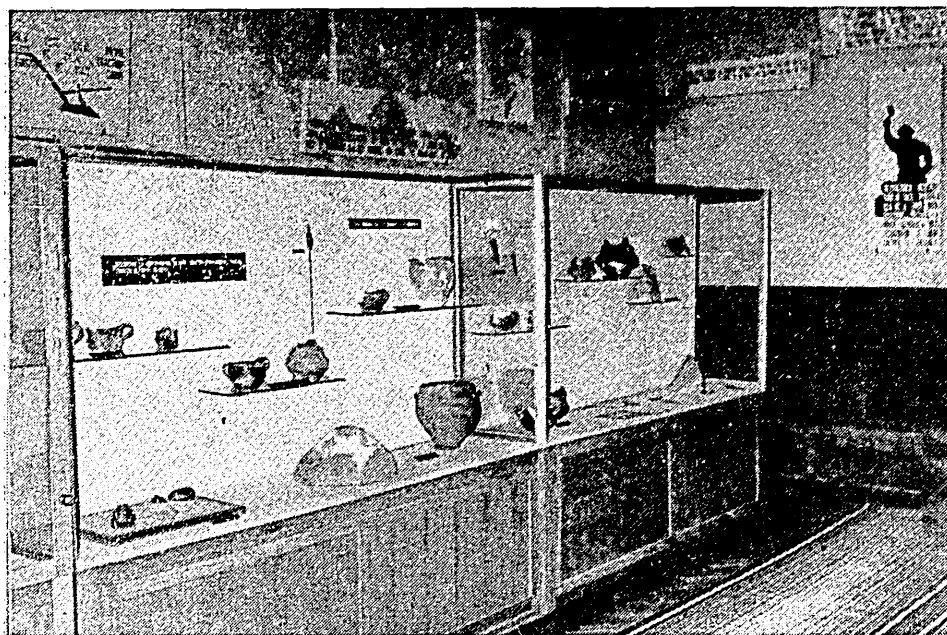

Fig. 3. — Sala nr. 4. Vitrine cu materiale de la sfârșitul epocii bronzului (cultura Noua).

gaură transversală, descoperit într-un vas cenușiu la Borlești (r. Buhuși), precum și descoperirile de la Parava, Mîndrișca și Văleni.

Cultura Noua de la sfârșitul epocii bronzului ocupă un spațiu mare datorită bogăției și varietății materialului descoperit în săpăturile de la Piatra-Neamț-Ciritei, Tazlău, Doina, Cîndești și Șerbești. Bine evidențiate sînt vasele tipice, cenușii și cu buton pe toartă, ca și omoplații crestați, secerile de bronz, vîrfurile de lance, cuțitele și topoarele de bronz. Hărțile ne prezintă locul și numărul mare al așezărilor din epoca metalelor descoperite în regiunea Bacău. De asemenea, textele și desenele ilustrează metalurgia bronzului și ocupațiile principale din acea vreme (fig. 3).

Hallstattul este slab reprezentat deocamdată, datorită insuficienței descoperirilor arheologice. Grafica, în schimb, evidențiază caracteristicile dezvoltării social-economice ale epocii respective.

Cultura geto-dacică se bucură însă de un loc deosebit în muzeul din Piatra-Neamț prin însemnatele descoperiri și cercetări efectuate în așezările din secolul I î.e.n. — secolul I e.n., cum sînt cele de la Bîtca Doamnei, Văleni, Colza și Titelca (Tîrgu-Ocna).

Subliniem excepționala descoperire de pe înălțimea de la Bîtca Doamnei, de la marginea orașului Piatra-Neamț, prin săpăturile din 1962, a primei și unicei cetăți

geto-dacice cu ziduri de piatră cunoscute pînă în prezent în Moldova. Zidurile de piatră, groase de 3,50 m, sanctuarele, locuințele și un bogat material arheologic (ceramică, unelte agricole și meșteșugărești, armament, podoabe etc.) încadrează această cetate în aceeași vreme cu acelea din Munții Orăștiei (secolul I î.e.n. — secolul I e.n.), în epoca corespunzătoare statului sclavagist geto-dacic, sub conducerea lui Burebista și Decebal, demonstrînd unitatea culturii materiale și spirituale a geto-dacilor de pe ambele versante ale Carpaților.

Demne de remarcat sînt rîșnițele rotative, secerile și coasele de fier, fiarele de plug caracteristice și originale, ca și numeroase alte obiecte, care atestă înaltul nivel la care ajunseseră meșteșugurile din acea epocă. Dintre numeroasele vase se remarcă o frumoasă fructieră cu picior, lucrată la roată și decorată cu linii pictate în roșu, orizontale și paralele, pe un fond bej, atent lustruit, un vas de bronz poleit cu aur, importat din lumea grecească, precum și vasele de factură romană.

Așezările și necropolele din secolele II–III e.n. sînt destul de numeroase în raionul Piatra-Neamț. Aceste obiective arheologice sînt ilustrate prin materialele de la Lutărie și Dărmănești (Piatra-Neamț), Calu (r. Buhuși) și Roznov, constînd din ceramică de factură romană alături de ceramică de tradiție autohtonă (cățui frumos ornamentate sau vase cu gura largă, lucrate cu mîna sau la roată, decorate cu briie alveolate). De asemenea, atrag atenția și amforele romane descoperite la Pingarați și Cîndești. Descoperirile de la Butnărești și Dochia au scos la lumină urne de incinerare cu capac, fibule și broșe de argint lucrate în tehnica filigranului, mărgelile de sticlă și chihlimbar etc. Grafica subliniază atît caracteristicile principale ale culturii geto-dacice din perioada Burebista — Decebal, cît și perpetuarea putenicilor tradiții autohtone în epoca corespunzătoare provinciei romane, ca și caracterul stăpînirii romane în Dacia.

În timp ce cultura Sîntana de Mureș-Cerneahov este reprezentată în expoziția muzeului printr-un material arheologic bogat, provenit din săpăturile de la Izvoare și de la Doina, următoarele verigi de legătură cu epoca prefeudală și feudală lipsesc cu desăvîrșire. Grafica însă suplinește acest lucru, indicînd principalele probleme istorice și sociale, cum ar fi caracterul migrațiunilor popoarelor și procesul formării limbii și a poporului român.

În continuare, în muzeu este prezentat inventarul deosebit de variat aparținînd fortificației feudale timpurii de pămînt de pe Bîtea Doamnei (secolul al XIII-lea), remarcîndu-se armamentul și piesele de harnașament realizate la un înalt nivel tehnic și care, împreună cu ceramica și cu uneltele pentru agricultură, aduc o prețioasă contribuție la cunoașterea epocii feudale anterioare formării statului feudal moldovenesc.

Fotografiile, desenele și textele ilustrează evenimentul istoric al mării invazii tătarăști de la 1241 și influența sa asupra dezvoltării sociale din Moldova.

Epoca feudalismului dezvoltat este reprezentată îndeosebi prin materialul arheologic (ceramică și teracote) din secolele XV–XVI provenit din săpăturile efectuate la vechea curte domnească de la Piatra-Neamț, din care s-a restaurat și consolidat un sector, amenajat pentru a fi vizitat. Alt material ceramic și obiecte de podoabă medievale din expoziția muzeului au fost descoperite în cuprinsul cîmîtirului din secolul al XIV-lea de la Dărmănești.

★

În depozitul muzeului sînt păstrate materialele provenite din săpături, sondaje și cercetări de suprafață efectuate de personalul muzeului, în raionul Piatra-Neamț. De asemenea, în patrimoniul muzeului au intrat și mai multe descoperiri de tezaure monetare de pe teritoriul regiunii, dintre care mai importante sînt acelea de la Vișoara

(circa 800 de monede de la Apollonia și Dyrrhachium) din secolele II—I î.e.n., monede dacice, cele republicane și imperial romane (Borlești — 1170 monede imperiale romane din secolele I—III e.n.), urmate de monede de la Petru Mușat, monede feudale poloneze (Piatra-Neamț — circa 500 de monede din secolul al XVI-lea și altele), care încheie Muzeul arheologic din Piatra-Neamț.

Muzeul arheologic din Piatra-Neamț, pe lângă muncă de cercetare științifică, aduce o importantă contribuție la opera de culturalizare și de educare a maselor largi prin ghidaj, expoziții permanente, conferințe, simpozioane, brigăzi științifice speciale, combinate cu expoziții volante temporare.

Îmbunătățirea continuă a calității și creșterea cantitativă a activității științifice, lărgirea experienței muzeistice și folosirea celor mai înaintate forme în munca de culturalizare vor permite dezvoltarea în continuare a Muzeului arheologic din Piatra-Neamț, contribuind astfel la creșterea prestigiului de care se bucură în prezent această instituție de cultură în Moldova.

C. SCORPAN

LE MUSÉE ARCHÉOLOGIQUE DE PIATRA-NEAMȚ

RÉSUMÉ

Fondé en 1934 en tant qu'institution particulière, le Musée archéologique de Piatra-Neamț doit une partie de ses collections aux fouilles pratiquées sous la direction de Vladimir et d'Hortensia Dumitrescu, de Radu et d'Ecaterina Vulpe, de Constantin Mătase. Mais la majeure partie de ses collections actuelles s'est formée, surtout après 1948, à la suite de la réorganisation de l'Académie.

Chronologiquement, l'exposition commence par la présentation de l'époque paléolithique supérieure et s'achève avec le régime féodal.

L'époque paléolithique est représentée par les matériaux provenus des fouilles pratiquées dans la micro-région de Ceahlău—Bicaz (Podiș, Bistricioara, Dîrțu, Poiana Scaune, etc.), à Buda (distr. de Buhuși) et à Poiana Cireșului (distr. de Piatra-Neamț). L'époque néolithique présente un intérêt particulier par la richesse des découvertes appartenant aux civilisations Pré-Cucuteni et Cucuteni. La poterie peinte du musée, surtout celle fournie par les fouilles d'Izvoare, Bodești (Frumușica), Calu et Podei, constitue une des collections d'art néolithique à la fois les plus belles et les plus complètes de Roumanie. La période de transition à l'époque des métaux est représentée par les matériaux appartenant à la civilisation des amphores sphériques, dont les tombes ont été découvertes à Piatra-Neamț, Deleni et Bărgăoani. L'âge du bronze est illustré par les civilisations de Monteoru, de Costișa et de Noua, ainsi que par les dépôts d'objets en bronze de Borlești et de Serbești.

L'époque hallstattienne est représentée plus faiblement. En échange, les matériaux illustrant la culture géto-dace — la période du Ier siècle av. n.è. et du Ier siècle de n.è., dont il est superflu de souligner l'importance, sont d'une grande richesse. Il faut citer en premier lieu les matériaux de la citadelle en pierre de Bitca Doamnei—Piatra-Neamț, la première et, jusqu'à ce jour, l'unique citadelle dace en pierre découverte en dehors de l'arc carpatique. Viennent ensuite, pour la même période, les découvertes de Calu et de Cozla. Les IIe et IIIe siècles de n. è. sont représentés par les découvertes des nécropoles carpes de Dochia—Butnărești, Rôznov, Lutărie et Dărmănești. La civilisation de Tchernéakhov (IVe siècle) est solidement présente par les matériaux exhumés à Doina et à Izvoare.

Le haut féodalisme est représenté par les découvertes concluantes faites dans la fortification féodale du XIIIe siècle de Bitca Doamnei (armes, pièces de harnachement, outils), qui attestent l'existence en cette région d'une organisation politique un siècle avant la formation de l'Etat féodal moldave. L'exposition s'achève sur les découvertes réalisées à la Cour Princières de Piatra-Neamț, construite au XVe siècle.

En ce qui concerne les principes muséologiques modernes qui ont régi la réorganisation scientifique du musée, il apparaît que le but principal de celui-ci est l'étude et la présentation, basée sur les documents archéologiques, de l'histoire de sa zone territoriale, avec le soin permanent — compte tenu du fait que le musée s'adresse en premier lieu au grand public — de mettre l'exposé des problèmes scientifiques à la portée de la majorité de ses visiteurs. Aussi l'exposition de base ne présente-t-elle que les éléments les plus caractéristiques de la culture matérielle des différentes périodes, afin de bien mettre en évidence les faits essentiels, ainsi que les aspects spécifiques de la région. Le matériel complémentaire, clair et succinct, consiste en cartes, dessins, coupes, photographies, exposés sur les parois des salles sur des plans variés.

Pour conclure, l'auteur expose les perspectives de recherche scientifique et d'activité d'exposition du Musée archéologique de Piatra-Neamț.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. — Le siège du Musée archéologique de Piatra-Neamț.

Fig. 2. — Salle n°. 2. Vitrine avec des matériaux Cucuteni A.

Fig. 3. — Salle n°. 4. Vitrine avec des matériaux de la fin de l'âge du bronze (civilisation de Noua).

LISTA
PRESCURTĂRILOR PUBLICAȚIILOR CITATE MAI DES
ÎN PREZENTUL VOLUM

AA	– Arheologia Austriaca.
AArh	– Arta și Arheologia, Iași, I–XIV, 1927–1938.
ActaArch	– Acta Archaeologica, Budapesta.
AÉ	– Archaeologiai Értesítő.
AISC	– Anuarul Institutului de studii clasice, Cluj, I–V, 1928–1948.
AM	– Arheologia Moldovei.
AMET	– Anuarul Muzeului etnografic al Transilvaniei.
AnnÉp	– Année Épigraphique.
Arh	– Археология, Киев.
ArhP	– Археологичні Пам'ятки, Киев.
ARMSI	– Analele Academiei Române. Memoriile secției istorice.
BCMI	– Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice, I–XXXVIII, București, 1908–1945.
BerRGK	– Deutsches Archäologisches Institut. Bericht der Römisch-Germanischen Kommission.
BSNR	– Buletinul Societății Numismatice Române.
CIL	– Corpus Inscriptionum Latinarum.
CNA	– Cronica numismatică și arheologică, București, I–XIX, 1920–1945.
CIS	– Corpus Inscriptionum Semiticarum.
DA	– Ch. Daremberg-Edm. Saglio, Dictionnaire des antiquités grecques et romaines.
Dacia	– Dacia, recherches et découvertes archéologiques en Roumanie, București, I–XII, 1924–1947. N. S. I–VIII, 1957–1964.
DIR	– Documente privind istoria României.
Diss Pann	– Dissertationes Pannonicae.
Dolgozatok	– Travaux de la section numismatique et archéologique du Musée National de Transylvanie, Cluj, I–X, 1910–1919.
Ebert. RL	– M. Ebert, Reallexicon der Vorgeschichte.
ED	– Ephemeris dacoromana, București – Roma, I – X, 1923–1945.

FA	— Fasti Archaeologici.
IEJ	— Israel Exploration Journal.
ILS	— Dessau, Inscriptiones Latinae selectae.
Izvestia	— Известия Молдавского филиала Акад. наук СССР, Chişinău.
Izvestia-Institut	— Izvestia-Bulletin de l'Institut Archéologique Bulgare.
IBSM	— Jahrbuch des Burzenländer sächsischen Museums, Braşov.
KS	— Краткие Сообщения о докладах и полевых исследованиях Института Истории Материальной культуры, Москва.
KSIA	— Краткие Сообщения Института Археологии, Киев.
KSOPI	— Краткие Сообщения о полевых археологических исследованиях Одесского Государственного Университета им. И.И. Мечникова и Одесского Государственного Музея.
MA	— Materialy Arckeologiczne, Kraków.
Materiale	— Materiale arheologice privind istoria veche a României, 1, 1954; Materiale şi cercetări arheologice II – VIII, 1956 – 1962.
Mannus	— Mannus, Zeitschrift für deutsche Vorgeschichte, Leipzig.
MDA PV	— Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині, Kiev.
MIA	— Материалы и исследования по Археологии СССР.
PA	— Pámátky Archaeologické.
PrzegArch	— Przegląd Archeologiczny
PZ	— Prähistorische Zeitschrift.
RE	— Pauly-Wissowa, Real-Encyclopedie der classischen Altertumswissenschaft.
REG	— Revue des études grecques, Paris.
RIR	— Revista istorică română.
RN	— Revue numismatique.
RPAN	— Revista de preistorie şi de antichităţi naţionale, Bucureşti, I – IV, 1937 – 1940.
SA	— Советская Археология
SCIV	— Studii şi cercetări de istorie veche, Bucureşti, 1950.
SCN	— Studii şi cercetări de numismatică.
SE	— Советская Этнография
SCŞ Cluj	— Studii şi cercetări ştiinţifice, Cluj.
SCŞ Iaşi	— Studii şi cercetări ştiinţifice, Iaşi.
SEG	— Supplementum Epigraphicum Graecum.
SGE	— Сообщения Государственного Эрмитажа, Leningrad.
SprArch	— Sprawozdania Archeologiczne.
VDI	— Вестник Древней Истории.
WiadArch	— Wiadomosci Archeologiczne.
WPZ	— Wiener Prähistorische Zeitschrift